

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Κουτσοπούλου Κατερίνα

**Ο ελληνικός Εμφύλιος και η μετεμφυλιακή πραγματικότητα
στην πεζογραφία της υπερορίας (1950-1955)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αθήνα, 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Προκόπης Παπαστράτης, Ομότιμος Καθηγητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Νίκος Θεοδοκάς, Καθηγητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου

Νίκος Κοταρίδης, Καθηγητής Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κατερίνα Κουτσοπούλου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στον πατέρα μου

Ευχαριστίες

Η διαδικασία της έρευνας δεν είναι μια απλή υπόθεση και μολονότι εργάζεσαι μόνος επιζητάς την παρουσία, τη συμβολή και την ανατροφοδότηση άλλων ανθρώπων.

Χρωστώ ευγνωμοσύνη στον κ. Προκόπη Παπαστράτη, γιατί αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και κινητήριο δύναμη τόσο για το ξεκίνημα, όσο και για την εκπόνηση της διατριβής μου. Η εφαρμογή της σωκρατικής ειρωνείας στους *μαθητές* του, η επιεικής και διακριτική παρέμβασή του και το προσωπικό, ανθρώπινο ενδιαφέρον με στήριξαν στη διάρκεια της έρευνας, λειτούργησαν παραδειγματικά και θεωρώ ότι εμπλούτισαν εκτός των άλλων και την εκπαιδευτική μου ιδιότητα. Το να αγοράσει ο υπεύθυνος καθηγητής σου για σένα ένα ογκώδες βιβλίο, απαραίτητο για την έρευνα σου, όπως και το να ασχολείται κατά προτεραιότητα με προσωπικά σου ζητήματα δεν είναι στις άμεσες αρμοδιότητές του αλλά συνιστά φωτεινή εξαίρεση και κάνει την ειδοποιό διαφορά στις σχέσεις που δημιουργεί. Ιδιαίτερες επίσης ευχαριστίες στην κ. Ασπασία για την άοκνη και αδιάλειπτη υποστήριξή της. Ευχαριστώ ακόμη για την ευγενική παραχώρηση των διατριβών τους τη Λη Σαράφη, τον Βασίλη Μόσχο, τη Φιλιώ Τόλια και την Ελένη Πούλου.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον άντρα μου, γιατί ανέχτηκε τα βιβλία και τα μολύβια μου σε όλο το σπίτι και αντιμετώπισε με χιούμορ και κατανόηση την κατάσταση. Ξεχωριστά ευχαριστώ τα παιδιά μου, γιατί υπέμειναν την αγωνία και την ένταση που δημιουργούν οι υποχρεώσεις μιας διδακτορικής διατριβής και παρά την προσωπική μου δέσμευση να μην γίνει εις βάρος τους, σίγουρα έκλεψα από την ενέργεια και το χρόνο που τους ανήκε. Ελπίζω μεγαλώνοντας και κυνηγώντας τα όνειρά τους να με καταλάβουν καλύτερα.

Ευχαριστίες οφείλω και στους φίλους, τους συγγενείς που δημιουργούμε οι ίδιοι στη ζωή μας, αυτούς που μας συντροφεύουν, μας στηρίζουν και πορευόμαστε μαζί με γέλιο και δάκρυ. Στον Βασίλη Μπογιατζή, για τον τρόπο που προσέγγιζε πάντα την επιστημονική γνώση, ενώ επίσης για την καθοριστική για μένα γνωριμία με τον πατέρα του, Απόστολο. Κυρίως τον ευχαριστώ για τη μακροχρόνια φιλία του, όπως εξίσου στη Μαρίνα Στεφανίδου, τη Ζωή Μακά και την Αλεξάνδρα Μπελογιάννη. Η Μαριάννα Καλλιά, η Ειρήνη Σαββοπούλου, η Αγγελική Ματσούκη και η Κατερίνα Ιωαννίδη λειτούργησαν πολλές φορές αγχολυτικά και εισέπραττα πάντα το ενδιαφέρον τους, ενώ ευχαριστώ τη Μαρία Σκαμάγκα, Ναταλία Μπαζαίου, Ήρα Σούλιου και Στέλα

Κασιόλα για την ευεργετική παρουσία τους στη ζωή μου τα τελευταία χρόνια. Ευχαριστίες οφείλω τέλος στα υπόλοιπα μέλη της ευρύτερης οικογένειάς μου, γιατί βοήθησαν ουσιαστικά με τον τρόπο τους και πλαισιώνουν πάντα με αγάπη τη δική μου οικογένειά.

Τέλος, πίστευα πάντα ότι οι ανησυχίες μας και συχνά τα ερευνητικά μας ενδιαφέροντα είναι ένα ταξίδι τελικά προς τον εαυτό μας και αφορά την προσωπική μας βιογραφία. Μ' αυτήν την έννοια οι διηγήσεις του πατέρα μου και οι περιγραφές με τη σχεδόν επιτόπια έρευνα στα Κουπόνια (Ιλίσια) και την Καισαριανή των Δεκεμβριανών, στις γειτονιές των παιδικών του χρόνων, πλαισίωσαν τις φοιτητικές μου διαδρομές και υπήρξαν σημείο αναφοράς μου. Εξάλλου ο πατέρας μου ήταν ο πρώτος και μάλλον ο πιο πειθήνιος αναγνώστης μέρους της βιβλιογραφίας και των κεφαλαίων της εργασίας μου και γι' αυτό και του την αφιερώνω από καρδιάς.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Abstract (σ.10)

Χρήση βιβλιογραφίας και αρχείων (σ. 11)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ (σ.15)

α. Λογοτεχνία και Ιστορία (σ. 16)

β. Η πραγμάτευση του Εμφύλιου (σ. 21)

γ. Το πλέγμα σχέσεων στην υπερορία (σ. 22)

δ. Κεφ. 3-9 - Βασικές παράμετροι (σ. 28)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ

1. Οι πεζογράφοι μετά τον Εμφύλιο (σ. 36)
2. Η σύνδεση της πεζογραφίας με την εποχή (σ. 39)
3. Έργα που σχολιάζουν τη μεταπολεμική πολιτική πραγματικότητα (σ. 45)
4. Οι προηγούμενοι πόλεμοι και ο ελληνικός Εμφύλιος (σ. 74)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΙΣ ΛΑΪΚΕΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΕΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΣΣΔ

1. Ο όρος *πολιτικός πρόσφυγας* (σ. 81)
2. Ο δρόμος προς την υπερορία μετά την Κατοχή (σ. 83)
3. Η πορεία των πολιτικών προσφύγων μετά την ήττα του ΔΣΕ (σ. 86)
4. Οργάνωση του ΚΚΕ στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* (σ. 89)
5. Η ζωή στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την ΕΣΣΔ
 - α. Προβλήματα διαβίωσης (σ. 92)
 - β. Εργασία (σ. 94)

- γ. Μόρφωση (σ. 96)
- δ. Πολιτισμός – Αθλητισμός – Τύπος (σ. 100)
- ε. Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός (σ. 103)
- 6. Ο εκδοτικός μηχανισμός (1947-1956) (σ. 105)
- 7. Λογοτεχνία στην υπερορία (1950-1955)
 - α. Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός (σ. 108)
 - β. Προβλήματα επιβίωσης και λογοτεχνικές αναζητήσεις (σ. 113)
 - γ. Μια καταγραφή – «ανακαταγραφή» στην περιοχή της λογοτεχνίας (σ. 118)
 - δ. Η περίπτωση της Μέλπως Αξιώτη (σ. 122)
 - ε. Τι εκδίδεται (1950 -1955) (σ. 126)
 - στ. Η αυστηρή κριτική και τα απορριφθέντα έργα (1950-1955) (σ. 132)
 - ζ. Απορρίψεις, εκδόσεις και κρίσεις (1956-1959) - Υπόθεση Γκράνιν (σ. 138)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΡΙΑΣ

- 1. Η εκλογική παρουσία της Αριστεράς και πολιτικοί τριγμοί του *ΚΚΕ* - Πρώτες προσπάθειες ανασυγκρότησης (σ. 148)
- 2. *ΕΛΑ* (σ. 154)
- 3. Οργάνωση *ΚΚΕ* και εσωκομματικές αντιπαραθέσεις (σ. 163)
- 4. Η υπερβατική αξία του κόμματος (σ. 168)
- 5. Ο «εσωτερικός εχθρός». Οι δίκες στα «αδελφά» κομμουνιστικά κόμματα & η περίπτωση Κ. Καραγιώργη (σ. 186)
- 6. Η αντίδραση στο κόμμα (σ. 196)
- 7. Θεματικά μοτίβα (σ. 203)
 - α. Δεκεμβριανά (σ. 203)
 - β. Ο *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος (ΔΣΕ)* (σ. 210)
 - γ. Σλαβομακεδόνες στις τάξεις του *ΔΣΕ* (σ. 229)
 - δ. Συμφιλίωση (σ. 234)
 - ε. Αντιπολεμικό πνεύμα - Πόλεμος της Κορέας (σ. 237)
 - στ. Νεότητα – Μόρφωση - Αισιοδοξία (σ. 244)
- 8. Οι σιωπές (σ. 265)

9. *Σοβιετικές γνωριμίες* (Μήτσου Αλεξανδόπουλου) (σ. 270)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΔΙΩΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

1. Η κουμμουνιστική απειλή (σ. 276)
2. Ιστορική αναδρομή και νομοθεσία (σ. 279)
3. Υπόθεση Μπελογιάννη (σ. 289)
4. Η ζωή στην εξορία και τη φυλακή (σ. 296)
 - α. Εκτοπισμός (σ. 297)
 - β. Φυλακή (σ. 301)
5. Δηλώσεις μετανοίας (σ. 308)
6. Ο αποκλεισμός στη λογοτεχνία της υπερορίας (σ. 312)
7. Οι αρνητικοί χαρακτήρες στην πεζογραφία των *Λαϊκών Δημοκρατιών* (σ. 332)
8. Το χρονικό των 33^{ων} θανάτων στον Αη Στράτη. Εσωκομματικές διαμάχες και εγκληματική αδιαφορία (σ. 347)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ (σ. 352)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η θέση της γυναίκας στην κοινωνία (σ. 377)
2. Γυναίκες στην αντίσταση (σ. 381)
3. Μαργαρίτα Μολυβάδα, «*Το τέλος της μικρής μας πόλης*» (σ. 394)
4. Οι γυναίκες στον εμφύλιο πόλεμο- *ΔΣΕ* (σ. 400)
5. Η γυναίκα στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* (σ. 408)
6. Γυναίκες μετά την Κατοχή στη λογοτεχνία της υπερορίας (σ. 411)
7. Έμφυλη βία (σ. 421)
8. Αποσιωπήσεις- Οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα (σ. 427)
9. Συμπέρασμα (σ. 433)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΑΞΙΑΣ

1. Τα παιδιά του ελλαδικού χώρου (σ. 435)
2. Λογοτεχνικές αναφορές (1) (σ. 438)
3. Τα παιδιά - πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες (σ. 452)
4. Η κυβερνητική προπαγάνδα και η αριστερή απάντηση (σ. 456)
5. Μια ηχηρή σιωπή (σ. 460)
6. Λογοτεχνικές αναφορές (2) (σ. 468)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ (σ. 474)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ & ΜΕΛΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΗΣ. (σ. 481)

ΑΡΧΕΙΑ – ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ (σ. 494)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (σ. 496)

Abstract

This thesis investigates how the Greek Civil War and the sociopolitical realities it generated are depicted in Greek literary texts published in Romania in the period between 1950 and 1955. Greek authors who found themselves in exile in the various People's Republics of Europe and the USSR were faced with rejection by literary circles back home, from which they were effectively excluded. These texts are scarcely mediated records which provide the narrative of history with a useful context, created by a social group that is, to all intents and purposes, a community of memory. Politically active and still bearing the raw trauma of defeat, its members strive for vindication, for an affirmation of all that they fought for, never once losing hope of returning home one day. As political refugees, they struggle with basic survival and integration issues, all the while trying to toe a rigid Party line and living in a constant state of vigilance and fear lest their work be used as a tool to further *Cold War* politics. They adopt the principles of Socialist Realism in their work and they abide by the dictates of the *Literary Circle*, a section of the Party's *Enlightenment Committee*, which passes judgment on literary works and decides which get to be published. The thesis examines instances of both assertive reference and silence to explore how these authors revisited recent historical events in their memory and how they treated them in their writing. Their work never fails to ascribe an almost transcendent value to the *KKE* and to discuss the heroic spirit of the *DSE* at length. As the anticommunist state is being established, there is a shift in focus toward the reality of persecution, with descriptions of life in the prisons and places of exile like Makronissos. Other social groups represented through the heroes and heroines of these books include women, children and the young.

Keywords: Greek Civil War, Greek prose, political refugees, memory, *KKE*, Cold War

Χρήση βιβλιογραφίας και αρχείων

Στην παρούσα διατριβή μελέτησα διεξοδικά τα έργα ελληνικής πεζογραφίας, κατά την περίοδο 1950 έως το 1955, τα οποία εκδόθηκαν για πρώτη φορά εκτός Ελλάδας από το *Εκδοτικό* που οργανώθηκε στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* με έδρα του αρχικά το Βουκουρέστι, κατόπιν την πόλη Ντεζ της Ρουμανίας και από το 1956 τη Βαρσοβία της Πολωνίας.

Υπογραμμίζω ότι εξέτασα τα έργα συγγραφέων που έζησαν στην υπερορία με δύο εξαιρέσεις. Επέλεξα να συμπεριλάβω τη συλλογή διηγημάτων *Βουρκωμένες Μέρες* του Μενέλαου Λουντέμη και τα *Γράμματα από το Μακρονήσι* του Θέμου Κορνάρου, μολονότι οι συγγραφείς τους δεν έχουν καταφύγει στο εξωτερικό, γιατί εκδίδονται από το *Εκδοτικό Νέα Ελλάδα* και πιστεύω ότι και οι δύο δε θα είχαν άλλη επιλογή, αν δε βρίσκονταν στην εξορία. Επίσης πρόκειται για δύο έργα που απασχόλησαν την κοινή γνώμη της εποχής, το πρώτο λόγω της παραπομπής του συγγραφέα σε δίκη και το δεύτερο λόγω των συνεχών διώξεων του πεζογράφου. Επιπλέον ο Λουντέμης καταφεύγει στη Ρουμανία μετά την δίκη του για τη συγκεκριμένη συλλογή διηγημάτων το 1958 και παραμένει μέχρι το 1976. Για την περίπτωση του Θέμου Κορνάρου, το έργο του δεν έχει εκδοθεί στην Ελλάδα και κυκλοφορεί για πρώτη φορά στο Βουκουρέστι. Σχετικά με τη δίωξή του γίνονται συνεχείς διαμαρτυρίες στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την υπόλοιπη Ευρώπη και μάλιστα εκδίδεται η έκκληση διανοομένων για την υπεράσπιση τού συγγραφέα¹.

Αντίθετα ενδελεχή έρευνα σε έργα που εκδόθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα και κατόπιν στην υπερορία δεν περιέλαβα στην κυρίως εργασία μου. Η αρχική μου επιλογή ως προς το θέμα της διατριβής ήταν οι ιδεολογικές και πολιτικές αποτυπώσεις του εμφυλίου πολέμου στα έργα της υπερορίας αλλά και του ελλαδικού χώρου. Το εύρος όμως του υλικού και η αναγκαία εμβάθυνση που απαιτεί μια διδακτορική έρευνα με ανάγκασαν να περιορίσω τη θεματική μου. Ωστόσο η μελέτη γραμματολογιών, κριτικών κειμένων και η ανάγνωση των περισσότερων λογοτεχνικών έργων, που εκδόθηκαν στην Ελλάδα οδήγησαν σε επισημάνσεις και συμπεράσματα, που περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο «*Η πεζογραφία εντός των συνόρων*».

¹ Έκκληση στον ΟΕΕ για τη σωτηρία του Θ. Κορνάρου, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι, 1950

Για την έρευνά μου εξετάστηκαν πολλά κείμενα της περιόδου. Παραθέτω τα πεζογραφικά έργα, τα οποία χρησιμοποίησα κυρίως στις λογοτεχνικές αναφορές σημειώνοντας τη χρονιά πρώτης έκδοσής τους².

1. Γεωργίου Βάσος, *Γειά Χαρά Ύεσι γίναν οι άνθρωποι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950
2. Εμπρός Επονίτες, *Βιβλιοθήκη της Νεολαίας*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951
3. Η Καρδιά των λαών (Συλλογικό για τον Νίκο Μπελογιάννη), Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
4. Κορνάρος Θέμος, *Γράμματα από το Μακρονήσι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
5. *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, (Συλλογικό) Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
6. Αναστασιάδης Μιχάλης, *Πολεμώντας για τη λευτεριά (Βιβλιοθήκη της Νεολαίας)*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
7. Χατζής Δημήτρης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
8. Μπόσης Κώστας, *Εμείς θα νικήσουμε*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
9. Αξιώτη Μέλπω, *Σύντροφοι Καλημέρα!*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
10. Λουντέμης Μενέλαος, *Βουρκαωμένες Μέρες*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
11. *Ο Δρόμος της λεβεντιάς, (Βιβλιοθήκη Νεολαίας)*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
12. Γρίβας Γ., *Καινούργιοι άνθρωποι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
13. Αλεξανδρόπουλος Μήτσος – Σφυρής, *Σοβιετικές Γνωριμίες*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1954
14. Μούστος Δάφνης Μενέλαος, *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1954
15. Ρεντής Δήμος, *Τα Δύο Τάγματα*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
16. *Διηγήματα του αγώνα* (Συλλογικό), Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
17. Αλεξίου Έλλη, *Παραπόταμοι*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
18. Αλεξανδρόπουλος Μήτσος, *Αρματωμένα Χρόνια*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

Την πεζογραφία των εξόριστων στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* έχει παρουσιάσει η Βενετία Αποστολίδου στο βιβλίο της *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, (Πόλις, 2010). Επιπλέον το πολύτιμο έργο των: Ματθαίου Α. – Πολέμη

² Για τα περισσότερα έργα χρησιμοποιήθηκε η πρώτη τους έκδοση. Για όσα δεν έγινε αυτό παραθέτω τις εκδόσεις στις οποίες αναφέρομαι. Στα συγκεκριμένα έργα έχει γίνει ανατύπωση ή ελάχιστες διορθώσεις, που δεν αλλοιώνουν το περιεχόμενο: Γεωργίου Β., *Γειά Χαρά Ύεσι γίναν οι άνθρωποι*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988. Αξιώτη Μ., *Σύντροφοι Καλημέρα!*, Κέδρος, Αθήνα 1983. Λουντέμης Μ., *Βουρκαωμένες Μέρες*, Δωρικός, 1975. Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1978.

Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, (Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003) προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τις συγκεκριμένες εκδόσεις.

Το διαφορετικό της έρευνάς μου έγκειται στην έμφαση που δίνεται στα πεζογραφικά έργα, διηγήματα και μυθιστορήματα της περιόδου. Ανίχνευσα τις ιστορικές πληροφορίες που μεταφέρουν τα κείμενα ερευνώντας την πολιτιστισμική τους διάσταση εντός του λογοτεχνικού πεδίου και του πλέματος σχέσεων όπου δημιουργήθηκαν. Η εστίαση στο λόγο που εξέφρασαν οι λογοτέχνες σε μια μεταβατική ιστορική συγκυρία μελετώντας το ιδιαίτερο λογοτεχνικό περιβάλλον, στο οποίο εντάχθηκαν είναι το καινούργιο που κομίζει η εργασία. Η έρευνα στο αρχείο της *Επιτροπής Διαφώτισης* σχετικά με τα συγκεκριμένα έργα και οι βιβλιοκρισίες του περιοδικού *Νέος Κόσμος*, τα οποία παρουσιάζονται παράλληλα, είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικά αναφορικά με τις συνθήκες συγγραφής και έκδοσης των κειμένων.

Μεταξύ των συγγραφέων συναντάμε σημαίνοντες εκπροσώπους της μεταπολεμικής παραγωγής, όπως ο Δ. Χατζής, ο Μ. Αλεξανδρόπουλος, η Έ. Αλεξίου, η Μ. Αξιώτη και ο Μ. Λουντέμης. Ωστόσο η αισθητική αξία όλων των κειμένων δεν με απασχόλησε στη διαπραγμάτευσή τους, καθώς πολλά από αυτά είναι ήσσονος σημασίας και άλλα γράφονται από νεαρούς επίδοξους πεζογράφους. Εστίασα λοιπόν στο τι επιλέγουν να καταθέσουν οι λογοτέχνες και λιγότερο στον τρόπο με τον οποίο το κάνουν αυτό, τη λογοτεχνική τους αξία και την ποιότητα του ύφους τους. Επέλεξα επίσης να περιλάβω τα βιογραφικά στοιχεία τους σε σχετικό υπόμνημα, γιατί έκρινα ότι αυτό φωτίζει καλύτερα τη σύνδεση της ζωής και του έργου τους.

Η πλειονότητα των μυθιστορημάτων και των συλλογών διηγημάτων είναι εξαντλημένα από τους εκδοτικούς οίκους και γι' αυτό ήταν απαραίτητη η αναζήτησή τους σε παλαιοβιβλιοπωλεία, όταν πρόκειται για πολυσέλιδα έργα και στη βιβλιοθήκη των *ΑΣΚΙ*, όπου ήταν δυνατή η φωτογραφική ανατύπωσή τους. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης αρχειακές πηγές, οι οποίες επίσης θεωρούνται κατατοπιστικές για την πληρέστερη προσέγγιση και πλαισίωση των λογοτεχνικών έργων.

Συγκεκριμένα διέτρεξα στα *ΑΣΚΙ* από το *Αρχείο του ΚΚΕ* το σύνολο των φακέλων που αφορούσαν την *Επιτροπή Διαφώτισης* στην πρώτη μετεμφυλιακή πενταετία καθώς και επιλεγμένους φακέλους που σχετίζονται με τους πολιτικούς πρόσφυγες. Επίσης μελέτησα το σύνολο των άρθρων που περιλαμβάνονται στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* και αναφέρονται σε λογοτεχνικά ζητήματα (βιβλιοκρισίες,

προβλήματα λογοτεχνών και ιδεολογικά επίδικα). Επιπλέον αναζήτησα υλικό στο *ΕΛΙΑ* (Αρχεία των Έ. Αλεξίου, Δ. Χατζή, Δ. Σωτηρίου, Μ. Αλεξανδρόπουλου Τ. Αθανασιάδη, Ομάδας των Δώδεκα), καθώς και στο *Αρχείο Χαρίλαου Φλωράκη* (άρθρα εφημερίδων και περιοδικών).

Η δομή της εργασίας μου προτάσσει την παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου σε κάθε κεφάλαιο και στη συνέχεια παρατίθενται οι λογοτεχνικές αναφορές στο θέμα που εξετάζεται. Στην προσπάθειά μου αυτή στηρίχθηκα σε εκτενή δευτερογενή βιβλιογραφία, ώστε να αποδοθεί η ιστορική πραγματικότητα. Η ψηφιοποίηση αρχείων και περιοδικών, όπως το *Αρχείο του ΔΣΕ και της Μακρονήσου*, του περιοδικού *Πολίτης* και της *Επιθεώρησης Τέχνης*, από τα ΑΣΚΙ, και το *Αρχείο του Μουσείου Μακρονήσου*, με βοήθησαν να τεκμηριώσω ιστορικά στοιχεία, που δεν αποτελούν την κύρια θεματική της διατριβής μου. Με τον ίδιο τρόπο ανέτρεξα στο *Αρχείο του Εθνικού Θεάτρου* για την περίπτωση του Άλλου Αλέξανδρου της Μ. Λυμπεράκη, καθώς και στο *Αρχείο της ΕΡΤ* για βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων. Για τα διεθνή ζητήματα χρησιμοποίησα το *Foreign Relations of the United States* επιθυμώντας να καταδείξω την αμερικανική εμπλοκή στην ελληνική υπόθεση παραπέμποντας σε ενδεικτικά έγγραφα. Οι μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές νέων και όχι μόνο ερευνητών, στις οποίες είχα πρόσβαση μέσω διαδικτύου υπήρξαν πολύτιμες. Ακόμα, αξιοποίησα την εκτεταμένη έρευνα που είχα κάνει για τις ανάγκες της μεταπτυχιακής μου εργασίας με θέμα την *Αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη στον Ριζοσπάστη (1944-1947)* με επιβλέποντα τον Ν. Θεοτοκά και για την ανακοίνωσή μου στο συνέδριο του *Παντείου Παν/μιου* με τίτλο: «Ο Ριζοσπάστης παραμονές των Δεκεμβριανών».

Τέλος, είχα την ευτυχία να συναντήσω και να συζητήσω με ανθρώπους που συνέδεσαν τη ζωή τους με τις συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες και πιστεύω ότι εμπλούτισαν τη σκέψη και την μελέτη μου. Παραπέμπω λοιπόν στις δέκα τρίωρες συναντήσεις που είχα με τη Μαρία Καραγιώργη τον Σεπτέμβρη - Οκτώβρη του 2008 αναφερόμενη στη ζωή της με τον άντρα της και δική της παρουσία στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο, καθώς και τη συνέντευξη που μου παραχώρησε η Άλκη Ζέη, η οποία παρόλο που δεν εξέδωσε έργα της εκτός Ελλάδας, βρέθηκε στην Τασκένδη ως σύντροφος του Γιώργου Σεβαστίκογλου και συγχρωτίστηκε με ανθρώπους των γραμμάτων και της τέχνης.

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Καθώς απομακρυνόμαστε από την παραδοσιακή αντίληψη για την Ιστορία, ο σύγχρονος ιστορικός προσπαθώντας να προσεγγίσει την αλήθεια αξιολογεί εκ νέου τις ιστορικές πηγές. Καλείται να θέσει νέα ερωτήματα και να συγκεντρώσει πληροφορίες, που θα του δώσουν την ευκαιρία να ξαναδιαβάσει το παρελθόν. Η ιστοριογραφική οπτική αλλάζει αναζητώντας να συνδέσει το πραγματικό με το φανταστικό, το ανθρώπινο με το κοινωνικό και η ιστορία του 20^{ου} αιώνα δεν συγκροτείται μ' αυτήν την πρακτική από συνέχειες³.

Επομένως η εστίαση της έρευνας μεταφέρεται σε ένα καινούργιο πεδίο, όπου αναδεικνύεται η αξία νέων ιστορικών υποκειμένων. Οι εξέχουσες προσωπικότητες, η προσήλωση στα μεγάλα γεγονότα και ο επίπεδος περιγραφισμός δίνουν τη θέση τους στη ζώσα Ιστορία, η οποία προτείνει μια νέα θεώρηση της ιστορικής πραγματικότητας.

Τα ιστορικά γεγονότα είναι ο επιτάφιος των γεγονότων που γνωρίζουμε· σύντομος, γενικόλογος, φτωχός νοήματος, σαν επιγραφές στους τάφους. Η ιστορία μοιάζει με νεκροταφείο, όπου ο χώρος είναι μετρημένος κι όπου κάθε φορά πρέπει κανείς να βρίσκει θέση για νέους τάφους⁴.

Τα τελευταία χρόνια το επίκεντρο του ιστορικού ενδιαφέροντος έχει μετατεθεί σε μια νέα διάσταση του ιστορικού γίγνεσθαι. Η γεγονοτολογική ιστορία αποδεικνύεται ανεπαρκής και με μονοσήμαντη διάσταση. Η κατασκευή του παρελθόντος είναι μια διαδικασία επιστημονικής διαπραγμάτευσης, στην οποία συμμετέχουν τόσο οι πηγές όσο και ο ιστορικός. Δίνεται έμφαση στα δεδομένα που κομίζουν τα υποκείμενα⁵. Δεν κυριαρχούν όμως στις μελέτες μόνο τα γνωστά και διακεκριμένα πρόσωπα. Αναδεικνύονται υποκείμενα διαφορετικά από τα παραδοσιακά⁶, οι αφανείς, οι πραγματικοί πρωταγωνιστές, όπως για παράδειγμα οι

³ Passerini L., *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σ. 9-10

⁴ Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, Παπαζήση, Αθήνα, 2013, Εισαγωγή Άννα Μάντογλου, σ. 11-29

⁵ Lowenthal D., *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, p. 41-46

⁶ Burke P., *Τι είναι πολιτισμική ιστορία*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008, ό. π., σ. 152-154, 115

άνθρωποι της βάσης, εξόριστοι, εργάτες, ή οι γυναίκες και παιδιά⁷. Αποδίδεται η *προσωπογραφία άδηλων ομάδων*⁸. Η «αντι-ιστορία», όπως την αποκαλεί ο Φουκώ φωτίζει μια άλλη πλευρά προτάσσοντας το λόγο αυτών που δεν έχουν εξουσία και βρίσκονταν καταδικασμένοι στη σιωπή⁹.

Η στόχευση της εργασίας μου λοιπόν ήταν να αναδείξω το έργο των λογοτεχνών της υπερορίας, οι οποίοι στην πεζογραφία τους την πρώτη μετεμφυλιακή πενταετία καταθέτουν την προσωπική τους εμπειρία χωρίς να επιστοιβάζουν¹⁰ πλήθος, μεταγενέστερων, ιστορικών γεγονότων. Εστίασα κυρίως στο τι επιλέγουν να πραγματευτούν και τι όχι, καθώς και στη διαπλοκή των σχέσεων, τις διαδικασίες αποκλεισμού και τους συσχετισμούς δυνάμεων που διαμορφώθηκαν και τους διαμόρφωσαν ως λογοτέχνες. Η θεματολογία των κειμένων της υπερορίας είναι σχεδόν ανύπαρκτη στα κείμενα του ελλαδικού χώρου, επομένως τα συγκεκριμένα έργα έχουν πρόσθετη σημασία.

Μαρτυρίες και λογοτεχνικά κείμενα χωρίς να αποδεικνύουν πάντα κάτι το καινοφανές αποτελούν συστατικό στοιχείο της ιστορικής ερμηνείας στη μακρά διάρκεια. Η μνήμη επηρεάζεται από κοινωνικούς παράγοντες και προκύπτει από ποικίλες διεργασίες. Πολλές φορές μοιάζει διασπασμένη και γι' αυτό διάτρητη, εφόσον μεταβάλλεται και επαναδημιουργείται. Η υποκειμενικότητα, που υφίσταται δε θεωρείται πλέον παραπλανητική αλλά χρήσιμη και ωφέλιμη στην ιστορική έρευνα¹¹.

⁷ Μπάδα Κ. Η μνήμη της δεκαετίας 1940-1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12-Σεπτ. 2010): Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Τόμος Ε', σ. 338-349 www.eens.org

⁸ Δάλλας Γ., «Η μεταπολεμική πεζογραφία και η Μικροϊστορία. Η λανθάνουσα συνάντηση μιας τεχνικής και μιας μεθόδου μέσα από τις ατομικές φωνές ως μαρτυρίες του υποστρώματος», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 81-98

⁹ Foucault M., *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2002. Foucault M., *Language, Counter Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, D.F. Bouchard, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977, p.114-118

¹⁰ Ασδραχάς Σ., Προλεγόμενα, στο: Παπαγιάννη Β., *Κραυγές της μνήμης*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 2005, σ. 7-12

¹¹ Connerton P., *How Societies Remember*, Cambridge University Press, 1989, p. 38-39. Hastrup K., *Other Histories*, London, Routledge, 1992, p. 10

Λογοτεχνία και ιστορία. Τα όρια μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας δεν ήταν ποτέ ξεκάθαρα. Η Ιστορία και η πεζογραφία συγκλίνουν και υπάρχει σαφής σύνδεση μεταξύ των δύο αντικειμένων. Είναι γνωστό ότι η Ιστορία περιλαμβανόταν στα λογοτεχνικά είδη¹². Η πραγματικότητα του λογοτεχνικού έργου είναι πλαστή και κατασκευασμένη αλλά ποιος μπορεί να αρνηθεί ότι μεταξύ των ιστορικών δεν υπάρχουν αντιθέσεις και διαφορετικές αναγνώσεις για τα ίδια αμφιλεγόμενα γεγονότα ή πρόσωπα¹³. Η λογοτεχνία πολύ συχνά αντλεί τα θέματά της από τα ιστορικά γεγονότα. Οι συγγραφείς αναζητούν πηγές, αρχεία και πρόσωπα και στοχεύουν στην ανασύνθεση της εποχής και την περιγραφή εξακριβωμένων περιστατικών. Η διαδικασία αυτή επιβάλλει στον πεζογράφο τη σύνθετη και πολύπλευρη γνώση της ιστορίας, αν θέλει να συγγράψει έργο με ιστορικές αναφορές¹⁴.

Οι λογοτεχνικές αναφορές διευρύνουν τον ορίζοντα της Ιστορίας και του ιστορικού και μας προσανατολίζουν στο να ερευνήσουμε ζητήματα ταυτοτήτων και ιστορικής συνέχειας, που συμβάλλουν στην κατανόηση των ιστορικών γεγονότων¹⁵. Τόσο η μικροϊστορία, όσο και η πεζογραφία αποκρυπτογραφούν μια ενδιαφέρουσα ιστορική πραγματικότητα. Τα γνωστά συνταρακτικά ιστορικά γεγονότα δεν αποτελούν το διακύβευμα της λογοτεχνίας του βιώματος. Η περιστασιακή διάσταση, το έκτακτο γεγονός και το μικροσυμβάν που ενδεχομένως έχουν παραγκωνιστεί από τις ηγεσίες, μεγεθύνονται¹⁶.

¹² Χαραλαμπίδου Ν., «Ο λόγος της Ιστορίας και ο λόγος της λογοτεχνίας», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, ό. π., σ. 249-277

¹³ Kansteiner W., "Finding meaning in Memory: A methodological critique of collective memory studies", to: *History and Theory*, Wiley, for, Wesleyan University, 2002, p.179-197

¹⁴ Κοτζιάς Α., «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», στο: *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του 1940 έως τη δικτατορία του 1967*, τόμος Η, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 1988, σ. 320-341

¹⁵ Gillis J., "Memory and Identity: The History of Relationship" to: *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, 1994

Μπάδα Κ., «Η μνήμη της δεκαετίας 1940-1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων», ό. π., σ. 338-349

¹⁶ Δάλλας Γ., «Η μεταπολεμική πεζογραφία και η Μικροϊστορία. Η λανθάνουσα συνάντηση μιας τεχνικής και μιας μεθόδου μέσα από τις ατομικές φωνές ως μαρτυρίες του υποστρώματος», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό.π., σ. 81-98

Η Ιστορία, όπως προκύπτει από την πεζογραφία, τα πρόσωπα και οι ιστορικές στιγμές, μικρές ή μεγάλες φωτίζονται διαφορετικά. Μεταφέρεται κάτι πολύ σημαντικό που δεν μπορεί ο ιστορικός να αποδώσει· αυτό είναι η ατμόσφαιρα της εποχής. Οι λογοτεχνικές αφηγήσεις έχουν τη δική τους αξία, εφόσον αποκαλύπτουν το πνεύμα της κοινωνίας, τις εντάσεις και τον εσωτερικό παλμό της. Τα πρόσωπα που περιγράφονται, παρόλο που δεν είναι πάντα πραγματικά, υπακούν σε νόρμες και έχουν γνωρίσματα των πραγματικών προσώπων¹⁷. Η χρήση της λογοτεχνίας νομιμοποιείται στην ιστορική έρευνα λόγω και της πολιτισμικής της αξίας¹⁸.

Η λογοτεχνία διεκδικεί μερίδιο αλήθειας, γιατί καθρεφτίζει μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, αυτήν που δημιουργεί και καταθέτει ο συγγραφέας¹⁹. Ο συγγραφέας αντιμετωπίζει με ελευθερία τα ιστορικά γεγονότα προσπαθώντας χωρίς πάντα να τα καταφέρνει να ανιχνεύσει και να απαλλαγεί από τα προσωπικά του στερεότυπα²⁰. Η μυθοπλασία επίσης προτιμάται, όταν οι εκτιμήσεις για τα γεγονότα δεν έχουν αποκρυσταλλωθεί, γιατί θεωρείται πιο ασφαλής και ενδιάμεσος χώρος και για το λόγο αυτό πολλές φορές προηγείται η λογοτεχνική παραγωγή έναντι της ιστοριογραφίας που δημιουργεί εντονότερες αντιδράσεις και αντιπαραθέσεις²¹. Παρατηρούμε ακόμα ότι οι λογοτέχνες προηγούνται των ιστορικών και καταθέτουν έργα με ιστορικά θέματα, πολύ πριν αυτά καταγραφούν από την επίσημη ιστορία²². Η

¹⁷ Αμπατζοπούλου Φ., «Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία», στο: *Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Φλάισερ Χ., Καστανιώτης, Αθήνα, 2003, σ. 412-420

¹⁸ Λιάκος Α., «Δοκίμιο για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά*, 31 Δεκ. 1999, σ. 259-290

¹⁹ Φρέρης Γ., «Το θέμα του πολέμου στην ελληνική πεζογραφία», στο: *Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Φλάισερ Χ., ό. π., σ.400-410

²⁰ Μπουσχότεν Ρ. , «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ.χ. 107, 2002, σ. 135-155

²¹ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα, 2010, σ. 9-21

²² Αμπατζοπούλου Φ., «Λογοτεχνικά πρόσωπα και εθνοτικές διαφορές στη μεταπολεμική πεζογραφία, στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό. π., 279-306

λογοτεχνική επεξεργασία των βιωμένων εμπειριών αποενοχοποιεί και εξασφαλίζει ελευθερία στον συγγραφέα²³.

Η σχέση συγκεκριμένα της ελληνικής μεταπολεμικής πεζογραφίας με την Ιστορία είναι άμεση και δικαιολογείται, αν αναλογιστούμε τις ραγδαίες πολιτικοκοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν και τις διχαστικές ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα. Η γνώση των γεγονότων του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου εμπλουτίζεται από την ανάγνωση του *Η ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη, όπως η μικρασιατική καταστροφή από τα *Ματωμένα χώματα* της Δ. Σωτηρίου. Η απορρόφηση επίσης των προσφύγων από το ελληνικό κράτος αποτυπώνεται με άλλο τρόπο απ' ότι στην ιστοριογραφία, αλλά οπωσδήποτε επιτυχώς και ωφέλιμα, στη *Γαλήνη* του Ηλία Βενέζη²⁴. Τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή της περιόδου 1942-1944 γίνονται γνωστά μέσα από τη *Νυχτερίδα των Ακυβέρνητων Πολιτειών* του Στρ. Τσίρκα.

Εκτός από τα έργα που θεωρούνται αμιγώς ιστορικά δημιουργήθηκαν κείμενα που καταθέτουν βιωμένα γεγονότα. Ειδικά μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο εμφανίζονται λογοτεχνικά έργα με ιστορικό περιεχόμενο και κοινά χαρακτηριστικά²⁵. Τα έργα αυτά *μετέχουν της ιστορίας και της πλάνης*²⁶. Είναι γραμμένα σε πρωτοπρόσωπη, γραμμική αφήγηση με άμεσο λόγο και οικείο ύφος. Πρόκειται για ρεαλιστικά έργα με έντονη αληθοφάνεια, που περιέχουν πλούσια αυτοβιογραφικά στοιχεία²⁷.

Οι συγγραφείς ως προς το βασικό τους στόχο συγκλίνουν τις περισσότερες φορές θεωρώντας ότι πρόκειται για βιώματα που αξίζει και επιβάλλεται να διασωθούν

²³ Βόγλης Π., «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο: επιμ.: Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.ά., *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 61-80

²⁴ Passerini L, *Σπαράγματα του 20^{ου} αι.*, ό. π., σ. 232

²⁵ Καραμανωλάκης Β., «Μεταξύ αφήγησης και αναπαράστασης», Διαλέξεις με θέμα: «*Ιστορία και Λογοτεχνία. Μια σχέση αμφίθυμη και συμπληρωματική*», 24\1\2019

²⁶ Φλάισερ Χ. «Η διαχείριση της μνήμης του κατοχικού παρελθόντος», Διαλέξεις με θέμα: «*Ιστορία και Λογοτεχνία. Μια σχέση αμφίθυμη και συμπληρωματική*», 21\3\2019

²⁷ Αργυρίου Α., «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό. π., σ. 59-79

²⁷ Μουλλάς Π. «Οριοθετήσεις και διευκρινίσεις», ό. π., σ. 41-47

ως παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές. Τα έργα τους – αποτέλεσμα ενδοσκόπησης - αποδίδονται ως κληρονομιά στους επιγόνους. Για τον ίδιο λόγο η πλειοψηφία όσων κατέγραψαν την ιστορία τους διατηρούσαν ημερολόγια και σημειώσεις κατά τη στρατιωτική τους θητεία ή στη φυλακή και την εξορία τους. Κάθε αυτοβιογραφικό εγχείρημα αποτελεί μια απόπειρα ανακάλυψης και συγκρότησης του εαυτού του γράφοντος και μάλιστα σε διαφορετικούς χρόνους, ενώ παράλληλα επιδιώκει να ερμηνεύσει και την ιστορία. Το άτομο δηλαδή αυτοπροσδιορίζεται και επανατοποθετείται στο παρελθόν μέσα από το παρόν²⁸. Οι συγγραφείς συχνά καταθέτουν τα προσωπικά τους βιώματα και συνδέουν τα ιστορικά γεγονότα με τις κατοπινές εμπειρίες τους²⁹. Πολλές φορές τα κείμενα έχουν το ύφος εκμυστήρευσης και εξομολόγησης. «Χωρίς το καλλιτεχνικό όμως περίβλημα τα γεγονότα θα προβάλλονταν γυμνά και θα είχαν την αξία ιστορικών κειμένων», όπως αλιεύουμε σε κριτική του *Σύντροφοι Καλημέρα! της Μ. Αζιώτη*³⁰.

Συχνά τα ιστορικά πρόσωπα αναφέρονται ρητά ή οι λογοτεχνικοί ήρωες παραπέμπουν σε υπαρκτά πρόσωπα και μ' αυτόν τον τρόπο το μυθιστόρημα συνδέεται πιο άμεσα με την πραγματικότητα³¹. Άλλες φορές ο συγγραφέας επιλέγει να αποσιωπήσει ονόματα και προσδιορισμούς του χωροχρόνου. Παρόλα αυτά αποδίδει την ιστορική πραγματικότητα και μάλιστα σαφώς, εφόσον παραπέμπει άμεσα σε αληθινά στοιχεία. Είναι εύγλωττο το παράδειγμα του *Λοιμού* του Αντρέα Φραγκιά, όπου όλα τα γεγονότα βασίζονται σε πραγματικά περιστατικά και αποτυπώνουν ανάγλυφα την φρίκη του στρατοπέδου της Μακρονήσου χωρίς να προσδιορίζεται πουθενά ούτε ο τόπος, ούτε η χρονική περίοδος³².

²⁸ Portelli A. "What makes oral history different" στο R. Perks and A. Thomson *The oral History Reader*, London Routledge, 1998, p. 67-69

²⁹ Gonsa C., «Αυτοβιογραφικά κείμενα Ελλήνων κομμουνιστών: η ιστορία του ΚΚΕ μέχρι τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, *Μνήμων*, τχ. 17, 1995, σ. 107-129. Παπαθανασίου Ι. «Βίωμα, ιστορία και πολιτική :η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας: σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τ. Μπενά», *Τα Ιστορικά*, 24-25, 1996, σ. 253-266.

³⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\191

³¹ Τσουπρου Σ., *Τάσος Αθανασιάδης, Με τα μάτια της γενιάς μας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 206

³² Σταυροπούλου Έ., «Το πραγματικό, το φανταστικό και το παράλογο στο *λοιμό* του Αντρέα Φραγκιά», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό. π., σ. 49-57

Οι συγγραφείς που θυμούνται προσπαθούν να κατανοήσουν οι ίδιοι το παρελθόν τους και να εντάξουν τη δράση τους και τις επιλογές τους- τα οποία καταγράφουν- στα ιστορικά συμφραζόμενα. Το καταγράφων υποκείμενο ουσιαστικά επιθυμεί να νομιμοποιήσει την τωρινή του ύπαρξη και δραστηριότητα δίνοντας ένα καινούργιο νόημα στα γεγονότα που προηγήθηκαν³³.

Η πραγματέυση του εμφυλίου. Ο ρόλος ειδικά του εμφυλίου πολέμου είναι καίριος και συνιστά βασική μελέτη για τη γενικότερη κατανόηση της μεταπολεμικής λογοτεχνίας³⁴. Οι εμφύλιες συρράξεις είναι τις περισσότερες φορές πιο βίαιες από τους συμβατικούς πολέμους. Ένας εμφύλιος συνιστά μια περίοδο μεγάλης κοινωνικής κρίσης, που εξαναγκάζει πρόσωπα και κοινωνικές ομάδες να πάρουν θέση³⁵.

Πιο συγκεκριμένα η εμπειρία ενός εμφυλίου πολέμου, όπως ο ελληνικός, ανατρέπει τις ισορροπίες και τα δεδομένα ισχυροποιώντας τα πολιτικά δίπολα και οξύνοντας τις αντιθέσεις. Η σύγκρουση ήταν απόλυτη και ενισχύθηκε από πνεύμα της εθνικοφροσύνης που διαχέεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριότητας και αντιπαράτίθεται στους εχθρούς του έθνους, στους μη Έλληνες, που πρέπει να εξοβελιστούν³⁶. Διακρίνουμε ουσιαστικά δύο κόσμους με σαφή και αδιαπραγμάτευτη ιδεολογία, αυστηρό αξιακό κώδικα, τους δικούς τους μύθους και σύμβολα.

Ο διχαστικός αυτός χαρακτήρας του άνοιξε βαθιές πληγές στις συνειδήσεις και των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων διαπερνώντας όλες τις πτυχές του εθνικού μας βίου για τις επόμενες μάλιστα δεκαετίες³⁷ και εμπόδισε την ενσωμάτωσή του σε ένα

³³ Πετρόπουλος Γ., *Διαστάσεις του μνημονικού λόγου των Ταγμάτων Ασφαλείας*, στο: επιμ. Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό. π., σ. 223-238

³⁴ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 13

³⁵ Βερβενιώτη Τ. «Η διαμόρφωση της μνήμης του ελληνικού εμφυλίου από την πλευρά της Αριστεράς», Ομιλία στο: «Συζητώντας για τον Εμφύλιο 60 χρόνια μετά», Πάντειο Παν/μιο, Σάββατο 19-12-2009, ανακτήθηκε από: <https://www.academia.edu/4821285>

³⁶ Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: επιμ. Ιατρίδης Γ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σ. 561-594

³⁷ Χουλιαράς Γ., «Πολιτισμός και πολιτική- Εμφύλιος πόλεμος και «πολιτιστική ανασυγκρότηση» στην Ελλάδα», στο: επιμ. Φλάισερ Χ., *Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, ό. π., σ. 428-438

ηγεμονικό αφήγημα, όπως συνέβη και σε άλλους εμφύλιους³⁸. Η τραυματική μνήμη ιδιόρρυθμη και ενοχική πολύ συχνά έχει πολλές «απαγορευμένες ζώνες», στοιχεία και θέματα που αρνείται να αγγίξει και να διαχειριστεί³⁹.

Το πλέγμα σχέσεων στην υπερορία. Οι πεζογράφοι που εκδίδουν στο Βουκουρέστι το 1950 δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στα ιστορικά γεγονότα και βρίσκονται σε άμεση σύνδεση με το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο. Είναι οι πεζογράφοι που απομακρύνθηκαν από την αξιοπρεπή εγκράτεια⁴⁰ και τον ανέμελο λόγο των εκπροσώπων της γενιάς του '30⁴¹, για να διαχειριστούν μια σειρά από επώδυνες εμπειρίες, αυτές της Κατοχής και του Εμφύλιου⁴².

Το λογοτεχνικό έργο δεν έχει αυτόνομο χαρακτήρα σύμφωνα με θεωρίες ψυχαναλυτικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα και επηρεάζεται από εξωτερικούς από αυτό νόμους, που σχετίζονται με τα άτομα και την κοινωνία⁴³. Τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα προκύπτουν από το πολιτισμικό σύστημα στο οποίο εντάσσονται και κατανοούνται με βάση τους κώδικες και το νόημα που σηματοδοτείται μέσω αυτού⁴⁴. «Το λογοτεχνικό περιβάλλον, με τη σειρά του, αποτελεί ένα εξαρτημένο και γι αυτό στην πραγματικότητα αναπόσπαστο στοιχείο του γενικού ιδεολογικού περιβάλλοντος μιας συγκεκριμένης εποχής και μιας συγκεκριμένης κοινωνιολογικής ενότητας»⁴⁵. Η πολιτιστική παρουσία των λογοτεχνών και κριτικών πολιτικών προσφύγων συνιστά

³⁸ *Εφημερίδα των συντακτών*, 17-7-2016, Εξυλαστήριες τελετές, Κωστόπουλος Τ.

³⁹ Boeschoten R., "The impossible return: coping with separation and the reconstruction of memory in the wake of civil war", to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* Princeton University Press, Princeton & Oxford 2000, p. 122-140

⁴⁰ Ελεφάντης Α., «Μας πήραν την Αθήνα», *Πολίτης*, τχ. 128, Φεβρουάριος, 1995, σ. 19-51

⁴¹ Βογιατζόγλου Α., *Ποίηση και πολεμική*, Κίχλη, Αθήνα, 2015, σ. 249-264, 349

⁴² Χατζηβασιλείου Β., «Ιστορία και Ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό. π., σ. 49-57

⁴³ Χιρς Ε. Ντ., «Τρεις διαστάσεις της ερμηνευτικής», Τοντόροφ Τ.: Ορισμός της ποιητικής στο: Newton Κ.Μ., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, ό. π., σ. 81-98, 148-153

⁴⁴ Κάουαρντ Ρ & Έλλις Τζ., «S\Z», Τζέημσον Φ., «Για την ερμηνεία: η λογοτεχνία ως μια κοινωνικά συμβολική πράξη», ό. π., σ. 308-316, 317-326

⁴⁵ Μεντβέντεφ Π.Ν. & Μπαχτίν Μ. Μ.: «Το αντικείμενο, τα καθήκοντα και οι μέθοδοι της ιστορίας της λογοτεχνίας», ό. π., σ. 17-24

λογοτεχνικό πεδίο, εφόσον αναπτύσσεται σε ένα πλαίσιο εξουσίας, όπου δημιουργείται μια συγκεκριμένη δυναμική στις σχέσεις που συνάπτονται και επηρεάζεται από τις «έξεις», που τα άτομα διαμορφώνουν⁴⁶.

Οι εξόριστοι λογοτέχνες αποδέχονται την ορθότητα του δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και το υπηρετούν οι περισσότεροι πιστά, πολλές φορές αυτολογοκρινόμενοι, ώστε αφενός να εξασφαλίσουν την ανταμοιβή της συμβολής στη δημιουργία ενός νέου και ιδανικού κόσμου και αφετέρου να επιτύχουν την έκδοση των έργων τους. Όσοι επίσης επιφορτίζονται με την κριτική της λογοτεχνίας αναγκάζονται να αρκεστούν στον ρόλο του απλού ελεγκτή εμμένοντας σε υποδείξεις και μονότονες επισημάνσεις⁴⁷.

«Η αλήθεια δεν είναι ανεξάρτητη από τα συστήματα εξουσίας. Προκύπτει ή συμπίπτει με την εξουσία που δομεί τη γνώση»⁴⁸. Οι σχέσεις εξουσίας που δημιουργούνται έχουν σημασία λόγω της κυριαρχίας που επιβάλλεται σε μία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Οι συσχετισμοί που διαμορφώνονται απαιτούν προσωπικές παραχωρήσεις από συγγραφείς και κριτικούς της λογοτεχνίας.

Μπορούμε ν' αναζητήσουμε τον τρόπο που οι ίδιες οι σχέσεις καθυπόταξης κατασκευάζουν υπηκόους κατά τον Φουκώ. Ο λόγος των λογοτεχνών της υπερορίας παρέμεινε συνδεδεμένος με τον λόγο και τις πρακτικές της εξουσίας. Οι μηχανισμοί του συλλογικού βίου επέβαλαν περιορισμούς και όντας δυσκίνητοι επηρέασαν τις επιλογές των ανθρώπων σε βάθος χρόνου⁴⁹. Ένα σύνολο γνώσεων λοιπόν θεωρήθηκαν κατώτερες ιεραρχικά και εξοβελίστηκαν ή χρειάστηκε να αναμετρηθούν με την καταπίεση του επίσημου λόγου⁵⁰.

⁴⁶ Bourdieu P., *Οι κανόνες της τέχνης: Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, Πατάκης, Αθήνα, 2006

⁴⁷ Κόκορης Δ., *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)*, Διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Ιωαννίνων, 1994, 232-277
Ήγκλετον Τ., «Προς μια επιστήμη του κειμένου», στο: Newton K.M., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, ό. π. σ. 299-307

⁴⁸ Μηζ Ε., «Πολιτική της σεξουαλικότητας και κριτική απόφαση», ό.π., σ. 385-392

⁴⁹ Milosz C., *Αιχμάλωτη Σκέψη*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2017, σ. 35-36, 54-56.

⁵⁰ Foucault M., «Παράδοση 7^{ης} 1976», Μπαρτ P., «Ο Θάνατος του συγγραφέα», στο: Newton K.M., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα* ό.π., σ. 222-231, 206-212. Foucault M., *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, ό. π., σ. 26-37, 325

Οφείλουμε να διερευνήσουμε το πλέγμα σχέσεων που διαμορφώθηκε στο εκδοτικό, τα κομματικά όργανα και την μικροκοινωνία των λογοτεχνών αναζητώντας τους λόγους που τους εγκλώβισαν σε θεματικές και τα προσκόμματα που αντιμετώπισαν στη διαδικασία της συγγραφής και της έκδοσης των έργων τους. Σημαντικότερος παράγοντας στη δημιουργία τους είναι η αδυσώπητη και αντιφατική κριτική που δέχονται από την ίδια τους την κοινότητα και από το Κόμμα. Κριτές οι ίδιοι και κρινόμενοι σε ένα σύστημα που το θρέφουν και τους θρέφει, συνάπτουν εξαρτητικές σχέσεις και αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στη λογοτεχνική και κομματική τους ιδιότητα.

Χρειάζεται επίσης να παρουσιαστεί η σύνδεση και η συνάφεια των κειμένων με το δόγμα του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού*, το οποίο ενστερνίστηκαν. Οι πεζογράφοι υπακούοντας στην προσδοκία – απαίτηση του Στάλιν, ο οποίος αποκάλεσε τους καλλιτέχνες «*μηχανικούς των ανθρώπινων ψυχών*» και επέβαλε στη λογοτεχνία να είναι «*εθνική στη μορφή και σοσιαλιστική στο περιεχόμενο*», προσαρμόζουν το έργο τους στις κομματικές επιταγές. Το περιεχόμενο αποτέλεσε το βασικό ζητούμενο σε αντιδιαστολή με τη μορφή, ενώ δεν αποτολμήθηκαν πειραματισμοί και καινοτομίες. Είναι προφανής και προκύπτει από το σύνολο των έργων η τυπικότητα στην επιλογή των θεμάτων. Οι αρχές του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού* εμφανίζονται με σαφέστερο τρόπο στην πεζογραφία παρά στην ποίηση⁵¹. Η τέχνη των πεζογράφων είναι στρατευμένη και άρα μεροληπτική. Υπηρετούν ένα νέο είδος ρομαντισμού, τον επαναστατικό ρομαντισμό – κατά τη ρήση του Ζντάνοφ, του ανθρώπου που κινεί τα νήματα στα ζητήματα της διανόησης, ασχολούμενοι με εξιδανικευμένους, θετικούς ήρωες, που ανταποκρίνονται στο κομμουνιστικό ιδεώδες.

Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός διατυπώθηκε ως πρακτικός οδηγός δημιουργίας αλλά και ως μέσο ερμηνείας και αξιολόγησης της τέχνης. Τα στοιχεία που προέκυψαν από το *Αρχείο της Επιτροπής Διαφώτισης του ΚΚΕ (Λογοτεχνικό τμήμα – Κύκλος)*, τις βιβλιοκρισίες του περιοδικού *Νέος Κόσμος* αλλά και η προσωπική πορεία των συγγραφέων στάθηκαν αποκαλυπτικά για τη διερεύνηση των προταγμάτων και των περιορισμών με τα οποία είχαν να αναμετρηθούν οι πεζογράφοι.

⁵¹ Κόκορης Δ., *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)*, ό.π., σ. 56-63, 166-168

Το λογοτεχνικό κείμενο παράγει ιδεολογία κατά τους θεωρητικούς της λογοτεχνίας, στην προκειμένη περίπτωση όμως ο συγγραφέας καθοδηγείται στενά, δέχεται παραγγελίες και οδηγίες για τη διαπραγμάτευση της θεματολογίας του κρίνεται αυστηρά, υπακούει σε κομματικούς και πολιτικούς περιορισμούς⁵².

Ειδικότερα, τον Νοέμβριο του 1951 δημιουργείται η *Επιτροπή Διαφώτισης*, το κομματικό όργανο που ασχολείται με ζητήματα ιδεολογίας. Το έργο της επιμερίζεται σε τμήματα – ένα από αυτά είναι και το *Λογοτεχνικό*- και στελεχώνεται από κομματικά στελέχη (Βλαντάς, Ρούσος, Πορφυρογένης), τα οποία δεν διαθέτουν την απαραίτητη γνώση, ώστε να παραινέσουν εύστοχα και εποικοδομητικά τους συγγραφείς. Ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την κομματική οικονομία και είναι βοηθητικό όργανο της *Κεντρικής Επιτροπής* επιφορτισμένη με τη δημιουργία ιδεολογικού μετώπου.

Επιπλέον οι ίδιοι οι λογοτέχνες έχουν την ευθύνη να γνωμοδοτούν στο *Λογοτεχνικό Κύκλο* και να συντάσσουν βιβλιοκρισίες στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* για έργα ομότεχनों τους, με αποτέλεσμα να ανακύπτουν προβλήματα που άπτονται των προσωπικών τους σχέσεων και φιλοδοξιών. Θυμίζουμε την σφοδρή κριτική και επί προσωπικού της Αξιώτη στο έργο της: *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*. Τον Χατζή (τον παρουσιάζει να κάνει διορθώσεις την περίοδο της Κατοχής φορώντας «τυφλοπάνια» - το σημείο απαλείφεται κατά την έκδοση -), στον Σπήλιο και τον Ρεντή ασκεί δριμεία κριτική σε πρώτη φάση και ηπιότερη μετά τις διορθώσεις. Ωστόσο και η ίδια έχει δεχτεί τα βέλη της *Επιτροπής* σε προσωπικό επίπεδο για το ταξικό της κριτήριο που την επηρεάζει, την τάση της για αυτοπροβολή και την ασταθή συναισθηματική της κατάσταση⁵³.

Η ασάφεια, η περιχαράκωση σε στερεότυπα και κατά κύριο λόγο η αντιφατικότητα προκύπτει άμεσα από τη μελέτη των πρωτογενών αρχειακών πηγών. Συγκεκριμένα, διαπιστώνουμε διφορούμενες απόψεις στο σύνολο των κρίσεων με εξαιρέσεις ως προς την έκταση και την ένταση. Μετριοπαθέστερη κριτική γίνεται σε όσα αναφέρονται στα έργα που υιοθετούν απαρέγκλιτα την κομματική γραμμή («*Σοβιετικές γνωριμίες*») και σε όσα ασχολούνται με την εποποιία του *ΔΣΕ* (*Καινούργιοι Άνθρωποι*, *Αφηγήσεις για τον ΔΣΕ*). Αυτό συμβαίνει, παρόλο που για το αν είναι συμφέρουσα η διαπραγμάτευση των πολεμικών γεγονότων, βρίσκεται σε εξέλιξη

⁵² Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 9-26

⁵³ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\54

η συζήτηση με αφορμή το μυθιστόρημα *Η Παρτιζάνα* (τελικός τίτλος: *Τα κρίνα δεν μυρίζουν*) του Στρατή Παπαευστρατίου.

Δύο είναι τα επίμαχα πεζογραφικά έργα – εκτός από το δοκιμιακό της *Καταγραφής* - και μάλιστα την ίδια χρονιά, το 1953⁵⁴. Αρχικά το έργο του Δημήτρη Χατζή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, το οποίο σε απόφαση της *Επιτροπής Διαφώτισης* κρίνεται δημοσιεύσιμο, και αναγνωρίζονται οι αφηγηματικές αρετές τού συγγραφέα. Ωστόσο οι υποδείξεις του Απόστολου Σπήλιου είναι καυστικές σχετικά με την αδυναμία του Χατζή να αποδώσει την εαμική περίοδο -την παρουσιάζει στα γρήγορα λέει -, καθώς και το ηρωικό και το καινούργιο. Αντίθετα η Φούλα Χατζιδάκη αποφαίνεται για το βιβλίο λέγοντας ότι είναι από τις 139 καλύτερες σελίδες ελληνικής πεζογραφίας που γράφτηκαν ποτέ από Έλληνα πολιτικό πρόσφυγα. Επαινεί τον συγγραφέα για την απόδοση της πόλης και της αλλαγής, την ποιότητα των θετικών χαρακτήρων του, τις λαογραφικές αναφορές και τη συμβολή του στη δημιουργία ταξικής συνείδησης. Από τη άλλη ανυπόγραφο άρθρο στον *Νέο Κόσμο*, με τίτλο: *Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία*, κατακεραυνώνει τον συγγραφέα τόσο για την ανυπαρξία θετικών ηρώων, όσο και την επιλογή του θέματος - ό,τι δηλ. επικροτεί η Χατζιδάκη-. Προτείνει στον Χατζή, εφόσον δεν έδωσε ούτε το *τέλος* ούτε την *πόλη*, να θέσει περιορισμούς στον εαυτό του, αν θέλει να συγκαταλέγεται στη μαχητική πρωτοπορία και όχι στους μηχανισμούς παρακμής. Στο ίδιο άρθρο το βιβλίο του Χατζή θεωρείται υποδεέστερο του *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση, με το οποίο συγκρίνεται, αν και το τελευταίο έχει κατηγορηθεί από τον Σπήλιο σε επιστολή του που βρίσκουμε στο Αρχείο της *Επιτροπής*, για ατημέλητο ύφος και αποσπασματικότητα. («τα καλά της Μέλπως...»).

Δύο έργα της Αξιώτη, το *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* και το θεατρικό δράμα *Ηλέκτρα*, για την Ηλέκτρα Αποστόλου έχουν κατατεθεί προς έγκριση, αλλά για το πρώτο η κρίση κρατάει περίπου δύο χρόνια και το δεύτερο απορρίπτεται.

Την ίδια χρονιά το *Σύντροφοι Καλημέρα* της Μέλπως Αξιώτη απασχολεί πολλά μέλη της *Επιτροπής* (Σπήλιος, Πορφυρογένης, Χατζιδάκη, Ψηλορείτης, Αλεξίου). Τα διηγήματα της συλλογής κρίνονται δημοσιεύσιμα, όπως φαίνεται στα πρακτικά συνεδρίασης του *Λογοτεχνικού Κύκλου* και εκθειάζεται, πρώτα από την Χατζιδάκη το χάρισμα της Αξιώτη «να διηγείται σαν τη γιαγιά στο παραγώνι» και επίσης από την

⁵⁴ Αρχειακές παραπομπές δίνονται παρακάτω στην αναλυτική παρουσίαση των βιβλιοκριτικών

Έλλη Αλεξίου η πρωτοποριακή γραφή της. Στηλιτεύεται όμως ταυτόχρονα τόσο από την ίδια τη Χατζιδάκη όσο και από τα άλλα μέλη του Κύκλου το γεγονός ότι η Αξιώτη θυσιάζει την αλήθεια και το ιστορικό στοιχείο, για να επιτύχει τον αιφνιδιασμό, επισημαίνονται ανακρίβειες που εντοπίστηκαν, σοβαρές (όπως η οργάνωση των απεργιών- ο αριθμός αυτών που δεν έχουν κάνει δήλωση στη Μακρόνησο, ο ρόλος των μεγάλων δυνάμεων και ειδικά της Ρωσίας) και επουσιώδεις (όπως αν οι εισαγγελείς χτυπούν κουδούνι και τι είναι ακριβώς η καθετή) και συνιστάται ο εξοβελισμός λέξεων που είναι δήθεν λαϊκές και σοκάρουν.

Γενικά το θέμα της πολιτικής σκοπιμότητας είναι πρωτεύον στον *Λογοτεχνικό Κύκλο*, διότι οι λογοτέχνες δεν επιθυμούν να τροφοδοτήσουν την εχθρική προπαγάνδα με πληροφορίες και στοιχεία για τα προσφυγικά ζητήματα και τη σοβιετική πραγματικότητα. Είναι διάχυτος στο ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής ο φόβος της εκμετάλλευσης από τους αντιπάλους τους των αναφορών σε αμφιλεγόμενα ζητήματα ή σε θέματα που ενδέχεται να γεννήσουν αρνητική κριτική⁵⁵.

Οι λογοτέχνες πολιτικοί πρόσφυγες αποτελούν μια ευαίσθητη κοινωνική ομάδα ιδιαίτερα επιβαρυνμένη. Έχοντας συμμετάσχει στα γεγονότα οι ίδιοι έχουν την ανάγκη να γράψουν, για να εξηγήσουν και να επιβεβαιωθούν, ενώ παράλληλα διεκδικούν χώρο έκφρασης όντας αποκλεισμένοι από τη χώρα προέλευσής τους, θεωρώντας καθήκον την καταγραφή της εμπειρίας τους. Παρακάμπτοντας τα προβλήματα εγκατάστασης, διαβίωσης και εργασίας, νιώθουν έντονη την ανάγκη να αποτυπώσουν τη φωτεινή πλευρά της σελήνης, μιλώντας με αισιοδοξία για το μέλλον. Επιδιώκουν να συνδράμουν στην ανοικοδόμηση του σοσιαλισμού στις χώρες υποδοχής τους (δουλεύουν οι ίδιοι σε χειρωνακτικές εργασίες) και να στηρίξουν την πολιτική του ΚΚΕ. Ζουν σε πολιτικά καθεστώτα που τους εκφράζουν, άρα δε βιώνουν την εξορία τους ως πτώση⁵⁶.

Η ελευθερία τους όμως είναι περιορισμένη. Υπάρχουν αυστηροί κομματικοί και πολιτικοί περιορισμοί⁵⁷. Παράλληλα έχουν την αγωνία και τον πόθο να μη χάσουν την επαφή με την Ελλάδα και να διατηρήσουν τις ρίζες τους⁵⁸ έχοντας πάντα έντονο το

⁵⁵ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 249-266

⁵⁶ ό. π., σ. 9-26

⁵⁷ ό. π., σ. 9-26

⁵⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\5, Φ. 13\4\23

αίτημα του επαναπατρισμού⁵⁹ και ελπίζοντας να ανασυγκροτήσουν την πατρίδα τους ενισχύοντας την πολιτική τους παρουσία στον ελλαδικό χώρο⁶⁰. Όπως αντιλαμβανόμαστε το εγχείρημα είναι σύμπλοκο και οι απαιτήσεις μεγάλες, ενώ το αποτέλεσμα δεν ούτε βέβαιο, ούτε εύκολα εφικτό.

Κεφ. 3- 8. Βασικές παράμετροι. Οι συγγραφείς της Ελλάδας επίσης – όπως βλέπουμε στο κεφάλαιο «*Η πεζογραφία εντός των συνόρων*»- πραγματεύονται τα γεγονότα έχοντας άλλη ιδεολογική τοποθέτηση και διαφορετικά βιώματα. Αποφεύγουν κατά κύριο λόγο την ενασχόλησή τους με το θέμα του Εμφύλιου και όσοι από αυτούς κάνουν σχετικές αναφορές προσεγγίζουν το ζήτημα μένοντας στην περιφέρεια και δεν εμβαθύνουν. Η μεταπολεμική πεζογραφία της περιόδου αυτής στην Ελλάδα αποπειράται να ασχοληθεί αμήχανα και περιορισμένα με ένα θέμα που ταλάνισε και δίχασε την ελληνική κοινή γνώμη με τρόπο ήπιο και υπαινικτικό, χωρίς εντάσεις και αντιθέσεις τις περισσότερες φορές. Οι αναφορές εξάλλου των συγγραφέων και των βιβλιοκριτικών της υπερορίας στα κείμενα της Ελλάδας είναι συχνές και ενδιαφέρουσες.

Η Αριστερά μετά τον Εμφύλιο πόλεμο ανασυγκροτείται δυναμικά και διεκδικεί τον πολιτικό της χώρο, μολονότι οι οπαδοί, τα κομματικά όργανα και τα έντυπά της βρίσκονται σε αυστηρές απαγορεύσεις και ανηλεείς διωγμούς. Επιχειρεί με τρεις διαφορετικούς πολιτικούς σχηματισμούς να επανακάμψει στο πολιτικό προσκήνιο αλλά στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής οι ξένες παρεμβάσεις⁶¹ και ο ρόλος του θρόνου δυσχεραίνουν την εξομάλυνση της πολιτικής κατάστασης⁶². Σοβαρό ζήτημα συνιστά η οργάνωση του κομματικού μηχανισμού στην υπερορία, καθώς και η επικοινωνία των κομματικών στελεχών με την Ελλάδα.

⁵⁹ Αποστολίδου Β., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη λογοτεχνία» στο: επιμ. Βουτυρά Ε.- Μαραντζίδη Ν. *Το όπλο παρά πόδα*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 249-266

⁶⁰ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος*, τ. 12, Δεκέμβρης 1955, σ. 41. Γουσόπουλος Τ., «Η αυτομόρφωση σε σχέση με την αξιοποίηση του βιβλίου από τους αγωνιστές μας πολιτικούς πρόσφυγες στις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Κόσμος*, τχ. 10, 1953, σ. 67.

⁶¹ FRUS, 1949, THE NEAR EAST, SOUTH ASIA, AND AFRICA, VOLUME VI, 868.00/1-449

⁶² Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2009, σ. 44-47

Οι λογοτέχνες φαίνεται ότι έχουν εγκολπωθεί σε μεγάλο βαθμό τη γραμμή του *ΚΚΕ* και εναρμονίζονται στην αυστηρή κομματική ορθοδοξία, γεγονός που επηρεάζει τη γραφή τους. Το «κομματικό συλλογικό υποσυνείδητο»⁶³ λειτουργεί με καθοριστικό τρόπο.

Δύο είναι τα γεγονότα στα οποία εμμένουν οι λογοτέχνες, τα οποία και εκφράζουν τη μαζική παρουσία του *ΚΚΕ*. Σε μικρότερη κλίμακα τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1944 και πολύ περισσότερο η πραγμάτευση θεμάτων που αφορούν τον *Δημοκρατικό Στρατό* είναι δεσπόζουσα στα έργα που μελετάμε χωρίς βέβαια να σχολιάζεται η οδυνηρή κατάληξη του αγώνα του. Άτομα με υπερφυσικές δυνάμεις, που συνήθως πάσχουν και πεθαίνουν μαρτυρικά αποτελούν σύμβολα απαραίτητα για την ενίσχυση της πολιτικής ιδεολογίας. Αλιεύουμε ακόμα αναφορές στη συμβολή κοινωνικών ομάδων, όπως οι Σλαβομακεδόνες.

Κατ' αντιστοιχία με τις μαρτυρίες διαπιστώνουμε ότι η δύναμη του κόμματος έχει υπερβατικό χαρακτήρα, οι επιλογές του είναι αλάνθαστες και αδιαμφισβήτητες. Η σύνδεση της έννοιας της «μάνας» με το Κόμμα επιβεβαιώνει τη θέση που διατηρεί στη συνείδηση των οπαδών του. *Το Κόμμα λέει πάντα την αλήθεια στον κόσμο, αφού αυτό είναι ο κόσμος, ο λαός. Είναι η μάννα*⁶⁴.

Ερώτημα της εργασίας αποτέλεσε επίσης το πώς οι λογοτέχνες αυτής της περιόδου αποδέχτηκαν την ήττα του *ΔΣΕ* και ο τρόπος που αποφάσισαν να παρουσιάσουν το ηρωικό ιδεώδες των μαχητών του. Οι συγγραφείς ακολουθούν την αντίστροφη πορεία προσπαθώντας να αποδείξουν την κατωτερότητα των νικητών. Ο δικός τους αγώνας δικαιώνεται ηθικά τουλάχιστον και η υπεροχή των αντιπάλων απονομιμοποιείται. Οι μαχητές και οι μαχήτριες δε μπορεί να εξαπατήθηκαν και να αστόχησαν ιδεολογικά, ενώ η *Συμφωνία του Λιβάνου* και της *Βάρκιζας* δεν αναφέρονται παρά ελάχιστα (1- 2 αναφορές) ή με υπαινικτικό τρόπο⁶⁵.

Παρά την πολεμική θεματική των κειμένων διαπιστώνουμε ότι οι συγγραφείς εμμένουν στην έννοια της συμφιλίωσης με απώτερο στόχο το τέλος του διχασμού. Το αντιπολεμικό πνεύμα χαρακτηρίζει συχνά τις ιστορίες που πλέκονται γύρω από το Β' Παγκόσμιο, τον Εμφύλιο αλλά και τη σύρραξη της Κορέας. Οι συγγραφείς αναφέρονται σε θέσεις και ζητούμενα τόσο της Αντίστασης, όσο και της

⁶³ Βερβενιώτη Τ., *Διπλό βιβλίο, Η ιστορική ανάγνωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, ό. π., σ. 117

⁶⁴ Γρίβας Γ., *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 47, 186, 91

⁶⁵ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 80-81

Απελευθέρωσης. Γράφουν για δύο ουσιαστικά χρόνους, προσπαθώντας να δικαιώσουν εκ των υστέρων τις επιλογές του *ΔΣΕ* και του *ΚΚΕ*.

Σε αντιδιαστολή η αναζήτηση του εσωτερικού εχθρού στα κράτη και τα κόμματα στο μεταπολεμικό κόσμο, η απόδοση ευθυνών για λάθη και παραλείψεις ή πολύ περισσότερο για εσκεμμένη σκευωρία και οργανωμένη προσπάθεια κατά των καθεστώτων και των πολιτικών ηγετών στιγμάτισε μια ολόκληρη εποχή και ενέσπειρε την καχυποψία και την αμφισβήτηση μεταξύ των απλών μελών της κομματικής βάσης.

Στα κείμενα της περιόδου 1950-1955 μέσα από εξωραϊσμούς και αποσιωπήσεις περιγράφονται τα συναισθήματα όσων ηρώων αντιδρούν στις κομματικές επιλογές, τονίζεται το πόσο υπόγεια και αντιφατικά δρουν, αποτυπώνονται οι σχέσεις τους και οι συνέπειες των πράξεών τους. Πλήθος γεγονότων και προσώπων απουσιάζουν από τις ιστορίες που διηγούνται οι λογοτέχνες πολιτικοί εξόριστοι. Εξάλλου οι εντολές του κόμματος κάνουν λόγο για *νέα κατάσταση και νέα καθήκοντα* και ταυτόχρονα καλούνται να υποστηρίξουν την στρατηγική του *όπλου παρα πόδα*.

Ο Νίκος Μπελογιάννης είναι πρωταγωνιστής σε διηγήματα και συλλογές της λογοτεχνικής παραγωγής προσφέροντας τη μαρτυρολογική εκδοχή της ιστορίας. Ο Νίκος Πλουμπίδης όμως δεν εμφανίζεται και η υπόθεση που τον αφορά δεν προσεγγίζεται με οποιοδήποτε τρόπο. Το ίδιο συμβαίνει και για όλα τα πρόσωπα εντός και εκτός Ελλάδος που στιγματίστηκαν με την κατηγορία του προδότη και του πράκτορα (Ο Τίτο ή ο Καραγιώργης). Το Κυπριακό δεν περιλαμβάνεται στη θεματική κανενός κειμένου, παρόλο που η *ΕΔΑ* επιφορτίζεται με την οργάνωση των συλλαλητηρίων για την Κύπρο και υπάρχει σχετικό ενδιαφέρον από την *Επιτροπή* (παραγγελία με προθεσμία δύο ημερών). Εσωκομματικές διαμάχες υψηλόβαθμων στελεχών δεν υφίστανται και δε γίνεται αναφορά σε λάθη και παραλείψεις της ηγεσίας. Η ελληνική κομμουνιστική Αριστερά, αν και ηττημένη παραμένει σε εγρήγορση.

Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα αποτέλεσε επίσης κομβικό σημείο για τη συγκρότηση του αντικομμουνιστικού κράτους, την κυριαρχία αντίστοιχου πολιτικού λόγου, καθώς και την οικοδόμηση μιας εθνικόφρονος ιδεολογίας, η οποία το στήριζε και το εδραίωνε. Μπορούμε να καταλήξουμε ότι ο αντικομμουνισμός εμπερικλείοντας παραδοσιακές αξίες αδιαπραγμάτευτες για την ελληνική κοινωνία αποτέλεσε σημείο αναφοράς και συσπείρωσης του πληθυσμού ισχυροποιώντας συνεκτικούς δεσμούς

στον πολιτικό και κοινωνικό χώρο. Κατά των κομμουνιστών στοιχειοθετήθηκε το λεγόμενο *αντεθνικό έγκλημα*⁶⁶.

Οι αφηγήσεις που αφορούν τη φυλακή και την εξορία, και ιδιαίτερα οι σκηνές βασανισμού, αποτελούν σημειολογικό υλικό και για τους πολιτικούς πρόσφυγες. Είναι χώροι αναμέτρησης των διωκόμενων με την κυβερνητική εξουσία, τους συντρόφους τους και βεβαίως τον ίδιο τους τον εαυτό. Ο τρόπος επιβίωσης και συμβίωσης των εξόριστων εντός Ελλάδος αποτελεί αντικείμενο θαυμασμού και τονώνει το ηθικό των προσφύγων στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Η προσπάθεια εξασφάλισης θετικής παρουσίας στην κοινωνία υποδοχής, την οποία επιδεικνύουν οι εκτοπισμένοι στην Ελλάδα, με έμφαση στο χώρο της εργασίας και της μόρφωσης, καθώς και σε ζητήματα ηθικής, αφορούν άμεσα και εκφράζουν μία πάγια συμπεριφορά των Ελλήνων της υπερορίας. Τέλος, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εκτονώνουν την ένταση που βιώνουν οι συγγραφείς ζώντας οι ίδιοι σε κλίμα πειθαρχίας και ελέγχου και μάλιστα σε χώρες με οικεία προς αυτούς πολιτική ιδεολογία.

Επιπλέον στην πεζογραφία ο συγγραφέας μπορεί να προσεταιρισθεί τη φωνή των «άλλων» και να κατασκευάσει χαρακτήρες, που υπηρετούν τις προθέσεις και τα πιστεύω του. Η χρήση αρνητικών ηρώων είναι στοχευμένη και εδραιώνει εμπεδομένες αντιλήψεις λειτουργώντας υπονομευτικά και αποδομώντας τα χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορές τους⁶⁷. Ο ρόλος της λογοτεχνίας καθίσταται λυτρωτικός για το συγγραφέα και τους αναγνώστες του⁶⁸. Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας, ενώ αναγνωρίζεται το προσωπικό τραύμα, αγνοείται το *τραύμα του αντιπάλου*⁶⁹.

Χαφιέδες- αξιωματικοί και φαντάροι του *Εθνικού Στρατού* – πολιτικοί από Πρωθυπουργό και βασιλιά ως και απλοί πολίτευτές – εκκλησιαστικοί παράγοντες –

⁶⁶ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, 170-202, 447-523

⁶⁷ Nazou, P., «Η έννοια του Άλλου στο έργο της Μιμίκας Κρανάκη Φιλέλληνες: 24 γράμματα μιας Οδύσσειας», στο "Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies», E. Close, M. Tsianikas and G. Frazis, Flinders University Department of Languages - Modern Greek: Adelaide, April 2003, s. 661-690.

⁶⁸ Ίζερ Β., «Η προσκλητική δομή των κειμένων. Η απροσδιοριστία ως όρος της επίδρασης του λογοτεχνικού λόγου», Μπλάιχ Ντ., «Ο υποκειμενικός χαρακτήρας της κριτικής ερμηνείας», στο: Newton K.M., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, ό.π., σ. 341-349, 350-356

⁶⁹ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 72

θεματοφύλακες της ασφάλειας και της τάξης, δεσμώτες - βασανιστές που υποχωρούν ηττημένοι από τη δύναμη και τη θέληση των θυμάτων τους, παρελαύνουν στα μυθιστορήματα και τα διηγήματα της περιόδου. Η διαπραγμάτευση της αντίπαλης ετερότητας συμβάλλει στην προσέγγιση της δικής τους ταυτότητας⁷⁰. Σε ξεχωριστό κεφάλαιο εξετάζεται η Μακρόνησος γιατί εγγράφεται στη συλλογική μνήμη ως τόπος άσκησης βίας στην απεχθέστερη έκφασή της και επιπλέον η απήχησή της στην αριστερή ιδεολογία είναι σημαντική ως τραγική προσομοίωση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου⁷¹.

Οι εκδόσεις της υπερορίας προωθούν τις συγγραφικές απόπειρες νέων ανθρώπων. Υπό τον τίτλο *Βιβλιοθήκη της Νεολαίας* εκδίδονται τέσσερα βιβλία με πονήματα νέων και παιδιών, που δημοσιεύτηκαν στον αντιστασιακό Τύπο, σε εφημερίδες και περιοδικά του βουνού, και υποβλήθηκαν σε λογοτεχνικούς διαγωνισμούς. Γνωστότεροι επίσης συγγραφείς, όπως ο Δ. Χατζής, η Μ. Αξιώτη και η Έ. Αλεξίου επικαλούνται τη νεότητα, το χαρακτήρα της, τη μόρφωση που πρέπει να αποκτήσει, την αισιοδοξία που αποπνέει και την ελπίδα που μεταδίδει. Ζώντας μια μεταβατική περίοδο με νέα ιστορικά δεδομένα η παρουσία των νέων εμπνέει και να τροφοδοτεί τη σκέψη των λογοτεχνών. Η παρουσία νέων ανθρώπων στα κείμενα που εξετάστηκαν είναι αισθητή μεταδίδοντας αίσθημα ελπίδας. Τα στοιχεία που υπογραμμίζονται είναι η αγωνιστικότητα και πνευματική καλλιέργεια που αποκτούν οι νέοι στην υπερορία.

Η πεζογραφία της υπερορίας εκτός από τους φυλακισμένους και τους εξόριστους περιλαμβάνει αξιόλογους γυναικείους χαρακτήρες και σχολιάζει το ρόλο τους σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία σηματοδοτείται μία ριζική αλλαγή στην κοινωνική τους θέση. Η φυσιογνωμία της Μαργαρίτας Μολυβάδα στο ομώνυμο διήγημα του Δημήτη Χατζή εκφράζει με τον πιο γλαφυρό τρόπο την απογοήτευση από την υποκρισία και τον συντηρητισμό και τη μετάβαση σε μια νέα εποχή για την ταυτότητα και το ρόλο των γυναικών στην Αντίσταση. Αντίστοιχα πληθώρα

⁷⁰ Μανδιανού Γκέφου Δ., «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «άλλου»: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο *Εαυτός και Άλλος*, επιμ.: Μανδιανού Γκέφου Δ., Gutenberg, Αθήνα, 2003, σ. 61. Καλλίτση Μ., *Η εικόνα του Γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Παν'μιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2007, σ. 10-12.

⁷¹ Καρανικόλα - Στεφανίδου Ε., *Στρατόπεδα γυναικών, Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αη Στράτης, 1948-1954*, Αλφειός, Αθήνα, 2006. Μάργαρης Ν., *Η ιστορία της Μακρόνησου*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1966.

λογοτεχνικών αναφορών ασχολούνται με τη γυναίκα μαχήτρια του *ΔΣΕ* παρουσιάζοντας τα προβλήματα που αντιμετωπίζει και το πώς η παρουσία της, συμβάλλει στην εξάλειψη στερεότυπων αντιλήψεων. Επίσης οι αναφορές σε διώξεις, έμφυλη βία και εκτελέσεις κατά των γυναικών, αν και έχουν μικρότερη έκταση, προβάλλουν με ένταση την αδικία και την καταπίεση που υπέστησαν. Είναι ακόμα περιορισμένες οι αναφορές στις σχέσεις των δύο φύλων, επειδή και ο έρωτας είναι δευτερεύουσας σημασίας στη δίνη του πολέμου ή αυτό προτιμούν να βλέπουν οι λογοτέχνες, για να εξιδανικεύσουν τους ήρωές τους. Τέλος, στις ελάχιστες, εξωραϊσμένες μορφές γυναικών που ζουν στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* εκφράζεται η αισιοδοξία για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων της.

Παρατηρούμε ακόμα ότι παιδικοί ήρωες πλαισιώνουν τις ιστορικές εξελίξεις είτε βιώνοντας τη δύσκολη ζωή των γονιών τους σε φυλακή και εξορία είτε ζώντας την ανέχεια και τον φόβο στις οικογένειές τους. Το ζήτημα της μετακίνησης των παιδιών είναι συνυφασμένο με το ψυχροπολεμικό κλίμα, την κυβερνητική προπαγάνδα που εξαπολύθηκε κατά του *ΚΚΕ* και ειδικά των μανάδων και σχετίζεται άμεσα με την προσπάθεια διευθέτησής του, τόσο από τη βασίλισσα Φρειδερίκη, όσο και από τις *Ανατολικές χώρες* και το *ΚΚΕ*. Στις λίγες αναφορές η ευθύνη βαρύνει την κυβερνητική παράταξη και σκιαγραφείται με μελοδραματικές περιγραφές ο ρόλος των μανάδων. Ωστόσο η συγκεκριμένη θεματική, αν και πρόσφορη, δεν αποτολμήθηκε από τους πεζογράφους της υπερορίας λόγω προσωπικών και κομματικών επιλογών.

Καταλήγοντας συμπεραίνουμε ότι η μνήμη και η επιλησμοσύνη, όπως αναφέρει ο Άγγελος Ελεφάντης και θεωρώ ότι καταδείχθηκε με πολλούς τρόπους στη διατριβή μου, είναι μια μηχανή που κινείται με ιδεολογία, όπως τα αυτοκίνητα κινούνται με βενζίνη. Τι και πώς θα θυμόμαστε, όπως και τι και πώς λησμονούμε ατομικά ή συλλογικά είναι τεράστιο και πολύπλοκο ζήτημα⁷². Αφορά πρωτίστως τραυματικά γεγονότα (βασανιστήρια, εμφυλίους, ήττες, απώλειες) και κυριαρχημένα, μειονοτικά κοινωνικά υποκείμενα⁷³.

Σε περιόδους εντάσεων και οξείας αντιπαλότητας η απόδοση του παρελθόντος γίνεται στην ουσία το διακύβευμα και μπορεί να μετατραπεί σε πεδίο αντιπαράθεσης ή να καταδικαστεί στην αποσιώπηση και τη λήθη. Η λήθη είναι η άλλη όψη της μνήμης,

⁷² Ελεφάντης Α., *Μας πήραν την Αθήνα, Ο Πολίτης*, Τεύχος 128, Φεβρουάριος 1995.

⁷³ Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, ό. π., σ. 25

η άρνησή της⁷⁴. Εφόσον δεχτούμε ότι η α-λήθεια είναι η άρση της λήθης, παραδίδεται η ευθύνη στους ιστορικούς ερευνητές ανατρέχοντας σε διαφορετικές πηγές και αντικείμενα -όπως εν προκειμένω η λογοτεχνία- να αναζητήσουμε και να καταγράψουμε την ιστορική αλήθεια που τελικά αποκομίζουμε.

⁷⁴ Ricoer P., *Memory, History, Forgetting*, Chicago and London, σ. 131-133

Ποίησις 1948

τούτη η εποχή
του εμφυλίου σπαραγμού
δεν είναι εποχή
για ποίηση
κι άλλα παρόμοια
σαν πάει κάτι
να
γραφεί
είναι
ως αν
να γραφόταν
από την άλλη μεριά
αγγελτηρίων θανάτου
γι' αυτό και
τα ποιήματά μου
είν' τόσο πικραμένα
(και πότε -άλλωστε- δεν ήσαν;)
κι είναι
-προ πάντων-
και
τόσο
λίγα⁷⁵

⁷⁵ Εγγονόπουλος Ν., *Έλευσις*, Ποιήματα Β', Ίκαρος, Αθήνα, 1977 (πρώτη έκδοση 1948)

Κεφάλαιο 2

Η πεζογραφία εντός των συνόρων

Οι πεζογράφοι μετά τον Εμφύλιο

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε τα έργα που εκδίδονται στον ελλαδικό χώρο κατά την πρώτη μετεμφυλιακή πενταετία σε μια προσπάθεια να περιγράψουμε ακροθιγώς το λογοτεχνικό περιβάλλον που εγκαταλείπουν οι συγγραφείς της υπεριορίας και με το οποίο αντίθετα από τη θέλησή τους έχουν ελάχιστη επαφή.

Οι συγγραφείς της *πρώτης μεταπολεμικής γενιάς*, παρόλο που ο χωρισμός των λογοτεχνικών έργων και των συγγραφέων τους σε γενιές είναι στην πραγματικότητα συμβατικός⁷⁶ και δεν εξυπηρετεί τη συγκεκριμένη εργασία, διαφοροποιούνται από την προηγούμενη γενιά, ανανεώνουν τη θεματολογία, τους ήρωες και τους εκφραστικούς τρόπους χρησιμοποιώντας συμβολική γλώσσα⁷⁷. Οι μεγαλύτεροι συγγραφείς δραστηριοποιούνται στην Αντίσταση, στη διάρκεια της Κατοχής και στον Εμφύλιο, ενώ οι νεότεροι βιώνουν στην παιδική τους ηλικία τα σημαντικά αυτά γεγονότα και κάποιοι έχουν ενεργότερη δράση παρά την ηλικία τους. Οι διαφορές φαίνονται καθαρότερα μετά το 1954, καθώς σημαντική αλλαγή σηματοδοτεί η έκδοση του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης*⁷⁸. Το περιοδικό επιτρέπει απρόσκοπτα στους συγγραφείς της Αριστεράς να εκφραστούν και να δημιουργήσουν.

Οι πεζογράφοι της δεκαετίας του 1950 διαδέχονται την πεζογραφία της *γενιάς του '30*, αν και έχουν διαφορετική κοινωνική προέλευση και ιδεολογικό προσανατολισμό. Από τη μία οι εκπρόσωποι της γενιάς του '30 προέρχονταν κατά κύριο λόγο από αστικά κοινωνικά στρώματα και ανέλαβαν περίοπτες και νευραλγικές

⁷⁶ Αργυρίου Α., *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας (1950-1956)*, Τόμος Ε, Αθήνα, 2005, σ. κγ-κδ

⁷⁷ Αργυρίου Α., «Εισαγωγή». *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Α', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988, 102-103

⁷⁸ Μηλιώνης Χ., «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», στο: *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1991, 36-37. Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος*, τ. 12, Δεκέμβρης 1955, σ. 41-35

θέσεις κατά τη μεταξική δικτατορία και την Κατοχή⁷⁹. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Άγγελος Τερζάκης έγινε γραμματέας του *Βασιλικού Θεάτρου*, ο Παντελής Πρεβελάκης διευθυντής στην αρμόδια υπηρεσία *Καλών τεχνών* του *Υπουργείου Παιδείας*, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος μετείχε στο διοικητικό συμβούλιο της *Εθνικής Πινακοθήκης*, ο Πέτρος Χάρης ήταν Γραμματέας της *Σχολής Καλών Τεχνών*, ο Στράτης Μυριβήλης τμηματάρχης της *Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων*.

Μετά τον Εμφύλιο ο Γ. Θεοτοκάς επαναποθετείται στη διεύθυνση του *Εθνικού Θεάτρου* και λαμβάνει μέρος στις εκλογές του 1956 με το κόμμα της *Δημοκρατικής Ένωσης*. Ο Αιμίλιος Χουρμούζιος διατελεί διευθυντής σύνταξης στην εφημερίδα *Καθημερινή* (1945-1967). Ο Παντελής Πρεβελάκης ήταν μέλος της *Επιτροπής Εθνικών Δημοσιευμάτων* το 1950. Επίσης πολλοί έγιναν μέλη της *Ακαδημίας Αθηνών* τα επόμενα χρόνια⁸⁰.

Από την άλλη στη μεταπολεμική περίοδο εκδίδουν συγγραφείς, πεζογράφοι και ποιητές, οι οποίοι προέρχονται από «*ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα*»⁸¹, αλλά οι περισσότεροι ανήκουν σε μικροαστικές ή λαϊκές οικογένειες. Μερικοί από αυτούς μόλις που πρόλαβαν να κάνουν κάποιες πανεπιστημιακές σπουδές και άλλοι αναγκάστηκαν να τις διακόψουν⁸². Μετά τον Εμφύλιο οι αριστεροί συγγραφείς, τόσο οι νεότεροι, όσο και οι παλαιότεροι επιστρέφουν από την εξορία και τη φυλακή, θητεύουν και *αναμορφώνονται* στη Μακρόνησο⁸³ ή παίρνουν το δρόμο της πολιτικής εξορίας στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την *ΕΣΣΔ*. Για παράδειγμα ο Αντρέας Φραγκιάς βρίσκεται εξόριστος πρώτα στην Ικαρία και κατόπιν στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Εκεί επίσης βρίσκονται οι: Τ. Λειβαδίτης, Θ. Κορνάρος, Α. Αλεξάνδρου, Μ. Λουντέμης, Λ. Καστανάκης, Δ. Φωτιάδης. Ο Άρης Αλεξάνδρου οδηγείται στην Ελ Ντάμπα - όπως και ο Δημήτρης Χριστοδούλου⁸⁴ - και κατόπιν σε πολλά στρατόπεδα

⁷⁹ Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2019, σ.176-194. Δημάδης Κ. Α., *Δικτατορία, Πόλεμος και πεζογραφία (1936-1944)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2004, σ. 2, 21-22.

⁸⁰ ό. π., σ. 211

⁸¹ όπως ο Ρόδης Ρούφος και ο Θ. Δ. Φραγκόπουλος. Καραγιάννης Ευ., *Όψεις της κατοχικής εμπειρίας στην Αθήνα (1941-1944)*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα, 2016, σ. 15

⁸² Κοτζιάς Α., *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, Κέδρος, Αθήνα, 1988, σ. 384

⁸³ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1, Άρθρα και άλλα κείμενα, ΕΛΙΑ

⁸⁴ Χριστοδούλου Δ., Ελ Ντάμπα, *Μετρονόμος*, Αθήνα, 2016

και φυλακές. Ο Δημήτρης Χατζής μετά την εξορία του στην Ικαρία παραμένει ως πολιτικός πρόσφυγας στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*, όπως και οι: Μ. Αλεξανδρόπουλος, Έ. Αλεξίου και Μ. Αξιώτη⁸⁵.

Παρά τις πολιτικές αντιθέσεις διαπιστώνουμε περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αστοί λογοτέχνες αποδεικνύουν την αλληλεγγύη τους σε περιπτώσεις λογοκρισίας και φίμωσης του λογοτεχνικού λόγου των αριστερών ομότεχνών τους. Στη δεκαετία του 1950 ο Θεοτοκάς καταθέτει ως μάρτυρας υπεράσπισης στη δίκη του εξόριστου Μενέλαου Λουντέμη και των εκδοτών του μυθιστορήματος *Βουρκωμένες Μέρες*, οι οποίοι κατηγορούνται ως «προπαγανδιστές εσχάτης προδοσίας»⁸⁶. Ακόμα οι Γ. Θεοτοκάς και Άγγ. Τερζάκης κατέθεσαν ως μάρτυρες υπεράσπισης του περιοδικού *Επιθεώρησης Τέχνης* σχετικά με το αφιέρωμα για την Οκτωβριανή Επανάσταση, επειδή προπαγάνδιζε «την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του καθεστώτος». Σημειώνουμε ότι το κείμενο συνυπογράφεται από τους: Μ. Καραγάτση, Στρ. Μυριβήλη⁸⁷.

Οι διανοούμενοι της Αριστεράς όμως αντιμετωπίζουν γενικά την πόλωση και την περιχαράκωση των ιδεών και του πολιτισμού. Αρκετοί όμως από αυτούς κατορθώνουν να ενημερωθούν και να προσεγγίσουν τα καλλιτεχνικά κινήματα της Ευρώπης όπως δείχνουν οι νέες κυκλοφορίες και οι μεταφράσεις ξένης λογοτεχνίας. Η ρωσική, η αγγλική, η γαλλική και η σκανδιναβική λογοτεχνία συνεχίζουν να μεταφράζονται και συστήνονται νέοι λογοτέχνες της Αμερικής, όπως ο Φώκνερ, ο Χεμινγκουέι και ο Στάινμπεκ αλλά και οι υπαρξιστές Σαρτρ και Καμύ. Θα πρέπει ακόμα να προσθέσουμε την επίδραση που άσκησε ο κινηματογράφος και το θέατρο. Συγκεκριμένα το «Θέατρο Τέχνης» τού Κάρολου Κουν γνώρισε στους Έλληνες θεατρόφιλους διαχρονικά έργα του παγκόσμιου ρεπερτορίου⁸⁸.

Το 1951 γίνεται χωρίς αποτέλεσμα η πρώτη απόπειρα βράβευσης πεζογράφου κάτω των σαράντα χρόνων από την *Ομάδα των Δώδεκα*. Το βραβείο της Ομάδας

⁸⁵ Αξιώτη Μ. «Γιατί δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τον Μπαλζάκ», Περιοδικό Europe, τ.χ. 55-56, 1950, στο: Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας, Άπαντα ΣΤ΄*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ.52-55 & σ. 90-92, 200-203. Κοτζιά Ε. *Ιδέες και αισθητική*, Πόλις, Αθήνα, 2006., σ. 214

⁸⁶ Δαμασκηνός Δ., *Τα πλοία άραζαν στην όχθη της καρδιάς μας*, Ραδάμανθους, Χανιά 2017, σ. 355-379

⁸⁷ Κοτζιά Ε. *Ιδέες και αισθητική*, ό. π., σ. 216-217

⁸⁸ Μηλιώνης Χ., «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», στο: *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, ό. π., σ. 45-46.

προοριζόταν για πεζογραφικό έργο -μυθιστόρημα ή συλλογή διηγημάτων- συγγραφέα της μεταπολεμικής περιόδου και το χρηματικό έπαθλο που το συνόδευε προερχόταν από εισφορές των μελών της Ομάδας ή συμπληρώνονταν από την Τράπεζα της Ελλάδος και την Εθνική Τράπεζα⁸⁹.

Πρόκειται για λογοτέχνες «αδιάβλητων φρονημάτων», οι οποίοι αξιολογούν, αλλά και ελέγχουν τη νεανική πεζογραφία παραμένοντας δια βίου στη θέση τους ασκώντας σημαντική επίδραση στο μεταπολεμικό λογοτεχνικό περιβάλλον. Η αρχική δωδεκάδα ήταν η εξής: Άλκης Θρύλος, Κώστας Ουράνης, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Μ. Στασινόπουλος, Στ. Ξεφλούδας, Γ. Χατζίνης, Π. Χάρης, Η. Βενέζης, Γ. Θεοτοκάς, Αγγ. Τερζάκης, Μ. Καραγάτσης, Τ. Αθανασιάδης. Η δύναμη της ομάδας είναι εμφανής, εφόσον μπορεί να επιβραβεύει συγγραφείς και να περιθωριοποιεί άλλους λαμβάνοντας υπόψη την πολιτική τους τοποθέτηση και το ιδεολογικό περιεχόμενο του βιβλίου⁹⁰.

Για την απαξίωση με την οποία αντιμετωπίζεται η *Ομάδα των Δώδεκα* στην υπερορία παραθέτω απόσπασμα του Α. Σπήλιου, υπεύθυνου του *Λογοτεχνικού τμήματος*, από άρθρο του στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*.

« Η κλίκα των Δώδεκα άρχισε τη δράση της με τούμπανα και τρομπέτες. Επήγαν και έφαγαν σ' ένα εστιατόριο. Κατά το επιδόρπιο συζήτησαν όλα «τα σπουδαία πνευματικά θέματα». Άλλοι εκφράστηκαν με ενθουσιασμό για το μουσακά και άλλοι δήλωσαν ότι προτιμούν τη συναγρίδα – μαγιονέζα»⁹¹.

Η σύνδεση της πεζογραφίας με την εποχή

Τα πολιτικά γεγονότα υπήρξαν επώδυνα και καίρια για την ιστορία του τόπου. Επηρέασαν λοιπόν και καθόρισαν τον κύκλο των λογοτεχνών, περισσότερο από γεγονότα προηγούμενων εποχών. Οι μεταπολεμικοί συγγραφείς δεν επέλεξαν την αποχώρηση από τα τεκταινόμενα αλλά ο κοινωνικός προσδιορισμός χαρακτήρισε τη ζωή και το έργο τους. Η ατομικότητα απέκτησε αρνητική χροιά⁹². Οι πεζογράφοι της εποχής αυτής αντλούν άμεσα ή έμμεσα από τον προβληματισμό της σύγχρονης ζωής

⁸⁹ Αρχείο Τ. Αθανασιάδη, *Ομάδα των Δώδεκα*, Φ. 1. Υπ. Φ.. 1.1.1-4 Αρχείο ΕΛΙΑ

⁹⁰ Αργυρίου Α., *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σ. 93-100

⁹¹ Σπήλιος Α., «Τα φιλολογικά περιοδικά της αντίδρασης», *Νέος Κόσμος*, τ.2, 1951, σ. 52

⁹² Κοτζιά Ε., *Ιδέες και αισθητική*, ό. π., σ. 325

επιχειρώντας - χωρίς συνήθως να το καταφέρνουν - να απαγκιστρωθούν από την προηγούμενη αφηγηματική παράδοση.

Οι μεταπολεμικοί συγγραφείς χάνουν σταδιακά το αισιόδοξο πνεύμα τους στον απόηχο του Εμφύλιου. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, η Κατοχή, Αντίσταση και αργότερα ο Εμφύλιος είναι οι θεματικές που κυριαρχούν. Οι ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες και οι ανθρώπινες ανάγκες, τα αδιέξοδα και οι αναζητήσεις εμπνέουν ταυτόχρονα την πεζογραφία που κινείται σαν εκκρεμές, όπως η εποχή που εξετάζουμε⁹³.

Επίσης η βιωματικότητα αποτέλεσε καίριας σημασίας καλλιτεχνικό εργαλείο στο έργο των μεταπολεμικών πεζογράφων⁹⁴. Οι ήρωες στη μεταπολεμική πεζογραφία βρίσκονται σε άμεση σύνδεση με το περιβάλλον και οι συγγραφείς πραγματεύονται βιωματικά το έργο τους, επειδή αποδέχονται την αξία της εμπειρικής καταγραφής της δραματικής μεταπολεμικής ιστορικής πραγματικότητας αναζητώντας ισορροπία στις αντιφάσεις της⁹⁵. Θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι είναι ισχυρός ο δεσμός ανάμεσα στην κοινωνία και την τέχνη για τους συγγραφείς όλων των πολιτικών αποχρώσεων. Αντιμετωπίζουν την ιστορική κατάσταση με αίσθημα ευθύνης αλλά και ενοχής για όσα έλαβαν χώρα⁹⁶.

Διαπιστώνουμε τέλος ότι τους απασχόλησε η έννοια της εθνικής συνέχειας, γεγονός που θεωρήθηκε βασικό σημείο αντιπαράθεσης των αστών με τους αριστερούς διανοούμενους⁹⁷. Η έννοια της *Μεγάλης Ιδέας* θεωρήθηκε επινόηση και έκφραση της αστικής τάξης με σκοπό να αποσπάται η προσοχή του λαού από καίρια πολιτικά ζητήματα⁹⁸. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '30 παρατηρείται η τάση των λογοτεχνών της Αριστεράς να οικειοποιηθούν εκ νέου και σε άλλη βάση τη λαϊκή παράδοση και τους εκπροσώπους της, όπως για παράδειγμα τον Παλαμά και τον

⁹³ Μουλλάς Π., «Σκέψεις για την πεζογραφία μας 1949-1967» στο: επιμ. Καϊάφα Ο. *Η εκρηκτική εικοσαετία (10-12 Νοεμβρίου 2000)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2002, σ. 340-341.

⁹⁴ Μουλλάς Π., «Νίκου Κάσδαγλη: Κεκαρμένον», *Διαγώνιος*, τ. χ. 1, Καλοκαίρι 1960, σ. 103-104

⁹⁵ Κοτζιά Ε. *Ιδέες και αισθητική*, ό. π., σ. 235, 246, 317

⁹⁶ Ο. π., σ. 318-319

⁹⁷ Ο. π., 315-316

⁹⁸ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 79-80

Σικελιανό⁹⁹. Η παρουσία του τελευταίου σχολιάζεται περιπαικτικά από την Αξιώτη το 1955, όταν δηλαδή εκδίδεται το έργο της: Αξιώτη Μ., «Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας», γεγονός που επικρίνεται από τη βιβλιοκριτική¹⁰⁰.

Αυτή η κατεύθυνση διαφαίνεται και στην υπερορία στο πνεύμα του 1^{ου} Πανενωσιακού Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων (1934)¹⁰¹ και αργότερα μετά την ήττα του εμφυλίου πολέμου. Στο Σχέδιο προγράμματος του ΚΚΕ το 1954¹⁰², όπου γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστεί και ο ρόλος των διανοουμένων, τονίζεται η σημασία των ιστορικών θεμάτων για την ιδεολογική τοποθέτηση των πολιτικών ομάδων, ενώ στις στήλες του *Νέου Κόσμου* επισημαίνεται η αξία της λαϊκής παράδοσης και προτείνεται η ενασχόληση των συγγραφέων με σχετικά θέματα¹⁰³. Αυτό συμβαίνει, μολονότι υπάρχουν σχετικές διαφωνίες στις τάξεις των λογοτεχνών. Ο Δημήτρης Χατζής για παράδειγμα, εκφράζει την αντίθεσή του ως προς το πρόγραμμα του ΚΚΕ το 1954. Έχει μια αιρετική για την εποχή άποψη σχετικά με το θέμα της συνέχειας της ελληνικότητας¹⁰⁴. Αρνείται ουσιαστικά την σύνδεση με τη Βυζαντινή παράδοση και γι' αυτό επικρίνεται έντονα στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*¹⁰⁵.

Από την άλλη στον ελλαδικό χώρο ορισμένοι πεζογράφοι που δεν ανήκουν στην Αριστερά επηρεασμένοι από την εποχή και εκφράζοντας αντικομμουνιστικό λόγο, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας¹⁰⁶. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αυτή του Στρ. Μυριβήλη, ο οποίος υπήρξε από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του Ιωάννη Μεταξά και της προπαγάνδας του 3^{ου} Ελληνικού Πολιτισμού. Η συζήτηση σχετικά με τη θεματολογία του και την ιδεολογική

⁹⁹ ό. π., σ. 70. Πούλου Ε., *Η «Επιτροπή Διαφώτισης» του ΚΚΕ και η ελληνική πεζογραφία στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, επιβλέπων: Θεοτοκάς Ν., μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Παν/μιο, Αθήνα, 2019, σ. 57-61. Καστρινάκη Ά. *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία (1940-1950)*, Πόλις, Αθήνα, 2005, σ. 138

¹⁰⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ,

¹⁰¹ Αποστολίδου Β., *Λογοτεχνία και ιστορία στην μεταπολεμική Αριστερά, Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή*, Πόλις, Αθήνα, 2003, σ. 45-46

¹⁰² Ό. π., σ. 211-216. *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 3, 1954, σ. 2-43

¹⁰³ Ρούσος Π., «Ζητήματα της εθνικής ιστορίας μας», *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 8, 1955, σ. 52-66

¹⁰⁴ Χατζής Δ. «Γύρω από τα προβλήματα της συνέχειας», *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 8, Αύγουστος 1954 σ. 106, 125, 92-94.

¹⁰⁵ Τόλια Κ., «Γύρω από ένα πρόβλημα Ιστορίας», *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 7, 1955, σ. 52-70. Ρούσος Π., «Ζητήματα της εθνικής ιστορίας μας», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 52-66

¹⁰⁶ Βογιατζόγλου Α., *Ποίηση και πολεμική*, ό. π., σ. 208, 302

του αλλαγής έχει ξεκινήσει από τη δεκαετία του τριάντα. Εγκαταλείπει την «κοινωνική επανάσταση» και χαρακτηρίζεται από αρχαιολατρία. Στην εποχή της μεταξικής δικτατορίας απομακρύνεται από τα προσφιλή θέματα φρίκης δείχνοντας προτίμηση σε πιο ήπια θέματα κοντά στην ελληνική παράδοση. Γενικά επιβάλλεται η έμφαση στην ελληνικότητα και τον αντικομμουνισμό, που αποτρέπει τον κοινωνικό προβληματισμό και επιτρέπει ποινικές διώξεις για τους ιδεολογικά αντιφρονούντες¹⁰⁷. Στο άρθρο του, «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», για το περιοδικό *Νέος Κόσμος* ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος σχολιάζει αφοριστικά τα έργα του, τα οποία «είναι γραμμένα με την προσωπίδα της δουλοπρέπειας και του λακεδισμού μπροστά στο δικτάτορα Μεταξά»¹⁰⁸. Ο Μυριβήλης συνεχίζει να υπερασπίζεται τις συντηρητικές του θέσεις στη διάρκεια του Εμφύλιου εκφράζοντας έντονα εθνοκεντρικό και φυλετικό λόγο και κατασκευάζοντας μια «νέα φυλή», την κομμουνιστική, η οποία αντιμετωπίζεται ως ο ύψιστος εχθρός της «ελληνικής φυλής». Απειλητικός για τον συγγραφέα καταδεικνύεται επίσης ο πανσλαυισμός¹⁰⁹.

Η περίπτωση του συγκεκριμένου λογοτέχνη απασχολεί και τον Α. Σπήλιο, ο οποίος στέλνει επιστολή στον Ν. Τίχονοφ¹¹⁰, συν-εισηγητή του στο 2^ο Πανερωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων παρουσιάζοντας την κατάσταση στον ελλαδικό χώρο, όπου «η σύγχρονη προοδευτική λογοτεχνία γράφεται από συγγραφείς με τις χειροπέδες στα χέρια». Αντίθετα ο Σ. Μυριβήλης αρνείται να πάρει μέρος σε *Αντιπολεμική Επιτροπή* θεωρώντας ότι τέτοιου είδους εγχειρήματα είναι έργα κομμουνιστών, που επιθυμούν τον ταξικό πόλεμο. Ο Α. Σπήλιος δράττεται της ευκαιρίας να υπενθυμίσει την υποστήριξη του Μυριβήλη στον Μεταξά, τις διαλέξεις του για τη «στοργική κυβέρνηση του εθνικού κυβερνήτη», την επίσκεψή του στη Μακρόνησο και την αποχώρησή του από την *Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών*¹¹¹. Επίσης ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης σε άρθρο του στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* τον αποκαλεί

¹⁰⁷ Vitti M. *Η γενιά του τριάντα*, Ερμής, Αθήνα, 2004, σ. 328

¹⁰⁸ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 41-55

¹⁰⁹ *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 22-23-9-2018, «Υπεράτομο» από «καθαρή ζύμη», Μανδαμαδιώτου Μ.,

¹¹⁰ Τίχονοφ, Νικολάι Σεμιόνοβιτς: Σοβιετικός ποιητής και πεζογράφος γνωστός για τις ηρωικές μπαλάντες του.

¹¹¹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\49\3

«δηλητηριασμένο φίδι στη ζούγκλα της αμερικανοκρατίας και χυδαίο πράκτορα»¹¹². Η Μέλπω Αξιώτη τον κατηγορεί ότι «γραπώθηκε νωρίς – νωρίς απ’ την αντένα του κρατικού ραδιοσταθμού κι έβγαζε αφρούς λύσσας ενάντια στους αριστερούς». Επίσης του καταλογίζει ότι το μυθιστόρημά του *Η Ζωή εν τάφω* «το εσκέπασε ο ίδιος κάτω από γιούκους σκουπίδια, ώστε να τη κηδέψει για πάντα μονάχος του»¹¹³. Τέλος, ο Δημήτρης Χατζής το 1955 από τη Βουδαπέστη στέλνει επιστολή προς την *Επιτροπή Διαφώτισης*, στην οποία χαρακτηρίζει τον Μυριβήλη «μόνο δημοσιογραφικό παράγοντα αντικομμουνισμού» και όχι πια λογοτέχνη. «... ο Μυριβήλης ΈΧΕΙ ΠΕΘΑΝΕΙ από δω και χρόνια σα λογοτέχνης»¹¹⁴.

Ο Σπύρος Πλασκοβίτης στη συζήτηση *Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας* κατηγορεί γενικά τους μεσοπολεμικούς πεζογράφους για «εθνικό συναισθηματισμό που στομώνει τη διάθεση για αντικειμενική κριτική παρατήρηση της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας, εγγενές νεοελληνικό αντανάκλαστικό, απόρροια της εθνικιστικής μέθης που κατευθύνει η νεοελληνική παιδεία». Συγκαταλέγει δε τον Μυριβήλη στους πιο φωτισμένους ανθρώπους των ελληνικών γραμμάτων μαζί με τον Κόντογλου και τον Καζαντζάκη, οι οποίοι «δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν την παιδευτική δούλωση... που οδηγεί σε μια συνεχή έξαρση του ελληνικού χώρου, του ρωμαίικου χαρακτήρα και του ελληνικού πάθους. Διαθέτουμε πρόσθεσε την πιο εθνικιστική πεζογραφία μέσα στη Ευρώπη»¹¹⁵.

Οι σχέσεις μεταξύ των εκπροσώπων της μεταπολεμικής πεζογραφίας και αυτών της γενιάς του '30, δεν είναι αγαστές, αφού είναι συχνές οι επικρίσεις και οι ευθύνες που καταλογίζουν οι πρώτοι στους δεύτερους. Ένα βασικό σημείο τριβής θεωρείται η αποστασιοποίηση της γενιάς του '30, από την ιστορική πραγματικότητα και τα φλέγοντα προβλήματα της εποχής. Η πεζογραφία του 1930 είναι αστική, αφορά το άστυ και τις μεγάλες πόλεις, μια ζωή μακριά από τις ρίζες της και όχι την αυθεντική ζωή στο χωριό και τις μικρές κοινότητες. Είναι πιο συνδεδεμένη με το παρελθόν και γι' αυτό περισσότερο συντηρητική, όπως και οι δημιουργοί της. Αυτό συμβαίνει παρά τα ανανεωτικά στοιχεία που κομίζουν στην έκφραση και την απομάκρυνση από

¹¹² Πορφυρογένης Μ., «Ματιές στην «κουλτούρα» της Αμερικανοκρατίας», *Νέος Κόσμος*, τχ.10, 1953, σ. 22-34

¹¹³ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 87-88, 138

¹¹⁴ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\091

¹¹⁵ Παρέμβαση Σπύρου Πλασκοβίτη στη συζήτηση «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», *Συνέχεια*, Ιούνιος, 1973, σ. 326-326, στο: Κοτζιά Ε., *Ιδέες και αισθητική*, ό. π., σ. 244

παλαιότερα γνωρίσματα της πεζογραφίας αναφορικά με το μύθο, τους χαρακτήρες και την τεχνική¹¹⁶.

Παραθέτουμε την καταιγιστική διατύπωση του Αλέξανδρου Κοτζιά για τους εκπροσώπους της.

«Ο μύθος τους ήταν ένας ετοιμοθάνατος μύθος, που αφάνταστα έβλαψε, ρίχνοντας επί μεγάλο διάστημα στην αφάνεια παλιότερα έργα εξαιρετά και δημιουργώντας γύρω από τις πνευματικές μας αξίες σύγχυση απίθανη, που ακόμη συνεχίζεται»¹¹⁷.

Αλλά και ο Δημήτρης Χατζής θεωρεί ότι δεν μπορεί να αποτυπώσει την πραγματικότητα, «μια χτικιασμένη γενιά, που όπως όλη η ελληνική αστική προοδευτικότητα, πάσχει από ανίατον κληρονομικό καρκίνο του αίματος¹¹⁸».

Οι εκπρόσωποι της Γενιάς του '30 δεν αντιμετωπίζονται θετικά ούτε από τον εκδοτικό μηχανισμό της υπερορίας. Παρατηρούμε ότι αποφεύγεται η έκδοση έργων τους και οι αναφορές στα άρθρα του *Νέου Κόσμου* με λογοτεχνικό περιεχόμενο είναι υποτιμητικές, ενώ αντίθετα οι ηθογράφοι του προηγούμενου αιώνα αντιμετωπίζονται θετικότερα, ως εκφραστές της λαϊκής ψυχής¹¹⁹. Η απουσία των συγγραφέων από τους κοινωνικούς αγώνες και η σύμπραξη με τις κυβερνήσεις τούς καθιστούν υπόλογους στην συνείδηση των λογοτεχνών της υπερορίας. Στο *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* εκτός από τις μομφές εναντίον του Μυριβήλη, οι Θεοτοκάς και Τερζάκης κατηγορούνται για διαστρεβλώσεις λόγω του κοσμοπολιτισμού τους και ο Γ. Σεφέρης, επειδή φέρθηκε σκληρά σε αξιόλογους Έλληνες, που τον προσέγγισαν στο Λονδίνο¹²⁰. Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος και ο Ηλ. Βενέζης όπως και οι προηγούμενοι δε θεωρούνται εργάτες της τέχνης τους αλλά εκμεταλλευτές της, εφόσον με αυτήν εξασφαλίζουν την

¹¹⁶ Αργυρίου Α., *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Α', Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988, σ. 102-103.

¹¹⁷ *Μεσημβρινή*, 25-1-1963, «Αντρέα Καραντώνη: Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30», Κοτζιάς Α.

¹¹⁸ Χατζής Δ., «Η νεοελληνική λογοτεχνία. Μια σύντομη επισκόπηση» στο: *Γουλιανδράς Ν., Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, Γνώση, Αθήνα, 1991, σ. 519-523

¹¹⁹ Μπόσης Κ., Σπήλιος Α, «Το 2^ο Συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων», *Νέος Κόσμος*, 3\1955, σ. 63-74. Αδάμος Τ., «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», *Νέος Κόσμος*, τχ.11, 1952, σ. 54-57. Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος*, ό. π. , σ. 41-55

¹²⁰ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 87-88

άνεσή τους ως προϊόν συναλλαγής με τους κρατούντες¹²¹. Κάποιοι από τους λογοτέχνες του ελλαδικού χώρου εγκαλούνται, επειδή έχουν φιλοναζιστική ιδεολογία ή έχουν συνδράμει τη μεταξική δικτατορία (Σπ. Μελάς, Αρίστος Καμπάνης, Ρ. Μπούμη – Παππά)¹²².

Έργα που σχολιάζουν την μετεμφυλιακή πραγματικότητα

Είναι χαρακτηριστικό ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή ζουν και εκδίδουν, και μάλιστα αξιόλογα έργα, πεζογράφοι του μεσοπολέμου. Τα έργα συγγραφέων της γενιάς του '30, οι οποίοι δημοσιεύουν κατά τη δεκαετία του 1950 παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εφόσον πρόκειται για σημαντικούς εκπροσώπους της και αξιόλογα λογοτεχνικά κείμενα. Θα επιμείνουμε ενδεικτικά σε κάποια έργα συγκεκριμένων συγγραφέων, τα οποία περιλαμβάνουν ενδιαφέρουσες αναφορές για το πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον της εποχής.

Στα σημαντικά μεταπολεμικά αστικά μυθιστορήματα, τα οποία γράφουν συγγραφείς με θητεία και στη λογοτεχνική κριτική, εγγράφεται ο πρώτος τόμος του έργου «*Ασθενείς και οδοιπόροι*», το οποίο εξέδωσε ο Γιώργος Θεοτοκάς με τον τίτλο «*Ιερά Οδός*» (1950). Η παρουσία του τελευταίου έχει σημασία – εκτός των άλλων - λόγω του ότι υπήρξε ο συγγραφέας του «*Ελεύθερου Πνεύματος*» - μανιφέστου της γενιάς του '30 και το *Δίχως Θεό* (1951)¹²³ του Τερζάκη. Εκδίδονται ακόμα έργα των: Ηλία Βενέζη, (*Εξοδος* (1950), *Νικημένοι* (1953)), Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, (*Αιχμάλωτοι* (1951), Στρ. Μυριβήλη, (*Το κόκκινο βιβλίο* (1952)).

Στην *Ιερά Οδό* το τέλος του βιβλίου συμπίπτει με την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1941. Από την εποχή του *Δαιμονίου* (1939) ο Θεοτοκάς επιθυμεί μεν αλλά αναβάλλει την ενασχόλησή του με το κοινωνικό μυθιστόρημα¹²⁴. Φαίνεται να τον απασχολεί η δημιουργία ζωντανών προσώπων, που ζουν αυθύπαρκτα έξω από τα βιβλία¹²⁵, γιατί τα πρόσωπα κατά την άποψή του αποτελούν το ουσιαστικό

¹²¹ ό.π., σ. 136-137

¹²²ό. π., σ. 74-75. Σπήλιος Α., «Πνευματικός μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος*, τχ. 5, 1955, σ. 52-60.

¹²³ Τερζάκης Α., *Δίχως Θεό*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2010, (πρώτη έκδοση 1951)

¹²⁴ Θεοτοκάς Γ. *Το ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, επιμ.: Γ.Π. Σαββίδης, Λέσχη, Αθήνα, 1939 σ. 57-58

¹²⁵ Θεοτοκάς Γ. *Η τέχνη του μυθιστορήματος*, *Εποχές*, τ. χ. 20, 1964, σ.10

περιεχόμενο του μυθιστορήματος¹²⁶. Επανέρχεται στο ίδιο θέμα και συναντά εκ νέου τους ήρωές του στο δεύτερο τόμο του *Ασθενείς και Οδοιπόροι*¹²⁷, που όμως εκδίδεται το 1964. «*Νόμιζα τότε πως είχα εξαντλήσει το θέμα μου και πως δεν είχα τίποτα να προσθέσω*»¹²⁸. Στο μυθιστόρημά του Θεοτοκά η Θεανώ Γαλάτη παραπέμπει στη Ελένη Παπαδάκη, την γνωστή ηθοποιό, που δολοφονήθηκε το Δεκέμβρη του 1944 από την ΟΠΛΑ¹²⁹, ως συνεργάτιδα των Γερμανών και λόγω της σχέσης της με τον πρωθυπουργό, Ι. Ράλλη¹³⁰. Η παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο αποδίδει ο συγγραφέας την πολιτική κατάσταση και η πρόσληψή της από τη νεανική παρέα είναι αποκαλυπτική όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Το μυθιστόρημα που εμπεριέχει τις περισσότερες άμεσες, πολιτικές αναφορές, παρουσιάζοντας πολύ σχηματικά τις ιδεολογικές διαφορές και αναζητήσεις της εποχής καθώς και το πολιτικό αδιέξοδο¹³¹ είναι το *Δίχως θεό* του Άγγελου Τερζάκη. Το έργο θεωρείται αντιπροσωπευτικό του πεζογράφου και μάλιστα με συνεχείς ανατυπώσεις¹³². Από τη λογοτεχνική κριτική της υπερορίας σχολιάζεται ιδιαίτερα αρνητικά το κριτικό έργο του Άγγελου Τερζάκη, αλλά και το μυθιστόρημά του *Δίχως Θεό*, γιατί, όπως αναφέρεται, βασικό πρόσωπο είναι «*ένας μονόφθαλμος κομμουνιστής που θυμίζει τερατόμορφο Κύκλωπα*»¹³³.

Ο Τερζάκης με παράδοση στα πολυσέλιδα μυθιστορήματά παρουσιάζει γενικά τη ζωή της μεσαίας αστικής τάξης. Το μυθιστόρημα *Δίχως θεό* εκτυλίσσεται στη δεκαετία του '30 και τελειώνει τις παραμονές του Β' παγκοσμίου πολέμου. Παρόλο όμως που αναφέρεται στην περίοδο του μεσοπολέμου, αποτυπώνει στοιχεία του χρόνου συγγραφής του. Είναι εμφανής η ανθρώπινη αδυναμία και η μοναξιά των

¹²⁶ Θεοτοκάς Γ. *Πνευματική πορεία*, Γ. Φέξης, 1961, σ. 328

¹²⁷ Το μυθιστόρημα *Ιερά Οδός*, μετονομάζεται σε *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, Α' τόμος

¹²⁸ Beaton R, Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, Νεφέλη, Αθήνα, 1996, σ. 300

¹²⁹ Gerolymatos A., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, Διόπτρα, Αθήνα, 2018, σ. 205-211

¹³⁰ Καραγιάννης Ε., *Όψεις της κατοχικής εμπειρίας στην Αθήνα (1941-1944)*, ό. π., σ. 53-54. Καστρινάκη Α. *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία (1940-1950)*, ό. π., σ. 216, 221, 404

¹³¹ Τερζάκης Α., *Δίχως Θεό*, ό. π., σ. 45

¹³² Beaton R., Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, ό. π., σ. 294

¹³³ Πορφυρογένης Μ., «Ματιές στην «κουλτούρα» της Αμερικανοκρατίας», ό. π., σ. 22-34

ηρώων, που οδηγούνται σε σωματική και ψυχική συντριβή. Ο ήρωας, ο Μιχάλης Παραδείσης - εκφραστής και θύμα της εποχής του - γεννημένος το 1897 παρουσιάζεται κενός από όσα του είχαν εξασφαλίσει πληρότητα τα προηγούμενα χρόνια και πλέον δεν μπορεί να πιστέψει σε τίποτα¹³⁴. Στο έργο διατηρούνται τα γνωστά μοτίβα της πεζογραφίας του Τερζάκη, ο έρωτας παραμένει ανεκπλήρωτος και οι οικογενειακοί δεσμοί διαλύονται. Ο ήρωας αποζητά την λύτρωση μέσω της απομόνωσης, ενώ ταυτόχρονα πρέπει να περιθάλπει τα δύο ορφανά ανίψια του. Επιδιώκει να επανασυνδεθεί με πολιτικές δυνάμεις στις οποίες συμμετείχε στη νεότητά του και επιχειρεί να μυήσει στις ριζοσπαστικές ιδέες του τη νεαρή φίλη του¹³⁵. Ωστόσο καμία προσπάθειά του δεν ευοδώνεται, αντίθετα βιώνει την προδοσία από τους κοντινούς του ανθρώπους και τη ματαίωση των ελπίδων του για τη δημιουργία ενός ειρηνικού και δίκαιου κόσμου, αφού σε λίγο ξεκινά ο Β΄ Παγκόσμιος.

Ο πρωταγωνιστής νιώθει ενδιαφέρον για την πολιτική, εφόσον του προξενεί έξαψη στις συζητήσεις του¹³⁶. Έρχεται ξανά σε επαφή με τα σοσιαλιστικά κείμενα (ρώσικα και γερμανικά)¹³⁷, τα οποία του είναι γνωστά από τη φοιτητική του ζωή, ψάχνει στα βιβλιοπωλεία¹³⁸, διαβάζει καθημερινά περιοδικά με θρησκευτική ευλάβεια¹³⁹ και «ο μαρξισμός του δίνει την εξήγηση σε όλα τα προβλήματα¹⁴⁰». Όμως στην πορεία της ζωής του λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων απομακρύνεται από την ενεργό δράση, δεν εμπλέκεται –παρά μόνο αν υπάρχει ανάγκη - και κατά μία έννοια συμβιβάζεται, με αποτέλεσμα να εισπράττει τα πυρά της φίλης του, Ρίτας, η οποία είναι οργανωμένη πια στο κόμμα. Η ίδια θεωρεί ότι δεν ανήκει στον εαυτό της αλλά στο κόμμα – προσφιλής αντίληψη και έκφραση όσων έχουν πολιτική δράση, όπως διαπιστώνουμε σε μαρτυρίες αγωνιστών- και διώκεται¹⁴¹.

¹³⁴ Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1978, σ. 104-11. Τερζάκης Α., *Δίχως Θεό*, ό. π., σ. 153

¹³⁵ Ό. π., σ. 49-50

¹³⁶ Ό. π., σ. 18

¹³⁷ Ό. π., σ. 35-36, 43

¹³⁸ Ό. π., σ. 39

¹³⁹ Ό. π., σ. 35-36, 38-39

¹⁴⁰ Ό. π., σ. 39

¹⁴¹ Ό. π., σ. 130, 132, 133, 183-4, 194, 280, 354, 397

*Θα ντρεπόμουν να κάθομαι έτσι, σταυροχεριασμένη σαν τις γριές πλάι στο μαγκάλι, την ώρα που τόσες υπηρεσίες θα είχα να προσφέρω στον αγώνα του ανθρώπου. [...]*¹⁴²

Παρουσιάζει επίσης ένα ασφυκτικό πολιτικό περιβάλλον διώξεων. Ο ήρωας συχνά φυγαδεύει διωκόμενους πολιτικά, πρώην συναγωνιστές του¹⁴³ και κάποιοι από αυτούς τελικά καταλήγουν στην εξορία, την Ακροναυπλία και αλλού¹⁴⁴. Αναφέρονται επίσης περιστατικά απολύσεων λόγω πολιτικών φρονημάτων¹⁴⁵, χρήση βίας κατά Αριστερών¹⁴⁶, έρευνες για βιβλία¹⁴⁷ και περιπτώσεις λογοκρισίας¹⁴⁸.

Στο φόντο του μυθιστορήματος παρακολουθούμε το ευρύτερο παγκόσμιο πολιτικό σκηνικό της εποχής του μεσοπολέμου. Οι δίκες της Μόσχας, η οποία θεωρείται «ομφάλιος λώρος»¹⁴⁹ για τους κομμουνιστές, η άνοδος του φασισμού και του ιμπεριαλισμού στη Γερμανία¹⁵⁰, οι σφαίρες πάνω από την υφήλιο¹⁵¹, αλλά κυρίως ο ισπανικός Εμφύλιος επανέρχονται στην πλοκή περισσότερο λόγω της διάθεσης του συγγραφέα να αποτυπώσει το γεγονός, παρά επειδή είναι απαραίτητο για την οικονομία του μυθιστορήματος¹⁵². Εξάλλου, όπως αναφέρει σε άλλο σημείο, «η επανάσταση είναι ο τρόπος να επιτύχουμε την κοινωνική δικαιοσύνη»¹⁵³. Επιχειρεί επίσης μια σύνδεση του χριστιανισμού με το σοσιαλισμό και παραλληλίζει τους χριστιανούς με τους πολιτικούς κρατούμενους¹⁵⁴. Πρόκειται για έμμεση αναφορά, που ολοκληρώνει τον χαρακτήρα του έργου, και όχι για σαφή πολιτική θέση στο πνεύμα της μετριοπάθειας που χαρακτήριζε τον Τερζάκη στη ζωή και το έργο του¹⁵⁵.

¹⁴² Ο. π., σ. 133

¹⁴³ Ο. π., σ. 82, 87, 176-177, 401

¹⁴⁴ Ο. π., σ. 82, 87,

¹⁴⁵ Ο. π., σ. 129

¹⁴⁶ Ο. π., σ. 177

¹⁴⁷ Ο. π., σ. 159

¹⁴⁸ Ο. π., σ. 161

¹⁴⁹ Ο. π., σ. 135

¹⁵⁰ Ο. π., σ. 184, 310

¹⁵¹ Ο. π., σ. 186

¹⁵² Ο. π., σ. 142, 144, 147-8, 152, 310, 376

¹⁵³ Ο. π., σ. 276

¹⁵⁴ Ο. π., σ. 187, 392

¹⁵⁵ *Εποχές και Συγγραφείς*, Ψαρράς Τ., <https://webtv.ert.gr/category/ert2/epoxes-kai-sigrafeis/>

Ο συγγραφέας της προηγούμενης γενιάς που εκδίδει τα περισσότερα μυθιστορήματα είναι ο Μ. Καραγάτσης με τα: *Το νερό της βροχής* (1950), *Το μεγάλο συναξάρι* (1951), *Άμρι α Μούγκου* (1954), *Ο θάνατος κι ο Θόδωρος* (1954). Ο συγγραφέας, που αγαπήθηκε από το αναγνωστικό κοινό για το αφηγηματικό του χάρισμα, αλλά έχει επικριθεί από την κριτική για προχειρότητα και ευκολία, αν και υπήρξε ξεκάθαρα αντιαριστερός, αντιμετωπίστηκε με επιφυλακτικότητα και από τη δεξιά κριτική λόγω των τολμηρών του περιγραφών¹⁵⁶. Ο Μ. Πορφυρογένης τον επικρίνει επίσης στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* για τις σεξουαλικές περιγραφές του¹⁵⁷. Ο Καραγάτσης έχει επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία και υπεραμύνεται της ανωτερότητας του λογοτέχνη έναντι του ιστορικού¹⁵⁸, έχοντας ήδη γράψει την τριλογία για την περίοδο της Τουρκοκρατίας¹⁵⁹ καθώς και την ημιτελή *Ιστορία των Ελλήνων* το 1952¹⁶⁰. Θυμίζουμε ότι ο Μ. Καραγάτσης έχει εκδώσει το 1948 το μυθιστόρημα *Τα Σύνορα του μίσους*, που δημοσιεύεται σε συνέχειες στην Εφημερίδα *Καθημερινή* και έχει έντονα αντικομμουνιστικό περιεχόμενο¹⁶¹. Ο Καραγάτσης έχει σκιαγραφήσει τους κομμουνιστές ως «μοχθηρούς εγκληματίες με βαθύτατα βλαμμένη ψυχονευρωτικότητα¹⁶². Επίσης τον συναντάμε μαζί με τον Σπ. Μελά ως πολεμικό ανταποκριτή στο Βίτσι το 1949¹⁶³.

Ο Καραγάτσης με τη δημοσιογραφική του ιδιότητα κάνει ένα ταξίδι για λογαριασμό της εφημερίδας *Βραδυνή* (12 Φεβρουαρίου – 9 Μαρτίου 1953), ένα χρόνο πριν την έκδοση του βιβλίου του *Άμρι α Μούγκου*. Καταθέτει λοιπόν τις ταξιδιωτικές

¹⁵⁶ Ζουμπουλάκης Σ. Χαιρετισμός, Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 18. Φωτέας Π., «Ο πολιτικός Καραγάτσης και η πανανθρώπινη παλίνρροια», στο: *Τετράδια Ευθύνης, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση*, Αθήνα, 1981, σ. 96-104

¹⁵⁷ Πορφυρογένης Μ., «Ματιές στην «κουλτούρα» της Αμερικανοκρατίας», ό. π., σ. 22-34

¹⁵⁸ Μπαζούκας Α., «Ποίησης και ιστορία», στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 36

¹⁵⁹ *Ο κοτζάμπασης του Καστρόπυργου*, Αθήνα, Αετός, 1944. *Ο κόσμος που πεθαίνει. Αίμα χαμένο και κερδισμένο*, Αθήνα, Ίκαρος, 1947. *Τα στερνά του Μίχαλου*, Αθήνα, Αετός, 1949.

¹⁶⁰ *Ιστορία των Ελλήνων, Ο αρχαίος κόσμος*. Αθήνα, Αετός, 1952

¹⁶¹ Πεχλιβάνος Μ., «Ο κόσμος που πεθαίνει. Σκέψεις για μια βιολογική και κοινωνική ιστορία», Ραυτόπουλος Δ., «Ο φιλελευθερισμός του Καραγάτση», Μικέ Μ., «Η Αφρική ως επικίνδυνη σαγήνη», στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 63-76, 117 – 132, 229-244

¹⁶² Καστρινάκη Α., *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό. π., σ. 138

¹⁶³ Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 265

του εντυπώσεις σε μια σειρά άρθρων με τον τίτλο: «*Το κόκκινο και το μαύρο. Αποστολή στην Κένυα*»¹⁶⁴.

Το *Άμρι α μούγκου* είναι ένα τυπικό κείμενο του συγγραφέα, το οποίο έχει στερεότυπους και αναμενόμενους για τον Καραγάτση χαρακτήρες και μια ιστορία εξωτική μεν αλλά χωρίς εκπλήξεις και καινοτομίες¹⁶⁵. Η υπόθεση εκτυλίσσεται στην ανατολική Αφρική, στις αρχές του 20^{ου} αι. λίγο πριν και μετά τον πόλεμο των Μπόερς, ο οποίος έλαβε χώρα στην Νότια Αφρική. Έχουν ανακαλυφθεί τα αδαμαντωρυχεία και τα χρυσωρυχεία της περιοχής και σε λίγο θα ξεκινήσει ο πολυεθνικός ανταγωνισμός¹⁶⁶.

Τα πρόσωπα του έργου είναι δύο άντρες, ο Αντρέας Εχελπίδης και ο παιδικός φίλος του, Σπύρος Μπιγανέλης με τη γυναίκα του Μαρία. Φτάνουν στην Αφρική επιδιώκοντας να εξασφαλίσουν μια καλύτερη ζωή. Παρουσιάζονται λοιπόν δύο τυχοδιώκτες και η ποθητή γυναίκα –απαραίτητο στοιχείο και προσφιές θέμα -, για να δεθεί η πλοκή στο έργο του Καραγάτση. Η επιθυμία και η προσπάθεια των ηρώων να ζήσουν μια καλύτερη ζωή εκτυλίσσεται παράλληλα με την προσπάθειά τους να δαμάσουν την Αφρική. Οι λόγοι για τους οποίους μεταβαίνουν στην άγρια- όπως περιγράφεται- ήπειρο είναι ποικίλοι. Τους παρακινεί η ανάγκη οικονομικής ανέλιξης, καθώς οι ήρωες κυνηγούν τον πλούτο, γιατί έχουν βιώσει τον οικονομικό και ταξικό ξεπεσμό¹⁶⁷. Αντιμετωπίζουν ταυτόχρονα προσωπικά αδιέξοδα, ερχόμενοι από μία κλειστή κοινωνία –αυτή της Άνδρου - με απαράβατους ταξικούς περιορισμούς και επιθυμούν την εσωτερική αναζήτηση και την ταξιδιωτική περιπλάνηση¹⁶⁸. Οι τρεις λευκοί αναζητούν τον κρυφό δαίμονα, τον Μπρούνο Σβαρτς (στα γερμανικά σημαίνει μαύρος). Πρόκειται για ένα αόρατο πλάσμα, που τελικά παρουσιάζεται ως ένας απλός

¹⁶⁴ Καραγάτσης Μ. *Από Ανατολή σε Δύση (ταξιδιωτικά κείμενα)*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1991 σ. 307-430

¹⁶⁵ Μικέ Μ., «Η Αφρική ως επικίνδυνη σαγήνη», στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 230-244

¹⁶⁶ Χατζηβασιλείου Β., «Ο Καραγάτσης και το φανταστικό», στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 55-62. Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, ό. π., σ. 91-99

¹⁶⁷ Καραγάτσης Μ., *Άμρι α μούγκου, στο χέρι του θεού*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, (πρώτη έκδοση 1954), σ. 36-37, 38-41

¹⁶⁸ Μικέ Μ., «Η Αφρική ως επικίνδυνη σαγήνη», στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 230-244

γέροντας, συνηθισμένος αλλά καίριος στον τρόπο που στηλιτεύει την καθημερινότητα¹⁶⁹.¹⁷⁰

Καίριας σημασίας είναι και η περιγραφή της Αφρικής, τόσο του τόπου, όσο και των ανθρώπων. Παρακολουθούμε την αναπαράσταση ενός σκοτεινού, επικίνδυνου και ζοφερού σκηνικού, στο οποίο οι ήρωες τοποθετούνται περίπου ως σωτήρες και διαμορφωτές μιας νέας εικόνας, την οποία τελικά η κοινωνία της Αφρικής έχει ανάγκη. Έρχονται ως παντοδύναμοι κατακτητές ενός αδύναμου κόσμου και δικαιώνονται για τις όποιες επιλογές και πρακτικές τους¹⁷¹. Η διαφορετικότητά των γηγενών τονίζεται και επαναλαμβάνεται. Οι άνθρωποι ακολουθούν συγκεκριμένες τελετουργίες και τυπικά. Πιστεύουν άκριτα σε δοξασίες και θεότητες. Δεν υπάρχουν όρια, κοινωνική οργάνωση και πολιτισμός. Ζουν χωρίς να επιδιώκουν τη συγκρότηση κοινωνιών, δεν υπάρχει αίσθημα δικαίου και λογική, ενώ κυριαρχεί η ανεξέλεγκτη σεξουαλικότητα. Οι ιθαγενείς δεν έχουν φωνή και συχνά συγκρίνονται με ζώα.

Το να έχουν ευχάριστη μορφή, καλοσύνη και νοημοσύνη είναι εξαίρεση¹⁷². Αποκαλούνται «ανθρωποπίθηκοι¹⁷³, κτήνη¹⁷⁴, σκυλάραπες¹⁷⁵, παλιόσκυλα¹⁷⁶, αγρίμια και αγριάνθρωποι»¹⁷⁷. Δεν έχουν τη δύναμη να αντισταθούν μπροστά σε όποια απειλή των λευκών, γι' αυτό και οι συνεννοήσεις πρέπει να γίνονται μόνο μεταξύ λευκών¹⁷⁸. Ένας δικαστής πρέπει να τους ελέγχει με απεριόριστη εξουσία¹⁷⁹ και οπωσδήποτε κάποιος λευκός τους επιβάλλεται και τους κατευθύνει. Εξάλλου παρουσιάζονται δεκτικοί στην επιβολή του αφέντη, στον οποίο δείχνουν σεβασμό και υποταγή και

¹⁶⁹ Χατζηβασιλείου Β., «Ο Καραγάτσης και το φανταστικό», στο: *Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 55-62.

¹⁷⁰ Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, ό. π., σ. 116-121

¹⁷¹ Καραγάτσης Μ., *Άμρι α μούγκου*, ό. π., σ. 17

¹⁷² ό. π., σ. 23

¹⁷³ ό. π., σ. 31

¹⁷⁴ ό. π., σ. 25, 30,

¹⁷⁵ ό. π., σ. 54

¹⁷⁶ ό. π., σ. 56

¹⁷⁷ ό. π., σ. 71

¹⁷⁸ ό. π., σ. 162

¹⁷⁹ ό. π., σ. 25, 26

εκείνος τους απευθύνεται με σαρकाσμό και βία λεκτική και σωματική ειδικά στις γυναίκες¹⁸⁰:

Οι γυναίκες, οι οποίες περιγράφονται περισσότερο γλαφυρά, αναδύουν μια ενοχλητική, δυσάρεστη μυρωδιά, που δεν απομακρύνεται εύκολα. Το χαρακτηριστικό αυτό δεσπόζει με συχνότατες αναφορές¹⁸¹. Ο συναισθηματικός τους κόσμος είναι ρηχός, δεν μπορούν να αγαπήσουν¹⁸² και ταυτόχρονα ο έρωτας με τις γυναίκες της Αφρικής είναι δυσάρεστος, στοιχείο που επίσης επαναλαμβάνεται¹⁸³, ενώ αποτελεί ανάγκη και ζητούμενο η συνένωση με λευκή γυναίκα¹⁸⁴. Ακόμα και η ικανοποιητική εξωτερική εμφάνιση καλύπτει έναν κενό, ζώδη εσωτερικό κόσμο.

«Νόστιμη κοπέλα, με κορμί πολύ αρμονικό. Μα πέρ' απ' αυτά, τίποτ' άλλο. Ένα μικρό κτήνος, με πέντε υποτυπώδη και πονηρά νοήματα μέσ' στο πιθηκίσιο μυαλουδάκι της¹⁸⁵».

Το *Άμρι α μουγκού* απηχεί σε ένα βαθμό την αναληγσία και την παραίτηση της μεταπολεμικής κοινωνίας¹⁸⁶, η οποία έχει ρατσιστική παρουσία, υιοθετεί μια στάση, που δεν είναι ούτε ουδέτερη, ούτε αθώα και βασίζεται σε βιολογικές κατηγορίες διαιωνίζοντας την έμφυλη και φυλετική διαφορά¹⁸⁷. Στο συγκεκριμένο κείμενο προβάλλει τις φυλετικές διαφορές παραγκωνίζοντας την παρουσίαση των πολιτισμικών και κοινωνικών ταυτοτήτων κάνοντας γενικεύσεις και απλουστεύσεις, οι οποίες ικανοποιούν τις ιδέες του περί ανωτερότητας εν γένει της λευκής φυλής, η οποία δεν πρέπει να απωλέσει την καθαρότητά της και να αναμειχθεί με τη μαύρη. Σ' αυτό το πνεύμα χρησιμοποιεί απωθητικές περιγραφές για τους γηγενείς¹⁸⁸.

¹⁸⁰ό. π., σ. 29

¹⁸¹ ό. π., σ. 23, 100, 148, 159 - 161

¹⁸² ό. π., σ. 24

¹⁸³ ό. π., σ. 17, 24,

¹⁸⁴ ό. π., σ. 17, 24, 160-161

¹⁸⁵ ό. π., σ.23

¹⁸⁶ Χατζηβασιλείου Β., «Ο Καραγάτσης και το φανταστικό» στο: *Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 55-62

¹⁸⁷ Μικέ Μ., «Η Αφρική ως επικίνδυνη σαγήνη», ό. π., σ. 230-244

¹⁸⁸ Πεχλιβάνος Μ., «Ο κόσμος που πεθαίνει. Σκέψεις για μια βιολογική και κοινωνική ιστορία», ό. π., σ. 63-76

Ο Καραγάτσης συγκροτεί ακολουθώντας στερεότυπες αντιλήψεις ένα εξιδανικευμένο πρότυπο Ευρωπαίου αφέντη με συγκεκριμένα νοητικά και σωματικά χαρακτηριστικά ανώτερης ποιότητας, που αντιδιαστέλλεται από τον ιθαγενή. Επιπλέον οι δύο φίλοι κυνηγούν τον πλούτο και την καταξίωση ως απόδειξη του ανδρισμού τους¹⁸⁹. Στα πλαίσια της επίδειξης μάλιστα, εφόσον η συμμετοχή στον πόλεμο θεωρείται αδιαμφισβήτητο στοιχείο αρρενωπότητας, από τη μία αναθυμούνται μάχες της Ελλάδας στις οποίες έλαβαν μέρος και από την άλλη αυτοθαυμάζονται αναφερόμενοι στον «ανίκητο ελληνικό λαό¹⁹⁰, τον σπουδαιότερο όλων των λαών του κόσμου»¹⁹¹. Διαπιστώνουμε λοιπόν τον σαφή συσχετισμό της φυλετικής και εθνικής – εδώ ελληνικής – ανωτερότητας. Αντίθετα ο ενστερνισμός συμπεριφορών των αλλοεθνών, η συμμετοχή σε τελετές και ο συγχρωτισμός γενικά με τους ντόπιους εκλαμβάνεται κυρίως ως επικίνδυνη διεργασία, εφόσον οδηγεί στην απώλεια της ταυτότητας και της ανωτερότητας του λευκού¹⁹².

Πολιτικές παραμέτρους και αναφορές ακόμα και σε δεύτερη ανάγνωση διαπιστώνουμε στο *Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών* του Μ. Καραγάτση, ένα αθησαύριστο μέχρι το 1999 έργο¹⁹³, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1952 σε συνέχειες στην εφημερίδα *Βραδυνή*¹⁹⁴. Από την αρχή του κειμένου ο συγγραφέας θέτει σε κίνηση το ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο του εμφυλίου πολέμου¹⁹⁵. Μια χήρα αξιωματικού της *Χωροφυλακής* προσπαθεί να πείσει το γιο της να ακολουθήσει το επάγγελμα του πατέρα του, ο οποίος σκοτώθηκε στη μάχη του Μακρυγιάννη τον Δεκέμβριο του 1944 στην Αθήνα. Επιστρατεύει ένα καλό φίλο και συνάδελφο του άντρα της, επειδή

¹⁸⁹ Καραγάτσης Μ., *Άμρι α μούγκου*, ό. π., σ. 50-51, 58, 73

¹⁹⁰ ό. π., σ. 236

¹⁹¹ ό. π., σ. 54

¹⁹² ό. π., σ. 17, 160-161, 228. Καραγάτσης Μ. *Από Ανατολή σε Δύση (ταξιδιωτικά κείμενα)* ό. π., σ. 428 «Χαρακτηριστικό των Ελλήνων της ανατολικής Αφρικής είναι ότι δεν επηρεάστηκαν καθόλου από το περιβάλλον και διατηρούν απόλυτα όχι μονάχα την ελληνική αλλά την «ελλαδική» τους υπόσταση. Τίποτα σ' αυτούς που να θυμίζει τους ομογενείς της Αμερικής. Εξακολουθούν σε όλες τις εκδηλώσεις τους να είναι Έλληνες όπως εσείς κι εγώ. Θα έλεγε κανείς πως δεν πρόκειται για μετανάστες, αλλά για Αθηναίους περιηγητές».

¹⁹³ Καραγάτσης Μ. *Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, (πρώτη έκδοση 1952)

¹⁹⁴ Ο Καραγάτσης γράφει θεατρική κριτική στην εφημερίδα

¹⁹⁵ Σακελλαρόπουλος Τ., «Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών», στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 99-106

αντιμετωπίζει την άρνηση του γιου της, μιας και ο μικρός θέλει να γίνει αξιωματικός του στρατού και απαξιώνει το σώμα της *Χωροφυλακής*. Ο Ανέστης Προκοπίου λοιπόν παίρνει τον μικρό Πετράκη και αρχικά τον πηγαίνει στην κυριακάτικη αλλαγή φρουράς στο μνημείο του *Αγνώστου στρατιώτη*, κατά την οποία υπεύθυνη είναι η *Χωροφυλακή* με σκοπό να τον πείσει ότι αποτελεί ισάξιο στρατιωτικό σώμα. Στη συνέχεια πηγαίνουν στο Ζάππειο, όπου αποφασίζει να του διηγηθεί μια ιστορία στην οποία οι χωροφύλακες διαδραματίζουν καίριο ρόλο¹⁹⁶. Πρόκειται για μια πραγματική ιστορία του 1870, ένα αληθινό περιστατικό ληστείας¹⁹⁷, ενδημικό φαινόμενο σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα¹⁹⁸.

Ο Καραγάτσης υπαινίσσεται την αντιστοιχία προβλημάτων του 1870 με αυτά του 1952. Άλλωστε το μυθιστόρημα λίγο πριν ξεκινήσει τη δημοσίευσή του περιγράφεται ως «θαυμάσιο, ιστορικό αφήγημα όπου ο αναγνώστης θα βρει πολλές ομοιότητες με όσα πρόσφατα και σημερινά έζησε και ζει»¹⁹⁹. Η ληστεία, αν θεωρηθεί πολιτικό αδίκημα, δίνει τη δυνατότητα για αμνήστευση «όλων των φυγόδικων και καταδίκων της Ελλάδος». Οι φυλακές όμως δεν πρέπει να ανοίξουν, όπως προπαγανδίζει το αφήγημα, διότι θα βγουν «ανθρωπόμορφα τέρατα»²⁰⁰. Η πολιτική στάση είναι ανυποχώρητη σ' αυτό το σημείο παρά τις πιέσεις των ξένων, ώστε να μην υπάρχει καμία στήριξη των «ληστοσυμμοριτών, να τελειώσει η ερμαφρόδιτος στάση μεταξύ κρατών και ληστών», και να διαφυλαχτεί η έννομη τάξη. Το κλίμα που επιθυμεί να δημιουργήσει είναι εμφανώς κατά των αμνηστεύσεων «συμμοριτών» δείχνοντας

¹⁹⁶ Ο. π., σ. 15-21

¹⁹⁷ Τον Απρίλιο του 1870 Άγγλοι και Ιταλοί περιηγητές έπεσαν θύματα των Αρβανιτάκηδων, ληστών της περιοχής του Πικερμίου. Παρά την παρέμβαση της Χωροφυλακής και του στρατού, οι ενέργειες της κυβέρνησης Ζαΐμη δεν έφεραν αποτέλεσμα και τέσσερις από τους ομήρους εκτελέστηκαν στη Σκάλα Ωρωπού, επειδή δε δόθηκε αμνηστία και το υπέρογκο χρηματικό ποσό, που ζήτησαν ως λύτρα. Η υπόθεση δημιούργησε τριγμούς στις σχέσεις Ελλάδας – Αγγλίας, εφόσον η αγγλική πρεσβεία είχε δεχτεί τους όρους των απαγωγέων, και είχε πολιτικές επιπτώσεις στην ελληνική κυβέρνηση (Ζαΐμη), αφού οδήγησε στην παραίτησή της.

¹⁹⁸ Κολιόπουλος Ι, *Περί λύχνων αξίας. Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1996

Κολιόπουλος Ι. Ληστές, *Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αι.*, Ερμής, Αθήνα, 1979

¹⁹⁹ *Βραδυνή*, 23-1-1952

²⁰⁰ Καραγάτσης Μ. *Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών*, στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 41, 70

ανοχή σε κινήσεις *Σωμάτων Ασφαλείας*, τα οποία εκθειάζονται, όχι μόνο, για να πειστεί ο μικρός Πετράκης.

Οι ληστές συνδέονται με τους «συμμορίτες», Έλληνες αριστερούς. Αποκαλούνται «*ληστοσυμμορίτες*», ανθρωπόμορφα θηρία, κακούργοι και στυγεροί εγκληματίες²⁰¹. Πολλά χαρακτηριστικά των ληστών παρουσιάζουν ομοιότητες με τις αντιλήψεις που ο Τύπος της εποχής, η λογοτεχνία και ο πολιτικός λόγος αποδίδουν στους αντάρτες²⁰². Το γεγονός πρωτίστως ότι εξευτελίζουν τη χώρα διεθνώς και οδηγούν στην αναρχία, αλλά και η φιλοχρηματία τους, η αλλαγή θέσεων ανάλογα με το προσωπικό συμφέρον και τα βίαια ένστικτά τους αποτυπώνονται στο κείμενο του Καραγάτση με συχνότατες αναφορές²⁰³. Επιπλέον, οι σκηνές της εκτέλεσης των περιηγητών και η διαπόμευση των κεφαλών των ληστών²⁰⁴ είναι αδιαμφισβήτητα σκηνές εμφυλιοπολεμικές με ένα πρόσθετο ειδικό βάρος λόγω του χρόνου δημοσίευσης του έργου, τόσο κοντά στα αντίστοιχα πραγματικά γεγονότα. Η επιλογή αυτών των περιγραφών καταδεικνύει τη διάθεση του συγγραφέα να υπενθυμίσει στο κοινό του σκηνές βίας του πρόσφατου πολέμου.

Οι μεσοπολεμικοί φιλελεύθεροι συγγραφείς στη μεταπολεμική περίοδο απορρίπτουν το πολιτικοκοινωνικό κλίμα και τη λογοτεχνική παράδοση. Δεν ακολουθούν συγκρουσιακή στάση ειδικά με τους κρατούντες²⁰⁵ και ενώ θεωρητικά αντιτίθενται στο αστικό καθεστώς δεν παρουσιάζουν αγωνιστική δράση εναντίον του αλλά διπλωματικά ελίσσονται με συγκεκριμένες εξαιρέσεις, όπως ο Ηλίας Βενέζης²⁰⁶.

Ο Ηλίας Βενέζης σε συγκεκριμένα διηγήματά της συλλογής με τον συμβολικό τίτλο *Οι Νικημένοι* (1953) σχολιάζει πάντα με έμμεσο τρόπο την πραγματικότητα του

²⁰¹ Ο. π., σ. 21,17, 139

²⁰² Σακελλαρόπουλος Τ. *Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών*, στο: Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και Ποιητική*, ό. π., σ. 99-106

²⁰³ Καραγάτσης Μ. *Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών*, ό. π., σ. 22, 28, 34-35, 48-50, 52, 62, 92, 97, 105, 120,133, 136

²⁰⁴ Ο. π., σ. 109,110, 125

²⁰⁵ Λιάκος Α., «Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30», ό. π., σ.7-22. Αργυρίου Α. *Τάσεις της κριτικής σκέψης στον μεσοπόλεμο*, στο: *Η κριτική στην νεότερη Ελλάδα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* (Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη), Αθήνα, 1981 σ.220. Κοτζιά Ε. *Ιδέες και αισθητική*, ό. π., σ. 41

²⁰⁶ Ο. π., σ. 41

ελληνικού Εμφύλιου και μάλιστα αναφέρεται σε ζητήματα που μένουν ανέγγιχτα για τους υπόλοιπους εκπροσώπους της γενιάς του '30. Πραγματεύεται με ρεαλιστικό τρόπο το πώς βιώνουν τα παιδιά τον Εμφύλιο και πώς συμμετέχουν σ' αυτόν ως μικροί μαχητές²⁰⁷. Περιγράφει τον ξεριζωμό και την προσφυγιά που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες, τα ορφανά του πολέμου και όσοι εγκαταλείπουν τα χωριά τους²⁰⁸.

Με λυρικήτητα καταθέτει τη θέση του για τη ματαιότητα του πολέμου και των πολιτικών αντιπαραθέσεων μέσω της απάντησης ενός νεαρού αγοριού που «δεν τ' άφησαν, όταν ήταν ο καιρός του να ζήσει τ' ανέμελα χρόνια, την αγάπη και την ομορφιά». Για να απαντήσει στον ποιητή της αντίπαλης παράταξης: «άρχισε ν' απαγγέλνει τους λυρικούς στίχους του εχτρού του πού λέγαν κι αυτοί για έρωτα, για μια γυναίκα αγαπημένη, για την ώρα του απογεύματος». Τέλος, εκφράζει την απογοήτευσή του για την ήττα, ένα θέμα ταμπού, για τους πεζογράφους της υπερορίας. «Οι άνθρωποι έχουν αξία μονάχα σαν πέφτουν, μονάχα τότες μπορούν να σου δώσουν την άγρια χαρά να τους συμπονέσεις. Ενώ σα νικούν...»²⁰⁹

Γενικά παρόλο που η θεματολογία του Εμφύλιου και οι αναφορές στο ΚΚΕ και τους οπαδούς του είναι καταδικασμένη στη σιωπή υπάρχουν κείμενα που αναφέρονται σε πρόσωπα και γεγονότα χρωματισμένα ιδεολογικά και σε πολιτικούς εξόριστους. Αυτό συμβαίνει ακόμα και σε κείμενα που κατηγορήθηκαν για συναισθηματισμό και ανάλωση σε ανούσιες *ψυχολογικές αναλύσεις*²¹⁰, όπως το *Μάρμω Πανθέου* του Τάσου Αναστασιάδη. Η Ματούλα, ο νεανικός έρωτας του Στάθη, είναι μέλος του ΚΚΕ και εξόριστη στην Ανάφη. Πρόκειται για ένα πρόσωπο κλειδί, το οποίο, μολονότι δεν εμφανίζεται συχνά υπάρχει και στα τέσσερα βιβλία της τετραλογίας του συγγραφέα²¹¹. Αντιπροσωπεύει τη φωνή της συνείδησης του ήρωα, του πλούσιου

²⁰⁷ Βενέζης Η. «Η λεύκα», «Το μαχαίρι του Μπαταάν και οι στίχοι», *Οι Νικημένοι*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1995, (πρώτη έκδοση 1954), σ. 53-60, 68-72

²⁰⁸ Βενέζης Η., «Ο άσπρος αϊτός», «Τα σκουτιά», *Οι νικημένοι*, ό. π., σ. 61-67, 73-76

²⁰⁹ Βενέζης Η., «Θεώνυχος και Μνησαρέτη», ό. π., σ. 87

²¹⁰ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 41-55

²¹¹ Αθανασιάδης Τ., *Οι Πανθέοι, Η Χαρισάμενη Εποχή*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2008, Κερκόπορτα, τόμος Α', Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2002.

κληρονόμου των Πανθέων, και γι' αυτό την αντιμετωπίζει με σεβασμό και εκτίμηση, υπολογίζει τη γνώμη της και την συνδράμει αλόγιστα στις δυσκολίες²¹².

Ξεχωριστή είναι η περίπτωση του Νίκου Καζαντζάκη, ο οποίος εκδίδει τρία μυθιστορήματα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950 και συγκεκριμένα τα: *Ο καπετάν Μιχάλης* (1950), *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* (1954) και *Ο Τελευταίος Πειρασμός* (1955).

Το έργο το οποίο αναφέρεται άμεσα στα γεγονότα του Εμφύλιου είναι το μυθιστόρημα *Αδερφοφάδες*. Το Καστέλο της Μακεδονίας πολιορκείται από αντάρτες όντας υπό την κυριαρχία του *Εθνικού Στρατού* και ο ιερέας του χωριού, ο παπα – Γιάνναρος αγωνίζεται χωρίς αποτέλεσμα να συμφιλιώσει τους αντιμαχόμενους. Το μυθιστόρημα γράφτηκε για πρώτη φορά την περίοδο του πολέμου (Δεκέμβριο 1948 – Φεβρουάριο 1949), υπέστη όμως επεξεργασία και σε μεταγενέστερα χρόνια (1952, 1954, 1955 και ίσως αργότερα)²¹³. Φαίνεται ότι η ρεαλιστική πραγμάτευση των συγκεκριμένων πολιτικοϊστορικών γεγονότων προβληματίσε τον συγγραφέα τόσο σχετικά με τη συγγραφή, όσο και σχετικά με την έκδοσή του²¹⁴. Εκδόθηκε λοιπόν το 1963, έξι χρόνια μετά το θάνατό του, οπότε δεν περιλαμβάνεται στα έργα της περιόδου που εξετάζουμε²¹⁵.

Ο Καζαντζάκης αντιμετωπίστηκε με αμφιλεγόμενο τρόπο από το λογοτεχνικό περιβάλλον της υπερορίας. Η Αριστερή κριτική στην Ελλάδα τον αντιμετωπίζει με αμηχανία στην αρχή της δεκαετίας του 1950, διατυπώνοντας αντιρρήσεις για τις θεατρικές διασκευές των έργων του και κατηγορώντας τον για υπέρμετρο ιδεαλισμό και υπερβολική επίδραση του νιτσεισμού²¹⁶. Η αξία του αναγνωρίζεται μετά το 1954

²¹² Αναστασιάδης Τ., *Μάρμω Πανθέου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2008, (πρώτη έκδοση 1953), σ. 104-113, 295-297

²¹³ *Έθνος της Κυριακής* (ειδική έκδοση), «Σκιαγραφώντας τους Αδερφοφάδες», Μαθιουδάκης Ν., Αθήνα 2013, σ. 7-18, ανακτήθηκε από: http://nikosmathioudakis.com/wp-content/uploads/2015/11/Mathioudakis_2013_Perface-in-Aderfofades.pdf

²¹⁴ Σε επιστολή του στον Π. Πρεβελάκη θεωρεί ότι δεν μπορεί να τυπωθεί στην Ελλάδα, ίσως ούτε αργότερα, οπότε ίσως θα ήταν καλύτερο εκδοθεί στη Γαλλία. (Βασιλακάκος Γ., *Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία (1946-1958)*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2000, σ. 240)

²¹⁵ Καζαντζάκης Ν., *Αδερφοφάδες*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα, 1963

²¹⁶ Πατρίκιος Τ. , «Ν. Καζαντζάκης: Ιουλιανός ο Παραβάτης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Φεβρουάριος – Μάρτιος, 1959, σ. 149-151. Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\106

στην υπερορία με θετικές έως διθυραμβικές κριτικές στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* από μέλη του *Λογοτεχνικού Κύκλου*. Τα έργα του κρίνονται θετικά και ωφέλιμα για τον λαό και κοντά στην κομματική γραμμή σχετικά με ιδεολογικά ζητήματα²¹⁷. Επαινείται η επιτυχημένη «*καυτηρίαση*» που κάνει του ρόλου των *Μεγάλων Δυνάμεων* στο έργο του *Καπετάν Μιχάλης*, ενώ του αποδίδεται ευαισθησία στα νέα πολιτικά μηνύματα²¹⁸ και *διάχυτη αγάπη* στη Σοβιετική Ένωση²¹⁹.

Η Μέλπω Αξιώτη σχολιάζει σχετικά με τον Ν. Καζαντζάκη και τη σχέση του με την Αριστερά, ότι «είχε διαβάσει μαρξισμό, και του είχε καρφωθεί στο μυαλό του ότι «το μαρξισμό τον ξεπέρασε», και τον έχει αφήσει πίσω. Οι συνέπειες που είχε η «θεωρία» αυτή στο έργο του Καζαντζάκη, δεν μπορούσαν παρά να είναι αρνητικές»²²⁰. Αναφέρεται όμως και στη συνάντηση που είχε μαζί του το 1949 στην Κυανή Ακτή της Γαλλίας, όπου της ζητά υλικό για τον *ΔΣΕ*, επειδή γράφει κάποιο έργο γι' αυτό το θέμα²²¹. Σε αναμονή αυτού του μυθιστορήματος η Αξιώτη εκθειάζει το βιβλίο του «*Καπετάν Μιχάλης*» για «την περίφημη γλώσσα του, τα λαϊκά μοτίβα του, τον πατριωτισμό που το αγκαλιάζει ολόκληρο, με την ψυχή της Κρήτης, του απροσκύνητου νησιού που ανασαίνει στις σελίδες του».²²²

Ο Δημήτρης Χατζής αναγνωρίζει ότι ο Καζαντζάκης είχε μια τίμια στάση και «δε λέρωσε τα χέρια του υπηρετώντας τον αντικομμουνισμό επαγγελματικά, πληρωμένος». Σε επιστολή του προς την *Επιτροπή Διαφώτισης* εξηγεί ότι κατανοεί την προσπάθεια του *ΚΚΕ* για το Πατριωτικό Μέτωπο και σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσει και την αντιμετώπιση που προωθεί για τον Καζαντζάκη. Ωστόσο υποστηρίζει διαφοροποιώντας τη θέση του, ότι: «οι ιδέες του είναι βαθιά αντιδραστικές, αγιάτρευτα

²¹⁷ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος*, ό. π., 41-55. Σπήλιος Α. «Πνευματικός Μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 52-60. Μπόσης Κ. «Βιβλιοκρισία: Ν.Καζαντζάκη, «Ο καπετάν Μιχάλης»», *Νέος Κόσμος*, τχ.7, 1954, σ. 68-74. *Νέος Κόσμος*, τχ.7, 1954, σ. 68-74, *Νέος Κόσμος*, τχ.4, 1955 σ. 72-74. Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\8, κ. 242, Φ.13\4\091, κ. 242, Φ.13\4\058. Ματθαίου Ά – Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, Βιβλιόραμα - ΑΣΚΙ., Αθήνα 2003, σ. 85-86

²¹⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, Κ 240, Φ. 13\2\182, Φ. 13\2\175, Φ. 13\2\180, Φ. 13\12\189

²¹⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, Κ 242, Φ. 13\4\4. Πούλου Ε., *Η «Επιτροπή Διαφώτισης» του ΚΚΕ και η ελληνική πεζογραφία στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, ό. π., σ. 44-47

²²⁰ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 82

²²¹ Εννοεί το μυθιστόρημα «*Αδερφοφάδες*»

²²² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\091

αντικοινωνικές, ιδεαλισμός και νιτσεισμός και- (αυτό δικό μου μόνο:) κακής ποιότητας, φτηνός». Μέσα στο έργο του δεν υπάρχει η στάση του, μα οι ιδέες του αυτές. Διατηρεί επίσης αμφιβολίες για τον πατριωτισμό του Καζαντζάκη στον Καπετάν Μιχάλη. Διατείνεται ότι η έννοια του πατριωτισμού είναι πολύ γενική και ένας χαρακτηρισμός που σχετίζεται με την εποχή που δρουν οι συγγραφείς, κάνοντας μια αναφορά σε ωραία – όπως λέει – πατριωτικά έργα του Σπ. Μελά και στον Βάρναλη που «δεν έκανε άλλο παρά να βρίζει την» πατρίδα»!».».

Το έργο που περιλαμβάνει στοιχεία από την εμπειρία του Εμφυλίου είναι το: *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Η βιβλιοκρισία της Φούλας Χατζιδάκη θεωρεί ότι το βιβλίο μεταδίδει στον αναγνώστη «ένα μαχητικό μήνυμα» και ο συγγραφέας, αν και δεν είναι κομμουνιστής, έρχεται κοντά στο λαό και συμβάλλει στον αγώνα για την ελευθερία και την ειρήνη. Καταδικάζει επίσης τις επιθέσεις της Ιεράς Συνόδου προς έναν συγγραφέα αναγνωρισμένο στο εξωτερικό²²³.

Ο Νίκος Καζαντζάκης εφευρίσκει έναν πρωτότυπο τρόπο να παρουσιάσει μια πινακοθήκη προσώπων και χαρακτήρων καταθέτοντας ένα εξαιρετικό δείγμα ηθογραφικού ρεαλισμού, ενώ συγχρόνως περιγράφει τη βαθιά αντιπαράθεση των εκπροσώπων της άρχουσας τάξης και μιας ομάδας προσφύγων που καταφθάνει απρόσμενα σε ένα ελληνικό χωριό της Μ. Ασίας πριν τη μικρασιατική καταστροφή. Ο συγγραφέας εφευρίσκει ένα υποτιθέμενο έθιμο της ελληνικής επαρχίας, όπου τα μέλη της κοινότητας καλούνται να ενσαρκώσουν τους ήρωες των Παθών του Χριστού. Θα διαδραματίσουν πιστά ο καθένας ένα συγκεκριμένο ρόλο στην καθημερινότητά τους για έναν περίπου χρόνο²²⁴. Μολονότι ο χρόνος αφήγησης είναι διαφορετικός, θεωρείται «έμμεσος αλλά σαφής υπαινιγμός για τα γεγονότα του Εμφυλίου²²⁵».

Στο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη κυριαρχεί η αντίθεση ανάμεσα σε όσους απλώς κατέχουν γη και υλικά αγαθά ή έχουν πλούτο και εξουσία και όσους περιπλανώνται διωγμένοι. Οι τελευταίοι είναι οι ρακένδυτοι πρόσφυγες, που καταφθάνουν στο χωριό²²⁶. Το ιστορικό πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου, ως ένοπλη

²²³ Χατζιδάκη Φ., «Ν. Καζαντζάκη, Ο Χριστός ξανασταυρώνεται», *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 4, 1955, σ. 67-74

²²⁴ Καζαντζάκης Ν., *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα, 1981, (πρώτη έκδοση 1954)

²²⁵ Beaton R., Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, ό. π., σ. 308-309

²²⁶ Καζαντζάκης Ν., *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό. π., σ. 245, 247

σύρραξη μεταξύ του κυβερνητικού στρατού, που υπακούει στην εξουσία και του *Δημοκρατικού Στρατού* των ανταρτών, που πολεμάει στα βουνά αποτυπώνεται στην αντιπαράθεση των χωριατών και των προσφύγων²²⁷. Η αντίθεση αφορά τους ανθρώπους των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και ειδικότερα τους πρόσφυγες που ήρθαν στο χωριό και τους εκπροσώπους της εκκλησιαστικής και πολιτικής ηγεσίας. Η προσφώνηση «αντάρτες»²²⁸, όπως και η προσφώνηση «μπολσεβίκου» ή η αναφορά στο «Μόσχοβο»²²⁹, που επαναλαμβάνεται πάρα πολύ συχνά δίνει πολιτικό πρόσημο στην αφήγηση και οι περιγραφές του παπά – Φώτη παραπέμπουν άμεσα στην περιβολή των μαχητών του ΔΣΕ. Ο Απόστολος Σπήλιος σε επιστολή του στον σ. Πόλη²³⁰ θεωρεί ότι ο Καζαντζάκης στο συγκεκριμένο έργο «*βάζει το Μόσκοβο ξανά – κι όχι πια με την παλιά έννοια του φίλου της Ελλάδας, αλλά με την έννοια του επαναστάτη του καινούργιου Μόσχοβου, του εμπνευστή των αγωνιστών κατά της κοινωνικής αδικίας*»²³¹. Επίσης ο συγκεκριμένος λογοτεχνικός ήρωας θεωρείται ότι ενσαρκώνει την αντίληψη του Καζαντζάκη για τον αγωνιζόμενο άνθρωπο²³².

Ο παπα – Φώτης είχε τώρα χαμηλώσει τη φωνή του:

*Ξετρυπώσαμε τ' άρματα από τα ταβάνια. Ζώστηκα κι εγώ το φισεκλίκι μου και το σταυρό. Μάζεψα το λαό στ' αλώνια*²³³.

*Φτιάξατε εσείς ένα Χριστό σαν τα μούτρα σας, μπολσεβίκο – πεινασμένο, ψωριασμένο, αντάρτη, του βάνατε ό,τι λόγια σας συμφέρει στο στόμα του κι ύστερα τον σηκώνετε σαν το λάβαρο της εκκλησίας.*²³⁴

Τρεις πεζογράφοι, οι Α. Κοτζιάς, Ν. Κάσδαγλης, Ρ. Ρούφος, εκδίδουν την ίδια περίπου εποχή 1953 – 1955 και εμπνέονται από τα γεγονότα της Κατοχής γράφοντας σαν χρονικογράφοι²³⁵. Τα μυθιστορήματα της «*δεξιάς ματιάς*» έχουν ονομαστεί «*μαύρη πεζογραφία, λογοτεχνία των λύκων και αντιαντιστασιακή, αντιανθρώπινη και*

²²⁷ Beaton R., Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, ό. π., σ. 309

²²⁸ Καζαντζάκης Ν., *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό. π., σ. 278, 281, 371

²²⁹ Ό. π., σ. 302-304, 311, 328, 332, 334, 343-344, 351, 356, 407, 416-418, 426, 432-434, 437-439, 446

²³⁰ Πόλης Αργυρόπουλος

²³¹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\116

²³² Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, ό. π., σ. 47

²³³ Καζαντζάκης Ν., *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ό. π., σ. 45

²³⁴ Ό. π. 295-296

²³⁵ Σαχίνης Α., *Νέοι πεζογράφοι, Είκοσι χρόνια Νεοελληνικής πεζογραφίας (1945-1965)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1965, σ. 154-175

αντιελληνική²³⁶». Ταυτόχρονα οι συγγραφείς και τα έργα τους κατακεραυνώνονται και στις σελίδες του *Νέου Κόσμου*. Οι πρώτοι ως εκπρόσωποι της αστικής τάξης που δεν πολέμησαν στην αντίσταση, αλλά παρέμειναν «μαμόθρεφτα των σαλονιών» και τα δημιουργήματά τους, καθώς χαρακτηρίζονται όχι μόνο *αηδιαστικά* αλλά και επικίνδυνα²³⁷.

Αρχικά η *Πολιορκία* του Αλέξανδρου Κοτζιά αναπαριστά τον ασφυκτικό χαρακτήρα των συγκρούσεων, που πυροδοτούν οι παρακρατικές ομάδες, οι οποίες δρουν ανεξέλεγκτα αυθαιρετώντας και χρησιμοποιώντας άκρατη βία. Το μυθιστόρημα έχει πρωταγωνιστή, τον Μηνά Παπαθανάση, αρχηγό μιας παρακρατικής οργάνωσης, ενώ η υπόθεση εκτυλίσσεται στην Αθήνα του 1943 και ως το τέλος της Γερμανικής Κατοχής. Ο Κοτζιάς με δύναμη και συνθετική ικανότητα απaráμιλλη και χωρίς ίχνος χιούμορ λειτουργεί ως ντοκυμαντερίστας²³⁸. Ξεφεύγει από τις γνωστές τεχνικές και δεν περιγράφει θετικούς, αλάνθαστους και αψεγάδιαστους χαρακτήρες, όπως στερεοτυπικά τους παρουσιάζει η αριστερή λογοτεχνία, ούτε βλοσυρούς και ιδεολογικά αμετακίνητους, όπως είναι οι ήρωες των αστικών μυθιστορημάτων²³⁹. Ο συγγραφέας, όπως προκύπτει από τις προσωπικές του επιλογές και τη γενικότερη παρουσία του, ζει και εμπλέκεται στα γεγονότα. «*Βιογράφος του βιωμένου γεγονότος και της συλλογικής μνήμης*²⁴⁰», επιλέγει να αναζητήσει την αλήθεια ενός ενόχου κατασκευάζοντας τον πρωταγωνιστή του, ο οποίος πλαισιώνεται από ανθρώπους

²³⁶ Κοτζιά Ε., *Ιδέες και αισθητική*, ό. π., σ. 309 Χατζής Δ., «Ελληνική αστική πεζογραφία της εθνικής αντίστασης», 1961, στο: *Μικρό νεοελληνικό όργανο*, 1995, σ. 153-163, Χατζής Δ. «Ο πεζογράφος μπροστά στην ελληνική πραγματικότητα», στο: *Πρόσωπο του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, 2005, σ. 349-368

²³⁷ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», , ό. π., σ. 41-55. Μπόσης Κ, Αδάμου Τ. «Μερικά ζητήματα της λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», *Νέος Κόσμος*, τχ. 9, 1954, σ.44-57. Καστρινάκη Α., «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης: γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο», στο: *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40 – Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*, Τιμητικός τόμος για τον Χάγκεν Φλάισερ, εισ.- επιμ. Κ. Γαρδίκας, Α.Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης, Κ. Ράπτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 265- 299

²³⁸ Στεργιόπουλος Κ. «Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς και η *Πολιορκία*», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 89-101, Πανσέληνος Α., «Αλέξανδρος Κοτζιάς, ο Μυθιστοριογράφος και η ιδεολογία», ό. π., σ. 107-124

²³⁹ Δούκα Μ., «Ο κορυφαίος Αλέξανδρος Κοτζιάς», ό. π., σ. 36-40

²⁴⁰ Κουμαριανού Α. «Κάτι πιο αληθινό από την ιστορική αλήθεια – Ένα μυθιστόρημα», ό. π., σ. 196-201

αυτοκαταστροφικούς, απόβλητους της κοινωνίας, καταπιεστές αλλά και καταπιεζόμενους²⁴¹ σε μια προσπάθεια να αποτυπώσει το καλό και το κακό ως τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος²⁴².

Η αριστερή κριτική που δέχτηκε ο μυθιστοριογράφος τον κατατάσσει στη «μαύρη, αντιδραστική λογοτεχνία», ενώ βάλλεται και από τη δεξιά²⁴³ και δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλής, εφόσον θυμίζει *οικεία κακά*, όπως υπογραμμίζει ο Δ. Κούρτοβικ. Ο Αλ. Κοτζιάς έχει επίσης κατηγορηθεί για έλλειψη αντικειμενικότητας²⁴⁴ ως απολογητής της δεξιάς παράταξης²⁴⁵. Ωστόσο σε ένα αντιπολεμικό έργο, όπως είναι η *Πολιορκία*, δεν προτίθεται να δικαιολογήσει τη βία που χρησιμοποιούν τα πρόσωπα, τα οποία παρουσιάζονται έρμαιο των καταστάσεων, θύματα του Εμφύλιου και πόνια των μηχανισμών του κράτους²⁴⁶.

Ένα τσούρμιο ανδρών που κάποιες φορές εξαρτώνται από τις μανάδες και τις ερωμένες, χαρτοπαίζουν, κλέβουν ο ένας τον άλλον²⁴⁷ και κάνουν χονδροειδή και άνοστα αστεία²⁴⁸. Η έλλειψη θάρρους και φιλοπατρίας σε μερικούς αποδεικνύεται από την όχι σπουδαία συμμετοχή τους στο αλβανικό μέτωπο²⁴⁹. Η λέξη *τ ρ ο μ ο κ ρ α τ ί α* είναι τονισμένη και αναγνωρισμένη ως νόμιμη από τη λογική. Είναι τελικά ένας αγώνας τριβής, για να προετοιμαστεί η διάδοχη κατάσταση και από τις δύο πλευρές²⁵⁰.

²⁴¹ Πατρίκιος Τ. «Το μήνυμα της φρίκης και οι κίνδυνοι του αγγελιοφόρου», ό. π., σ. 102-106

²⁴² Αργυρίου Α., «Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο άνθρωπος, ο πεζογράφος, ο κριτικός, ο πολίτης, ο φίλος», ό. π., σ. 15-35

²⁴³ Δούκα Μ., «Ο κορυφαίος Αλέξανδρος Κοτζιάς», ό. π., σ. 36-40

²⁴⁴ Στεργιόπουλος Κ. «Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς και η *Πολιορκία*», ό. π., σ. 89-101

²⁴⁵ Ραυτόπουλος Δ., *Διαβάζω*, αρ. 28, Φεβρουάριος 1980, σ. 51-52.

²⁴⁶ Κούρτοβικ Δ., «Αλέξανδρος Κοτζιάς (1926-1992)», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, ό. π., σ. 49-54. Μπουκάλας Π., «Η λογοτεχνία των αρνητικών ηρώων», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, ό. π., σ. 67-70. Βασιλακάκος Γ., *Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π., σ. 121-157. Μερακλής Μ. Γ., *Η Σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία (1945-1970) Πεζογραφία*, Κωσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, 1971, σ. 77. Σαχίνης Α., *Νέοι Πεζογράφοι Είκοσι χρόνια Νεοελληνικής Πεζογραφίας (1945-1965)*, ό. π., σ. 157

²⁴⁷ Κοτζιάς Α., *Πολιορκία*, Κέδρος, Αθήνα, 2002, (πρώτη έκδοση 1953) σ. 82

²⁴⁸ Ό. π., σ. 106-7, 76

²⁴⁹ Ό. π., σ. 93

²⁵⁰ Ό. π., σ. 30

Το παρακάτω απόσπασμα της εισαγωγής αφενός αποτυπώνει την ατμόσφαιρα της εποχής, αφετέρου εμπερικλείει τη θέση και την πρόθεση του συγγραφέα:

Στα 1943 άρχισε στην πατρίδα ένας πόλεμος. [...] Οποσδήποτε, αυτός είτανε ο δικός μας πόλεμος. Γίνηκε εδώ, μέσα στις δικές μας εστίες και με το δικό μας το αίμα καταβλήθηκε το βαρύ του αντίτιμο.

Η αναδίφηση των αιτιών, η ανάλυση και η γενικότερη τοποθέτησή τους, καθώς και η ερμηνεία των γεγονότων, ανήκουνε στις αρμοδιότητες των πιο τρανών επιστημών του καιρού μας. Πάντως, μια «αντικειμενική» και ουσιαστική παρατήρηση: Η φάση που μας απασχολεί ξετυλίχτηκε όλη μέσα στα σπίτια μας, μέσα στους δρόμους, στα δωμάτια, στα κρεβάτια μας. Έτσι, η ψυχολογία του «πεδίου της μάχης» πού, κατά κάποιο τρόπο, είναι βολική και ησυχαστική, πρόκοψε ολοένα στη «μαρτυρική» επάνοδο της καθημερινότητας, ίσως για να κάνει τη δοκιμασία πιο δύσκολη. Εδώ, γνωρίζομαστε και σφαχτήκαμε²⁵¹.

Σε μια εποχή που αλέθει, όπως η μυλόπετρα τις ζωές των ανθρώπων ο Νίκος Κάσδαγλης στη νουβέλα του *Τα δόντια της μυλόπετρας*, που αναφέρεται στα χρόνια της Κατοχής παρουσιάζει τους εξαντλητικούς, αδίσταχτους αγώνες δεξιών και αριστερών νέων. Σε ένα ρεαλιστικό κείμενο που δεν ικανοποίησε καμία από τις αντίπαλες παρατάξεις και δεν βρήκε άμεση αποδοχή από την κριτική²⁵² τοποθετεί σε πρώτο πλάνο τούς δύο νεαρούς πρωταγωνιστές του, οι οποίοι ζουν έναν μοιραίο, αν και βραχύβιο, έρωτα²⁵³. Ο Κοσμάς είναι, ένα αλητόπαιδο με άγρια και κτηνώδη ένστικτα²⁵⁴, μέχρι που γνωρίζει τη Μύρρα, μία «παράξενη, λιγομίλητη» κοπέλα με μυστηριώδη παρουσία, που έχει το ρόλο του πράκτορα των αντιπάλων χρησιμοποιώντας ως όπλο τη γοητεία και ίδιο το σώμα της²⁵⁵. Ο συγγραφέας προσπαθεί να εξηγήσει την ίδρυση των *Ταγμάτων Ασφαλείας* και τη δράση της *ΟΠΛΑ*²⁵⁶, παρουσιάζει τις σχέσεις μιας δεξιάς, αντιστασιακής ομάδας και περιγράφει με ωμές εικόνες τις επιθέσεις τους αλλά και αυτές των κομμουνιστών χωρίς μάλιστα να είναι εύκολο να καταλήξουμε στο ποια παράταξη ενεργεί με τον πιο βάνανσο

²⁵¹ Ο. π., σ. 8

²⁵² Καθημερινή, 26/3/1964, Χουρμούζιος Α., «Μια επικίνδυνη ροπή (τρία μυθιστορήματα του κ. Ν. Κάσδαγλη)»

²⁵³ Διαλησμάς Στ., «Μια μικρή εισαγωγή στην πεζογραφία του Νίκου Κάσδαγλη», *Νέα Εστία*, τχ. 1797, Φεβρουάριος 2007, σ. 197

²⁵⁴ Ραυτόπουλος Δ., *Οι ιδέες και τα έργα*, Δίφρος, Αθήνα, 1965, σ. 297

²⁵⁵ Κάσδαγλης Ν., *Τα δόντια της μυλόπετρας*, Κέδρος, Αθήνα 1982, (πρώτη έκδοση 1955), σ. 49, 69-70, 102-104

²⁵⁶ Ο. π., σ. 32, 50, 53

τρόπο²⁵⁷. Τα πρόσωπα δρουν σπασμωδικά χωρίς λογική και χωρίς ηθικούς φραγμούς χρησιμοποιώντας τη δύναμη των όπλων²⁵⁸. Οι αντλήρωες της ιστορίας βρίσκονται «μπλεγμένοι» και δεν μπορούν «να κουμαντάρουν τη ζωή τους μπροστά στην παμπάλαιη ανάγκη της αγάπης αναζητώντας την ομορφιά μέσα στον πόλεμο²⁵⁹». Κυνηγώντας τους κόκκινους φονιάδες²⁶⁰ τα πρόσωπα ακροβατούν ανάμεσα στο καλό και το κακό, το μίσος και τις ενοχές, τη ζωή και τον θάνατο και μ' αυτόν τρόπο δημιουργείται τελικά ο ήρωας της δεξιάς παράταξης. *Ήταν ήρωας- ο δικός μας ήρωας*, όπως τονίζεται στην τελευταία φράση του έργου.

Επίσης, ο Ρόδης Ρούφος - Κανακάρης²⁶¹ στο μεγαλεπήβολο τρίτομο εγχείρημά του, το *Χρονικό μιας σταυροφορίας* πραγματεύεται στον πρώτο τόμο τους πολιτικούς αγώνες ενός κύκλου φοιτητών, που κάνουν αγώνα εθνικό αλλά προπάντων αντικομμουνιστικό σε ένα ελιτίστικο περιβάλλον αντιμετωπίζοντας τη δράση τους ως έναν τρόπο να νικήσουν την ανία τους²⁶². Ο πεζογράφος, ο οποίος φαίνεται ότι είναι και ο αφηγητής της ιστορίας, δίνει μεγάλη έμφαση στο να αποδοθεί η αισθητική απεικόνιση των επίμαχων γεγονότων²⁶³. Στο κείμενο μέσα από την ύπαρξη βίαιων σκηνών διαπιστώνουμε την αυξανόμενη απειλή του κομμουνιστικού κινδύνου και της παρουσίας των αποτρόπαιων εκπροσώπων του²⁶⁴, χωρίς να στερείται λυρικότητας και

²⁵⁷ Χατζηγεωργίου Π., «Η Μύρρα στα δόντια της μυλόπετρας», Πρακτικά του Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), Δ' τόμος, σ. 303 – 313, ανακτήθηκε από: www.eens.org

²⁵⁸ Κάσδαγλης Ν., *Τα δόντια της μυλόπετρας*, ό. π., σ. 32,34

²⁵⁹ Κάσδαγλης, ό. π., σ. 138, 104, 157

²⁶⁰ Ό. π., σ. 149, 177

²⁶¹ Με καταγωγή από την Πάτρα σπουδάζει στη νομική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών την περίοδο της γερμανικής κατοχής, οπότε εντάσσεται στην οργάνωση ΡΑΝ και στη συνέχεια βγήκε στα βουνά της Ηπείρου με την ΕΛΕΣ. Από το 1949 εργάστηκε στο Διπλωματικό Σώμα του Υπουργείου Εξωτερικών, θέση από την οποία ταξίδεψε στη Βιέννη, τη Λευκωσία (όπου μνήθηκε στους κύκλους της ΕΟΚΑ), το Λονδίνο και το Παρίσι. Στο Παρίσι προετοίμασε τη διδακτορική του διατριβή, η οποία τελικά δεν ολοκληρώθηκε. Μετά την επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών προκάλεσε την απόλυσή του από το Υπουργείο και ανέπτυξε αντικαθεστωτική δράση. Πεθαίνει σε ηλικία 48 ετών. (ΕΚΕΒΙ).

²⁶² Βασιλακάκος Γ., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π., σ. 198

²⁶³ Σαχίνης Α. *Νέοι πεζογράφοι- Είκοσι χρόνια Νεοελληνικής πεζογραφίας (1945-1965)*, ό. π, σ. 163

²⁶⁴ Ρούφος Ρ., *Χρονικό μιας σταυροφορίας, Η Ρίζα του μύθου*, Κέδρος, Αθήνα 1972, (πρώτη έκδοση 1954), σ. 22, 26, 110, 135, 183, 195

ποιητικότητας με αναφορές στη φύση και τον έρωτα²⁶⁵. Παράλληλα οι εκπρόσωποι της εθνικιστικής παράταξης εξωραΐζονται, καθώς παρουσιάζονται ως υπέρμαχοι της ειρήνης και της αποφυγής της βίας με σημαντική καλλιέργεια και μόρφωση²⁶⁶. Επίσης επισημαίνουμε τη βαθιά εκτίμηση και αγάπη του Δίωνα, του αφηγητή της ιστορίας, για τη γερμανική φιλοσοφία και σκέψη²⁶⁷. Ο δεύτερος τόμος *Πορεία στο σκοτάδι* αναφέρεται στις εθνικιστικές ομάδες του βουνού. Ο θάνατος του Μιχαήλ, μιας ξεχωριστής προσωπικότητας του εθελοντικού σώματος του *Ιερού λόχου*, που περιγράφεται με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά και αναφορές θρησκευτικής φύσης²⁶⁸, κινητοποιεί μεγάλο αριθμό νέων να ενταχθούν στον αγώνα. Στο βιβλίο κυριαρχεί το αντιπολεμικό πνεύμα και γίνονται συχνές αναφορές στη ματαιότητα του πολέμου²⁶⁹. Στον τρίτο τόμο, που εκδόθηκε το 1958, με τίτλο *Η άλλη όχθη* ο συγγραφέας χρησιμοποιώντας αυτοβιογραφικά στοιχεία²⁷⁰ καταθέτει ένα ημερολόγιο του Δίωνα και κάνει χρήση επιστολογραφίας του, για να παρουσιάσει έντονα πολιτικά γεγονότα, όπως τα Δεκεμβριανά και να ενισχύσει την αντικουμμουνιστική του θέση²⁷¹. Ο συγγραφέας, αριστοκρατικής καταγωγής, γίνεται «*απολογητής της συντηρητικής παράταξης*» στο ζήτημα της εμφύλιας διαμάχης στα χρόνια του πολέμου²⁷². Παρόλα αυτά το έργο δε έχει μεγάλη λογοτεχνική αξία λόγω κυρίως της υπερβολικής φλυαρίας του, της ανωριμότητας στην πραγμάτευση των χαρακτήρων των ηρώων, των λογικών αλμάτων της πλοκής και της ασάφειας του αφηγηματικού χρόνου.

²⁶⁵ Ό. π., 110, 118

²⁶⁶ Ό. π., σ. 46

²⁶⁷ Ό. π., σ. 18-19, 40

²⁶⁸ Ρούφος Ρ., *Χρονικό μιας σταυροφορίας, Πορεία στο σκοτάδι*, (πρώτη έκδοση 1955), ό. π., σ. 197, 222, 319, 384

²⁶⁹ Ό. π., σ. 210-211, 271, 300, 285

²⁷⁰ Ρούφος Ρ., *Χρονικό μιας σταυροφορίας, Η άλλη όχθη*, ό. π., σ. 393 – 394, (πρώτη έκδοση 1958)

²⁷¹ Ό. π., σ. 452, 455, 563-565, 572-573, 577

²⁷² Μερακλής Μ.Γ., *Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970), Πεζογραφία*, Κωσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, 1971, σ. 77

Την ίδια χρονιά ο Θ. Δ. Φραγκόπουλος²⁷³ κυκλοφορεί την *Τειχομαχία*²⁷⁴, ένα έργο με μικρή απήχηση στο κοινό. Τα έργα των Ρούφου και Φραγκόπουλου έχουν κοινά σημεία ως προς τη θεματική και την υπόθεση, ενώ παράλληλα αποτελούν ένα είδος «ιδιότυπης μαρτυρίας» λόγω της συμμετοχής των συγγραφέων στην πλοκή²⁷⁵. Σημείο αναφοράς και των δύο αποτελεί το πρόσωπο του Κίτσου Μαλτέζου, το οποίο δεν κατονομάζεται αλλά υπονοείται ξεκάθαρα και μ' αυτόν τον τρόπο το λογοτεχνικό κείμενο λειτουργεί ως ιστορικό ντοκουμέντο²⁷⁶. Ο συγγραφέας αποτυπώνει επίσης το κλίμα που επικρατούσε στο Πανεπιστήμιο τα πρώτα κατοχικά χρόνια²⁷⁷ και σχολιάζει τη δράση της μη κομμουνιστικής νεολαίας στο χώρο αυτό²⁷⁸. Στο Α' μέρος του βιβλίου που έχει έντονα αυτοβιογραφικά στοιχεία αρχίζει η φιλία του Διγενή (Κίτσος Μαλτέζος) και του Λέανδρου (περσόνας του αφηγητή) στα μαθητικά τους χρόνια, με τις πρώτες πολιτικές ανησυχίες και διαφωνίες τους. Στο Β' μέρος η δράση αναφέρεται στα χρόνια της Κατοχής και παρελαύνει με παραλλαγμένα ονόματα πληθώρα πραγματικών προσώπων, όπως ο Σπηλιωτόπουλος, ο Βεντήρης, ο Άδ. Κύρου και ο Παναγιώτης Καλιμανόπουλος (Π. Κανελλόπουλος). Ο συγγραφέας παρουσιάζει τη μεγάλη άνοδο και επιρροή του *ΕΑΜ* στο χώρο του Πανεπιστημίου τονίζοντας την προσπάθειά του να μονοπωλήσει τον αντιστασιακό αγώνα. Από την άλλη παρακολουθούμε τη δημιουργία και τη δράση πολλών αντιστασιακών οργανώσεων, στις οποίες εντάσσονται οι νεαροί πρωταγωνιστές. Τέλος, περιγράφονται οι δολοφονικές

²⁷³ Ο συγγραφέας πήρε ενεργό μέρος στην Αντίσταση (*Ιερή Ταξιαρχία*, *PAN*, *ΕΣΑΣ*, ομάδες Ζέρβα), το 1950 διορίστηκε υπεύθυνος του τμήματος ξένης διαφήμισης στο ελληνικό Κέντρο Τουριστικών Μελετών και διετέλεσε διευθυντής του *ΕΟΤ*, ενώ επίσης πραγματοποίησε διαλέξεις για τη νεοελληνική λογοτεχνία ως επισκέπτης καθηγητής στα πανεπιστήμια Δυτικής Γερμανίας και των *ΗΠΑ*. (ΕΚΕΒΙ)

²⁷⁴ Φραγκόπουλος, Θ. Δ., *Τειχομαχία*, Διογένης, Αθήνα, 1977

²⁷⁵ Καραγιάννης Ε., *Όψεις της κατοχικής εμπειρίας στην Αθήνα (1941-1944)*, ό. π., σ. 15-16

²⁷⁶ Μποντίλα Μ., «Η αποτύπωση του φοιτητικού κινήματος των ετών 1940-1974 στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή», ανακτήθηκε από:

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/mpontila.htm>

²⁷⁷ Papastratis P., "Purging the University after liberation" to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* op. cit., p.61-70

²⁷⁸ Αργυρίου Α., «Θεόφιλος Φραγκόπουλος» στο: *Η ελληνική ποίηση. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*. Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1982, σ. 260-261

απόπειρες από την ΟΠΛΑ κατά του Διγενή²⁷⁹. Σημειώνουμε ότι η απώλεια του νέου επηρέασε βαθύτατα τους δύο λογοτέχνες συνιστώντας τραυματική εμπειρία, η οποία λειτούργησε κατευναστικά και εκτονωτικά αλλά επίσης αποτέλεσε κινητήριο δύναμη για τη συγγραφή των έργων τους²⁸⁰.

Ο Τηλέμαχος Αλαβέρας²⁸¹ στο βιβλίο του *Τ' αγρίμια τ' άλλου δάσους* σε πέντε διηγήματα - στιγμιότυπα από τη στρατιωτική ζωή παρουσιάζοντας την πορεία μιας διμοιρίας του *Εθνικού Στρατού*, προβάλλει και αυτός τη ματαιότητα του πολέμου και την πίκρα του θανάτου²⁸². Ο συγγραφέας επιδιώκει να καταδείξει το νεανικό αυθορμητισμό των στρατιωτών, οι οποίοι αγωνίζονται να υπερκεράσουν τη μονότονη και κουραστική πορεία στο χιόνι. Η εικόνα των ανθρώπων και κυρίως των κοριτσιών που κατεβαίνουν από μια στάση λεωφορείου, ακόμα και το γέμισμα του όπλου διώχνουν τη θλίψη και τους διαφοροποιούν από τα αγρίμια του δάσους, με τα οποία σε άλλα σημεία παραλληλίζονται²⁸³. Η αναμονή λόγω φαγητού, τα πειράγματα, η θύμηση των αγαπημένων προσώπων τους, ακόμα και ένα σκυλί που περιφέρεται νωχελικά τους κρατά ζωντανούς. Ωστόσο η κοπέλα, που με το όνομά της παραμιλά ο νεαρός στρατιώτης, όταν την ονειρεύεται, αλλά και ο Μπουραζάνης, ο σκύλος της διμοιρίας, βρίσκουν το θάνατο και στερούν τη μοναδική ελπίδα από τους φαντάρους²⁸⁴. Επιπλέον χάθηκε και ένα ζαρκάδι που έφυγε από τη μητέρα του και βρέθηκε στην προστασία δύο στρατιωτών, οι οποίοι κοιμήθηκαν αγκαλιάζοντάς το, για να το προστατεύσουν

²⁷⁹ Καραγιάννης Ευ., *Προσλήψεις και πεζογραφική έκφραση του μη εαμικού χώρου (Αθήνα 1941-1944): οι περιπτώσεις των Ρ. Ρούφου, Θ. Δ. Φραγκόπουλου, Αλ. Κοτζιά, Ν. Θεοτοκά*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Σβολόπουλος Κ., ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011-12, ανακτήθηκε από:

<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/33209#page/1/mode/2up>

²⁸⁰ Καραγιάννης Ευ., *Όψεις της κατοχικής εμπειρίας στην Αθήνα (1941-1944)*, , ό. π., σ. 202-211

²⁸¹ Ο Τηλέμαχος Αλαβέρας γεννήθηκε στη Φιλιππούπολη και κατόπιν εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Πολέμησε στον ελληνικό εμφύλιο ως έφεδρος ανθυπολοχαγός. Εργάστηκε ως ιδιωτικός υπάλληλος, έμπορος, μεταφραστής, δημοσιογράφος και επιμελητής. Υπήρξε συνιδρυτής και εκδότης του λογοτεχνικού περιοδικού της Θεσσαλονίκης *Νέα Πορεία*. Από το 1955 ως το 1957 πραγματοποίησε ραδιοφωνικές εκπομπές στο Ραδιοφωνικό Σταθμό Θεσσαλονίκης και υπήρξε ιδρυτικό στέλεχος της *Εταιρείας Λογοτεχνών Θεσσαλονίκης*. Είναι ένας από τους πρώτους συγγραφείς που αξιοποίησαν θεματικά την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου.

²⁸² Αλαβέρας Τ., « Συζητήσεις», στο: *Τ' αγρίμια τ' άλλου δάσους*, έκδοση ΟΣΥΜ, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 7- 16

²⁸³ «Στα σκοτάδια της Τσούκα – Ρώσσα», ό. π., σ. 19-32

²⁸⁴ Αλαβέρας Τ., «Πάσχα στην Κατάρ», «Πέρα απ' το σημείο στηρίγματος», ό. π., σ. 35-41, 45-53

από το κρύο²⁸⁵. Μολονότι η έκδοση ξεκαθαρίζει ότι «κάθε συνταγματικός σε πρόσωπα και ονόματα είναι τελείως συμπτωματικός», η ατμόσφαιρα των διηγημάτων, όπως και η τελευταία φράση: «Στο μονοπάτι δύο άνθρωποι περπατούσαν κουρασμένοι από ύπνο δίχως όνειρα», μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι εκφράζει και αντιπροσωπεύει τη μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων που βρέθηκαν αντίπαλοι στον ελληνικό Εμφύλιο.

Τέλος, η πρώτη λογοτεχνική μαρτυρία για τον Εμφύλιο στην Ελλάδα είναι η *Πυραμίδα 67* του Ρένου Αποστολίδη²⁸⁶. Ο συγγραφέας σε ηλικία 23- 25 ετών συμμετέχει ως στρατιώτης από το 1947 ως το 1949 χωρίς να ρίξει ούτε μια σφαίρα, όπως έχει ορκιστεί. Νιώθει μια βασανιστική ανάγκη να καταγράψει τα γεγονότα κι αυτό κάνει σε δεκάδες «συρμάτινα μπλοκ», όπου γράφει συνέχεια. Εξηγεί την επιλογή του ως εξής: «Γατομάζ για επίδειξη δεν είναι. Ουλή βαθιά είναι». Η *Πυραμίδα 67* τέθηκε εκτός κρίσης για την «ελαττωματική του γραφή» από την *Ομάδα των Δώδεκα*, παρόλο που προτάθηκε για το βραβείο. Γενικά παρέμεινε στην αφάνεια για χρόνια²⁸⁷. Ο Ρένος Αποστολίδης βρίσκεται ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα και αντιλαμβάνεται, όντας σκεπτικιστής, την αντιφατικότητα του πολέμου και τις ματαιώσεις που επιφέρει. Διατηρεί λοιπόν την τακτική των ίσων αποστάσεων μένοντας ανάμεσα στις δύο πολιτικές ιδεολογίες, γεγονός που ενδεχομένως είναι και ο πραγματικός λόγος απόρριψής του²⁸⁸. Παρά την ευαισθησία που χαρακτηρίζει το κείμενό του, τέτοιου είδους ουδετερότητα αποδεικνύεται αφύσικη σε μια τόσο εκρηκτική ιστορική συγκυρία. Από την άλλη το αποτέλεσμα από λογοτεχνική άποψη παραμένει θολό και συγκεχυμένο. Επίσης το ατημέλητο της γραφής του και το πρόχειρο ύφος δυσχεραίνουν την απόδοση ευκρινών νοημάτων και θέσεων.

²⁸⁵ Αλαβέρας Τ., «Τ' αγρίμια τ' άλλου δάσους», ό. π., σ. 57-69

²⁸⁶ Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1924. Συμμετείχε στην απαγορευμένη από την κυβέρνηση Παπανδρέου πορεία στις 3 Δεκέμβρη του 1944 με τους οπαδούς του ΕΑΜ, την έναρξη των Δεκεμβριανών. Από το 1945 σπουδάζει στο τμήμα *Ιστορίας και Αρχαιολογίας* στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά αναγκάστηκε να διακόψει τις σπουδές του, γιατί τον κάλεσαν να υπηρετήσει στον *Ελληνικό Στρατό* κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου όπου συμμετείχε ως Ανθυπολοχαγός. Ορκίστηκε να μη ρίξει *μήτε μία σφαίρα και να καταγράψει ό,τι ζούσε επί δυόμισι χρόνια στον Γράμμο, το Βίτσι και κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις της Ρούμελης και της Πελοποννήσου*. Μόλις απολύθηκε, δημοσίευσε την *Πυραμίδα 67*. <https://www.timesnews.gr/>

²⁸⁷ Αποστολίδης Ρ., *Πυραμίδα 67*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2014, σ. α- λα (εισαγωγή), (πρώτη έκδοση 1950)

²⁸⁸ Beaton R, Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, ό. π., σ. 282-283

Τη δεκαετία του 1950 δημοσιεύουν τα πρώτα τους έργα πεζογράφοι που θα συγγράψουν κείμενα, τα οποία θα χαρακτηρίσουν την επόμενη δεκαετία. Ο Αντρέας Φραγκιάς για παράδειγμα με χρόνια εξορίας για την Εαμική του δράση σε Μακρόνησο και Ικαρία, εκδίδει το *Άνθρωποι και σπίτια* το 1955 αλλά μας επιφυλάσσει τον *Λοιμό* το 1967. Στο πρώτο του μυθιστόρημα *Άνθρωποι και σπίτια* (1955) ο Φραγκιάς, δημοσιογράφος στο επάγγελμα, αποδίδει την κοινωνική κατάσταση στη Ελλάδα, λίγο μετά την απελευθέρωση, όπου κυριαρχούν η φτώχεια, η αθλιότητα και η ανεργία²⁸⁹.

Οι πρωταγωνιστές του μυθιστορήματος ζουν στη σκιά ενός κλειστού εργοστασίου και η αξιοπρεπής επιβίωση των ανθρώπων σχετίζεται άμεσα με την επαναλειτουργία του. Ουσιαστικά η λαϊκή συνοικία ζει ανάμεσα σε δύο εργοστάσια, το παλιό, που είναι εγκαταλελειμμένο και το καινούργιο που βρίσκεται υπό κατασκευή. Λαχταρούν να δουλέψουν ακόμα και αμισθί, για να φτιαχτούν οι ζημιές και να βελτιωθεί η παραγωγή²⁹⁰. Η ατμόσφαιρα του έργου είναι πνιγηρή²⁹¹, παρόλο που συχνά επισημαίνεται ότι το τέλος του πολέμου, θα εξασφαλίσει την ειρήνη και την ηρεμία για τους ανθρώπους. Ο πόλεμος τελείωσε αλλά η ελπίδα των ανθρώπων παραμένει χωρίς όμως να δικαιώνεται. Οι άνθρωποι αναστέλλουν τις επιθυμίες τους και αναβάλλουν τα όνειρά τους χωρίς καμία σιγουριά για την πραγμάτωσή τους²⁹².

Ο Αργύρης, ο ήρωας του βιβλίου, ένας νεαρός και ικανός εργάτης, καλείται να δουλέψει στο καινούργιο εργοστάσιο, κάτι που λαχταρά από καιρό, μια που έχει μείνει καιρό στην ανεργία. Ωστόσο αρνείται να προδώσει τους συναδέλφους του ικανοποιώντας τη θέληση του εργοστασιάρχη²⁹³. Το αίσθημα αλληλεγγύης χαρακτηρίζει τους ήρωες, οι οποίοι βιώνουν τις ίδιες αγωνίες και στηρίζουν ο ένας τον άλλον. «Ο καιρός δεν άφηνε κανέναν να μείνει μόνος²⁹⁴». Η εργατική τάξη αρχίζει να διαμορφώνει ταξική συνείδηση²⁹⁵.

²⁸⁹ Κόκορης Δ., *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)*, ό.π., σ. 256-257

²⁹⁰ Φραγκιάς Α., *Άνθρωποι και σπίτια*, Κέδρος, Αθήνα, 2002, (πρώτη έκδοση 1955), σ. 54, 122-123, 149

²⁹¹ Ό. π., σ. 181, 241

²⁹² Ό. π., σ. 86, 147, 163, 190, 247, 312

²⁹³ Ό. π., 315-321

²⁹⁴ Ό. π., σ. 10, 83, 150

²⁹⁵ *Περιοδικό Καπούσα*, 6-1-2018 <http://www.katioua.gr/logotechnia/pezografia/andreas-fragkias-anthropoi-kai-spitia/>

Η κριτική του *Λογοτεχνικού Κύκλου* αναφορικά με το βιβλίο, όπως προκύπτει από έκθεση σχετικής συνεδρίασης γραμμένη από τον Κώστα Πουρναρά, είναι επιφυλακτική, μολονότι είναι από τα λίγα έργα της ελληνικής παραγωγής που εκδίδονται στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Η Έλλη Αλεξίου -σε αντίθεση με τον Θεοδόση Πιερΐδη, που πιστεύει ότι αφορά το αναγνωστικό κοινό - το θεωρεί εξεζητημένο και τελικά ανιαρό, αν και αναγνωρίζει την αξία του. Ο Τάκης Αδάμος επικρίνει τη μοιρολατρία των ηρώων και τον τρόπο που παρουσιάζεται η εργατική τάξη, σαν «μπουλούκι ανοργάνωτο». Τέλος, ο Κώστας Πουρναράς εκτιμά θετικά την επιλογή του πρωτότυπου θέματος της ανεργίας, το οποίο αναδεικνύει ο Α. Φραγγιάς. Ωστόσο σχολιάζει αρνητικά την άβουλη στάση των ανθρώπων και την έλλειψη οργάνωσης. Πίσω από τις απόψεις που διατυπώνουν οι κριτές του *Λογοτεχνικού Κύκλου* μπορούμε να αφουγκραστούμε την ανάγκη των λογοτεχνών να ανταποκριθούν και στον κομματικό τους ρόλο. Επιθυμούν να μεταδώσουν μέσω των εκδόσεων κομματικές αρχές και αξίες περιχαράκωνοντας όμως ακόμα και μικρές αποκλίσεις από το κομματικά ορθό²⁹⁶.

Ο Αντώνης Σαμαράκης επίσης εκδίδει την πρώτη του συλλογή το *Ζητείται Ελπίς* (1954)²⁹⁷, ενώ το έργο που τον έκανε διάσημο είναι το «*Λάθος*» το 1965²⁹⁸. Από το πρώτο βιβλίο του Αντώνη Σαμαράκη, διαφαίνεται η ιδεολογία του συγγραφέα. Τα διηγήματα συνιστούν μια *πλάγια κριτική* ενάντια στη σύγχρονη κοινωνία, στην υποκρισία και την αδικία που τη χαρακτηρίζουν παράλληλα τη σύγχυση που επικρατεί²⁹⁹. Οι πρωταγωνιστές των έργων του είναι καθημερινοί, ανώνυμοι τύποι αλλά αγωνίζονται να ισορροπήσουν, να παραμείνουν ηθικά ακέρατοι και να διατηρήσουν την ατομική τους ελευθερία, που αποτελεί έμφυτη ανθρώπινη ανάγκη³⁰⁰.

²⁹⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 251, Φ. 13\13\3, στο: Ματθαίου Ά – Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών από το βουνό στην υπερρορία 1947-1968*, ό. π., σ. 601-602

²⁹⁷ Σαμαράκης Α., *Ζητείται Ελπίς*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2013, (πρώτη έκδοση 1954)

²⁹⁸ Σαμαράκης Α., *Το λάθος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1965

²⁹⁹ Σαχίνης Α., Νέοι πεζογράφοι, *Είκοσι χρόνια Νεοελληνικής πεζογραφίας (1945-1965)*, ό. π., σ. 194-199

³⁰⁰ Μαστροδημήτρης Π.Δ. , «Η ανθρωπιστική δράση του Αντώνη Σαμαράκη ως πολίτη και ως λογοτέχνη», στο: *Από τη λογοτεχνία στη φιλολογία. Θέματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της σπουδής της*, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 2010, 244-245

Στα διηγήματα τού βιβλίου διαφαίνονται οι απόψεις του συγγραφέα σχετικά με τον κίνδυνο της πυρηνικής καταστροφής και της ανελευθερίας³⁰¹.

Γράφει με κριτική και συχνά σαρκαστική διάθεση για θέματα της σύγχρονης του πολιτικοκοινωνικής πραγματικότητας στα πρότυπα της ηθογραφίας. Παρά την αγχωτική ένταση που κυριαρχεί στο έργο του, καταλήγει συνήθως «σε αισιόδοξη αναζήτηση της ελπίδας και της καλοσύνης». Χρησιμοποιεί απλή γλώσσα και αυθόρμητο ύφος χωρίς φτιασίδια και λογοτεχνισμούς με ειρωνική όμως διάθεση. Η ανταπόκριση του κοινού είναι μεγάλη ήδη από το πρώτο του βιβλίο³⁰².

Πρώτο είναι και το μυθιστόρημα του Κώστα Κοτζιά *Καπνισμένος ουρανός*, αντιπροσωπευτικό έργο της μεταπολεμικής πεζογραφίας. Το έργο εκδίδεται αργότερα και από το Εκδοτικό *Νέα Ελλάδα* το 1957. Οι περιπέτειες μιας μικροαστικής οικογένειας που χρεοκοπεί και οδηγείται στην ανέχεια και την εξαθλίωση συνδέονται με τις ιστορικές εξελίξεις του Β' Παγκόσμιου πολέμου και την αρχή του Εμφύλιου. Καθένα από τα παιδιά της οικογένειας πληρώνει βαρύ φόρο για τη συμμετοχή του στα τεκταινόμενα. Ο Ηλίας μένει ανάπηρος στον ελληνοϊταλικό και ο Νίκος και η Ελένη, μέλη αντιστασιακών οργανώσεων της Αριστεράς, σκοτώνονται από συμπατριώτες τους λίγο μετά το τέλος της Κατοχής. Παράλληλα με την κυρίως ιστορία παρακολουθούμε την εξέλιξη επιμέρους ζητημάτων σημαντικών για την ελληνική κοινωνία, όπως το συνδικαλισμό και τη δράση της εργατικής τάξης³⁰³, το φόβο του ανθρώπου για τον πόλεμο³⁰⁴, καθώς και την προπαγάνδα για το «εφιαλτικό παρελθόν» που προσιωνίζει τις συνέπειες από την εμπλοκή με το κομμουνισμό³⁰⁵. Τέλος παρουσιάζει τον δωσιλογισμό στην πιο απεχθή μορφή του³⁰⁶.

³⁰¹ Κούρτοβικ Δ., *Έλληνες μεταπολεμικοί συγγραφείς. Ένας κριτικός οδηγός*, Πατάκης, Αθήνα 1999, σ. 214

³⁰² Πολίτης Λ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1980

³⁰³ Ο. π., σ. 17,52, 63-65

³⁰⁴ Κοτζιάς Κ., «Καπνισμένος ουρανός», *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2000, σ. 139, (πρώτη έκδοση Αθήνα 1956)

³⁰⁵ Ο. π., σ. 91, 218

³⁰⁶ Ο. π., σ. 207, 222-230, 245, 282

Ο μοντερνισμός έγινε αποδεκτός στα ποιητικά έργα από την *Επιθεώρηση Τέχνης*³⁰⁷ αλλά κατά την περίοδο που εξετάζουμε εμφανίζονται παράλληλα λίγα πρωτοποριακά έργα, ανεξάρτητα ή σε συνδυασμό με την τάση, της πολιτικοποιημένης τέχνης. Τέτοιο είναι το μυθιστόρημα *Ο Άλλος Αλέξανδρος* της Μαργαρίτας Λυμπεράκη, το οποίο αποτελεί ένα κατεξοχήν νεώτεριστικό μυθιστόρημα με τολμηρούς λογοτεχνικούς πειραματισμούς στην εξιστόρηση των γεγονότων³⁰⁸. Η τεχνική του είναι τολμηρή στη σύνθεση. Οι ρεαλιστικές εικόνες που χρησιμοποιεί μοιάζουν κομματιασμένες σε ένα κείμενο που κάνει κινηματογραφική χρήση του αφηγηματικού χρόνου, ενώ πολύ συχνός είναι ο εσωτερικός μονόλογος³⁰⁹. Η συγγραφέας επιχειρεί να περιγράψει και να ερμηνεύσει τα πρόσφατα γεγονότα του εθνικού διχασμού στο πνεύμα του νατουραλισμού. Το έργο συγκίνησε βαθιά τον Α. Καμύ, που το χαρακτήρισε «αληθινή ποίηση»³¹⁰.

Ο πατέρας, ένας ιδιότυπος ιδιοκτήτης ορυχείου, δημιουργεί δύο οικογένειες, μία νόμιμη και μια παράνομη. Αποκτά τέσσερα νόμιμα και τέσσερα παράνομα παιδιά, από το δεσμό του με μια εργάτρια, τα οποία βαφτίζει με τα ίδια ονόματα. «*Η οικογένεια είναι μια συμβατική επινόηση, για να περιγράψει την εσωτερική μοναξιά και την ψυχική μόνωση*». Η συγγραφέας αποδίδει την τραγωδία του Εμφύλιου σε ένα αλληγορικό έργο με συμβολικό περιεχόμενο και έντονες τις μνήμες του αδελφοκτόνου πολέμου. Τα παιδιά παραπαίουν για διαφορετικούς λόγους το καθένα. Είναι ήρωες ανερμάτιστοι και εκτροχιασμένοι, πρόσωπα μιας εποχής, που οδηγείται σε αδιέξοδο³¹¹. Τα αδέρφια στο χρόνο μιας νύχτας, πιεστικά ως την αυγή, όταν ακριβώς λαμβάνει χώρα ο χορός του συνδικάτου του ορυχείου, αγωνίζονται να συναντηθούν και να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Παλεύοντας με την αναζήτηση του άλλου αγωνίζονται να προσδιορίσουν τον ίδιο τον εαυτό τους. Ο Αλέξανδρος πηγαίνει καθημερινά στο σπίτι του αδερφού του, για να τον συναντήσει, ωστόσο εκείνος δεν εμφανίζεται αλλά υπάρχει αντιπροσωπεύοντας την ελπίδα και τη λύτρωση. Το έργο διακρίνεται από φιλοσοφικού χαρακτήρα

³⁰⁷ Καγιαλής Τ., «Η μοντέρνα ποίηση και η αριστερή κριτική: η περίπτωση του *Άξιον Εστί*», *Νέα Εστία*, τ. χ. 1743, Μάρτης 2002, σ. 415-435. Παπαϊωάννου Μ. «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στην ποίηση» ΙΙΙ, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 3, 1956, Μάρτης 1956, σ. 218, Κουλουφάκος Κ., «Τα κοινωνικά στοιχεία στη ποίηση του Ν. Βρεττάκου, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 14, Φεβρουάριος 1956, σ. 126-135

³⁰⁸ *Δημοκρατικός*, Δεκέμβριος 1951

³⁰⁹ *Το Βήμα*, 9-2-1977, «Η άλλη γραφή», Γεωργουσόπουλος Κ.

³¹⁰ *Νέα Σκηνή, Εθνικόν Θέατρον*, Πρόγραμμα Παράστασης 1976-1977

³¹¹ Σαχίνης Α. *Νέοι Πεζογράφοι, Είκοσι χρόνια Νεοελληνικής πεζογραφίας (1945-1965)*, ό. π., σ. 79-80

αναφορές, όπως η αδυναμία του ανθρώπου απέναντι στη φύση και η αγωνία της προσωπικής ολοκλήρωσης, χωρίς την εξάρτηση και την αναφορά σε άλλο πρόσωπο³¹². Όλα τα αδέρφια «διπλά και μισά» βιώνουν μια κρίση ταυτότητας εκφράζοντας την αγωνία του τόπου να βρει πρόσωπο. Εξάλλου στην ελληνική αυτή μεγαλοαστική οικογένεια επιζητούν τον προσανατολισμό τους αλλά και την ανεξαρτησία τους από τον οικογενειοκρατικό κλοιό.

Η συγγραφέας «προβάλλει την πραγματικότητα σε παραμορφωτικά κάτοπτρα» αλλά χρησιμοποιεί τη γραφή ως άλλοθι μιας εποχής που «πάσχιζε να αποκρύψει την παραμόρφωσή της». Οι προεκτάσεις στην εποχή και τη χώρα είναι σαφείς. Το θέμα του έργου παραπέμπει άμεσα στην αντιπαλότητα και τη βιαιότητα του Εμφύλιου και η επιλογή των πρωταγωνιστών σχολιάζει την ιστορική πραγματικότητα. Το κέντρο της ιστορίας μεταφέρεται στον ανθρώπινο παράγοντα, που πλήττεται σε κάθε πόλεμο³¹³. Επιπλέον, επειδή τα μέλη της οικογένειας διαπληκτίζονται, ενώ βρίσκεται σε εξέλιξη ο χορός των εργαζομένων και οι εργάτες του ορυχείου ετοιμάζονται για απεργία, παρατηρούμε ότι οι άνθρωποι του μόχθου επιθυμούν – αντίθετα με τους εκπροσώπους μιας ανώτερης κοινωνικής τάξης - να αντιμετωπίσουν δυναμικά τους «φασίστες και τους τυράννους». Το πρωτότυπο στο συγκεκριμένο έργο, το οποίο διασκευάστηκε το 1957 σε θεατρικό, είναι ότι ο αφηγηματικός χρόνος, συμπίπτει με το χρόνο του ελληνικού Εμφύλιου³¹⁴.

Από τις πηγές του ηθογραφικού ρεαλισμού αντλεί στοιχεία ο Γιάννης Μαγκλής στα περιπετειώδη μυθιστορήματά του και δίνει μια αριστερή χροιά στα γραφόμενά του³¹⁵. Το *Πορεία στη νύχτα* από το *Γυμνό δέντρο* του Σπύρου Πλασκοβίτη αφορά τη μετακίνηση των παιδιών και η *Κληματόβεργα* από τη συλλογή *Η θύελλα και*

³¹² Λυμπεράκη Μ., *Ο άλλος Αλέξανδρος*, Καστανιώτη, Αθήνα 1996, (πρώτη έκδοση 1950), σ. 75, 84, 135

³¹³ Λυμπεράκη Μ., *Ο άλλος Αλέξανδρος*, ό. π., σ. 77-86

³¹⁴ Beaton R., Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία, σ. 301-302. *Μακεδονία*, 2-2-1977. *Ταχυδρόμος*, 10-2-1977. *Καθημερινή*, 9-2-1977, Δρομάζος Σ.. *Ημερήσιος Κήρυξ Λαρίσης*, 8-2-1977, Αϊβαλής Π. *Βραδυνή*, 29-1-1977, «Ο άλλος Αλέξανδρος», Κλάρας Μπ. *Ελευθεροτυπία*, 19-2-1977, *Εστία*, 25-2-1977, Ψυρράκης Β. \ *Ελληνικός Βορράς*, 30-1-1977, Γκούνη Λ. \ *Το Βήμα*, 9-2-1977, «Η άλλη γραφή», Γεωργουσόπουλος Κ. \ *Ημερησία*, 29-1-1977, Περσεύς Αθηναίος. *Καθημερινή*, 22-1-1977, Συνέντευξη Λυμπεράκη Μ., Αρχείο Εθνικού Θεάτρου

³¹⁵ Μαγκλής Γ. *Τ'αδέρφια μου οι άνθρωποι*, Δίφρος, Αθήνα, 1953. *Κοντραμπατζήδες του Αιγαίου*, Βιβλιοδετική, Αθήνα, 1953

το *φανάρι* αναφέρεται σε δύο αδέρφια που βρίσκονται σε διαφορετικά στρατόπεδα στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου. Η σύλληψη του ενός από τον αδερφό του τον οδηγεί στην αυτοκτονία³¹⁶.

Στην περίοδο που εξετάζουμε υπήρξε θεμελιώδες διακύβευμα η σχέση της τέχνης με την κοινωνία, θέμα που απασχόλησε και την λογοτεχνική κριτική. Υπήρξαν σημαντικές επιρροές από *σοσιαλρεαλιστικές προσεγγίσεις* στις οποίες παροτρύνονταν να συμμορφωθούν οι λογοτέχνες της εποχής. Το έργο τέχνης αντιμετωπίστηκε ως επαναστατικό εργαλείο εγκλωβίζοντας λίγους δημιουργούς (Κ. Κοτζιάς, Α. Φραγγιάς, Θ. Κορνάρος) σε κανονιστικά σχήματα που συνέδεαν την αισθητική αξία με την ιδεολογική, αν όχι κομματική ορθότητα. Ωστόσο το δόγμα του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού* ατόνησε με την πάροδο του χρόνου και κυρίως μετά το 1956³¹⁷.

Οι προηγούμενοι πόλεμοι και ο ελληνικός Εμφύλιος

Το θέμα του πολέμου είναι προσφιλές στους πεζογράφους λόγω της έντασης που δημιουργεί. Εκτός από το ότι συναρπάζει και θέλγει τον αναγνώστη σχετίζεται και με την παρουσία και το φόβο του θανάτου, που απασχολεί και ενδιαφέρει κοινό και συγγραφείς³¹⁸. Η γενιά του τριάντα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το ιστορικό της παρελθόν και αναβιώνει την πραγματικότητα των προηγούμενων πολέμων και των εθνικών κρίσεων. Τη δεκαετία του 1950 δίνει έμφαση στα γεγονότα που ήδη πραγματεύτηκε στη διάρκεια του μεσοπολέμου και δείχνει ολιγωρία να προσεγγίσει ευθαρσώς την περίοδο του Εμφυλίου, τον οποίον ωστόσο υπαινίσσεται.

Οι μεσοπολεμικοί συγγραφείς πραγματεύτηκαν διεξοδικά προγενέστερες πολεμικές συγκρούσεις από τις οποίες επηρεάστηκαν έχοντας συχνά προσωπικά βιώματα. Οι πεζογράφοι του μεσοπολέμου πολέμησαν σε εθνικούς αγώνες. Ο Μυριβήλης για παράδειγμα παίρνει μέρος στους Βαλκανικούς πολέμους, στον Α΄

³¹⁶ Πλασκοβίτης Σ., *Το γυμνό δέντρο*, Μαυρίδης, Αθήνα, 1952. *Η θύελλα και το φανάρι*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1955

³¹⁷ Κοτζιά Ε., *Ιδέες και αισθητική*, Πόλις, Αθήνα, 2006, σ. 266-273

³¹⁸ Σαχίνης Α., *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, Γαλαξίας, Αθήνα, 1971, σ. 119

Παγκόσμιο και στην Μικρασιατική εκστρατεία, επίσης οι Θεοτοκάς, Τερζάκης, Καββαδίας, Δούκας, Ξεφλούδας, και Καραντώνης στον Β΄ Παγκόσμιο³¹⁹.

Κομβικό σημείο των εκπροσώπων της γενιάς σαφώς αναδεικνύεται κατά την προηγούμενη περίοδο η μικρασιατική Καταστροφή. Ο Γ. Θεοτοκάς είχε δηλώσει ότι ο ελληνικός δέκατος ένατος αιώνας έκλεισε στα 1922³²⁰. Εξαιτίας των οδυνηρών γεγονότων και των συνεπειών τους προτάσσεται η τραγικότητα και η σοβαρότητα στη θέση του ρομαντισμού που χαρακτήριζε την λογοτεχνία τα προηγούμενα χρόνια. Επιπλέον η επίδραση του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, που ανάγκασε την Ελλάδα να αντιληφθεί τον εαυτό της ως μέρος ενός συνόλου, του ευρωπαϊκού και κατ' επέκταση του παγκόσμιου, υπήρξε καταλυτική για τη συγκεκριμένη γενιά³²¹. Ακόμα, ο Α΄ παγκόσμιος έγινε δεκτός ως πνευματική αφύπνιση, δημιουργικό «τραύμα» και σωτηρία του ανθρώπου από κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα³²².

Τέλος, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος διαφοροποιεί τη θεώρηση του κόσμου και δίνεται η σαφής αίσθηση ότι κάτι αλλάζει ριζικά³²³. Μετά το 1940 οι εκπρόσωποι της γενιάς ακολουθούν μοναχική πορεία και περιορίζουν τα θέματά τους αυστηρά ως τη χρονική περίοδο της Κατοχής. Αποτυπώνουν με εσωστρέφεια τις τραυματικές εμπειρίες του πολέμου, ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί – μετά τη ρήξη και την αλλαγή του Α΄ παγκοσμίου- «η πρώτη ανάσχεση του δυναμισμού και της αισιοδοξίας», την οποία πρεσβεύει η γενιά του τριάντα, αποτέλεσμα και της μεγαλοαστικής προέλευσης των συγγραφέων³²⁴.

Ο τρόπος που περιγράφεται ο πόλεμος, τι αντίκτυπο έχει στην ζωή της πλειονότητας του πολιτών, στις πεποιθήσεις των νέων και των στρατιωτών μεταδίδει πληροφορίες για την πρόσληψη τού εμφυλίου πολέμου και την επίδραση που είχε στους εκπροσώπους του αστικού μυθιστορήματος και τους εκφραστές της δεξιάς ιδεολογίας. Αποτελεί ζητούμενο ποιες αναφορές παραπέμπουν στην Κατοχή και ποιες

³¹⁹ Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 31-39. Κοτζιά Ελ. *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., σ. 42

³²⁰ Vitti M. *Η γενιά του τριάντα*, ό. π., σ. 28

³²¹ Τζιόβας Δ., *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, Πόλις, Αθήνα, 2011, σ. 68-70

³²² Ό. π., σ. 75

³²³ Φρέρης Γ., «Το θέμα του πολέμου στην ελληνική πεζογραφία», στο: επιμ. Φλάισερ Χ, *Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, ό. π., σ.400-410

³²⁴ Τζιόβας Δ., *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, ό. π., σ. 91-105

αφηγήσεις ή περιγραφές αναφέρονται τελικά στον Εμφύλιο, εφόσον οι συγγραφείς δημιουργούν τα κείμενά τους στηριζόμενοι σε μνήμες, που υπόκεινται στη διαδικασία της διαμεσολάβησης – όπως οι μαρτυρίες των ανθρώπων που αφηγούνται τα γεγονότα που έζησαν.

Ο Μυριβήλης, ένας από τους εκπροσώπους της προηγούμενης γενιάς, ήδη από τις προηγούμενες δεκαετίες καταφεύγει σε ρεαλιστικές εικόνες φρίκης³²⁵. Παρασύρεται κάποιες φορές σε υπερβολικές περιγραφές επιθυμώντας πιθανόν να εγείρει τον «έλεο» και το «φόβο» και να οδηγήσει στην «κάθαρση»³²⁶. Η ωμή εμπειρία του πολέμου, όπως και η αφήγηση με αυτοβιογραφικά στοιχεία εφαρμόστηκε από τους περισσότερους πεζογράφους της γενιάς³²⁷.

Στο διήγημα «Το λουλούδι της φωτιάς» αλλά και στο «Η φωνή της Ραχήλ»³²⁸ από *Το κόκκινο βιβλίο* ο Μυριβήλης ως πολεμικός συγγραφέας περιγράφει σκηνές έντονες και αποτρόπαιες, οι οποίες αναφέρονται στις γερμανικές επιθέσεις, ωστόσο οι αφηγήσεις και οι περιγραφές παραπέμπουν στον ελληνικό Εμφύλιο, ο οποίος ακολουθεί τον αφηγηματικό χρόνο και προηγείται του χρόνου συγγραφής.

Ο Μυριβήλης αναφέρεται επίσης στο ζήτημα των αντιποίνων και του απάνθρωπου χαρακτήρα τους, ο οποίος έχει ποικίλες προεκτάσεις³²⁹. Η οικτρή σκηνή του βιασμού του νεαρού εθελοντή, το πτώμα του οποίου βρήκε ο ίδιος ο αδερφός του κάτω από τα άχυρα³³⁰ είναι πανομοιότυπη με αφηγήσεις για βασανισμούς στη διάρκεια του Εμφυλίου. Αλλά και η εκδίκηση του αδερφού χρήζει παρατήρησης³³¹. Τα κρεμασμένα πτώματα, οι ομαδικές εκτελέσεις και οι σκληρές επιθέσεις σε αμάχους και παιδιά συνθέτουν το σκηνικό όλων των πολέμων αλλά και του πρόσφατου Εμφυλίου.

Αφουγκραζόμαστε επιπλέον τον τρόπο με τον οποίον βίωσαν και συνεχίζουν να αντιλαμβάνονται τον πόλεμο οι άνθρωποι και κατά κύριο λόγο οι στρατιώτες του

³²⁵ Vitti M. *Η γενιά του τριάντα*, ό. π., σ. 241

³²⁶ ό. π., σ. 245-246, Μυριβήλη Σ., *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, NEB, Ερμής, Αθήνα, 1971. Vitti M., *Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα, 1974
1974, σ. 87.

³²⁷ Vitti M. *Η γενιά του τριάντα*, ό. π., σ. 250

³²⁸ Μυριβήλης Σ., *Το κόκκινο βιβλίο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 10-49, 65-79

³²⁹ Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, ό. π., σ. 60-75

³³⁰ Μυριβήλης Σ., *Το κόκκινο βιβλίο*, ό. π., σ. 18

³³¹ Μυριβήλης Σ., ό. π., σ. 18

τότε, οι πολίτες της δεκαετίας του 1950. Εγγράφεται στη συνείδησή τους με αμφίσημο περιεχόμενο. Νιώθουν υπερηφάνεια και συνάμα αγωνίζονται να διαχειριστούν τη βίαιη συμπεριφορά τους εναντίον των αντιπάλων τους. «Ξαίρω πως μόνο μαζί με την ψυχή μου θα χαθεί αυτή η ματιά. Γι' αυτό θέλω να την περισώσω όσο είναι καιρός³³²».

Περιγράφεται επίσης η πορεία του στρατοκόπου που ρωτά να μάθει πού βρίσκεται σε σκηνικό πολέμου και με ύφος ιερατικό. Οι άνθρωποι του απάντησαν παραπέμποντας σε μνημειώδεις και αμφιλεγόμενες συγκρούσεις του εμφύλιου:

«Εδώ είναι τα διυλιστήρια της Ούλεν και το Άσυλο της Κοκκινιάς. Η πηγάδα του Μελιγαλά είν' εδώ, και μέσα στο πράσινο νερό της σαπίζουν τρεις χιλιάδες μάρτυρες. Το Μάνταλο είν' εδώ και η Νάουσα».

Στη συνέχεια η αναφορά στον Κάιν και το αδερφικό αίμα σηματοδοτεί τη συνάφεια των κειμένων με τον αδελφοκτόνο πόλεμο. Άλλωστε το ραβδί του στρατοκόπου που γράφει *MATAIA*; κρίνει την ματαιότητα κάθε πολέμου και αυτού ειδικότερα. Ο στρατοκόπος τέλος συναντά ένα πρόσωπο, που ταυτίζεται με το Χριστό, τον οποίο αποκαλεί δύο φορές «σύντροφο» και του δίνει ένα μαχαίρι σφυρηλατημένο από τα καρφιά της Σταύρωσης για να βρει την αγάπη στην καρδιά των ανθρώπων³³³.

Η διάδοχη πολιτική κατάσταση, το ποιος τελικά θα αναλάβει την εξουσία μετά το πέρας του πολέμου φαίνεται να απασχολεί τους συγγραφείς του αστικού μυθιστορήματος. Στη νεανική παρέα του Α' τόμου του *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (*Ιερά οδός*) του Γ. Θεοτοκά το τέλος του ελληνοϊταλικού πολέμου και στη συνέχεια η γερμανική επέμβαση δημιουργεί ένα αίσθημα πρωτόγνωρο. Τα πρόσωπα λειτουργούν με βαθιά εσωτερικότητα και προβληματισμό. Τα συναισθήματά τους είναι αντιφατικά σκεπτόμενοι τα δίκαια και των δύο πολιτικών παρατάξεων³³⁴. Για πρώτη φορά ο κόσμος βρίσκεται χωρίς νόμο, εξουσία και κράτος

«σαν ένα πλήθος μαθητές που έκλεισε ξαφνικά το σχολείο τους κι έμειναν στο δρόμο-, μια έξαψη, ένας υπόκωφος ψυχικός αναβρασμός, ακόμα ένα αίσθημα ελευθερίας απεριόριστης, ένα μεθύσι αναρχίας, που μπορεί να σε οδηγήσει στο καλό ή στο κακό. Είναι η ανυπομονησία ενός λαού που περιμένει τους βαρβάρους³³⁵».

³³² Μυριβήλης Σ., ό. π., σ. 48-49

³³³ Μυριβήλης Σ., ό. π., σ. 73-79. Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, ό. π., σ. 60-75

³³⁴ Θεοτοκάς Γ., *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, Βιβλιοπωλείον Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2003 (πρώτη έκδοση 1950)

³³⁵ Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, ό. π., σ. 116-121

³³⁵ Θεοτοκάς Γ., *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, ό. π., σ.159-161

Παρουσιάζει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον η πρόσληψη του πολέμου από τους ήρωες του μυθιστορήματος, τα μέλη της θρυλικής παρέας του «*Ασθενείς και οδοιπόροι*» (Ιερά Οδός)³³⁶, επειδή εστιάζει στην απήχηση του πολέμου στους νέους της εποχής. Ο πόλεμος συνδέεται με την έννοια του «φιλότιμου» αλλά και της «αξιοπρέπειας», όσο και του «αυτοσεβασμού»³³⁷, και τελικά μεταφέρει την ελπίδα³³⁸, εφόσον ο αγώνας των Ελλήνων είναι δίκαιος και σωτήριο³³⁹. Οι πρωταγωνιστές νιώθουν ότι γράφουν Ιστορία αντιμετωπίζοντας τη συμμετοχή τους με ενθουσιασμό. Επιθυμούν και διατυμπανίζουν την διάθεσή τους να πολεμήσουν. Αντίθετα οι αντίπαλοί τους, Γερμανοί, αποκαλούνται «*αλήτες*», που δεν πρόκειται να σώσουν τον κόσμο³⁴⁰.

«Κάποιος άνεμος τρέλας φυσούσε στον κόσμο, μα δεν ήταν πράμα δυσάρεστο. Ίσια – ίσια που η πνοή της γενικής λωλαμάρας έδινε τώρα στο καθετί, ακόμα, στα πιο φοβερά, στα τερατόμορφα πράματα, στον πόλεμο λόγου χάρη, ένα ύφος φαιδρό. «Γεια χαρά! Γεια χαρά!»³⁴¹.

Ταυτόχρονα, οι εικόνες πολέμου είναι συχνά ενδεικτικές του φόβου της απελπισίας και της ανασφάλειας που βιώνουν. Άλλωστε «ο πόλεμος τους έκανε παιδιά, πονεμένα και έτοιμα να κλάψουν»³⁴². Από την άλλη ο πόλεμος παρουσιάζεται ως τροχοπέδη στη ζωή, το καλό και την προκοπή των νέων. Κάποιες φορές οι εικόνες είναι φρικτές μεταφέροντας συναισθήματα άλλοτε αποτροπιασμού και άλλοτε πολεμικής έξαρσης, αν όχι πατριωτικού οίστρου.

Σκοτεινιάζει. «Απάνω τους! Σκοτώστε: Τρυπάτε! Αφανίζετε! Τα πολυβόλα χυμούνε λυσσιασμένα. Από παντού σκάνουνε χειροβομβίδες. «Μάνα μου! Μάνα μου!» Για την Ελλάδα, συνάδελφοι! Για τη χάρη της, για τη γλύκα της, για να τη δούμε πάλι να χαμογελά. Θέλουνε να μας την πάρουνε, μα δεν τη δίνουμε. Είμαστε άντρες με φιλότιμο, μ' ευθύνη. Έχουμε τα περασμένα μας, τους τάφους των πατέρων μας, γυναίκες που πιστεύουνε σ' εμάς. «Αέρα!» και «Μάνα μου!» φωνάζει το βουνό μέσα από το σωρό τα ξεσκισμένα κορμιά, τα λιανισμένα κεφάλια, τ' ανεστραμμένα μάτια, τα χυμένα μυαλά, τα κομμένα μέλη»³⁴³.

³³⁶ Ο. π., σ. 40, 47

³³⁷ Ο. π., σ. 33

³³⁸ Ο. π., σ. 47

³³⁹ Φρέρης Γ., «Το θέμα του πολέμου στην ελληνική πεζογραφία», στο: επιμ. Φλάισερ Χ., *Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, ό. π., σ. 400-410

³⁴⁰ Θεοτοκάς Γ., *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, ό. π., σ. 52

³⁴¹ Ο. π., σ. 26

³⁴² Ο. π., σ. 32- 33

³⁴³ Ο. π., σ. 106

Την ίδια στιγμή προβάλλει η ανάγκη οργάνωσης, συγκέντρωσης όπλων και πολιτικής ευθύνης. Το σχόλιο του Θρασύβουλου στην *Ιερά Οδό* σχετικά με την ανάληψη εξουσίας από τους κομμουνιστές χαρακτηριστικό μια ολόκληρης εποχής απηχεί τον φόβο των ανθρώπων για τη νέα τάξη πραγμάτων, καθώς και την ανασφάλεια που έχει συντηρήσει η πρότερη διαμάχη.

*Να πάρουμε «εμείς» την κατάσταση στα χέρια μας. Αλλιώς θα την πάρουν αυτοί. Θα την πάρει ο κομμουνισμός.[...] Δηλαδή η διάλυση των πάντων, η αποσύνθεση, το χάος, ο θάνατος*³⁴⁴.

Συχνά από την άλλη γίνεται αναφορά από τους εκπροσώπους της μεγαλοαστικής διάνοησης σε μια καινούργια, ανόθευτη, και σφριγηλή αριστοκρατία, η οποία θα προκύψει από τον πόλεμο και θα σώσει την Ελλάδα. Επίσης γίνεται λόγος για μια εκφυλισμένη ευρωπαϊκή αριστοκρατία εκφράζοντας την αμφιβολία των ηρώων για την αξία και τη δύναμη της μάζας³⁴⁵.

Πρόσωπο κλειδί για τον τρόπο που προσλαμβάνεται η πολιτική συμμετοχή και οι προσδοκίες που γεννά η ιδεολογική αναζήτηση είναι ο Μαλέας, ο επαναστάτης της συντροφιάς, μέλος του *ΚΚΕ*, ο οποίος έχει δοκιμαστεί στην Ακροναυπλία και έχει νοσηλευτεί στο *Σωτηρία* από τη θανατηφόρα ασθένεια της εποχής, τη φυματίωση. Κάποιες φορές θέτουν υπό αμφισβήτηση τα λόγια του, προβληματίζονται, θυμώνουν μαζί του αλλά αποτελεί σημείο αναφοράς για όλους³⁴⁶.

Η δογματική αντιμετώπιση των καλλιτεχνικών ζητημάτων, όσο και η υποταγή των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, από τη μία πλευρά (από τη σκοπιά των εθνικιστών) στα «εθνικά οφέλη» ή από την άλλη πλευρά (από τη σκοπιά των μαρξιστών) στον «πνευματικό μιλιταρισμό» ενοχλούν φοβερά τον Θεοτοκά για την απλούστευση που επιβάλλουν στα προβλήματα της τέχνης. «*Μαρξιστές και εθνικιστές μικραίνουν τα ζητήματα*» εξηγούσε συνοπτικά το 1929³⁴⁷.

Ο Θεοτοκάς επίσης, έχει κατηγορηθεί για την τάση του να τεθεί υπεράνω ιδεολογιών από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, ο οποίος υποστηρίζει το ανέφικτο αυτού του εγχειρήματος με κάποια διαλλακτικότητα βέβαια, κρίνοντάς τον με μετριοπάθεια λόγω

³⁴⁴ Ο. π., σ.163-165

³⁴⁵ σ. 81

³⁴⁶ Ο. π., σ.42, 92, 113

³⁴⁷ Θεοτοκάς Γ. *Ελεύθερο Πνεύμα*, Επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, ΝΕΒ, Αθήνα, 1973 σ. 28

κοινών ιδεολογικών αναφορών, αλλά αρκετά ευθαρσώς, λέγοντας ότι αυτό οφείλεται στο ότι οι αστοί τεχνίτες δεν μπορούν να αναλύσουν την κοινωνία στα πραγματικά συστατικά της³⁴⁸. Όταν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο Θεοτοκάς επικρίθηκε για ουδετερότητα, υποχρεώθηκε να δώσει εξηγήσεις για την στάση του, οι οποίες μας βοηθούν να ερμηνεύσουμε και τη μεταγενέστερη λογοτεχνική του παρουσία.

«Δεν πρεσβεύω την ιδεολογική ουδετερότητα, σε ώρες μεγάλων εθνικών ή πολιτικοκοινωνικών κρίσεων, και δε στάθηκα ποτέ «υπεράνω της διαμάχης», όταν αληθινά, όπως λέει ο συνομιλητής μου, αγών μέγιστος τας ψυχαίς επρόκειτο. Με πλήρη ευθύνη της υπογραφής μου, έλαβα δημόσια θέση, στα 1935-36 εναντίον του φασισμού, που ζύγωνε, στα 1940 εναντίον του ξένου κατακτητικού φασισμού και το καιρό του συμμοριτοπόλεμου, εναντίον του κομμουνισμού, δηλαδή πάντα εναντίον εκείνου του ολοκληρωτισμού που αποτελούσε τον πιο άμεσο κίνδυνο»³⁴⁹.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η διαπραγμάτευση των θεμάτων και τα χαρακτηριστικά των ηρώων που ανήκουν στην Αριστερά εστιάζουν άλλες φορές σε αρνητικά στοιχεία του κόμματος και των οπαδών του και άλλοτε εντοπίζουμε θετικούς ήρωες που αποπνέουν σεβασμό και ασφάλεια. Από την άλλη στα έργα ειδικά των νεότερων συγγραφέων η πόλωση είναι εμφανής και δικαιολογείται λόγω της μικρής απόστασης από τα ιστορικά γεγονότα και της συμμετοχής των συγγραφέων σε μη κομμουνιστικές οργανώσεις. Η πλειονότητα των συγγραφέων, όταν δεν αποσιωπούν τον Εμφύλιο, επιλέγουν να κινηθούν στην περιφέρεια του θέματος, κάνοντας χλιαρές και άνευρες αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα. Μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η επιλογή αυτή υπαγορεύεται από την ανάγκη των ανθρώπων να μη διαιωνίζουν την πόλωση και να μειώσουν τις απώλειές τους. Επίσης ο φόβος των διώξεων οδηγεί σε μετριοπαθείς επιλογές και άμβλυνση των αντιθέσεών τους. Σημειώνουμε τέλος ότι οι συγγραφείς εντός των συνόρων σε σύγκριση με αυτούς της υπεριορίας δεν έχουν την ίδια συμμετοχή και την τραυματική εμπειρία της ήττας και της πολιτικής προσφυγιάς. Αντίθετα υπερθεμάτισαν την αντικομμουνιστική προπαγάνδα και ανέπτυξαν αγαθές σχέσεις με τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις. Επομένως πραγματεύονται με διαφορετικό τρόπο τα γεγονότα.

³⁴⁸ Κοτζιά Ε. *Ιδέες και αισθητική*, ό. π, σ. 102

³⁴⁹ Θεοτοκά Γ. *Πνευματική πορεία*, Γ., Φέξης, Αθήνα, 1961, ό. π. σ. 129

*Πού 'ναι το χέρι σου;
Στο δέρμα σου ψαύω
την ψύχρα της εσπέρας
τα βήματα των εξορίστων³⁵⁰*

Κεφάλαιο 3

Οι πολιτικοί πρόσφυγες στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την *ΕΣΣΔ*

Ο όρος πολιτικός πρόσφυγας

Η μελέτη της λογοτεχνίας που δημιουργείται και διαβάζεται κατά την αμέσως μετεμφυλιακή περίοδο (1950-1955) προτάσσει την έρευνα των συνθηκών που αντιμετώπισαν οι Έλληνες, οι οποίοι μετοίκησαν στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και τη *Σοβιετική Ένωση* κατά την ιστορική αυτή συγκυρία. Υπογραμμίζουμε ότι η έρευνα της προσφυγικής πραγματικότητας μάς αφορά, τόσο για να αποσαφηνίσουμε τη διαδικασία συγγραφής των έργων, τις αντιξοότητες που αντιμετωπίζουν οι συγγραφείς και τις ιδιαιτερότητες της λογοτεχνικής παραγωγής, όσο και γιατί συντελεί στην καλύτερη πρόσληψη των ίδιων των κειμένων.

Είναι γεγονός ότι η περίπτωση των εκπατρισμένων του ελληνικού εμφυλίου πολέμου είναι ιδιαίτερη, δεδομένου ότι, παρόλο που έχουν τα χαρακτηριστικά του πολιτικού πρόσφυγα και είναι φυγάδες από τη χώρα τους, θεωρήθηκαν εθελοντές φυγάδες στις χώρες υποδοχής τους. Για το λόγο αυτό οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες εμπίπτουν σε ένα ακαθόριστο νομικό καθεστώς,³⁵¹.

Με τον όρο *πρόσφυγας* το 1936 σύμφωνα με το *Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου* εννοούμε το άτομο, που εξαναγκάζεται να εγκαταλείψει τη χώρα του για πολιτικούς λόγους. Το 1944 ιδρύεται ο *Οργανισμός Αρωγής και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών (UNRRA)* για την αντιμετώπιση των συνεπειών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τα *Ηνωμένα Έθνη* ίδρυσαν επίσης το 1947 τον *Διεθνή Οργανισμό*

³⁵⁰ Ρίτσος Γ., *Εαρινή Συμφωνία*, Κέδρος, Αθήνα, 1986, σ. 47 (πρώτη έκδοση 1938)

³⁵¹ <http://www.unhcr.gr/basics/FAQ.pdf>

Προσφύγων, τον πρώτο διεθνή οργανισμό που ασχολήθηκε σφαιρικά με όλες τις πτυχές της ζωής των προσφύγων, όπως της καταγραφής τους, του καθορισμού του επαναπατρισμού και της μετεγκατάστασής τους³⁵². Ο *Χάρτης* επίσης των *Ηνωμένων Εθνών* και η *Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* το Δεκέμβρη του 1948 επιβεβαιώνει την αρχή ότι είναι αναγκαίο οι άνθρωποι να απολαμβάνουν θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες χωρίς διάκριση. Ο *ΟΗΕ* μάλιστα είχε εκδηλώσει επανειλημμένως το ζωνό του ενδιαφέρον για τους πρόσφυγες³⁵³.

Η *Σύμβαση* της *Γενεύης* του 1951- όμως με ισχύ για τη Ελλάδα από τις 22 Απριλίου 1954- για το καθεστώς των Προσφύγων είναι το βασικό νομικό κείμενο που ορίζει ποιος είναι πρόσφυγας, τα δικαιώματά του και τις νομικές υποχρεώσεις των κρατών υποδοχής. Έχοντας υπόψη τη μεγάλη επιβάρυνση ορισμένων χωρών, τη φύση και την έκταση του προβλήματος, κρίνει επιβεβλημένη τη διεθνή συνεργασία και αναγνωρίζει τον κοινωνικό και ανθρωπιστικό χαρακτήρα του προβλήματος των προσφύγων³⁵⁴.

Σύμφωνα με το άρθρο 1 της *Σύμβασης*, *πρόσφυγας* είναι ένα άτομο το οποίο βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής του ή του τόπου κατοικίας του, έχει δικαιολογημένο φόβο δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ορισμένη κοινωνική ομάδα ή λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων, και εξαιτίας αυτού αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να απολαμβάνει την προστασία αυτής της χώρας ή την επιστροφή του σε αυτήν³⁵⁵.

Η *Σύμβαση* περιλαμβάνει μέτρα ασφαλείας, κατοχυρώνει δικαιώματα εργασίας μισθωτής ή ελεύθερης, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, προσφυγής σε δικαστήριο, και λαμβάνει μέριμνα για την κοινωνική πρόνοια με άρθρα σχετικά με τη παροχή δελτίου, τη στέγαση, τη δημόσια εκπαίδευση και τη συνδρομή του δημοσίου, ενώ ασχολείται με την εργατική νομοθεσία και την κοινωνική ασφάλιση και ορίζει πλήθος διοικητικών μέτρων γι' αυτούς. Τέλος, ρυθμίζει τον τρόπο απελάσεων και τις πολιτογραφήσεις των προσφύγων. Επιπλέον στο παράρτημά της αναφέρεται στην *Αρχή της οικογενειακής ενότητας*, η οποία αφορά ιδιαίτερα τους πρόσφυγες προς τις

³⁵² <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=y&docid=4ba87e572>

³⁵³ <http://www.unhcr.org/refworld/rstd.html>

³⁵⁴ Ο. π.

³⁵⁵ <http://www.unhcr.gr/basics/FAQ.pdf>

ανατολικές χώρες, εφόσον αποδέχεται την οικογένεια ως φυσική και θεμελιώδη κοινωνική ομάδα, αναγνωρίζοντας ως βασικό δικαίωμα τη διασφάλιση της ενότητάς της και διευθετεί ζητήματα προστασίας ανήλικων και πιο συγκεκριμένα των παιδιών που δεν συνοδεύονται, με ειδική αναφορά στην κηδεμονία και την υιοθεσία³⁵⁶.

Ωστόσο οι σοσιαλιστικές χώρες - όπως αναφέρθηκε - κατά την περίοδο που εξετάζουμε δεν αναγνώρισαν τη *Συνθήκη της Γενεύης* περί του καθεστώτος των προσφύγων. Οι φυγάδες, πολιτικοί πρόσφυγες, εκτοπισμένοι και δραπέτες δεν διεκδικούν τα δικαιώματά τους, εντούτοις όμως οι ίδιες οι κυβερνήσεις των χωρών τους παρέχουν σε μεγάλο βαθμό τα δικαιώματα που έχουν κατοχυρώσει οι πολίτες τους³⁵⁷.

Η ελληνική κυβέρνηση αντιμετώπισε με σκληρότητα τους Έλληνες που κατέφυγαν στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την *ΕΣΣΔ*. Τους στέρησε την ελληνική ιθαγένεια, επειδή θεωρήθηκαν «*πρόσωπα αντεθνικώς δρώντα στο εξωτερικό*», με αποτέλεσμα να αδυνατούν να επιστρέψουν, και δήμευσε τις περιουσίες τους³⁵⁸. Με νόμο του 1982 επιτρέπεται ο επαναπατρισμός «*στους Έλληνες το γένος, που κατέφυγαν στην αλλοδαπή*». Η οδύσσεια των πολιτικών προσφύγων λαμβάνει τέλος επίσημα με το Νόμο 1989\ 1863, που καθορίζει την *άρση των συνεπειών του Εμφυλίου*³⁵⁹

Ο δρόμος προς την υπερορία μετά την Κατοχή

Η «αναγκαστική υπερορία» αντιμετωπίστηκε με αισιόδοξο τρόπο σε πρώτη φάση (1945-1948) και η μετακίνηση των Ελλήνων έγινε μαζικότερη τα επόμενα χρόνια (1948-1957)³⁶⁰. Αρχικά μετακινούνται τα στελέχη, οι αντάρτες και τα παιδιά. Το τέλος

³⁵⁶ Ο. π.

³⁵⁷ Ο. π.

³⁵⁸ Αλιβιζάτος Ν. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, 1995, (πρώτη έκδοση 1986), σ. 487-495

³⁵⁹ Πασχαλούδη Ε., Δορδανάς Σ., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946- 1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ. 53-80

³⁶⁰ Γιαννακάκης Ή., «Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο: επιμ. Βουτυρά Ε.- Μαραντζίδης Ν., *Το όπλο παρα πόδα*, σ. 3-17

του ελληνικού εμφυλίου ως σημείο καμπής σηματοδοτεί αλλαγές στην προώθηση των ανθρώπων στην υπερορία και οι πολιτικές εξελίξεις υπαγορεύουν διαφορετική μελέτη της διαδικασίας μεταφοράς των πληθυσμών.

Από το 1945 Έλληνες κομμουνιστές – κυρίως κομματικά στελέχη με τις οικογένειές τους – οδηγούνται προσωρινά στη Γιουγκοσλαβία (Τέτοβο, Κουμάνοβο, Νόβι Σίβατς)³⁶¹. Τελικά μεταφέρονται στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας, ένα χωριό, το οποίο, αφού εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του³⁶², παραχωρήθηκε επίσημα από τις τοπικές αρχές στο ΚΚΕ³⁶³.

Το Μπούλκες εξελίχθηκε σε αυτόνομη αυτοδιοικούμενη κοινότητα και θεωρήθηκε «κομμουνιστικό πείραμα»³⁶⁴ υπό την κομματική και πολιτική ευθύνη και καθοδήγηση υψηλόβαθμων στελεχών. Πρόκειται για μια σχετικά ανεξάρτητη πολιτεία με 3.500 Έλληνες και 500 Σλαβόφωνους ήδη από το τέλος του 1945³⁶⁵ με έντονη κομματική δράση, αφού λειτουργεί *Γραφείο Κομματικής Οργάνωσης Βάσης (ΚΟΒ)*, *Γραφείο Κομματικής Διαφώτισης* με καθημερινή δράση, στρατιωτική σχολή τετράμηνης φοίτησης και πολιτική σχολή. Λειτουργούν ακόμα για τις ανάγκες του πληθυσμού εστίες σίτισης, αναρρωτήριο, φαρμακείο, παιδικός σταθμός και τυπογραφείο, που εκδίδει εφημερίδες και βιβλία. Επίσης διαμορφώνονται επαγγελματικές ομάδες, οι «κόβες – γρούπες» και δημιουργείται μια αυτόνομη οικονομία στα κομμουνιστικά πρότυπα με ξεχωριστό μάλιστα νόμισμα, το ελληνικό δηνάριο. Ταυτόχρονα, καταγράφει οργανωμένο και πολυσχιδές πολιτιστικό έργο³⁶⁶.

³⁶¹ Σιαπέρας Κ., *Μυστικοί δρόμοι του Δημοκρατικού Στρατού. Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες*, Γλάρος, Αθήνα, 1990, σ. 40-87

³⁶² Πρόκειται για Γερμανούς που κατά τον Β΄ Παγκόσμιο συνεργάστηκαν και ενήργησαν προδοτικά κατά των Γιουγκοσλάβων και γι' αυτό αποχώρησαν από την περιοχή φοβούμενοι αντίποινα.

³⁶³ Τσέκου Κ., *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 25

³⁶⁴ Ristovic M., *Το πείραμα Μπούλκες- «Η ελληνική δημοκρατία στη Γιουγκοσλαβία 1945-1949»*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2008

³⁶⁵ Μπάφ Ι., *Μια ματιά απ' έξω. Ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Διεθνείς διαστάσεις*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σ. 93

³⁶⁶ Τσέκου Κ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013, σ. 31-32. Κόκκινος Γ., Λαμπάτος Γ., Αθανασοπούλου Α., *Η Ματωμένη Ουτοπία*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2008, σ. 188, 192-193, 200-201. Σιαπέρας Κ., *Μυστικοί δρόμοι του Δημοκρατικού Στρατού. Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες*, ό. π., σ. 40-87

Η περίπτωση του Μπούλκες είναι διαφωτιστική, όχι μόνο γιατί αποκαλείται «μινιατούρα ελληνικής Λαϊκής Δημοκρατίας»³⁶⁷ και έτσι παρέχει πληροφορίες για την στόχευση του ΚΚΕ τη χρονική αυτή στιγμή αλλά και γιατί ανέδειξε φαινόμενα επιλεκτικής μεταχείρισης, προσωπικών φιλοδοξιών, προσωπολατρίας και αστυνόμευσης, τρομοκρατίας και περιχαράκωσης των διαφωνούντων³⁶⁸. Επίσης αναφέρονται περιπτώσεις εξαφανίσεων και δολοφονιών, οι οποίες όμως δεν έχουν καταγραφεί ακριβώς³⁶⁹. Κατά την 3^η Συνδιάσκεψη της ΚΕ του ΚΚΕ (10-14 Οκτώβρη 1950)³⁷⁰ συγκροτήθηκε Εξεταστική Επιτροπή σχετικά με το Μπούλκες. Επιρρίπτονται ευθύνες στον επικεφαλής Μ. Πεχτασίδη. Σύμφωνα με το πόρισμά της το Πολιτικό Γραφείο της ΚΕ του ΚΚΕ χαρακτήρισε το Μπούλκες «εστία αντικομματικής μόλυνσης και διαφθοράς»³⁷¹.

Η διαφυγή γενικά στη Γιουγκοσλαβία παρουσιάζει προβλήματα μετά τη ρήξη Τίτο-Στάλιν το καλοκαίρι του 1948 λόγω των κακών σχέσεων του ΚΚΕ και του Τίτο. Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, όπου γίνεται μεταφορά μαχητών σε μοναστήρια των Σκοπίων, οι πρόσφυγες καλούνται να διαβεβαιώσουν εγγράφως ότι δεν έχουν αντιληφθεί τον προδοτικό ρόλο του ηγέτη της χώρας που φιλοξενούνταν³⁷².

Το Μπούρελι της Αλβανίας αποτελεί τον πρώτο σταθμό των φυγάδων και εκεί γίνονται οι πρώτες κομματικές συσκέψεις το φθινόπωρο του 1949³⁷³. Στρατόπεδα επίσης λειτουργούσαν στη Γιουγκοσλαβία, στη Βοϊβοντίνια³⁷⁴, στην Αλβανία στο

³⁶⁷ Γιαννακάκης Ή., «Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο: επιμ. :Βουτυρά Ε., Μαραντζίδης Ν., *Το όπλο παρα πόδα*, ό. π., σ. 3-17

³⁶⁸ Κόκκινος Γ., Λαμπάτος Γ., Αθανασοπούλου Α., *Η Ματωμένη Ουτοπία*, ό. π. , σ. 188, 192-193, 200-201. Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 2007, σ. 142

³⁶⁹ Γκριτζώνας Κ. *Μετά το Γράμμο, δεν ήταν μόνο η προσφυγιά. Γράμματα – Μαρτυρίες – Αφηγήσεις*, Γλάρος, Αθήνα 1986, σ. 42. Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ.151

³⁷⁰ 3^η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, *Εισηγήσεις – Λόγοι – Αποφάσεις*, Εκδόσεις της ΚΕ του ΚΚΕ, 1951, σ. 265-311

³⁷¹ «Υπόθεση Μπούλκες», *Νέος Κόσμος*, τ. 6, 1951, σ. 6-9

³⁷² Τσέκου Κ., *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*, ό. π. , σ. 45.

³⁷³ Δρίτσιος Θ., *Από το Γράμμο στην πολιτική προσφυγιά*, Δωρικός, Αθήνα, 1983, σ. 27-30. *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ. 17

³⁷⁴ Tsivos K., “The involvement of Czechoslovakia in the Greek Civil War and the special missions of ΚΚΕ”, ανακτήθηκε από: <https://www.academia.edu/31599613/>

Ελμπασάν, το Ρουμπίκ και τη Σκόδρα, στο Σουχτ, και το Αργυρόκαστρο³⁷⁵. Ακόμα «κέντρα προσφύγων» συγκροτούνται στην Μπεργκόβιτσα της Βουλγαρίας³⁷⁶.

Επίσης κατά τη διάρκεια της εμφύλιας διαμάχης προέκυψε η ανάγκη φυγάδευσης προς τις ανατολικές χώρες των παιδιών που ζούσαν στην εμπόλεμη ζώνη των παραμεθόριων περιοχών από την Ήπειρο ως τη Θράκη. Το 1950 υπολογίζονται, σε 17.529 παιδιά στις ανατολικές χώρες εκτός των παιδιών που βρίσκονται στη Γιουγκοσλαβία³⁷⁷. Από το 1950 ως το 1954 γίνεται προσπάθεια ενοποίησης των οικογενειών, όποτε αυτό ήταν δυνατό³⁷⁸.

Η πορεία των πολιτικών προσφύγων μετά την ήττα του ΔΣΕ

Ο ελληνικός Εμφύλιος λήγει τον Αύγουστο του 1949 με νίκη των κυβερνητικών δυνάμεων και αναγκάζει τους μαχητές και τις μαχήτριες του ΔΣΕ να πάρουν το δρόμο της υπερορίας προς τις πολιτικά φιλικές γι' αυτούς *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την *ΕΣΣΔ* ζητώντας πολιτικό άσυλο. Στατιστικά κατά τα έτη 1948-1951 οι αντάρτες από τη Ελλάδα αποτελούν το 60-65%, του προσφυγικού πληθυσμού που εισρέει από την Ελλάδα προς τις χώρες αυτές³⁷⁹. Οι αριθμοί αποκλίνουν ανάλογα με τις πηγές που επιλέγουμε αλλά μπορούμε να καταλήξουμε ότι ο αριθμός των προσφύγων ανέρχεται σε 60- 70.000³⁸⁰.

³⁷⁵ Τσάνος Α., *Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο 1946-1949*, μεταπτυχιακή εργασία. Πάντειο Παν/μιο, επιβλέπουσα: Λαγάνη Ε., Αθήνα, 2016, σ. 79-83. Μιχαηλίδης Ι., «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο: επιμ.: Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Πατάκης, Αθήνα, 2004, σ. 45

³⁷⁶ Καινούργιος Χ. (Βρασίδης), *Στα στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες. Περιπλανήσεις και περιπέτειες λαϊκών αγωνιστών, 1945-1947*, Ιωλκός, Αθήνα, 1991.

³⁷⁷ Μπαρτζώτας Β., *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 128-132

³⁷⁸ Τσίβος Κ., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: εκπατρισμός – εγκατάσταση – επαναπατρισμός», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 118-119

³⁷⁹ Σουλτανιά Κ., *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, έλλα, Λάρισα, 2001, σ. 28

³⁸⁰ Μιχαηλίδης Ι., «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο: επιμ. Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, ό. π., σ. 45. Στην

Ο ελληνικός προσφυγικός πληθυσμός και οι συνθήκες που έχει να αντιμετωπίσει παρουσιάζουν βασικές διαφορές ανά χώρα, τις οποίες αξίζει να εξετάσουμε έστω και συνοπτικά³⁸¹. Συγκεκριμένα στην Τασκένδη του σοβιετικού Ουσμπεκιστάν εγκαθίσταται η πλειονότητα των πολιτικών εξόριστων (12.000) και κατά κύριο λόγο μέλη του ΔΣΕ. Στην πρωτεύουσα της Ρουμανίας, το Βουκουρέστι, μετοίκησαν τα στελέχη της ηγεσίας του ΚΚΕ, συγκροτήθηκε ο εκδοτικός μηχανισμός και λειτούργησε ο Ραδιοφωνικός Σταθμός *Ελεύθερη Ελλάδα*³⁸². Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι Έλληνες που μεταφέρθηκαν στην Ουγγαρία, γιατί αυτοί δημιούργησαν τον Απρίλιο του 1952 ένα αμιγώς ελληνικό το χωριό, που ονομάστηκε *Νίκος Μπελογιάννης*. Εκεί μάλιστα δημιουργείται και το πρώτο ελληνικό σχολείο³⁸³. Οι εκπατρισμένοι Έλληνες με την οικονομική στήριξη της χώρας υποδοχής έχτισαν ένα πολύ καλά οργανωμένο συνοικισμό 426 κατοικιών που διέθετε σχολείο, βρεφονηπιακό σταθμό, ιατρείο, βιβλιοθήκη, πολιτιστικό κέντρο και συνεταιρισμό³⁸⁴.

Η Τσεχοσλοβακία, η δεύτερη προσφυγική ελληνική κοινότητα μετά την Τασκένδη, και η Πολωνία λόγω του ότι περιλαμβάνονταν στα εδάφη τους περιοχές που εκκενώθηκαν μετά την αποχώρηση των Γερμανών³⁸⁵, μπόρεσαν να φιλοξενήσουν ένα σημαντικό αριθμό Ελλήνων που απορροφήθηκαν στη βιομηχανική παραγωγή³⁸⁶. Η εγκατάσταση και η ενσωμάτωσή τους υπήρξε δύσκολη και χρειάστηκε να επιστρατευθεί ένα πολύπλοκος μηχανισμός από τις χώρες υποδοχής³⁸⁷. Στην Αλβανία

εισήγηση του Βασίλη Μπαρτζιώτα της 3^{ης} Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ (Οκτώβρη 1950) υπολογίζονται 55.881 πρόσφυγες προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες εκτός της Γιουγκοσλαβίας

³⁸¹ Παπαθανασίου Ι., «Πρόσφυγες στις Νέες Πατρίδες», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 11-28

³⁸² Σταματόπουλος Δ., «Πολιτικοί πρόσφυγες στην Τανσυλβάνια. Η εξορία και κάποιες σκοτεινές πλευρές της 6^{ης} Ολομέλειας», στο: επιμ.:Βουτυρά Ε., Μαραντζίδης Ν., *Το όπλο παρα πόδα*, ό. π., 208-210

³⁸³ Μητσόπουλος Θ., *Μείναμε Έλληνες, Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1979, σ. 27

³⁸⁴ Παπαθανασίου Ι., «Πρόσφυγες στις νέες πατρίδες», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 11-28

³⁸⁵ Tsivos K., "The involvement of Czechoslovakia in the Greek Civil War and the special missions of ΚΚΕ", *op. cit.*

³⁸⁶ Σουλτανιά Κ., *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό. π., σ. 27

³⁸⁷ Senczyszn M., "The communist security apparatus and Greek refugees in the Polish People's Republic", ανακτήθηκε από: www.academia.edu/32359071/. Σφήκας Θ., «Οι κοινότητες των Ελλήνων

περιθάλπονται τραυματίες του ΔΣΕ και παραμένει μικρός αριθμός Ελλήνων αλλά αρκετοί αιχμάλωτοι του ΔΣΕ, οι οποίοι ζουν και εργάζονται χωρίς αξιολογή υποδομή και οργάνωση³⁸⁸. Στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* των γειτονικών κυρίως χώρων, της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας μετοικούν εκτός από τους μαχητές του ΔΣΕ και ανάπηροι ή ασθενείς καθώς και γεροντότεροι, γυναίκες και παιδιά³⁸⁹. Στη Βουλγαρία για παράδειγμα προωθούνται κυρίως ηλικιωμένοι λόγω της δύσκολης μετακίνησής τους³⁹⁰. Τέλος, στην Ανατολική Γερμανία καταφθάνει περιορισμένος αριθμός Ελλήνων, κυρίως παιδιά (1.128) και συγκεντρώνονται μορφωμένοι οπαδοί του ΚΚΕ³⁹¹

Σημειώνουμε ότι 25-30.000 από τους πρόσφυγες είναι Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι διώκονται είτε για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις είτε γιατί ανήκουν σε μειονοτική πληθυσμιακή ομάδα³⁹². Οι περισσότεροι προωθούνται στη *Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας*, όπου τους δίνονται σημαντικές παροχές. Επίσης σλαβόφωνοι πρόσφυγες προωθούνται στη Γιουγκοσλαβία δελεασμένοι από προνόμια και συμεριζόμενοι τις υποσχέσεις για πολιτική υποστήριξη στο μέλλον³⁹³.

πολιτικών προσφύγων», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ.127-136.

³⁸⁸ Ντάγιος Σ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Αλβανία (1945-1990)*, Θεσσαλονίκη 2017, Literatus ανακτήθηκε από: <http://publications.literatus.gr> . Βαλκάνος Κ. *Αιχμάλωτοι εν Αλβανία (1949-1956)*, Θεσσαλονίκη, 1961. Μπουσχότεν Ρ., *Περάσαμε μπόρες πολλές κορίτσι μου*, Πλέθρον, Αθήνα 1999, σ. 307-312

³⁸⁹ Κασάπης Β. (Κρίτωνας), *Ο Εμφύλιος πόλεμος στον Έβρο (1946-1949)*, Ιδιωτική έκδοση, Αλεξανδρούπολη 1999, σ. 348

³⁹⁰ Σουλτανιά Κ., *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό. π., σ. 28

³⁹¹ *Καλή πατρίδα σύντροφοι. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2011, σ. 7-9, 34, 24, 30, 18-19, 37, 32.

³⁹² Τσάνος Α., *Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο 1946-1949*, ό. π., σ. 64

³⁹³ Μιχαηλίδης Ι., «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας και στη Βουλγαρία», στο: επιμ. Βουτυρά, Μαραντζίδη, *Το όπλο παρά πόδα*, ό. π., σ. 33-35. Μιχαηλίδης Ι., «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο: επιμ.: Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, ό. π., σ. 43-82

Οι Έλληνες πρόσφυγες στις «Λαϊκές Δημοκρατίες» & την ΕΣΣΔ ³⁹⁴		
	ΜΑΧΗΤΕΣ	ΠΑΙΔΙΑ
ΡΟΥΜΑΝΙΑ	9.100	5.132
ΤΣΕΧΟΣΛΟΒΑΚΙΑ	11.941	4.148
ΠΟΛΩΝΙΑ	11.458	3.590
ΟΥΓΓΑΡΙΑ	7.253	2.589
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	3.021	672
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1.128	1.128
ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ	11.980	61
ΣΥΝΟΛΟ	55.881	17.259

Οργάνωση του ΚΚΕ

Το ΚΚΕ τίθεται εκτός νόμου ήδη από τον Δεκέμβρη του 1947 (27-12-1947) με τον νόμο 509, ενώ έχει προηγηθεί το Ψήφισμα Γ' «Περί εκτάκτων μέτρων» (18-6-1946). Η ηγεσία του καταφεύγει στο βουνό και οι οπαδοί του βρίσκονται φυλακισμένοι ή εξόριστοι.

Η κομματική- πολιτική οργάνωση που δημιουργείται στην υπερορία για όλους τους πρόσφυγες περιλαμβάνει – όπως είδαμε - εκδοτικό μηχανισμό και ραδιοφωνικό σταθμό. Το *Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ* βρίσκεται εξόριστο και σε τόσο στενή σύνδεση με το ΚΚΣΕ, ώστε οι αποφάσεις του να εγκρίνονται υποχρεωτικά από αυτό. Βρίσκεται εξάλλου σε σχέση εξάρτησης από τα υπόλοιπα κόμματα και τις κυβερνήσεις των χωρών υποδοχής³⁹⁵.

Ο κομματικός μηχανισμός του ΚΚΕ υπήρξε περίπλοκος, καθώς προσπαθούσε να συντονίσει την κατάσταση με τη συνεργασία των αδελφών κομμάτων. Οι εντολές μεταβιβάζονται από το Βουκουρέστι σε όλες τις χώρες, που φιλοξενούν ελληνικούς πληθυσμούς. Κεντρικό όργανο ήταν η *Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων*

³⁹⁴ Στατιστικά στοιχεία της Κ.Ε. του ΚΚΕ το 1950, στο Γιατρουδάκης Σ., *Τασκένδη. 30 χρόνια προσφυγιά*, Διογένης, Αθήνα, 1999, σ. 22.

³⁹⁵ Μποντίλα Μ., «Μείναμε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 29-43

Ελλάδας (ΚΕΠΠΕ), η οποία λειτουργεί ως ένα άτυπο υπουργείο εσωτερικών. Κάθε χώρα διαμορφώνει βέβαια τις δικές της δομές και επιτροπές υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ, το οποίο είναι κυρίαρχο στην κοινωνία των πολιτικών προσφύγων³⁹⁶ και σε κάθε χώρο εργασίας λειτουργεί κομματική οργάνωση³⁹⁷. Στις συνδιασκέψεις των οργανώσεων του ΚΚΕ συζητείται η δράση τους, η επαφή τους με τις χώρες υποδοχής και αξιολογείται η καθοδήγηση³⁹⁸. Συγκροτούνται επίσης *Επιτροπές Πολιτικών Προσφύγων* (εκπαιδευτική – διαφώτισης – πολιτισμού – τουρισμού και αθλητισμού). Με απόφασή της 3^{ης} Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ (10-14 Οκτώβρη 1950) δίνονται συγκεκριμένες οδηγίες για την ίδρυσή τους³⁹⁹, ενώ υποχρεώνονται να καταθέτουν οργανωτική κατάσταση, οικονομικό ισολογισμό και *Έκθεση πεπραγμένων*⁴⁰⁰. Το Πολιτικό Γραφείο αποφασίζει *Έρανο τιμής* για συνδρομή των φυλακισμένων και εξόριστων κομμουνιστών, ο οποίος ορίζεται 5-15% των εσόδων τους⁴⁰¹. Σημαντικές μαζικές οργανώσεις είναι η ΕΠΟΝ για τους νέους και η ΠΔΕΓ για τις γυναίκες⁴⁰².

Στα πλαίσια της κριτικής ή αυτοκριτικής του κόμματος την άνοιξη του 1950 αποφασίζεται η κομματική ανακαταγραφή των μελών «με στόχο να τους βοηθήσει να ανταποκριθούν πιο ολοκληρωμένα και ικανοποιητικά στην επαναστατική τους αποστολή»⁴⁰³. Τα μέλη του κόμματος καλούνταν να κάνουν αυτοκριτική και να παρουσιάσουν ολόκληρη την αυτοβιογραφία τους παραθέτοντας συγκεκριμένα περιστατικά και δίνοντας εξηγήσεις για περιπτώσεις που δεν εναρμονίστηκαν στην κομματική γραμμή. Θεωρείται πολιτική και οργανωτική πράξη μεγάλης

³⁹⁶ Παπαθανασίου Ι., «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής». Το ΚΚΕ στα χρόνια 1935-1949», στο: επιμ. Φλάισερ Χ., *Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, ό. π., σ. 222

³⁹⁷ Τσάνος Α., *Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο 1946-1949*, ό. π., σ. 85-86

³⁹⁸ Μπαρτζιώτας Β., «Συμπεράσματα από τις συνδιασκέψεις των οργανώσεων του ΚΚΕ στους πρόσφυγές μας στις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Κόσμος*, τ.8, 1952, σ. 16-38

³⁹⁹ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 78-86

⁴⁰⁰ ΑΣΚΙ, κ. 125, Φ. 7\12\48-6.1.51, Φ. 7\12\61-30.1.51, Φ. 7\12\80-13.4.51

⁴⁰¹ Δρίτσιος Θ., ό. π. 135-138. Λαμπάτος Γ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη 1949-1957*, Κούριερ, Αθήνα, 2001, σ. 85-89.

⁴⁰² Καλή πατρίδα σύντροφοι, *Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 76

⁴⁰³ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 125-130. Ψιμούλη Β., «Ελεύθερη Ελλάδα» «Η Φωνή της Αλήθειας», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, ό. π., σ. 61

επαναστατικής σημασίας με στόχο «ν' αναπτύξει την εσωκομματική δημοκρατία και τη συναίσθηση της»⁴⁰⁴. Τα μέλη ήταν υποχρεωμένα να καταθέσουν στοιχεία και να συμπληρώσουν ερωτηματολόγια με τα οποία θα αποδεικνύονταν τα λεγόμενά τους⁴⁰⁵. Τα κριτήρια της αφορούν το έργο, την αγωνιστική δράση το κομματικό ήθος και το χαρακτήρα τους. Η ανακαταγραφή υπήρξε μια διαδικασία χρονοβόρα και ψυχοφθόρα που προκάλεσε σοβαρές ρωγμές στο Κόμμα, αφού απέκλεισε το 20% των μελών του. Υποπτοι θεωρήθηκαν οι πρόσφυγες που είχαν βρεθεί προηγουμένως στη Μέση Ανατολή⁴⁰⁶, αλλά και όσοι είχαν καταφύγει στη Γιουγκοσλαβία⁴⁰⁷.

Το 1953 το ΚΚΕ προβαίνει σε αναδιάρθρωση του κομματικού μηχανισμού και το 1954 διαλύει τις *Κομματικές Οργανώσεις*, επειδή τα μέλη τους έχουν προσχωρήσει στις τοπικές οργανώσεις των χωρών που εγκαθίστανται⁴⁰⁸. Αλλά και το *Πολιτικό Γραφείο* παύει τη συστηματική λειτουργία του το 1953, αφού απομακρύνονται τα μέλη του, ενώ η *Κεντρική Επιτροπή* συνέρχεται μόνο μια φορά το χρόνο στην περίοδο 1950-1956⁴⁰⁹.

Μεταξύ των μελών του ΚΚΕ και της ηγεσίας προέκυψαν προστριβές και προβλήματα. Τα γεγονότα της Τασκένδης κρίνονται ως τα πιο οδυνηρά και χαρακτηριστικά της πολιτικής πόλωσης και της κομματικής διαπάλης⁴¹⁰. Το Σεπτέμβριο του 1955, στην κοινότητα των πολιτικών προσφύγων της Τασκένδης ξέσπασαν πρωτοφανείς ταραχές ανάμεσα σε «ζαχαριαδικούς» και

⁴⁰⁴ Ερυθριάδης Τ., «Κομματική ανακαταγραφή», *Νέος Κόσμος*, τχ 2, 1951, σ. 27-31 & «Η πορεία της ανακαταγραφής», *Νέος Κόσμος*, τχ 4, 1951, σ. 1-9

⁴⁰⁵ Γιατρουδάκης Σ., ό. π., σ.103-108

⁴⁰⁶ Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1944)*, Πατάκη, Αθήνα, 2002 (α' έκδοση 1980), σ. 277-321

⁴⁰⁷ Κατσάνος Κ., «Πρόσφυγες, Μνήμη και αλυτρωτισμός στην ΠΔΓΜ», στο: επιμ. Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, ό. π., σ. 164-175

⁴⁰⁷ Κόκκινος Γ., Λαμπάτος Γ., Αθανασοπούλου Α., *Η Ματωμένη Ουτοπία*, ό. π., σ. 82-86. Λαμπάτος Γ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη 1949-1957*, ό. π., σ. 99

⁴⁰⁸ Senczyszyn M., "The communist security apparatus and Greek refugees in the Polish People's Republic", ανακτήθηκε από: www.academia.edu/32359071/. Σφήκας Θ., «Οι κοινότητες των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ.127-136.

⁴⁰⁹ Λαμπάτος Γ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη 1949-1957*, ό. π., σ. 154-163, 163-167

⁴¹⁰ Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 5-14

«αντιζαχαριαδικούς»⁴¹¹. Από τους 17.000 πρώην μαχητές του *Δημοκρατικού Στρατού*, άντρες και γυναίκες που αποτελούσαν την κοινότητα, στα επεισόδια πήραν μέρος περίπου 3.000 άνθρωποι. Τα γεγονότα συγκλόνισαν την πρωτεύουσα του Ουζμπεκιστάν και ανάγκασαν τους Σοβιετικούς να επέμβουν για την αποκατάσταση της τάξης⁴¹².

Γνωρίζουμε ότι οι ζαχαριαδικοί είχαν την πλειοψηφία. Οι αντιζαχαριαδικοί όμως είχαν τον έλεγχο της Οργάνωσης. Οι Σοβιετικοί από την άλλη, οι οποίοι παρακολουθούσαν άμεσα την κατάσταση, επεμβαίνουν όπου το θεωρούν αναγκαίο, βοηθώντας τους αντιζαχαριαδικούς. Στόχος τους ήταν να μεταβληθεί η ισχυρότερη και πιο μαζική οργάνωση πολιτικών προσφύγων σε όχημα ανατροπής του Ζαχαριάδη και αλλαγής ηγεσίας στο *ΚΚΕ*, πέντε μήνες πριν από το ιστορικό 20^ο Συνέδριο του *ΚΚΣΕ*. Ο Ζαχαριάδης επιδιώκει να λάβει οργανωτικά μέτρα, που θα απέτρεπαν αυτή την εξέλιξη αλλά καταλήγει στο αντίθετο αποτέλεσμα⁴¹³. Τα αιματηρά γεγονότα δημιούργησαν έκπληξη στους ντόπιους κατοίκους και αμαύρωσαν την εικόνα της κοινότητας των Ελλήνων της Τασκένδης⁴¹⁴.

Η ζωή στις Λαϊκές Δημοκρατίες και την ΕΣΣΔ

Προβλήματα διαβίωσης. Λόγω των πολεμικών συνθηκών, των πολιτικών πιέσεων και της ταχύτητας που απαιτεί μια τόσο δύσκολη φυγάδευση οι Έλληνες πρόσφυγες μεταφέρονται χωρίς γενικά να παρατηρείται ηλικιακή, μορφωτική και γλωσσική ομοιογένεια. Εξάλλου δε λαμβάνονται υπόψη συγγενικοί και γεωγραφικοί δεσμοί κατά τη μετακίνησή τους. Τις περισσότερες φορές καταφθάνουν στοιβαγμένοι

⁴¹¹ Γιατρουδάκης Σ., ό. π., σ. 120-123

⁴¹² Φυλακτός Φ., *Πώς έζησα στην πολιτική μου προσφυγιά*, Αθήνα, 1990, σ. 364-366

⁴¹³ Τσέκερης Α., *Μια ιστορία, Αλλιώς, Ο Ν. Ζαχαριάδης, η Σοβιετική Ένωση και οι κομμουνιστές της Τασκένδης*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2014

⁴¹⁴ Προφορική μαρτυρία Άλκης Ζέη, 21-3-2018.

σε αμπάρια πλοίων, σε τραίνα και φορτηγά με άκρα μυστικότητα και συχνά χωρίς να γνωρίζουν τον προορισμό τους⁴¹⁵.

Οι Έλληνες κατά την άφιξή τους έγιναν δεκτοί συχνά με τιμές ηρώων και κατά την παραμονή τους στην υπερορία εισέπραξαν το σεβασμό και την εκτίμηση των ανθρώπων στις χώρες υποδοχής με έμπρακτες εκδηλώσεις συμπάθειας και αλληλεγγύης⁴¹⁶. Οι *Λαϊκές Δημοκρατίες* μερίμνησαν κατά την έλευση των Ελλήνων προσφύγων για την κάλυψη των πρώτων επισιτιστικών και ιατροφαρμακευτικών αναγκών⁴¹⁷.

Ωστόσο είναι δεδομένα, υπαρκτά και μερικές φορές αναπόφευκτα τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπισαν. Το πρόβλημα του χώρου είναι θεμελιώδες, εφόσον συχνά οι χώροι δεν πληρούν τις προϋποθέσεις υγιεινής, καθώς επιστρατεύονται εκτός των άλλων στάβλοι και αποθήκες. Το ζήτημα της αποσυμφόρησης των καταυλισμών είναι καίριας σημασίας. Επίσης η συντήρηση των κοινοβίων, όπου εγκαθίστανται, αρχικά απαιτεί υπέρογκα ποσά, τα οποία αδυνατούν να καλύψουν χώρες όπως η Βουλγαρία, με αποτέλεσμα να υπάρχουν σοβαρές ελλείψεις τροφής, ένδυσης, θέρμανσης, καθαριότητας αποχέτευσης και ιατρικής περίθαλψης⁴¹⁸. Στον τομέα της ιατρικής παρακολούθησης οι ανάγκες των ανθρώπων που μεταφέρονται ήταν μεγάλες σε φάρμακα και σε έμπυχο δυναμικό⁴¹⁹. Σημαντική προϋπόθεση για την ομαλή προσαρμογή τους στη χώρα είναι η εκμάθηση της γλώσσας της⁴²⁰. Αποτελεί καθήκον των προσφύγων η εκμάθηση ρωσικών εκφράσεων εντός τριμήνου και γίνονται

⁴¹⁵ Τσάνος Α., *Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο 1946-1949*, ό. π., σ. 85-86

ό. π., σ. 84-87

⁴¹⁶ Προφορική μαρτυρία, Άλκης Ζέη. 21-3-2018. Μιχαηλίδης Ι., «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο: επιμ. Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, ό. π., σ. 49. Γιατρουδάκης Σ., ό. π., σ. 23

⁴¹⁷ Μποντίλα Μ., *Πολύχρονος να ζεις μεγάλε Στάλιν*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004, σ. 85, 101, 122

⁴¹⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 138, Φ. 7\25\7, 14-7-1953, Τ.Κ. 138, Φ. 7\25\8, 14-7-1953. Γιατρουδάκης Σ., ό. π., σ. 59-62

⁴¹⁹ Λαΐου Α., *Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου*, στο: επιμ.: Γ. Ο. Ιατρίδης, L. Baerentzen, O. Smith, *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 87

⁴²⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\39

μαθήματα, εκτός από τους μαθητές στο σχολείο, και στους μεγάλους μετά το πέρας της εργασίας⁴²¹.

Η ψυχολογική τους κατάσταση επίσης είναι επιβαρυνμένη, γιατί μεταφέρουν το αίσθημα της ήττας του πολέμου και έχοντας βιώσει έναν βίαιο ξεριζωμό νιώθουν έντονο άγχος και αγωνία, αν θα ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της νέας τους ζωής. Οι Έλληνες της υπερορίας αγωνίζονται να καταφέρουν να εγκλιματιστούν σε ένα άγνωστο περιβάλλον. Οι κλιματολογικές συνθήκες για παράδειγμα δυσχεραίνουν συχνά τη διαβίωσή τους, ενώ η εγκατάσταση σε οικείο κλίμα (Ρουμανία, Βουλγαρία) είναι ευκολότερη⁴²². Επιπλέον, μολονότι τους δόθηκε κάποιες φορές η δυνατότητα να οργανώσουν τη διαβίωσή τους, βιώνουν κατά κύριο λόγο τον αυστηρό προγραμματισμό, τον έλεγχο και την ομογενοποίηση στην εργασία και την κοινωνική ζωή⁴²³. Επίσης η περιορισμένη έως ακατόρθωτη, ελεύθερη μετακίνηση σε άλλες χώρες περιχαράκωνει τις προσφυγικές κοινότητες και δημιουργεί συχνά ασφυκτικό χαρακτήρα στη διαβίωσή τους⁴²⁴.

Στην Τασκένδη για πολλά χρόνια μετά τη άφιξή τους αντί για ταυτότητα δίνεται άδεια παραμονής κίτρινου χρώματος, όπως σε πρόσωπα που τους έχουν αφαιρεθεί τα πολιτικά δικαιώματα ή δεν έχουν δικαίωμα μετακίνησης χωρίς αστυνομική άδεια. Τα παιδιά δεν καταγράφονται στο Ληξιαρχείο αλλά σε παράνομο αρχείο στην *Κομματική Επιτροπή*, γεγονός που δημιουργεί προβλήματα σε περιπτώσεις θανάτου των γονιών ή διαζυγίου⁴²⁵.

Εργασία. Οι πρόσφυγες εγκαθίστανται σε περιοχές που υπάρχουν καταλύματα για τη στέγασή τους και υφίστανται θέσεις για την εργασιακή τους απασχόληση και την πλήρωση των βιομηχανικών κυρίως αναγκών της χώρας

⁴²¹ Σύρος Γ., *Η ζωή μας στην πολιτική προσφυγιά (μόρφωση – τεχνική κατάρτιση – επιστημονική πρόοδος των πολιτικών προσφύγων στη Σοβιετική Ένωση)* Πανελλήνια Ένωση επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων Αθήνα 2002, σ. 47-48

⁴²² Δρίτσιος Θ., ό. π., σ. 58-60

⁴²³ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 138, Φ. 7\25\7, 14-7-1953

⁴²⁴ Τσέκου Κ. *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*, ό. π., σ. 421

⁴²⁵ Γιατρουδάκης Σ., ό. π., σ. 59-62

υποδοχής. Μόνο ένα 10% ασχολείται με τη γεωργία σε *κολχός*⁴²⁶ και την κτηνοτροφία σε γη που τους παραχωρείται⁴²⁷. Στην Πολωνία δημιουργείται μια ναυτεργατική κοινότητα στη Βαλτική, όπου εργάζονται πρόσφυγες⁴²⁸. Στους Έλληνες που μετοίκησαν οι συνθήκες εργασίας ήταν τελείως άγνωστες, ωστόσο έμαθαν εύκολα τη δουλειά και διακρίθηκαν στην εργασιακή άμιλλα⁴²⁹. Στην Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία απασχολήθηκαν σε μονάδες υφαντουργίας, μεταλλουργίας και στην εξόρυξη μετάλλων⁴³⁰. Στη Ρουμανία επάνδρωσαν εργοστάσια ενδυμάτων, σιδηρουργίας και ναυπηγεία⁴³¹. Στην Τασκένδη οι Έλληνες απασχολήθηκαν στην επεξεργασία βαμβακιού σε υφαντουργεία και κλωστοϋφαντουργεία, όπως και σε εργοστάσια βαριάς βιομηχανίας⁴³² και κάποια ελεύθερα επαγγέλματα⁴³³. Σταδιακά από το 1952 και με κορύφωση το 1955 στρέφονται σε οικοδομικές εργασίες και χτίζουν όλα τα μεγάλα οικοδομήματα της πόλης (*Μέγαρο Φιλίας των Λαών, Μουσείο Λένιν, Μετρό της πόλης, Αθλητικό συγκρότημα Ναχτακόρ, Μέγαρο ΚΕ του ΚΚΟυσμπεκιστάν, πολυώροφα πολυκαταστήματα, κ. ά*)⁴³⁴.

Οι συνθήκες εργασίας ήταν απαιτητικές και δύσκολες⁴³⁵ κυρίως γιατί έπρεπε να ανταποκρίνονται σε νόρμες⁴³⁶ και στο πλάνο του εργοστασίου. Έτσι προτείνονται και εφαρμόζονται αξιολογικές διακρίσεις. Οι εργαζόμενοι λαμβάνουν τον τίτλο του

⁴²⁶ *Κολχός*: γεωργικοί συνεταιρισμοί

⁴²⁷ Σουλτανιά Κ., *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό. π., σ. 28-30

⁴²⁸ *Καλή πατρίδα σύντροφοι. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 30,

⁴²⁹ Ο. π., σ. 70

⁴³⁰ Τσίβος Κ., ό. π., σ. 111-126. Σφήκας Θ., «Οι κοινότητες των πολιτικών προσφύγων στην Πολωνία», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ.127-136. *Καλή πατρίδα σύντροφοι. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 34, 30

⁴³¹ Ο. π., σ. 18-19

⁴³² Ζέη Α., «Αναμνήσεις από την Τασκένδη», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 137-142

⁴³³ Λαμπάτος Γ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη 1949-1957*, ό. π., σ. 54-55, Σύρος, ό. π., σ. 42-46

⁴³⁴ Κατσής Δ., *Τεράστια συμβολή των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στο Ουσμπεκιστάν*, Αθήνα, 1980, σ. 33-36. Γιατρουδάκης Σ., ό. π., σ. 120-123

⁴³⁵ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 138, Φ. 7\05\95, κ. 138, Φ. 7\25\33

⁴³⁶ *Νόρμα*: όριο ημερήσιας παραγωγής

ουνταρνικού (πρωτοπόρος) και του σταχανοφικού (από τον Σταχάνοφ, υπαρκτό πρόσωπο, υπόδειγμα εργάτη). Συγχρόνως βραβεύονται με επαίνους, διπλώματα, μετάλλια, τίτλους και δημοσιεύονται φωτογραφίες τους στις εφημερίδες. Αναφέρεται μάλιστα και η θέσπιση προσωπικής τιμητικής σύνταξης, η οποία προέβλεπε το να μπορεί ο βραβευμένος να εργάζεται παρά το ότι έχει τυπικά συνταξιοδοτηθεί⁴³⁷.

Στα καθήκοντα των προσφύγων περιλαμβάνεται η κατάκτηση της νόρμας, το να είναι πρωτοπόροι στη δουλειά, να αποκτήσουν τεχνική εκπαίδευση και συγχρόνως να αφομοιώσουν την κομμουνιστική θεωρία. Η ενεργός συμμετοχή τους στη ζωή των χωρών που φιλοξενούνται θεωρείται από την πολιτική ηγεσία η ελάχιστη ανταπόδοση των Ελλήνων στη βοήθεια που τους προσφέρθηκε⁴³⁸. Η *Κομματική Οργάνωση Κ.Ο.* ελέγχει την παραγωγικότητα των μελών της, εφόσον τόσο το Κόμμα όσο και οι εργαζόμενοι έχουν την πεποίθηση ότι συμβάλλουν στην ανοικοδόμηση του σοσιαλισμού, επομένως υπηρετούν κομματικό καθήκον που συνδέεται με τη επαναστατική τους συνείδηση. Ωστόσο η συμπεριφορά τους αυτή ατόνησε, διότι οι υψηλές επιδόσεις δεν συμβάδizαν με τις αποδοχές τους⁴³⁹.

Μόρφωση. Το ΚΚΕ έχει εισηγηθεί την ολόπλευρη εξέλιξη των συντρόφων που ενδημούν στην υπερορία. Ο Νίκος Ζαχαριάδης κατά τα πρότυπα του Στάλιν τον Οκτώβρη του 1949 στην 6^η *Ολομέλεια* μιλά για το καινούργιο φρούριο της *ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ – ΓΝΩΣΗΣ – ΜΑΘΗΣΗΣ*. Επιπλέον ο Κώστας Καραγιώργης στην ίδια *Ολομέλεια* της ΚΕ του ΚΚΕ υπεραμύνεται της εκπαίδευσης, μόρφωσης, τεχνικής κατάρτισης και εξειδίκευσής τους⁴⁴⁰. Αποτελεί «*καθήκον του κάθε κομμουνιστή να ξαίρει ελληνικά και να βοηθά τους άλλους συντρόφους, που δεν ξαίρουν, να μάθουν, για να μπορέσουν να προχωρήσουν. Αγράμματοι κομμουνιστές δεν εννοείται*»⁴⁴¹.

⁴³⁷ Κατσής Δ., *Τεράστια συμβολή των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στο Ουσμπεκιστάν*, ό. π., σ. 40, 95, 33-36

⁴³⁸ Μπαρτζιώτας Β., Συμπεράσματα από τις συνδιασκέψεις των οργανώσεων του ΚΚΕ στους πρόσφυγές μας στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*», *Νέος Κόσμος*, ό. π. σ. 16-38

⁴³⁹ Λαμπάτος Γ., Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη 1949-1957, ό. π., σ. 52

⁴⁴⁰ *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 17

⁴⁴¹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 395, Φ. 21\6\18

Στον τομέα της εκπαίδευσης το επίπεδο των μαθητών είναι πολύ χαμηλό εξαιτίας οικονομικών και πολιτικών παραγόντων, δεδομένου ότι πρόκειται για παιδιά που μεγάλωσαν στην Κατοχή, έζησαν τον Εμφύλιο και τη βίαιη εκτόπιση. Κατά πρώτο λόγο λοιπόν αντιμετωπίζονται τα φαινόμενα αναλφαβητισμού και η απόκτηση βασικών γνώσεων και δεξιοτήτων⁴⁴².

Ένα σοβαρό πρόβλημα στο οποίο καλούνται να συνδράμουν οι χώρες υποδοχής είναι η αδήριτη ανάγκη των παιδιών να διατηρήσουν την επαφή με τη μητρική τους γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό⁴⁴³. Σε επιφυλλίδα του ο Δ. Χατζής επισημαίνει: «Το τρίτο μεγάλο κέρδος» από το διάβασμα της εθνικής προοδευτικής λογοτεχνίας- εκτός από την καλλιέργεια της φιλοπατρίας και τη γνωριμία με το λαό της Ελλάδας- είναι ότι καλλιεργεί, πλουτίζει, σιγουρεύει μέσα μας σιγά – σιγά και θετικά το αίσθημα της εθνικής μας γλώσσας – είτε για τα ελληνόπουλα πρόκειται είτε για τα σλαβομακεδονόπουλα που έχουν επίσης και αυτά τα δικά τους αναγνωστικά και τα δικά τους λογοτεχνικά έργα⁴⁴⁴. Σε έκθεση προς την Κομματική Επιτροπή Διαφώτισης επισημαίνουμε αίτημα πολιτικού πρόσφυγα από την Τασκένδη, ο οποίος ζητά τη συμβολή των σοβιετικών για το θέμα της μόρφωσης των παιδιών και συγκεκριμένα αναφέρεται στην ανάγκη αύξησης των ωρών της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και συγγραφής γραμματικής⁴⁴⁵. Ο Δ. Χατζής σε επιστολή του στον Θράσο Καστανάκη ασχολείται με το ζήτημα της αναβάθμισης της ελληνικής γλώσσας στις ανώτερες σχολές⁴⁴⁶. Γίνονται ακόμα ενέργειες για τη δημιουργία βιβλιοθηκών και την ταξινόμηση των ελληνικών βιβλίων⁴⁴⁷.

⁴⁴² Παπαθανασίου Ι., «Πρόσφυγες στις Νέες πατρίδες», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 11-28. *From war to Whittlesea : oral histories of Macedonian child refugees*, ό. π., p.54-55, 68

⁴⁴³ Μποντίλα Μ., *Πολύχρονος να ζεις μεγάλε Στάλιν*, ό. π., σ. 101-126, 150-153. Χατζής Δ., (Επιφυλλίδες για τα παιδιά μας)

⁴⁴⁴ «Πολύ ωφέλιμη απασχόληση», *Λαϊκός Αγώνας*, Ε\716, 29 Ιούλη 1954, στο: Γουλανδρής Ν., *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, ό. π., σ. 374-375

⁴⁴⁵ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\29

⁴⁴⁶ Επιστολή στον Θράσο Καστανάκη, Βουδαπέστη, 1953, στο: Γουλανδρής Ν., *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, ό. π., σ.366-367

⁴⁴⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\39

Η διδακτέα ύλη ανανεώνεται συχνά και εκδίδονται συνεχώς σχολικά βοηθήματα⁴⁴⁸. Ακόμα στέλνονται δάσκαλοι, οι οποίοι θα ενισχύσουν την ελληνική εκπαίδευση⁴⁴⁹. Τα αναγνωστικά βιβλία περιλαμβάνουν επιλεγμένα αναγνώσματα σοβιετικής και ελληνικής προοδευτικής και αντιστασιακής λογοτεχνίας⁴⁵⁰. Ήδη από το 1948 λειτουργούν ειδικά φροντιστήρια για υποψήφιους εκπαιδευτικούς και στοιχειοθετείται διδακτικό υλικό. Την επόμενη χρονιά ιδρύεται η *ΕΒΟΠ* (*Επιτροπή βοήθειας του παιδιού*) η οποία έχει έδρα τη Βουδαπέστη με παραρτήματα στις χώρες υποδοχής, την οποία πλαισιώνουν επιφανείς άνθρωποι της πολιτικής και των γραμμάτων, όπως η Έλλη Αλεξίου⁴⁵¹ και ο Γιώργος Αθανασιάδης, ενώ πρόεδρος ορίζεται ο Πέτρος Κόκκαλης⁴⁵².

Η Έλλη Αλεξίου επισημαίνει την τιτάνια προσπάθεια της *ΕΒΟΠ* για τα παιδιά που φτάνουν αγράμματα και ειδικά για τα μεγάλα που πρέπει να κερδίσουν με πολλή προσπάθεια τα χρόνια που έχασαν. Σε κείμενά της επισημαίνει την αντίθεση μεταξύ της αντιμετώπισης που έχουν τα παιδιά στην Ελλάδα σε σχέση με τις παροχές που τους προσφέρονται ακόμα και σε υλικό επίπεδο στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Στην Ελλάδα τα παιδιά πετάγονται στο δρόμο και τα σχολεία διατίθενται για άλλους σκοπούς, όπως το *Τοσίσιον Παρθεναγωγείον*, που δόθηκε στη Στρατιωτική Υπηρεσία και άφησε στο δρόμο 400 κορίτσια. Συγχρόνως στηλιτεύει με καυστικό τρόπο τους Υπουργούς της Παιδείας παραθέτοντας τις ίδιες τις κυνικές τους ρήσεις τους: «*Με δύο τρεις χιλιάδες διορισμούς δε θα επέλθει η ανόρθωσις*» λέει ο Αθανασιάδης – Νόβας και ο Παπανδρέου «*ξοφλάει*» κατά τη συγγραφέα με μια φράση: «*η παιδεία μας είναι πλουτοκρατική διατί μόνον οι εύποροι μπορούν να σπουδάζουν τα τέκνα των*». Αντίθετα υπενθυμίζεται ότι

⁴⁴⁸ Ο. π., σ. 75-76

⁴⁴⁹ Μητσόπουλος Θ., *Μείναμε Έλληνες, Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, ό. π., σ. 163

⁴⁵⁰ Χατζής Δ., (Επιφυλλίδες για τα παιδιά μας), «Πολύ ωφέλιμη απασχόληση», *Λαϊκός Αγώνας*, Ε1716, 29 Ιούλη 1954, στο: Γουλανδρή Ν., *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, ό. π., σ. 374-375

⁴⁵¹ *ΕΒΟΠ «Στον Παιδικό Σταθμό Σινάινας και τα υποκριτικά μοιρολόγια της Αθήνας»* Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1, ΕΛΙΑ

⁴⁵² Αθανασιάδης Γ., «Για την εκπαίδευση – για την ειρήνη», *Νέος Κόσμος*, τχ. 10, 1953, σ. 58. Αθανασιάδης Γ. «Η μόρφωση των παιδιών μας», *Νέος Κόσμος*, τχ. 8, σ. 29-38. «*Τα παιδιά μας στις Λαϊκές Δημοκρατίες*», *Νέος Κόσμος*, τχ. 9, 1954. Μποντίλα Μ., *Πολύχρονος Να ζεις Μεγάλε Στάλιν*, ό. π., σ. 33-35. Τέντα – Λατίφη Κ., *Πέτρος Κόκκαλης (1896-1962)*, Εστία, Αθήνα, 2011, σ. 215-236

στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* παραχωρήθηκαν παλάτια στην Τσεχοσλοβακία, πρώην πρεσβείες στη Βουδαπέστη, και πολυτελή καζίνο στη Ρουμανία⁴⁵³.

Λόγω της κατάρτισης που έλαβαν οι περισσότεροι πολιτικοί πρόσφυγες εξελίχθηκαν σε εξειδικευμένο εργατικό ή τεχνικό προσωπικό, ενώ άλλοι απέκτησαν ανώτερη και ανώτατη επιστημονική μόρφωση και κατευθύνθηκαν σε επιστήμες, όπως η γεωπονική, καθώς και σε οικονομικές επιστήμες⁴⁵⁴. Οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, επειδή δόθηκε η δυνατότητα εισαγωγής χωρίς εξετάσεις στα πανεπιστήμια⁴⁵⁵.

Ακόμα στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην κομματική μόρφωση και την πολιτική επιμόρφωση⁴⁵⁶. Ειδικά για όσους προορίζονται για στρατιωτικά αξιώματα και για κομματικά στελέχη οργανώθηκαν στρατιωτικές και κομματικές σχολές ή μονοετή και διετή σεμινάρια. Ανώτερη θεωρείται η «Μποτρίνικ», η *Κομματική Σχολή Μόσχας*, η οποία προορίζεται για υψηλόβαθμα στελέχη. Ο Χαρίλαος Φλωράκης και ο Πάνος Δημητρίου φοίτησαν εκεί⁴⁵⁷. Η ρήση του Νίκου Ζαχαριάδη για το έργο της διαφώτισης είναι ενδεικτική.

*Η διαφώτιση είναι από τα πιο γερά όπλα, ο μισός πόλεμος, τόσο στο ρόλο που παίζει, για να κρατά το στρατό μας σε ανώτερο μαχητικό επίπεδο με ακμαίο το ηθικό, όσο και με τη δουλειά που πρέπει να κάνει στις αντίπαλες δυνάμεις*⁴⁵⁸.

⁴⁵³ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1 ΚΕΒΟΠ «Στον Παιδικό Σταθμό Σινάινας και τα υποκριτικά μοιρολόγια της Αθήνας», ΕΛΙΑ. Αθανασιάδης Γ., Αλεξίου Ε., Γαβριηλίδης Γ., «Μερικά προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης», *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 7, 1955, σ. 28-38

⁴⁵⁴ Tsivos K., "The involvement of Czechoslovakia in the Greek Civil War and the special missions of KKE", *op. cit.*

⁴⁵⁵ Σύρος Γ. ό. π., σ. 349

⁴⁵⁶ Αδάμου Τ., «Η μορφωτική δουλιά της ΚΟΒ», *Νέος Κόσμος*, τ.4, 1952, σ. 54-55. Ψιμούλη Β., «Ελεύθερη Ελλάδα» «Η Φωνή της Αλήθειας», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, ό. π., σ. 59-60

⁴⁵⁷ Γούσιας Γ., «Το ιδεολογικό μας μέτωπο», *Νέος Κόσμος*, τ. 9, 1950, σ. 580-595. Λύρας Γ. Φραγκοζίδης Κ. «Η μορφωτική δουλιά στην κομματική Σχολή Ν. Μπελογιάννης», *Νέος Κόσμος*, τ. 10, 1952, σ. 58-63. Τσέκου Κ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, ό. π., σ. 124-133

⁴⁵⁸ Ζαχαριάδης Ν., *Όλοι στ' όπλα όλα για τη νίκη*, Μπούλκες, 1948.

Πολιτισμός – αθλητισμός – Τύπος. Στις προσφυγικές κοινότητες δόθηκε έμφαση στην καλλιτεχνική και εκπολιτιστική δραστηριότητα⁴⁵⁹. Παραδίδονταν μαθήματα χορού και μουσικής στα παιδιά⁴⁶⁰. Γίνονται ηχογραφήσεις λαϊκών τραγουδιών⁴⁶¹ και η *Επιτροπή Διαφώτισης* επιδιώκει τη συνεργασία των ντόπιων μουσικοσυνθετών με σημαντικούς συνθέτες, όπως ο Ι. Ξενάκης που βρίσκεται στο εξωτερικό⁴⁶². Το ελληνικό τραγούδι κυριαρχεί με την δημιουργία χορωδιών⁴⁶³, και χορευτικών ομάδων⁴⁶⁴, τη διοργάνωση γιορτών, συνεστιάσεων και εκδηλώσεων⁴⁶⁵. Επέτειοι και γιορτές πλαισιώνονται από εορταστικό πρόγραμμα (28^η Οκτώβρη, 25^η Μαρτίου, 30^η Μάρτη (ημερομηνία εκτέλεσης του Νίκου Μπελογιάννη). Δημιουργούνται χορευτικά συγκροτήματα και διοργανώνονταν καλλιτεχνικά φεστιβάλ. Προωθούνται η γλυπτική, η ξυλογραφία⁴⁶⁶, η φωτογραφία⁴⁶⁷ και γενικά οι εικαστικές τέχνες με σημαντικούς εκπροσώπους, όπως ο γλύπτης Μέμος Μακρής⁴⁶⁸. Τέλος οργανώνονται εκδρομές, επισκέψεις μουσείων, παρακολούθηση κινηματογραφικών ταινιών και όπερας⁴⁶⁹.

Η Έλλη Αλεξίου περιγράφει ένα φεστιβάλ στο Βουκουρέστι, σε χειρόγραφο που βρίσκουμε στο αρχείο της. Συμμετέχουν συγγραφείς, καλλιτέχνες και δημοσιογράφοι. Επίσημο χαιρετισμό στέλνει το Πανεπιστήμιο και ατομικά μηνύματα ο Πέτρος Κόκκαλης και η ίδια η Αλεξίου. Λαμβάνει επίσης μέρος το ελληνικό καλλιτεχνικό συγκρότημα της Ρουμανίας με τη θεατρική παράσταση της *Ειρήνης* του Αριστοφάνη. Μοιάζει με πανηγύρι με χορούς και τραγούδια. Ο αξιολογικός

⁴⁵⁹ Semiczyszyn M., «The communist security apparatus and Greek refugees in the Polish People's Republic», ό. π.

⁴⁶⁰ Ζαφειροπούλου Σ., «Οι Έλληνες της Τασκένδης», στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 143-146

⁴⁶¹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.240, Φ. 13\2\16, κ.240, Φ. 13\2\39

⁴⁶² Ό. π., κ.240, Φ. 13\2\40

⁴⁶³ Ό. π., κ. 240, 13\2\79

⁴⁶⁴ *From war to Whittlesea : oral histories of Macedonian child refugees*, op.cit., p.70

⁴⁶⁵ Μητσόπουλος Δ., *Μείναμε Έλληνες, Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, ό. π., σ. 209-2011. Κωστούδης Ε., *Στην αναγκαστική προσφυγιά 1949-1982*, ΠΕΕΠΠ, Αθήνα, 2002, σ. 245

⁴⁶⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.240, Φ. 13\2\34

⁴⁶⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.240, Φ. 13\2\39

⁴⁶⁸ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1, ΔΦ. *Για φεστιβάλ στο Βουκουρέστι*, ΕΛΙΑ

⁴⁶⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.296, Φ. 13\58\7

χαρακτηρισμός της εκδήλωσης είναι εύλωτος. «Δεν πιστεύουμε πια στους θεούς διαφορετικά θα ανακηρύτταμε το Φεστιβάλ, Θεό των νιάτων⁴⁷⁰».

Στην Τασκένδη αναπτύχθηκε σημαντική θεατρική δραστηριότητα, την οποία στήριζαν ο συγγραφέας Γιώργος Σεβαστίκογλου, ο σκηνοθέτης Μάνος Ζαχαρίας, ο Δημήτρης Σπάθης, κατόπιν ιστορικός του θεάτρου και ο ηθοποιός Αντώνης Γιαννίδης. Η ομάδα λειτουργεί με αυθορμητισμό και επαγγελματισμό ταυτόχρονα, στηριζόμενη στην προηγούμενη πείρα, που αποκόμισαν από την ενασχόλησή τους με θεατρικές παραστάσεις στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου⁴⁷¹. Ο υποδιευθυντής του *Θεατρικού Ινστιτούτου Τασκένδης* εξαίρει το έργο του Γ. Σεβαστίκογλου⁴⁷², ο οποίος το 1954 χρηματίζει εκεί βοηθός καθηγητή⁴⁷³. Ακόμα οι Έλληνες δείχνουν ενδιαφέρον για τον κινηματογράφο και δημιουργούν ταινίες⁴⁷⁴. Οι απόφοιτοί του *Θεατρικού Ινστιτούτου* συνεχίζουν τις σπουδές τους στη Μόσχα⁴⁷⁵.

Επιπλέον λήφθηκε μέριμνα για την αθλητική ενασχόληση των παιδιών με αναπτυγμένη αγωνιστική δραστηριότητα. Ο αθλητισμός συνιστά βασικό στοιχείο του σοσιαλιστικού ανθρώπου και πλαισιώνει τη καθημερινότητα των προσφύγων. Υπήρξαν μάλιστα σοβαρές διακρίσεις πρωταθλητισμού σε παγκόσμιο επίπεδο στον στίβο και σε ομαδικά αθλήματα⁴⁷⁶.

Πυρήνας όλων αυτών των δράσεων στάθηκαν οι *Λέσχες*, οι οποίες λειτουργούν με απόφαση του *ΚΚΕ*, ενώ η ίδρυσή τους αποτέλεσε κομματικό καθήκον. Οι *Λέσχες* ήταν εντευκτήρια, όπου στήνονταν αξιόλογες βιβλιοθήκες και ευνοούσαν τη συνεύρεση, τη συζήτηση και κατ' επέκταση την κοινωνικοποίηση, τη συμμετοχή σε μαζικότερες κινητοποιήσεις των εκτοπισμένων και σε κινήσεις συμπαράστασης προς

⁴⁷⁰ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1, ΔΦ. Χωρίς τίτλο, ΕΛΙΑ

⁴⁷¹ Προφορική μαρτυρία, Άλκης Ζέη. 21-3-2018

⁴⁷² Καλή πατρίδα σύντροφοί, *Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 94-97

⁴⁷³ Αρχείο *ΚΚΕ*, ΑΣΚΙ, κ.240, Φ. 13\2\128

⁴⁷⁴ Ό. π. σ. 102-103

⁴⁷⁵ Σύρος, ό. π., σ.54-62. Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σ. 181-188.

⁴⁷⁶ *Καλή πατρίδα σύντροφοι, Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., 82-83

τη χώρα προέλευσης, την Ελλάδα. Σε πρακτικό επίπεδο ήταν απαραίτητες για τη συγκέντρωση οικονομικής ενίσχυσης από τα πενιχρά εισοδήματα των Ελλήνων⁴⁷⁷.

Σημαντικός πόλος ενημέρωσης και συσπείρωσης της προσφυγικής κοινότητας με σπουδαία αρωγή στην προσαρμογή τους ακόμα και την επαγγελματική τους αποκατάσταση αποδείχτηκε ο προσφυγικός Τύπος. Παρόλο που εναρμονίζεται πλήρως στην επίσημη κομματική γραμμή χωρίς αντίλογο με αποτέλεσμα να απουσιάζει ο πλουραλισμός, συνιστά απαραίτητο μέσο επικοινωνίας, έκφρασης και συσπείρωσης της προσφυγικής κοινότητας⁴⁷⁸.

Σε όλες τις χώρες που μετοικούν οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, μετά την οργάνωσή τους μεριμνούν για την κυκλοφορία εφημερίδας. Κυκλοφορούν ο *Δημοκράτης* της Πολωνίας, η *Ελεύθερη Ελλάδα*, η *Νέα Ζωή* και η *Φλόγα* της Ρουμανίας, η *Καινούργια Βάρδια* και *Το δελτίο μας* της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ο *Λαϊκός Αγώνας* της Ουγγαρίας, ο *Λαϊκός Αγωνιστής* της Τσεχοσλοβακίας, η εφημερίδα *Προς τη Νίκη*, που μετονομάζεται σε *Νέος Δρόμος* μετά το 1956 στην Τασκένδη⁴⁷⁹ και η μακροβιότερη, η *Λευτεριά* που κυκλοφορεί στη Βουλγαρία⁴⁸⁰. Επίσης στην Ανατολική Γερμανία και τη Ρουμανία κυκλοφορούν προσφυγικά περιοδικά: τα *Αετόπουλα* για τα παιδιά, ο *Επονίτης* για τους νέους και η *Φωνή της Γυναίκας*, όργανο της *Πανελλαδικής Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών*. Η Έλλη Αλεξίου θεωρεί σπουδαία χρονιά το 1953 για τα παιδικά και νεανικά περιοδικά στη Ρουμανία. Τα *Αετόπουλα* φτάνουν τα 3.000 αντίτυπα και ο *Επονίτης* τα 5.500⁴⁸¹. Τέλος, κυκλοφορούν στα σλαβομακεδονικά το περιοδικό *Τλιντεν* (1952-1956) για ενήλικες και το *Μακεντόσε* για τα παιδιά. Η κυκλοφορία των εντύπων σταματά το 1953 με 1954, οπότε καταργούνται οι προσφυγικές οργανώσεις, καθώς οι Έλληνες απορροφώνται

⁴⁷⁷ Χουλιάρας Γ. (Περικλής), *Ο δρόμος είναι άσωτος: ΕΛΑΣ-ΑΣΕ-Πολωνία (1941-1958)*, Λαμία, 2006, σ. 821-822

⁴⁷⁸ «Ο Τύπος μας στις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Κόσμος*, τ. 6, 1951, σ. 52

⁴⁷⁹ Γιατρουδάκης Σ., ό. π., σ. 120-123

⁴⁸⁰ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 139-140

⁴⁸¹ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1, ΔΦ. *Η φετεινή χρονιά καινούργιος σταθμός για τα περιοδικά μας*, ΕΛΙΑ

από τις αντίστοιχες οργανώσεις των χωρών υποδοχής τους⁴⁸². Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί το πολιτικό περιοδικό *Νέος Κόσμος*, όπου εκτός από τα απολύτως κομματικά κείμενα, ανιχνεύουμε διεθνή θέματα, λογοτεχνικές κριτικές, καθώς και άρθρα που αφορούν τα προβλήματα της καθημερινότητας των πολιτικών εξόριστων. Ειδικά για τα λογοτεχνικά έργα οι βιβλιοκρισίες τους είναι πολύ σημαντικές τόσο για τους συγγραφείς, όσο και για το αναγνωστικό κοινό⁴⁸³.

Ραδιοφωνικός Σταθμός. Ενοποιητικά λειτουργούν και οι ραδιοσταθμοί των χωρών. Από τον Ιούλιο του 1947 εκπέμπει ο Ραδιοφωνικός Σταθμός «*Ελεύθερη Ελλάδα*» από το Βελιγράδι. Το 1948 μεταφέρεται στο Βουκουρέστι και μετά το 1958 εκπέμπει από τη Βαρσοβία. Πρόκειται για ένα νέο μέσο, μια «*τολμηρή τεχνολογική καινοτομία και βασικό όπλο προπαγάνδας του κόμματος και του λαϊκού αγώνα*»⁴⁸⁴. Στόχος του είναι να καλεί σε δυναμική δράση τους Έλληνες και να προτρέπει συνεχώς όσους αμφιταλαντεύονται και δεν έχουν πειστεί για τα δίκαια του αγώνα⁴⁸⁵. Αρχικά αποτελεί την επίσημη φωνή του *Γενικού Αρχηγείου* του ΔΣΕ και ο σταθμός εκπέμπει με απόλυτη μυστικότητα και τηρώντας συνωμοτικούς κανόνες, όπως η απομόνωση των εργαζομένων και η χρήση ψευδώνυμων και ψεύτικων ταυτοτήτων⁴⁸⁶. Στη συνέχεια μετά τη ρήξη Τίτο – Στάλιν η έδρα του σταθμού μεταφέρεται στο Βουκουρέστι και η θεματολογία του διευρύνεται, καθώς περιλαμβάνει ειδικές εκπομπές για τους αγρότες, τους ναυτεργάτες, τη νεολαία, τους εργάτες και τους Κύπριους. Επίσης υπάρχει τακτική ύλη για «*τη Σκλάβια Ελλάδα*», τους «*Μακρονησιώτες*», τους φαντάρους, καθώς

⁴⁸² Μητσόπουλος Θ., *Μείναμε Έλληνες, Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, ό. π., σ. 195-208. Τσιντζιζώνης Χ., *Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς*, στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, σ.45-52

⁴⁸³ Τζιάρας Κ., Ελληνικός προσφυγικός κομμουνιστικός τύπος στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέος Κόσμος» 1949-1974, μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. ΑΠΘ, ανακτήθηκε από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/67436/files/gri-2007-129.pdf>

⁴⁸⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 396, Φ. 21\7\15

⁴⁸⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 147, Φ. 7\34\79

⁴⁸⁶ Ψιμούλη Β., «*Ελεύθερη Ελλάδα*» «*Η Φωνή της Αλήθειας*», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, σ. 9-24. Γουλανδρής Ν., *491 δελτία για το Δημήτρη Χατζή*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2001, σ. 87-89, 91-92

και πολεμικά χρονικά⁴⁸⁷. Η ειδική εκπομπή «*Το φροντιστήριο του Αγωνιστή*» μεταδίδεται τρεις φορές την εβδομάδα και καλύπτει ένα βασικό μειονέκτημα της προσφυγικής κοινότητας, την έλλειψη καθημερινής εφημερίδας⁴⁸⁸.

Ο σταθμός σε συνθήκες παρανομίας λειτουργεί υπό τη διεύθυνση του Αλέκου Ψηλορείτη, που διαδέχεται την Αφροδίτη Νοδάρη, και αργότερα αντικαθίσταται από τον Λευτέρη Ελευθερίου, ενώ σταδιακά την άμεση πολιτική καθοδήγηση αναλαμβάνει ο Νίκος Ζαχαριάδης⁴⁸⁹. Στην προσπάθειά του έχει την αμέριστη υλική και ηθική συμπαράσταση του ρουμανικού κόμματος⁴⁹⁰.

Η Μαριάννα Βεάκη, δημοσιογράφος του Ραδιοφωνικού Σταθμού *Ελεύθερη Ελλάδα* και συνάδελφος για ενάμιση χρόνο του Χατζή, ο οποίος εκτελούσε χρέη αρχισυντάκτη (1949-1950) περιγράφει τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των εργαζομένων σε ένα κλειστό περιβάλλον, -μόνο η διευθύντρια είχε επαφή με τον έξω κόσμο- το οποίο δεν αφορά μόνο τις εργασιακές σχέσεις αλλά και γενικά την κοινωνική τους ζωή.

Στις ομάδες που δουλεύουν παράνομα, με τα μέλη τους απομονωμένα από τη ζωή και την κίνηση του έξω κόσμου, απομονωμένα από τ' αγαπημένα του πρόσωπα, αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη οικειότητα, που δεν είναι αναγκαστικά και φιλία. Για τη φιλία χρειάζονται πολύ περισσότερα. Την οικειότητα αυτή, που μοιάζει κάπως με συγγένεια, τη γεννάει, από τη μία ο κοινός σκοπός, που τον βλέπεις σαν χρέος προς τα ιδανικά σου, κι από την άλλη η ανάγκη να μιλήσεις για όλα όσα αγάπησες κι αγαπάς: την οικογένειά σου, τα παιδικά σου χρόνια, τις σχολικές, τις εφηβικές και άλλες αναμνήσεις σου, για τόσα πράγματα που δεν τα λες βέβαια στους συναδέλφους σου σ' ένα γραφείο, όπου πηγαίνεις την τάδε ώρα, για να ξαναγυρίσεις ύστερα από ένα χρονικό διάστημα δουλειάς και πάλι στο σπίτι σου.

Στην ίδια μαρτυρία παρουσιάζεται η ευμετάβολη συναισθηματική κατάσταση του συγγραφέα και παρατίθεται περιγραφή του Λευτέρη Μαυροειδή για την αντίδραση του Χατζή λόγω του εγκλεισμού του στον Σταθμό.

Κάποια στιγμή όμως τον έπιασε ξαφνικά μια αθεράπευτη λαχτάρα να βγει «έξω στον ανοιχτό κόσμο», κι αυτό του δημιούργησε μια αληθινή ψυχική κρίση. Για ένα διάστημα είχε βρει διέξοδο στο γράψιμο του βιβλίου «Το τέλος της μικρής μας πόλης»⁴⁹¹. [...] Και κάθε φορά που

⁴⁸⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 396, Φ. 21\7\12

⁴⁸⁸ Ψιμούλη Β., «*Ελεύθερη Ελλάδα*» «*Η Φωνή της Αλήθειας*», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, ό. π., σ. 36-58

⁴⁸⁹ Ό. π., σ. 24-36, 64

⁴⁹⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 396, Φ. 21\7\15

⁴⁹¹ Ο Χατζής, όπως αναφέρει ο Λ. Μαυροειδής γράφει μανιωδώς τα διηγήματα, όσο βρίσκεται στο Βελιγράδι αλλά κυρίως στο Βουκουρέστι (Μαυροειδής Λ., *Από τον σταλινισμό στην περεστρόικα*, Αθήνα,

ερχόταν ο Πέτρος Ρούσος στους «θόλους»⁴⁹², ο Τάκης έπεφτε σχεδόν στα πόδια του: «-Αφήστε με σύντροφε Πετρή, να βγω έξω. Δεν αντέχω σου λέω άλλο, πεθαίνω κάθε στιγμή εδώ μέσα, πνίγομαι!»⁴⁹³.

Ο ραδιοφωνικός σταθμός λόγω της δυναμικής του ως μέσο μαζικής ενημέρωσης κάλυψε κατά κύριο λόγο τις απαγορεύσεις και τις διώξεις του ελλαδικού χώρου⁴⁹⁴. Ο Σταθμός *Ελεύθερη Ελλάδα* θα διακόψει τη λειτουργία του για δύο χρόνια μετά την 6^η *Ολομέλεια* (Μάρτιος 1956) και θα εκπέμψει ξανά τον Ιούνιο του 1958 με τη νέα ονομασία, «*Η Φωνή της Αλήθειας*»⁴⁹⁵. Από το 1950 προγραμματίζονται ελληνικές εκπομπές και σε άλλες σοσιαλιστικές χώρες⁴⁹⁶. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις επιτυχημένες εκπομπές του Κώστα Σιαπέρα στο *Ράδιο Σόφια* και την τρίωρη παιδική εκπομπή του Πέτρου Ζαρκογιάννη στην Ουγγαρία⁴⁹⁷.

Ο εκδοτικός μηχανισμός (1947-1956)

Ο Νίκος Ζαχαριάδης αναγνωρίζει ότι:

στον λαϊκό- απελευθερωτικό πόλεμο πολεμάν όχι μόνο σε πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό αλλά και ιδεολογικό μέτωπο με στόχο τη διαμόρφωση του ηθικού των μαχητών και το σμπάραλιασμα του ηθικού των αντιπάλων. Στο ιδεολογικό μέτωπο χρειάζεται πιο έντονος και αποφασιστικός αγώνας μέσα στις γραμμές μας, μέσα στον κόσμο που πιστεύει σε μας και μας ακολουθεί, μέσα στις γραμμές του εχθρού, καθώς επίσης και ενάντια στην προπαγάνδα του, τη δημαγωγία και την απάτη του. [...] Για βασική αποστολή της η διαφώτιση (μέσα στο ΔΣΕ) έχει να κατατοπίζει το μαχητή απλά και κατανοητά, με συζητήσεις, με ομιλίες, με τα έντυπα, με νέα μας για την κατάσταση, να τον προσανατολίζει σωστά, να λύνει τις απορίες του, να απαντά στα ερωτήματα που του γεννιούνται.

Τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν είναι καθημερινά δελτία ειδήσεων, εφημερίδες, ραδιοσταθμός, τρικ, προκηρύξεις, τηλεβόες, ειδικές εκδόσεις, ομιλίες που

1988, σ. 83-84 στο: Χοκβέρντα Χ., *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, Καλλιγράφος, Αθήνα, 2015, σ. 212-213

⁴⁹² Ρουμάνικο αρχοντικό σε αριστοκρατική συνοικία του Βουκουρεστίου, που στεγάζεται ο Σταθμός

⁴⁹³ Μαρτυρία Μαριάννας Βεάκη, *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2001, σ. 87-91

⁴⁹⁴ Ρούσος Π., «Φωνή λαού, σφυροκόπος της νίκης του (στα πέντε χρόνια του ραδιοφωνικού σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα»», *Νέος Κόσμος*, τ.1, 1952.

⁴⁹⁵ Ψιμούλη Β., «Ελεύθερη Ελλάδα» «*Η Φωνή της Αλήθειας*», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, ό. π., σ. 73-74

⁴⁹⁶ Σουλτανιά Κ., *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό. π., σ. 35-36. Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 177

⁴⁹⁷ Τσέκου Κ. *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, ό. π., σ. 150

πρέπει να μεταδίδουν τη βεβαιότητα της νίκης, τη στενή σύνδεση με τον λαό και την υπεροχή του απέναντι στους αντιπάλους. Εκφράζει μάλιστα την πεποίθηση πως η επαναστατική δράση θα δημιουργήσει νέα ταλέντα και θα αναπληρώσει το έλλειμα που υφίσταται στην λογοτεχνική απόδοση⁴⁹⁸.

Σ' αυτό το πνεύμα ήδη έχουν επιστρατευθεί πολύγραφοι και κινητά τυπογραφεία στα αρχηγεία του ΔΣΕ⁴⁹⁹. Το κλιμάκιο την *Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ* (Πέτρος Ρούσος, Γιάννης Ιωαννίδης) βρίσκεται τον Αύγουστο του 1946 στο Βελιγράδι ασχολούμενο με τη διακίνηση έμψυχου και άψυχου υλικού. Γνωρίζουμε ότι ο ΔΣΕ κάνει εκκλήσεις για υλικά τυπογραφείου με αποτέλεσμα να πραγματοποιούνται μεγάλες αποστολές χρηματοδοτούμενες από την ΚΕ του *ΚΚΓιουγκοσλαβίας*, ενώ ο ίδιος ο Ζαχαριάδης απευθύνει αίτημα βοήθειας στον Ζντάνοφ την 1^η Σεπτεμβρίου του 1947. Παρά τις δυσκολίες στη διακίνηση τυπώνονται και μεταφέρονται σακιά με χιλιάδες βιβλία προς τα βουνά της Ελλάδας⁵⁰⁰.

Οι εκδόσεις στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου γίνονται από το Μπούλκες σε συνεργασία με το κλιμάκιο του Βελιγραδίου. Εκδίδονται δεκάδες βιβλία, φυλλάδια και μονόφυλλά από τους πρώτους μήνες της εγκατάστασης των προσφύγων (Οκτώβρη του 1945) ως το Σεπτέμβριο 1949 και θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι οι ελληνόγλωσσες εκδόσεις με το λογότυπο «*Εκδοτικό Ελεύθερη Ελλάδα*», που εμφανίζονται από τον Νοέμβρη του 1947, προέρχονται από τα πιεστήριά του. Από το Σεπτέμβρη του 1948 μεταφράζονται ακόμη και ρώσικα επαναστατικά ρομάντζα, για να εμψυχώσουν τους μαχητές του ΔΣΕ⁵⁰¹. Εξάλλου στην 5^η Ολομέλεια (30-31 Ιανουαρίου 1949) ο Ν. Ζαχαριάδης τονίζει ότι γενικά τα σοβιετικά λογοτεχνικά έργα μεταφέρουν χρήσιμη πολεμική πείρα⁵⁰².

⁴⁹⁸ Ζαχαριάδης Ν., *Όλοι στ' άρματα όλα για τη νίκη*, ό. π.

⁴⁹⁹ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ.19-23

⁵⁰⁰ Κόντης Β. – Σφέτας Σ. *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα Γιουγκοσλαβικά και Βουλγαρικά Αρχεία*, Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 195

⁵⁰¹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 153, Φ. 7\40\154

⁵⁰² Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 17-92, *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, σ. 24

Μετά την οριστική ρήξη Τίτο – Κομμουνισμός⁵⁰³ το καλοκαίρι του 1948 η έδρα των εκδόσεων, του κλιμακίου Βελιγραδίου και του Ραδιοφωνικού Σταθμού μεταφέρεται στο Βουκουρέστι, όπου τον Ιανουάριο του 1949 συγκροτείται ο εκδοτικός μηχανισμός ενσωματώνοντας τα μεταφραστικό συνεργείο της Βουδαπέστης και εν μέρει το τυπογραφείο του Μπούλκες⁵⁰⁴. Ως τον Οκτώβρη του 1954 το λογότυπο είναι «*Εκδοτικό Νέα Ελλάδα*» και στη συνέχεια στα τέλη του 1954 «*Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις*» (ΠΛΕ).

Διευθυντής του εκδοτικού ορίζεται ο Κώστας Καραγιώργης από το Δεκέμβρη του 1949 ως τις 9 Ιουνίου του 1950. Μετά την απολάκτιση του Καραγιώργη ορίζεται διευθυντής ως το τέλος του 1951, ο Βάσος Γεωργίου, κατόπιν ο Λάμπης Ράππας ως το καλοκαίρι του 1953 και τέλος ο Χρήστος Κοσμίδης ως το καλοκαίρι του 1954. Από τις αρχές του 1955 και μέχρι την 6^η Ολομέλεια του Μαρτίου του 1956 τη γενική οργάνωση του εκδοτικού αναλαμβάνουν οι: Π. Ρούσος και Λ. Στρίγκος. Ορισμένος από την ΚΕ στην εποπτεία είναι ο Δ. Βλαντάς, ο οποίος από το 1951 γίνεται γραμματέας της *Επιτροπής Διαφώτισης*⁵⁰⁵.

Το εκδοτικό αποτελεί μια επιχείρηση σοσιαλιστικού τύπου, που χρηματοδοτεί το *Εργατικό Κόμμα* Ρουμανίας⁵⁰⁶ και δίνεται έμφαση στην πολιτική διαπαιδαγώγηση των εργαζομένων, οι οποίοι ζουν σε κολεκτίβα, σε λίγα κτήρια με κεντρική οργάνωση σίτισης και ελεύθερου χρόνου, ενώ επιβάλλεται συνωμοτικότητα και επαγρύπνηση⁵⁰⁷. Στα προβλήματα των εκδόσεων περιλαμβάνεται η κακή οργάνωση της εργασίας, η προχειρότητα των μεταφράσεων, καθώς και πρακτικότερα ζητήματα που σχετίζονται με τη βιβλιοδεσία, την απρόσεκτη δακτυλογράφηση και λάθη στη στοιχειοθέτηση⁵⁰⁸.

Τον Σεπτέμβριο του 1954 το *Εκδοτικό Νέα Ελλάδα* διαλύθηκε. Στις 27 Δεκεμβρίου του 1954⁵⁰⁹ ο Ράππας γράφει σε έκθεσή του ότι η μεταφορά έγινε σπασμωδικά και επιπόλαια, οπότε υπήρχαν καθυστερήσεις και δεν έχει ληφθεί μέριμνα

⁵⁰³ Συντονιστικό γραφείο πληροφοριών των κομμουνιστικών κομμάτων (1947-1956)

⁵⁰⁴ Ο. π., σ.19-29

⁵⁰⁵ Ο. π., σ.28-36, 41-53, 56-58

⁵⁰⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 294, Φ13\57\73

⁵⁰⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.138, Φ. 7\25\67, 15-7-1952. Γεωργίου Β., *Η ζωή μου*, Αθήνα, 1992, σ. 608-610

⁵⁰⁸ «Η εκδοτική μας δουλιά στα 1951 και τα καθήκοντά μας στα 1952, *Νέος Κόσμος*, τ.1, 1952, σ. 57-60

⁵⁰⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ κ.294, Φ 13\57\105

για επίσημη καθοδήγηση και λογοκρισία. Κατόπιν μετακινείται στην πόλη Ντεζ στα σύνορα με την Ουγγαρία και μετά το 1956 τα βιβλία τυπώνονται στη Βαρσοβία και σε άλλες *Λαϊκές Δημοκρατίες*⁵¹⁰.

Το νέο πλαίσιο δουλειάς σε μια αυτόνομη πλέον κρατική οικονομική επιχείρηση περιλαμβάνει πλάνο, ταχύτητα και χρονικούς περιορισμούς στις εκδόσεις εις βάρος της ποιότητας⁵¹¹. Αυτό επισημαίνει ο υπεύθυνος του εκδοτικού Γ. Αθανασιάδης σε επιστολή του στον Π. Ρούσσο. Οι άνθρωποι της «σύνταξης», οι οποίοι είναι ταυτόχρονα και κομματικά στελέχη εντάσσονται στην *Επιτροπή Διαφώτισης*, που είναι βασικό όργανο της ΚΕ για ζητήματα ιδεολογικού μετώπου. Στόχο αποτελεί η μετάδοση της κομματικής γραμμής σε μεγάλη μάζα του πληθυσμού συγχρόνως με την αντιμετώπιση του ιδεολογικού εχθρού. Αναφορικά με τους λογοτέχνες ο ρόλος της *Επιτροπής* είναι καθοριστικός, καθώς αναθέτει τη συγγραφή και καθοδηγεί.

Λογοτεχνία στην υπερορία (1950-1955)

Σοσιαλιστικός ρεαλισμός⁵¹². Οι λογοτέχνες της υπερορίας, όπως ήταν αναμενόμενο, εναρμονίστηκαν στα κελεύσματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ενός καλλιτεχνικού

⁵¹⁰ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 49-53. Ψιμούλη Β., «Ελεύθερη Ελλάδα» «Η Φωνή της Αλήθειας», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, ό. π., σ. 56-58

⁵¹¹ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 217

⁵¹² Για την περίπτωση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού βλ. σχετική βιβλιογραφία: Αλτουσέρ, Λ., *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978. Βακαλιός, Θ., *Τέχνη και Πολιτική - Επιστήμη και Τέχνη*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2008. Γκόρκυ, Μ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, Σύγχρονη πεζογραφία, Αθήνα, 1979. Κυριαζόπουλος, Σ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στη ζωγραφική*, Τροπές, Αθήνα, 1977. Μαρκούζε, Χ., *Το τέλος της ουτοπίας*, Ύψιλον, Αθήνα, 1985. Μαρξ, Κ. - Ένγκελς, Φ., *Κείμενα για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, Εξάντας, Αθήνα, 1975. Μήλας, Σ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η σχέση του με τη στράτευση στην τέχνη*, Καρανάση, Αθήνα, 1989. Οφτσαρένκο, Α. Ι., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982. Ραυτόπουλος, Δ., *Τέχνη και εξουσία*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1985. Σινιάφσι, Αν., *Τι είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, Λαδιάς, Αθήνα, 1959. Μπαρούτας Κ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στην ελληνική τέχνη*, Τέχνης Οίστρος, Αθήνα, 2006. Milosz C., *Αιχμάλωτη Σκέψη*, ό. π. Eagleton T., *Ο Μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, Ύψιλον, Αθήνα, 1981. Βογιάζος Α., *Σοσιαλισμός και κουλτούρα (1917-1932)*, τόμος Α' Β', Θεμέλιο, Αθήνα, 1978. Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875-1974*, τόμος Γ', Γνώση, Αθήνα, 1995. Αναγνωστάκης, Μ., «Προβλήματα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Τόμος Ε' (Μάιος 1957), σ. 440-444. Κόκορης Δ., *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών*

ρεύματος, που επιβλήθηκε στη *Σοβιετική Ένωση* και τις χώρες που εκείνη ήλεγχε. Η καλλιτεχνική τάση αρχικά ως προλεταριακή τέχνη εμφανίστηκε για πρώτη φορά μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Η απεικόνιση της πάλης των τάξεων, παράλληλα με την παρουσίαση των αυθαιρεσιών και της σήψης της αστικής τάξης αποτελούν βασικούς παράγοντες της θεματολογίας⁵¹³. Καθοριστικό ρόλο παίζει η εκλογή του θέματος και η λογοτεχνική κριτική επηρεάζεται άμεσα από τη *θεωρία της αντανάκλασης*. Στόχος είναι να υπηρετηθούν τα κομματικά κελεύσματα και στην προσπάθεια αυτή διευρύνεται ο έλεγχος και οι πιέσεις των καλλιτεχνών⁵¹⁴.

Ο όρος *σοσιαλιστικός ρεαλισμός* εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1932. Η μέθοδός του καθορίζεται τον Αύγουστο του 1934, στην Μόσχα, στο πρώτο *Πανενωσιακό Συνέδριο Συγγραφέων* και επηρεάζει το σύνολο της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Εμπνευστές του υπήρξαν ο Ιωσήφ Στάλιν, Αντρέι Ζντάνοφ και ο Μαξίμ Γκόρκυ. Οι δύο τελευταίοι αναλαμβάνουν και τη διεύθυνση του συνεδρίου.

Η τέχνη δε νοείται ως παράγοντας ανεξάρτητος από την ιστορία και τα υποκείμενά της, αντίθετα συνιστά σοβαρή και υπεύθυνη κομματική εργασία. Επιφορτίζεται λοιπόν με το έργο της παρουσίασης του αγώνα του ατόμου προς τη σοσιαλιστική πρόοδο με τρόπο όχι μόνο ρεαλιστικό αλλά ταυτόχρονα και μεγαλειώδη. Βασικός σκοπός του ρεύματος αυτού θεωρείται η διάδοση της σοσιαλιστικής αντίληψης αρχικά στον αγροτικό και εργατικό πληθυσμό – συνδέεται εξάλλου με την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος - και στη συνέχεια στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Συγχρόνως στοχεύει στην κατάρριψη των συμβάσεων και της πλαστής αισιοδοξίας του αστικού κόσμου και οδηγεί αναπόφευκτα στην αμφισβήτησή του. Κινητήριο δύναμή του θα αποτελέσει η ιδεολογία, η οποία θα επέμβει στην κοινωνική συνείδηση διατηρώντας ζωντανό το παρελθόν, ώστε να μην περνούν στη λήθη τα

στο λογοτεχνικό πεδίο: *Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)*, ό.π., Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 77, 83, 198-199, 170-171, 176, 178. *Η Αυγή*, 12\3\2018, «Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στις τέχνες», Σταμάτης Κ.

⁵¹³ Μπένγιαμιν Β., «Ο συγγραφέας ως παραγωγός», σ. 292-298, στο: Newton K.M., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2013

⁵¹⁴ Κόκορης Δ., *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)*, ό.π., σ. 13-14, 53

τρωτά του καπιταλισμού, δημιουργώντας παράλληλα ένα είδος προλεταριακής κουλτούρας μαρξιστικής θεώρησης με στόχο την επικράτηση του κομμουνισμού.

Για να ανταποκριθεί το λογοτεχνικό έργο εν προκειμένω στις απαιτήσεις αυτές, χρειάζεται να αναπαραστήσει ρεαλιστικά την πραγματικότητα με τρόπο ακριβή και πιστό⁵¹⁵. Επιβάλλεται ουσιαστικά η αναπαράσταση της κοινωνίας που βρίσκεται σε εξέλιξη, γι' αυτό και απορρίπτεται η φωτογραφική αναπαράσταση του νατουραλισμού. Η επιλογή του συγγραφέα δεν είναι αυτοπροαίρετη αλλά προέρχεται από την κρατική εξουσία, η οποία ρυθμίζει και την καλλιτεχνική ορθότητα. Το κόμμα διαφωτίζει, καθοδηγεί και έχοντας την ευθύνη της επικράτησης του ρεύματος του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού* τοποθετεί στελέχη του σε υπεύθυνες θέσεις για τη διάδοσή του. Ουσιαστικά επιβάλλεται η υιοθέτηση συγκεκριμένης θεώρησης της πραγματικότητας από τον ίδιο τον καλλιτέχνη κατά τη δημιουργία του. Η τέχνη συνολικά λειτουργεί προπαγανδιστικά με στόχο να νομιμοποιήσει το σοβιετικό καθεστώς και επιπλέον τίθενται συγκεκριμένοι αισθητικοί περιορισμοί σε όλα τα είδη της τέχνης (εικαστικές τέχνες– κινηματογράφος).

Η καλλιτεχνική δημιουργία αντανakλά την κοινωνική πραγματικότητα με απόλυτα παραστατικό τρόπο και με αίσθημα πολιτικής ευθύνης. Οι λεπτομερείς περιγραφές και η ιστορική ακρίβεια επιδιώκονται με συνέπεια. Ωστόσο η κομματική αλήθεια και η εξιδανίκευση του κόμματος τίθεται πέρα από κάθε έλεγχο και αμφισβήτηση. Πρόκειται σαφώς για στρατευμένη τέχνη, αλλά η στράτευση απορρέει από τις καταστάσεις και τη δράση και θεωρητικά μόνο όταν δε δίνεται άμεσα η αναμενόμενη λύση της υπόθεσης, επιτυγχάνεται η αποστολή του λογοτεχνικού έργου⁵¹⁶.

Η θεματική των έργων σχετίζεται με την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, τις αγωνίες, τα βάσανα, τους αγώνες και τις προσδοκίες τους για ένα καλύτερο μέλλον. Οι ήρωες είναι κατά βάση θετικοί και χρησιμοποιείται το μανιχαϊστικό δίπολο, που εξυπηρετεί τον διδακτικό χαρακτήρα της τέχνης. Στο ίδιο

⁵¹⁵ Newton K.M., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, ό.π., σ. 273

⁵¹⁶ Λούκατς Γ., «Ο κριτικός ρεαλισμός στη σοσιαλιστική κοινωνία», Ήγκλετον Τ, «Προς μια επιστήμη του κειμένου», στο: Newton K.M., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, ό.π., σ. 284-291, σ. 299-307

πνεύμα προτείνεται η εκλαΐκευση της γλώσσας και η απλότητα του περιεχομένου, ως παράγοντες που θα συμβάλλουν στην ταύτιση του πρωταγωνιστή με τον απλό άνθρωπο.

Η ελπίδα και η αισιοδοξία για το μέλλον και το ευτυχές τέλος, όπως αυτό πραγματώνεται μέσα στην κομμουνιστική κοινωνία αποτελούν χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού*. Το ρομαντικό στοιχείο παρουσιάζει εμφανικά τη θετική πλευρά των γεγονότων ως κατάφαση και ελπίδα για τη ζωή, πολλές φορές δημιουργώντας έναν *φανταστικό και υπερβατικό κόσμο*, υποσκελίζοντας τα μικρά και ανούσια. Αντίθετα ο πεσιμισμός, το απραγματοποίητο όνειρο και οι ανεκπλήρωτες ελπίδες δεν έχουν θέση στα έργα του.

Το κίνημα του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού* διαμορφώνεται με βάση τις αρχές της κομματικότητας, της λαϊκότητας και της ταξικότητας, συνυφασμένες με τη μαρξιστική θεωρία. Οι καλλιτέχνες νιώθουν μέρος του πεντάχρονου πλάνου της οικοδόμησης της πατρίδας τους. «*Φτάνει μόνο να ξέρει ο κάθε τεχνίτης που χτυπώνει σε κάθε εποχή τα σφυριά της ζωής, και να χτυπά κι εκείνος μαζί τους στον στόχο*» κατά τον Μαγιακόφσκι. Τονίζονται οι αντιθέσεις μεταξύ των τάξεων, ώστε να ευνοείται η συσπείρωση και η συνεργασία μεταξύ των μελών του κόμματος. Η ανθρώπινη προσωπικότητα δεν νοείται πέρα και έξω από την κοινωνία με την οποία βρίσκεται σε άρρηκτη ενότητα.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η ελευθερία στην τέχνη ανακόπτεται και επιβάλλεται η περιχαράκωση της καλλιτεχνικής δημιουργίας στις επιταγές του κόμματος. Η φαντασία, η αυτονομία και οι απόπειρες πειραματισμού και καινοτομιών εξοβελίζονται από το νέο σοβιετικό δόγμα. Ο φορμαλισμός κρίνεται δυσνόητος για τις μάζες, η αφηρημένη τέχνη κατηγορείται για ασάφεια και δεν μπορεί να ενταχθεί στο αυστηρό και άκαμπτο πνεύμα του καλλιτεχνικού κινήματος.

Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός είναι μια μορφή καλλιτεχνικής δημιουργίας που γέννησε αντιδράσεις, εφόσον κατηγορήθηκε ότι περιορίζει την οικουμενικότητα της τέχνης και την περιορίζει σε *συγκεκριμένα και επικαιρικά καθήκοντα*. Η τέχνη εργαλειοποιείται και χάνει το βάθος και της αξία της. Ο «*υπόρρητος, αφηρημένος ή συμβολικός*» χαρακτήρας της δεν πραγματώνεται όσο ο δημιουργός υπακούει αυστηρά στην πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας και τον δογματισμό του κινήματος. Ωστόσο θα ήταν άδικο να θεωρήσουμε ότι κυριαρχεί απόλυτη ομοιομορφία και δεν υφίσταται διαφορετικότητα στα έργα του ή ότι οι εκπρόσωποί τους δεν έχουν

περιθώρια προσωπικών πειραματισμών και ανάδειξης της προσωπικής τους τεχνοτροπίας, καθώς αγωνίζονται να εκφράσουν τις ανθρώπινες διεκδικήσεις. Εξάλλου υπήρξαν έργα σοσιαλιστικού ρεαλισμού που ξεχώρισαν για την σημαντική αισθητική τους αξία και καλλιτέχνες διαχρονικής εμβέλειας. Κυριότεροι εκπρόσωποί του ήταν οι: Γκόρκυ, Μαγιακόφσκι, Σόλοχοφ, Φέντιν, Φαντέγιεφ, Αζάγιεφ, και η Νικολάγιεβα.

Στην Ελλάδα το 1945 εκδίδεται συλλογή δεκαπέντε διηγημάτων με ιστορίες από την Αντίσταση στην Ελλάδα⁵¹⁷. Στον πρόλογο που υπογράφεται από το *Τμήμα Μόρφωσης – Διαφώτισης* του Κ.Σ. της ΕΠΟΝ εκθειάζεται στο πνεύμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, ο ρόλος των καλλιτεχνών ως αρχιτεκτόνων της ανθρώπινης ψυχής και η συμβολή τους στην ΕΠΟΝ. Πρόκειται, όπως τονίζεται για «διαλεχτούς λογοτέχνες» η παρουσία των οποίων κατά την Αντίσταση αποτελεί εγγύηση για τη συνέχιση του αγώνα τους. Θεωρείται επίσης ότι το συγκεκριμένο «βιβλιαράκι είναι μια καλή αρχή σε μια μεγάλη προσπάθεια». Εξάλλου η περίοδος 1940-1944 τους εξασφάλισε «ανεκτίμητο απόθεμα υλικού, για να πλάσουν τα καινούργια τους δημιουργήματα». Το κείμενο αυτό προοιωνίζει τη δημιουργία του εκδοτικού μηχανισμού στις Λαϊκές Δημοκρατίες και εκφράζει τη φιλοσοφία της Επιτροπής Διαφώτισης. Μεταξύ των συγγραφέων της συλλογής άλλωστε βρίσκονται σχεδόν όλοι οι πεζογράφοι που μετοίκησαν λόγω πολιτικών πεποιθήσεων και εξέδωσαν έργα τους την πρώτη πενταετία που εξετάζουμε.

Οι λογοτέχνες της υπερορίας νεότεροι σε ηλικία και σε επισφαλές περιβάλλον έχουν ήδη καταγράψει σελίδες της Αντίστασης. Έχουν καταθέσει κείμενα που αναφέρονται στην αλληλεγγύη και την αυτοθυσία, που έδειξαν οι Έλληνες κατά την περίοδο της Κατοχής. Έχουν σχολιάσει το δράμα των κρατουμένων, έχουν καταδικάσει συνεργάτες των Γερμανών και περιέγραψαν το ρόλο των γυναικών και των νέων μεταφέροντας παράλληλα συγκινητικές ιστορίες μικρών εβραϊόπουλων στη δίνη του πολέμου. Έχουν δηλαδή θέσει το πλαίσιο και τη θεματική της μελλοντικής τους ενασχόλησης, ενώ συγχρόνως έχουν διαφοροποιηθεί από τους υπόλοιπους συγγραφείς της εποχής τους, πριν ακόμη ξεσπάσει ο Εμφύλιος⁵¹⁸.

⁵¹⁷ 15 *Διηγήματα από την Αντίσταση*, Έκδοση «Νέας Γενιάς», Αθήνα, 1945

⁵¹⁸ Ο. π.

Προβλήματα επιβίωσης και λογοτεχνικές αναζητήσεις. Τις λογοτεχνικές εκδόσεις στον εκδοτικό μηχανισμό της Ρουμανίας αναλαμβάνει από τον Οκτώβρη του 1951 το *Λογοτεχνικό Τμήμα* με υπεύθυνο τον δημοσιογράφο του *ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ*, Α. Σπήλιο, γνωστό από τη στήλη του *Σφυριές*. Καθοδηγητής είναι ο Αλ. Ψηλορείτης και μέλη οι: Έλλη Αλεξίου, Γ. Ζωΐδης, Φούλα Χατζιδάκη, Τ. Αδάμος και Θ. Πιερίδης. Σε δεύτερη φάση από τον Οκτώβρη του 1953 το τμήμα μετονομάζεται σε «*Λογοτεχνικό Κύκλο*» ξανά υπό τον Α. Σπήλιο με καθοδηγητή τον Στρ. Αναστασιάδη και συμμετοχή των: Έλλης Αλεξίου, Τ. Αδάμου, Γ. Βεάκη, Α. Βογιάζου, Θ. Πιερίδη, Δ. Ρεντή και Φ. Χατζιδάκη⁵¹⁹. Τέλος, όταν το Φλεβάρη του 1955 μεταφέρεται στην πόλη Ντεζ, μαζί με το υπόλοιπο εκδοτικό έχει υπεύθυνο τον Κώστα Πουρναρά (Μπόση) και υπόλοιπα μέλη τους: Τ. Αδάμο, Μ. Αλεξανδρόπουλο, Έλλη Αλεξίου, Α., Βογιάζο, Α. Σπήλιο⁵²⁰.

Το *Λογοτεχνικό Τμήμα*⁵²¹, το οποίο συνεδριάζει τακτικά μία φορά το μήνα⁵²², επιφορτίζεται με τη γνωμοδότηση των νέων έργων που έρχονται προς έκδοση στην *Επιτροπή Διαφώτισης*, καθώς και με την προώθηση των εκδοθέντων έργων με βιβλιοπαρουσιάσεις⁵²³ και προβολή τους σε ραδιοφωνικές εκπομπές⁵²⁴ και στον προσφυγικό Τύπο⁵²⁵. Στο έργο του περιλαμβάνεται επίσης εκτός από την άμεση συγγραφή νέων έργων και η ενημέρωση για τη συγγραφική παραγωγή της Ελλάδας. Βασικός στόχος θεωρείται η συγγραφή λογοτεχνικών έργων με θέμα τους λαϊκούς αγώνες⁵²⁶. Προτείνεται, αν και δεν πραγματοποιείται, δίμηνη αποδελτίωση του Τύπου για πρακτικά ζητήματα που ανακινούνται από τους διανοούμενους της Αθήνας⁵²⁷. Θα πρέπει ακόμα να ενθαρρύνει τους νέους λογοτέχνες, να φροντίζει για την ποιότητα των έργων τους, να αναπτύσσει το ιδεολογικό και θεωρητικό υπόβαθρο των μελών του και να τους εξασφαλίζει αρμονική συνεργασία⁵²⁸.

⁵¹⁹ Ο. π., σ. 82

⁵²⁰ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 9-26

⁵²¹ Το 1953 μετονομάζεται σε «*Λογοτεχνικό Κύκλο*»

⁵²² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\12\152

⁵²³ Ο. π., κ. 242, Φ. 13\4\21

⁵²⁴ Ψιμούλη Β., ό. π., σ. 58-60

⁵²⁵ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 82-84

⁵²⁶ Ο. π., κ. 286, Φ. 13\48\165

⁵²⁷ Ο. π., κ. 240, Φ. 110

⁵²⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, 13\4\30

Οι λογοτέχνες πολιτικοί πρόσφυγες έχουν ανάγκη να γράψουν, για να δικαιωθούν ή να επιβεβαιωθούν μετά την ήττα του Εμφυλίου θεωρώντας καθήκον την ακριβή καταγραφή της εμπειρίας τους. Ο συγγραφέας Νίκος Μιχαλάκης σε επιστολή του προς τον Πέτρο Ρούσο με αφορμή την έγκριση για δημοσίευση διηγήματος του σε συλλογή των *Πολιτικών και Λογοτεχνικών εκδόσεων* υπόσχεται συνέπεια και αφοσίωση στο έργο του με ύφος ιδιαίτερα ενοχικό και απολογητικό⁵²⁹. Πολλές φορές οι συγγραφείς επιδιώκουν και αιτούνται στην *Επιτροπή Διαφώτισης* τη συγκέντρωση στοιχείων σχετικά με τα θέματά τους⁵³⁰.

Η ζωή τους, όπως είδαμε, και η παρουσία τους ως λογοτέχνες δεν είναι ανέφελη. Ειδικότερα για τη λογοτεχνική τους πορεία έχουν να προσπεράσουν σκοπέλους, που σχετίζονται με την πολιτική εξουσία του *ΚΚΕ* και των χωρών που τους υποδέχονται, την επαγγελματική τους μικροκοινωνία αλλά και τη ίδια τους την ψυχολογία. Σε ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες δοκιμάζονται καθημερινά ως προς τις πολιτικές τους απόψεις. Παρατηρούμε ότι αδυνατούν να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και τις αντιρρήσεις τους από φόβο για την κομματική αντίδραση. Ακόμα και η συνεργασία μεταξύ τους είναι ελεγχόμενη, παρόλο που γίνονται προσπάθειες για επικοινωνία. «*Η Επιτροπή Διαφώτισης θεωρεί ότι οι συνθήκες είναι ώριμες για σύσκεψη των λογοτεχνών μας του εξωτερικού με σκοπό τη συνένωσή τους και τη συμβολή τους στην ανάπτυξη της πατριωτικής λογοτεχνίας της Ελλάδας*»⁵³¹

Τα μέλη του *Λογοτεχνικού Τμήματος* έχουν πολλαπλές αρμοδιότητες, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται φαινόμενα συγκεντρωτισμού⁵³², τα οποία δημιουργούν εντάσεις και επιβαρύνουν τους συγγραφείς δυσχεραίνοντας το έργο τους⁵³³. Πολλές φορές έρχονται αντιμέτωποι και δυσανασχετούν λόγω της κομματικής εύνοιας, όπως στην περίπτωση του Δημήτρη Χατζή, για τον οποίον η κριτική του βιβλίου του το *Τέλος της μικρής μας πόλης* είναι ιδιαίτερα επιφυλακτική⁵³⁴. Ο συγγραφέας αγωνίζεται να ισορροπήσει ανάμεσα στις συγγραφικές του επιλογές και την ευδιάκριτη ανάγκη του

⁵²⁹ Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\271

⁵³⁰ Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\248, Φ. 13\3\246, Φ. 13\3\302

⁵³¹ Αρχείο *ΚΚΕ*, ΑΣΚΙ, κ. 252, Φ. 13\14\018

⁵³² Αρχείο *ΚΚΕ*, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\39,

Ο. π., κ. 240, Φ. 13\2\62

⁵³⁴ «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος*, τχ. 6, 1954 ό. π., σ. 77

να συμπορεύεται με την κομματική γραμμή⁵³⁵. Μπορούμε επίσης να διακρίνουμε δύο κατηγορίες λογοτεχνών. Αυτή των προστατευόμενων και αυτή των παραγνωρισμένων με προβλήματα στέγης, υγείας, τόπου και χρόνου εργασίας. Με έντονο το αίσθημα αδικίας και έλλειψης αναγνώρισης καταγγέλλεται σε εκτενή επιστολή του ποιητή Θεοδόση Πιερίδη προς την *Κεντρική Επιτροπή*, ο παραγκωνισμός και η φίμωση των λογοτεχνών, παρότι μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα έργα του πέρασαν την αυστηρή λογοκρισία και εκδόθηκαν πολύ περισσότερο από άλλων ομότεχνών του. Ο Πιερίδης εκφράζει την πικρία του, γιατί ο διευθυντής του περιοδικού *Νέος Κόσμος*, Τάκης Αδάμος δεν περιέλαβε αυτόν και τη Μέλπω Αξιώτη στους εκπροσώπους της αντιστασιακής τέχνης στο άρθρο του «*Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες*». Δεν αποδίδει την παράλειψη αυτή μόνο σε θέμα προσωπικού γούστου ή επιπολαιότητας, όσο σε προσωπικές αντιπάθειες και έλλειψη διορατικότητας, εφόσον ο ίδιος είναι μάχιμος ποιητής και από τους λίγους που εκδίδουν και μπορούν να προσφέρουν⁵³⁶.

Στον «*Λογοτεχνικό Κύκλο*» ετοιμάζεται μια κατάσταση καλλιτεχνών με σκοπό να συγκροτηθεί οργάνωση λογοτεχνών που θα μεριμνά για τους νέους λογοτέχνες, τους οποίους αντιμετωπίζουν με επιείκεια και συχνά με πνεύμα ευνοϊκότερο από τους μεγαλύτερους⁵³⁷. Η ευνοιοκρατία αλλά και οι συνθήκες που βιώνουν οι λογοτέχνες επηρεάζει και τις μεταξύ τους σχέσεις. Σε απόφαση της *Επιτροπής Διαφώτισης* επικρίνεται η σατιρική εφημερίδα, που έχει δημιουργήσει η Έλλη Αλεξίου σε βάρος του Δ. Ρεντή και του Αλ. Πάρνη⁵³⁸.

Αντιμετωπίζουν επίσης σοβαρά προβλήματα που σχετίζονται με την λογοτεχνική τους ιδιότητά. Δεν έρχονται εύκολα σε επαφή με τη λογοτεχνία της Ευρώπης, επομένως δεν αντιλαμβάνονται τις λογοτεχνικές καινοτομίες και τους

⁵³⁵ Καστρινάκη Α., «Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο: Δημήτρης Χατζής, *Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σ.121-134

⁵³⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\54. Ηλιού Φ., Ματθαίου Α., Πολέμη Π., «Τρία κείμενα -τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη 1951-1956», *Αρχειοτάξιο*, τ.χ. 6, Μάιος 2004, σ. 105-133 & Πούλου Ε., *Η «Επιτροπή Διαφώτισης» του ΚΚΕ και η ελληνική πεζογραφία στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, ό. π., σ. 108-112

⁵³⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.240, φ.13\2\82, κ.240, φ.13\2\155

⁵³⁸ Ό. π., κ. 242, 13\14\28, κ. 286, Φ. 13\48\54

πειραματισμούς που εμφανίζονται⁵³⁹. Απόσταση υπάρχει και από τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα⁵⁴⁰. Σοβαρό πρόβλημα αποτελεί η ελλιπής γνώση της γλώσσας και το νέο πολιτισμικό περιβάλλον, στο οποίο καλούνται να εγκλιματιστούν⁵⁴¹.

Αίτημά τους είναι η έκδοση ενός περιοδικού, το οποίο θα απευθύνεται στο ευρύ κοινό και θα αποτελέσει χώρο επικοινωνίας των δημιουργών μεταξύ τους⁵⁴². Η Φούλα Χατζιδάκη έχει εκπονήσει συγκεκριμένο «Σχέδιο»⁵⁴³. Η απάντηση του Πέτρου Ρούσου, παρόλο που ο ίδιος στερείται θεωρητικών γνώσεων και πιθανόν δεν μπορεί να αντιληφθεί την ουσία της πρότασης, είναι ενδιαφέρουσα από πολιτική άποψη, καθώς επισημαίνει την ανάγκη παραλληλίας με το σταλινικό (σοσιαλιστικό) πρότυπο στην τέχνη, καθώς και την εκλαΐκευσή της και κρίνει απαραίτητη την αντίστοιχη θεωρητική κατάρτιση των συγγραφέων που θα το πλαισιώσουν⁵⁴⁴. Είναι γεγονός ότι η έκδοση ενός περιοδικού θα δημιουργήσει σημαντικά ζητήματα σχετικά με τη διαδικασία ελέγχου της ύλης του. Επιπλέον τα διεθνή πολιτικά γεγονότα (θάνατος Στάλιν, αποσταλινοποίηση) δημιουργούν αποσταθεροποίηση και ανάγκη συγχρωτισμού με το ΚΚΣΕ, επομένως τέτοιου είδους καινοτομίες θα δημιουργούσαν επιπλέον προβλήματα. Το αίτημα αυτό απασχολεί έντονα τους λογοτέχνες ως το 1956, ωστόσο οι προσπάθειες δεν τελεσφόρησαν μέχρι το 1961, οπότε κυκλοφορεί ο «Πυρός»⁵⁴⁵.

Επιπλέον στην προσέγγισή τους με την ελληνική διανόηση, χρειάζεται να αντιμετωπίσουν μια εδραιωμένη στην Ελλάδα και ετεροκατευθυνόμενη λογοτεχνική παραγωγή, την οποία με δυσκολία μπορούν να παρακολουθήσουν από τις χώρες που έχουν μετοικήσει⁵⁴⁶. Ο Τάκης Αδάμος για παράδειγμα εντοπίζει σημαντικά προβλήματα σε ελληνικά έργα. Συγκεκριμένα επικρίνει τα μυθιστορήματα: *Ιερά οδός*

⁵³⁹ Ο. π., κ. 286, Φ. 13\48\110

⁵⁴⁰ Ο. π., κ. 240, Φ. 13\2\39, κ. 286, Φ. 13\48\110

⁵⁴¹ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 9-26

⁵⁴² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\22

⁵⁴³ Ο. π., κ. 306, Φ. 13\68\60

⁵⁴⁴ Ο. π., κ. 294, Φ. 13\56\53

⁵⁴⁵ Τσιντζιλώνης Χ., *Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς*, στο: επιμ. Καραπάνου Α., *Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, ό. π., σ. 45-52

⁵⁴⁶ Μπόση Κ, Αδάμου Τ. «Μερικά ζητήματα της λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», ό. π., σ. 44-57. Σπήλιος Α., «Τα φιλολογικά περιοδικά της αντίδρασης», *Νέος Κόσμος*, τχ. 2, 1951, σ. 52. Αδάμου Τ., «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», *Νέος Κόσμος*, τχ. 11, 1952, σ. 54-57.

(Γ. Θεοτοκά), *Αιχμάλωτοι* (Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου), *Δίχως Θεό* (Άγγ. Τερζάκη), *Εξοδος* (Η. Βενέζη).

«για άρνηση της αλήθειας, δικαίωση εγκλήματος, μοιρολατρία, μυστικισμό, προσπάθεια αποκτήνωσης του ανθρώπου, καλλιέργεια κατώτατων ενστίκτων, φυλετισμό και милитарισμό ανακατεμένα με κακοήθειες και ψευτιές που σκοπό έχουν να δικαιώσουν την αμερικανική κατοχή και την εκμετάλλευση του λαού, να του θολώσουν τα μυαλά, να τον ρίξουν σαν κρέας στα αμερικανικά κανόνια»⁵⁴⁷.

Τέλος, ένα σημαντικό πρόβλημα είναι οι απολαβές των λογοτεχνών. Η οικονομική κατάσταση του Δημήτρη Χατζή για παράδειγμα φαίνεται να είναι δύσκολη το 1951, όπως διαβάζουμε σε σημείωμα της Επιτροπής, αφού κερδίζει μόλις 500 φιορίνια από τον ραδιοσταθμό, όπου γράφει ένα σκετς την εβδομάδα. Προτείνεται λοιπόν από τον Μ. Πορφυρογένη να του δοθεί από το εκδοτικό το ποσό 500 φιορίνων ως τον Ιούλιο του 1953⁵⁴⁸. Συγκριτικά οι Έλληνες λογοτέχνες που έχουν καταφύγει στο εξωτερικό σε άλλες χώρες της Ευρώπης αντιμετωπίζουν επίσης σοβαρά προβλήματα⁵⁴⁹. Η Λιλίκα Νάκου όμως – που ζούσε από μικρή ηλικία σε χώρες της

⁵⁴⁷ Αδάμος Τ., «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», ό. π., σ. 54-57

⁵⁴⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\066

⁵⁴⁹ Το Δεκέμβρη του 1945 αναχωρεί από το λιμάνι του Πειραιά με τελικό προορισμό τη Γαλλία το νεοζηλανδέζικο πλοίο Mataroa μεταφέροντας για μετεκπαίδευση 200 περίπου Έλληνες υποτρόφους της γαλλικής κυβέρνησης, καθώς και διανοούμενους και καλλιτέχνες. Πρόκειται για τον *ανθό της ελληνικής τέχνης και διανόησης*, νέοι εικαστικοί, μουσικοί και επιστήμονες, που θα βίωναν την ευρωπαϊκή προσπάθεια για ανοικοδόμηση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και θα επέστρεφαν στην Ελλάδα, για να αξιοποιήσουν τις γνώσεις τους και την εμπειρία τους. Την παράτολμη πρωτοβουλία και την πραγματοποίηση του εγχειρήματος ανέλαβε ο Οκτάβ Μερλιέ, ένθερμος Φιλέλληνας και διευθυντής του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών. *Κατάφεραν να βγάλουν τους υπότροφους από μια εξαιρετικά δεινή θέση* (35 ήταν ήδη μέλη του ΚΚΕ). *Βλέποντας τον κίνδυνο που κρεμόταν πάνω από το κεφάλι μιας ολόκληρης γενιάς, έσπευσαν να φυγαδεύσουν όσους μπόρεσαν στο εξωτερικό για σπουδές*», όπως αναφέρει ο ιστορικός Νίκος Σβορώνος. Μεταξύ αυτών ήταν οι: Κ. Αξελός, Κ. Καστοριάδης, Ε. Κριαράς, Ν. Σβορώνος, Μ. Μακρής, Στεργιόπουλος Κ., Ε. Αλεξίου, Μ. Χατζηλαζάρου, Μ. Κρανάκη, Ν. Ανδρικοπούλου, Μ. Ζαχαρίας. Οι υπότροφοι αυτοί θα συμβάλλουν στη σύναψη στενών σχέσεων με Ευρωπαίους διανοούμενους, η οποία οδηγεί στην έμπρακτη έκφραση αλληλεγγύης μέσω διαμαρτυριών στο εξωτερικό, επισκέψεων προσώπων, όπως ο Ρ. Éluard και της ίδρυσης οργανώσεων, όπως η League for Democracy in Greece και η Γαλλοελληνική Ένωση. (Ανδρικοπούλου Ν., *Το ταξίδι του Μатарόα 1945*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2008. Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 323-346. Κρανάκη Μ., «Μатарόα» σε *δυο φωνές. Σελίδες ξενιτιάς/« Mataroa » à deux voix. Journal d'exil*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2007. *Ριζοσπάστης*, 11-6-1946, «Χαιρετισμός του Πωλ Ελύάρ»)

Ευρώπης- αναγνωρίζει την πλεονεκτικότερη θέση της Αλεξίου στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Παραθέτουμε απόσπασμα από επιστολή της Νάκου προς την Έλλη Αλεξίου με ημερομηνία 13 Απριλίου 1954. Της γράφει από τη Λωζάννη της Ελβετίας, όπου βρίσκεται ενάμιση χρόνο άνεργη και στα πρόθυρα αυτοκτονίας κατά τα λεγόμενά της.

Εσύ ευτυχώς βρήκες το δρόμο σου. Εγώ Έλλη μου, χτυπιέμαι σαν το χταπόδι. Απενταρία, ανεργία, μοναξιά, προσβολές, να μη σε παίρνουν στις παλιοεφημερίδες και νάχουν αγράμματος τελείως με εκατομμύρια. Αχ, Ελλάδα μου, δεν υποπτεύεσαι τη στενάχωρη ζωή για έναν συγγραφέα, ή μάλλον για έναν άνθρωπο με λίγη συνείδηση και λιγάκι μυαλό⁵⁵⁰.

Μια καταγραφή – «ανακαταγραφή» στην περιοχή της λογοτεχνίας. Είναι χαρακτηριστική η αμηχανία του εκδοτικού για τη γραμματολογική καταγραφή των λογοτεχνών της Ελλάδας. Λείπουν ακόμα για το σύνολο των νεοελληνικών σπουδών βοηθήματα πρωταρχικής αναγκαιότητας, οδηγοί, βιογραφικά και συστηματικά έργα, που είναι απαραίτητα εργαλεία για τη φιλολογική έρευνα⁵⁵¹. Η επαφή με τα ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα είναι ελεγχόμενη από τη πολιτική καθοδήγηση και περιορισμένη⁵⁵². Το 1953 δεν εγκρίνεται – όπως είδαμε - το έργο της Φούλας Χατζιδάκη *Μελέτη για τα προβλήματα της ελληνικής ποιητικής κληρονομιάς*, ενώ και η απόπειρα της Μέλπως Αξιώτη το 1955 με το βιβλίο *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* καθυστερεί να εγκριθεί⁵⁵³.

Η θέση της πρώτης στο *Λογοτεχνικό Κύκλο* φαίνεται ότι δεν της εξασφαλίζει ευνοϊκότερη μεταχείριση έναντι της Αξιώτη, που επιζητά από απόσταση την έγκριση των κειμένων της. Ο Αλέκος Ψηλορείτης σε κρίση του για το έργο της Χατζιδάκη αναγνωρίζει την αξιοπρόσεκτη προσπάθειά της να εξετάσει τα προβλήματα της νεοελληνικής ποιητικής κληρονομιάς με το φως του μαρξισμού – λενινισμού. Ωστόσο διαφωνεί με τον τρόπο που παρουσιάζει τη σχέση τέχνης – κοινωνίας και με το πώς προσεγγίζει τη μικροαστική τάξη. Της δίνονται μάλιστα οδηγίες για το πώς θα έπρεπε να παρουσιαστούν συγκεκριμένοι συγγραφείς. Ο Παλαμάς να εξεταστεί σύμφωνα με τη σχετική πραγματεία του Ζαχαριάδη, οι έπαινοι στον διεθνισμό του Ρήγα προτείνεται

⁵⁵⁰ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 1.2, τακτική αλληλογραφία με Λιλίκα Νάκου, ΕΛΙΑ

⁵⁵¹ Χατζής Δ. , Συγκεντρωτικός βιβλιογραφικός οδηγός για την νεοελληνική φιλολογική σπουδή, 1953, σ. 3 στο: Γουλανδρή Ν., *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, ό. π. , σ. 362-363

⁵⁵² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\110

⁵⁵³ Ματθαίου Άννα – Πολέμη Πόπη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη*, ό. π., σ. 98-117

να παραλειφθούν, να δείξει επιείκεια στον Δ. Σολωμό και τον Αγγ. Σικελιανό, ενώ αναφέρεται ότι ο Κ. Π. Καβάφης δεν έχει θέση στην ελληνική πολιτιστική κληρονομιά⁵⁵⁴.

Η διάρκεια και η ένταση της κρίσης για το έργο της Αξιώτη *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* - για μια μελέτη που θα μπορούσε να είναι δημοσιεύσιμη- και η καθυστέρηση της τελικής απόφασης μας δίνουν πληροφορίες για τον τρόπο που λειτουργούσε η *Επιτροπή* και το χρόνο που χρειαζόταν, για να αποφανθεί. Το έργο της Αξιώτη, το οποίο εκδίδεται το 1955, τα σημειώματα και οι βιβλιοκρισίες που το αφορούν, καθώς και το μέρος του που βρέθηκε στο πίσω μέρος μετάφρασης της συγγραφέως, που περιέχει σημεία που απαλείφθηκαν στην τελική έκδοση κάνουν σαφές το προβληματικό σύστημα σχέσεων που διαμορφώθηκαν στη στενή κοινωνία των λογοτεχνών που πήραν το δρόμο της υπερορίας. Η αντιπαλότητα και οι ανταγωνισμοί, που φτάνουν στην εκδικητικότητα χωρίς προσχήματα προκύπτουν άμεσα από τη διαδικασία. Επιπλέον η αντιφατικότητα στις κρίσεις τους δεν βοηθά το έργο των λογοτεχνών, αντίθετα τους δημιουργεί πρόσθετα προβλήματα. Η πλειοψηφία των λογοτεχνών κρίνονται και κρίνουν εμπλεκόμενοι στον ίδιο μηχανισμό που τους θρέφει και τους απομονώνει ταυτόχρονα⁵⁵⁵.

Η μελέτη της Αξιώτη ασχολείται με τη λογοτεχνία ξεκινώντας από την περίοδο πριν τον πόλεμο. Σχολιάζει το έργο και την παρουσία πολλών συγγραφέων και ποιητών και εστιάζει στα προβλήματα αποκλεισμού λόγω των κρατικών διώξεων καθώς και τις αμερικανικές παρεμβάσεις, ενώ παράλληλα ασχολείται με τις ιδεολογικές τους αναζητήσεις και το ρόλο των προοδευτικών διανοουμένων. Εντοπίζει ατέλειες των εκδόσεων της υπερορίας και θέτει στόχους και προτάσεις.

⁵⁵⁴ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\54. Ηλιού Φ., Ματθαίου Α., Πολέμη Π., «Τρία κείμενα -τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη 1951-1956», *Αρχειοτάξιο*, τ.χ. 6, Μάιος 2004, σ. 105-133 & Πούλου Ε., *Η «Επιτροπή Διαφώτισης» του ΚΚΕ και η ελληνική πεζογραφία στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, ό. π., σ. 108-112

⁵⁵⁵ Α' μέρος συζήτησης: Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 295, Φ. 13\57\25, Φ. 13\57\83, Φ. 13\57\86, κ. 286, Φ. 13\48\96, Φ. 13\48\105, Φ. 13\48\106.

Β' μέρος: Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 27\5\54, Φ. 13\2\174, Φ. 13\2\28, κ. 240, Φ. 13\2\53, Φ. 13\2\182, 13\2\67, 13\2\40, κ. 241, Φ. 13\3\192

Η συζήτηση για την έκδοση γίνεται σε δύο χρόνους. Από το καλοκαίρι του 1953, όταν η συγγραφέας στέλνει το δοκίμιο και ως το Σεπτέμβριο, όπου της στέλνεται το *Σχέδιο απάντησης της Επιτροπής Διαφώτισης*. Η δεύτερη φάση της συζήτησης ξεκινά με την απορριπτική απόφαση στην *Επιτροπή Διαφώτισης* στις 24 Ιουνίου 1954, αλλά τελικά μετά από νέα συνεδρίαση εγκρίνεται η έκδοση, αφού γίνουν κάποιες αλλαγές. Πολλά από τα μέλη της *Επιτροπής Διαφώτισης* (Φ. Χατζιδάκη, Μ. Πορφυρογένης, Α. Σπήλιος Κ. Μπόσης, Δ. Χατζής, Έ. Αλεξίου, Α. Ψηλορείτης, Τ. Σκύφτης) λαμβάνουν μέρος στην κριτική του έργου και παρατηρούμε κοινά σημεία στις θέσεις τους, αν και διαπιστώνεται διαφωνία σχετικά με το αν αξίζει η δημοσίευσή του μετά από ένα «γερό ξαναδούλεμα».

Οι παρατηρήσεις αφορούν το ύφος τής μελέτης, το οποίο, αν και γοργό και ευκολοδιάβαστο έχει «αδύνατα σημεία, προχειρογραφίας» και χαρακτηρίζεται από τη Φούλα Χατζιδάκη ως «ρεπορτάζ σε περιοδικό πλατιάς κατανάλωσης ή σε εφημερίδα». Ειρωνικά λέγεται ότι μάλλον θα έπρεπε να σταλεί στον *Νέο Κόσμο* και είναι κατάλληλο για το ραδιόφωνο. Ο Μ. Πορφυρογένης, σύζυγος της Χατζιδάκη, επικρίνει το γεγονός ότι «δε βαθαίνει στα προβλήματα και φτάνει σε υπερβολές», γιατί επιθυμεί να εκδοθεί και να βρει ανταπόκριση στην Ελλάδα. Η μελέτη έχει κατηγορηθεί από την Έλλη Αλεξίου ότι γράφτηκε με ωφελμιστικό στόχο, την αποκλειστική προοπτική της έκδοσής σε ξένες γλώσσες.

Η αυτοπροβολή της οδηγεί σε κατηγορίες από τη Χατζιδάκη για *εγωκεντρισμό*, και *αυτοϊκανοποίηση*. Ο Απ. Σπήλιος το ονομάζει «*αυτοπροσωπογραφία της σ. Αξιώτη*», αφού το πρώτο μέρος έχει κεντρικό άξονα τη ζωή και το έργο της, γεγονός που θεωρείται αντίθετο με το κομμουνιστικό ήθος «*Η σ. Αξιώτη είναι ένα κράμα, ενός δυνατού και αξιόλογου ταλέντου, μα και σύγχρονα μιας ξέφρενης τάσης αρριβισμού. Όλες οι εκδηλώσεις ξεκινούν από αυτή την τάση, που σχεδόν την έχει σαν αρρώστια*» λέει η Έλλη Αλεξίου. Η Χατζιδάκη δράττεται της ευκαιρίας να κατηγορήσει την Αξιώτη για τις κακές μεταφράσεις που κατέθεσε στην *Επιτροπή*. Η συγγραφέας συμμορφώνεται και απαλείφει στην τελική έκδοση τις αναφορές στον εαυτό της⁵⁵⁶.

Σχετικά με τα πολιτικά της κριτήρια ο Α. Σπήλιος συμφωνεί αλλά δε θεωρεί επιτυχημένη την πραγμάτευση των λογοτεχνικών ρευμάτων και την ονοματοδοσία τους από τη συγγραφέα (εξιστανλισμός, μαλθουσιανισμός), καθώς και την παρουσίαση

⁵⁵⁶ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π.

του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Κατηγορείται επίσης γιατί δεν αναφέρεται στον επαναστατικό ρομαντισμό, που συνιστά βασικό χαρακτηριστικό του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, κατά τον Ζντάνοφ, ο οποίος έχει δώσει τις βασικές οδηγίες για τη συγγραφή λογοτεχνικών έργων. Οι συχνές αναφορές στο πρόσωπο του Ζαχαριάδη, «σαν αρχηγό, αποτυχημένο σαν πρόσωπο για λογοτεχνικό έργο πλάι σε τιμημένους νεκρούς», ο οποίος γενικά βοήθησε την Αξιώτη σε προσωπικό επίπεδο, δε συνάδει με το πολιτικό κλίμα που διαμορφώνεται λίγο μετά το θάνατο του Στάλιν, καθώς η διαδικασία αποσταλινοποίησης αρχίζει να δρομολογείται.

Οι επιλογές της Αξιώτη σχετικά με τους συγγραφείς για τους οποίους κάνει λόγο δεν κρίνονται επιτυχείς. Κατηγορείται για την επιείκεια με την οποία αντιμετωπίζει κάποιους Έλληνες λογοτέχνες και την αυστηρότητα που δείχνει σε άλλους. Ο Ι.Μ.Παναγιωτόπουλος δεν μπορεί να θεωρηθεί «ζεκάθαρα νεοφασίστας». «Ο τρόπος που μιλάει για τον Ελύτη πολυμυρίζει σαλωνιακό κομμουνισμό». Δείχνει ανοχή στη Ρίτα Μπούμη – Παππά, αν και υποστήριζε τον Ι. Μεταξά, ενώ η αποδοχή του Καζαντζάκη μάλλον θα διαψευσθεί, όπως δείχνει η προώθηση του Ζορμπά από τους Αμερικανούς. Στη δεύτερη φάση της συζήτησης η Αλεξίου θεωρεί άδικη την επίθεση στον Ηλία Βενέζη και προτείνει «τη χολή μας όλη, όλη, να τη χύσουμε μόνιμα εξοντωτικά στο Μελά, του Μυριβήλη, το Λαούρδα, να τους κλείσουμε τη «Νέα Δημιουργία». Να χτυπήσουμε έναν – έναν όσους συνεργάζονται «στο φύλο του προδότη». Η Αλεξίου επισημαίνει επίσης την πλημμελή αναφορά στο *EAM* των λογοτεχνών και προτείνει τη μεταγραφή του σε ένα βιβλίο πολεμικής κατά της αστικής λογοτεχνίας του ελληνικού χώρου, ενώ σε σημείωμα του Τ. Σκύφτη της προτείνεται η επέκταση σε ζητήματα και έργα Σοβιετικής λογοτεχνίας, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πρότυπο.

Επισημαίνονται ακόμα ανακρίβειες, όπως σχετικά με την υποψηφιότητα του Σικελιανού για το βραβείο Νόμπελ και την κυκλοφορία του κομματικού περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*. Αξίζει να παραθέσουμε μερικούς από τους οξείς χαρακτηρισμούς που αφορούν το έργο της, οι οποίοι περιέχονται σε σημειώματα ή χειρόγραφα πρακτικά της συνεδρίασης του *Κύκλου* και πιθανόν να μη φτάνουν ποτέ στη συγγραφέα. «Μία σαλάτα», αποκαλείται συγκεκριμένη σελίδα του βιβλίου, το δεύτερο μέρος ονομάζεται «μαλλιοτραβήγματα» και οι λαϊκές λέξεις ή φράσεις «σε τόνο σορολόπ». Εξάλλου η παράφραση του τίτλου στη δεύτερη κριτική της Φ. Χατζιδάκη από «Μια καταγραφή» σε μια «Μια ανακαταγραφή» έχει περιπαικτικό νόημα. Σε απαντητική της επιστολή η

Αξιώτη εξηγεί γιατί δε συμμορφώθηκε σε όλες τις υποδείξεις της *Επιτροπής* και εκφράζει το πάγιο αίτημά της για βιβλία και άρθρα από την Ελλάδα, απολύτως απαραίτητα για την καταγραφή της, αφού συχνά διορθώνει από μνήμης.

Σκληρή και επί προσωπικού η κριτική που ασκείται στους συναδέλφους της πολιτικούς εξόριστους, οι οποίοι έχουν κρίνει τα έργα της. Στον Δ. Ρεντή προσάπτει «ευκολογραφία» που κρύβει κινδύνους και το ότι γράφει κατά παραγγελία. Στον Ά. Σπήλιο καταλογίζει υπερβολή και σε μορφή χρονογραφήματος. Για τον Χατζή επιφυλάσσει μια ακατανόητη εικόνα στην οποία κατά τη διάρκεια της Κατοχής οδηγείται τυφλός στο τυπογραφείο, για να κάνει διορθώσεις. Σημειώνουμε ότι το απόσπασμα παραλείπεται στην τελική έκδοση του έργου και ο συγγραφέας περιπλανιέται απλώς στους αθηναϊκούς δρόμους. Αντίθετα την περιγραφή του Σικελιανού με μαύρη πελερίνα τη διατηρεί ως στοιχείο – εξηγεί στην επιστολή της – χαρακτηριστικό του ιδιόμορφου χαρακτήρα του ποιητή, αν και στη μεταγενέστερη έκδοση δεν περιλαμβάνεται.

Η περίπτωση της Μέλπως Αξιώτη. Η περίπτωση της Μέλπως Αξιώτη είναι αυτή που μπορεί να μας δώσει τις περισσότερες πληροφορίες για την πραγματικότητα ενός λογοτέχνη της υπερορίας. Αυτό συμβαίνει κυρίως, γιατί το υλικό που αφορά τη λογοτεχνίδα είναι το πλουσιότερο. Περιλαμβάνει αλληλογραφία, εκθέσεις, κριτικά σημειώματα για τα ανέκδοτα έργα της και κείμενα που παρέμειναν στους φακέλους της *Επιτροπής Διαφώτισης*. Υπάρχουν επίσης τεκμήρια από μηχανισμούς του εξωτερικού (Παρίσι - Βελιγράδι), όσο και από αλληλογραφία του ΚΚΕ με αδελφά κόμματα. Οι αναφορές για αυτήν στο αρχείο του είναι εκτενέστερες για πρόσφυγα λογοτέχνη και αφορούν τα χρόνια της παραμονής της Αξιώτη στο Παρίσι (1947-1950) καθώς και στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* (1950-1955). Σημειώνουμε ακόμα την ενδελεχή επεξεργασία του υλικού αυτού από την Άννα Ματθαίου και την Πόπη Πολέμη στο βιβλίο *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη*⁵⁵⁷.

Θα αποπειραθούμε λοιπόν να εξετάσουμε τα προβλήματα των λογοτεχνών μελετώντας τα σημειώματά της, τις επιστολές της αλλά και στις απαντήσεις της στην *Επιτροπή Διαφώτισης*. Η Αξιώτη καταθέτει κατ' επανάληψη έργα προς έκδοση στον

⁵⁵⁷ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 10

Λογοτεχνικό Κύκλο, διατυπώνει σκέψεις και αιτήματα και εκφράζει παράπονα αναφορικά με την αντιμετώπιση της ίδιας και του συνόλου των ομότεχνών της στην εξορία. Από την άλλη δέχεται αμείλικτη κριτική σε οξύ ύφος και με ένταση ή εμπάθεια τόσο από τα μέλη του *Κύκλου* όσο και από τον *Νέο Κόσμο*, όπως άλλωστε όλοι οι λογοτέχνες τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Επίσης, η προσωπικότητα της Αξιώτη είναι πληθωρική και έχει απήχηση στην ευρωπαϊκή κοινότητα, αφού την παρακολουθούμε να συμμετέχει σε συνέδρια λογοτεχνών και έχει δραστηριότητα στην *Εθνική Επιτροπή Συγγραφέων*. Επίσης, γίνεται αναφορά στη ζωή και τη δράση της από σημαντικές προσωπικότητες⁵⁵⁸.

Πρωτίστως όμως η Μέλπω Αξιώτη φαίνεται να διακατέχεται από υψηλό αίσθημα ευθύνης αναφορικά με τη λογοτεχνική της ιδιότητα στην κρίσιμη αυτή ιστορική καμπή. Σε δική της χειρόγραφη μαρτυρία του 1953 σχετικά με τη ζωή της, πριν την αναχώρησή της για το Παρίσι, καταθέτει την αγωνία της, όταν ο Δημήτρης Γληνός της εκμυστηρεύεται ότι το βιβλίο της *Δύσκολες Νύχτες* συζητιέται στις κολεκτίβες της εξορίας του Μεταξά. Φτάνει στη συνειδητοποίηση ότι εμφανίζεται ένας άλλος αναγνώστης, ο εξόριστος και επομένως το αναγνωστικό της κοινό μετατοπίζεται⁵⁵⁹.

Η εντύπωση που μου κανε αυτό το περιστατικό, είναι σαν την πέτρα που ρίχνει μες στα σταματημένα νερά, θα νοιγε κύκλους μέσα μου από δω και πέρα, που όλο και θα πλάττεινε. Ήταν τα πρώτα χαμπέρια, μες τη ζωή και στην πράξη, που θα με φέρναν να μάθω τι δουλειά έχει ο μαρξισμός μες τη λογοτεχνία, και πώς θα συνδυαζόταν μαζί μ' εκείνα που έγραφα.

Για την Αξιώτη η πιο αποτελεσματική αντιμετώπιση του εχθρού, που δουλεύει εντατικά στην Ελλάδα την αμέσως μετεμφυλιακή περίοδο (1950-1955), είναι τα λογοτεχνικά έργα και γι' αυτό τους καλεί να γράψουν χωρίς περαιτέρω καθυστερήσεις⁵⁶⁰. Το ίδιο έντονα έχει βιώσει το ρόλο της κατά τη γερμανική κατοχή, όταν «*το κροτάλισμα από τις μπότες του εχθρού παραγγέλνουν τα θέματά της*» και γράφοντας φλογερές προκηρύξεις προσπαθεί να «*σηκώσει*» και τους ανάπηρους και να τους βάλει «*να περπατήσουν*» μέσα στις διαδηλώσεις⁵⁶¹.

⁵⁵⁸ Ο. π., σ. 50-52

⁵⁵⁹ Ο. π., σ. 19

⁵⁶⁰ Ο. π., σ. 119-120

⁵⁶¹ Ο. π., σ. 20-22

Η άποψή της είναι διαυγής και καίρια σχετικά με την ελληνική λογοτεχνική και πολιτική πραγματικότητα. Στηλιτεύει τις δολοφονίες, τους βασανισμούς, τη φυλάκιση και την εξορία των καλλιτεχνών στην Ελλάδα και θεωρεί ότι το μόνο δικαίωμα αυτών που ζουν σε ξένο τόπο και έχουν την ελευθερία του λόγου, είναι το να μιλάνε για τους απόντες. *«Θα ήταν πολύ ντροπιαστικό γι' αυτούς αν έκαναν κάτι άλλο»*. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι στο ζήτημα των διώξεων και του αποκλεισμού της Αριστεράς ο αντίκτυπος είναι μεγάλος και το αίσθημα ευθύνης των διανοουμένων είναι υψηλό.

Η Μέλπω Αζιώτη παρέμεινε στη Γαλλία από το Μάρτη του 1947 μέχρι τις 7 Σεπτεμβρίου του 1950, που γίνεται η απέλασή της μετά από πρωινή, αιφνιδιαστική έφοδο στο σπίτι της. Θεωρήθηκε ότι - όπως και οι υπόλοιποι εκατοντάδες ξένοι, που απελάθηκαν στις ίδιες μαζικές συλλήψεις - απειλεί τη δημόσια ασφάλεια και παραβιάζει τη διάταξη σχετικά με τη τήρηση πολιτικής ουδετερότητας. Την ίδια μέρα αναχωρεί με αστυνομική συνοδεία από το Παρίσι πληρώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο το συγχρωτισμό της με την αριστερή διανόηση της εποχής και τη δράση της στο κίνημα ειρήνης⁵⁶².

Μετά την απέλασή της καταθέτει τη θέση της στην ευρωπαϊκή κοινότητα για τις παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα. *«Εμείς όμως δεν είμαστε πουλιά. Είμαστε τρομερά σκυλιά. Υπερασπιζόμαστε ένα κατώφλι. Κι αν οι λύκοι θέλουν να διαβούν, θα περάσουν πάνω απ' τα κορμιά μας. Η πόρτα δε θα ανοίξει εύκολα»*⁵⁶³.

Σχετικά με τα ειδικότερα προβλήματα των λογοτεχνών αλλά και του εκδοτικού μπορούμε να παρακολουθήσουμε το ενδιαφέρον της για ζητήματα όπως η γλωσσική αδυναμία των εργαζομένων του εκδοτικού, εφόσον έχουν πολύ *«φτωχό λεκτικό απόθεμα και δυσκολία στη διατύπωση»*. Προτείνει λοιπόν τακτικό, συχνό και σοβαρό μάθημα Ελληνικών, το οποίο θεωρεί καθήκον των υπεύθυνων διαφώτισης και μόρφωσης⁵⁶⁴. Ταυτόχρονα πιστεύει οι διορθωτές δεν είναι επαγγελματίες αλλά αφοσιωμένοι σύντροφοι, οι θέσεις τους δεν είναι επιστημονικές και δεν αφήνουν περιθώριο στο όνειρο και τη φαντασία λαμβάνοντας υπόψη τις νομοτέλειες της

⁵⁶² Παπαηλιάκη Ν., «Το ταξίδι του παρισινού διωγμού», *Αρχειοτάξιο*, τ. χ. 18, Νοέμβρης 2016, σ. 159-169

⁵⁶³ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Διαδρομές της Μέλπω Αζιώτη*, ό.π., σ. 51-52

⁵⁶⁴ Ο.π., σ. 106

τέχνης⁵⁶⁵. Πολλές φορές άμεσα ή έμμεσα μέσα από σημειώματα άλλων που την αφορούν αντιλαμβανόμαστε ανακολουθίες στην αντιμετώπιση των συγγραφέων. Τα υπεύθυνα κομματικά στελέχη δείχνουν μεροληπτική συμπεριφορά στο θέμα τόσο του αριθμού των διορθώσεων, όσο και του χρόνου που απαιτείται, για να δοθεί σχετική απάντηση⁵⁶⁶. Οι καθυστερήσεις γενικά δεν συνάδουν με τους γοργούς ρυθμούς του αγώνα⁵⁶⁷. Η αριθμητική ανεπάρκεια του τμήματος των διορθωτών σε συνδυασμό με τον φόρτο εργασίας και το χαμηλό πολιτικό, μορφωτικό και θεωρητικό επίπεδο συνιστούν πρόβλημα⁵⁶⁸.

Αποκομμένοι εξάλλου από τον κορμό της Ελλάδας και σκόρπιοι μεταξύ τους, οι εμικρέδες λογοτέχνες χωρίς τους δικούς τους ανθρώπους, χωρίς κάποιο κίνητρο νιώθουν άχρηστοι καταθέτει από προσωπική πείρα ο Απ. Σπήλιος με αφορμή την κριτική στο βιβλίο της Αξιώτη⁵⁶⁹. Η Αξιώτη επίσης αναφέρεται επανειλημμένα στο σταθερό μειονέκτημα της αποξένωσης των καλλιτεχνών από την Ελλάδα και της αποκοπής από τα προβλήματα της ελληνικής πραγματικότητας. Το ζήτημα αυτό αφορά το σύνολο των λογοτεχνών και δεν οφείλεται μόνο σε πρακτικούς λόγους αλλά και στην τακτική του κόμματος να ελέγχει και να επιβάλλει καλύτερα την κομματική γραμμή. Ζουν χωρίς να τους συνδέει τίποτα με τη χώρα προέλευσής τους χωρίς έντυπα, έχοντας μόνο πρόσβαση στο ραδιόφωνο⁵⁷⁰. Αναγνωρίζει εντέλει ότι αναπαράγει «το κουσούρι του εμικρέ, που θαρρεί πως του φταίει ο έξω κόσμος, εκεί που την πίκρα την έχει μέσα του⁵⁷¹».

Μεγάλο μειονέκτημα θεωρεί την ύπαρξη μόνο του περιοδικού *Νέος Κόσμος*, το οποίο είναι όργανο κομματικής καθοδήγησης⁵⁷², ενώ την χαροποιεί η ατμόσφαιρα της *Επιθεώρησης Τέχνης* και παροτρύνει τους συγγραφείς να δημοσιεύσουν, έστω και με ψευδώνυμα⁵⁷³. Μια άλλη φιλόδοξη πρόταση είναι μια σύσκεψη των Ελλήνων

⁵⁶⁵ Ό. π., σ. 126

⁵⁶⁶ Ό. π., σ. 108-109

⁵⁶⁷ Ό. π., σ. 123

⁵⁶⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\59. κ. 286, Φ. 13\48\111

⁵⁶⁹ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη*, ό. π., σ. 194

⁵⁷⁰ Ό. π., σ. 120, 121

⁵⁷¹ Ό. π., σ. 187

⁵⁷² Ό. π., σ. 127

⁵⁷³ Ό. π., σ. 196

λογοτεχνών του εξωτερικού με στόχο την συνένωσή τους και την ανάπτυξη της πατριωτικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα⁵⁷⁴. Διαπιστώνουμε ότι το ζήτημα της έκδοσης περιοδικού και η ανάγκη στενότερης επαφής με τον ελλαδικό χώρο επανέρχεται σε σημειώματα, αιτήματα και προγραμματικές της *Επιτροπής Διαφώτισης*⁵⁷⁵.

Πρότασή της είναι να γίνεται διαλογική κριτική μεταξύ δημιουργού και *Επιτροπής* και όχι να παρουσιάζεται ως κάτι τετελεσμένο. Παρόλα αυτά η πειθαρχία της στο κόμμα είναι δεδομένη και γι' αυτό υπόσχεται ότι θα κάνει όλες τις διορθώσεις - ακόμα κι αν δεν συμφωνεί απολύτως μ' αυτές- και έτσι θα επιτύχει την έγκριση για την έκδοση του *Σύντροφοι Καλημέρα!*⁵⁷⁶.

Τι εκδίδεται (1950 -1955). Παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία η παρακολούθηση των εκδόσεων κατά την περίοδο 1950-1955, ώστε να επισημανθεί όχι μόνο τι και γιατί εκδίδεται αλλά και τι διαβάζουν οι ίδιοι οι λογοτέχνες στην υπερορία. Η λογοτεχνία ανάγεται σε μείζον πολιτικό και κομματικό εργαλείο, για να μορφώσει και να διαπαιδαγωγήσει. Γενικά η λογοτεχνία της εξορίας, πριν το τέλος του σταλινισμού βρίσκεται απέναντι από την αστική λογοτεχνία και είναι στενά συνδεδεμένη με τον σοβιετικό ρεαλισμό. Μεταφράζονται κυρίως ως το 1953 και το θάνατο του Στάλιν κλασικά και λιγότερο γνωστά έργα σοβιετικών συγγραφέων (Α. Φαντέγιεφ, Μ. Γκόρκι, Β., Α. Τολστόι, Ν. Οστρόφσκι, Μ. Α Σόλοχοφ, Β. Αζάγιεφ, Γ. Φούτσικ, Γκ. Νικολάγιεβα, Β. Κότσετοφ, Β. Λάτσις, Μ.Ν. Σούσλοφ, Ρ. Βαγιάν) και θεωρητικά έργα για το λογοτεχνικό ρεύμα. Τα περισσότερα αφορούν τη ζωή και την οργάνωση της μεταπολεμικής σοβιετικής κοινωνίας. Επίσης γίνονται μεταφράσεις από άλλες χώρες, καθώς και ρώσικα θεατρικά έργα για παιδιά (*Το παιδί του Συντάγματος* του Β. Κατάεφ) και διηγήματα (*Παιδιά ήρωες, Πιονιέρικα παιχνίδια*)⁵⁷⁷.

Το ζητούμενο στην εκδοτική προσπάθεια σύμφωνα με την εισήγηση του Β. Μπαρτζιώτα κατά τη 2^η *Ολομέλεια* είναι να κατανοηθεί η προσωρινή υποχώρηση, οι αιτίες της ήττας και τα καινούργια καθήκοντα, να καταδειχθεί η «αμερικανοκρατία»,

⁵⁷⁴ Ο. π., σ. 203

⁵⁷⁵ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\47, Φ. 13\2\48, Φ. 13\2\56

⁵⁷⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.286, Φ. 13\48\111

⁵⁷⁷ Ματθαίου Α – Πολέμη Π. , *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, ό. π., σ. 201-329ς

να συνδεθεί με τους «καθημερινούς λαϊκούς αγώνες και να παταχθούν «οπορτουνιστές – φραξιονιστές» και «πράκτορες του εχθρού» τονίζοντας την αφοσίωση στη Σοβιετική Ένωση⁵⁷⁸.

Ο Απ. Σπήλιος στέλνει στον Πέτρο Ρούσο ένα γράμμα του Χατζή, όπου ο τελευταίος ολοκληρώνει προηγούμενη πρότασή του να συγκεντρωθεί η βιβλιογραφία όσων έχουν γραφτεί από Έλληνες για τη Ρωσία τους τελευταίους τέσσερις αιώνες⁵⁷⁹. «*Η συγγραφή αυτής της μελέτης αποτελεί ζωτική πολιτική ανάγκη του κινήματος*», διαβάζουμε στην απάντηση της *Επιτροπής* προς τον Χατζή⁵⁸⁰.

Στους στόχους του εκδοτικού από το τέλος του 1950 εγγράφεται η εκλαϊκευση της κομματικής γραμμής, η δημιουργία καταρτισμένων στελεχών και δραστήριων αγωνιστών, αλλά και απλών μαχητών. Η αντίληψη ότι στο σακίδιο των μαχητών του *ΔΣΕ* μπορεί να μην έβρισκες ψωμί αλλά βιβλία είναι διαδεδομένη και εκφρασμένη από συγγραφείς της υπερορίας (Μπόσης, Σπήλιος) σε λογοτεχνικές συναντήσεις, όπως το 2^ο *Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων* 1955⁵⁸¹.

Εκτός λοιπόν από τα έργα της πεζογραφίας που θα εξετάσουμε κατά τα έτη 1950-1955, μεταφράζονται κλασικοί μαρξιστές, έχουμε έργα του Μαρξ και του Λένιν αλλά εξίσου πολυάριθμα έργα του Στάλιν, τα περισσότερα από τα οποία αποσύρονται μετά το 1956. Κυκλοφορούν επίσης τα έργα του Νίκου Ζαχαριάδη και εκδίδεται κάθε μήνα ως επίσημο όργανο του κόμματος, το περιοδικό *Νέος Κόσμος*, καθώς και κομματικές εκδόσεις για εσωκομματική χρήση. Παράλληλα γίνονται προσπάθειες για έκδοση μιας ευσύνοπτης ελληνικής ιστορίας (Σ. Μάξιμος, Σβορώνος). Από το *Τμήμα Σχολών και Κομματικής Μόρφωσης του Οργανωτικού Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ* σαν βοήθημα για τους μαθητές των κομματικών σχολών και όσων μελετάνε μόνοι τους την ιστορία του ΚΚΕ τυπώθηκε το *Χρονικό του Αγώνα (1878-1951)*⁵⁸². Εκδίδονται ακόμα

⁵⁷⁸ Μπαρτζιώτας Β., *Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952 & *Νέος Κόσμος*, 2-3, 1952, σ. 63

⁵⁷⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\093

⁵⁸⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\072

⁵⁸¹ Μπόσης Κ., Σπήλιος Α., *Νέος Κόσμος*, ό. π. σ. 63-74

⁵⁸² *Χρονικό του Αγώνα (1878-1951)*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα 1952

αρκετές ιστορίες για την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα σε μετάφραση από το *Ινστιτούτο της Ιστορίας της Ακαδημίας των Επιστημών της ΕΣΣΔ*⁵⁸³.

Επίσης, σε άμεση σύνδεση με την πορεία του ΚΚΕ δημοσιεύονται οι αποφάσεις των ολομελειών της *Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ* και του *Αγροτικού Κόμματος*, διαλέξεις στελεχών και επιλογή ομιλιών του Ραδιοφωνικού Σταθμού *Ελεύθερη Ελλάδα*⁵⁸⁴. Εκδίδονται ταυτόχρονα βοηθήματα για τους μαθητές των Πολιτικών Σχολών, μαθήματα *Διαλεκτικού και Ιστορικού Υλισμού*, Ιστορίας του ΚΚΣΕ και εκδόσεις από την *Ιστορική βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Μαρξ – Ένγκελς Λένιν*, όπως και βιβλία για νέους στα ελληνικά αλλά και μεταφράσεις. Η εκδοτική προσπάθεια επιπλέον προσανατολίζεται στην δράση των οργανώσεων του κόμματος (*ΠΔΕΓ, ΕΒΟΠ, ΕΠΟΝ, Ηλιντεν*) με περιοδικά και βιβλία, που τις αφορούν. Συναντάμε για παράδειγμα εκδόσεις με εντυπώσεις της Αντιπροσωπείας της *ΠΔΕΓ* από την Σοβιετική Ένωση⁵⁸⁵.

Εκδίδεται ακόμα το βιβλίο *Ηρωες και Μάρτυρες* το 1954 με σύντομα βιογραφικά 2.799 λαϊκών αγωνιστών, οι οποίοι φτάνουν τον Απρίλιο του 1956 σε 25.000 ονόματα (χωρίς τους Δ. Γληνό, Γ. Ζεύγο, Χ. Χατζηβασιλείου, Β. Κοτσάβρας⁵⁸⁶). Σημειώνουμε ότι για τη δημιουργία του δύσκολου αυτού εγχειρήματος έχει προηγηθεί εκτεταμένη προσπάθεια για τη συγκέντρωση των προσώπων που θα περιληφθούν⁵⁸⁷. Λίγο πριν τη διαδικασία αποσταλινοποίησης ο εξοβελισμός γνωστών προσώπων συνδεδεμένων με την ιστορία του ΚΚΕ εγείρει σημαντικά ερωτηματικά για τις κομματικές διεργασίες. Συναντάμε ξενόγλωσσες εκδόσεις σε γαλλική και σπάνια σε ρωσική γλώσσα. Ταυτόχρονα, αποτελεί αίτημα το να μάθουν οι μεταφραστές το ταχύτερο ρώσικα, για να μη γίνονται μεταφράσεις από δεύτερο χέρι⁵⁸⁸.

⁵⁸³ *Ιστορία της Αρχαιότητας, Ιστορία του Μεσαίωνα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954

⁵⁸⁴ *Το φροντιστήριο του αγωνιστή, Αρ. 2*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952, (λανθάνει)

⁵⁸⁵ *Ανάμεσα στις σοβιετικές γυναίκες*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951. *Υφαίνουμε καινούργια ζωή*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951. *Οι αγώνες του Σλαβομακεδονικού λαού για απελευθέρωση*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

⁵⁸⁶ Κοτσάβρας Β.: Γραμματέας της Κ.Ο. Τσεχοσλοβακίας. Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.289, Φ 13\51\77

⁵⁸⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.240, Φ. 13\2\38, Φ. 13\2\42, κ. 241, Φ. 13\3\255, 13\3\259, 13\3\264, 13\3\272, 13\3\273. 13\3\27

⁵⁸⁸ *Νέος Κόσμος*, Φλεβάρης, 1952, σ. 58

Σπήλιος Α. *Ο λαός περιμένει, Νέος Κόσμος*, Φλεβάρης, 1952

Τα έργα που έχουν προηγουμένως εκδοθεί στην Ελλάδα τόσο τα ποιητικά όσο και τα πεζά είναι ελάχιστα. Συναντάμε τον *Φωτεινό* του Βαλαωρίτη και *Το τελευταίο τραγούδι* του Κώστα Γιαννόπουλου, που εκτελέστηκε το 1948 στην Αθήνα. Τυπώνεται η *Οδύσσεια* του Ομήρου, έργο του Αργύρη Εφταλιώτη. *Το Φως που καίει* του Κώστα Βάρναλη που εκδίδεται χαρακτηρίζεται από τη Φούλα Χατζιδάκη και τον Τάκη Αδάμο αντίστοιχα ως εκπαιδευτικό και αγωνιστικό έργο⁵⁸⁹ και μάλιστα το πρώτο δυνατό επαναστατικό λογοτεχνικό έργο που γράφτηκε στη γλώσσα μας⁵⁹⁰. Το 1953 τυπώνεται *Ανθολογία της Νεοελληνικής ποίησης* (από το Ρήγα ως τον Βάρναλη) σε επιμέλεια της Φούλας Χατζιδάκη⁵⁹¹. Επίσης προς επίρρωση της τάσης στροφής προς την Τουρκοκρατία και την Ελληνική Επανάσταση βρίσκουμε τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη⁵⁹². Εκδίδεται ακόμα συλλογή διηγημάτων με έργα Καρκαβίτσα, Καζαντζάκη, Κρυστάλλη Παπαδιαμάντη κ.α.⁵⁹³. Τέλος, κυκλοφορεί το *Φυσά στα σταυροδρόμια του κόσμου* του Τάσου Λειβαδίτη⁵⁹⁴. Ιδιαίτερες περιπτώσεις αποτελούν οι προσπάθειες για λογοτεχνική απόδοση της κωμωδίας του Αριστοφάνη *Ειρήνη* από τον Θ. Πιερίδη⁵⁹⁵.

Εκδίδονται αρκετά θεατρικά έργα περίπου όσα και τα λογοτεχνικά. Ο Αλέξης Πάρνης, πραγματεύεται ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη μετεμφυλιακή Ελλάδα⁵⁹⁶, τη μάχη στο Βίτσι και τα πισώπλατα τιτικά χτυπήματα⁵⁹⁷. Το έργο του Πάρνη *Στο προγεφύρωμα*⁵⁹⁸ κρίνεται αυστηρά στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, γιατί παρουσιάζει το ΚΚΕ μακριά από τα προβλήματα και τις εξελίξεις στη Ελλάδα, παρόλο που σύμφωνα με τον συγγραφέα του άρθρου Τάκη Άδαμο η παρουσία του κόμματος είναι αδιαμφισβήτητη⁵⁹⁹. Ακόμα εκδίδονται θεατρικά έργα του Γιώργου Σεβαστίκογλου, που αφορούν σημαντικά εμφυλιοπολεμικά θέματα του

⁵⁸⁹ *Νέος Κόσμος*, τχ. 5, 1952, σ. 63

⁵⁹⁰ *Νέος Κόσμος*, τχ. 11, 1952, σ. 56

⁵⁹¹ *Ανθολογία της Νεοελληνικής ποίησης* (από το Ρήγα ως τον Βάρναλη), Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

⁵⁹² Μακρυγιάννης Ι., *Απομνημονεύματα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

⁵⁹³ *Έλληνες Διηγηματογράφοι*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁵⁹⁴ Λειβαδίτης Τ., *Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁵⁹⁵ *Αριστοφάνη Ειρήνη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954

⁵⁹⁶ Πάρνης Α., *Αδούλωτη Αθήνα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950

⁵⁹⁷ Πάρνης Α., *Προχωρημένο φυλάκιο*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950

⁵⁹⁸ Πάρνης Α., *Στο προγεφύρωμα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

⁵⁹⁹ *Νέος Κόσμος*, τχ. 11, σ. 56, Νοεμ. 1952

κομμουνιστικού κόμματος, όπως οι διώξεις, οι οποίες το ταλανίζουν. Στο *Να λευτερώσουμε τους αλυσωμένους* περιγράφεται η κινητοποίηση για τη σωτηρία των καταδικασμένων σε θάνατο τον Ιούνιο του 1947⁶⁰⁰. Την ανταρσία σε πλοίο που ταξιδεύει προς την Κορέα πραγματεύεται το τρίπρακτο θεατρικό του ίδιου συγγραφέα με τίτλο *Σε μαρμαρένια αλώνια*⁶⁰¹. Στο έργο αυτό οι Έλληνες κονταροχτυπιούνται με τους Αμερικανούς κατακτητές και τους συνεργάτες⁶⁰². Το 1955 επανέρχεται με ένα πιο ουδέτερο θέμα από τη ζωή στη σύγχρονη Αθήνα⁶⁰³. Στη ζωή της Νάουσας αλλά και στον ΔΣΕ αναφέρεται ο Χρήστος Αθηναίος⁶⁰⁴, ενώ την εμπειρία του από τη Μακρόνησο καταθέτει ο Φ. Μακρονησιώτης (Γιώργος Καμπάνης)⁶⁰⁵.

Η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη –κομβικό γεγονός για το κομμουνιστικό κόμμα και την πολιτική ζωή⁶⁰⁶- κυριαρχεί στην πορεία των εκδόσεων. Εκτός από τις ποιητικές συλλογές που προσεγγίζουν συναισθηματικά το ζήτημα εκδίδεται πολυσέλιδο έργο για τη δίκη και τη δολοφονία του⁶⁰⁷, καθώς και μικρότερο έργο με τίτλο πάλι το όνομα του λαϊκού ήρωα⁶⁰⁸, καθώς και το *Άρθρα και λόγοι*⁶⁰⁹. Οι ποιητές εμπνέονται από την προσωπικότητα και το άδικο τέλος του. Ο Ρίτσος εκδίδει το 1952 το *Άνθρωπος με το γαρύφαλλο*, εμπνευσμένο από αυτόν⁶¹⁰. Με τίτλο *Ο Μπελογιάννης ζει* εκδίδεται ποιητική συλλογή του Δήμου Ρεντή, του Αλέξη Πάρνη και του Κώστα Γκολφίνου⁶¹¹. Με το ίδιο θέμα τυπώνεται συλλογή – εκτενής για τα δεδομένα του

⁶⁰⁰ Σεβαστίκογλου Γ., *Να λευτερώσουμε τους αλυσωμένους*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950

⁶⁰¹ Σεβαστίκογλου Γ., *Σε μαρμαρένια αλώνια*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954

⁶⁰² *Νέος Κόσμος*, τχ. 9, 1954, σ. 70-73

⁶⁰³ Σεβαστίκογλου Γ., *Η Μαρουσώ, η Βαγγέλαινα δίνει όρκο....*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶⁰⁴ Αθηναίου Χ., *Δίσεκτα Χρόνια*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950

⁶⁰⁵ Μακρονησιώτης Φ., *Αντατοί άνεμοι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954

⁶⁰⁶ Ψηλορείτης Α., «Νίκος Μπελογιάννης (σκέψεις από τις σημειώσεις του)», *Νέος Κόσμος*, τ. 3, 1954, σ. 44

⁶⁰⁷ Μπελογιάννης Ν., Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

⁶⁰⁸ Μπελογιάννης Ν., Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

⁶⁰⁹ Μπελογιάννης Νίκος, *Άρθρα και λόγοι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

⁶¹⁰ Ρίτσος Γ., *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

⁶¹¹ Ρεντής Δήμος, *Ο Μπελογιάννης ζει*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952. Γκολφίνος Κ., *Στο Νίκο Μπελογιάννη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954

εκδοτικού- διηγημάτων και ποιημάτων ταξινομημένων ανάλογα με τη χώρα προέλευσης των συγγραφέων⁶¹².

Εκτός από τα πεζογραφικά και θεατρικά έργα εκδίδονται και κάποια ποιητικά, λιγότερα, με θέματα σχετικά με την ειρήνη και τη Σοβιετική Ένωση. Παρατηρούμε πως οι ποιητές της περιόδου έχουν τις πιο πολλές φορές εκδόσεις και σε πεζά κείμενα. Έτσι βλέπουμε να εκδίδουν ποιητικές συλλογές ο Δήμος Ρεντής⁶¹³, ο Αλέξης Πάρνης⁶¹⁴, ο Θεοδόσης Πιερίδης⁶¹⁵. Εκδίδεται ποιητική ανθολογία σε επιμέλεια της Φούλας Χατζιδάκη⁶¹⁶ και χαρακτηρίζεται έργο διαπαιδαγωγικό και φρονηματιστικό⁶¹⁷. Η χρονιά όμως με τις περισσότερες ποιητικές συλλογές είναι το 1955, όπου εκδίδουν εκτός από τον Αλέξη Πάρνη⁶¹⁸, που γράφει για τον Νίκο Μπελογιάννη, ο Απόστολος Σπήλιος⁶¹⁹, ο Γιάννης Ρίτσος⁶²⁰, και ξανά ο Θ. Πιερίδης⁶²¹. Ακόμα, ο Λουντέμης γράφει ποιητική συλλογή για τη Μακρόνησο⁶²², ενώ με άλλα θέματα ασχολούνται ο Χατζηάνθιμος⁶²³, ο Ρετσινάς⁶²⁴ και ο Σ. Μήλας⁶²⁵.

Παρά την ασφυκτική πολιτική κατάσταση και τις δύσκολες κοινωνικές συνθήκες – ίσως και γι' αυτό ακριβώς, δε λείπουν και κάποιες εκδόσεις με χρονογραφήματα. Πρόκειται για τα σατιρικά κείμενα του Απόστολου Σπήλιου στον *Ριζοσπάστη*, τις *Σφυριές*, καθώς και τους *Σατιρικούς πολιτικούς στίχους*⁶²⁶. Χρονογράφημα από τη ζωή στη σύγχρονη ΕΣΣΔ δημοσιεύει ο Μήτσος

⁶¹² *Η καρδιά των λαών*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

⁶¹³ Ρεντής Δ., *Τούτη τη γησ τη λεν' Ελλάδα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

⁶¹⁴ Πάρνης Α., *Αφήγηση για το «Τελευταίο τραγούδι»*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

⁶¹⁵ Πιερίδης Θ., *Ποιήματα, και τραγούδι για το Ζαχαριάδη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

⁶¹⁶ *Τραγούδια της Αντίστασης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

⁶¹⁷ *Νέος Κόσμος*, τχ. 11, 1951, σ. 63

⁶¹⁸ Πάρνης Α., *Μπελογιάννης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶¹⁹ Σπήλιος Α., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶²⁰ Ρίτσος Γ., *Αγρόπνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶²¹ Πιερίδης Θ. Εμβατήριο της ειρήνης, Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών προσφύγων, 1955

⁶²² Λουντέμης Μ., *Κραυγή στα πέρατα*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶²³ Χατζηάνθιμος Α. *Δόξα στον αιώνα μου*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶²⁴ Ρετσινάς Σ., *Ποιήματα*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶²⁵ Μήλας Σ., *Υμνος στην ειρήνη*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

⁶²⁶ Σπήλιος Α., *Σφυριές*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950, Σπήλιος Α., *Σατιρικοί πολιτικοί στίχοι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

Αλέξανδρόπουλος- Σφυρής, κείμενα που θα εξετάσουμε και αναλυτικότερα⁶²⁷. Στα χρονογραφήματα κατατάσσονται και τα κείμενα του Νίκου Παπαπερικλή⁶²⁸. Στο ίδιο ελαφρό πνεύμα επιλέγονται για μετάφραση και τα *Παντρολογήματα* του Γκόγκολ⁶²⁹.

Μετά το 1950 εκδίδονται με τη συμβολή των λογοτεχνών σχολικά βιβλία και δίνεται έμφαση στο παιδικό βιβλίο. Η ελληνική επιτροπή «Βοήθεια στο σπίτι» είναι υπεύθυνη για πλήθος αναγνωστικών, όλων των τάξεων του Δημοτικού⁶³⁰. Παράλληλα γίνονται εκδόσεις στη μακεδονική γλώσσα⁶³¹. Για τη σύνταξή τους επιστρατεύονται αποκλειστικά πρόσφυγες εκπαιδευτικοί ανώτερης μόρφωσης που όμως χρησιμοποιούν ως πρότυπα σχολικά βιβλία των *Λαϊκών Δημοκρατιών* και ελληνικά βιβλία που υπήρχαν στις βιβλιοθήκες των χωρών αυτών⁶³².

Η αυστηρή κριτική και τα απορριφθέντα έργα (1950-1955). Το αρμόδιο όργανο για την έκδοση ή την απόρριψη ενός κειμένου ήταν το *Λογοτεχνικό Τμήμα \ Λογοτεχνικός Κύκλος* της *Επιτροπής Διαφώτισης*. Διατρέχοντας στο αρχείο του *ΚΚΕ*, τους σχετικούς φακέλους διαπιστώνουμε ότι συγκαλείται συχνά και γνωμοδοτεί αυστηρά αναφορικά με τα έργα που κατατίθενται. Κρίνει τη γενική αίσθηση που δίνουν τα κείμενα, το περιεχόμενο και το ύφος τους⁶³³. Παράλληλα απευθύνει στους συγγραφείς πολύ συγκεκριμένες παρατηρήσεις, όπως το να επισημάνει ότι τα λόγια του ήρωα δεν ταιριάζουν στην ιδιότητά του ή την καταγωγή του⁶³⁴. Επικρίνει τα «φραστικά λάθη και τις γλωσσικές αδυναμίες»⁶³⁵, τη *γλωσσική αδεξιότητα*, την προχειρότητα στον λόγο,

⁶²⁷ Αλέξανδρόπουλος- Σφυρής Μ., Σοβιετικές γνωριμίες, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954

⁶²⁸ Παπαπερικλής Ν., (Γλαύκος), *Αντίλαλοι Ζωής*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1954

⁶²⁹ Γκόγκολ Ν. Β. *Παντρολογήματα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953

⁶³⁰ «Οι εκδόσεις μας το 1950», *Νέος Κόσμος*, τχ. 1, 1951, σ. 43-44. «Το παιδικό βιβλίο στη σκιάβλα Ελλάδα», *Νέος Κόσμος*, τ.2, 1951, σ. 49-55

⁶³¹ Αλεξίου Ε., «Μακεδονικές εκδόσεις», *Νέος Κόσμος*, τ. 2, 1951, σ. 51-55

⁶³² Αρχείο Έλλης Αλεξίου, ΕΛΙΑ, Φ. 3.1, Άρθρα και άλλα κείμενα, *Παιδικές εκδόσεις – εξωσχολικά βιβλία*, *Οι δάσκαλοί μας στις Λαϊκές Δημοκρατίες προωθούνται σε ανώτερους κύκλους μόρφωσης*

⁶³³ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\487

⁶³⁴ Ό. π., κ. 241, Φ. 13\3\68

⁶³⁵ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 244, Φ. 13\6\72

τους πλατειασμούς και τις φτωχές ερωταποκρίσεις⁶³⁶. Αντίθετα επαινεί τη φαντασία, την παρατηρητικότητα και τη φυσικότητα των διαλόγων⁶³⁷.

Ωστόσο οι πολιτικοί πρόσφυγες απευθύνονται στο συγκεκριμένο όργανο και γενικά στην *Επιτροπή Διαφώτισης* για πολλά και ποικίλα ζητήματα, που αφορούν ακόμα και την προσωπική τους ζωή. Ενδεικτικά αναφέρουμε θέματα όπως: η σύνδεση των συγγραφέων με το κόμμα⁶³⁸, οικονομικά θέματα, η μετακίνηση η δική τους ή των συγγενών τους σε άλλες χώρες⁶³⁹, ζητήματα υγείας⁶⁴⁰, έως και γλωσσικά των παιδιών τους στο σχολείο⁶⁴¹ ή ακόμα η αγορά ενός παλτό⁶⁴². Ειδικότερα οι λογοτέχνες ζητούν οδηγίες για τη δημιουργία τους, επιζητούν την ενθάρρυνση και τη θετική αποτίμηση του έργου τους, ενώ παράλληλα ενδιαφέρονται να τους χορηγήσουν στοιχεία και τεκμήρια για τη συγγραφή τους⁶⁴³. Η διάθεσή τους είναι συχνά απολογητική και παραδέχονται τις περισσότερες φορές τις αδυναμίες και τα λάθη τους⁶⁴⁴. Επιπλέον τα κείμενά τους προωθούνται και σε άλλους φορείς, για να συμπληρωθεί η γνωμοδότηση⁶⁴⁵.

Τέλος, θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος απασχολούν την *Επιτροπή Διαφώτισης* σχετικά με τον εκπολιτισμό των σχολών της υπερορίας, την έκδοση περιοδικού, τη διάσωση και αξιοποίηση λαογραφικού υλικού⁶⁴⁶ και τις ραδιοφωνικές εκπομπές⁶⁴⁷. Το εύρος των τομέων με τους οποίους καταγίνονται τα μέλη της αποδεικνύει την ευαισθησία που δείχνουν αλλά και τον έλεγχο που ασκούν στην κοινωνία των προσφύγων.

⁶³⁶ Ό. π., κ. 240, Φ'. 13\2\116

⁶³⁷ Ό. π., κ. 241, 13\3\29

⁶³⁸ Ό. π., κ.241, Φ. 13\3\380

⁶³⁹ Ό. π., κ. 241, Φ13\3\285. κ. 241, Φ. 13\3\408. κ. 240, Φ. 13\2\115

⁶⁴⁰ Ό. π., κ. 241, Φ. 13\3\384. κ. 286, Φ. 13\48\113

⁶⁴¹ Ό. π., κ. 286, Φ. 13\48\11. κ. 286, Φ. 13\48\10

⁶⁴² Ό. π., κ.286, 13\48\10

⁶⁴³ Ό. π., κ. 295, Φ. 13\57\99. κ. 286, Φ. 113\48\64

⁶⁴⁴ Ό. π., κ. 241, Φ. 13\3\191

⁶⁴⁵ Ό. π., κ. 240, Φ. 13\2\22

⁶⁴⁶ Ό. π., κ. 240, Φ. 13\2\9. κ.240, Φ. 13\2\22. κ. 241, Φ.13\3\217

⁶⁴⁷ Ό. π., κ. 286, Φ. 13\49\31

Στόχος της αρμόδιας *Επιτροπής* είναι να διαφυλάξει την κομματική γραμμή και γι' αυτό απορρίπτει έργα που οι συγγραφείς δεν είναι «*πολιτικά εντάξη*», ειδικά αν το συστήνει η *ΚΕ*, όπως στην περίπτωση του Νίκου Μιχαλάκη⁶⁴⁸. Είναι δυνατόν λοιπόν να ανιχνεύσουμε χαρακτηρισμούς που αφορούν τον συγγραφέα, όπως ότι «*είναι επιπόλαιος νέος, τυχοδιωκτικός και επιλέγει την αυτοδιαφήμιση*», παρατηρήσεις που απευθύνονται στον Σ. Φύλη, ο οποίος ζητά την έκδοση της συλλογής διηγημάτων του⁶⁴⁹. Επίσης επικρίνεται η αντίδραση των ηρώων των έργων, όταν δεν ευθυγραμμίζονται με τις κομματικές αποφάσεις ή εκδηλώνουν μια ανάρμοστη συμπεριφορά που διαβάλλει ή υποτιμά το κόμμα και τον αγώνα που διεξάγει⁶⁵⁰.

Βασικός στόχος επίσης θεωρείται η εμφύχωση και η ενδυνάμωση των μελών του κόμματος. Επομένως προτιμώνται οι θετικοί ήρωες και οι εξιδανικευμένες μορφές των ηρώων. Οι Κ. Μπόσης και Α. Σπήλιος, ηγετικά μέλη του *Λογοτεχνικού Κύκλου*, σε άρθρο τους στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* με αφορμή τη συμμετοχή τους στο 2^ο *Πανενωσιακό Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων* το 1954 δίνουν έμφαση στην ανάγκη δημιουργίας ηρώων- προτύπων της ομάδας. Διατείνονται ότι οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες χρειάζεται να ξεχωρίζουν για την προοδευτική παρουσία τους και ο συγγραφέας οφείλει να λειαιίνει τις αρνητικές τους πλευρές με στόχο να καταδείξει τον αγώνα του ενάντια στις αντίθετες δυνάμεις⁶⁵¹. Η απόκλιση από τον ιδανικό κομμουνιστή θεωρείται «*ιδεολογική και πολιτική αδυναμία*».

Δύο θεατρικά έργα που αφορούν την παρουσίαση των θετικών ηρώων είναι αυτό της Μέλπως Αξιώτη με πρωταγωνίστρια την Ηλέκτρα Αποστόλου και το θεατρικό του Δ. Χατζή, *Ο βασιλιάς Ανήλιαγος*⁶⁵². Για να αντιληφθούμε τη σημασία που δίνονταν στη δημιουργία θετικών ηρώων μπορούμε να ανατρέξουμε στα απορριπτικά σημειώματα του πρώτου, που κατατίθεται προς έγκριση. Το θεατρικό δράμα «*Την έλεγαν Ηλέκτρα*», της Μέλπως Αξιώτη αφορά τη ζωή ενός εμβληματικού προσώπου, της Ηλέκτρας Αποστόλου. Αρχικά ο Δήμος Ρεντής επισημαίνει ότι η συγγραφέας «*πιάνει (τσιμπάει) μόνο δύο τρία σημεία της ζωής της ηρωίδας*». Ο

⁶⁴⁸ Ο. π., κ. 242, 13\4\20

⁶⁴⁹ Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\223

⁶⁵⁰ Ο. π., κ. 242, Φ. 13\4\89,94

⁶⁵¹ Μπόσης Κ., Σπήλιος Α., «Το 2^ο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων (Διδάγματα για την ελληνική πατριωτική λογοτεχνία)», *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 3, 1955, σ. 63-74

⁶⁵² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\157. κ.240, Φ. 13\2\120. κ. 286, Φ. 13\48\67

Απόστολος Σπήλιος επίσης, μολονότι παραδέχεται πως το έργο γράφτηκε με αγάπη, με συγκίνηση και παλμό, θεωρεί ότι «*δε δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα της κομματικής προσωπικότητας της Ηλέκτρας*». Η αντίδραση της ηρωίδας, όταν μαθαίνει για την υπογραφή της δήλωσης του άντρα της Γ. Σιδερίδη συγκαταλέγεται στα θετικά του έργου. Αντίθετα η Έλλη Αλεξίου στο κριτικό της σημείωμα αποφαινεται ότι «*η δήλωση δίνεται φτωχά*», γιατί δεν παρουσιάζεται «*ο θυμός, η ντροπή, το παράπονο και η διάψευση της πεποίθησης*», όπως και γενικά η οικογενειακή της ζωή, η μητρική της στοργή και δεσμός της με τον Σιδερίδη. Στο σχέδιο απάντησης της *Επιτροπής* προτείνεται η προβολή της δραματικής σύγκρουσης ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό (Μητρότητα – Κομματικότητα \ έρωτας – Κομματικότητα\ ζωή -θάνατος).

Ακόμα επικρίνεται η απουσία της πλούσιας κομματικής δράσης της Αποστόλου και του μαρτυρίου της⁶⁵³, ώστε να μη γίνεται σαφές γιατί αποτελεί ολοκληρωμένο τύπο κομμουνιστή. Σε αντιδιαστολή την παρακολουθούμε να ακούει άκριτα τον καθοδηγητή της, «*όπως θα μιλούσε ένα πρόσωπο που καμιά ιδέα δεν έχει περί κομμουνισμού, και λιγάκι κουτούτσικου*». Στα προβλήματα άλλωστε της απόδοσης του προσώπου περιλαμβάνονται τα γέλια της στο κρατητήριο, και από τον Ρούσο και τον Πορφυρογένη το ότι καπνίζει, συνήθεια που, όπως διαπιστώνουμε δε συγχωρείται σε γυναίκα αγωνίστρια. Εξάλλου, επειδή για το συγκεκριμένο πρόσωπο ο λαός έχει διαμορφώσει συγκεκριμένη και σαφή γνώμη, μπορεί να απογοητευθεί, όταν παρουσιαστεί κατώτερη ή οι αναγνώστες σχηματίσουν μια εικόνα που την αδικεί. «*Ο ήρωας πρέπει να είναι συνθετικός, αντιπροσωπευτικός τύπος, στο πρόσωπό του να συγκεντρώνονται οι θετικές πλευρές του κινήματος στο σύνολό του*» κατά την άποψη του Μ. Πορφυρογένη στο προσχέδιο της απάντησης της *Επιτροπής Διαφώτισης*. Προτείνεται τέλος από την Αλεξίου να δοθεί σε επιλεγμένους συγγραφείς – συμπεριλαμβανομένης και της Αξιώτη - εντολή να γράψουν για κάποιον ήρωα⁶⁵⁴.

Για την ανεπιτυχή παρουσίαση των κομμουνιστών δεν εγκρίθηκε και το βιβλίο της Έλλης Αλεξίου, *Το πάλαιμα όλο αλλάζει πίστα* (1952).

Οι επαναστάτες, οι κομμουνιστές που περνούν απ' τις σελίδες του είναι άχρωμοι τύποι, χωρίς ζωντάνια, αισιοδοξία, δραστηριότητα. Οι πιο πολλοί του είναι καταθλιμμένοι μικροαστοί

⁶⁵³ Στο μυθιστόρημα *Παραπόταμοι* της Έλλης Αλεξίου καταγράφεται η νεκροψία της γυναίκας, που αποδεικνύει τα βασανιστήρια που υπέστη (Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ.264-265)

⁶⁵⁴ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\120, Φ. 13\2\157, Φ. 13\2\198

«διανοουμενάνκηδες». Τα λόγια που λεν, οι ιδέες που αναπτύσσουν δείχνουν έλλειψη γερής ιδεολογικής βάσης, στη συγγραφέα – και επιδράσεις και ιδέες ξένες προς την κοσμοθεωρία μας⁶⁵⁵.

Επίσης η επικρίνεται για τον τρόπο που παρουσιάζει τη ζωή στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*.

Οι άνθρωποι εκεί μέσα παρουσιάζονται σαν να μην κάνουν τιποτ' άλλο παρά να δουλεύουν, να τρων, να διηγούνται ο ένας στον άλλον περιστατικά απ' τη ζωή τους, ξεθωριασμένα κι ασύνδετα, και να κλείνονται, ύστερα ο καθένας στη κάμαρά του και να νοσταλγούν την πατρίδα. Κανένα πρόβλημα, κανένας αντίλαλος, κανένας παλμός απ' τη γύρω ζωή στις Λαϊκές Δημοκρατίες⁶⁵⁶.

Η αυστηρότητα των αποφάσεων διαφαίνεται και από το γεγονός ότι δεν εγκρίνονται έργα δοκιμασμένων μελών, όπως του Μενέλαου Μούστου, που πραγματεύεται με επιτυχία την πορεία του ΔΣΕ στο *Οι κουκουέδες εξορμούν*. «Ένα πολεμικό διήγημα... με αγωνιστική ατμόσφαιρα που δίνεται καλά... και προβάλλοντας τη σημασία που έχει ο αγώνας μέσα στις πόλεις» κατά τον Α. Σπήλιο, το οποίο όμως δεν κατορθώνει να έχει θετική προς έγκριση γνωμοδότηση⁶⁵⁷.

Οι συμβουλές που δίνονται σε νεαρούς συγγραφείς για τα πρωτόλεια έργα τους, ώστε να επιτύχουν τη βελτίωση της ποιότητας των κειμένων τους είναι συνήθως η πραγμάτευση καθημερινών θεμάτων και η ενασχόληση σε πρώτη φάση με διηγήματα ως πιο απλό είδος, όπως προτείνεται στον Μήτσο Κότσαρη, ο οποίος κατέθεσε το μυθιστόρημα *Έρωτας*⁶⁵⁸. Αντίστοιχη πρόταση γίνεται στον Ν. Μιχαλάκη⁶⁵⁹. Απορρίπτεται ως αποτυχημένο ως προς το ύφος, τη γλώσσα και τη διάταξη του υλικού και το μυθιστόρημα του Μενέλαου -Μούστου (Δάφνη) *«Αητοί της λευτεριάς»*⁶⁶⁰, αν και έχει εκδώσει με επιτυχία το 1954 το βιβλίο *Αφηγήσεις για το Δημοκρατικό Στρατό*. Το σημείωμα μάλιστα του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου προτείνει λόγω των αδυναμιών του να μην εκδοθεί *«και για τη μνήμη του Δάφνη, ο οποίος έχει πεθάνει»*⁶⁶¹.

Οι παρατηρήσεις, όπως και στα έργα που εγκρίνονται, έτσι και στα απορριφθέντα, είναι λεπτομερείς και συγκεκριμένες, καθώς αφορούν τη διατύπωση,

⁶⁵⁵Ο. π., κ. 294, Φ. 13\56\128

⁶⁵⁶Ο. π.

⁶⁵⁷Ο. π., κ. 284, Φ.13\46\14

⁶⁵⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 241, Φ. 13\3\29

⁶⁵⁹Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\66

⁶⁶⁰Ο. π., 242, Φ. 13\4\23,110

⁶⁶¹Ο. π., κ.242, Φ. 13\4\23,110

την πλοκή και τη γλώσσα⁶⁶². Πολλές φορές τα κείμενα επιστρέφονται με απαντητικές επιστολές των συγγραφέων που μεταφέρουν παρατηρήσεις και εκκλήσεις για δημοσίευση χωρίς όμως να επιτυγχάνουν το στόχο τους⁶⁶³. Οι απαντήσεις των μελών της είναι ευγενικές και ενθαρρυντικές δίνοντας στους συγγραφείς την ελπίδα ότι μπορούν να γράψουν καλά και να έχουν απήχηση «*φωτίζοντας τις εικόνες που τους συγκινούν*»⁶⁶⁴. Υπογραμμίζουμε ότι οι παρατηρήσεις απευθύνονται όχι μόνο σε πρωτοεμφανιζόμενους συγγραφείς αλλά και σε πιο καταξιωμένους. Στην Έλλη Αλεξίου, που έχει διαγράψει μια λογοτεχνική πορεία και έχει σημαντική κομματική δραστηριότητα συνιστάται για το μυθιστόρημα *Στην Κορφή* «να ξαναδουλέψει το δεύτερο μέρος», εφόσον το πρώτο είναι καλύτερο⁶⁶⁵.

Επιπλέον προτείνεται η απαλλαγή της από άλλες αρμοδιότητες, ώστε να αφοσιωθεί απερίσπαστη να δημιουργήσει συγγραφικά με άνεση⁶⁶⁶. Το ζήτημα αφορά όλους του συγγραφείς. Ο Δημήτρης Χατζής για παράδειγμα δουλεύει τις Κυριακές σε οικοδομές και ασυνήθιστος στις βαριές χειρωνακτικές εργασίες έχει χαμηλότερη απόδοση⁶⁶⁷.

Στην αλληλογραφία μεταξύ συγγραφέων και *Επιτροπής Διαφώτισης* είναι συχνές οι αναφορές στη μόρφωση, την κατάρτιση και τη γενικότερη καλλιέργεια των συγγραφέων. Ο Ν. Μιχαλάκης παραδέχεται λάθη και ασυνταξίες γιατί δεν έχει πάει στο Γυμνάσιο και μορφώθηκε σε ξένες γλώσσες σε σχολή της Τσεχοσλοβακίας⁶⁶⁸. Παράλληλα στον Μ. Κότσαρη κρίνεται αναγκαίο να διαβάσει πολύ, να μορφωθεί εγκυκλοπαιδικά και λογοτεχνικά και να αναζητήσει τη συμβολή μεγαλύτερων λογοτεχνών, όπως ο Δ. Χατζής⁶⁶⁹.

⁶⁶² Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\191,223

⁶⁶³ Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\96. Φ. 13\3\191. Φ. 13\3\237. Φ. 13\3\249. Φ. 13\3\271

⁶⁶⁴ Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\68, 214,217. κ. 245, Φ. 13\7\95

⁶⁶⁵ Σχετικά με τις απορρίψεις των έργων της Έ. Αλεξίου θα γίνει λόγος παρακάτω.

⁶⁶⁶ Ο. π., κ. 294. Φ. 13\56\128

⁶⁶⁷ Γουλανδρής Ν., *491 για το Δημήτρη Χατζή*, ό. π., σ. 102-103

⁶⁶⁸ Ο. π., κ. 214, Φ. 13\3\191

⁶⁶⁹ Ο. π., κ. 241, Φ. 13\3\29

Απορρίψεις, εκδόσεις και κρίσεις (1956-1959) - Υπόθεση Γκράνιν. Το 1956 συνιστά μια πραγματική τομή στη μεταπολεμική ιστορία, επειδή συνδέεται αφενός με τη διαδικασία επαναπροσδιορισμού του *Κομμουνιστικού Κόμματος* στη μετασταλινική εποχή και αφετέρου επειδή σηματοδοτεί το τέλος της αποικιοκρατικής κυριαρχίας μετά την αποτυχία των Αγγλογάλλων να επιβληθούν στη σύγκρουση με τον Νάσερ της Αιγύπτου. Επιπλέον, οι πολιτικοί προσανατολισμοί μεταβάλλονται δραματικά τη χρονιά αυτή, καθώς τόσο η επέμβαση στη Αίγυπτο, όσο και η επιβολή του σοβιετικού στρατού στην Ουγγαρία κόστισε τη ζωή σε εκατοντάδες ανθρώπους και δημιούργησε κλίμα αβεβαιότητας και ανασφάλειας μόλις λίγα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

Τα γεγονότα της Ουγγαρίας απογοήτευσαν τους οπαδούς των κομμουνιστικών κομμάτων και οδήγησαν τα μέλη τους σε σωρεία αποχωρήσεων. Ένα χρόνο μετά το θάνατο του Στάλιν ένας σοβιετικός ακαδημαϊκός προσπαθώντας να εξηγήσει στον Χρουστσόφ τα προβλήματα των κοινωνικών επιστημών διατείνεται ότι στη χώρα του «εκτιμάται περισσότερο ο πειθήνιος επιστήμονας παρά ο έξυπνος επιστήμονας». Η αντιμετώπιση του δογματικού χαρακτήρα και της υπεραπλούστευσης των κειμένων θα συμβάλλει στην άρση των στεγανών μεταξύ των ιστορικών υποστηρίζει η Άννα Πανκράτοβα, αρχισυντάκτρια του περιοδικού *Ζητήματα Ιστορίας*, που επιστρατεύθηκε για την ανανέωση της ιστορικής επιστήμης στην ΕΣΣΔ. Έστω κι αν η προσπάθεια παρέμεινε σε θεωρητικό επίπεδο, εφόσον η ομάδα του περιοδικού υιοθέτησε την κομματική γραμμή, υπάρχει δημόσια αντιπαράθεση επιστημόνων και φοιτητικοί όμιλοι διεκδικούν την ελευθερία στην έρευνα⁶⁷⁰.

Μετά τη σοβιετική επέμβαση στην Ουγγαρία επίσης απομακρύνθηκαν από το *Κομμουνιστικό Κόμμα* οι μαρξιστές ιστορικοί της Βρετανίας. Επίσης, λόγω της απουσίας επίσημης αποδοκιμασίας των γεγονότων από το κόμμα, μια ομάδα αριστερών διανοούμενων συντάσσει και κοινοποιεί στις εφημερίδες μια ιδιαίτερα επικριτική επιστολή, στην οποία καταδικάζουν τις καταχρήσεις και την υποκρισία της σοβιετικής ηγεσίας⁶⁷¹. Η εισβολή στην Ουγγαρία στοίχισε στην κομμουνιστική Αριστερά της

⁶⁷⁰ Διάλλα Α., «Το λόγο έχει η συντρόφισσα Πανκράτοβα», *Αρχειοτάξιο*, Νοέμβριος 2016, σ. 12-22

⁶⁷¹ <https://whatfulofhistory.wordpress.com/2012/10/04/the-cp-gb-historians-new-statesman-letter/> 1\7\2016 στο: Διάλλα Α., «Το λόγο έχει η συντρόφισσα Πανκράτοβα», ό. π., σ. 12-22. Hobsbawm E. *Συναρπαστικά χρόνια, Μια ζωή στον 20^ο αιώνα*, μεταφρ. Σταματίνα Μανδηλαρά, Θεμέλιο, Αθήνα, 2003, σ. 247-249

Βρετανίας αξιόλογους και φερέλπιδες επιστήμονες. Παράλληλα σε αντίδραση κατά της στρατιωτικής επέμβασης στην Αίγυπτο είναι έντονες οι διαμαρτυρίες για τη χρήση πυρηνικών όπλων και αναπτύσσεται έντονο αντιπολεμικό κίνημα στη Βρετανία⁶⁷².

Σε μια χρονιά λοιπόν, κατά την οποία οι ισορροπίες δοκιμάζονται σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, τόσο στο εσωτερικό των χωρών, όσο και διακρατικά, παρόλο που οι αντιδράσεις είναι σαφείς και ορατές στις τάξεις των διανοούμενων της Ευρώπης, οι συγγραφείς της υπερορίας τηρούν αδιατάρακτη σιγή. Στοιχεία αμφισβήτησης της κομματικής ηγεσίας, αναφορές σε ματαιώσεις και η απογοήτευση που αναμέναμε να συνοδεύει την αποκαθήλωση του Στάλιν είναι τελείως ανύπαρκτα στην πεζογραφία της υπερορίας σχεδόν για το υπόλοιπο της δεκαετίας του 1950.

Αμέσως μετά την αναστάτωση που προκαλεί η 6^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ προτείνεται η απόσυρση βιβλίων που δε συνάδουν με το πνεύμα της, καθώς και το πνεύμα του 20^{ου} Συνεδρίου⁶⁷³. Αποσύρονται από τις βιβλιοθήκες και τα αναγνωστήρια βιβλία και σχολικά εγχειρίδια που διαβάλλουν ή στοχοποιούν τον Τίτο για την ήττα του ΔΣΕ, εφόσον έχουν αποκατασταθεί οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις⁶⁷⁴. Το ίδιο συμβαίνει και με όσα βιβλία υμνούν την προσωπικότητα του Στάλιν και του Ζαχαριάδη. Ακόμα λαμβάνουν χώρα ριζικές αλλαγές στη στελέχωση του εκδοτικού. Παράλληλα οργανώνονται οι μελλοντικές ενέργειες του και προτείνονται αλλαγές στην κομματική γραμμή, οι οποίες όμως αργούν να εφαρμοστούν και διατυπώνονται παράπονα για ασάφειες και έλλειψη αυστηρότητας και συνέπειας. Ανάμεσα στα αποσυρθέντα για τους παραπάνω λόγους είναι και τα: *Εμπρός Επονίτες, Τα Δύο Τάγματα* και *Γεια Χαρά*⁶⁷⁵.

Η αυστηρότητα του κομματικού μηχανισμού συνεχίζεται και μετά το λιώσιμο των πάγων, που ακολουθεί το 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο δεύτερος τόμος του έργου του Κώστα Μπόση *Δύσκολες Μέρες*, ενώ γράφτηκε το 1957 και φαίνεται ότι ανταποκρίνεται στα κελεύσματα της 6^{ης} Ολομέλειας, απορρίπτεται από

⁶⁷² Eley G., *Σφυρηλατώντας την Δημοκρατία, Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, 1923-2000*, τ. Β, Σαββάλας, Αθήνα, 2010, σ. 595

⁶⁷³ Ματθαίου Α., Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947-1968*, ό. π., σ. 96-99

⁶⁷⁴ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 244, Φ. 13\6\139. κ. 244, Φ. 13\6\40. κ. 383. Φ. 20\33\114

⁶⁷⁵ Ματθαίου Α., Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947-1968*, ό. π. σ. 96-99

τον *Λογοτεχνικό Κύκλο*, επειδή θεωρήθηκε «*επιζήμιο για τον κομμουνιστή αναγνώστη*». Η ιδιοσυγκρασία των ηρώων, που είναι κομμουνιστές, δεν ανταποκρίνεται στο ιδανικό της ιδεολογίας τους, γιατί είναι γεμάτοι αμφιβολίες, ενώ οι ενδοκομματικές προστριβές και οι προδοτικές ενέργειες, που αναφέρονται στο βιβλίο υπενθυμίζουν οικεία κακά. Τέλος, η συχνή υπογράμμιση λαθών και παραλείψεων της ηγεσίας δεν ενδείκνυται στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Τα αρνητικά του αγώνα, τα λάθη και οι αντιλαϊκές πράξεις υπερτονίζονται μεταδίδοντας ένα αίσθημα θλίψης στον αναγνώστη⁶⁷⁶. Αξίζει μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι η απόρριψή του στηρίχθηκε περισσότερο στην μικρή λογοτεχνική του αξία και λιγότερο σε ιδεολογικά του προβλήματα⁶⁷⁷.

Επίσης έχει κατατεθεί προς έκδοση το μυθιστόρημα της Έλλης Αλεξίου *Το πάλαιμα όλο και αλλάζει πίστα* με θέμα την ζωή των πολιτικών προσφύγων αλλά απορρίπτεται. Η εικόνα που παρουσιάζει για τη ζωή στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* δε συνάδει με αυτήν που επιθυμεί να παρουσιάσει η ηγεσία. Ο αποκλεισμός των προσφύγων και η «*αφόρητη νοσταλγία*» που κυριαρχεί στο έργο, καθώς και η «*άνευρη εξιστόρηση των γεγονότων*» δεν ικανοποιεί τις προσδοκίες του *Λογοτεχνικού Κύκλου* με αποτέλεσμα την απόρριψή του⁶⁷⁸.

Μεγάλη συζήτηση ξεκινά από το τέλος του 1956 και ως το 1960, που αποφασίζεται η έκδοση του βιβλίου ενός κατάκοιτου μαχητή του ΔΣΕ, του Στρατή Παπαευστρατίου με αρχικό τίτλο: *Η Παρτιζάνα*. Ο συγγραφέας αρχικά παραπονείται για την ολιγωρία του Δ. Χατζή να ασχοληθεί με το κείμενό του. Είναι ενδιαφέρον ότι παρά τη φαντασία και αγωνιστικό του πνεύμα δεν εγκρίνεται άμεσα. Δεν φαίνεται να απασχολούν τα μέλη του *Λογοτεχνικού Τμήματος* τόσο τα ζητήματα τεχνικής, σύνταξης και γραμματικής, όσο το γεγονός ότι «*απηχεί πολύ έντονα πάθη και μίση μιας εποχής που ο ελληνικός λαός παλεύει να ξεπεράσει*». Δεν προωθεί την εθνική λήθη και συμφιλίωση με αποτέλεσμα να αντίκειται στην κομματική γραμμή και να βλάπτει τελικά το κόμμα παρουσιάζοντας τα ανδραγαθήματα του ΔΣΕ. Εξάλλου ενοχλεί ακόμα

⁶⁷⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 251, Φ13\13\20, στο: Ματθαίου Α., Πολέμη Π., Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947-1968, ό. π. σ. 605-609

⁶⁷⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 245, Φ13\7\179. Αποστολίδου Βενετία, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ.62-63

⁶⁷⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 294, Φ. 13\56\128, στο: Ματθαίου Α., Πολέμη Π., Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947-1968, ό. π., σ. 538

και ο τίτλος που είναι ιδιαίτερα επαναστατικός και γι' αυτό προτείνεται ο τίτλος: *Τα κρίνα δεν μωρίζουν*, με τον οποίο τελικά εκδίδεται⁶⁷⁹.

Το 1957 όμως εκδίδεται η συλλογή διηγημάτων του Τάκη Αδάμου, *Απλοί Άνθρωποι*. Στα επτά διηγήματα, που περιλαμβάνει ο συγγραφέας επιλέγει να ασχοληθεί με ξεχωριστές στιγμές του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Ωστόσο το βιβλίο περιγράφει τα γεγονότα χωρίς εντάσεις και προσπαθώντας να αποσοβήσει την πόλωση μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων αρκείται μόνο σε ρητορική αναζήτηση των υπευθύνων της ήττας⁶⁸⁰. Ο Ν. Κυτόπουλος στην κριτική του για το συγκεκριμένο βιβλίο, θεωρεί ότι αποτελεί *καρπό* της 6^{ης} *Ολομέλειας*, γιατί θέτει ερωτήματα που για καιρό έμεναν στο συρτάρι των συγγραφέων⁶⁸¹, όπως αυτό των ευθυνών της καθοδήγησης σε αντίθεση με την αγνότητα των μαχητών. Εξίσου σημαντική είναι η παρουσία προσώπων που δρουν προδοτικά και δικαιολογούν την απόφασή τους λόγω οικογενειακών αναγκών και ο αντίκτυπος που έχει σε όσους μένουν πιστοί στο κόμμα⁶⁸². Με ήπιο τρόπο, σε χαμηλούς τόνους και σε ελάχιστες αναφορές παρακολουθούμε την απογοήτευση των μαχητών του ΔΣΕ για την έκβαση του αγώνα⁶⁸³.

Το μόνο έργο που περιλαμβάνει ποικίλες αναφορές στη ζωή των πολιτικών προσφύγων δίνοντας σημασία και αποτυπώνοντας με έμφαση τα προβλήματα και τις αντιξοότητες που αντιμετώπισαν. Είναι το μυθιστόρημα «*Με τη λύρα*», της Έλλης Αλεξίου, το οποίο όμως εκδίδεται το 1959 και αποτελεί μια νέα προσπάθεια της συγγραφέως να πραγματευτεί το ίδιο θέμα. Παρουσιάζει τις εκ των υστέρων διαφωνίες με την κομματική γραμμή και τις επιλογές της, καθώς και τις αντιπαραθέσεις που προβάλλονται.

Στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος *Με τη λύρα* της Έλλης Αλεξίου ειδικά στις πολιτικές αντιπαραθέσεις με άτομα εκτός του κόμματος οι εκπρόσωποι της Αριστεράς παρουσιάζονται εσκεμμένα με πληθώρα επιχειρημάτων και σιγουριά στη

⁶⁷⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 245, Φ. 13\750, κ. 299, Φ. 13\61\15, κ. 299, Φ. 13\61\15, κ. 298, Φ. 13\60\53, κ. 204, Φ. 13\66\144, κ. 299, Φ. 13\61\15, κ. 245, Φ. 13\7\25, κ. 251, Φ. 13\13\21, κ.245, Φ.13\7\71, 247, Φ. 13\9\79, κ. 249, Φ. 13\11\124

⁶⁸⁰ Αδάμος Τ. *Απλοί Άνθρωποι*, ΠΛΕ, 1957

⁶⁸¹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 245, Φ.13\7\115

⁶⁸² Αδάμος Τ. *Απλοί Άνθρωποι*, ό. π., σ. 11-13, 32

⁶⁸³ ό. π., σ. 37, 51

διατύπωση των απόψεων τους⁶⁸⁴. Σε αφηγήσεις σχετικά με τις αντιστασιακές οργανώσεις ανιχνεύουμε τις θέσεις της αναφορικά με τις πολιτικές ευθύνες ανθρώπων της βάσης και της ηγεσίας σε καίρια ζητήματα της Αντίστασης⁶⁸⁵. Μπορούμε να αλιεύσουμε τα πρώτα ψήγματα της ανασφάλειας για τον κομματικό μηχανισμό⁶⁸⁶.

Το δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος παρουσιάζει σαφή διαφοροποίηση, γιατί σχολιάζει δύο θέματα, τα οποία ελάχιστα έχουν απασχολήσει την πεζογραφία της εποχής. Η Έλλη Αλεξίου επιλέγει να ασχοληθεί αδρομερώς βέβαια με την ήττα του *ΔΣΕ* και την πρόσληψή της από τους μαχητές και γενικά τους οπαδούς της Αριστεράς και ασχολείται ενδελεχέστερα με τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων. Η γενική εντύπωση που αποκομίζουμε είναι ότι η κοινότητα των πολιτικών προσφύγων αποτελεί μια ασφυκτικά κλειστή κοινωνία με αναγκαστικά πολύ στενές και σαφώς προβληματικές σχέσεις⁶⁸⁷. Το θέμα της αμφισβήτησης και της καχυποψίας μεταξύ των ηρώων είναι καθοριστικό για τις ζωές των οπαδών του *ΚΚΕ* και διατρέχει όλο το β' μέρος του μυθιστορήματος⁶⁸⁸. Η διαδικασία της ανακαταγραφής διαπιστώνεται ότι είναι από τα γεγονότα, τα οποία έμεναν στην αφάνεια στα πρώτα πεζογραφικά κείμενα της υπερορίας. Η έκταση που του δίνεται στο συγκεκριμένο έργο αλλά κυρίως η ατμόσφαιρα, που μεταφέρεται, μας αφήνει να αντιληφθούμε το βαθμό δυσκολίας της και την εσωτερική σύγκρουση στην οποία έχει οδηγήσει τα μέλη του⁶⁸⁹. Τέλος, είτε αναφέρεται ξεκάθαρα είτε υπονοείται το ζήτημα της οριστικής διευθέτησης του επαναπατρισμού τους⁶⁹⁰.

Το μυθιστόρημα *Με τη λύρα* γίνεται αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της συζήτησης του *Λογοτεχνικού Κύκλου*. Οι απόψεις που διατυπώνονται και η όλη διαδικασία αποτελεί άλλο ένα παράδειγμα αναφορικά με το τρόπο που λειτουργεί ο εκδοτικός μηχανισμός. Το έργο κρίθηκε αρχικά μη δημοσιεύσιμο το 1958, αν και είχε υποβληθεί προς έγκριση δύο χρόνια πριν. Οι απόψεις των συνδιαλεγομένων στη συζήτηση για την έγκριση

⁶⁸⁴ Αλεξίου Έ., *Με τη λύρα*, ό. π., σ. 98-102

⁶⁸⁵ Ό. π., σ. 23-24, 46-48,

⁶⁸⁶ Ό. π., σ. 117-124

⁶⁸⁷ Ό. π., σ. 260

⁶⁸⁸ Ό. π., σ. 325-326, 463

⁶⁸⁹ Ό. π., σ. 375- 386, 323, 341-343, 437-440

⁶⁹⁰ Ό. π., σ. 250-251, 460

δημοσίευσης δίστανται. Δε συμφωνούν σχετικά με τη λογοτεχνική αξία και την αισθητική ποιότητα του έργου, καθώς και σχετικά με το κατά πόσο μπορεί να ωφελήσει ή να βλάψει πολιτικά το κόμμα. Συμφωνούν όμως ως προς το ότι το βιβλίο έχει προκαλέσει θόρυβο και αντιδράσεις, πριν ακόμα κυκλοφορήσει λόγω της καθυστέρησης της γνωμοδότησής του. Επίσης συγκλίνουν στο ότι η πρωταγωνίστρια δε θα πρέπει να αποκοπεί από την ομάδα και να μην είναι μέλος του κόμματος. Ο Θ. Πιερίδης το θεωρεί μεν αξιόλογο βιβλίο και κρίνει ότι είναι εκδόσιμο αλλά εντοπίζει ως σοβαρή αδυναμία του την εξιδανίκευση καταστάσεων και γεγονότων που αφορούν την κομματική ζωή και τη συμβίωση των πολιτικών προσφύγων. Επικρίνει δηλαδή το β' μέρος του βιβλίου καταλογίζοντας στη συγγραφέα τάση ωραιοποίησης της πραγματικότητας. Με την άποψη αυτή δε συμφωνεί ο Δ. Ρεντής, ο οποίος επισημαίνει την ύπαρξη αρνητικών περιγραφών της ζωής στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και προτιμά την εξιστόρηση των γεγονότων στο α' μέρος του βιβλίου παρά στο β' μέρος, όπου διακρίνει κάποιες αστοχίες⁶⁹¹. Αντίθετα η Φ. Χατζιδάκη εκθειάζει την αισθητική αξία του έργου αλλά προτείνει να δημοσιευθεί σε 2- 3 χρόνια, γιατί μπορεί να δημιουργήσει παρεξηγήσεις τόσο στη Ελλάδα, όσο και στην υπερορία, που ενδέχεται να βλάψουν το κύρος του κόμματος. Στο ίδιο πνεύμα μιλά ο Α. Ψηλορείτης, ο οποίος αρνείται τη δημοσίευση φοβούμενος πολιτικές επιπτώσεις, εφόσον η συγγραφέας δεν επιθυμεί να κάνει συγκεκριμένες διορθώσεις⁶⁹².

Είναι γεγονός ότι η Έλλη Αλεξίου δεν δέχεται την κριτική του Θ. Πιερίδη περί εξιδανίκευσης και δεν πιστεύει ότι οι αναφορές σχετικά με τον τρόπο άφιξης των πολιτικών προσφύγων είναι επιζήμιες, αφού είναι ήδη γνωστές και στον ελλαδικό χώρο. Παρόλα αυτά συμφωνεί να προβεί σε αλλαγές, όπως τη μείωση των προσώπων στο β' μέρος⁶⁹³. Ωστόσο δεν εγκρίνεται η έκδοσή του έργου και ανακοινώνεται στη συγγραφέα ότι προηγείται η έκδοση έργων από την Ελλάδα. Σε επιστολή της η Έλλη Αλεξίου στον Σταύρο (Κασιμάτη) εκφράζει τη δυσαρέσκειά της για την απόφαση της

⁶⁹¹ Ο Δ. Ρεντής καταθέτει την κριτική του και σε εκτενές γραπτό σημείωμα, όπου τονίζει τη ζωντάνια και την αμεσότητα των θετικών και αρνητικών χαρακτήρων του μυθιστορήματος. Προτέρημα επίσης θεωρεί τις αναφορές της Αλεξίου στη ζωή στο *ελεύθερο λαϊκό καθεστώς*.

⁶⁹² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 284, Φ. 13\46\3

⁶⁹³ Ο. π.

Επιτροπής⁶⁹⁴ και σε άλλη επιστολή της στον Π. Δημητρίου αναφέρεται στις διορθώσεις που έκανε με τον Δ. Ρεντή και δικαιολογεί την ύπαρξη αδύναμων και απλοϊκών χαρακτήρων, εφόσον «οφείλει να μπει στο πετσί των προσώπων, τα οποία δεν μπορούν όλα ανεξαιρέτως να μιλούν όπως ο Μαρξ⁶⁹⁵».

Η ανταπόκριση που βρίσκει το βιβλίο από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο* και η αντίδραση της συγγραφέως αποδεικνύει ότι το 1958 είναι υπαρκτοί οι περιορισμοί της κομματική γραμμής. Η διαδικασία αποσταλινοποίησης έχει βέβαια επηρεάσει τους λογοτέχνες, εφόσον τολμούν να γράψουν σχετικά με προβλήματα των προσφύγων και αστοχίες ή παραλείψεις του κόμματος. Παρ' όλα αυτά η έγκριση των έργων δε δίνεται αβίαστα και η ελευθερία των συγγραφέων καταστρατηγείται.

Σημειώνουμε ότι η Έλλη Αλεξίου με αφορμή την καθυστέρηση της γνωμοδότησης για τη συλλογή διηγημάτων της *Λουλούδια στη θύελλα* εκφράζει τον Αύγουστο του 1958 σε χειρόγραφη επιστολή της βαθιά απογοήτευσή για το δημιουργικό χρόνο που έχει σπαταλήσει περιμένοντας έγκριση των έργων της, επειδή η *Επιτροπή* κωλυσιεργεί για τα δικά της κείμενα, ενώ εγκρίνει κατά κόρον έργα άλλων συγγραφέων. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι αν εκδοθεί το βιβλίο της θα βγει από τη συγγραφική της «καταδίκη εις θάνατον». Τελικά τα διηγήματά της απορρίφθηκαν⁶⁹⁶.

Καταλήγοντας, θα αναφερθούμε σε ένα κείμενο που εκδόθηκε το 1953 αλλά επανεκδόθηκε με σημαντικές αλλαγές το 1963. Η απήχηση της πρώτης έκδοσης και η αναδίπλωση του συγγραφέα στις επόμενες αναδεικνύουν το θέμα της αποσταλινοποίησης στα έργα της εποχής. Στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* ο Χατζής δέχεται μια πολύ αυστηρή κριτική από τον *Νέο Κόσμο*, για την επιλογή του θέματός του, την επιλογή των ηρώων και τον τρόπο που διαχειρίζεται τις συγκρούσεις των ιδεών και των αντιλήψεων στην κοινωνία που περιγράφει. Κατηγορείται γιατί θα έπρεπε να θέσει ο ίδιος περιορισμούς στον εαυτό του, αν θέλει να *τοποθετείται στο στρατόπεδο της προόδου και να συγκαταλέγεται στη μαχητική πρωτοπορία* επιλέγοντας ένα θέμα από

⁶⁹⁴ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 299, Φ. 13\61\16 στο: Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 598 -599

⁶⁹⁵ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 299, Φ. 13\61\6 , κ. 299, Φ. 13\61\56 στο: Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 599-600

⁶⁹⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 246, Φ. 13\8\50

το πεδίο δράσης των μαζών⁶⁹⁷. Ο συγγραφέας παρουσιάζει κοινωνικούς μηχανισμούς που βρίσκονται στην παρακμή τους και δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την κοινή οπτική των διηγημάτων, στα οποία οι ήρωες βρίσκονται αντιμέτωποι με την αλλαγή⁶⁹⁸. Περιγράφεται ουσιαστικά το τέλος της παραδοσιακής νοοτροπίας ταυτόχρονα με την ελπίδα και την προσμονή μιας καινούργιας αρχής. Ακόμα και υπαινικτικά κάποιες φορές προεξαγγέλλεται η απαρχή του καινούργιου και γι' αυτό η λέξη «τέλος» του τίτλου έχει θεωρηθεί αναντίστοιχη της θεματολογίας της συλλογής⁶⁹⁹.

Η αλλαγή λοιπόν είναι ορατή και σχετίζεται με το αγωνιστικό πνεύμα που αναδύεται από τα διηγήματα. Η αξιοπρέπειά των ηρώων διατηρείται και η σωτηρία τους εξασφαλίζεται λόγω της σύμπραξής τους με τις εαμικές δυνάμεις και τους αντάρτες. Αυτό συμβαίνει με τον μαθητή του κληροδοτήματος Ραλλίδη, που πεθαίνει πιστός στις αρχές του και με τη Μαργαρίτα Μολυβάδα που – αν και δεν μπορεί να απεμπλακεί από την οικογένειά της – εντάσσεται στο ΚΚΕ και υπερασπίζεται μέχρι τέλους τους συντρόφους της. Το ίδιο συμβαίνει στους Εβραίους που σώζονται, γιατί πάνε στο βουνό και στον Σιούλα τον Ταμπάκο, όταν τον πιάνουν, ενώ βοηθά κάποια παιδιά να περάσουν στο αντάρτικο⁷⁰⁰. Στην πρώτη έκδοση των διηγημάτων δηλαδή η μετάβαση στη νέα πραγματικότητα ή έστω η απόπειρα μετατόπισης επιτυγχάνεται μέσω του αντιστασιακού και επαναστατικού αγώνα. Στις επόμενες εκδόσεις όμως η Αντίσταση και ο Β' Παγκόσμιος δεν αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες στη δημιουργία ενός καινούργιου κόσμου⁷⁰¹. Η έννοια του χρέους, η πίστη ότι θα υπάρξει

⁶⁹⁷ «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 67-72. Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\68

⁶⁹⁸ Beaton R., *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, ό. π., σ. 149, 161

⁶⁹⁹ Τζιόβας Δ., «Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή: «Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης» στο: επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, ό. π., 48-56

⁷⁰⁰ Σημειώνουμε ότι οι ήρωες του Χατζή δε θεωρούνται θετικοί από τη βιβλιοκρισία του *Νέου Κόσμου* (εκτός από τη Μαργαρίτα Μολυβάδα), σε αντιδιαστολή με αυτούς του Κ. Μπόση στο *Εμείς θα νικήσουμε*, γεγονός που εκφράζει την αντιφατικότητα των κριτικών. «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 67-72

⁷⁰¹ Hokwerda H., «Οριστική πτώση του Βυζαντίου; Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή και το Βυζάντιο», *Αντί*, 472, Αθήνα, 1991, σ. 42-45

δικαίωση για τους κομμουνιστές, το αίσθημα αλληλεγγύης και οι ξεκάθαρες κατηγορίες για τους αντιπάλους είναι στοιχεία που ατονούν και παρακάμπτονται⁷⁰².

Θα μπορούσαμε λοιπόν να ερμηνεύσουμε τα συγκεκριμένα κείμενα ανιχνεύοντας τις αναλογίες με τη μετασταλινική ιστορική πραγματικότητα. Ο Χατζής δεν υιοθέτησε ποτέ απόλυτα τις απαιτήσεις του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού*⁷⁰³. Ο ίδιος παραδέχεται ότι στο διήγημα *Σαμπεθαί Καμπιλής* περιγράφει τον Γιοσέφ Ελιγιά, τον νεαρό σοσιαλιστή, που παγιδεύεται στο αδιέξοδο της υλοποίησης της ιδεολογίας του αλλά είναι και ο ίδιος ο συγγραφέας ένας απογοητευμένος σοσιαλιστής⁷⁰⁴. Παρόλο που η δήλωσή του αυτή αφορά στην έκδοση των διηγημάτων του το 1963 και ενδέχεται να έχει επηρεαστεί από τα ιστορικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν μέχρι τότε, ωστόσο καταδεικνύει τον σκεπτικισμό, τις αμφιταλαντεύσεις και την επίδραση προσωπικών ματαιώσεων του λογοτέχνη, όπως η οριστική διαγραφή του από το κόμμα⁷⁰⁵. Το 1949 έχει προηγηθεί βαριά μομφή εναντίον του με προειδοποίηση διαγραφής, γιατί παραβίασε συνωμοτικούς κανόνες πιάνοντας φίλια με γείτονες «και παρουσίασε ιδεολογική σύγχυση και ταλαντεύσεις»⁷⁰⁶.

Η προσπάθεια ελέγχου και χειραγώγησης αφορά και τον ελλαδικό χώρο. Τα κομματικά στελέχη της *ΕΔΑ* βάζουν το 1959 στο στόχαστρο το περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* με αφορμή τη δημοσίευση του διηγήματος «Η σιωπή» του Ντανιέλ Γκράνιν. Το 1957 ο ίδιος ο Χρυστσόφ έχει καταγγείλει το διήγημα του Γκράνιν. Το διήγημα έχει εγείρει αντιδράσεις, διότι αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την αυθεντία των σοβιετικών επιστημόνων και τεχνοκρατών.

⁷⁰² Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό. π., 1953, σ. 89, 92, 107 & Χατζής Δ. *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Το Ροδακίό, Αθήνα, 1999

⁷⁰³ Χοκβέρντα Χ., *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, ό. π., σ. 392

⁷⁰⁴ Καστρινάκη Αγγέλα, «Δημήτρης Χατζής: Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο: *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, ό. π., σ.121-134

⁷⁰⁵ Καζάζης Ν., «Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και «Το τέλος της μικρής μας πόλης»», *Η λέξη*, τ. χ. 144 3-4\1998, 184-189. Καστρινάκη Α., «Το παράξενο φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ ή ο εσταυρωμένος καλλιτέχνης», *Νέα Εστία*, τχ. 1752, Ιαν. 2003, σ. 58-72

⁷⁰⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 395, Φ. 21\6\002, στο: *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή*, ό. π., σ. 91

Η υπόθεση του διηγήματος αφορά τον Μινάγεφ έναν προϊστάμενο ερευνητικού ινστιτούτου, ο οποίος καλείται να εγκρίνει το άρθρο του νεαρού μηχανικού Ολκόφσκι. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο όμως θα ήταν έκθετος στην επιστημονική και πολιτική ηγεσία, γεγονός που θα του στοίχιζε την εργασιακή του ανέλιξη. Αναβάλλει λοιπόν την απόφασή του έως την αναρρίχσή του στη θέση του διευθυντή αλλά κι όταν αυτό πραγματοποιείται επιλέγει τον εύκολο δρόμο της συμμόρφωσης με τις άνωθεν επιταγές και την άδικη μετάθεση του συντάκτη του κειμένου, ο οποίος επιμένει.

Μετά την έκδοση του διηγήματος εγκαλούνται οι υπεύθυνοι του περιοδικού. Λαμβάνουν χώρα δύο συναντήσεις, που θυμίζουν κομματική δίκη. Κατηγοροι εμφανίζονται οι: Μ. Αυγέρης, Γ. Ρίτσος, Λ. Κύρκος, Δ. Φωτιάδης, Θ. Κορνάρος κ.ά. και από την πλευρά του περιοδικού, για να δώσουν εξηγήσεις και να λογοδοτήσουν στο κόμμα, προσέρχονται ο Κ. Κουλουφάκος, Τ. Πατρίκιος, ο Μ. Φουρτούνης και ο Κ. Πορφύρης. Μετά την «απολογία» της η συντακτική επιτροπή του περιοδικού υποβάλλει την παραίτησή της, ενώ αποφασίζεται ο ποιητής Κ. Κουλουφάκος να συντάξει ένα απολογητικό υπόμνημα. Το εκτενές κείμενο 120 σελίδων δεν κατατίθεται αλλά παραμένει αδημοσίευτο στα γραφεία της *ΕΔΑ*, μέχρι το 1973, οπότε βλέπουν το φως της δημοσιότητας ορισμένα αποσπάσματά του, για να κατηγορηθούν οι πολιτικές πρακτικές της Αριστεράς. Θεωρείται ένα κείμενο σταθμός, στο οποίο, ο διανοούμενος αγωνίζεται να διατηρήσει την προσωπική και πολιτική του ελευθερία και αξιοπρέπεια σ' αυτήν την παράλογη υπόθεση, η οποία όμως αποδεικνύει την ακαμψία και την αυστηρότητα του κομματικού μηχανισμού και αμφισβητεί την ορθή πρόσληψη του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού* στην Ελλάδα. Η αξία της τέχνης και της λογοτεχνίας στην πρόοδο, την εξέλιξη και τη δημιουργία ενός νέου οράματος στην κοινωνία ανακόπτεται λόγω της κομματικής ποδηγέτησης των καλλιτεχνών, που προτείνεται ⁷⁰⁷

⁷⁰⁷ Ιωαννίδου Α., *Υπόθεση Γκράνιν. Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2008. «*Το Βήμα*», 12-11-20018, «Η άγνωστη δίκη της Αριστεράς», Χουλιαράκης Δ., Γκράνιν Ντ. , «Η σιωπή», Μανόλης Φουρτούνης (μετ.), *Επιθεώρηση Τέχνης* 50-51 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959), σ. 125. *Καθημερινή* 7\10\2008, «Η λογοτεχνία στο εδώλιο», Μπουκάλας Π.

*Κι όμως δεν αυτοκτόνησα.
Είδατε ποτέ κανέναν έλατο να κατεβαίνει μοναχός του στο
πριονιστήριο;
Η θέση μας είναι μέσα εδώ σ' αυτό το δάσος
με τα κλαδιά κομμένα μισοκαμένους τους κορμούς
με τις ρίζες σφηνωμένες μες τις πέτρες⁷⁰⁸.*

Κεφάλαιο 4

Το Κομμουνιστικό Κόμμα και η παρουσία του στη λογοτεχνία της υπερορίας

Η εκλογική παρουσία της Αριστεράς και οι πολιτικοί τριγμοί του ΚΚΕ - Πρώτες προσπάθειες ανασυγκρότησης.

Η Αριστερά μετά τον Εμφύλιο πόλεμο ανασυντάσσεται με γρήγορους ρυθμούς και διεκδικεί τον πολιτικό της χώρο έχοντας βιώσει την ήττα. Οπαδοί και ηγετικά στελέχη προσπαθούν να επανακάμψουν, παρόλο που τα έντυπά της κλείνουν και γίνονται διώξεις.

Μολονότι η εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος φαινόταν πιθανή λόγω του οδυνηρού εμφυλίου πολέμου που προηγήθηκε⁷⁰⁹ και της έντασης των παθών μεταξύ των αντιμαχόμενων δυνάμεων⁷¹⁰, η κατάσταση διευθετείται με την επιλογή ενός φαινομενικά δημοκρατικού καθεστώτος, το οποίο όμως συντηρεί και ενισχύει την πόλωση⁷¹¹.

Είναι γεγονός ότι σε περιόδους κρίσης η επίτευξη μιας σταθερής πολιτικής λύσης δεν είναι άμεσα εφικτή. Οι αντιπαραθέσεις οξύνονται, οι πολιτικοί βολιδοσκοπούν και προετοιμάζουν συμμαχίες αλλά οι προθέσεις τους δεν ευοδώνονται

⁷⁰⁸ Αλεξάνδρου Α., «Ευθύτης οδών», 1959, στο: *Η ελληνική ποίηση. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, επιμέλεια: Α. Αργυρίου, Εκδόσεις Σοκόλη, 1982, σ. 338.

⁷⁰⁹ Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π., σ. 52

⁷¹⁰ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, Παπαζήση, Αθήνα, 1977, σ.57

⁷¹¹ Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: επιμ.: Γιάννης Ο. Ιατρίδης *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, ό. π., σ. 561-590

πάντα. Στην ελληνική πραγματικότητα της εποχής οι ξένες παρεμβάσεις⁷¹² και ο ρόλος του θρόνου περιπλέκουν την κατάσταση με αποτέλεσμα να είναι μεταβατικός ο χαρακτήρας των κυβερνήσεων τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια⁷¹³.

Η κυβερνητική αστάθεια εντείνεται μετά το τέλος του Εμφύλιου και ενισχύεται από τις αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις και τις ανακατατάξεις στις συμμαχίες και τους πολιτικούς συσχετισμούς. Η ερμηνεία των εκλογικών αποτελεσμάτων μάς προσφέρει την δυνατότητα να προσεγγίσουμε διεξοδικότερα τις πολιτικές δυνάμεις και την αλληλεπίδρασή τους. Παράλληλα μέσω των επιλογών των ψηφοφόρων αφουγκραζόμαστε τις ανησυχίες και τους φόβους του εκλογικού πληθυσμού ή αναγνωρίζουμε πολιτικές παρατάξεις που λόγω της σταθερότητάς που πρέσβευαν εξέφρασαν τις προσδοκίες του λαού. Ειδικά για την Αριστερά, τα χρόνια αμέσως μετά τον Εμφύλιο σχετίζονται με την παρουσία της στις εκλογές, όπου κατεβαίνει με τρεις διαφορετικούς πολιτικούς σχηματισμούς στην προσπάθειά της να ανασυντάξει τις δυνάμεις της και να επαναπροσδιοριστεί στο πολιτικό προσκήνιο.

Στο διάστημα από το τέλος του Εμφύλιου και ως την ανάληψη της εξουσίας από τον Αλέξανδρο Παπάγο η χώρα διεξάγει συνεχώς εκλογικές αναμετρήσεις και οι κυβερνήσεις εναλλάσσονται σε διάστημα λίγων ημερών. Συγκεκριμένα, μετά την παραίτηση Διομήδη στις 6 Ιανουαρίου του 1950 αναλαμβάνει υπηρεσιακή κυβέρνηση, διορισμένη από τον βασιλιά Παύλο, αποτελούμενη από εξωκοινοβουλευτικές προσωπικότητες με πρωθυπουργό τον Τζων Θεοτόκη.

Άμεσος στόχος την νέας κυβέρνησης είναι η διεξαγωγή εκλογών, οι οποίες ορίζονται για τις 5 Μαρτίου 1950. Παρουσιάζεται πληθώρα πολιτικών δυνάμεων, πολλές από τις οποίες θα πλαισιώσουν το μετέπειτα πολιτικό σκηνικό. Στις εκλογές λαμβάνουν μέρος 29 κόμματα, ανεξάρτητα ή σε συνεργασία, τα οποία εξαντλούν την προθεσμία υποβολής της υποψηφιότητάς τους μέχρι την τελευταία στιγμή. Τελικά εισέρχονται στη Βουλή δέκα παρατάξεις, που συγκεντρώνουν μικρά εκλογικά ποσοστά έως το 20% των ψήφων⁷¹⁴.

⁷¹²FRUS Office of The Historian Office, VOL.VI, 868.00/1-449, January 4, 1949,

⁷¹³ Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π., σ. 44-47

⁷¹⁴ Νικολακόπουλος Η., *Κομματική και εκλογική αποτύπωση του Εμφυλίου 1950-1952, Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, επιμέλεια: Χατζηιωσήφ Χ., τόμος Δ2, ό. π., σ. 327-349.

Η Δεξιά εκπροσωπείται κυρίως από το *Λαϊκό κόμμα* (18,8%) με αρχηγό των Κωνίνο Τσαλδάρη, που όμως σημειώνει σημαντική πτώση. Στην *Πολιτική Ανεξάρτητη Παράταξη* (8,2%) περιλαμβάνονται οι μεταξικοί Κοτζιάς και Μανιαδάκης. Τέλος, νεότεροι πολιτικοί συγκροτούν το *Μέτωπο Εθνικής Αναδημιουργίας*, όπου συγκαταλέγεται μεταξύ άλλων το *Εθνικό Ενωτικό Κόμμα (ΕΕΚ)* (5,3%) του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Επίσης στις δεξιές δυνάμεις περιλαμβάνεται το *Νέο κόμμα (Ν.Κ.)* του Σπύρου Μαρκεζίνη (2,5%).

Η παράταξη της *ΕΠΕΚ* με αρχηγό τον Νικόλαο Πλαστήρα, ο οποίος ευαγγελίζεται την αλλαγή, συγκεντρώνει το 16%, ποσοστό που θεωρείται σημαντική επιτυχία του *Κέντρου*. Στον ίδιο χώρο το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* μειώνει τη δύναμή του σε 17,24%. Το *Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΔΣΕ)* του Γεωργίου Παπανδρέου φτάνει το 10,7% και λόγω της ανόδου του αποδεικνύεται ρυθμιστικός παράγοντας. Μικρά ποσοστά τέλος καταγράφουν το *Εθνικό Κόμμα Ελλάδας (ΕΚΚΕ)* (3,5%) με αρχηγό τον Ναπολέοντα Ζέρβα και η παράταξη *Αγροτικών Εργαζομένων του Αλέξανδρου Μπαλτατζή* (2,6%)⁷¹⁵.

Οι εκλογές του Μαρτίου 1950 δεν εξασφαλίζουν σε κανένα κόμμα την πλειοψηφία με αποτέλεσμα να αποφασίσει ο βασιλιάς να αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης μόνο στον Σοφοκλή Βενιζέλο. Σημειώνουμε ότι η επιλογή αυτή έγινε παρά την συμφωνία σύμπραξης των τεσσάρων αρχηγών του *Κέντρου* υπό τον Πλαστήρα, η οποία έχει αποσταλεί επίσημα στον βασιλιά Παύλο⁷¹⁶.

Τελικά η κυβέρνηση Βενιζέλου διαλύεται σε λίγες εβδομάδες και σχηματίζεται κυβέρνηση των κεντρώων κομμάτων με πρωθυπουργό τον Νικόλαο Πλαστήρα. Οι προσπάθειες για επικράτηση των μέτρων ειρηνεύσεως και κατάργησης της Μακρονήσου πυροδοτούν το αρνητικό κλίμα μεταξύ των κομμάτων της κυβέρνησης με αποκορύφωμα τις αντιδράσεις στη δήλωση Πλαστήρα για πιθανή κατάργηση της θανατικής ποινής. Το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* του Βενιζέλου

⁷¹⁵ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, 2013, σ. 104-108,

⁷¹⁶ Γιαννιλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος*, Παπαζήση, Αθήνα, 1992 σ. 287-291.

αποχωρεί και η κυβέρνηση οδηγείται σε παραίτηση μετά από τέσσερις μήνες διακυβέρνησης⁷¹⁷.

Ακολουθεί ένα διάστημα πολιτικής κρίσης τριών μηνών⁷¹⁸. Αρχικά σχηματίζεται η επόμενη κυβέρνηση πάλι υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, με τη σύμπραξη αυτή τη φορά του Γεωργίου Παπανδρέου και του Κων\νου Τσαλδάρη. Όμως και η κυβέρνηση αυτή, της «εθνικής συγκεντρώσεως», όπως ονομάστηκε, η οποία εξασφαλίζει σημαντική πλειοψηφία, δεν οδηγεί στην πολιτική σταθερότητα. Αυτό συμβαίνει, γιατί η δημοσιοποίηση σκανδάλων, στα οποία εμπλέκονται συνεργάτες υψηλόβαθμων στελεχών του κυβερνητικού μηχανισμού οδηγεί σε ανασχηματισμό και αποχωρήσεις βουλευτών. Η κοινοβουλευτική υποστήριξη της *ΕΠΕΚ* στη δικομματική κυβέρνηση Βενιζέλου - Παπανδρέου – ο Κων\νος Τσαλδάρης αποχωρεί λόγω της ανάμειξης συνεργατών του στα σκάνδαλα του *ΟΛΠ* -παρατείνει το χρόνο διακυβέρνησής της⁷¹⁹.

Σε ένα ασαφές πολιτικό πλαίσιο λοιπόν επιχειρείται η πρώτη προσπάθεια ανασυγκρότησης της Αριστεράς με στόχο κατά κύριο λόγο την ειρήνευση και τη δίκαιη αντιμετώπιση των ηττημένων του Εμφύλιου από το κράτος⁷²⁰. Στις 2 Φλεβάρη 1950 ιδρύεται η *Δημοκρατική Παράταξη* με τη συμμετοχή των: *Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΣΚ)* – *Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ)* με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Σβώλο, την *Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών (ΕνΔΑ)* του Ι. Σοφιανόπουλου και τους *Αριστερούς Φιλελεύθερους* με επικεφαλής τον Στ. Χατζήμπεη και τον Νεόκοπο Γρηγοριάδη⁷²¹. Μετά από πολλές διαβουλεύσεις αποφασίζεται τελικά να μην συμπεριληφθούν κόμματα που έχουν συμμετάσχει στο *ΕΑΜ* στα χρόνια 1946-1947, αν και δεν βρίσκονται, όπως το *ΚΚΕ* εκτός νόμου⁷²².

Τα κόμματα, που εντάσσονται στη *Δημοκρατική Παράταξη*, μετείχαν αυτοτελώς και δεν ταυτίζονταν στις πολιτικές τους θέσεις. Ωστόσο διακρίνονταν από κοινά χαρακτηριστικά, όπως το ότι διατηρούν σαφείς αποστάσεις από το *ΚΚΕ* και δεν

⁷¹⁷ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, ό. π., σ. 111-118, 131-132, 134-141, 144-146

⁷¹⁸ (27 Οκτωβρίου 1951-11 Οκτωβρίου 1952)

⁷¹⁹ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 127-128

⁷²⁰ Τρίκκας Τ., *ΕΛΔ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π., σ. 29-34

⁷²¹ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 108

⁷²² Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, ό. π., σ. 78-80, 83-84

επιθυμούν – ή καλύτερα φοβούνται- την οποιαδήποτε προσπάθειά του να επέμβει στα εσωκομματικά τους. Η περιχαράκωση αυτή αφορά σε πρώτη φάση εαμικούς πολιτικούς, όπως τον Κύρκο και τον Πασαλίδη⁷²³ και ευνοείται απ' τα μέτρα ποινικοποίησης της πολιτικής ζωής και το αυστηρό θεσμικό πλαίσιο που νομιμοποιεί τις διώξεις εναντίον της Αριστεράς.

Στην εκλογική αναμέτρηση του 1950 η τραυματισμένη Αριστερά του εμφυλίου πολέμου, κατορθώνει να εκπροσωπηθεί από το νέο σχηματισμό, της *Δημοκρατικής Παράταξης*⁷²⁴, που συγκεντρώνει το 9,7%, μόλις ένα μήνα μετά την ίδρυσή του. Η πρώτη αυτή απόπειρα της Αριστεράς, αν και απέσπασε υπολογίσιμο ποσοστό, δεν ευοδώθηκε και δεν είχε μεγάλη διάρκεια λόγω του αποδεκατισμού των κομματικών οργανώσεων αλλά και της έλλειψης ηγετικών προσωπικοτήτων, οι οποίες θα μπορούσαν να στηρίζουν τους εκλογικούς συνδυασμούς⁷²⁵. Επιπλέον δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την πολιτική διαφοροποίηση των ψηφοφόρων της. Υπογραμμίζουμε την πρωτοδοτήση των υποψηφίων, που ήταν μέλη του *ΚΚΕ* και στο ίδιο πνεύμα την επίθεση του *ΚΚΕ* μέσω του Ραδιοφωνικού σταθμού της *Ελεύθερης Ελλάδας* κατά των υποψηφίων των κομμάτων *ΣΚ- ΕΛΑ*⁷²⁶.

Παρά λοιπόν τα ελπιδοφόρα ποσοστά των εκλογών του 1950, η άμεση αποχώρηση βουλευτών σηματοδοτεί τη διάσπαση του πολιτικού σχηματισμού. Στις 10 Μαρτίου του 1950 οι 11 βουλευτές της *ΕνΔΑ*, οι 6 του *ΚΑΦ* (*Κόμμα Ανεξάρτητων Φιλελεύθερων*) μαζί με τον Δ. Χριστάκο, πιστό φίλο του *ΚΚΕ*⁷²⁷ εκφράζουν τη διαφωνία τους προς το κόμμα της *Δημοκρατικής Παράταξης*⁷²⁸.

Επιχειρείται λοιπόν εκ νέου η συγκέντρωση των πολιτικών δυνάμεων της Αριστεράς – χωρίς τη στήριξη του *ΣΚΕ-ΕΛΑ* σε μια νέα παράταξη, αυτήν του *Δημοκρατικού Συναγερμού*, ο οποίος εμφανίζεται στις δημοτικές εκλογές του 1951 με επικεφαλής τον Γ. Σπηλιόπουλο.

⁷²³ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΛΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011, σ. 62-63

⁷²⁴ Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α, 1946-1965, Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σ. 162-163.

⁷²⁵ Τρίκκας Τ., *ΕΛΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π, σ. 84-85

⁷²⁶ Ό. π., σ. 82. Κασσιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997, σ. 171

⁷²⁷ *Αρχείο Οικογένειας Νίκου Πλουμπίδη*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ. 108

⁷²⁸ Τρίκκας Τ., *ΕΛΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π, σ. 98-99

Ο *Δημοκρατικός Συναγερμός*, ο πολιτικός σχηματισμός που προηγείται της *ΕΔΑ*, αποτελεί ένα συνασπισμό πολιτικών κομμάτων, οργανώσεων και ατόμων που συσπειρώνει εαμογενείς δυνάμεις και βρίσκεται υπό την καθοδήγηση του *ΚΚΕ*⁷²⁹. Πρεσβεύει την ειρήνη και την ομαλότητα, υπόσχεται εδαφική ακεραιότητα και εθνική κυριαρχία, ενώ προσανατολίζεται στον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής και την κατάργηση του ανελεύθερου καθεστώτος⁷³⁰.

Σημαντικό βήμα θεωρείται η κυκλοφορία της εφημερίδας *Δημοκρατικός* στις 17 Αυγούστου του 1950 με εκδότη τον Γιάννη Αγγέλου και διευθυντή τον Διονύση Χριστάκο. Η εφημερίδα έχει σημαντική επιτυχία στους τέσσερις μήνες κυκλοφορίας της και καταγράφει υψηλό τιράζ παρά τις διώξεις κατά αναγνωστών της και τις συλλήψεις από την πρώτη μέρα⁷³¹.

Το νέο σχήμα της Αριστεράς δοκιμάζεται εκλογικά και στις δημοτικές εκλογές του Απριλίου του 1951. Μετά τον Εμφύλιο η Αριστερά αναζητά ερείσματα για την αναδιοργάνωσή της στο χώρο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ο οποίος αποδεικνύεται ιδιαίτερα προνομιακός. Τα ποσοστά της στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1950 και 1951 δείχνουν ότι οι ψηφοφόροι της παραμένουν πιστοί παρά τις διώξεις. Επομένως μπορούν να ενταχθούν στον νέο πολιτικό φορέα που δημιουργείται.

Πιο συγκεκριμένα οι δημοτικές εκλογές του Απριλίου του 1951, πρώτες μετά από δεκαεπτά χρόνια, – από το 1934 έως το 1951 οι τοπικές αρχές διορίζονταν – αποτελούν έναν αξιόπιστο δείκτη της εκλογικής δύναμης όλων των κομμάτων. Ο νέος πολιτικός σχηματισμός του *Δημοκρατικού Συναγερμού* εμφανίζεται για πρώτη φορά και αποσπά ποσοστό 20% στα αστικά κέντρα (πέντε βουλευτές συγκροτούν ανεξάρτητη κοινοβουλευτική ομάδα)⁷³².

Στην πραγματικότητα η αποτυχία επιτυχίας υψηλότερου ποσοστού σχετίζεται με την προσπάθεια συγκρότησης ενός περιορισμένου πολιτικού χώρου που αγωνίζεται να εκφραστεί σε κλίμα τρομοκρατίας και αναπτύσσεται μέσα σε στεγανά και

⁷²⁹ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ.85

⁷³⁰ Ό. π., 84

⁷³¹ Ό. π., σ. 77-81. Αγγέλου Γ., *Οι κομμουνιστές*, Διογένης, Αθήνα, 1999, σ. 42-55.

⁷³² Νικολακόπουλος Η., «Οι δημοτικές εκλογές της 15^{ης} Απριλίου 1951», στο: *Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964). Η Αριστερά στο προσκήνιο*, επιμέλεια: Νικολακόπουλος Ηλίας, Αυγή, Αθήνα, 2014, σ. 9-15

αποκλεισμούς. Ωστόσο αποδεικνύει την πολιτική ύπαρξή του, η οποία σε ευρύτερους πολιτικούς σχηματισμούς μπορεί να επιτύχει θεαματικότερη άνοδο. Οι σχηματισμοί που προηγήθηκαν της *ΕΔΑ* δεν απέτυχαν, όπως διαπιστώνει και ο Ηλίας Ηλιού στο Α΄ Συνέδριο της αλλά αποτελούν μια πορεία που κατέληξε στη συγκρότησή της⁷³³.

ΕΔΑ. Μετά το εγχείρημα του *Δημοκρατικού Συναγερμού* στις 11 Ιουλίου του 1951 γίνεται μια νέα προσπάθεια συνασπισμού κομμάτων και προσωπικοτήτων. Στο τέλος μιας μακράς συνεδρίασης των αντιπροσώπων όλων των κομμάτων και κατόπιν δραματικών διαβουλεύσεων στην προσπάθειά τους να συγκλίνουν τις αντιθέσεις και να επιτύχουν κοινό ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο, υπογράφεται τελικά το πρακτικό ενός νέου σχηματισμού που ονομάζεται *ΕΔΑ* από τα αρχικά Ειρήνη, Δημοκρατία, Αμνηστία⁷³⁴. Παράλληλα με την *ΕΔΑ* ιδρύεται η μαχητική νεολαία της, η *ΕΔΝΕ*, σαφώς πιο προσανατολισμένη στην κομμουνιστική ιδεολογία και με περισσότερο άμεση επιρροή του *ΚΚΕ*. Σημαντικό εγχείρημα αποτελεί η έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας «*Φρουροί της Ειρήνης*»⁷³⁵.

Τα κόμματα που εντάσσονται στην *ΕΔΑ* και κατεβαίνουν στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1951 είναι: ο *Δημοκρατικός Συναγερμός* με επικεφαλής τους Δ. Μαριόλη, Δ. Χριστάκο και Μ. Βουρνά, το *Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος* του Ι. Πασαλίδη, οι *Αριστεροί Φιλελεύθεροι* με τους Χατζήμπεη και Ν. Γρηγοριάδη, το *Δημοκρατικό Ριζοσπαστικό Κόμμα* του Μ. Κύρκου, η *Δημοκρατική Ένωση* με αρχηγό τον Στ. Κρητικά και η *ΕνΔΑ* του Ι. Κοκορέλη⁷³⁶. Το ΣΚΕ-*ΕΔΑ* αποχώρησε κατά τις διαπραγματεύσεις για την ίδρυση της *ΕΔΑ*, ενώ ο θάνατος του Ι. Σοφιανόπουλου δημιούργησε αποσταθεροποίηση στο κόμμα του⁷³⁷. Σύμφωνα επίσης με το νέο

⁷³³ Νικολακόπουλος Η., *Ηλίας Ηλιού: πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2017, σ. 58-76, 49-57. Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π, σ. 115

⁷³⁴ Ο. π. , σ. 126-128

⁷³⁵ Ο. π. , σ. 145-148

⁷³⁶ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π, σ. 135-136. Νικολακόπουλος Η., *Ηλίας Ηλιού: πολιτική βιογραφία*, ό. π., σ. 49-57

⁷³⁷ Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 14-28. Λεονταρίτης Γ., *Ανάμεσα στα δύο άκρα: Η πορεία του Κέντρου 1946-1967*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1992 σ.110, 174-184

εκλογικό νόμο για την είσοδο των κομμάτων στη Βουλή τίθενται περιορισμοί, γεγονός που υπαγορεύει τη συγκρότηση της *ΕΔΑ* σε κόμμα συνασπισμού⁷³⁸.

Αν θέλουμε να εντοπίσουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της *ΕΔΑ* στην πρώτη εμφάνισή της στην πολιτική σκηνή, σίγουρα θα πρέπει να αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο αποφασίστηκε να εκπροσωπούνται τα επιμέρους κόμματα που περιλαμβάνει. Στην πολιτική αυτή συμμαχία η ισοτιμία μεταξύ τους θεωρείται απαραίτητη και επιδιώκεται η ομοφωνία στη λήψη αποφάσεων. Επίσης παρά το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως κόμμα προσωπικοτήτων δεν είναι προσωποπαγές αλλά στηρίζεται σε αρχές και προβλέπει την εποικοδομητική κριτική ανάμεσα στις συνιστώσες του⁷³⁹.

Η προσπάθεια ανασυγκρότησης της Αριστεράς πλαισιώνεται από την προσωπικότητα του Μιχάλη Κύρκου, ο οποίος έχει φυλακιστεί από το καθεστώς για τις πολιτικές του απόψεις αλλά διατηρεί στάση ουδετερότητας προς τις επιλογές του *ΚΚΕ*. Είναι καθοριστική η παρουσία του, δεδομένου ότι το *ΚΚΕ* εκτιμά τις ικανότητες και το κύρος του και θεωρεί την προσωπικότητά του χρήσιμη, ως πόλο έλξης για την ένωση κεντροαριστερών κομμάτων, όπως το *ΣΚΕ-ΕΔΑ*⁷⁴⁰.

Λίγο μετά την ίδρυσή της η *ΕΔΑ* κατορθώνει να κυκλοφορήσει καθημερινή εφημερίδα, τη *Δημοκρατική*, στην οποία ο Μιχάλης Κύρκος είναι διευθυντής. Η εφημερίδα κλείνει λίγους μήνες μετά⁷⁴¹, για να αντικατασταθεί το 1952 από την *Αυγή*. Οι διαμάχες για την επιλογή των προσώπων αλλά και οι αντιπαραθέσεις ως προς την πολιτική γραμμή της εφημερίδας, όπως εξάλλου και οι αντιθέσεις του Μιχάλη Κύρκου με τον παράνομο μηχανισμό του *ΚΚΕ*, τον οδήγησαν στην έξοδο από την παράταξη⁷⁴².

Η *ΕΔΑ* λαμβάνει μέρος για πρώτη φορά στις εκλογές της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1951, που σηματοδοτούν την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού λόγω της συμμετοχής

⁷³⁸ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 132-133. Ιωάννα Παπαθανασίου, «ΕΔΑ το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής Αριστεράς» στο: *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945-1967*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994, σ. 681-698

⁷³⁹ Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π., σ. 143-145

⁷⁴⁰ Αγγέλου Γ., ό. π., σ. 49, *Αυγή* 17-12-1980

⁷⁴¹ Ό. π., σ. 64-72. Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 71.

⁷⁴² Ό. π., σ. 207-208, 210, 216, 219

του Αλέξανδρου Παπάγου στο νεοσύστατο κόμμα του *Ελληνικού Συναγερμού*. Ο Παπάγος με τη σύμπραξη του *Νέου Κόμματος* του Σπ. Μαρκεζίνη και του *ΛΕΚ* των Στ. Στεφανόπουλου και Π. Κανελλόπουλου κατάφερε να συσπειρώσει την ελληνική Δεξιά της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Υπόσχεται την αντιμετώπιση της εθνικής διαμάχης και του διχασμού και ευαγγελίζεται την ανανέωση της πολιτικής ζωής. Ενοποιητικός παράγοντας στην προσπάθεια αυτή αποτελεί η αντίθεση κατά της Αριστεράς και η γενικότερη αντικομμουνιστική προπαγάνδα⁷⁴³.

Στις εκλογές αναδεικνύεται πρώτο κόμμα ο *Εθνικός Συναγερμός* με ποσοστό 36,5% αλλά δεν εξασφαλίζει κοινοβουλευτική πλειοψηφία, εφόσον παρουσιάζουν άνοδο και τα κόμματα του Κέντρου, δηλαδή κυρίως η *ΕΠΕΚ* (23,49%) και το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* (19,04%). Είναι χαρακτηριστική η διαφορετική αποτίμηση του αποτελέσματος από δύο πρωτοσέλιδα αθηναϊκών εφημερίδων την επομένη των εκλογών. Η *Ακρόπολις* κάνει λόγο για θρίαμβο του Παπάγου και η *Ελευθερία* για πλειοψηφία του Κέντρου⁷⁴⁴.

Το σημαντικότερο στοιχείο για τη δύναμη της Αριστεράς, όπως προκύπτει από τη μελέτη του εκλογικού αποτελέσματος του 1951 είναι ότι στις περιοχές που η *ΕΠΕΚ* σημειώνει υψηλή απήχηση είναι εξίσου αυξημένα τα ποσοστά της *ΕΔΑ*, ενώ σε άλλες περιοχές η άνοδος του ποσοστού της Δεξιάς συμβαδίζει με την άνοδο του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*. Το γεγονός αυτό εκφράζει τη συνάφεια της εκλογικής βάσης των κομμάτων και τη συσπείρωση των ψηφοφόρων της Δεξιάς και της Αριστεράς με έντονη τη μεταξύ τους πόλωση⁷⁴⁵.

Τα ποσοστά της *ΕΔΑ* δεν έχουν μεγάλη άνοδο σε σχέση με αυτά της *Δημοκρατικής Παράταξης* αυξάνει όμως σημαντικά τα ποσοστά της στις αγροτικές περιοχές, στις οποίες δεν υπήρχε κατά το προηγούμενο διάστημα ελευθερία έκφρασης των πολιτικών απόψεων, που θα ευνοούσε τη συμπίεση με τις δυνάμεις της διωκόμενης Αριστεράς. Σημαντικό επίσης είναι το ποσοστό της *ΕΔΑ* στις νησιωτικές περιοχές, όπου ήταν αυξημένη η επιρροή του *ΕΑΜ* και οι άνθρωποι δεν έζησαν σε

⁷⁴³ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ.134, 140

⁷⁴⁴ *Ακρόπολις* 10-9-1951, *Ελευθερία* 10-9-1951

⁷⁴⁵ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 137, 139, 146-147

σχέση με την ηπειρωτική χώρα την ένταση και τις επιπτώσεις του ελληνικού εμφυλίου πολέμου⁷⁴⁶.

Η άρνηση σύνδεσης της ηγεσίας της *ΕΔΑ* με το *ΚΚΕ*, που έχει τεθεί εκτός νόμου, ο φόβος ποινικοποίησής της, καθώς και η προσπάθεια να προσεταιριστεί όσο το δυνατόν ευρύτερες ομάδες πληθυσμού δικαιολογεί την προσήλωσή της στις νομικές διαδικασίες και τον κοινοβουλευτισμό.

Το ζήτημα που έχει εγείρει αλυσιδωτές αντιδράσεις ήδη στη *Δημοκρατική Παράταξη* και οδηγεί σε έντονες πολιτικές διαμάχες και αποσχίσεις στους κόλπους του κόμματος είναι οι υποψηφιότητες εξόριστων και φυλακισμένων⁷⁴⁷. Σημειώνουμε ότι κατά την υπογραφή του πρακτικού της *ΕΔΑ* οι εκτός *ΚΚΕ* υποψήφιοι θέτουν ως όρο να μη γίνει δεκτή η υποψηφιότητα του Νίκου Μπελογιάννη στις βουλευτικές εκλογές. Από την άλλη η *ΕΔΑ* έχει δεσμευτεί ότι θα αγωνιστεί για την αμνηστία των κρατουμένων. Ωστόσο πολλοί εκπρόσωποι κομμάτων προτάσσουν τους φόβους τους για την αλλοίωση των σχέσεων εντός του συνασπισμού σχετικά με την αντιμετώπισή της *ΕΔΑ* ως παρακλάδι του *ΚΚΕ*. Ο ίδιος ο Ν. Μπελογιάννης τον Αύγουστο του 1951 ζητά από τον Ν. Πλουμπίδη να συμπεριληφθεί ως υποψήφιος στους συνδυασμούς της *ΕΔΑ*. Το θέμα αυτό εγείρει σοβαρές διχογνωμίες και αντιπαραθέσεις κυρίως από τα στελέχη εκτός *ΚΚΕ* και γι' αυτό απορρίπτεται⁷⁴⁸. Μετά την εκτέλεση Μπελογιάννη η επιλογή αυτή επανεξετάζεται αναφορικά με το κατά πόσο θα μπορούσε η εκλογή του να εμποδίσει την εκτέλεση της ποινής⁷⁴⁹.

Τέλος λαμβάνοντας υπόψη τον πολιτικό ανταγωνισμό και τις μικροκομματικές αντιπαλότητες δεν πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η πριμοδότηση ψήφων υπέρ των εξόριστων ή φυλακισμένων είτε είναι εντεταλμένη από το κόμμα είτε αποτελεί επιλογή συναισθηματικά φορτισμένη των ψηφοφόρων, που δεν εκπροσωπούνται από το *ΚΚΕ*, αφαιρεί ψήφους από τους υποψηφίους των υπολοίπων κομμάτων που εντάχθηκαν στην *ΕΔΑ*⁷⁵⁰.

⁷⁴⁶ Ο. π., σ. 148-150

⁷⁴⁷ Λεονταρίτης Γ., *Ανάμεσα στα δύο άκρα: Η πορεία του Κέντρου 1946-1967*, ό. π., σ. 59-60

⁷⁴⁸ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 296-297

⁷⁴⁹ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, ό. π., σ. 273-277. *Αρχείο Οικογένειας Νίκου Πλουμπίδη*, ό. π., σ. 110-115

⁷⁵⁰ Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π., σ. 132-136

Οι 24 υποψήφιοι βουλευτές, πρώην στελέχη του *ΚΚΕ*, που είναι φυλακισμένοι και εξόριστοι συγκεντρώνουν ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά ψήφων και δέκα από αυτούς εκλέγονται με τον συνδυασμό της *ΕΔΑ*. Η σύνδεση λοιπόν του εκλογικού σώματος με το εκτός νόμου *ΚΚΕ* είναι παραπάνω από σαφής είτε αφορά προπολεμικούς ψηφοφόρους είτε όσους γαλουχήθηκαν στην Κατοχή και την Αντίσταση. Τελικά όμως το εκλογοδικείο ακυρώνει την εκλογή τους και αντικαθίστανται από άλλα στελέχη⁷⁵¹.

Η κυβέρνηση που προκύπτει με οριακή πλειοψηφία μετά τις εκλογές του 1951 είναι κυβέρνηση συνεργασίας των κομμάτων του Κέντρου λόγω της άρνησης του Αλέξανδρου Παπάγου να συμμαχήσει με άλλες πολιτικές δυνάμεις⁷⁵². Η κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Νικόλαο Πλαστήρα συνδέεται με μερικά πολύ σπουδαία γεγονότα για την Ελλάδα που αφορούν την εξωτερική πολιτική, όπως η είσοδος της χώρας στο *NATO* το 1952 και η προσπάθεια εξομάλυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων⁷⁵³, απόρροια της οποίας είναι και η ουδετερότητα σχετικά με το Κυπριακό⁷⁵⁴.

Στον εσωτερικό χώρο οι πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης σε ζητήματα καίριας σημασίας για τις πολιτικές διώξεις είναι ανακόλουθες και απρόβλεπτες. Η πρακτική αυτή υπαγορεύεται από την τάση λείανσης των αντιθέσεων και μείωσης της πολιτικής αντιπαράθεσης που επιβάλλεται μετά το τέλος του οδυνηρού Εμφύλιου, αλλά οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στην αμερικανική παρέμβαση. Η κυβέρνηση από τη μία ψηφίζει μέτρα επιείκειας⁷⁵⁵ και ειρηνεύσεως⁷⁵⁶ σύμφωνα με τα οποία, επιτρέπει την απόλυση σημαντικού αριθμού εξόριστων⁷⁵⁷ και φυλακισμένων⁷⁵⁸, ενώ

⁷⁵¹ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 139, 152-153

⁷⁵² Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τόμος 6, Τεγόπουλος, Αθήνα, 2011, σ. 101-106, (πρώτη έκδοση 1973). FRUS Office of The Historian, VOL. V, PART 1, files, lot 59 D 95, CF 102, February 23, 1952

⁷⁵³ Αλεξανδρή Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων», στο: *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Γνώση, Αθήνα, 1988, σ. 137-140.

⁷⁵⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΣΤ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σ. 177-179. Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, ό. π., σ. 122-126, 187-190, 349-360, 459-466

⁷⁵⁵ Ό. π., σ. 343-344

⁷⁵⁶ Ό. π., 440-443

⁷⁵⁷ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1952- 1955*, Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σ. 49

⁷⁵⁸ Κούνδουρος Ρ., *Η Ασφάλεια του καθεστώτος, Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα, 1978, σ. 133, 141

μετατρέπονται οι θανατικές καταδίκες σε ισόβια κάθειρξη. Από την άλλη όμως καθιερώνει ένα νέο λιγότερο φιλελεύθερο Σύνταγμα το 1952, το οποίο λειτουργεί παράλληλα με νομοθετικές ρυθμίσεις, που απηχούν την εμφυλιοπολεμική αντιπαράθεση⁷⁵⁹. Η κατασκευή εξάλλου της δίκης των Αεροπόρων στηρίζεται στο συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο και πιστοποιεί την αντιφατική κυβερνητική πολιτική⁷⁶⁰. Κλείνει επίσης την εφημερίδα *Δημοκρατική* και το περιοδικό *Φρουροί της Ειρήνης* μετά την ανακάλυψη των ασυρμάτων, ενώ διαλύει τη νεολαία της *ΕΔΑ*⁷⁶¹. Το επιστέγασμα της αναντίστοιχης αυτής πολιτικής είναι βέβαια -όπως θα εξηγήσουμε- ότι εγκρίνει την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και των συγκρατούμενών του⁷⁶².

Η τελευταία εκλογική αναμέτρηση με την οποία δίνεται λύση στην κυβερνητική αστάθεια είναι οι βουλευτικές εκλογές στις 16 Νοεμβρίου 1952⁷⁶³. Οι εξελίξεις επιβάλλουν τη διενέργεια εκλογών. Επιδιώκεται λοιπόν να εξασφαλιστεί η «εθνικόφρων πλειοψηφία», την οποία επιθυμούν και επιδιώκουν τόσο τα Ανάκτορα, όσο και η Αμερική⁷⁶⁴. Υπογραμμίζεται ότι είναι σοβαρή η επιδείνωση της υγείας του Νικόλαου Πλαστήρα και υπάρχει έλλειψη πλειοψηφίας, καθώς η κυβέρνηση στηρίζεται στην ψήφο δύο βουλευτών που έχουν αποχωρήσει από την *ΕΔΑ*⁷⁶⁵.

Οι εκλογές γίνονται με πλειοψηφικό σύστημα και έχουν έντονα προσωποπαγή χαρακτήρα δεδομένου ότι οι δύο επικρατέστεροι αρχηγοί αποτελούν προσωπικότητες που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική και στρατιωτική ζωή της

⁷⁵⁹ Νικολακόπουλος Η., *Ηλίας Ηλιού: πολιτική βιογραφία*, ό. π., σ. 58-76. Κατηφόρης Γ. *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σ. 81-82

⁷⁶⁰ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949- 1952*, ό. π., σ. 471-479

⁷⁶¹ Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, ό. π., σ. 173

⁷⁶² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΣΤ, ό. π., σ. 179-181, 435-440

⁷⁶³ Στις 28 Μαΐου 1952 ο νόμος 2159, κατοχυρώνει το δικαίωμα της γυναίκας όχι μόνο να εκλέγει, αλλά και να εκλέγεται στις Δημοτικές και Βουλευτικές εκλογές. Παρόλα αυτά, οι Ελληνίδες δεν μπορούν να ψηφίσουν στις εκλογές του Νοέμβρη, αφού δεν έχουν ενημερωθεί οι εκλογικοί κατάλογοι. Στις επαναληπτικές εκλογές, ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα, εκλέγεται στη Θεσσαλονίκη πρώτη γυναίκα βουλευτής στην ιστορία της Ελλάδας, η Ελένη Σκούρα. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΣΤ, ό. π., σ. 184

⁷⁶⁴ *Τα Νέα*, 22-8-1952, *Ακρόπολις*, 19-8-1952. FRUS Office of The Historian, No. 435. VOL. VIII 781.00/11-1952 November 19, 1952

⁷⁶⁵ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τόμος 6, ό. π., σ. 157-163

χώρας για πολλά χρόνια. Ο Αλέξανδρος Παπάγος που εκπροσωπεί τον *Ελληνικό Συναγερμό* συνεργάζεται με τον Γεώργιο Παπανδρέου και τον Εμμανουήλ Τσουδερό, ενώ ο Νικόλαος Πλαστήρας της *ΕΠΕΚ* με τον Σοφοκλή Βενιζέλο, τον Κώλνο Τσαλδάρη και τον Αλέξανδρο Σβώλο⁷⁶⁶.

Η *ΕΔΑ* με αρχηγό τον Ιωάννη Πασαλίδη εκφράζει περισσότερο ανοιχτά την πολιτική του *ΚΚΕ*, ειδικά κατόπιν των αποχωρήσεων των υπόλοιπων κομμάτων (*ΚΑΦ*, *ΔΡΚ*, *ΣΚΕ*) που έχουν αποστασιοποιηθεί⁷⁶⁷. Υιοθετώντας το αμφιλεγόμενο σύνθημα *Τι Πλαστήρας, Τι Παπάγος*⁷⁶⁸ η διασπασμένη αριστερή παράταξη επιδιώκει να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση μετά την εφαρμογή του νέου εκλογικού συστήματος. Το τελευταίο έχει σχεδιαστεί, για να μην την ευνοεί. Σημειώνουμε ότι η *ΕΔΑ* αρνείται να συνεργαστεί με τις κεντρώες πολιτικές παρατάξεις, παρόλο που οι εκλογικές ρυθμίσεις θα της επέτρεπαν να συμπεριληφθούν δικοί της υποψήφιοι στα ψηφοδέλτια της *ΕΠΕΚ*⁷⁶⁹.

Θριαμβευτής των εκλογών του 1952 είναι ο Αλέξανδρος Παπάγος με ποσοστό 49,22%, ο οποίος συσπειρώνει όλη τη δεξιά παράταξη εξοβελίζοντας τους υποψηφίους των κεντρώων κομμάτων, τα οποία συγκεντρώνουν ποσοστό 34,22%. Η *ΕΔΑ* διατηρεί σταθερή δύναμη (9,55%) με διακυμάνσεις ανοδικές ή καθοδικές σε τοπικό επίπεδο συσπειρώνοντας την εκλογική της βάση ως η μαχητικότερη αντιδεξιά παράταξη. Η ήττα δε της *ΕΠΕΚ* λειτουργεί ευνοϊκά για την Αριστερά, δεδομένου ότι διαταράσσεται η απόλυτη κυριαρχία της στον κεντροαριστερό χώρο⁷⁷⁰.

Στο νέο αυτό συσχετισμό δυνάμεων η συσπείρωση της Δεξιάς είναι πολύ μεγάλη. Εξάλλου η υποψηφιότητα του πρώην στρατηγού θεωρήθηκε εγγύηση της ησυχίας και της σταθερότητας. Η διακυβέρνηση του Παπάγου μέχρι την αντικατάστασή του από τον Κώλνο Καραμανλή παγιώνει μια πολιτική επιβολής και κυριαρχίας ενάντια στην κομμουνιστική απειλή συνεχίζοντας τις διώξεις κατά των υποστηρικτών της Αριστεράς, οι οποίοι κρίνονται εχθροί της ειρήνης και της

⁷⁶⁶ Γιανουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος*, ό. π., σ. 297-298. Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα (1949-1952)*, ό. π., σ. 532-536

⁷⁶⁷ Ό. π., σ. 342

⁷⁶⁸ Νικολακόπουλος Η., *Ηλίας Ηλιού: πολιτική βιογραφία*, ό. π., σ. 58-76

⁷⁶⁹ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 162-164

⁷⁷⁰ Ό. π., σ. 165-176

ομαλότητας. Η εκτέλεση Πλουμπίδη, η τελευταία εκτέλεση για πολιτικές κατηγορίες, βαραίνει την κυβέρνηση Παπάγου. Επίσης επαναφέρονται απόστρατοι αξιωματικοί εμπλεκόμενοι στο κίνημα τις 30^{ης} Μάη 1951 και ο έλεγχος του Στρατού από τον *ΙΑΕΑ* είναι σαφής⁷⁷¹.

Στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής ο Παπάγος στηρίζει τις αμερικανικές επιλογές και συνάπτει ελληνοαμερικανική συμφωνία, που αφορά στρατιωτικές παραχωρήσεις και την εγκατάσταση βάσεων στην Ελλάδα. Στις ελληνοτουρκικές σχέσεις παρατηρείται σχετική βελτίωση, όπως υποδηλώνει η επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στην Τουρκία τον Ιούνιο του 1953 και η σύναψη τριμερούς συμφωνίας Ελλάδας - Τουρκίας - Γιουγκοσλαβίας. Ωστόσο οι προσδοκίες σχετικά με την εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών γρήγορα θα διαψευστούν⁷⁷².

Σοβαρός τριγμός στην κυβέρνηση Παπάγου επήλθε, όταν παραιτήθηκε ο αφοσιωμένος υποστηρικτής του Παπάγου και κυρίαρχος υπουργός της κυβέρνησης, ο Σπύρος Μαρκεζίνης τον Απρίλιο του 1954. Οι πραγματικοί λόγοι της παραίτησης δεν έγιναν αμέσως γνωστοί αλλά οι διαφωνίες των δύο ανδρών στο Κυπριακό ζήτημα, που αρχίζει να δημιουργεί οξύτατες πιέσεις ήταν καθοριστικές⁷⁷³.

Μια νέα εκλογική αναμέτρηση, οι δημοτικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1954 σηματοδοτούν την αρχή της συνεργασίας των κομμάτων του Κέντρου με την *ΕΔΑ* εκφράζοντας την αντιπαράθεσή τους στη συναγερμική παράταξη. Οι υποψήφιοι της σύμπραξης αυτής συγκέντρωσαν υψηλά ποσοστά και επικράτησαν στους τρεις μεγάλους δήμους της χώρας (Αθήνα – Πειραιά – Θεσσαλονίκη). Η εκλογική αυτή μάχη καταγράφει φθορά των δυνάμεων του *Εθνικού Συναγερμού* και εντείνει την κρίση στο *Κόμμα των Φιλελευθέρων*, το οποίο διασπάται⁷⁷⁴.

Στο τέλος του 1955 το Κυπριακό εντείνεται επικίνδυνα. Η Ελλάδα ήδη από τις 25 Ιουλίου του 1955 καταθέτει δεύτερη προσφυγή στον *ΟΗΕ* υπακούοντας στις πιέσεις

⁷⁷¹ *Ελληνική Ιστορία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992, σ. 420-422. Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τόμος 6, ό. π., σ. 163-164, 182-186, 214-215

⁷⁷² Ο. π., σ. 199-201. Γιαννιλόπουλος Γιάννης, *Ο μεταπολεμικός κόσμος*, ό. π., σ. 298-300

⁷⁷³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ, ό. π., σ. 181-188. Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τόμος 6, ό. π., σ. 190-191, 194

⁷⁷⁴ Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 187-188. Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67)*, ό. π., σ. 237-251

του κυπριακού λαού και της ηγεσίας του και έχει ήδη συρθεί σε *Τριμερή Διάσκεψη* χωρίς αποτέλεσμα με την Τουρκία και την Αγγλία⁷⁷⁵. Η αντικατάσταση του Παπάγου, που πεθαίνει στις 4 Οκτωβρίου 1955, από τον Κων/νο Καραμανλή θεωρείται κατάλληλη για τη διευθέτηση του Κυπριακού, γιατί μπορεί να διασφαλίσει την ηρεμία και έχει την αμερικανική αποδοχή⁷⁷⁶. Ο Σεπτέμβρης του 1955 στιγματίζεται από τις άγριες επιθέσεις στα μαγαζιά της Κωνσταντινούπολης, στο προξενείο και την αντιπροσωπεία του ΝΑΤΟ⁷⁷⁷.

Το Κυπριακό είναι ένα σοβαρό πρόβλημα που έχει σημαντικές εξελίξεις μετά το πέρας του Εμφύλιου, δεδομένου ότι οι Κύπριοι αποζητούν να γίνει δημοψήφισμα και να ενωθούν με την Ελλάδα. Η ανακίνηση του Κυπριακού δημιουργεί έντονες ταραχές στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις εξαιτίας των συνεχών διαδηλώσεων⁷⁷⁸ κυρίως κατά τη διάρκεια των επισκέψεων του Μακάριου και της κυπριακής αντιπροσωπίας, που σε πρώτη φάση μεταφέρει τους τόμους του κυπριακού δημοψηφίσματος. Οι μαζικές διαδηλώσεις έχουν την οργανωτική σφραγίδα της *ΕΔΑ*, η οποία αποφεύγει την πάγια κατηγορία ότι είναι κομμουνιστικό έργο, επειδή το ζήτημα είναι εθνικό⁷⁷⁹.

Επίσης στο Κυπριακό εμπλέκονται ξένες δυνάμεις που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο και στον ελλαδικό χώρο και ρυθμίζουν τις πολιτικές εξελίξεις. Οι *ΗΠΑ* επιδιώκουν και ελπίζουν στην επίλυση του ζητήματος χωρίς να θεωρούν εφικτές τις ελληνικές διεκδικήσεις παρά την εκρηκτική κατάσταση που δημιουργείται λόγω της μαζικότητας των αντιδράσεων του ελληνικού και κυπριακού λαού⁷⁸⁰. Συνιστούν μάλιστα στην ελληνική κυβέρνηση να περιορίσει τις αναφορές στο θέμα, ώστε να μετριάσει την ένταση⁷⁸¹. Επειδή οι προσπάθειές τους δεν ευοδώνονται και το ζήτημα

⁷⁷⁵ Γιαννιλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος*, ό. π., σ. 331-343

⁷⁷⁶ Ό.π., σ. 309-313. 285. FRUS Office of The Historian, VOL. XXIV, September 22, 1955. Μιχαηλίδης Γ., *Βαλκανική Αριστερά και εθνικά ζητήματα στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, 1946-1956* *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία – Βουλγαρία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Επιβλέπων: Π. Παπαστράτης, Πάντειο Πανμιο, Αθήνα, 2019, σ. 191-232., σ. 375

⁷⁷⁷ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τόμος 6, ό. π., σ.226- 228, 230

⁷⁷⁸ Κασσιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 274

⁷⁷⁹ Λυμπεράτος Μ., *Μετά τον εμφύλιο*, Νότιος Άνεμος, Αθήνα, 2015, σ. 243-252. *Παγκόσμια Ιστορία*, Β' τόμος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992, σ. 429-431

⁷⁸⁰ FRUS Office of The Historian, vol. V, 27 June 1950

⁷⁸¹ FRUS, Office of The Historian 1951, 2 May 1951, p. 531

εντάσσεται στη βρετανική ευθύνη⁷⁸², απευθύνονται ταυτόχρονα και στους Άγγλους⁷⁸³. Ωστόσο η Αγγλία επιδεικνύει αδιαλλαξία και δεν επιθυμεί αλλαγές λόγω των αντιδράσεων που θα υπάρξουν από την Τουρκία και εξαιτίας της σημασίας της Κύπρου για τα συμφέροντά της⁷⁸⁴

Οργάνωση ΚΚΕ και εσωκομματικές αντιπαραθέσεις

Το ΚΚΕ μετά το πέρας του Εμφυλίου δεν έχει τη δύναμη με την οποία είχε στηρίζει την εαμική παράταξη. Παρά το γεγονός ότι έχει τεθεί εκτός νόμου και παρόλο που βρίσκεται αποδεδειγμένο, όσον αφορά τις οργανώσεις του, επιδιώκει να επανατοποθετηθεί στην πολιτική σκηνή.

Οι διώξεις εναντίον της Αριστεράς είναι εκτεταμένες και έχουν οδηγήσει χιλιάδες πολιτών σε τόπους εξορίας και φυλακές. Οι κομματικές οργανώσεις έχουν διαλυθεί εντελώς ή έχουν κατακερματιστεί. Όσοι από τους οπαδούς δεν έχουν συλληφθεί είναι αναγκασμένοι να βρίσκονται απομονωμένοι σε καθεστώς παρανομίας και επομένως δεν είναι δυνατόν να έχουν ενεργό δράση. Στην Αθήνα τα μέλη του ΚΚΕ είναι 150 και σε Αθήνα και Πειραιά δεν ξεπερνούν τους 500. Επιπλέον είναι πολύ δύσκολη η επιστροφή των στελεχών του κόμματος από τις Ανατολικές χώρες στον Ελλαδικό χώρο⁷⁸⁵.

Η 6^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (9 Οκτώβρη 1949) στο Μπούρελι της Αλβανίας⁷⁸⁶ εκφράζει την πρόθεση της ηγεσίας να ενταχθεί σε μια πλατιά κομματική παράταξη. Τέθηκε δηλαδή ως στόχος του κόμματος η δημιουργία εκ νέου «ενός πλατιού δημοκρατικού συνασπισμού» με βασικό αίτημα τη δημοκρατικοποίηση της χώρας⁷⁸⁷. Τονίζεται η προσήλωση της Αριστεράς στα αιτήματα της κατοχικής περιόδου

⁷⁸² FRUS Office of The Historian, VOL. XXIV, April 6, 1955

⁷⁸³ FRUS Office of The Historian, vol. V, 2 May 1951

⁷⁸⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ, ό. π., σ. 188- 190. Τσιτσόπουλος Γ., Βερέμης Θ, «Οι ελληνοτουρκικές αμυντικές σχέσεις», στο: *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, ό. π., σ. 180-185.

⁷⁸⁵ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΛΑ*, ό. π., σ. 265-266

⁷⁸⁶ *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 17

⁷⁸⁷ Ο. π., 6^η Ολομέλεια της ΚΕ, *Απόφαση ΚΚΕ*, σ. 17

και η ανάγκη δραστηριοποίησης των ατόμων, ώστε να επιτευχθεί η συγκέντρωση των δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας ⁷⁸⁸.

Ο αρχηγός του ΚΚΕ, ο Νίκος Ζαχαριάδης, υποστηρίζει ότι οι όροι είναι ευνοϊκοί για το κόμμα, το οποίο ανασυντίθεται και η διεθνής πολιτική κατάσταση δηλώνει την υποχώρηση του καπιταλιστικού συστήματος. Επιχειρηματολογεί σχετικά λέγοντας ότι οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των κρατών, οι διεκδικήσεις στη Μέση Ανατολή και τη Μεσόγειο, και κυρίως η εμπλοκή των ΗΠΑ στον πόλεμο της Κορέας σηματοδοτούν την αποτυχία του ιμπεριαλισμού των Αμερικάνων και την αποφασιστικότητα στη λήψη αποφάσεων της ΕΣΣΑ ⁷⁸⁹.

Ωστόσο η απόφαση της 6^{ης} Ολομέλειας είναι δύσκολο να υλοποιηθεί, εφόσον η ιστορική συγκυρία δεν είναι η ίδια. Από τη μία εξωτερικός εχθρός δεν υπάρχει, ούτε φόβος άμεσης πολεμικής σύρραξης, παράγοντες δηλαδή που συσπειρώνουν και εξωθούν το λαό σε μαζικότερες εκδηλώσεις αντίστασης. Από την άλλη η αιματηρή εμφύλια σύγκρουση αλλά και η συντριπτική ήττα του ΔΣΕ έχει απογοητεύσει τη λαϊκή βάση του κόμματος. Η αναζήτηση των αιτιών και η απόδοση ευθυνών επαναφέρει στο προσκήνιο τη σημασία των πολιτικών επιλογών της ηγεσίας και την ανάλογη δυσaréσκεια και δυσπιστία που επικράτησε στους οπαδούς του ΚΚΕ μετά τις συμφωνίες που ακολούθησαν την Απελευθέρωση. Η Συμφωνία του Λιβάνου και η Συμφωνία της Βάρκιζας ⁷⁹⁰ θεωρήθηκαν προδοτικές ή αμφισβητήθηκε κατά κόρον η σκοπιμότητα και η αναγκαιότητά τους ⁷⁹¹.

Ανασταλτικό στοιχείο στην απρόσκοπτη ανασύσταση ενός σταθερού και αξιόπιστου αριστερού πολιτικού παράγοντα αποτελούν η επιμονή του ΚΚΕ να μη θεωρεί δεδομένη την ήττα του ΔΣΕ και το τέλος του εμφυλίου πολέμου, αλλά να αντιτείνει την εντολή «το όπλο παρά πόδα» και να προαναγγέλλει μια σοσιαλιστική επανάσταση ⁷⁹². Η επιλογή αυτή δε μένει μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, εφόσον μόλις στα τέλη του 1951 το ΚΚΕ αποφασίζει να καταργήσει τις μεμονωμένες επιθέσεις λίγων

⁷⁸⁸ Ο. π., Απόφαση ΠΓ, 26 Απριλίου 1950, σ. 22-29

⁷⁸⁹ Ζαχαριάδης Ν., Δέκα χρόνια πάλης, Πορεία, Αθήνα 1978, σ. 55-58

⁷⁹⁰ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΣΤ, ό. π., σ. 83-85, 109-113

⁷⁹¹ Λυμπεράτος Μ., Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σ. 132-138. Λάζου Β., Η επιλογή του κράτους, Ο εμφύλιος στη Λαμία, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2006, σ. 77-78

⁷⁹² Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1949-1952), ό. π., σ. 64

αντάρτικων ομάδων, που δρουν χωρίς την άμεση εποπτεία του ΔΣΕ⁷⁹³. Όμως η προσπάθεια επανάκαμψης της Αριστεράς στο πολιτικό προσκήνιο και οι υποσχέσεις για ειρήνη και δημοκρατία, που ευαγγελίζεται η ΕΔΑ, δε συνάδουν με την πολιτική αυτή και παρέχουν ισχυρό επιχείρημα στους πολιτικούς αντιπάλους της. Θυμίζουμε ότι κυβερνητικές πρακτικές, όπως οι διώξεις και οι εξοπλισμοί δικαιολογούνται λόγω της ύπαρξης «*συμμοριτών*», που βρίσκονται στο εσωτερικό της χώρας⁷⁹⁴. Η κομμουνιστική απειλή επηρεάζει την αμερικανική πολιτική τα μετέπειτα χρόνια⁷⁹⁵. Λειτουργεί αποτρεπτικά εντείνοντας το κλίμα αμφιβολίας και συνωμοτικότητας της Αριστεράς, ενώ η Ασφάλεια δρα παραπλανητικά και δημιουργεί δικές της οργανώσεις, αυξάνοντας την καχυποψία μεταξύ των μελών του ΚΚΕ⁷⁹⁶.

Ο νέος πολιτικός σχηματισμός της ΕΔΑ έχει στενές επαφές με το ΚΚΕ, μολοντί δεν επιθυμεί να ταυτιστεί φανερά μαζί του. Η αντίφαση αυτή λειτουργεί προβληματικά και υποσκάπτει τις προθέσεις και τις επιλογές του νεοσύστατου κόμματος. Εξάλλου το ίδιο το ΚΚΕ χαρακτηρίζεται από ποικίλες αντιθέσεις, προσπαθώντας να διαχειριστεί την ήττα του και είναι σαφώς επηρεασμένο από την περιρρέουσα αβέβαιη ατμόσφαιρα του Ψυχρού πολέμου.

Στην Ελλάδα βρίσκονται μόνο λίγα στελέχη που επικοινωνούν ή καλύτερα προσπαθούν να επικοινωνήσουν με την κομματική ηγεσία με δύο ασυρμάτους, με ραδιοτηλεγραφήματα και την ακρόαση του σταθμού *Ελεύθερη Ελλάδα*⁷⁹⁷. Οι ασύρματοι αυτοί έχουν εξασφαλιστεί από τη Σοβιετική Ένωση και εξυπηρετούν τις ανάγκες του κόμματος ήδη από τον Εμφύλιο⁷⁹⁸.

Το ΚΚΕ την κρίσιμη αυτή περίοδο δεν μπορεί πολλές φορές να απευθύνει σαφείς οδηγίες, γιατί διαθέτει παραπάνω από ένα κέντρα λήψης αποφάσεων. Η ανανέωση των ηγετικών στελεχών από τις *Λαϊκές Δημοκρατίες* παρουσιάζει δυσκολίες.

⁷⁹³ Ο. π., σ. 136-137. Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, ό. π., σ. 136-13

⁷⁹⁴ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1952- 1955*, ό. π., σ. 59

⁷⁹⁵ FRUS Office of The Historian, VOL. XXIV, November 16, 1955,

⁷⁹⁶ Τρίκας Τ., ό. π., σ. 190, 214

⁷⁹⁷ Κασιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 83-84

⁷⁹⁸ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 262-3

Πολλές φορές οι πληροφορίες δεν καταφέρνουν να μεταφερθούν, γιατί γίνονται συλλήψεις και στις χώρες της Ευρώπης. Παρόλο που ο Ζαχαριάδης επιθυμεί να ενεργοποιηθεί ο παράνομος μηχανισμός του κόμματος, κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολα πραγματοποιήσιμο⁷⁹⁹.

Στην πραγματικότητα λειτουργούν δύο παράνομοι μηχανισμοί. Ο ένας μηχανισμός έχει επικεφαλής την Νίκο Πλουμπίδη, παλιό στέλεχος του ΚΚΕ με σημαντική δράση στη μεταξική δικτατορία, την Κατοχή και την περίοδο των Δεκεμβριανών⁸⁰⁰. Πρόσωπο κλειδί αναδεικνύεται ο Νίκος Βαβούδης, έμπειρο και δοκιμασμένο για την αφοσίωσή του στέλεχος του ΚΚΕ⁸⁰¹, που έχει συμμετάσχει στον ισπανικό Εμφύλιο και έχει καταφύγει στη Σοβιετική Ένωση μετά την απόδρασή του από τις Φυλακές της Αίγινας⁸⁰².

Καθοδήγηση παρέχεται επίσης από τον Στ. Κασιμάτη, τον Ορέστη, ο οποίος ηγείται ενός δεύτερου παράνομου μηχανισμού, που δεν έχει άμεση σύνδεση με το Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ⁸⁰³. Πρώην καθοδηγητές της ΕΠΟΝ επιδιώκουν με έναν πιο επιθετικό τρόπο την ανασύνταξη του ΚΚΕ⁸⁰⁴. Από την άλλη ένας τρίτος μηχανισμός με επικεφαλής τον Ν. Κεπέση και τον Ν. Αντωνόπουλο λειτουργεί στις Φυλακές Αβέρωφ. Τέλος, ο Μιλτιάδης Πορφυρογέννης, που βρίσκεται στο Παρίσι, μεταφέρει χρήματα στον παράνομο μηχανισμό της Αθήνας με εντολή του Πολιτικού Γραφείου και συχνά ανταλλάσσει επιστολές εκφράζοντας τις πολιτικές του απόψεις με σημαντικά πρόσωπα της πολιτικής ζωής⁸⁰⁵. Όταν αναλαμβάνει τον μηχανισμό της Αθήνας ο Νίκος Μπελογιάννης, το Πολιτικό Γραφείο απαγορεύει τις οποιεσδήποτε επεμβάσεις του Πορφυρογέννη, διότι προκαλούν προβλήματα⁸⁰⁶.

Το πρόσωπο που αμφισβητείται περισσότερο είναι ο Νίκος Πλουμπίδης. Η άφιξη εξάλλου του Ν. Μπελογιάννη στις 14 Ιουνίου 1950 στοχεύει στον έλεγχο του παλιού, δοκιμασμένου στελέχους. Μολονότι η έρευνα επιβεβαιώνει την απόλυτη

⁷⁹⁹ Ο. π., σ. 266, 271

⁸⁰⁰ Ο. π., σ. 262-4

⁸⁰¹ Κασιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 166

⁸⁰² Ριζοσπάστης, 29-09-2-1996

⁸⁰³ Κασιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 176

⁸⁰⁴ Ο. π., σ. 106

⁸⁰⁵ Ο. π., σ. 150

⁸⁰⁶ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 278-284

αφοσίωσή του, καταφθάνουν συνεχώς κατηγορίες που αμφισβητούν το ήθος και την κομματική πειθαρχία του Νίκου Πλουμπίδη. Η κατάσταση περιπλέκεται μετά την σύλληψη Μπελογιάννη, επειδή μένει εκ νέου χωρίς αρχηγό ο παράνομος μηχανισμός της Αθήνας⁸⁰⁷.

Το Δεκέμβριο του 1950 αντικαθίσταται ο υπεύθυνος του μηχανισμού και τη θέση του Ν. Πλουμπίδη καταλαμβάνει ο Ν. Βαβούδης. Είναι ενδεικτικό της έντασης και της σύγχυσης το γεγονός ότι ο Βαβούδης εξαπολύει κατηγορίες τόσο εναντίον του Ν. Μπελογιάννη όσο και εναντίον του Ν. Πλουμπίδη⁸⁰⁸. Ο τελευταίος θεωρείται επικίνδυνος κυρίως λόγω του ότι δεν έχει συλληφθεί παρά την ενεργό δράση του⁸⁰⁹. Μολονότι υφίστανται υποψίες εναντίον του, ενόψει των εκλογών του 1951 ανατίθεται στον Πλουμπίδη η προσπάθεια συγκρότησης της *ΕΔΑ*⁸¹⁰.

Πολύ συχνά οι πληροφορίες δε μεταφέρονται στην εξόριστη ηγεσία ούτε με την ταχύτητα ούτε με την ακρίβεια, που επιβάλλεται, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις έντασης μεταξύ των καθοδηγητικών κέντρων ή ακόμη το ένα κέντρο αντιμετωπίζει με καχυποψία και μπορεί να υποσκάπτει και να συκοφαντεί το άλλο⁸¹¹. Είναι λοιπόν λογικό να επικρατεί έντονη σύγχυση και δυσπιστία μεταξύ των ψηφοφόρων δεδομένου ότι οι συγκεκριμένοι μηχανισμοί δεν μπορούν να επικοινωνήσουν με ασφάλεια και νηφαλιότητα⁸¹².

Ένας άλλος τρόπος σύνδεσης του μηχανισμού με τα στελέχη του κόμματος που βρίσκονται στο Βουκουρέστι είναι η ακρόαση του Ραδιοφωνικού σταθμού *Ελεύθερη Ελλάδα*⁸¹³. Σε μια Ελλάδα, όπου στο επίσημο κομματικό όργανο του ΚΚΕ, στο *Ριζοσπάστη*, έχει απαγορευτεί η έκδοση, από τον Οκτώβριο του 1947, και όλα τα Αριστερά έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά) έχουν κλείσει, εφόσον και το ίδιο το ΚΚΕ

⁸⁰⁷ Παππά Έ., *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 79-82

⁸⁰⁸ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 292

⁸⁰⁹ Αγγέλου Γ., «Πώς γνώρισα τον Πλουμπίδη» στο: *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, επιμ.: Σ. Κούλογλου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2012, σ. 276

⁸¹⁰ *Αρχείο Οικογένειας Νίκου Πλουμπίδη*, ό. π., σ. 110

⁸¹¹ Παπαχρίστου Δ., «Τα γράμματα από τη φυλακή» στο: *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, ό. π., σ. 243-266

⁸¹² Κασιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 151

⁸¹³ Ψιμούλη Β., *Ελεύθερη Ελλάδα, Η Φωνή της Αλήθειας, Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, ό. π., σ. 11-52

έχει τεθεί εκτός νόμου, είναι δεδομένη η ανάγκη να εκφραστεί η αριστερή παράταξη παρουσιάζοντας, όχι μόνο τις πολιτικές της θέσεις αλλά και συγκεκριμένες ειδήσεις. Παρά τις ελλείψεις και τα τεχνικά προβλήματα ο ραδιοφωνικός σταθμός *Ελεύθερη Ελλάδα*, που εκπέμπει από το Βελιγράδι από τον Ιούλιο του 1947 ασχολείται με τις στρατιωτικές εξελίξεις και ειδικότερα με τη δράση του ΔΣΕ, αλλά μεταδίδει και πληθώρα ειδήσεων του κόμματος και της κυβέρνησης του βουνού, ημερήσιων διαταγών και αποφάσεων. Περιγράφει επίσης τη συγκινητική προσφορά των ντόπιων κατοίκων στον ΔΣΕ, μολονότι οι κυβερνητικές δυνάμεις απειλούν και τρομοκρατούν⁸¹⁴.

Η υπερβατική αξία του Κόμματος

Είναι γεγονός ότι μεσολάβησαν χρόνια σιωπής, πριν εμφανιστούν και πυκνώσουν οι εκδόσεις μαρτυριών ανθρώπων της βάσης ή της ηγεσίας του ΚΚΕ⁸¹⁵. Ωστόσο γενικά στις μαρτυρίες, που εκδόθηκαν μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου- πρώιμες και μεταγενέστερες-, το κόμμα παρουσιάζεται ως υπέρτατη αξία παρά την ήττα του ΔΣΕ⁸¹⁶. Η απογοήτευση και η ματαιώση που βίωσαν οι οπαδοί του δε στάθηκε ικανή να ανατρέψει τη θέση και τη δυναμική που ασκούσε στα μέλη του. Κατ' αντιστοιχία με τις μαρτυρίες διαπιστώνουμε έντονα στις αναφορές που σχετίζονται με το ΚΚΕ στα λογοτεχνικά κείμενα του 1950- 1955, ότι η δύναμη του κόμματος έχει υπερβατικό χαρακτήρα. Το κομματικό ήθος και η ακεραιότητα των συγγραφέων αναφορικά με το κομματικό τους καθήκον τούς εμποδίζει να αμφισβητήσουν την κυριαρχία του κόμματος και ενστερνίζονται τον αλάνθαστο χαρακτήρα του. Το ΚΚΕ «*παρά τα σοβαρά χτυπήματα ... παραμένει ο μονολιθικός και ηγετικός πρωτεργάτης του Λαϊκού Δημοκρατικού αγώνα*⁸¹⁷».

Το Κόμμα κυρίαρχο και καθοριστικό στις συλλογικές εμπειρίες και τις ατομικές επιλογές εξασφαλίζει αλληλεγγύη μέσα από πρόσωπα και μηχανισμούς. Δημιουργώντας στενούς και ισχυρούς δεσμούς σαν τους οικογενειακούς. Επομένως

⁸¹⁴ *Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερης Ελλάδας*, 1-1-1948, 002.01.02.0100007, ΑΣΚΙ.

⁸¹⁵ Κουλούρης Ν., *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου 1946-1949*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σ. 28

⁸¹⁶ Βερβενιώτη Τ., *Το διπλό βιβλίο*, ό. π., σ. 209-212

⁸¹⁷ *Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας*, (8-1946) στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004, σ. 43

προσφέρει εξίσου την αγάπη του σε όλα τα μέλη και δεν κάνει διακρίσεις. Οι αναφορές στην ισότητα και την αντικειμενικότητα των κομματικών επιλογών σχετίζεται τόσο με τη σύνδεση των κομμουνιστών με το ΚΚΕ, όσο και με τις ανακατατάξεις που λαμβάνουν χώρα κατά την περίοδο συγγραφής των κειμένων και τη γενικευμένη δυσaráσκεια και ανασφάλεια προς τα στελέχη της ηγεσίας και τις επιλογές τους.

Η μάνα δίνει την ευχή της στο γιο της, που ίσως δεν ξαναδεί συνιστώντας του να αγωνιστεί με «γρανιτένια πίστη, άφθαστη αγάπη και ακλόνητη εμπιστοσύνη στο δοξασμένο ΚΚΕ», που ευαγγελίζεται έναν δίκαιο κόσμο που θα προκύψει από τους απλούς ανθρώπους. Γι' αυτό το λόγο ο αντάρτης που πεθαίνει στέλνει με το σύντροφό του απολογητικό μήνυμα στη μάνα, εξηγώντας ότι πεθαίνει για το Κόμμα⁸¹⁸.

Στο μυθιστόρημα *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση η φράση του Αντώνη προς την αδερφή του: «Αγάπα το Κόμμα κι ας μη το γνωρίσεις ποτέ», δηλώνει την αφοσίωση που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους της βάσης. Εξάλλου και ο ίδιος ο πρωταγωνιστής έχει δεχτεί ανάλογη συμβουλή απ' τον κυρ – Στέλιο, ότι δηλαδή δεν ανήκει στον εαυτό του αλλά στο Κόμμα και κατ' επέκταση στον λαό, για χάρη του οποίου μπορεί να χρειαστεί να θυσιαστεί. Σημειώνουμε ότι σε κριτική του Α. Πάρνη σχετικά με το μυθιστόρημα έχει υπογραμμιστεί η προσπάθεια του συγγραφέα να εκλαϊκεύσει τη γραμμή του κόμματος⁸¹⁹, αν και ο Απ. Σπήλιος σε σχετική επιστολή κρίνει ότι «η κοινωνιολογία, η πολιτικολογία και η φιλοσοφία του έργου είναι αδόλευτα και ανεπεξέργαστα⁸²⁰». Το Κόμμα θέτει στόχους με τη βοήθεια των καθοδηγητών και ασχολείται ακόμα και με τη σύναψη ερωτικών σχέσεων. Αυτό συμβαίνει αβίαστα, όπως στην περίπτωση του Αλέξη Μπαλάφα και της αδερφής του Αντώνη ή με πιεστικό τρόπο ως άνωθεν ρυθμιστής, όπως στην περίπτωση του αρραβώνα του Αντώνη με την Πόπη⁸²¹.

Το Κομμουνιστικό κόμμα κυριαρχεί και στις στρατιωτικές επιλογές. Ακόμα και όταν οι επιλογές του είναι προβληματικές δεν κατηγορείται αλλά αντίθετα επισημαίνονται οι αγαθές του προθέσεις. Στο μυθιστόρημα *Καινούργιοι Άνθρωποι* του Γ. Γρίβα ο διοικητής του ΔΣΕ οφείλει να υπακούσει την αυστηρή εντολή για τη μη

⁸¹⁸ Γρίβας Γ., *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 47,186, 91

⁸¹⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ 13\2\181

⁸²⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 291, Φ 13\53\67

⁸²¹ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 44-45

στρατολόγηση μαχητών, επειδή δεν υπάρχει αντίστοιχος οπλισμός. Μολονότι τελικά αποφασίζει να μην υπακούσει και να κρατήσει τους εθελοντές, επιστρατεύει τη ρητορική του δεινότητα, για να τους πείσει να γυρίσουν στα χωριά τους. Προτείνει δηλαδή απόλυτη εμπιστοσύνη και πειθαρχία στο Κόμμα, που «δε στέλνει σε ασυλλόγιστο θάνατο». Η έκφραση «μην το μαγαρίζετε» υποδηλώνει ότι η ηγεσία για τους λογοτεχνικούς ήρωες και τους ίδιους τους λογοτέχνες είναι τις περισσότερες φορές ιερή και οι επιλογές της αλάνθαστες⁸²².

Ο τρόπος με τον οποίο οι συγγραφείς αποδίδουν τον ηρωισμό των προσώπων αποτελεί ζητούμενο του *Λογοτεχνικού Κύκλου*. Τα λογοτεχνικά έργα που αναφέρονται σε αγνούς μαχητές του *Κομμουνιστικού Κόμματος* επαινούνται και βέβαια εκδίδονται⁸²³. Αντίθετα περιπτώσεις λογοτεχνών, όπως η Μ. Αξιώτη που δημιουργούν κατά την άποψη των κριτών - *τεχνητούς, αδύναμους, ανύπαρκτους* χαρακτήρες, επικρίνονται και τα έργα απορρίπτονται⁸²⁴. Η ολοκλήρωση και η αυτοπραγμάτωσή των λογοτεχνικών ηρώων εξαρτάται από τη χρησιμότητα και τη δράση τους για τις κομματικές ανάγκες. Η προσωπικότητα των ατόμων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κομματική τους ιδιότητα και έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

*Κομμουνιστής δεν είναι φτωχοπρόδρομος, παιδί μου, να ικανοποιείται με το τίποτε, με τη φτωχοζωούλα του, με το σήμερα πρέπει να παλέβει να φτάσει την κορφή κι ας ξέρει πως η κορφή δεν υπάρχει. Πρέπει να αποκτήσει ατσαλένια φτερά να πετάξει, να φτάσει και να ξεπεράσει τον ήλιο και να μεταδίνει την ιερή φλόγα σε χιλιάδες, έτσι που να γίνει πυρκαγιά. Τέτοια δίψα πρέπει ν' ανάψει μέσα σου*⁸²⁵.

Στο διήγημα *Ο γιατρός και η καθηγήτρια* δύο πρώην οργανωμένοι κομμουνιστές, νιώθουν άχρηστοι, επειδή έχουν χάσει τη σύνδεσή τους, απομακρυσμένοι από την πραγματική ζωή, παροπλισμένοι και ένοχοι, γιατί πλέον απέχουν από τις κομματικές ενέργειες. Είχαν συνηθίσει να δουλεύουν και να αισθάνονται απαραίτητοι στους χώρους εργασίας τους και τώρα έχουν χάσει όχι μόνο τη δουλειά αλλά και την κομματική τους ταυτότητα. Παραλληλίζουν τους εαυτούς τους με ένα «*αρχαίο κάντρο*» που απεικονίζει ανθρώπους, οι οποίοι δεν πρόσφεραν τίποτα

⁸²² Γρίβας Γ., ό. π., σ. 17

⁸²³ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\12\190

⁸²⁴ ό. π., κ. 286, Φ. 13\48\82. κ. 240, Φ. 13\2\197. Πούλου Ε., *Η «Επιτροπή Διαφώτισης» του ΚΚΕ και η ελληνική πεζογραφία στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, ό. π., σ. 83-88

⁸²⁵ Μπόσης Κ, *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 44

στον κόσμο και μένουν άγνωστοι και ανώνυμοι για τους απογόνους τους. Δε θέλουν «να μπουν στο ράφι σαν άχρηστη αδειανή μπουκάλια⁸²⁶».

Η ζωή έχει πλατύνει. Έχει ανοίξει τις πόρτες της, σα χείμαρρος την πρώτη στιγμή που του ξεκλειδώνουν τα φράγματα. Δε φτάνει μόνο ν' ακούς το βουητό απ' αλάργα, όσο κι αν σε μαγεύει, πρέπει να είσαι παρών. Να χωθείς κι εσύ στη δίνη, να σε παίρνει το κύμα, να σε σκαμπανεβάζει, να ρουφάς τον αγέρα μ' όλα σου τα πνεμόνια, να σκίζεις τον αφρό με τα χέρια, ίσαμε πια που να βγεις στην ακτή⁸²⁷.

Το διήγημα μας δίνει την ευκαιρία να προσεγγίσουμε την αγωνία του καλλιτέχνη να είναι συνεπής με τις ιδέες του και ταυτόχρονα να υπερκεράσει τους φόβους του και την ανθρώπινη αδυναμία του μπροστά στη επικείμενη δίωξή του. Ταυτόχρονα μπορούμε να ερμηνεύσουμε την αναφορά ως υπαινικτικό σχόλιο αναφορικά με τη θέση στην οποία βρίσκονται οι πολιτικοί πρόσφυγες, οι οποίοι έχουν απόψεις συχνά αντικρουόμενες με την κομματική ορθοδοξία και αδυνατούν να τις εκφράσουν.

Το ζευγάρι επανακτά την αξιοπρέπειά του και σταματά να ντρέπεται, όταν καταφθάνει στο σπίτι τους ο *σύνδεσμος*. Νιώθουν ότι η ζωή ήρθε και τους βρήκε και γι' αυτό ξεκινούν τις δουλειές τους, σίγουροι ότι δεν έχουν να ζήσουν μόνο μικρές χαρές. «*Κι ο ήλιος είχε απλώσει απάνω στο παρκέτο, σαν ένα αλλόκοτο χαλί που έβγαζε στο φως⁸²⁸*».

Στο ίδιο πνεύμα ο λογοτεχνικός ήρωας, Νίκος Μαρκέτης, ως πνευματικός άνθρωπος και δημιουργός στο *Ο συγγραφέας* αδυνατεί να καταθέσει αξιόλογο έργο, γιατί δε συμμετέχει πλέον στους κοινωνικούς αγώνες. Αντιλαμβάνεται ότι η προηγούμενη κομματική του δράση, ήταν αυτή που του εξασφάλισε την έμπνευση και το αίσθημα της προσφοράς, απαραίτητα συστατικά για τη δημιουργία του. Η «*βασανιστική εποχή*», στην οποία ζει, του υπαγορεύει την επιλογή της εμπλοκής στα γεγονότα, ωστόσο, παρόλο που ο σύνδεσμος τον καλεί εκείνος δεν τολμά να επανενταχθεί.

Είναι καταλυτική η παρουσία του κόμματος χρόνια μετά στη ζωή του και μολονότι έχει αποχωρήσει ηχηρά από αυτό. Η υποδόρια παρουσία της κομμουνιστικής ιδεολογίας στην ψυχή του δημιουργού υπαινίσσεται την προσπάθεια της Αριστεράς να

⁸²⁶ Αξιώτη Μ., «Ο γιατρός κι η καθηγήτρια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 121-131

⁸²⁷ ό. π., σ. 126

⁸²⁸ ό. π., σ. 121-131

ανασυγκροτηθεί μετά τον Εμφύλιο παρά τους διωγμούς και την πολιτική περιχαράκωσή της. Η γυναίκα του Μαρκέτη περιγράφει την επανάκαμψή του ΚΚΕ, με αφορμή μια επιστολή που έχει παραλήπτη το σύζυγό της και δήθεν την ενοχλεί: «*Μα πούθε βγήκανε πάλι στη μέση οι κομμουνιστές; Αφού δε γράφουνε οι εφημερίδες πως όλοι τους πια σκορπίσανε; Και δεσ' εδω' τώρα χάλια: αυτοί βρε παιδί μου ανοίξανε και αλληλογραφία! Δες εδω' πράματα: και φάκελος με τη διεύθυνση και το γραμματόσημο*». Ο συγγραφέας τελικά καίει το γράμμα με το οποίο του ζητούν να υπογράψει σε διακήρυξη για την ειρήνη και να προσχωρήσει εκ νέου. Η προσπάθεια σύνδεσης με το ΚΚΕ τον επηρεάζει παρά την άρνησή του να επανενταχθεί. Επίσης επειδή ο παράνομος κομματικός μηχανισμός έχει συρρικνωθεί και έχουν προηγηθεί συλλήψεις και εκτελέσεις ηγετικών στελεχών, όπως ο Μπελογιάννης και ο Πλουμίδης, επιδιώκεται η ενίσχυση των πολιτικών εξόριστων και η τόνωση του ηθικού τους. «*Οι κομμουνιστές έχουν τρυπώσει μες στο μυαλό του και στριφογυρίζουν εκεί μέσα ανεμπόδιστα*⁸²⁹».

Η σύνδεση επίσης με το κόμμα είναι δύσκολη και την αποζητούν τα πρόσωπα σε πολλά από τα κείμενα. Παρόλο που στη βιβλιοκρισία του έργου δε θεωρείται επιτυχημένο το εύρημα της επιστολής του κόμματος προς το συγκεκριμένο συγγραφέα, τον Η. Βενέζη⁸³⁰, είναι ζητούμενο της εποχής το να επικοινωνούν οι άνθρωποι με τους παράνομους μηχανισμούς και να καταφέρνουν να ξεγλιστρούν από τους διώκτες τους. Επιπλέον η θέση αυτή εκφράζει τους πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι βρίσκονται εκτός νόμου στην πατρίδα τους και αποζητούν την επαφή με τη χώρα προέλευσής τους.

Στις φυλακές, όσοι επιθυμούν επανασύνδεση, μπορούν να βρουν τους συντρόφους τους, όπως η Μαντώ, στο διήγημα της Αξιώτη, *Η αποστάτισσα*. «*Όσους γυρίζουν σαν κλέφτες μες τα σοκάκια τις μέρες, που σαν φαντάσματα χάνονταν απ' τα μάτια σου τις νύχτες, που κανείς δεν τους έβλεπε κι όμως εδίνανε στη ζωή το παρόν*⁸³¹». Αντίθετα για άλλο διήγημα η Μέλπω Αξιώτη επικρίνεται από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο*, επειδή παρουσιάζει τον παράνομο ήρωά της αποκομμένο από τους συντρόφους του να

⁸²⁹ Αξιώτη Μ., «*Ο συγγραφέας*», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 247

⁸³⁰ Η επιστολή αφορά την υποτιθέμενη έκκληση από το ΚΚΕ στον συγγραφέα να υπογράψει τη δήλωση της Στοκχόλμης, που αφορά την ειρήνη. Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\122, κ. 286 Φ. 13\48\65, κ. 286, Φ. 13\48\82

⁸³¹ Αξιώτη Μ., «*Η αποστάτισσα*», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

περιπλανιέται χωρίς βοήθεια. Η κατάσταση αυτή δείχνει έλλειψη αλληλεγγύης και οργάνωσης και βλάπτει την εικόνα του κόμματος⁸³².

Σημαντικό δίαυλο σύνδεσης και επικοινωνίας μεταξύ των εξόριστων αποτελεί ο σταθμός της *Ελεύθερης Ελλάδας*. Είναι σημαντικός για τους πολιτικούς εξόριστους, γιατί μέσω των εκπομπών του θυμούνται το παρελθόν τους, τις διώξεις, τον αποκλεισμό αλλά και τα επιτεύγματά τους⁸³³.

Η σύνδεση με τους μηχανισμούς ως κομματικό καθήκον τονίζεται και στα δελτία της *Ελεύθερης Ελλάδας*, όπως φαίνεται στο *Ραδιόφωνο* της Αξιώτη. Οι «ξεκομμένοι κουκουέδες» πρέπει να παίρνουν γραμμή και να οργανώνονται. Η ευθύνη τους δεν είναι μόνο απέναντι στο κόμμα αλλά και προς το λαό. Αυτός άλλωστε είναι ο σκοπός του ραδιοφώνου, να ενημερώνει και να κινητοποιεί. Λειτουργεί επίσης θετικά και στον προσεταιρισμό νέων οπαδών. Η Αξιώτη το περιγράφει πολύ χαρακτηριστικά, καθώς παρουσιάζει κλιμακωτά τη μεγάλη επίδραση που έχει σε ένα μικρό παιδί, το οποίο παρακολουθεί και καταγράφει με επιμέλεια και συνέπεια τις εκπομπές του σταθμού. Γι' αυτόν το λόγο θα τον επιλέξει ο Αντώνης, που είναι ήδη φοιτητής, για να τον χρησιμοποιήσει σε κομματική δραστηριότητα⁸³⁴.

Όλα ήταν εδώ τώρα. Να τα. Μέσα σ' αυτό το κουτί. Δηλαδή στο ραδιόφωνο. Και τ' άνοιγες και ξεχύνονταν απόξω. Κι ορμούσαν μες στ' αφτιά σου, μες στη ψυχή σου, ολούθε όπου μπορούσαν να βρουν ένα καναλάκι να περάσουνε, σαν το μελίτσι στον τρυγητό στην ώρα που θ' ανοίξεις την πόρτα της κυνέλης, και πάει και κάθεται όπου μπορεί⁸³⁵.

Ωστόσο ο πρωταγωνιστής του διηγήματος δε φαίνεται να πληροί όλες τις προϋποθέσεις της κομματικής γραμμής. Από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο* η συμπεριφορά του ήρωα κρίνεται *σεχταριστική*, γιατί σπαταλά το χρόνο του πηγαίνοντας κάθε μέρα «σ' έναν άνεργο εργάτη και ακούει το ΡΣ της *Ελεύθερης Ελλάδας* κι όμως δεν του 'χει *εμπιστοσύνη*». Ένας ήρωας που διακηρύσσει ότι δεν αξίζει να εμπιστευτεί κανέναν, παρόλο που παρακολουθεί με προσήλωση τον κομματικό ραδιοσταθμό, δεν αρμόζει στα λογοτεχνικά κείμενα που ενδείκνυνται να δημοσιευτούν⁸³⁶.

⁸³² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\82, κ.286. Φ. 13\48\65

⁸³³ Αξιώτη Μ., «Το ραδιόφωνο», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 132-156

⁸³⁴ ό. π., σ. 132-156

⁸³⁵ ό. π., 1983, σ. 150

⁸³⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\79

Οι ήρωες των κειμένων δείχνουν βαθιά αφοσίωση στο κόμμα που δεν περιορίζεται από οικογενειακούς και συναισθηματικούς δεσμούς και δεν ανακόπτεται από την ηλικία είτε αυτή είναι μικρή είτε μεγάλη. Μια μάνα δεν υπογράφει δήλωση, για να αποφυλακιστεί και να γυρίσει στο μονάκριβο άρρωστο παιδί της. Μ' αυτόν τον τρόπο εφαρμόζει - κατά τον συγγραφέα - τον μαρξισμό, για τον οποίο δεν είχε ιδέα όταν εντάχθηκε στο κόμμα, αλλά μυήθηκε στη φυλακή⁸³⁷. Ένας 15χρονος υπόσχεται ότι δε θα πει λέξη ακόμα

«κι αν τον βασανίσουν, του ξεριζώσουν τα νύχια, του βγάλουν τα μάτια ή του κόψουν τη γλώσσα. Υπάρχουν πάντα κάποιες λέξεις που οι φυλακισμένοι δεν τις προφέρουν ποτέ, όσο είναι ακόμα ζωντανοί»⁸³⁸.

Σε μια πραγματικότητα που οι διώξεις και οι βασανισμοί είναι δεδομένοι και ιδιαίτερα σκληροί, οι συγγραφείς της υπερορίας αισθάνονται την υποχρέωση να τις περιγράψουν. Το ίδιο ισχύει και για την αυταπάρνηση και την καρτερικότητα που επιδεικνύουν οι σύντροφοί τους στον Ελλαδικό χώρο.

Το αίσθημα του καθήκοντος απέναντι στην πατρίδα αλλά και το κόμμα περιγράφεται υψηλό και αδιαπραγμάτευτο. Στο διήγημα *Ο ναυτικός*, της Μέλπως Αξιώτη, ο Στρατής από τη Σίφνο χάνει και τα τέσσερα παιδιά του στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Στην ερώτηση της γυναίκας του, η οποία ζητά ένα λόγο για το χαμό τους απαντά λίγο πριν τον σκοτώσουν και τον ίδιο: *«Τα παιδιά πεθάνανε, γιατί τα φώναζε η Ελλάδα»⁸³⁹.*

Η κομματική εμπλοκή και δράση είναι το χρέος και για τον Αντώνη, ένα νεαρό φοιτητή, ο οποίος αντιμετωπίζει διώξεις λόγω της πολιτικής του τοποθέτησης. Πιστεύει βαθιά ότι οι φοιτητές δεν πρέπει μόνο να περνάνε τις τάξεις αλλά οφείλουν

να μην βουλώνουν το στόμα τους σ' ότι βλέπουν γύρω τους. Γιατί για σκέψου να περνά η ζωή να χτυπά στην πόρτα σου προσκλητήριο μ' όλα τα βιολιά της και τα όργανα, κι εσύ να φράξεις τ' αφτιά σου, για να πάρεις βαθμό στην εξέταση»⁸⁴⁰.

Οι λογοτεχνικοί ήρωες, που είναι μέλη του κόμματος παρουσιάζονται γενικά εξιδανικευμένοι. Μιλούν ξεκάθαρα και απλά στους ανθρώπους. Δεν υπηρετούν οικονομικά συμφέροντα, επομένως δεν ευθύνονται για τους πολέμους. Πολεμάνε μόνο

⁸³⁷ Αξιώτη Μ., «Η αποστάτισσα», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

⁸³⁸ ό. π., σ. 253-270 (261)

⁸³⁹ Αξιώτη Μ., *Ο ναυτικός*, *Σύντροφοι Καλημέρα!* ό. π., σ. 87-98

⁸⁴⁰ Αξιώτη Μ., *Το ραδιόφωνο*, ό. π., σ. 132-156, 134

τους κατακτητές της πατρίδας⁸⁴¹. Στα χρόνια που εξετάζουμε καθώς επιχειρείται η πρώτη αποτίμηση του εμφυλίου πολέμου και με σαφείς και αδιάλειπτες τις κατηγορίες εναντίον του ΚΚΕ για το ξέσπασμά του, συγγραφείς, όπως ο Αλέξης Πάρνης⁸⁴² επιδιώκουν στα κείμενά τους να το αποκαταστήσουν. Σημειώνουμε ότι ο Αλέξης Πάρνης βρίσκεται πολύ κοντά στην ηγεσία του Ζαχαριάδη και απολαμβάνει των προνομίων, που του εξασφαλίζει η σχέση αυτή, δηλαδή αναγνώριση και ανέλιξη στη λογοτεχνική παραγωγή⁸⁴³. Ωστόσο ο συγγραφέας στη δεκαετία του 1960 θα απαρνηθεί την κομμουνιστική ιδεολογία και θα αμφισβητήσει τον υπαρκτό σοσιαλισμό «αποφεύγοντας να αναμετρηθεί τις τραυματικές εμπειρίες του Εμφυλίου και της υπερορίας»⁸⁴⁴.

Στον αφηγηματικό χρόνο του 1945 ηρωική μορφή αποτελεί ο Θωμάς Μπαρούτας στο ομώνυμο διήγημα του Αλέξη Πάρνη. Καλεί τους ανθρώπους του χωριού ανεξάρτητα από την πολιτική τους τοποθέτηση να συγκεντρωθούν στην πλατεία και να συζητήσουν. Από το χωριό έχει αποχωρήσει η ομάδα των Σουρλαίων αλλά έχει αναλάβει δράση η Χ⁸⁴⁵. Η περιγραφή αποπνέει έναν έντονο δυναμισμό. Ο Μπαρούτας ανοίγει την πόρτα του σχολείου με δύο ριπές, πιάνει από το πέτο και τραντάζει τον πρόεδρο της Χ. Η επέμβασή του όμως έχει σκοπό την επιβολή της ειρήνευσης και της συμφιλίωσης.

*Ολόκληρη η Φυτιά είχε δεχτεί το σπόρο της συμφιλίωσης που τον πρόσφερε το τουφέκι του Μπαρούτα. Γέροι, γυναίκες, ψημένοι άντρες όλοι ήταν βουρκωμένοι. Ο Μπαρούτας ήξερε να μιλάει στην καρδιά του λαού*⁸⁴⁶.

⁸⁴¹ Αξιώτη Μ., ό. π., σ. 132-156

⁸⁴² Ο Πάρνης (λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Σωτήρη Λεωνιδάκη) ανέπτυξε σημαντική δράση στη διάρκεια της Αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου. Καταφεύγει πολιτικός πρόσφυγας στη Σοβιετική Ένωση, όπου σπουδάζει λογοτεχνία στο Παν/μιο *Μαζίμ Γκόρκυ*. Στη Μόσχα δημοσιεύει ποιητικά και θεατρικά έργα στο πνεύμα του μαρξιστικού ρεαλισμού. Το 1955 στο *Φεστιβάλ της Βαρσοβίας* τιμάται με το Α΄ παγκόσμιο βραβείο ποίησης. «Πάρνης Αλέξης», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 8 Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1991. «Πάρνης Αλέξης», ΕΚΕΒΙ

⁸⁴³ Προφορική μαρτυρία, Άλκης Ζέη. 21/3/2018

⁸⁴⁴ Κόκκινος Γ., Λαμπάτος Γ., Αθανασοπούλου Α., *Ματωμένη Ουτοπία*, ό. π., σ. 103

⁸⁴⁵ Πάρνης Α., «Θωμάς Μπαρούτας», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 29-34

⁸⁴⁶ Πάρνης Α., ό. π., σ. 34

Οι αιχμάλωτοι της Ελ Ντάμπα⁸⁴⁷ λίγες φορές εμφανίζονται στα πεζογραφήματα της υπερορίας στα χρόνια που εξετάζουμε και πάντα ως ηρωικά πρόσωπα. Στο διήγημα *Ένα ταξίδι με το τραμ* του Γιάννη Ρίτσου ο πρωταγωνιστής επιστρέφει χωρίς χρήματα και προσπαθεί να φτάσει σπίτι του. Η αφήγηση επικεντρώνεται στην απήγηση που έχει στους ανθρώπους του Ελλαδικού χώρου η περιπέτειά του στη Μέση Ανατολή. Αντιμετωπίζεται με σεβασμό, αναγνωρίζεται η δεινή του θέση και εκτιμάται η στωικότητά του. Οι επιβάτες του λεωφορείου, και ιδιαίτερα ο οδηγός, τον προσεγγίζουν με αγάπη και σεβασμό⁸⁴⁸.

*Κατεβαίνουμε απ' το τραμ. Τι καθάριο το βράδυ. Και το παιδί, να. Τον γνωρίσανε. Πόσοι φίλοι. Θε μου. Πώς αγαπιούνται οι άνθρωποι. Τρεις – πέντε δέκα, το σφίγγουν τα χέρια. Δεν προφταίνει ποιο χέρι να πρωτοχουφτώσει. Ένας γλόμπος ανάβει μονομιάς πάνω τους, φωτίζονται τα τίμια, σοβαρά και γκαρδιακά τους πρόσωπα*⁸⁴⁹.

Ο Γιακουμής επίσης είναι ένα αγνό πρόσωπο -αλύγιστή αγαθή παιδιάστική καρδιά, απονήρευτος και υπομονετικός- με περίεργη σχεδόν αλλόκοτη συμπεριφορά, που όμως χαρακτηρίζεται από σταθερότητα, συνέπεια και αλληλεγγύη προς τους συντρόφους του στη Μακρόνησο. Τιμημένος με παράσημο από το *Στρατηγείο Μέσης Ανατολής*, ακριβοδίκαιος και σχολαστικά τυπικός – στο *σύρμα* (της Μακρονήσου) *πήγαινε αμέσως όταν τον φώναζαν, για να τον δείρουν*- εξασφαλίζει την εμπιστοσύνη των αξιωματικών και μ' αυτόν τον τρόπο κερδίζει προνόμια για τους αιχμάλωτους συγκατατούμενούς του⁸⁵⁰.

Ο Νίκος Γαλανός στο *Κάτω από τον ήλιο της ακρόπολης* του Νίκου Παπαπερικλή γυρίζει από την πενταετή εξορία του αλλαγμένος και αποκτά μια μυστηριακή δύναμη. Καταγίνεται με το να συνδράμει όλους τους ανθρώπους που τον περιστοιχίζουν σε μια φτωχική συνοικία της Αθήνας. Ο πρώην εξόριστος δίνει ουσία στις ζωές των ανθρώπων, μεταδίδει πίστη και αισιοδοξία και παλεύει να απαλύνει τον πόνο τους. Ενδιαφέρεται και για τα πρακτικά: για τον επισιτισμό των ανθρώπων της μάντρας, για τις σχέσεις μεταξύ τους. Προσεγγίζει με αγάπη και σεβασμό τη νεαρή αρτίστα της γειτονιάς, τα παιδιά, ακόμα και τον προδότη Ψύλλα, ο οποίος είναι

⁸⁴⁷ Στρατόπεδο στη Β. Αφρική, το οποίο δημιουργήθηκε από τους Άγγλους. Εκεί εκτοπίστηκαν και παρέμειναν σε σκληρές συνθήκες εγκλεισμού και διαβίωσης χιλιάδες κομμουνιστές και αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης μετά τα Δεκεμβριανά.

⁸⁴⁸ Ρίτσος Γ., «Ένα ταξίδι με το τραμ», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 40-43

⁸⁴⁹ Ρίτσος Γ., ό. π., σ. 42-43

⁸⁵⁰ Ρ. Αντρέας, «Ο Γιακουμής», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 208-218

υπεύθυνος για τη σύλληψή του. Ο Γαλανός μάλιστα σώζει τελικά τον καταδότη του από βέβαιη αυτοκτονία.

*Ήταν ένας άνθρωπος από πολύ ακριβό ατσάλι. Αυτό το διάστημα ανάμεσα στα χρόνια της χειροπέδας και τ' αγκαθωτού συρματοπλέγματος ήταν τόσο απροσδόκητο, τόσο ποθητό, που τον μεθούσε. [...] Υπάρχει ένας καινούργιος τύπος ανθρώπου σήμερα που κάνει έγνοια της ζωής του, τη ζωή του πλησίον του. [...]*⁸⁵¹.

Η συμπεριφορά του κομμουνιστή πρέπει να είναι αποδεκτή ακόμα κι όταν δεν υφίσταται ο φόβος της σύλληψης για μια αξιόποινη πράξη⁸⁵². Συχνά οι οπαδοί του ΚΚΕ εμφανίζονται να αγωνιούν, μήπως το Κόμμα δεν αντιληφθεί τη θυσία τους. Δε θέλουν να διαγραφούν αλλά να είναι μέλη του μέχρι να πεθάνουν⁸⁵³. *Οι κομμουνιστές είναι από άλλη πάστα, γιατί δεν είναι εύκολο κάποιος ν' αντέξει τις μπόρες που περιμένουν έναν κομμουνιστή κατά τη ρήση του Στάλιν*⁸⁵⁴. Η διατύπωση αυτή δεν εκφράζει μόνο την αγωνία των ηρώων και δεν αποτελεί μόνο θέση του συγγραφέα, αλλά συγχρόνως συνιστά κομματική εντολή με έμμεση απειλή. Η παραπομπή στον Στάλιν επισημαίνει την ανάγκη συμμόρφωσης. Μια μαχήτρια πεθαίνει και ζητωκραυγάζει για το ΚΚΕ εκφράζοντας την ελπίδα να λευτερωθεί ο λαός με τη θυσία της⁸⁵⁵. Η μύηση και η συνεχής παρουσία στο κόμμα αποδίδει στα πρόσωπα υπερφυσικά χαρακτηριστικά. Οι απλοί άνθρωποι γίνονται ήρωες. Το Μαράκι στην «Αποστάτισσα» της Μέλπως Αξιώτη γίνεται λιοντάρι και καταθέτει μια εντυπωσιακή απολογία στο δικαστήριο⁸⁵⁶.

Το κόμμα και η κομμουνιστική ιδεολογία ενυπάρχουν στα κείμενα ακόμα κι όταν δεν αναφέρονται. Ο μόχθος των ανθρώπων στην εργασία και τα δικαιώματα που προέρχονται από αυτήν, το δίκαιο των διεκδικήσεων τους δε θα μπορούσαν να λείπουν από τις ιστορίες των λογοτεχνών της υπερορίας, γιατί εκφράζει ιδεολογικά τους ίδιους και το αναγνωστικό κοινό τους. Επιπλέον η αλληλεγγύη, η συσπείρωση και το δίκαιο των πολλών έναντι του πλούτου και της εξουσίας των λίγων εμφανίζεται κατ' επανάληψη στα κείμενα⁸⁵⁷. Εξάλλου τα προβλήματα και τα αιτήματα είναι τα ίδια και

⁸⁵¹ Παπαπερικλής Ν., «Κάτω από τον ίσκιο της Ακρόπολης», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 186-207

⁸⁵² Αξιώτη Μέλπω, «Η αποστάτισσα», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

⁸⁵³ Γρίβας Γ., ό. π., σ. 102

⁸⁵⁴ Ό. π., σ. 39

⁸⁵⁵ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 128

⁸⁵⁶ Αξιώτη Μ., «Η αποστάτισσα», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

⁸⁵⁷ Αγγέλου Γ., «Οργισμένη γη», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 15, 18, 22, 29

στις χώρες υποδοχής των πολιτικών προσφύγων. Επομένως αφορούν άμεσα λογοτέχνες και αναγνώστες ανεξάρτητα από την πολιτική χροιά των αναφορών.

Όμως τι είναι εξουσία; Εξουσία είναι ο ιδιοκτήτης και δεν είμαστε εμείς; Εξουσία είναι ο ένας κι όχι εμείς οι είκοσι, οι πενήντα νοικάρηδες; Ποιος κυβερνάει τον τόπο; Ο ένας ή οι πολλοί;[...] τρεφόμαστε από το χώμα αυτό κι όταν πεθαίνουμε δίνουμε πίσω στη γη το χώμα που της πήραμε και φτιάξαμε το κορμί μας... Κανένας δεν μπορεί να μας διώξει από τούτα τα χτήματα. [...] Η γη μας ανήκει. Εμείς γκαστρώνουμε τη γη. Κι έχει μαζευτεί μπόλικο αλάτι στο χώμα, το αλάτι του ιδρώτα μας που στάζει σε κάθε περπατησιά μας⁸⁵⁸. Η εργατιά πλαισιώνει με τα καλύτερα παιδιά της τις φάλαγγες της επανάστασης⁸⁵⁹. Θα παλέψουμε σαν κομμουνιστές. [...] Κανένας δε γογγύζει, δε βλαστημάει, δεν παραπονιέται⁸⁶⁰.

Πολλές φορές οι κομμουνιστές διώκονται, γιατί οι αντίπαλοί τους διακατέχονται από τον τρόμο γι' αυτούς⁸⁶¹. Φόβο προξενούν ακόμα και τα μικρά παιδιά που θεωρούνται επαναστάτες που ετοιμάζουν εξέγερση⁸⁶². Η επαναστατική ένταση διαπνέει όλο το μυθιστόρημα *Εμείς θα νικήσουμε* μέσα από τις συγκρούσεις των νεαρών προσώπων με τους φορείς της εξουσίας. «Απλούστατα. Να πάρουν μια φορτώστρα και να σε κάνουν τόπι στο ξύλο. Αυτά βλέπει ο Θεός και μας παιδεύει. Οι αμαρτίες. Οι αμαρτίες». Ακόμα επισημαίνουμε σύντομες ρήσεις, όπως: «Να βαζα φωτιά στην πόλη, λόγια του Αντώνη, όταν απελπίζεται από τις δυσκολίες. Η επανάσταση δε γίνεται μ' έναν. Θα γίνει μ' εκατομμύρια.», καταλήγει ο καθοδηγητής, όταν φεύγει ο Αντώνης από την οργάνωση και είναι δυσαναπλήρωτο το κενό του, καθώς θεωρείται μειονέκτημα το ότι επιβάλλεται με τα χαρίσματά του και δεν ανοίγει ορίζοντα σε άλλους για μαζικότερο αγώνα⁸⁶³.

Καταγράφονται επίσης και σαφείς αγωνιστικές αναφορές σε ιστορικά γεγονότα ηρωισμού, όπως η *Παρισινή κομμούνα* του 1871 και τα γεγονότα στη Γερμανία του 1848. «*Αντριεύουν οι χτίστες του κόσμου και πυκνώνουν οι φάλαγγες*». Τα κράτη παρομοιάζονται με καράβια που έχουν διαφορετικές σημαίες

⁸⁵⁸ ό. π., σ. 11, 14

⁸⁵⁹ Μιχαλάκης Ν., «Μετά τη Βάρκιζα», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 164-178

⁸⁶⁰ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 37, 39-40

⁸⁶¹ Αξιώτη Μ., «Η αποστάτισσα», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

⁸⁶² Αξιώτη Μ., «Ο χαφιές, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 99- 111

⁸⁶³ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 47

που αρμενίζουν στο πέλαγο της κοινωνικής πάλης αλλά που τραβούν για το ίδιο λιμάνι της πανανθρώπινης κοινωνίας μ' άξιους τιμονιέρηδες⁸⁶⁴. Έτσι, η όποια εθνικιστική ιδεολογία εξοβελίζεται. Σταλαγματιές εθνικισμού πέφτουν στο κρασί του διεθνισμού και το ζινίζουν⁸⁶⁵.

Από την άλλη ο μαρξισμός συνδέεται με την αγάπη και την παιδεία. «Είναι το μεγάλο μυστικό που ανοίγει τις πόρτες». Είναι η λύση για τα προβλήματα και η επίδρασή του αφορά όλο τον κόσμο⁸⁶⁶. «Ο πόλεμος αυτός με τις μάχες του θα δώσει το απολυτήριο στη μεγάλη τάξη του 20^{ου} αιώνα για όλους τους λαούς⁸⁶⁷».

Οι ταξικές διαφορές είναι υπαρκτές και αποτυπώνονται συχνά στα κείμενα που εξετάζουμε. Το μικρό αγόρι στο *Ξημέρωνε μέρα Λαμπρή* του Σπύρου Λιναρδάτου, που ζει με τον άνεργο πατέρα του, ο οποίος είναι μόνιμα κουρασμένος από την προσπάθεια της επιβίωσης υποστηρίζει ότι τον Χριστό δεν τον σκότωσαν οι Εβραίοι αλλά ...οι πλούσιοι⁸⁶⁸. Επίσης ο Βασίλης κατηγορεί τον αδερφό του στο *Το τραγούδι της Αθήνας* του Δημήτρη Χατζή ότι «φωνάζει σαν πλούσιος⁸⁶⁹».

Στο μυθιστόρημα *Εμείς θα νικήσουμε* οι οικονομικές αντιθέσεις διατρέχουν όλο το αφήγημα. Στο πρώτο μέρος οι άνθρωποι εξασφαλίζουν τον πλούτο μόνο με αθέμιτα μέσα, τοκογλυφία, εκμετάλλευση, πλούσιο γάμο. «Με την κλεψιά έρχεται ο πλούτος και με τον πλούτο η αδιαντροπιά⁸⁷⁰». Στο τρίτο μέρος, που γενικά αναφέρεται στον Γράμμο η περιγραφή της βίλας με τους πολυελαίους, τους ανθρώπους που χορεύουν και η ρέουσα σαμπάνια έρχεται σε αντιδιαστολή με την πλύστρα, τους ανάπηρους πολέμου και το αίμα που χύνεται. «Οι κοινοί θνητοί γλεντάνε ενώ οι ήρωες πεθαίνουν⁸⁷¹».

Τα επιχειρήματα του Αλέξη, του νεαρού, επαναστάτη που τα βάζει με τους εκπροσώπους της τοπικής και της θρησκευτικής εξουσίας είναι συγκροτημένα και εύστοχα, παρόλο που είναι συναισθηματικά φορτισμένα, και ταυτόχρονα στοχεύουν να καταδείξουν την ταξική και πολιτική διαφορά.

⁸⁶⁴ Ο. π., σ. 107-108

⁸⁶⁵ Ο. π., σ. 108

⁸⁶⁶ Αξιώτη Μ., «Ο χαφιές, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 99-111

⁸⁶⁷ Ο. π., σ. 99-111

⁸⁶⁸ Λιναρδάτος Σ., «Ξημέρωνε μέρα Λαμπρή», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 152-157 (153)

⁸⁶⁹ Χατζής Δ., «Το τραγούδι της Αθήνας», *Διηγήματα του Αγώνα* ό. π., σ. 260-279 (264)

⁸⁷⁰ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 25

⁸⁷¹ Ο. π., σ. 119

Για να μας χωρέσει ο τόπος, το λένε και τ' αφεντικά σου πρέπει να πάνε οι φτωχοί να γεννάνε και να 'ρθει εξίσωση της γης με τους ανθρώπους, πρέπει να γίνει πόλεμος, να σκοτωθούν κάμποσα εκατομμύρια, φυσικά φτωχοί⁸⁷². Το κράτος χρειάζεται στον φτωχό κοσμάκη όπως ο λύκος στο κοπάδι⁸⁷³.

Και ως απάντηση στο θρησκευτικό αρχηγό λέει: *«Αυτά τα βλέπει ο Θεός των πλουσίων. Ο Θεός παιδεύει τους φτωχούς»*. Εξάλλου και η ελπίδα πηγάζει για τον ήρωα από τον κόσμο των φτωχών, όταν γίνουν όλοι αδέρφια και κρεμάσουν αφέντες και τυράννους⁸⁷⁴. Επίσης σε σημείωμα μελλοθάνατου διαβάζουμε: *«Να χτίσετε τον κόσμο που ονειρευτήκαμε. Απ' αυτό κι εμείς, μέσα από τους τάφους μας θα χαρούμε⁸⁷⁵»*.

Στα κείμενα της υπερορίας περιλαμβάνονται λίγες αναφορές στα ζητήματα συγκεκριμένων συνδικάτων, αν και υπάρχουν κείμενα που γενικά αφορούν απεργίες και καταπάτηση εργασιακών δικαιωμάτων. Στο διήγημα *Το αίμα* ο Γιάννης Αναπλιώτης παρουσιάζει έναν έντονο διάλογο του ναυτεργάτη με τον καπετάνιο του πλοίου λόγω της συμμετοχής του πρώτου σε απεργία. Όταν αναγκάζεται να πουλήσει το αίμα του, για να ζήσει, οι σκέψεις του έχουν σαφή πολιτικό προσανατολισμό. *«Βλέπει το αίμα που δίνει και νιώθει να το ρουφάνε όλες οι βδέλλες του κόσμου και σαν να κολλά στη φλέβα του η γλώσσα του εφοπλιστή⁸⁷⁶»*.

Στα έργα της υπερορίας κυριαρχεί η πόλωση και δεν προβάλλεται μετριοπαθής αντιμετώπιση των καταστάσεων και των προσώπων. Από τη μία οι φίλοι και σύντροφοι και από την άλλη *«προδότες, χέστες και αδιάφοροι. Ο κόσμος σαν να μοιράστηκε. Καταμεσής δεν υπάρχει⁸⁷⁷»*. Γι' αυτό και ο αποστάτης νιώθει περιθωριοποιημένος *«σαν να έχει λέπρα και δεν κάνει να πάει κοντά στους καθαρούς⁸⁷⁸»*. Από τη άλλη για τους πολιτικούς αντιπάλους τους οι κομμουνιστές είναι εχθροί και προδότες της πατρίδας⁸⁷⁹. Ο θάνατός τους δεν τιμωρείται από το νόμο⁸⁸⁰.

⁸⁷² Ο. π., σ. 25

⁸⁷³ Ο. π., σ. 27

⁸⁷⁴ Ο. π., σ. 28

⁸⁷⁵ Ο. π., σ. 98

⁸⁷⁶ Αναπλιώτης Γ., *«Το αίμα»*, *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 85-92

⁸⁷⁷ Αξιώτη Μ., *«Η αποστάτισσα»*, *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

⁸⁷⁸ Αξιώτη Μ., ό. π., σ. 253-270

⁸⁷⁹ Αξιώτη Μ., *Ο ναυτικός*, *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 87-98

⁸⁸⁰ Ο. π., σ. 87-98

Το ψυχροπολεμικό κλίμα διαφαίνεται και στις αναφορές στην ΕΣΣΔ. Στα λογοτεχνικά κείμενα διακρίνονται δύο «μορφές πάλης για την ειρήνη: με σταυρωμένα χέρια, η αμερικανική, και αυτή που επιβάλλεται με όλα τα μέσα, η σοβιετική»⁸⁸¹. Οι αναφορές στη Μόσχα και τη Σοβιετική Ένωση είναι διθυραμβικές και εξιδανικευμένες. Καμιά επιλογή δεν κρίνεται αρνητικά και τα οφέλη από την πολιτική της αφορούν τους λαούς όλης της γης⁸⁸². Αντίστοιχα οι αναφορές στον Στάλιν είναι υπερβολικά θερμές τονίζοντας το αλάθητό του και τη συμβολή του σε παγκόσμιο επίπεδο. «Ο Στάλιν δείχνει σ' όλους τους λαούς το δρόμο για την εθνική ανεξαρτησία και την κοινωνική λευτεριά»⁸⁸³.

Ο επίσημος λόγος του κόμματος υμνολογεί τον Στάλιν, ο οποίος ενσαρκώνει μια δυνατή φυσιογνωμία, που συνέθλιψε τους αντιπάλους του, νίκησε το φασισμό και δημιούργησε όλα τα μεγάλα έργα της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Ο ρόλος του ηγέτη στη μαρξιστική θεωρία είναι κυρίαρχος και επηρεάζει τη θέση των μαζών της λαϊκής βάσης. Ανάλογη κυρίαρχη προσωπικότητα αποτελεί για το ΚΚΕ ο Νίκος Ζαχαριάδης, ο οποίος επίσης εξιδανικεύεται τόσο από την κομματική γραμμή όσο και στα σχολικά βιβλία της υπερορίας⁸⁸⁴. Στα λογοτεχνικά κείμενα η παρουσία του είναι ελάχιστη συγκριτικά μ' αυτήν του σοβιετικού αρχηγού.

Συγχρόνως με την υπερβατική αξία του ΚΚΕ και την ηρωοποίηση των μελών του, υπογραμμίζουμε την αποδοχή και τη σύνδεση των συγγραφέων με τη Σοβιετική Ένωση, η οποία καταγράφεται στον αυθόρμητο και θερμό τρόπο με τον οποίο την αντιμετωπίζουν οι απλοί άνθρωποι των πεζογραφημάτων που αφορούν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και σε αφηγήσεις που αναφέρονται στον Εμφύλιο⁸⁸⁵. Εξάλλου θεωρείται στόχος του ΚΚΕ η εκλαΐκευση της κομμουνιστικής ιδεολογίας και η εδραίωση της επιρροής της ΕΣΣΔ «στα πλατιά λαϊκά στρώματα»⁸⁸⁶.

Στο διήγημα *3 Φλεβάρη 1943* του Γιώργη Γρίβα ο ήρωας επιθυμεί να συμπέσει η ήττα των Γερμανών με τη δική του δολοφονική επίθεση κατά του διοικητή της

⁸⁸¹ Ο. π., σ. 97

⁸⁸² Ο. π., σ. 44, 96, 97

⁸⁸³ Ο. π., σ. 97, 98, 105

⁸⁸⁴ Μποντίλα Μ., *Πολύχρονος να ζεις μεγάλε Στάλιν*, ό. π., σ. 316-132

⁸⁸⁵ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 189, 249, 257

⁸⁸⁶ *Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας (8-1946)* στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 44

Γκεστάπο. Πραγματικά συμπίπτει με την νίκη των Σοβιετικών στο Στάλινγκραντ, μια νίκη που αναπετρώνει το ηθικό των φίλων της ΕΣΣΔ. Στο αυτοβιογραφικό *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, του Μενέλαου Δάφνη – Μούστου οι μαχητές του ΔΣΕ αναζητούν παρηγοριά για το κρύο στους υπερασπιστές του Στάλινγκραντ⁸⁸⁷. Όπως είναι αναμενόμενο οι αναφορές είναι διθυραμβικές και τα εμπλεκόμενα πρόσωπα εξιδανικευμένα. «Χιλιάδες άντρες και γυναίκες πολεμούν σαν λιοντάρια» στη μάχη του Στάλινγκραντ και οι Σοβιετικοί προβάλλουν αήττητοι. «Τα βαλες, με Ρώσο; Πάει τέλεψες! Θάφτηκες! Τα βαλες με τα σοβιέτ, φασισμέ; Θάφτηκες χίλιες φορές...⁸⁸⁸!»

Σε περιπτώσεις επίσης που οι συγγραφείς εξομοιώνουν το ρόλο ακόμα και των παλιών *Μεγάλων Δυνάμεων*, η κριτική από το *Λογοτεχνικό Κύκλο* είναι δριμεία. Θεωρείται «ιστορικό λάθος να μπαίνουν στο ίδιο σουβάλι η Αγγλία και η παλιά Ρωσία αναφορικά με τη στάση τους απέναντι στο ελληνικό ζήτημα⁸⁸⁹».

Αντίθετα η Αμερικανοκρατία και τα προβλήματα που έχει δημιουργήσει αποτελούν κοινό τόπο στα έργα της περιόδου αλλά και στις σελίδες της λογοτεχνικής κριτικής⁸⁹⁰ σχετικά με την πρόσληψη του θέματος από τα έργα της ελληνικής παραγωγής⁸⁹¹. «Ανοίξαμε μέτωπο ενάντια στο γιαμπισμό. Το βασικό μας όπλο είναι η μαζική πολιτική δουλειά. Η διαφώτιση» τονίζει ο Δημήτρης Χατζής σε άρθρο του στον *Λαϊκό Αγώνα*. Και συμπληρώνει, για να υπογραμμίσει την κρισιμότητα του θέματος: «Παραδείγματα έχουμε αρκετά για να δείξουμε στους νεολαίους μας, πως ο γιαμπισμός, ο αμερικανικός τρόπος ζωής δεν είναι γλέντι, παρά διαφθορά, έγκλημα. Πώς ο αμερικάνικος τρόπος ζωής έχει σκοπό να δημιουργεί εγκληματίες πρόθυμους να εξυπηρετούν τα πολεμικά εγκληματικά σχέδια των αμερικάνων ιμπεριαλιστών»⁸⁹². Στο βιβλίο της Μέλπως Αξιώτη *Σύντροφοι Καλημέρα!* το θέμα επανέρχεται ακόμα και όταν

⁸⁸⁷ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 48

⁸⁸⁸ Γρίβας Γ., «3 Φλεβάρη 1943», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 109-125

⁸⁸⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\65, Φ. 13\48\82. Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό. π., σ. 84

⁸⁹⁰ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 90-92

⁸⁹¹ Πορφυρογένης Μ., «Ματιές στην «κουλούρα» της Αμερικανοκρατίας», ό. π., σ. 22-34. Μπόσης Κ, Αδάμος Τ., «Μερικά ζητήματα της λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», ό. π., σ. 44-57. Σπήλιος Α. «Πνευματικός Μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 52-60

⁸⁹² Δ. Χατζής, «Μέτωπο ενάντια στο γιαμπισμό, *Λαϊκός Αγώνας*. Δ\442, 3 Σεπτέμβρη 1953, 1 στο: Γουλανδρή Ν., *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, ό. π., σ. 368-369

δεν είναι το κεντρικό. Η κυβέρνηση ονομάζεται ελληνική αλλά η προσφώνηση αυτή είναι αστεία, επειδή οι Αμερικάνοι «*παίζουν σαν τους μότες στο σταυροδρόμι το «κορόνα γράμματα»*». Η γλώσσα είναι αιχμηρή, όπως στις περισσότερες αναφορές στις ξένες δυνάμεις. Η συγγραφέας ειρωνεύεται και την *προηγούμενη Κατοχή* από την Αγγλία⁸⁹³. Επεμβαίνουν ακόμα και στα συνδικαλιστικά όργανα και υποσκάπτουν τον αγώνα των εργαζομένων⁸⁹⁴. Η Ελλάδα δε λογίζεται πλέον ως ανεξάρτητη χώρα, γιατί «*δεν έζησε ποτέ χωρίς δεσμεύσεις από ξένους λαούς*»⁸⁹⁵.

Τώρα η κατοχή είναι αμερικάνικη⁸⁹⁶. Πέντε χρόνια μετά την έλευση των Αμερικανών η Αξιώτη τους καλωσορίζει με ιδιαίτερα υποτιμητικά σχόλια και οξείς, απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς και στο διήγημα *Ο πρωθυπουργός*⁸⁹⁷. Η συγγραφέας σχολιάζει την κραυγαλέα εξωτερική τους εμφάνιση, την ωραιοποίηση του αμερικανικού κινηματογράφου, την ευκολία τους να χρησιμοποιούν όπλα και να αγοράζουν ότι «*ξεπουλιέται*». Το ντύσιμο των Αμερικανών σχολιάζεται στο *Πατέρας και γιος* για τον πλούτο που καταδεικνύει και γιατί είναι αψεγάδιαστο. Συνάμα κρίνεται με υποτιμητικά σχόλια ως εξεζητημένο και αστείο. «*Καταφθάνουν φραγκοντυμένοι, ένας ο κουμπάρος κι ένας ψηλός με τις ποδιάρες του απόξω με παντελόνια κοντά- και με μια πιατέλα στο κεφάλι*»⁸⁹⁸.

Με αφορμή την αναφορά του *Μετοχικού Ταμείου*, απαριθμεί όλους τους ξένους κατακτητές, «*εκπροσώπους του ιμπεριαλισμού*»⁸⁹⁹. Στο τέλος του διηγήματος ένας άνθρωπος σε απελπισία εξαπολύει απειλές και κατάρες εναντίον των *ΗΠΑ* και σηκώνει τη γροθιά του, «*τη φοβερή γροθιά της Αντίστασης*». Επίσης απλώνεται ένα πλακάτ έξω από το κτήριο με το σύνθημα «*Έξω οι Αμερικάνοι*» με το οποίο ξεκινά και φουντώνει ο αγώνας των ανθρώπων⁹⁰⁰.

⁸⁹³ Αξιώτη Μ., «Ο χαφιές, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», ό. π., σ. 102

⁸⁹⁴ Αξιώτη Μ., «Οι εργάτες και οι άλλοι», ό. π., σ. 216-233

⁸⁹⁵ Αξιώτη Μ., «Ο γιατρός κι η καθηγήτρια», ό. π., σ. 121-131

⁸⁹⁶ Αξιώτη Μ., «Το ραδιόφωνο», ό. π., σ. 132-156

⁸⁹⁷ Αξιώτη Μ., «Ο πρωθυπουργός», ό. π., σ. 196-215

⁸⁹⁸ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Πατέρας και γιος», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 49-76 (59,71)

⁸⁹⁹ Το κτήριο του *Μετοχικού Ταμείου* στέγαζε τους βασιλικούς στάβλους, κατόπιν δημιουργήθηκαν γραφεία, στα χρόνια του ελληνοϊταλικού πολέμου έγινε τμήμα του *Γενικού Στρατηγείου του Ελληνικού Στρατού* και τέλος στέγασε τις Γερμανικές Δυνάμεις.

⁹⁰⁰ Ό. π., σ. 196-215

Οι παρεμβάσεις των *ΗΠΑ* αποκαλούνται *αμερικανικός γκακστερισμός*, που εκδηλώνεται με βαρβαρότητα στη νέα γενιά. Επιστρατεύονται όλα τα μέσα: βόμβες, στρατόπεδα, ομαδικές σφαγές, ναρκοπέδια, πείνα και οι ενέργειες της βασίλισσας Φρειδερίκης⁹⁰¹. «*Τα βόλια που σκοτώνουν είναι αμερικάνικα*». Η ευθύνη για την εκτέλεση Μπελογιάννη σύμφωνα με την κοινή γνώμη βαραίνει τις *ΗΠΑ*⁹⁰². Ακόμα και τα παιδιά αναρωτιούνται αν έχει καρδιά ο πρόεδρος των *ΗΠΑ*, «ο *μίστερ Τρούμαν*», όπως τον αποκαλούν, και ισχυρίζονται ότι του την έχει φάει ο λύκος⁹⁰³. Οι Αμερικάνοι είναι το φόβητρο των παιδιών και τους καταλογίζουν ευθύνες για τον υποσιτισμό των ελληνόπουλων και την πλημμελή ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη⁹⁰⁴.

Οι Αμερικάνοι ασχολούνται και με τους αντιφρονούντες αριστερούς, οι οποίοι θέτουν δίκαια αιτήματα. Η απάντηση του πρωθυπουργού είναι κατατοπιστική:

«Ό,τι θέλουν ας βάζουνε. (εν. αιτήματα). Θαρρείς για τα μαύρα μάτια πως είναι στην Ελλάδα οι Αμερικάνοι; Άμα τα βάζουνε, θα τους πιάνουμε. Να τους φυτεύουμε μες τη στρούγκα. Και τους πιο ψυχωμένους, κρρτς! Θα τους στήνουμε στο απόσπασμα»⁹⁰⁵.

Κατηγορίες απευθύνονται επίσης προς τους Έλληνες που συνεργάζονται με τις δυνάμεις της νέας Κατοχής, της αμερικανικής. Συναναστρέφονται και συντρώγουν με τους Αμερικανούς αλλά θεωρούνται υπάλληλοί τους με έδρα τη Νέα Υόρκη⁹⁰⁶. Αντίθετα απώλεια για τη Νέα Υόρκη είναι όσοι αντιστέκονται στα κελεύσματα της συνεργαζόμενης κυβέρνησης⁹⁰⁷. Ο πρωθυπουργός ονομάζεται: «*της Αμερικανοκρατίας, προσκυνημένος μπροστά στις φτέρνες του Πασά και το προεδρικό Μέγαρο σφηκοφωλιά της Αμερικανοκρατίας*⁹⁰⁸». Στηλιτεύεται επίσης η ονοματοδοσία των οδών με ξενικά ονόματα Άγγλων ηγετών, όπως ο Τσώρτσιλ⁹⁰⁹. Συμβολικά ακόμα τοποθετείται από τους Αγγλοαμερικανούς το άγαλμα της Ελευθερίας στο *Πεδίον του Άρεως* και ξεκινά ένας υποθετικός διάλογος με την Ελευθερία που δε γνώρισαν οι Έλληνες και δεν θα μπορέσει να εδραιωθεί στη μεταπολεμική Ελλάδα, που ακόμα

⁹⁰¹ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, σ. 108

⁹⁰² Αξιώτη Μ., «Το φονικό», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 271-290

⁹⁰³ Αξιώτη Μ., «Ο ναυτικός», «Ο πρωθυπουργός», ό. π., σ. 87-98, 196-205

⁹⁰⁴ Αξιώτη Μ., «Οι εργάτες και οι άλλοι», ό. π., σ. 216-233

⁹⁰⁵ Αξιώτη Μ., «Ο πρωθυπουργός», ό. π., σ. 196-215 (204)

⁹⁰⁶ Αξιώτη Μ., «Το τριώροφο του κυρίου υπουργού», ό. π., σ. 157-183

⁹⁰⁷ Αξιώτη Μ., «Γιος και πατέρας», ό. π., σ. 184-195

⁹⁰⁸ Αξιώτη Μ., «Ο πρωθυπουργός», ό. π., σ. 196-215

⁹⁰⁹ Αξιώτη Μ., ό. π., σ. 196-215

βρίσκεται σε έκρυθμη κατάσταση κατά τη συγγραφέα. «*Τούτη την εποχή έχει πολύ κάψα στην Ελλάδα και θα σε τσουρουφλίζει*» (εννοεί την ελευθερία)⁹¹⁰.

Παρακολουθούμε συγχρόνως και τον άνθρωπο που συνεργάστηκε με τις *ΗΠΑ*, να νιώθει βασανιστικές ενοχές και να επιλέγει με αξιοπρέπεια να μην ενταχθεί εκ νέου στο *ΚΚΕ*, γιατί δεν θα μπορέσει να δικαιολογήσει την ασυνέπειά του. Μετανιωμένος μένει στο περιθώριο των εξελίξεων. Είναι ο συγγραφέας στο ομώνυμο διήγημα, ο οποίος έχει κάνει ένα ταξίδι στην Αμερική, το οποίο καλύφθηκε εκτενώς από τον Τύπο της εποχής και φοβάται μήπως εκθέσει την παράταξη, αν έχει ξανά κομματική δράση. Εξάλλου η προσπάθεια προσεταιρισμού των διανοουμένων είναι συνεχής, εφόσον «*οι Αμερικανικές Υπηρεσίες Προπαγάνδας ανανεώνουν την πραμάτεια τους με φρέσκους υμνητές της Νέας Υόρκης. Εκείνος έπαιζε το ρολάκι του, κι ήρθαν καινούργιοι ηθοποιοί και τον αντικαταστήσαν*»⁹¹¹. Το δίλημμα του ήρωα καταγράφει την προσπάθεια των πολιτικών εξόριστων να ισορροπήσουν στην ξένη χώρα χωρίς να βλάψουν το κόμμα. Επιπλέον μπορεί να μεταφέρουν έμμεση κομματική οδηγία διατυπωμένη από τη συγγραφέα και εγκεκριμένη από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο* σχετικά με την ενδεδειγμένη συμπεριφορά και τοποθέτηση των διανοουμένων.

Παρόλο που οι συγγραφείς ταλαντεύονται ανάμεσα σε περιγραφές του αμερικανικού και του σοβιετικού τρόπου ζωής, η καθημερινότητα στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* δεν περιγράφεται εκτενώς και σε όλες της εκφάνσεις της εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Στις περισσότερες λογοτεχνικές αναφορές η ζωή στην υπερορία αποτελεί το ζητούμενο και τον στόχο των ανθρώπων του Ελλαδικού χώρου, που ενστερνίζονται την κομμουνιστική ιδεολογία. Το σκηνικό του μυθιστορήματος *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση (Πουρναρά) στο πρώτο μέρος είναι μια μικρή πόλη κάποιας *Λαϊκής Δημοκρατίας*. Η σκηνή της εισαγωγής είναι ειδυλλιακή. Παιδιά κολυμπούν, τριγύρω βρίσκονται ψαράδες και ζευγάρια αγαπημένα. Η αξιολογική κρίση καθαρή και χωρίς περιστροφές: «*λεύτερος κόσμος. Οι αντιθέσεις ωστόσο είναι ορατές: δυο μιναρέδες που αντιπροσωπεύουν τον παλιό κόσμο και μια καμινάδα σημάδι του καινούργιου, μια εκκλησία με τρούλο και δύο καλοφτιαγμένα κτήρια*»⁹¹².

⁹¹⁰ Αξιώτη Μ., «Η αποστάτισσα», ό. π., σ. 253-270

⁹¹¹ Αξιώτη Μ., «Ο συγγραφέας», ό. π., σ. 234-252 (251-252)

⁹¹² Μπόσης Κ., ό. π., σ. 5-6

Φαντάζονται ότι οι άνθρωποι θα χτίζουν από τα ερείπια και θα δουλεύουν αλόγιστα σε φάμπρικες και εργοστάσια. Και να σε δέσουν δε θα κρατηθείς. «Θ' αρπάξεις το σφυρί και την αζίνα και θα μπεις όπως όλοι μας στη στρατιά των οικοδόμων της καινούργιας ζωής»⁹¹³. Άλλωστε, όπως είδαμε, οι λογοτέχνες εργάζονται και οι ίδιοι σε χειρωνακτικές εργασίες για την ανοικοδόμηση των κρατών που τους φιλοξενούν.

Από τις λίγες φορές που περιγράφεται η ζωή στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* είναι όταν η καθηγήτρια, η οποία στην Ελλάδα δεν έχει ενεργό κομματική δράση αισθάνεται υπόλογη στην αδερφή της, η οποία βρίσκεται στην υπερορία. Οι πολιτικοί εξόριστοι αναγνωρίζουν τα οφέλη της παραμονής τους στο εξωτερικό. Ωστόσο πρόκειται για μια ιδιότυπη εξορία σε ένα φιλικό πολιτικά περιβάλλον. Ενώ δηλαδή η ζωή περιγράφεται ευχάριστη και εύκολη, προσανατολισμένη στην πρόοδο, η παραμονή εκτός Ελλάδας ονομάζεται *πικρή ξενιτιά* και επιπλέον οι Έλληνες πρέπει να ξεπεράσουν σκοπέλους, όπως αυτόν της λογοκρισίας στην αλληλογραφία⁹¹⁴. Ο πόθος του επαναπατρισμού τους είναι ασίγαστος, ακόμα και αν οι αναφορές τους στα κείμενα δεν είναι σαφείς αλλά υπαινικτικές, ώστε να περνούν την έγκριση της κομματικής επιτροπής.

«Ο εσωτερικός εχθρός»

Οι δίκες στα «αδελφά» κομμουνιστικά κόμματα & η περίπτωση Κ. Καραγιώργη

Η αναζήτηση του εσωτερικού εχθρού τόσο στα κράτη όσο και στα κόμματα υπήρξε προσφιλή τακτική στο μεταπολεμικό κόσμο. Η αποδοχή τέτοιων απόψεων και πρακτικών στοίχισε το βασανισμό και τη ζωή πολλών στελεχών κυρίως των κομμουνιστικών κομμάτων και επηρέασε τις σχέσεις των απλών οπαδών, επειδή ενέτεινε τη δυσπιστία και την ανασφάλεια μεταξύ τους.

Τα πυρά του κυρίαρχου ηγέτη των κομμουνιστικών κομμάτων, του Στάλιν δέχεται καταρχάς ο Τίτο. Αρχικά η συμβολή της ΕΣΣΔ στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο συνέβαλε στη διαμόρφωση στενών σχέσεων μεταξύ των κρατών. Η φιλία των χωρών συντηρείται και μεταπολεμικά, αφού ο Τίτο με το *Λαϊκό Μέτωπο* αποκτά

⁹¹³ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 44-45

⁹¹⁴ Αξιώτη Μ., «Ο γιατρός κι η καθηγήτρια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 121-131

συντριπτική πλειοψηφία και ευθυγραμμίζεται με τη σταλινική οικονομική πολιτική θεωρούμενος «ο πιο πιστός και αφοσιωμένος σύμμαχος της Σοβιετικής Ένωσης»⁹¹⁵.

Ωστόσο, επειδή οι βλέψεις, οι προσδοκίες και οι πολιτικές των δύο ηγετών, Τίτο και Στάλιν, δεν συμπίπτουν αλλά αντίθετα συγκρούονται, δεν αργεί να επέλθει η ρήξη στις μεταξύ τους σχέσεις. Αφενός ο Στάλιν αποβλέπει σε μια απολύτως ελεγχόμενη Γιουγκοσλαβία, που ενδέχεται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο συσχετισμό των βαλκανικών δυνάμεων υπέρ των σοβιετικών συμφερόντων, αφετέρου ο Τίτο επιδιώκει πολιτική ανεξαρτησία και αναλαμβάνει πρωτοβουλίες σύναψης συμμαχιών με τους γειτονικούς λαούς απομακρυνόμενος από τη σοβιετική εποπτεία⁹¹⁶.

Η Συνδιάσκεψη του Bled το 1947 μεταξύ Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας⁹¹⁷ και ιδιαίτερα η ενεργός συμμετοχή της Γιουγκοσλαβίας στον ελληνικό Εμφύλιο παρέχοντας οικονομική και κάθε είδους βοήθεια στον ΔΣΕ συμβάλλουν στη διαμόρφωση αρνητικού κλίματος στις σχέσεις των δύο κρατών. Οι δηλώσεις Δημητρώφ για τη μελλοντική συγκρότηση μιας *Βαλκανικής ή Παραδουνάβιας Ομοσπονδίας ή Συνομοσπονδίας* εξωθεί την κατάσταση στα άκρα με αποτέλεσμα την αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την *Κομινφόρμ* στις 28 Ιουνίου 1948⁹¹⁸.

Οι υπόλοιπες βαλκανικές χώρες ακόμα και το ΚΚΕ στηρίζουν τη σοβιετική πολιτική καταδικάζοντας τον Τίτο σε οικονομικό αποκλεισμό. Η αντίδραση του Γιουγκοσλάβου ηγέτη είναι το κλείσιμο των συνόρων για τον ΔΣΕ και η αναζήτηση πολιτικής και οικονομικής στήριξης από τις δυτικές πλέον δυνάμεις⁹¹⁹.

⁹¹⁵ Judt T., *Post-War: A History of Europe Since 1945*, London, 2005, p. 173-174

⁹¹⁶ Gerolymatos A., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, ό. π., σ. 259-261. *Καθημερινή*, 6-5-2012, «Η ρήξη Τίτο – Στάλιν», Σφέτας Σ.

⁹¹⁷ Υπογράφεται μεταξύ Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας «*Σύμφωνο Φιλίας, Συνεργασίας και αμοιβαίας βοήθειας*»

⁹¹⁸ Iatrides J. *Balkan Triangle, Birth and Decline of an alliance across ideological boundaries*, Mouton, Paris, 1968. Αριστείδου Χ., *Το Τριμερές Βαλκανικό Σύμφωνο Ελλάδας-Τουρκίας-Γιουγκοσλαβίας (1953-1954) στο πλαίσιο των ευρύτερων ελληνο-γιουγκοσλαβικών και ελληνο-τουρκικών σχέσεων 1949-1955*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπων: Σφέτας Σ., ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2009, σ. 10, 17-18

⁹¹⁹ Μιχαηλίδης Γ., *Βαλκανική Αριστερά και εθνικά ζητήματα στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, 1946-1956 (Ελλάδα- Γιουγκοσλαβία – Βουλγαρία)*, ό. π., σ. 191-232. Γιανουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος*, ό. π., σ. 101-102, 119-120

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και κυρίως μετά τη ρήξη Τίτο – Στάλιν το 1948 διεξάγονται σε όλα τα ανατολικά κράτη δίκες κατά πρώην στελεχών των Κομμουνιστικών κομμάτων. Πρόκειται για μια κίνηση παραδειγματισμού από τη μεριά του Στάλιν προς όποιον πολιτικό ή απλό πολίτη διατύπωνε αντιρρήσεις ή εξέφραζε οποιαδήποτε μορφή αμφισβήτησης στην ιδεολογία και τις αποφάσεις του σοβιετικού καθεστώτος. Δεν πρόκειται μόνο για επίδειξη δύναμης της ΕΣΣΔ στα ομόδοξα κόμματα, αλλά εξυπηρετεί στοχευμένα έναν απώτερο σκοπό που σχετίζεται με την απόδοση ευθυνών για τις παραλείψεις και τις τυχόν ματαιώσεις του σοβιετικού ηγέτη. Το αλάνθαστο των επιλογών του Στάλιν χρειάζεται να συντηρηθεί με την ύπαρξη αποδιοπομπαίων τράγων, οι οποίοι βαφτίζονται *προδότες, εσωτερικός εχθρός και πράκτορες*. Κατηγορούνται ότι υπονομεύουν το Κόμμα και λειτουργούν υπόγεια υποσκάπτοντας τη σοβιετική πολιτική συνεργαζόμενοι με τους εκάστοτε εχθρούς του καθεστώτος.

Αναλυτικότερα, στην Αλβανία κατηγορείται ως υποστηρικτής του Τίτο, ο υπουργός Εσωτερικών, Κότσι Τζότζε (1949), ο οποίος και απαγχονίζεται τον Ιούλιο του 1949. Στη Βουλγαρία κατηγορείται, αν και αντίπαλος του Τίτο, ο Τράικο Κοστόφ (1949), από τα ιδρυτικά στελέχη του κόμματος, ο οποίος δεν είχε κερδίσει την απόλυτη εμπιστοσύνη του Στάλιν. Επίσης στην Ουγγαρία με πανομοιότυπη δημόσια δίκη καταδικάζεται ο υπουργός Εσωτερικών Λάζλο Ράικ (1949). Απαγχονίζονται και οι δύο, αφού τους αποσπάστηκε κατασκευασμένη ομολογία ενοχής και παρά το γεγονός ότι ο πρώτος την ανακάλεσε. Ανάλογη περίπτωση αποτελεί η στοχοποίηση του Βλαντίσλαβ Γκομούλκα, γενικού Γραμματέα του *Πολωνικού Ενιαίου Εργατικού Κόμματος* και αντιπροέδρου της κυβέρνησης, ο οποίος, αφού διαγράφεται πρώτα από το κόμμα λόγω της ευθείας αντιπαράθεσής του με την κυβερνητική πολιτική, κατηγορείται για τιτοϊσμό. Συλλαμβάνεται το 1951 και παραμένει τρία χρόνια στη φυλακή, ενώ γίνεται προσπάθεια σύνδεσής του με υποτιθέμενο αμερικανικό δίκτυο κατασκοπείας, στο οποίο εμπλέκονται ο Τίτο και ο Ράικ. Ωστόσο ο χρόνος που χρειάστηκε, για να συγκροτηθεί ο φάκελος της υπόθεσης και η σθεναρή άρνηση του κατηγορούμενου να υπογράψει «ομολογία», οδήγησαν σε καθυστέρηση της διεξαγωγής της δίκης μέχρι το θάνατο του Στάλιν και τις ανακατατάξεις που τον ακολούθησαν⁹²⁰.

⁹²⁰ Judt T., *Post-War: A History of Europe Since 1945*, op. cit., p. 178-183

Στη Ρουμανία συλλαμβάνεται το 1948 ο κομμουνιστής Λουκρέτιους Πατρασκάνου. Ο υπόδικος καταδικάζεται για κατασκοπεία και εκτελείται τον Απρίλιο του 1954⁹²¹. Η δίκη του συγχωνεύεται το 1953 με τη δίκη της Άνας Πάουκερ, της Εβραίας υπουργού Εξωτερικών, η οποία γλιτώνει τη θανατική καταδίκη μετά το θάνατο του Στάλιν⁹²².

Τέλος, στο ίδιο κλίμα στοιχειοθετούνται κατηγορίες εναντίον δεκατεσσάρων «συνωμοτών» και «πληρωμένων πρακτόρων» στην Τσεχοσλοβακία κατά τα έτη 1950-1951, από τους οποίους οι έντεκα είναι Εβραίοι. Κατασκευάζεται λοιπόν μια πολύ καλά σχεδιασμένη υπόθεση κατηγορίας εναντίον μιας ομάδας κομμουνιστών με γνωστότερο τον Βλάντιμιρ Κλέμεντις, υπουργό Εξωτερικών της χώρας. Κατόπιν αποδίδονται κατηγορίες για συνεργασία με τη CIA στον σταλινικό γενικό γραμματέα του κόμματος, Ρούντολφ Σλάνσκι και διεξάγεται δίκη (Νοέμβριος 1952), που έμεινε γνωστή με το όνομά του. Η ετυμηγορία της οδηγεί στο θάνατο τούς περισσότερους κατηγορούμενους και απονέμει μόνο τρεις ισόβιες καταδίκες⁹²³.

Η πλειοψηφία των δικών είναι δημόσιες - μεταδίδονται ζωντανά από το ραδιόφωνο ή είναι ηχογραφημένες – και λαμβάνουν τεράστια δημοσιότητα. Επομένως αντιλαμβανόμαστε την απήχησή τους στην κοινή γνώμη και τη σημασία τους για τη χειραγωγή και τον προσεταιρισμό του λαού από το κυρίαρχο σοβιετικό σύστημα. Γι' αυτό το λόγο εκτοξεύονται βαρύτατοι χαρακτηρισμοί και ύβρεις εναντίον των κατηγορουμένων, που αμφισβητούν την κομματική αξιοπιστία, τον πατριωτισμό και τη διαφάνεια των χρηματικών τους συναλλαγών. Σκηνοθετούνται κατά κύριο λόγο από τη Μόσχα αναφορικά με την επιλογή των υπόπτων και τη σύνταξη των κατηγορητηρίων τους. Τα πρόσωπα στα οποία απευθύνονται κατηγορίες, εκτός της αμφισβήτησης που εξέφρασαν στην κομματική γραμμή, έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως η απομάκρυνσή τους από τη χώρα με δική τους απόφαση ή με κομματική εντολή και η παραμονή τους στη Δύση, η επιφανής κομματική τους θέση και η κοινωνική τους αποδοχή, σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και η εβραϊκή τους καταγωγή⁹²⁴.

⁹²¹ *op. cit.*, p.184

⁹²² *Το Βήμα*, 8-2-2004

⁹²³ Judt T., *Post-War: A History of Europe Since 1945*, *op. cit.*, p. 185-187

⁹²⁴ *Ο. π.*, σ. 187- 190

Την ίδια περίοδο η ηγεσία του ΚΚΕ αγωνιζόμενη να ερμηνεύσει την ήττα του ΔΣΕ, κατηγορεί ως πράκτορες του εχθρού υψηλόβαθμα στελέχη του⁹²⁵. Θυμίζουμε την κατηγορία κατά του Γιώργη Σιάντου μετά το θάνατό του ως πράκτορα της Ιντέλιτζενς Σέρβις⁹²⁶, είναι γνωστή η αμφισβήτηση του Μάρκου Βαφειάδη⁹²⁷ και η *καρατόμηση* του Μήτσου Παρτσαλίδη⁹²⁸. Η περίπτωση όμως της σύλληψης και του θανάτου του Κώστα Καραγιώργη θεωρείται η πιο δηλωτική της *πρακτορολογίας* και *χαφιεδολογίας*⁹²⁹, όπως λέγεται η πρακτική που υιοθετείται από το ΚΚΕ για την απόδοση των ευθυνών της ολέθριας έκβασης του Εμφύλιου. Χαρακτηρίζεται «*προβοκάτορας και υπεύθυνος για τη χυδαιοποίηση και παραποίηση του μαρξισμού*⁹³⁰». Επιπλέον η προσωπικότητα του Καραγιώργη, η ανέλιξή του στην κομματική ιεραρχία και κυρίως οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν για τη σύλληψη και την καταδίκη του είναι συναφείς με αυτές των υπόδικων που περιγράψαμε, οι οποίες τιμώρησαν τους *εχθρούς του κόμματος* στα αδελφά κομμουνιστικά κράτη.

Ερευνώντας λοιπόν τη βιογραφία και την κατάληξη του σημαντικού αυτού στελέχους του ΚΚΕ, είναι εύκολο να ανιχνεύσουμε την αντιστοιχία της υπόθεσης με αυτές που έλαβαν χώρα στα άλλα βαλκανικά κράτη και τη συμμόρφωση της ελληνικής κομματικής ηγεσίας στα κελεύσματα του σοβιετικού μοντέλου διακυβέρνησης και αντιμετώπισης των αντιδράσεων. Η υπόθεση Καραγιώργη παρουσιάζει ανάγλυφα την αντιμετώπιση του εσωτερικού εχθρού για το ΚΚΕ και αυτό θα μας βοηθήσει να

⁹²⁵ Μπαρτζιώτας Β., «Η πολιτική των στελεχών στο ΚΚΕ τα τελευταία χρόνια», *Νέος Κόσμος*, τ. 9, 1950, σ. 554-579, Μπαρτζιώτας Β., «Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου», ό. π., σ. 11

⁹²⁶ 7^η *Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 14-18\5\1950, Εισηγήσεις- Λόγοι- Αποφάσεις*, Εκδόσεις ΚΕ του ΚΚΕ, 9\1950, Εισήγηση Ν. Ζαχαριάδη, σ. 14-15. Ιωαννίδης Γ. *Αναμνήσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, σ. 352-353, 401

⁹²⁷ «Η ομορπονιστική πλατφόρμα του Μάρκου Βαφειάδη», 5^η *Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ*, 30-31\1\1949, *Εισηγήσεις – Λόγοι- Αποφάσεις*, εκδόσεις ΚΕ του ΚΚΕ, 6\1949, σ. 186. «Απόφαση ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ». *Νέος Κόσμος*, τ. 8, 1950, σ. 465-475. Κασσιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 150

⁹²⁸ «Αναλυτικό σημείωμα Μ. Παρτσαλίδη», «Ομιλία Παρτσαλίδη στην 7^η *Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ*», «Δευτερολογία Μ. Παρτσαλίδη», «Απόφαση ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ για τη σημερινή κατάσταση της Ελλάδας», *Νέος Κόσμος*, τ. 8, 1950, σ. 481-447, 448-492, 492-493 Επιστολή προς τον Παρτσαλίδη, σ. 210-211. Βλ. και 5^η *Ολομέλεια ΚΚΕ*» (1-2\1949) ομιλία Καραγιώργη στη συζήτηση για το β' θέμα, *ΑΣΚΙ web*, Φ. 2\431, Κωδικός Τεκμηρίου: 001.02.01.0031

⁹²⁹ Κασσιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 167, 245-246, 258

⁹³⁰ Μπαρτζιώτας Β., «Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου», ό. π., σ. 11

αντιληφθούμε την καχυποψία αλλά και την πίεση που βιώνουν οι πολιτικοί εξόριστοι και αποτυπώνεται στα κείμενά τους,

Εκτός αυτού – και σ’ αυτό οφείλεται η εκτενής αναφορά - ο Καραγιώργης αποτελεί ένα βασικό πρόσωπο της ιστορίας του εκδοτικού. Εκτός από ηγετικό στέλεχος του *ΚΚΕ* διατελεί πρώτος διευθυντής του και του προτείνεται να αναλάβει διευθυντής του Ραδιοφωνικού Σταθμού. Εμπλέκει επίσης υψηλόβαθμα στελέχη και πρόσωπα που εργάζονται στις εκδόσεις. Ο Κώστας Καραγιώργης έχει ονομαστεί μάρτυρας του κινήματος κυρίως λόγω του θανάτου του⁹³¹. Η δημοσιογράφος Μαριώ Δήμου, η οποία εργαζόταν αρχικά στο μεταφραστικό της Βουδαπέστης, υπήρξε συντάκτρια του εκδοτικού οίκου του *ΚΚΕ*, και βοηθός του Καραγιώργη συλλαμβάνεται και φυλακίζεται. Ο Δ. Βλαντάς, υπεύθυνος αργότερα της *Επιτροπής Διαφώτισης* συμμετείχε στις ανακρίσεις και βέβαια καθοριστική είναι η παρέμβαση του Ν. Ζαχαριάδη. Η υπόθεση λοιπόν της σύλληψης και του θανάτου του έχει άμεση συνάφεια με το συσχετισμό δυνάμεων που δημιουργείται μεταξύ ηγεσίας, στελεχών και εργαζόμενων στο εκδοτικό. Τέλος, σε διήγημα της Μ. Αξιώτη από το *Σύντροφοι Καλημέρα!* συναντάμε αναφορά στη γυναίκα του Μαρία Καραγιώργη και τον τρόπο που αυτή αντιμετωπίζει τον άντρα της, αφού του έχει αποδοθεί η κατηγορία του προδότη.

Ο Κώστας Καραγιώργης γεννήθηκε το 1905 και από την ηλικία των 15 ετών στη Χαλκίδα έχει κομματική δράση. Η φοίτησή του στην Ιατρική σχολή διακόπτεται εξαιτίας συλλήψεων και εκτοπισμών (Καλπάκι, Σαντορίνη, Ανάφη). Κατόπιν φεύγει για σπουδές στη Γερμανία και επιστρέφοντας εξορίζεται από τον Μεταξά σε Αίγινα, Σίφνο και Κίμωλο. Στην περίοδο της Κατοχής η δράση του μοιράζεται ανάμεσα στη δημοσιογραφική του δραστηριότητα και την οργάνωση του *Στρατηγείου Θεσσαλίας*. Είναι υπεύθυνος Τύπου της Κ.Ε. του *ΚΚΕ* και έχει παράλληλα εκδοτικές και δημοσιογραφικές δραστηριότητες. Η αντιστασιακή του δράση στη Θεσσαλία με τη συνεργασία της γυναίκας του υπήρξε ρηξικέλευθη και αποτελεσματική.

Λίγο πριν τα Δεκεμβριανά -τον Νοέμβρη του 1944- αναλαμβάνει τη διεύθυνση του «*Ριζοσπάστη*» και του «*Ρίζου της Δευτέρας*» έως λίγους μήνες πριν το κλείσιμό

⁹³¹ Στρογγύλης Α., *Τρεις μορφές της Αντίστασης. Σαράφης – Καρτάλης – Καραγιώργης*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σ. 139.

του, το 1947⁹³², οπότε διακόπτεται η έκδοση τους, ενώ ταυτόχρονα είναι μέλος της συντακτικής Επιτροπής της *KOMEΠ*. Από το Γενάρη του 1948 ως στρατιωτικός διοικητής της 1^{ης} Μεραρχίας Θεσσαλίας, αντιστράτηγος του Δημοκρατικού Στρατού και έχοντας ακόμα την ηγεσία του Γενικού Στρατηγείου Νοτίου Ελλάδος έχει σημαντικές επιτυχίες.

Υπήρξε σφοδρός επικριτής της ηγεσίας μέσα πάντα από τα κομματικά όργανα και ήταν αναμενόμενο η στάση του να ενοχλήσει, δεδομένου ότι είχε διαφοροποιηθεί αρκετές φορές από την κομματική γραμμή. Διαφωνεί με τον Σιάντο⁹³³ και παραδίδει υπόμνημα στο προεδρείο της 11^{ης} *Ολομέλειας* και μαζί με την Καίτη και τον Γιάννη Ζεύγο, αλλά και τον Μάρκο Βαφειάδη με δυσκολία κρύβουν την αντίθεσή τους στη συμφωνία. Οι διαφωνίες συνεχίζονται και στο *Πολιτικό Γραφείο*⁹³⁴.

Το Γενάρη του 1949 στον Γράμμο τραυματίζεται πολύ σοβαρά στο κεφάλι, μένει ημιπαράλυτος και μεταφέρεται για εγχείρηση στη Βουδαπέστη. Παρόλο που χρειάζεται ιατρική παρακολούθηση, ο Ζαχαριάδης τον στέλνει σε δουλειές του κόμματος. Του αναθέτει αποστολές, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ένα κατώτερο στέλεχος, εκφωνεί λόγους – ακόμα και οκτώ σε μια μέρα – όπως ο ίδιος αναφέρει. Παθαίνει εγκεφαλική υπεραϊμική συμφόρηση. Ζητά να μείνει 15 μέρες στη Βουδαπέστη για ραδιοθεραπεία αλλά το αίτημά του δε γίνεται δεκτό⁹³⁵.

Με την αποχώρηση του στο εξωτερικό δουλεύει στη διεύθυνση του εκδοτικού και το 1950 ορίζεται διευθυντής του ραδιοσταθμού αλλά αρνείται τη θέση για λόγους υγείας. Την ίδια στιγμή όμως δηλώνει και στο *Πολιτικό Γραφείο* τη δυσαρέσκειά του για την πολιτική Ζαχαριάδη. Γνωρίζουμε ότι στέλνει επιστολές και υπομνήματα με τον κομματικά ορθό τρόπο, δηλ. μέσω του Πολιτικού Γραφείου προς το ίδιο, την *Κ.Ε.* του *ΚΚΕ*, και το *ΚΚΣΕ*, όπου διατυπώνει ξεκάθαρα τις διαφωνίες του, κάτι που έχει κάνει και στο παρελθόν.

⁹³² Από τις 10 Αυγούστου του 1947 αναλαμβάνει τη διεύθυνση ο Μανώλης Γλέζος.

⁹³³ Λυμπεράτος Μ., *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου*, ό. π., σ. 70, 87-88,

⁹³⁴ ό. π., σ. 119 -120

⁹³⁵ Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 431 - 435

Στο κείμενο της ιστορικής *πλατφόρμας* του στις 6-6-1950, η οποία ονομάστηκε λικβινταριστική ⁹³⁶, αρχίζει διατυπώνοντας τις κατηγορίες του για τον τρόπο που συζητήθηκε η διαγραφή του Παρτσαλίδη στην 7^η *Ολομέλεια*⁹³⁷. Υπενθυμίζουμε ότι η συγκεκριμένη αποπομπή έγινε με συνοπτικές διαδικασίες με αποτέλεσμα να αποφασιστεί παμψηφεί η εισήγηση Ζαχαριάδη, όπως παλιότερα για άλλα ζητήματα.

Αρχικά λοιπόν δικαιολογείται, γιατί συμφώνησε με την Ολομέλεια λόγω κυρίως της έλλειψης χρόνου αλλά και των κατηγοριών του Παρτσαλίδη κατά του Ζαχαριάδη. Επιπλέον, θέτει τις αντιρρήσεις του για το πώς δέχεται το Κόμμα σοβαρά ζητήματα της δεκαετίας (Βάρκιζα, εκλογές 1946, ήττα). Ζητά να τεθούν στη διάθεση των μελών όλα τα ντοκουμέντα των συνεδριάσεων και τα δικά του υπομνήματα και να ζητηθεί η γνώμη όλων των αγωνιστών, και των φυλακισμένων ή εξόριστων, σε μια Κομματική Συνδιάσκεψη χωρίς φόβο και εφ' όλης της ύλης. Θεωρεί τον Ζαχαριάδη χρεοκοπημένο τώρα πια, όπως και τους Ιωαννίδη και Σιάντο, υπεύθυνο για την ήττα και ανίκανο να κάνει αυτοκριτική⁹³⁸.

Τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ο Ζαχαριάδης ενεργεί άμεσα, καθώς αποφασίζεται από το *Πολιτικό Γραφείο* να εξεταστεί αναδρομικά ο κομματικός βίος του Καραγιώργη. Μετά από ένα διήμερο κατηγορείται όχι μόνο για τις συγκεκριμένες διαφωνίες, αλλά κατά την τακτική του Ζαχαριάδη, και για πράξεις του παρελθόντος που θεωρήθηκαν ύποπτες.

Τελικά με «ομόφωνη» απόφαση της *Κ.Ε.* –των μελών δηλαδή που βρέθηκαν στο Βουκουρέστι και ήταν περίπου 10 - κατηγορείται και διαγράφεται από το κόμμα. Υποτίθεται μάλιστα ότι συγκροτήθηκε εξεταστική επιτροπή το 1949 για τη στάση του

⁹³⁶ Λικβινταριστική: Θεωρία ορισμένων κομμουνιστών, σύμφωνα με την οποία επιβάλλεται η εγκατάλειψη της επαναστατικής τακτικής και της παράνομης δράσης και η αποδοχή κοινοβουλευτικών μεθόδων ενέργειας, μέσα στα πλαίσια του αστικού καθεστώτος.

⁹³⁷ 7^η *Ολομέλεια* (14-18)- 5 - 1950: Ομιλία Κώστα Καραγιώργη στην 7^η *Ολομέλεια*. Απόφαση 7^{ης} *Ολομέλειας*, 001.02.01.00059, *ΑΣΚΙ WEB*. Στην 7^η *Ολομέλεια* υποβιβάζεται από τακτικό σε αναπληρωματικό μέλος της *Κ.Ε. ΚΚΕ*, αντί να προταθεί για το *Πολιτικό Γραφείο*, όπως του είχαν υποσχεθεί.

⁹³⁸ Η «πλατφόρμα Καραγιώργη», στο: Μαυροειδής Λ., *Φάκελος Καραγιώργη*, Φυτράκης\Ο Τύπος Α.Ε. 1990, σ. 46 – 51, 177 – 184. Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 431 - 445.

ως επικεφαλής του *ΚΓΝΑ* από τους Βλαντά, Γούσια, Ερυθριάδη και Μπελογιάννη⁹³⁹. Γνωρίζουμε ότι παραπλανητικά του ανακοινώνεται ότι θα ταξιδέψει στη Μόσχα αλλά τελικά απάγεται στις 8-6-1950 και από τη στιγμή αυτή είναι κρατούμενος⁹⁴⁰.

Ο Κώστας Καραγιώργης στέλνει υπομνήματα στους Ιωαννίδη, Ζαχαριάδη, Χατζηβασιλείου⁹⁴¹. Παράλληλα, αρχίζουν μακροχρόνιες και σκληρές ανακρίσεις, για να εξεταστεί ο πρότερος βίος του -σε θέματα που δεν αφορούν μόνο την κατηγορία αλλά όλη τη ζωή του- και μάλιστα με συγκεκριμένες κυκλικές και επαναλαμβανόμενες ερωτήσεις. Χωρίς δίκη τελικά φυλακίζεται σε ένα σπίτι στο Βουκουρέστι. Από εκεί δραπετεύει μία φορά, αν και είχε περισσότερες ευκαιρίες, για να συναντήσει τη φίλη του Υβόννη Πετράρχιαν. Η ίδια περιγράφει την κατάστασή του τραγική, αφού βρίσκεται σε σύγχυση⁹⁴².

Συλλαμβάνεται από τη Ρουμανική Αστυνομία κοντά στη γιουγκοσλαβική πρεσβεία και κατηγορείται ως πράκτορας. Παραμένει στα κρατητήρια της Ρουμανικής *Σεκιουριτάτε* και υποβάλλεται σε πολύωρες και βασανιστικές ανακρίσεις κατ' ιδίαν και κατ' αντιπαράσταση. Παρακολουθείται νυχθημερόν από δήθεν συγκρατούμενό του, Ρουμάνο, που δίνει κατευθυνόμενες δηλώσεις, ανάλογες με την πορεία των ανακρίσεων⁹⁴³. Έχει καταγραφεί και «ομολογία» κατασκευασμένη ή κάτω από πίεση⁹⁴⁴. Φυλακίζεται χωρίς να γίνει δίκη στις φυλακές *Μαρτζινένι* για δύο ή τρία χρόνια. Η υγεία του επιδεινώνεται, αφού προσβάλλεται από μια ραγδαία φυματίωση. Πεθαίνει μάλλον το φθινόπωρο του 1954 σε ένα θάλαμο ετοιμοθάνατων χωρίς ιατρική βοήθεια⁹⁴⁵.

⁹³⁹ Όμως στην 3^η *Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ*, τον Οκτώβρη του 1950 δεν υπάρχει αναφορά στα πορίσματα της έρευνας. Το ίδιο παρατηρούμε και στο κείμενο «Μερικά στοιχεία για τον Καραγιώργη» στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, αν και γίνονται υποτιμητικές αναφορές στο πρόσωπό του. *Νέος Κόσμος*, τχ.8, 1950, σ. 503

⁹⁴⁰ Μαυροειδής Λ., *Φάκελος Καραγιώργη*, ό. π., σ.53 - 54.

⁹⁴¹ Επιστολή Καραγιώργη προς τη Χρύσα Χατζηβασιλείου. Επιστολή Καραγιώργη προς το Π.Γ. Επιστολή Καραγιώργη προς τον Παρτσαλίδη. Μαυροειδής Λ., στο: *Φάκελος Καραγιώργη*, ό. π., σ. 192 – 193, 209 - 210. Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 457 - 466

⁹⁴² Μαυροειδής Λ., *Φάκελος Καραγιώργη*, ό. π., σ. 371 - 385.

⁹⁴³ Ό. π., σ. 134 – 142, 436 - 438

⁹⁴⁴ Ό. π., σ.121 - 133. Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 486 - 492.

⁹⁴⁵ Ό. π., σ. 149 - 152

Στη γυναίκα του δεν ανακοινώθηκε ποτέ ο θάνατός του και δε γνωρίζει την ακριβή ημερομηνία θανάτου του. Πληροφορήθηκε οριστικά το χαμό του το 1961⁹⁴⁶ και βέβαια δεν έφτασε ποτέ η σορός του. Μάλιστα όταν εκείνη βρίσκεται στο Τρίκερι στο στρατόπεδο γυναικών, ήδη από το 1948 με το πεντάχρονο παιδί τους φυγαδευμένο από σπίτι σε σπίτι⁹⁴⁷ και ως το 1956, δοκιμάζει την απομόνωση και την εκστρατεία ηθικού κολασμού και ψυχικής καταπτόησης της «γυναίκας του προδότη» που έχει επιβάλλει το κόμμα⁹⁴⁸.

Απαγωγή επίσης γίνεται και στη Μαριώ Δήμου, δημοσιογράφο στο Βουκουρέστι, παλιάς συντάκτριας του *Ριζοσπάστη*, επειδή είχε φιλικές σχέσεις με τον Καραγιώργη και της είχε αφήσει διάφορα έγγραφα το βράδυ, πριν τη σύλληψή του. Βρίσκεται στο δεύτερο μήνα της εγκυμοσύνης της και μετά τις πιέσεις των ανακρίσεων κάνει απεργία πείνας. Όταν τη σταματά, η κράτησή της παρατείνεται, καθώς πιέζεται να καταθέσει πράγματα που δε θέλει. Τελικά, απολύεται, για να μεταφερθεί κατευθείαν στο μαιευτήριο για τον τοκετό⁹⁴⁹.

Στην 6^η *Ολομέλεια* του 1956, όπου ξεκινά η απολάκτιση του Ζαχαριάδη από το *ΚΚΕ* δε γίνεται αναφορά στον Καραγιώργη⁹⁵⁰. Η 9^η *Ολομέλεια* της *ΚΕ* του *ΚΚΕ* όμως επανεξετάζοντας τις υποθέσεις Σιάντου, Πλουμπίδη και Καραγιώργη αποφασίζει την αποκατάσταση της μνήμης τους και όχι την αποκατάστασή τους ως προς το κόμμα σε ένα σύντομο κείμενο τον Αύγουστο του 1958. Να υπενθυμίσουμε ότι έχει προηγηθεί πολυσέλιδη αθωωτική έκθεση *Ειδικής Επιτροπής* των Βατουσιανού και Κωτούζα, που συγκροτήθηκε μετά από εντολή της *Κ.Ε.* του *ΚΚΕ*, το πόρισμα της οποίας παραδίδεται στις 15 Μαΐου του 1958⁹⁵¹.

⁹⁴⁶ Ο γιος του πληροφορείται το θάνατο του πατέρα του τυχαία από μια εφημερίδα ερχόμενος στο σπίτι από το σχολείο. Καραγιώργη Μ., *Περιμένοντας την Ειρήνη...*, Προσκήνιο Αθήνα, 2005, ό. π., σ. 366 - 367.

⁹⁴⁷ Καραγιώργη Μ., *Περιμένοντας την Ειρήνη...*, ό. π., σ.49 - 276.

⁹⁴⁸ Καραγιώργη Μ., ...*Και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2007, ό. π., σ. 417- 427. Μαυροειδής Λ., *Φάκελος Καραγιώργη*, ό. π., σ.146 - 148.

⁹⁴⁹ Μαυροειδής Λ., ό. π., *Φάκελος Καραγιώργη*, σ. 143 - 145.

⁹⁵⁰ Δημητρίου Π, *Η Διάσπαση του ΚΚΕ*, Τόμος Α', Αθήνα 1978, σ. 55 – 61.

⁹⁵¹ Μαυροειδής Λ., *Φάκελος Καραγιώργη*, ό. π., Η απόφαση της αποκατάστασης, σ. 452-475. Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 467 – 483, 486 - 492. Λευτέρης Μαυροειδής, *Φάκελος*

Η αντίδραση στο Κόμμα

Οι λογοτέχνες επιλέγουν να παρουσιάσουν ήρωες που αντιπαρά τίθενται στις κομματικές θέσεις κατά την πρώτη μετεμφυλιακή πενταετία δίνοντάς μας εμμέσως χρήσιμες πληροφορίες. Ωστόσο δεν είναι πολλά τα κείμενα που αναφέρονται σε αντιρρησίες και αντιδραστικούς οπαδούς του ΚΚΕ. Οι αφηγήσεις τις περισσότερες φορές εξωραΐζουν την κατάσταση και λειαιίνουν τις αντιθέσεις. Τα πρόσωπα που στοχοποιήθηκαν και τους αποδόθηκε η κατηγορία του προδότη απουσιάζουν από τα κείμενα της πρώτης πενταετίας στην υπερορία. Τόσο ο Τίτο, όσο και ο Καραγιώργης⁹⁵² αλλά και ο Πλουμπίδης δεν αναφέρονται.

Το περιστατικό που ξεχωρίζει σύμφωνα με τη βιβλιοκριτική του έργου από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο* είναι αυτό που αφορά την Μαρία Καραγιώργη⁹⁵³. Η γυναίκα του Κώστα Καραγιώργη, μολονότι πληροφορείται την προδοσία του άντρα της διαλέγει να μείνει στο ΚΚΕ και οι γυναίκες πανηγυρίζουν ότι την κέρδισαν⁹⁵⁴.

«Αν είναι προδότης ο άντρας μου, άντρας μου δε μπορεί να ναι πια, κι εγώ δεν είμαι γυναίκα του»⁹⁵⁵.

Η Μαρία Καραγιώργη είναι ενταγμένη ενεργά στο κόμμα από το πρώτο έτος της Φιλοσοφικής, την οποία εγκαταλείπει ακριβώς για κομματικές ανάγκες και επειδή βγαίνει στην παρανομία. Συλλαμβάνεται και βασανίζεται άγρια. Φυλακίζεται και εξορίζεται συνολικά για 10 χρόνια. Ο Καραγιώργης κομματικά οργανωμένος, όπως είδαμε, από δεκαπέντε ετών υπήρξε εξέχον στέλεχος, κορυφαίος δημοσιογράφος της εποχής, με στρατιωτική δράση τόσο στη Αντίσταση, όσο και στον Εμφύλιο. Το 1950 συλλαμβάνεται ως πράκτορας και πεθαίνει στη φυλακή το 1952. Πρόκειται για δύο ανθρώπους με έντονη πολιτική δραστηριότητα.

Καραγιώργη, ό. π., Η αθλιότητα τη αποκατάστασης. Πόρισμα για την Υπόθεση Κώστα Καραγιώργη, σ. 153 – 156, σ.452 - 475.

⁹⁵² Μόνη αναφορά στη γυναίκα του Μ. Καραγιώργη

⁹⁵³ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 295, Φ. 13\57\59.

⁹⁵⁴ Αξιώτη Μ., «Η θάλασσα με τα νησάκια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 352-357

⁹⁵⁵ Ό. π., σ. 356

Παραπέμποντας στη γραπτή μαρτυρία – στα βιβλία της αυτοβιογραφίας της -⁹⁵⁶ αλλά και την προφορική μαρτυρία⁹⁵⁷ της Καραγιώργη η αλήθεια του περιστατικού της Αξιώτη κλονίζεται. Αν και είναι σαφές ότι τα απομνημονεύματα είναι δημιουργήματα της επιλεκτικής μνήμης των ανθρώπων και αυξημένης υποκειμενικότητας, διαπιστώνουμε πως, παρόλο που το Κόμμα συχνά παρουσιάζεται ως υπερβατική δύναμη, που ελέγχει τα πάντα,⁹⁵⁸ είναι έκδηλη η απογοήτευσή της από την ηγεσία και τα στελέχη του ΚΚΕ.

Επίσης είναι διαρκής η προσπάθειά της να υπερασπιστεί τον άντρα της και να τον δικαιώσει ακόμα και σε μεταγενέστερο χρόνο. Αν διαβάσουμε προσεκτικά τη μαρτυρία της, θα αντιληφθούμε ότι η Καραγιώργη γνώριζε το ανακριτικό υλικό και βέβαια το πόρισμα της *Ειδικής Επιτροπής* για την υπόθεση (1958) που αναιρεί ουσιαστικά όλες τις εναντίον του κατηγορίες προτείνοντας την αποκατάσταση. Προσπαθεί να απαντήσει εκ των υστέρων σε ζητήματα που αποτέλεσαν στοιχεία του κατηγορητηρίου εναντίον του άντρα της και ταυτόχρονα αποτελούν ερωτήματα κατά τη διάρκεια των επίμονων ανακρίσεων του στη Ρουμανία⁹⁵⁹. Πασχίζει μέσα από την εξιστόρηση των γεγονότων να αποδείξει ότι οι κατηγορίες δεν ευσταθούν. Μοιάζει δηλαδή σαν να απαντά χρόνια μετά εκ μέρους του, λεπτομερώς και με επιμέλεια. Η διαδικασία δείχνει να συνιστά ένα μηχανισμό προσωπικής λύτρωσης. Επομένως έρχεται σε αντίθεση με τα λόγια της στο διήγημα, μπροστά στις γυναίκες με τα οποία αποκηρύσσει τον άντρα της.

Σθεναρά αρνείται να αποκηρύξει τις επιλογές του άντρα της ειδικά μετά τη διαγραφή του και τη στοχοποίησή του -κάτι που έχει συμβεί από συζύγους άλλων

⁹⁵⁶ Καραγιώργη Μ., *Μέχρι την Απόδραση*, Εκδ. Προσκήνιο, 1989, 2001.

Καραγιώργη Μ., *Από μια σπίθα ξεκίνησε*, ό.π.

Καραγιώργη Μ., *Περιμένοντας την ειρήνη...*, ό. π..

Καραγιώργη Μ., ... *Και περιμένοντας τη δημοκρατία*, Εκδ. Προσκήνιο, 2007.

⁹⁵⁷ Κουτσοπούλου Κατερίνα, «Η Μαρία Καραγιώργη μέσα από την προφορική της μαρτυρία προσεγγίζει στιγμές της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο: *Αριστερά και Αστικός Πολιτισμός 1940-1950*, επιμ. Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., ό.π., σ. 211-219

⁹⁵⁸ Βερβενιώτη Τ., *Το Διπλό Βιβλίο*, ό. π., σ. 209-212

⁹⁵⁹ Μαυροειδής Λ, *Φάκελος Κ. Καραγιώργη*, ό .π. σ. 212-475.

στελεχών⁹⁶⁰. Όταν αλλάζουν σε υπόμνημα του Στρατοπέδου της Μακρονήσου την υπογραφή της από Καραγιώργη σε Αग्रιγιαννάκη, το πατρικό της όνομα, εξοργίζεται. Επιμένει παρόλο που λοιδορείται, απομονώνεται και αμφισβητείται.

- «Όχι δεν είναι προδότης. Το Κόμμα κάνει λάθος. Κι είναι άντρας μου και μ' ενδιαφέρει πάρα πολύ»⁹⁶¹.

Στο μυθιστόρημα όμως Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια χαρά του Βάσου Γεωργίου περιγράφεται εκτενώς και με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο η παρουσία αντιρρησιών της κομματικής ορθοδοξίας. Το έργο αναφέρεται στις περιπέτειες του Έκτορα, ενός δικηγόρου που εξορίζεται επανειλημμένα σε νησιά του Αιγαίου και φυλακίζεται στην Αίγινα. Η εξορία και η φυλακή συνιστούν χώρους συγχρωτισμού των οπαδών του κόμματος και αποτελούν πρόσφορο χώρο για την έκθεση και την παρουσίαση αντιδράσεων και συμπεριφορών που δημιουργούν εντάσεις και συντηρούν αντιπαλότητες. Οι αναφορές είναι σύμφυτες στο πνεύμα της «χαφιεδοφοβίας» που χαρακτηρίζει το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950. Οι σχέσεις μεταξύ των έγκλειστων οπαδών της Αριστεράς κλυδωνίζονται από τις πολιτικές διαφορές, οι οποίες δρουν διαλυτικά, διότι όσοι παρεκκλίνουν από την πολιτική γραμμή αντιμετωπίζονται ως προδότες.

Μπορούμε να καταλήξουμε ότι με το μυθιστόρημά του ο Βάσος Γεωργίου επιθυμεί να σκιαγραφήσει έναν επικίνδυνο κομματικό εχθρό με απωθητικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά προσπαθώντας να ενοχοποιήσει την ομάδα αυτή των αντιφρονούντων για τις αποτυχίες του κόμματος και να τους εξοβελίσει ολοκληρωτικά από τις τάξεις των οπαδών του ΚΚΕ, που είναι αφοσιωμένοι και δεν απομακρύνονται από τα κελεύσματα και τις υποδείξεις της ηγεσίας. Με τις πολιτικές ανακατατάξεις όμως του 1956, το μυθιστόρημα αποσύρεται από το εκδοτικό. Η απόλυτη πίστη στην κομματική γραμμή και η υποταγή στα κελεύσματα άνωθεν δε συνάδουν με το κλίμα που διαμορφώνεται.

⁹⁶⁰ Θεσσαλονίκη, 26-2-1976 «Η δολοφονία του Κώστα Καραγιώργη», Γρίβας Κ.

⁹⁶¹ Κουτσοπούλου Κατερίνα, «Η Μαρία Καραγιώργη μέσα από την προφορική της μαρτυρία προσεγγίζει στιγμές της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο: Αριστερά και Αστικός Πολιτισμός 1940-1950, επιμ. Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., ό. π., σ. 211-219

Ο συγγραφέας περιγράφει την ομάδα των τροτσκιστών με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ύποπτου και επικίνδυνου ρόλου τους. «*Το παρουσιαστικό τους είναι συνωμοτικό με τραγιάσκες βαθιά χωμένες στ' αυτιά*⁹⁶²». Η συμπεριφορά τους κρίνεται αρνητικά σε απλά, πρακτικά ζητήματα. Τους παρουσιάζει «*ψευτόμαγκες, ασύδοτους, που κάνουν χυδαίους υπαινιγμούς*» και διηγούνται ανάρμοστες ιστορίες στις συντροφισσες τους⁹⁶³. Παρατηρούμε ότι ο συγγραφέας τους επικρίνει εκ των προτέρων και τους κατηγοριοποιεί χωρίς ενδοιασμούς. Δεν ελέγχουμε την ακρίβεια της περιγραφής αλλά σχολιάζουμε την επιλογή του συγγραφέα να αποδίδει στην κομματική αυτή ομάδα την ευθύνη πολλών προβλημάτων.

Στη φυλακή οι τροτσκιστές υπονομεύουν τις όποιες προσπάθειες των συγκαταρούμενών τους να μορφωθούν ή να αναπτύξουν σχέσεις αλληλεγγύης. Μαρτυρούν στην διοίκηση της φυλακής τις κρυψώνες των βιβλίων και δίνουν πληροφορίες για τα μαθήματα που παραδίδονται⁹⁶⁴.

*«Ούτε διάλεξη κάναμε ψες, ούτε κανείς μας διάβασε. Μας κολλήσανε στο θάλαμο σα μπλάστρι τον αρχέιونه, ξεχειλίζει η αγανάκτηση του Γιαννάκη, για να σταματήσει η μόρφωση και η αυτομόρφωση*⁹⁶⁵».

Στην Αίγινα τους έχουν σε καραντίνα ήταν σαν λεπροί απομονωμένοι σ' ένα θάλαμο, τη σπιναλόγκα, όπως την αποκαλούν οι κρατούμενοι και «*περπατούσαν με κατεβασμένο το κεφάλι*». Στη συνέχεια διαχέονται μετά από παρέμβαση της διεύθυνσης της φυλακής στους θαλάμους, για να επιτελούν μ' αυτόν τον τρόπο ευκολότερα το διαβρωτικό και υποχθόνιο ρόλο τους⁹⁶⁶. Στη Φολέγανδρο δε βοηθούν ή καλύτερα υπονομεύουν την καλλιέργεια της γης⁹⁶⁷. Απομονωμένοι ζουν και στον Αη Στράτη «*στη βρωμερή και ύπουλη μεριά του νησιού, που λέγεται γωνιά του Τρότσκι, γενικός κοπρώνας όλου του χωριού*⁹⁶⁸».

Επίσης η παρουσία τους στηλιτεύεται έντονα, καθώς κατηγορούνται για σοβαρά αδικήματα προδοσίας στον ξένο κατακτητή και στις αστυνομικές δυνάμεις. Οι

⁹⁶² Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 16

⁹⁶³ Ό. π., σ. 244

⁹⁶⁴ Ό. π., σ. 81

⁹⁶⁵ Ό. π., σ. 81-82

⁹⁶⁶ Ό. π., σ. 242

⁹⁶⁷ Ό. π., σ. 240-241

⁹⁶⁸ Ό. π., σ. 240-241

σχέσεις τους με τους Γερμανούς και την αστυνομία είναι αγαστές⁹⁶⁹. Η απόδρασή τους από τον Αη Στράτη θεωρείται ψεύτική και οργανωμένη από την Γκεστάπο⁹⁷⁰. Σε εργατικό συνέδριο, που παρακολουθεί ο Έκτορας περιγράφεται οργανωμένη επίθεση με στείλιάρια και σιδηρογροθιές από αρχειομαρξιστές και σύμπραξή τους με την αστυνομία⁹⁷¹. Ο αστυνόμος δεν τους ενοχλεί στην εξορία και εκείνοι συνεργάζονται μαζί του⁹⁷² και τον ωφελούν όσο μπορούν⁹⁷³.

Επίσης υπογραμμίζεται ο διαλυτικός τους ρόλος στις σχέσεις μεταξύ των οπαδών του ΚΚΕ, ειδικά, όταν οι τελευταίοι είναι έγκλειστοι ή εκτοπισμένοι. *«Πασχίζουν να σπρώξουν στον κατήφορο τους αγνούς προλετάριους, και να τους κάνουν όργανά τους»⁹⁷⁴*. Συχνά διαβάζουμε για το μένος με το οποίο τους αντιμετωπίζουν όσοι εξόριστοι ή φυλακισμένοι δεν ανήκουν στην ομάδα τους⁹⁷⁵. Στον Αη Στράτη *«κάνουν προπαγάνδα και δίνουν συμβουλές. Τυπικά μονάχα ήταν έξω απ' την ομάδα. Δεν τους πείραζε και πολύ, είχαν άλλους ανθρώπους μέσα»⁹⁷⁶*.

Ο *«κρυφοτροκιστής, ο Μενέλαος με τέχνη συνδουλίζει τη φωτιά»*. Η παρουσία του είναι υποχθόνια και τα λόγια του διαφορούμενα, όταν αποσπάται μεγάλος αριθμός δηλώσεων. Τονίζει ότι είναι παλιός κομμουνιστής καπνεργάτης αλλά παραλείπει ότι διαφώνησε και αποχώρησε. *«Κάτω από τη μάσκα του παλιού κομματικού και του προλετάριου, στάλαζε με μαστοριά το φαρμάκι της αμφιβολίας και της απογοήτευσης στους νέους συντρόφους»⁹⁷⁷*.

Στο ίδιο μυθιστόρημα του Βάσου Γεωργίου ο συγγραφέας αναγάγει σε καίριο ζήτημα αυτό των δηλώσεων πολιτικών εξόριστων και φυλακισμένων. Στο θέμα επανέρχεται κατ' επανάληψη με οξείς χαρακτηρισμούς και ειρωνικά σχόλια. Επιχειρείται η αναζήτηση των αιτιών αυτής της επιλογής των κομμουνιστών,

⁹⁶⁹ Ο. π., σ. 17, 160-161, 245,

⁹⁷⁰ Ο. π., σ. 276-277

⁹⁷¹ Ο. π., σ. 17

⁹⁷² Ο. π., σ. 160-161

⁹⁷³ Ο. π., σ. 250, 245

⁹⁷⁴ Ο. π., σ. 78-79

⁹⁷⁵ Ο. π., σ. 181

⁹⁷⁶ Ο. π., σ. 242

⁹⁷⁷ Ο. π., σ. 158-159

ειδικότερα των υψηλόβαθμων στελεχών, καθώς και η αντιμετώπιση που έχουν από τους υπόλοιπους συντρόφους τους, όσους δηλαδή παραμένουν.

Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζεται η απόσπαση μεγάλου αριθμού δηλώσεων, στη Φολέγανδρο. Οι διαρροές αποδίδονται σε διαφορετικούς λόγους και προφάσεις. Ο συγγραφέας επιλέγει σκόπιμα και με επικριτική διάθεση να αναζητήσει τους λόγους για τους οποίους ένα μέλος του κόμματος μπορεί να αποσχιστεί από αυτό. *«Άλλη για να βρει το άντρα της, γιατί μαράζωσε χωρίς άντρα στην εξορία»*, άλλοι για να πληρώσουν φόρους και να περισώσουν το μαγαζί τους και κάποιοι γιατί ο γραμματέας της ομάδας μπορεί να του μίλησε προσβλητικά. Αντιλαμβανόμαστε δηλαδή ότι περισσότερο επικρίνονται οι αιτίες παρά δικαιολογείται η απόφαση⁹⁷⁸.

Η είδηση αιφνιδιάζει δημιουργώντας σύγχυση στους εξόριστους και αρχικά αμφισβητείται η πληροφορία για το μαζικό κύμα δηλώσεων ως προβοκάτσια της Ασφάλειας. Παρατηρούμε ότι όταν διασταυρώνουν ότι κάποιοι έκαναν δήλωση χρησιμοποιούν την υποτιμητική έκφραση *πάτησαν τη γάτα* και τους κατηγοριοποιούν σε αυτούς που φεύγουν κρυφά *«με κατεβασμένο το κεφάλι»* και σ' αυτούς που φεύγουν *«με πόζα και ξετσιπωσιά μαϊμούς. Τούτοι δω ξερνούσανε ό,τι ξέρανε και δεν ξέρανε για την ομάδα, για την οργάνωσή της για τους καθοδηγητές της»*. Θεωρούνται προδότες και λιποτάχτες και οι συγκρατούμενοι τούς στιγματίζουν χρησιμοποιώντας έντονη φρασεολογία, όπως *«γατοπατητάδες»* σίγουροι για την ηθική τους κατάπτωση. *«Ένας που παίρνει τον κατήφορο, δύσκολα συγκρατιέται... Ένας που άρχισε να προδίνει, είναι ικανός να τα προδώσει όλα»*. Παρόλα αυτά είναι απόλυτοι και κατηγορηματικοί σχετικά με τα υψηλόβαθμα στελέχη, αρνούμενοι να πιστέψουν ότι τους πρόδωσαν⁹⁷⁹.

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι η πίστη και η αφοσίωση στο κόμμα δε διαστρέφεται για τα μέλη του, ακόμα και όταν πληροφορούνται τη μαζική υπογραφή δηλώσεων. Τονίζεται η βαθιά σύνδεση των υπολοίπων με το κόμμα και η ανάγκη περιφρούρησής τους από όλους τους αμφισβητίες και τους πιθανούς εχθρούς⁹⁸⁰. Κρίνεται λοιπόν απαραίτητο να αποδώσουν ευθύνες και να απειλήσουν τους διαφωνούντες..

⁹⁷⁸ Ο. π., σ. 157

⁹⁷⁹ Ο. π., σ. 154

⁹⁸⁰ Ο. π., σ. 154- 157

*Βάλτε το καλά στο κεφάλι σας, εσείς οι κρυφοί και οι φανεροί τροτσκιστές. Κόμμα για μας είναι η Κεντρική του Επιτροπή, είναι οι χιλιάδες φυλακισμένοι κι εξόριστοι, εργάτες, αγρότες και διανοούμενοι. Κόμμα για μας είναι ό,τι καλύτερο υπάρχει στους εργάτες, στο λαό της Ελλάδας. Είναι οι αγώνες του, οι θυσίες του, οι πόθοι του. Κόμμα είναι οι ήρωες και οι μάρτυρές του, είναι τα ιδανικά και οι σκοποί μας, είναι η ατσάλινη πρωτοπορία της προοδευτικής και επαναστατικής τάξης στην Ελλάδα, της εργατιάς μας. Ας βγήκαν ένας και δυο και πέντε μεγαλοδηλωσίες. Τόσο το καλύτερο για το κόμμα*⁹⁸¹.

Η ομάδα που απομένει τους νιώθει αποστάτες και νιώθει μίσος γι' αυτούς. Πρέπει να αντιμετωπίσει πρώτα απ' όλα την αμφιβολία, η οποία είναι θανάσιμο πράγμα για έναν επαναστάτη.

Τελικά η κομματική συνείδηση παραμένει ισχυρή και με δυσκολία τα λογοτεχνικά πρόσωπα αποδέχονται την αποσκίρτηση των μελών από την ορθοδοξία του κόμματος. Εξάλλου και η πολιτική γραμμή του ΚΚΕ, όπως θα δούμε, δεν είναι πάντα σταθερή στο συγκεκριμένο ζήτημα αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με την ιστορική συγκυρία και τις κομματικές ανάγκες⁹⁸². Στο κείμενο του Β. Γεωργίου αναγνωρίζονται κάποια ελαφρυντικά σε «σπασμένους εξόριστους» που επιζητούν σαν να βρίσκονται δεμένοι «με λεπτή κλωστή με το κίνημα» να επανακάμψουν, «να ξαναμπούν στις φτερούγες της ομάδας». Η αντίληψη που επικρατεί για τις φυλακές της Κέρκυρας για παράδειγμα είναι ότι πρόκειται για έναν «μαρτυρικό εφιάλτη για τους αγωνιστές, μια σατανική πρόληψη ότι δεν υπάρχει διέξοδος, ένας πολιτικός και φυσικός θάνατος». Υποδέχονται λοιπόν με χαρά έναν αγωνιστή από τις φυλακές της Κέρκυρας γιατί δεν υπέγραψε⁹⁸³.

Στο διήγημα *Ο συγγραφέας* της Μέλπως Αξιώτη παρακολουθούμε την αμφιταλάντευση του ήρωα να ενταχθεί ξανά ή να μείνει στο περιθώριο των πολιτικών εξελίξεων⁹⁸⁴, ενώ στο *Η αποστάτισσα* στην ίδια συλλογή διηγημάτων η Μαντώ παύει να είναι ενεργό μέλος και ζει μια ανούσια και άδεια ζωή, μέχρι που εντάσσεται ξανά στις γραμμές του κόμματος⁹⁸⁵.

⁹⁸¹ Ο. π., σ. 160

⁹⁸² Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1945-1949), ό. π., σ. 248

⁹⁸³ Ο. π., σ. 214

⁹⁸⁴ Αξιώτη Μ., «Ο συγγραφέας», ό. π., σ. 234-252

⁹⁸⁵ Αξιώτη Μ., «Η αποστάτισσα», ό. π., σ. 253-270

Θεματικά μοτίβα

Οι λογοτέχνες που πέρασαν τα σύνορα της Ελλάδας μετά το τέλος της εμφύλιας σύγκρουσης αναθυμούνται και εστιάζουν σε συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα. Στη μαρξιστική τοποθέτηση η επιλογή του θέματος παίζει σημαντικό ρόλο⁹⁸⁶. Είναι δεδομένη η προσκόλλησή τους στα γεγονότα της Κατοχής και της Αντίστασης, που θα τα προσεγγίσουμε αναλύοντας την περιγραφή λογοτεχνικών ηρώων συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Επίσης υπάρχει πληθώρα αναφορών στις διώξεις εναντίον των οπαδών του *ΚΚΕ*, που αφορούν την παρουσία της Αριστεράς από τη σύσταση του κόμματος, τις οποίες θα αναλύσουμε διεξοδικότερα σε επόμενο κεφάλαιο.

Τα Δεκεμβριανά και η εποποιία του *ΔΣΕ* παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συχνότητα στην θεματολογία της πεζογραφίας της υπερορίας. Ταυτόχρονα προωθείται το πνεύμα της συμφιλίωσης αναφορικά με τις πολεμικές συρράξεις της εποχής, παράλληλα με το κλίμα της αισιοδοξίας, που συνάδει με το κίνημα του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού*. Τέλος, υπογραμμίζεται ο καθοριστικός ρόλος των νέων, οι οποίοι με τη μόρφωση και τη δημιουργικότητά τους θα οικοδομήσουν έναν καινούργιο κόσμο.

Δεκεμβριανά. Το νόημα του *Δεκέμβρη* μιλήθηκε πολύ— για να θυμηθούμε τα λόγια του Άγγελου Ελεφάντη — και τότε και αργότερα. Δυστυχώς δεν υπήρχε μαγνητόφωνο, για να ακούσουμε την «πολύβουη και πολυσήμαντη μαγνητοταινία του», σε μια στιγμή έκρηξης και βαθιάς κοινωνικής και πολιτικής αντιπαράθεσης⁹⁸⁷.

Επισημαίνουμε άλλωστε ότι σχετικά νωρίς πραγματεύτηκαν το θέμα αυτό και οι συγγραφείς του ελλαδικού χώρου, ενώ η θεματολογία του εμφυλίου πολέμου παρέμεινε ταμπού για δεκαετίες. Ήδη από το 1945 η Μέλπω Αξιώτη δημοσιεύει ένα χρονικό των ημερών, ο Νικηφόρος Βρεττάκος γράφει στις *33 μέρες* την ποιητική εκδοχή τού χρονικού σε βιβλικό τόνο και ο Γιώργος Θεοτοκάς γράφει για τις μάχες του Δεκέμβρη στα *Τετράδια Ημερολογίου*⁹⁸⁸.

⁹⁸⁶ Κόκορης Δ., *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)*, ό.π., σ. 53

⁹⁸⁷ Ελεφάντη Α., «Μας πήραν την Αθήνα», ό. π., σ. 19-51

⁹⁸⁸ Οικονόμου Π., «Τα Δεκεμβριανά του 1944 στη λογοτεχνία», στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος (1940-1960)*, επιμ.: Λυμπεράτος Μ, Παπαστράτης Π., Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σ. 377-386

Τα πεζογραφικά κείμενα που αφορούν τις 33 μέρες των Δεκεμβριανών δεν είναι ούτε πολλά ούτε εκτενή και θα μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό οφείλεται από τη μία στη συγκεχυμένη ερμηνεία των γεγονότων ειδικά στα πρώτα χρόνια μετά τον Εμφύλιο αναζητώντας τους λανθασμένους χειρισμούς και τις ενδεδειγμένες λύσεις και από την άλλη στη διάχυτη απογοήτευση των ανθρώπων της βάσης μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας⁹⁸⁹. Παρόλα αυτά η πραγμάτευση των γεγονότων αυτών είναι συγκινησιακά φορτισμένη και αποτυπώνει έντονα και αντικρουόμενα συναισθήματα των συγγραφέων. Παρατηρούμε συχνά την προσπάθεια των πεζογράφων να διατυπώσουν τη θέση τους, τις αντιρρήσεις τους και την πικρία που ακολούθησε τα Δεκεμβριανά μέσα από τον εσωτερικό μονόλογο και το δριμύ κατηγορώ των ηρώων⁹⁹⁰.

Ο μεταιχμιακός χαρακτήρας των Δεκεμβριανών σχετίζεται με το κενό εξουσίας που δημιουργείται, το οποίο γεννά προσδοκίες και φόβους⁹⁹¹. Η απελευθέρωση δε θα οδηγήσει κατ' ανάγκη στην ειρήνευση. Το εαμικό κίνημα είναι ο κυρίαρχος πολιτικός παράγοντας μετά την αποχώρηση των Γερμανών⁹⁹², καθώς αντιπροσωπεύει την πλειοψηφία του πληθυσμού⁹⁹³. Χιλιάδες άνθρωποι πανηγυρίζουν με λάβαρα του ΚΚΕ τη γιορτή της Απελευθέρωσης⁹⁹⁴. Το γεγονός αυτό δεν είναι δυνατόν να παρακαμφθεί από καμία πολιτική παράταξη και επίσης από τους ξένους συμμάχους⁹⁹⁵. Η κατάληψη της εξουσίας από το ΕΑΜ και η πιθανότητα επικράτησης του κομμουνισμού θορυβεί την αστική τάξη και τους Άγγλους προστάτες της. Το πολιτειακό ζήτημα επίσης θα πρέπει να διευθετηθεί μετά την Απελευθέρωση, καθώς

⁹⁸⁹ Χατζής Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, Γ'*, Αθήνα, Δωρικός, 1983, σ. 172-182. Προφορική μαρτυρία Μαρίας Καραγιώργη (Κουτσοπούλου Κ., *Ο ελληνικός εμφύλιος στην αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη*, μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Παν/μιο, επιβλέπων: Θεοτοκάς Ν., Προφορική μαρτυρία – Παράρτημα, Αθήνα, 2010

⁹⁹⁰ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 312-318

⁹⁹¹ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 58-66. Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, Νέα Σύνορα -Λιβάνη, Αθήνα, 1996, σ. 95-99

⁹⁹² Νικολακόπουλος Η., «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς», στο: επιμ. Φλάισερ Χ., *Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, ό. π., σ. 223-234. Βόγλης Π., *Η αδύνατη επανάσταση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 74-85

⁹⁹³ Βερναρδάκης Χ., & Μαυρή Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1991, σ. 47

⁹⁹⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ, ό. π., σ. 99-100

⁹⁹⁵ Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, Νέα Σύνορα -Λιβάνη, Αθήνα, 1996, σ. 95-99

προετοιμάζεται η επιστροφή του Γεωργίου⁹⁹⁶. Υπάρχουν ζητήματα, τα οποία ανακύπτουν και δημιουργούν οξεία αντιπαράθεση σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Η τιμωρία των συνεργατών των Γερμανών και η άμεση απολάκτισή τους από τη διαχείριση της εξουσίας αποτελεί κοινωνικό αίτημα, που εγείρει την οργή και την αγανάκτηση των ανθρώπων⁹⁹⁷.

Σ' αυτήν την οριακή ιστορική στιγμή χρειάζεται και από την ίδια την εαμική στρατιωτική και πολιτική ηγεσία να παρθούν αποφάσεις για το πέρασμα στη διάδοχη κατάσταση⁹⁹⁸. Τίθενται σοβαρά ζητήματα για τον τρόπο με τον οποίο θα εμπλακεί το *EAM* στη διακυβέρνηση της χώρας, αν και κατά πόσο θα χρησιμοποιήσει το λαϊκό έρεισμα που απέκτησε στην Κατοχή και αν τελικά θα επιδιώξει την ομαλή δημοκρατική μετάβαση ή θα καταφύγει στη λύση των όπλων⁹⁹⁹. Η επιλογή της συμμετοχής στην κυβέρνηση *εθνικής ενότητας* υπουργών του *EAM* δεν είναι ικανοποιητική λύση, παρόλο που ανταποκρίνεται στους όρους που υπαγορεύουν οι συνθήκες του Λιβάνου και της Καζέρτας, που προηγήθηκαν¹⁰⁰⁰. Η επιλογή του *KKE* για ομαλή και ειρηνική μετάβαση στη δημοκρατία, η καθυστέρηση της διεκδίκησης εξουσίας¹⁰⁰¹ χωρίς τη χρήση του *ΕΛΑΣ* δε γενικεύει τη σύγκρουση¹⁰⁰² ακολουθώντας

⁹⁹⁶ Ελεφάντη Α., ό. π., σ. 12, 24

⁹⁹⁷ Χατζηιωσήφ Χ., «Δεκέμβρης 1944, Τέλος και αρχή», στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π., *Ιστορία του 20^{ου} αι.*, τόμος Γ2, ό. π., σ. 381-386. Gerolymatos Α., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, ό. π., σ. 179-188, 270. Βόγλης Π., *Η αδύνατη επανάσταση*, ό. π., σ. 44-48

⁹⁹⁸ Mazower Μ., Introduction, to: Mazower Μ., *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, op. cit., p. 19

⁹⁹⁹ Παπαθανασίου Ι., «Το *KKE* στην πρόκληση της Ιστορίας (1940-1945), στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, επιμέλεια: Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π., τόμος Γ2, ό. π., σ. 131-139

¹⁰⁰⁰ Παπαθανασίου Ι., «Διαμάντι της Αντίστασης ή πεπονόφλουδα της αγγλικής πολιτικής. Τα ερμηνευτικά σχήματα για τον Δεκέμβρη του 1944», στο *Δεκέμβρης 1944. Μύθοι και πραγματικότητες*, Αυγή, Αθήνα 2013 σ. 58-59

¹⁰⁰¹ Κουτσοπούλου Κ., «Ο Ριζοσπάστης, παραμονές των Δεκεμβριανών», στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Λ., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, ό. π., σ. 354-367

¹⁰⁰² Λυμπεράτος Μ., «Τα Δεκεμβριανά και η εμπειρία τους», ό. π., σ. 570-589

τη στρατηγική της νομιμότητας¹⁰⁰³. Εξάλλου και η σοβιετική ηγεσία δεν επικροτεί την ανάληψη της εξουσίας με τη βία¹⁰⁰⁴.

Μια επιπλέον παράμετρος των Δεκεμβριανών, η οποία σχολιάζεται στα πεζογραφήματα της περιόδου είναι η εμπλοκή των Άγγλων στα εσωτερικά της χώρας και στη σύρραξη του Δεκέμβρη. Προσπαθώντας να ελέγξουν το εαμικό κίνημα οδηγούνται σε πολιτικούς και στρατιωτικούς χειρισμούς, όπως η διακοπή βοήθειας στον ΕΛΑΣ με στόχο τη διάλυσή του και η ενίσχυση του ΕΛΕΣ¹⁰⁰⁵. Στη συνέχεια προβαίνουν σε απροκάλυπτη επέμβασή στη μάχη της Αθήνας λειτουργώντας ως κατακτητές υπό τα κελεύσματα του Σκόμπυ¹⁰⁰⁶. Μ' αυτόν τον τρόπο διατείνονται ότι συνδράμουν την ελληνική κυβέρνηση στην προσπάθειά της να εξοβελίσει το ΕΑΜ αποκλείοντάς το από την ανάληψη της εξουσίας¹⁰⁰⁷. Εξάλλου η επέμβαση της Μ. Βρετανίας το Δεκέμβρη του 1944 εξελίσσεται σε ουσιαστική κατοχή της χώρας, «που τη μετατρέπει σε αποικία»¹⁰⁰⁸.

Οι αιματηρές διαδηλώσεις και οι συγκρούσεις του Δεκέμβρη στιγμάτισαν και επηρέασαν βαθιά όσους συμμετείχαν¹⁰⁰⁹. Τα Δεκεμβριανά αποτελούν κομβικό σημείο για τις πολιτικές εξελίξεις, γιατί διαμόρφωσαν το διχαστικό χαρακτήρα των επόμενων χρόνων και πυροδότησαν μια οξεία αντιπαράθεση εντός και εκτός του ΚΚΕ¹⁰¹⁰. Οι

¹⁰⁰³ Παπαθανασίου Ι., «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής». Το ΚΚΕ στα χρόνια 1935-1949», στο: επιμ. Φλάισερ Χ., *Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, ό. π., σ. 211-214. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΣΤ, ό. π., σ. 101-108

¹⁰⁰⁴ Mazower M., Introduction, to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, op. cit., p.19

¹⁰⁰⁵ Παπαστράτης Π., «Η προετοιμασία για τη σύγκρουση του Δεκέμβρη» στο: επιμ. *Δεκέμβρης 1944. Μύθοι και πραγματικότητες*, ό. π. , σ. 33-42

¹⁰⁰⁶ Γιαννοπούλου Δ., *Η μάχη της προπαγάνδας*, Ασίνη, Αθήνα, 2014, πρόλογος Π. Παπαστράτη, σ. 13-15 & 165-68

¹⁰⁰⁷ Χαραλαμπίδης Μ., *Δεκεμβριανά, 1944, Η μάχη της Αθήνας*, Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 33

¹⁰⁰⁸ *Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας, (8-1946) στο: Ηλιού Φ. Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 37-38

¹⁰⁰⁹ Προφορική μαρτυρία Μαρίας Καραγιώργη, ό. π., Άλκης Ζέη 21-3-2018. Αζιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ.71-73

¹⁰¹⁰ Λάζου Β., *Η επιλογή του κράτους, Ο εμφύλιος στη Λαμία*, ό. π., σ. 40-45

απόψεις περί ολιγορίας της στρατιωτικής ηγεσίας, το πνεύμα της λαθολογίας και η αναζήτηση των αιτιών της ήττας ξεκινά από το Δεκέμβρη του '44.

Τα Δεκεμβριανά συνιστούν καθοριστικό ιστορικό γεγονός για τους Έλληνες και λόγω των συνεπειών τους στην ελληνική κοινωνία¹⁰¹¹. Το πλέον επίμαχο ζήτημα μετά το τέλος των συγκρούσεων και αμφισβητούμενος όρος της *Συνθήκης της Βάρκιζας* ήταν η αμνηστία των εγκλημάτων του Δεκέμβρη. Το θέμα δεν επιλύεται και απασχολεί την εσωτερική και εξωτερική πολιτική για τα μετέπειτα χρόνια¹⁰¹². Από τη μία κυριάρχησε το αίσθημα υπεροχής των κυβερνητικών δυνάμεων που ευθύνεται σε ένα βαθμό για την κατάχρηση εξουσίας και την ατιμωρησία όσων συνεργάστηκαν με τον κατακτητή¹⁰¹³. Σειρά δικών δωσίλογων εξελίχθηκαν σε παρωδία αθρώνοντας πλήθος αξιωματικών των *Ταγμάτων Ασφαλείας*, της *Χωροφυλακής* και της *Ειδικής Ασφάλειας*. Από την άλλη επικράτησε κλίμα τρομοκρατίας και διενεργήθηκαν σαρωτικές διώξεις κατά των μελών του *ΚΚΕ* αλλά και γενικά κατά όσων ανέπτυξαν αντιστασιακή δράση¹⁰¹⁴.

Ακόμα η διαδικασία «αποεαμοποίησης» και η αντικομμουνιστική προπαγάνδα έχει την αφετηρία της στη δαιμονοποίηση του *ΕΑΜ* και των πρακτικών που μετέρχεται. Η ομηρία και η «πτωματολογία» στοιχειοθετούν βασικούς άξονες της αντιεαμικής επιχειρηματολογίας¹⁰¹⁵. Γίνεται δηλαδή συστηματική προσπάθεια να πληγεί η αίγλη που φαίνεται να περιβάλλει το *ΕΑΜ* και τον *ΕΛΑΣ*, ώστε να καμφθεί η μαζικότητά του και τα ερείσματα που έχει δημιουργήσει στη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού

¹⁰¹¹ Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 101-114

¹⁰¹² FRUS Office of The Historian, VOL. IV, April 11, 1948

¹⁰¹³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΣΤ, ό. π., σ. 43-47

¹⁰¹⁴ Χαραλαμπίδης Μ., *Δεκεμβριανά, 1944, Η μάχη της Αθήνας*, ό. π., σ. 324-328. Gerolymatos Α., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, ό. π., σ. 269-270

¹⁰¹⁵ Γιαννοπούλου Δ., ό. π., σ. 307-318. Σπηλιωτοπούλου Μ., «Θάνατος και επιβίωση», στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Λ., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, ό. π., σ. 464-475

αγώνα¹⁰¹⁶. Αντίθετα τα αστικά κόμματα, απαξιώνονται και όντας κατακερματισμένα αντλούν την ενότητά τους από την αγγλική συνδρομή¹⁰¹⁷.

Τέλος, σε διεθνές επίπεδο η επιτυχία μιας μαζικής εξέγερσης σε ένα κράτος, κατόπιν μάλιστα μίας από τις ελάχιστες ένοπλες συγκρούσεις συμμαχικών δυνάμεων¹⁰¹⁸, συνιστά επικίνδυνο προηγούμενο για τη διασάλευση της ευρωπαϊκής τάξης στο τέλος του Β' παγκόσμιου. Τη συγκεκριμένη στιγμή διακυβεύεται η νομή της εξουσίας και διαμορφώνονται νέοι συσχετισμοί δυνάμεων¹⁰¹⁹.

Τα γεγονότα του Δεκέμβρη διατρέχουν την πεζογραφία της υπερορίας. Απασχολούν τη σκέψη και το έργο των λογοτεχνών πολιτικών εξόριστων. Οι συγγραφείς ερμηνεύουν την ιστορική πραγματικότητα προσπαθώντας να δικαιώσουν την προσωπική τους παρουσία και να υπερασπιστούν την ιδεολογική τους επιλογή.

Ενάντια στη βρετανική αυτοκρατορία ο λογοτεχνικός ήρωας από το *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ο συγγραφέας Μάρκος Μαρκέτης, στήνει στη γειτονιά του οδόφραγμα στις μάχες των Δεκεμβριανών και οι διαδηλωτές παροτρύνουν τον κόσμο να αγωνιστεί μαζί του. Μ' αυτόν τον τρόπο ο διανοούμενος αντιλαμβάνεται βαθιά μέσα του την ουσία του ρόλου του και τη στιγμή αυτή της ζωής του, τη θεωρεί αξεπέραστη¹⁰²⁰.

Σε άλλο διήγημα της ίδιας συλλογής, στο *Το φονικό* της Μέλπως Αξιώτη η γιαγιά θυμάται πόσο σφιχτά κρατούσε το εγγόνι της στις μάχες του Δεκέμβρη, για να το προστατεύσει από τις σφαίρες και από το φρικτό θέαμα που έδιναν τα κουφάρια των ανθρώπων στους δρόμους¹⁰²¹.

¹⁰¹⁶ Βαμβακάς Α., Τζιάρας Κ., «Τύπος και προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά τα Δεκεμβριανά», στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Λ., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, ό. π., σ. 693-705

¹⁰¹⁷ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό. π., σ. 139. Γιαννοπούλου Δανάη, ό. π., σ. 331-333.

¹⁰¹⁸ Σαράφη Λ., «Τα Δεκεμβριανά του Βελγίου: η Αντίσταση, η πολιτική κρίση και οι Σύμμαχοι το φθινόπωρο του 1944, στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Λ., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, ό. π., σ. 211-223

¹⁰¹⁹ Χαραλαμπίδης Μ., *Δεκεμβριανά, 1944, Η μάχη της Αθήνας*, σ. 230-231

¹⁰²⁰ Αξιώτη Μ., «Ο συγγραφέας», *Σύντροφοι καλημέρα!*, ό. π., σ. 234-252

¹⁰²¹ Αξιώτη Μ., «Το φονικό», ό. π., σ. 271-290

Αντίθετα σκαιός είναι ο ρόλος των Άγγλων και οι αναφορές αποτυπώνουν το κλίμα της έντασης και της πόλωσης. Όταν δύο γριές γυναίκες μεταφέρουν έναν τραυματία στο αυτοσχέδιο *Νοσοκομείο των Εγγλέζων* και παρακαλούν γονατιστές να τον περιθάλψουν δεν καταφέρνουν τίποτα καθώς «αδειάζουν πάνω του ένα πιστόλι. Σαν περάσαμε απ' τη γωνιά Βαλτετσίου και Ιπποκράτους είδαμε το αίμα του πάνω στις πέτρες. Σφίξαμε τη γροθιά μας ψιθυρίζοντας το «πέσατε θύματα...»¹⁰²²». Στο διήγημα *Οι εργάτες και οι άλλοι* οι Έλληνες που περιστοιχίζουν την Ακρόπολη, προασπίζουν τις αρχαιότητες από το μένος των Άγγλων. Αγωνιούν και αγωνίζονται να μη διεξαχθεί η μάχη στο βράχο, ώστε να μην καταστραφούν τα μνημεία. Για το λόγο αυτόν κυκλοφορεί σχετική ημερήσια διαταγή του ΕΛΑΣ¹⁰²³. Οι περισσότεροι απ' όσους αντιστάθηκαν στην προσπάθεια των Βρετανών να επέμβουν ήταν κομμουνιστές¹⁰²⁴.

Τα Δεκεμβριανά απασχολούν και τους νεότερους πεζογράφους στα κείμενα που εκδίδονται από τη *Βιβλιοθήκη της Νεολαίας*. Παρατηρούμε ότι εκθειάζεται ο ρόλος του αδούλωτου λαού της Αθήνας και ειδικά ο ρόλος των Επονιτών και του τάγματος *Λόρδος Μπάυρον*, που με πενιχρά μέσα «πάλεψαν τριάντα τρεις μέρες με λιανοντούφεκα ενάντια στα τανκς των επιδρομέων»¹⁰²⁵. Σε άλλο διήγημα διαβάζουμε τη χαρακτηριστική φράση που αναφέρεται επίσης στην ένδεια των όπλων και των εφοδίων. «Δεκαεξάχρονα παιδιά της αντάρτισσας Αθήνας κρέμασαν ένα παλιοντούφεκο και βγήκαν να πετροβολήσουν το θάνατο»¹⁰²⁶.

Στους *Παραπόταμους* της Έλλης Αλεξίου έχουμε τη πιο παραστατική απόδοση της ατμόσφαιρας των γεγονότων του Δεκέμβρη του 1944 και του αισθήματος των ανθρώπων που συμμετείχαν. Ο κόσμος αντιδρά στους περιορισμούς και εκφράζει το θυμό του για τις συνεχείς απαγορεύσεις. Αντιδράσεις γεννά ο εξοβελισμός του ΕΛΑΣ και οι διώξεις εναντίον του παρά τη συμβολή του στην απελευθέρωση. Μάλιστα οι επιθέσεις σε λεκτικό επίπεδο απευθύνονται επώνυμα προς το στρατηγό Σπηλιωτόπουλο. Αμφισβητούν τη δικαιοδοσία του και τον επικρίνουν για την απουσία του στις μέρες της Αντίστασης. Ο Σπηλιωτόπουλος, μέλος της *PAN*, έδρασε με

¹⁰²² «Οδός Διδότου», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 32-34

¹⁰²³ Αξιώτη Μ., «Οι εργάτες και οι άλλοι», *Σύντροφοι καλημέρα!*, ό. π., σ. 216-233

¹⁰²⁴ Αξιώτη Μ., «Το φονικό», ό. π., σ. 271-290

¹⁰²⁵ «Δεκέμβρης 1944», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 30-31

¹⁰²⁶ «Όχι δε θα περάσει», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 35-36

σκοτεινό και διαπλεκόμενο τρόπο¹⁰²⁷. Οι άνθρωποι στο κείμενο της Αλεξίου αφηγούνται τις απαγορεύσεις και τις απειλές: «*Βρε, άντε βράστους*», και *τράβαγε το δρόμο του*».[..] «*Μήτε ο διάολος δε μας κρατάει*».

Επίσης, το μένος της συγγραφέως προέρχεται και από τη στάση των Άγγλων, που υποθάλλουν πρώην συνεργάτες των Γερμανών και βασανιστές, που κατηγορούνται για εγκλήματα και βασανισμούς κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών, όπως ο Μόρφης και ο Καθρέφτης¹⁰²⁸. Κατηγορούνται επίσης ότι κερδοσκοπούν ανενδοίαστα και στηρίζουν τον *ΕΛΕΣ*¹⁰²⁹.

Στο ίδιο απόσπασμα στο κλείσιμο – όχι τυχαία- του βιβλίου επισημαίνουμε την προσπάθεια να παρουσιαστεί η σύγκρουση του Δεκέμβρη ως η συνέχεια των προηγούμενων αγώνων. Ο πατέρας επιτρέπει στον 14χρονο γιο να λάβει μέρος στο απαγορευμένο συλλαλητήριο και αποφασίζει να το ακολουθήσει και ο ίδιος. Η είσοδος σε έναν καινούργιο αγώνα στο κείμενο του 1955 έχει νόημα τόσο για τους Έλληνες που βίωσαν την ήττα του Εμφυλίου, όσο και για τους πολιτικούς πρόσφυγες που ενδεχομένως ελπίζουν σε αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσω αγώνων. «*Το δίκιο μας είναι σαν τα βουνά μεγάλο, γι' αυτό και σε τούτο τον αγώνα...*»¹⁰³⁰.

Ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος (ΔΣΕ). Ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ), ένας στρατός ανταρτών, έδρασε στα χρόνια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1946-1949) κατά του *Εθνικού Στρατού*, δυνάμεων της Χωροφυλακής και παρακρατικών συμμοριών, που επιλέχθηκαν ως λύσεις «φθηνότερες» του τακτικού στρατού¹⁰³¹. Ο ΔΣΕ αποτέλεσε συνέχεια του *ΕΛΑΣ* της Κατοχής και αναπτύχθηκε άμεσα και σε μεγάλη γεωγραφική κλίμακα¹⁰³².

¹⁰²⁷ Σπηλιωτόπουλος Ε., *Ένας έφηβος στην Κατοχή*, Σύλλογος Αθήνα, 2007

¹⁰²⁸ Ριζοσπάστης, 12-11 -1944

¹⁰²⁹ Ριζοσπάστης, 28-11-1944, «Ο Μισθοφόρος». Ριζοσπάστης, 18-11-1944

¹⁰³⁰ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 312-318

¹⁰³¹ 24 Φλεβάρη 1948, Δελτίο Ειδήσεων, *Δημοκρατικός Στρατός*

¹⁰³² Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμος Ι, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005, σ. 231- 239, 255, 261

Η επίθεση στο σταθμό Χωροφυλακής στο Λιτόχωρο Πιερίας (31 Μάρτη 1946)¹⁰³³ έχει καταγραφεί ως η πρώτη ένοπλη ενέργεια κατά κυβερνητικών δυνάμεων και έχει θεωρηθεί εναρκτήριο σάλπισμα του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Θα πρέπει να δεχτούμε ότι, αν και συνιστά ηχηρό χτύπημα σε καίρια χρονική στιγμή, τις παραμονές των εκλογών, δεν αποτελεί την έναρξη της δράσης του ΔΣΕ και κατ' επέκταση του εμφυλίου πολέμου¹⁰³⁴. Άλλωστε αργότερα, στις 28 Οκτωβρίου 1946 δημιουργείται το *Γενικό Αρχηγείο των ανταρτών*¹⁰³⁵ και τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς ο ΔΣΕ ονομάζεται επίσημα¹⁰³⁶.

Μολονότι η *Συμφωνία της Βάρκιζας* ορίζει τη διάλυση του ΕΛΑΣ και την κατάθεση των όπλων των αντίπαλων παρατάξεων, η περίοδος που ακολουθεί περιλαμβάνει συγκρούσεις και επιθέσεις εκατέρωθεν, όπως και μαζικές συλλήψεις και φυλακίσεις μελών του ΕΑΜ με στόχο την τρομοκράτησή τους και τον αποδεκατισμό των οργανώσεων. Ο αριθμός των διώξεων και η σφοδρότητα των επιθέσεων το χρονικό διάστημα από τη Βάρκιζα μέχρι τις εκλογές του 1946 έχει χαρακτηριστεί ως περίοδος *λευκής τρομοκρατίας*¹⁰³⁷. Ωστόσο η επίσημη θέση του ΚΚΕ, όπως διατυπώνεται επίσημα από τον αρχηγό του Νίκο Ζαχαριάδη στην Εισήγησή του κατά τη 2^η Ολομέλεια της ΚΕ, είναι η διατήρηση της ομαλότητας και η χρήση της νομιμότητας. Προτείνεται όμως η *Μαζική Λαϊκή Αυτοάμυνα* και δίνονται οδηγίες για ετοιμότητα αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο «ο λαός να υπερασπιστεί το εαυτό του με τα ίδια μέσα των δολοφόνων του¹⁰³⁸». Ακόμα στην Έκθεση του ΚΚΕ προς το ΚΚΣΕ τον Αύγουστο του 1946 με θέμα: «*Την κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός*

¹⁰³³ Δημοκρατικός Στρατός, 11-1948

¹⁰³⁴ Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας (8- 1946) στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 42.

¹⁰³⁵ Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό. π., σ. 265

¹⁰³⁶ Βόγλης Π., *Η αδύνατη Επανάσταση*, ό. π., σ. 211-217

¹⁰³⁷ Sarafis E., *Occupation, resistance and white terror in two Greek villages: The local origins of Civil War*, op. cit., p. 85-96. *Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερης Ελλάδας*, 14\12\1947, 002.01.02.29.00020, ΑΣΚΙ

¹⁰³⁸ Εισήγηση Ν. Ζαχαριάδη στη 2η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 12\2\1946, 02. Σώματα ΚΕ του ΚΚΕ, 001.02.01.00004, ΑΣΚΙ

μας» εκφράζονται αμφιβολίες για το κατά πόσο το ελληνικό επαναστατικό κίνημα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει μόνο του όλες τις ανάγκες του αγώνα¹⁰³⁹».

Ο ΔΣΕ στην πρώτη του φάση χρησιμοποιεί τον αιφνιδιασμό και τις δολιοφθορές, που διενεργούν μικρές ομάδες ανδρών. Το φθινόπωρο του 1946 οι αντάρτες είναι 7.000-8.000 με τη σύμπραξη Σλαβομακεδόνων και αξιωματικών του ΕΛΑΣ που επιστρέφουν από τη Γιουγκοσλαβία και έχουν σημαντική παρουσία κατά των κυβερνητικών δυνάμεων¹⁰⁴⁰. Ο ΔΣΕ καταφέρνει να μη διαλυθεί και να υπερασπιστεί τα εδάφη που έχει καταλάβει εναντίον ενός ισχυρότερου Εθνικού Στρατού σε περιορισμένο χώρο, χωρίς τις εφεδρείες και τη βοήθεια των τοπικών πληθυσμών, εφόσον οι κυβερνητικές δυνάμεις εκκενώνουν την υπαίθρο¹⁰⁴¹. Η τακτική της εκκένωσης των χωριών με στόχο την εξουδετέρωση της κοινωνικής βάσης των ανταρτών θα φέρει βαρύτατο πλήγμα στις τάξεις του. Η ερήμωση της υπαίθρου θα προκαλέσει σε μεγάλο βαθμό την ήττα του ΔΣΕ¹⁰⁴².

Ωστόσο ακόμα και μετά τη δήλωση του Πορφυρογένη στο 11^ο Συνέδριο του ΚΚ Γαλλίας, το οποίο γίνεται στο Στρασβούργο τον Ιούνιο του 1947, όπου ο Έλληνας απεσταλμένος, μέλος του Πολιτικού Γραφείου, υποστηρίζει ότι το ΚΚΕ προτίθεται να δημιουργήσει στα εδάφη που καταλαμβάνει ο ΔΣΕ, ένα νέο ελεύθερο κράτος, τόσο ο Ζαχαριάδης, όσο και ο Κώστας Καραγιώργης αρθρογραφούν υποστηρίζοντας τη σημασία της συμφιλίωσης¹⁰⁴³. Στην 3^η Ολομέλεια του ΚΚΕ, που γίνεται στη

¹⁰³⁹ Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 35-36

¹⁰⁴⁰ Ο. π., σ. 46-47

¹⁰⁴¹ Προβλήματα του εμφυλίου πολέμου, *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 5, Μάης 1947. Ζαχαριάδης προς Ζντάνοφ, Βελιγράδι, 8-9-1949 στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 270-272

¹⁰⁴² Gerolymatos A., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, ό. π., σ. 297-298. Βόγλης Π., «Η βία του πολέμου: Ελλάδα, 1941-1949», *Διεθνές Συνέδριο, Πανεπιστημίου Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 8-11 Νοεμβρίου 2007, Βόγλης Π. *Η αδύνατη Επανάσταση*, ό. π., σ. 305- 315

¹⁰⁴³ Ριζοσπάστης, 3-8-1947, «Θα ῥθουν Αμερικανικά Στρατεύματα;», Καραγιώργης Κ. *Ριζοσπάστης*, 13-5-1947, «Η Ηθική στην πολιτική», Ζαχαριάδης Ν. *Ριζοσπάστης*, 19-7-1947, «Κυβερνητικός Στρατός», Καραγιώργης Κ. *Ριζοσπάστης*, 29-6-1947, «Η πραγματικότητα», Καραγιώργης Κ. *Ριζοσπάστης*, 1-7-1947, «Την τελευταία στιγμή», Καραγιώργης Κ. *Ριζοσπάστης*, 2-7-1947, «Στρασβούργο και «Βήμα»», Καραγιώργης Κ. *Ριζοσπάστης*, 3-7-1947, Στρασβούργο και Κέντρον»,

Γιουγκοσλαβία (12-15 Σεπτέμβρη 1947)¹⁰⁴⁴ δίνεται η πρώτη επίσημη στρατιωτική οδηγία του ΚΚΕ προς τον ΔΣΕ, το σχέδιο «Λίμνες»¹⁰⁴⁵, και αποφασίζεται η αύξηση της δύναμης του ΔΣΕ, η μετατροπή του σε τακτικό στρατό, καθώς και εδαφική του ανάπτυξη¹⁰⁴⁶. Τέλος, σχηματίζεται η *Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΠΔΚ)* στις 24 Δεκεμβρίου 1947, η οποία αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την οργάνωση και των στρατιωτικών επιχειρήσεων, με άμεσο αποτέλεσμα τη θέσπιση από την επίσημη κυβέρνηση του νόμου 509, που θέτει εκτός νόμου το *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας*.¹⁰⁴⁷

Όταν ο ΔΣΕ μετασχηματίζεται σε τακτικό στρατό¹⁰⁴⁸, περιλαμβάνει αρχικά έξι αρχηγεία, τα οποία υπάγονται στο *Γενικό Αρχηγείο* με επικεφαλής το Μάρκο Βαφειάδη. Στη συνέχεια από τον Αύγουστο του 1948 οργανώνεται σε εννέα μεραρχίες, ενώ το *Γενικό Αρχηγείο* ορίζει δύο (*ΚΓΑΝΕ Νοτίου Ελλάδος* και *ΚΓΑΜΘ Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*), για να διευκολύνει την επικοινωνία και τον συντονισμό των μονάδων. Ταυτόχρονα συγκροτεί με επικεφαλής τον Νίκο Ζαχαριάδη, το *Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο*, το οποίο έχει την κομματική εποπτεία των επιχειρήσεων¹⁰⁴⁹.

Στα στελέχη του ΔΣΕ περιλαμβάνονται ελάχιστοι αλλά καλά καταρτισμένοι επαγγελματίες αξιωματικοί, καπετάνιοι του ΕΛΑΣ και για την κατάρτιση ικανών στελεχών λειτουργεί *Σχολή Αξιωματικών*¹⁰⁵⁰ από την οποία αποφοιτούν και έφεδροι¹⁰⁵¹. Τα τμήματα του ΔΣΕ διοικούνται από Στρατιωτικό Διοικητή και Πολιτικό Επίτροπο¹⁰⁵². Ο δεύτερος εκπροσωπεί το ΚΚΕ και επιφορτίζεται με το έργο της

Καραγιώργης Κ. *Ριζοσπάστης*, 5-7-1947, «Περί προδοσίας», Καραγιώργης Κ. *Ρίζος της Δευτέρας*, (Αρχείο Χαρίλαου Φλωράκη), 7-7-1947, «Στρασβούργο», Καραγιώργης Κ.

¹⁰⁴⁴ Ανακοίνωση, 02. Σώματα ΚΕ του ΚΚΕ, 001.02.01.00005, ΑΣΚΙ

¹⁰⁴⁵ Το σχέδιο «Λίμνες», στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 207-211

¹⁰⁴⁶ Λάζου Β., *Η επιλογή του κράτους, Ο εμφύλιος στη Λαμία*, ό. π., σ. 173-187

¹⁰⁴⁷ *Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερης Ελλάδας*, 7-1-1947, ΑΣΚΙ

¹⁰⁴⁸ Βόγλης Π., *Η αδύνατη Επανάσταση*, ό. π., σ. 217-225

¹⁰⁴⁹ *Δημοκρατικός Στρατός, Δεκέμβρης 1948*, αρ. 12, (σ. 491-494, 529-532).

¹⁰⁵⁰ *Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερης Ελλάδας*, Φλεβάρης 1949, 002.01.02.28.00072, ΑΣΚΙ

¹⁰⁵¹ «Προβλήματα του εμφυλίου πολέμου», ΚΟΜΕΠ, ό. π.

¹⁰⁵² Τόλια Φ., *Πολιτικός Επίτροπος- Πολιτικός Καθοδηγητής. Ο θεσμός του Πολιτικού Επιτρόπου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Π. Παπαστράτης, Πάντειο Πανμιο, Αθήνα, 2019

διαφώτισης και της πολιτικής καθοδήγησης. Επιπλέον ενημερώνει τους μαχητές για τις αποφάσεις του κόμματος και ενδιαφέρεται για τη διατήρηση του υψηλού φρονήματος των μαχητών. Επίσης ο *Πολιτικός Επίτροπος*, που συγκαλεί τακτικές δημοκρατικές συνελεύσεις, ασχολείται με ζητήματα πειθαρχίας και επιλύει διαφορές μεταξύ των στρατιωτών¹⁰⁵³.

Στα σοβαρά προβλήματα του *ΔΣΕ* περιλαμβάνονται οι σοβαρές ελλείψεις σε τρόφιμα, καθώς και σε όπλα και πολεμοφόδια¹⁰⁵⁴. Ο ελαφρύς οπλισμός του *ΔΣΕ* (τουφέκια, οπλοπολυβόλα, αυτόματα, περίστροφα, οβίδες, λίγα πολυβόλα και όλμους) πάρθηκε με βίαιο τρόπο από το αφοπλισμό χωρικών και παρακρατικών οργανώσεων της Δεξιάς¹⁰⁵⁵. Ένα μεγάλο ποσοστό όπλων προέρχεται από τον *ΕΛΑΣ*, από την απόκρυψη όπλων μετά τη *Συμφωνία της Βάρκιζας*, κυρίως όμως από τη γιουγκοσλαβική βοήθεια¹⁰⁵⁶ αλλά και τη συνδρομή άλλων βαλκανικών χωρών¹⁰⁵⁷. Σημαντικό ζήτημα αποτελεί επίσης η μεταφορά των πολεμικών υλικών και βέβαια ο ανεφοδιασμός του στρατεύματος. Σημειώνουμε ότι η ορεινή διαμόρφωση της χώρας, παρόλο που δυσχεραίνει τη συγκοινωνία και τις μεταφορές, διευκολύνει αρκετά τη δράση αντάρτικου στρατού, επειδή εξουδετερώνει την αριθμητική μειονεκτικότητα του *ΔΣΕ*¹⁰⁵⁸.

Παρά τα προβλήματα ο *ΔΣΕ* μέσω του *Γενικού Αρχηγείου* αναλαμβάνει επίσημα να οργανώσει τη ζωή και εκτός των στρατιωτικών πεδίων. Σε κάθε πόλη αλλά και σε μικρά χωριά ορίζεται με εκλογική διαδικασία ένα *Λαϊκό Συμβούλιο* με

¹⁰⁵³ *Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερης Ελλάδας*, 20\1\1949, 1\1\1949 002.01.02.28.00058, ΑΣΚΙ WEB

¹⁰⁵⁴ Gerolymatos A., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, ό. π., σ. 296-297. *Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας, (8-1946) στο: Ηλιού Φ., Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 46-50

¹⁰⁵⁵ 4-2- 1948, *Δελτίο Ειδήσεων, Δημοκρατικός Στρατός*

¹⁰⁵⁶ Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό. π., σ. 215-216, 261-263. Close D., «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο: επιμ. Close D., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950*, Μελέτες για την πόλωση, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1993, σ. 197-237

¹⁰⁵⁷ FRUS, Office of The Historian, August 27, 1950, VOL. V, U.N. doc. A/1307

¹⁰⁵⁸ αρ. 10, Δεκέμβρης, 1948, *Δημοκρατικός Στρατός*,. Ραδιοτηλεγράφημα, Οδηγίες Ζαχαριάδη – Ιωαννίδη προς Μ. Βαφειάδη, 17 Απριλίου 1947.

διευρυμένες αρμοδιότητες¹⁰⁵⁹. Ζητήματα οικονομικά, καλλιέργειας και παραγωγής αλλά και δικαιοσύνης, ασφάλειας, καθώς και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και παιδείας, οργανώνονται και γίνεται προσπάθεια ρύθμισής τους¹⁰⁶⁰. Λειτουργούν *Λαϊκά δικαστήρια* και *Λαϊκή Πολιτοφυλακή*. Τα *Λαϊκά Συμβούλια* προβαίνουν σε ρηξικέλευθες αποφάσεις, όπως το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες¹⁰⁶¹ και η διανομή της δημόσιας και εκκλησιαστικής γης¹⁰⁶².

Οι περισσότεροι από τους λογοτέχνες της υπερορίας έχουν πολεμική εμπειρία τόσο στην Κατοχή και την Αντίσταση, όσο και στο *Δημοκρατικό Στρατό*. Ακόμα ασχολούνται με τη διαφώτιση, διοργανώνουν θιάσους¹⁰⁶³ και παράλληλα κάνουν ανταποκρίσεις και αρθρογραφούν. Οργανώνεται επίσης κινηματογραφικό συνεργείο του ΔΣΕ¹⁰⁶⁴. Κάποιοι εντάχθηκαν αμέσως μετά την επιστροφή τους από την εξορία, όπως ο Κώστας Μπόσης και ο Τάκης Αδάμος. Ο Δημήτρης Χατζής και ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος διακόπτουν τη στρατιωτική θητεία τους και προσχωρούν στον ΔΣΕ. Ο Χατζής το 1947 επιστρατεύεται και τον Μάρτιο του 1948 περνά στον ΔΣΕ, στα έντυπα του οποίου δημοσίευσε διηγήματα και ανταποκρίσεις¹⁰⁶⁵. Επίσης ο Δημήτρης Ραβάνης-Ρεντής, όταν επιστρέφει από το Μπούλκες, κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, συγκροτεί έναν περιοδεύοντα θίασο, με επικεφαλής τον σπουδαίο, Αντώνη Γιαννίδη. Εκείνη την εποχή έγραψε και τα τραγούδια «*Βροντάει ο Όλυμπος και πάλι*», «*Παιδιά σηκωθείτε να βγούμε στους δρόμους*». Οι συγγραφείς μετείχαν ενεργά στις συγκρούσεις και διακρίθηκαν λαμβάνοντας τιμητικά και μη αξιώματα. Ο Κώστας Πουρναράς (Μπόσης), ήταν *Πολιτικός Επιτρόπος* ταξιαρχίας και στη διάρκεια των επιχειρήσεων τραυματίζεται και χάνει την όρασή του από το ένα μάτι¹⁰⁶⁶. Επίσης ο

¹⁰⁵⁹ Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερης Ελλάδας, 28\9\1947, (002.01.02.28.00027), ΑΣΚΙ

¹⁰⁶⁰ Τέντα – Λατίφη Κ., *Πέτρος Κόκκαλης (1896-1962)*, ό. π., σ. 173-184

¹⁰⁶¹ *Δημοκρατικός Στρατός*, 22 Φλεβάρη 1948, Δελτίο ειδήσεων. Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό. π., σ. 266-268

¹⁰⁶² Αβδελίδης Π., *Το πρόβλημα της γης και η Πράξη 3 του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, εκδόσεις ΚΕ του ΑΚΕ, Δεκέμβρης 1948, ΑΣΚΙ, Εκδόσεις του βουνού, ΔΣΕ 17550.

¹⁰⁶³ Βογιατζόγλου Α., *Ποίηση και πολεμική*, ό. π., σ. 173-184

¹⁰⁶⁴ Το κινηματογραφικό συνεργείο αποτελούσαν οι Γιώργος Σεβαστίκογλου, Μάνος Ζαχαρίας και Απόστολος Μουσούρης. Επικεφαλής στο θεατρικό συνεργείο ήταν ο ηθοποιός Αντώνης Γιαννίδης.

¹⁰⁶⁵ *Αυγή*, 28-9-13

¹⁰⁶⁶ «Κώστας Πουρναράς Μπόσης: Στρατευμένος στο πλευρό των αδικημένων και των καταπιεσμένων»,

θεατρικός συγγραφέας Γιώργος Σεβαστίκογλου ήταν *Πολιτικός Επίτροπος* τάγματος και αργότερα ταγματάρχης. Ο Τάκης Αδάμος υπήρξε ταγματάρχης και ο Αλέξης Πάρνης υπολοχαγός.¹⁰⁶⁷

Η δράση του *Δημοκρατικού Στρατού* λοιπόν εμφανίζεται συχνά στην θεματολογία της πεζογραφίας της περιόδου που εξετάζουμε. Η αλληγορική του περιγραφή στη *Δρακόλιμνη* του Δημήτρη Χατζή σχετίζεται με τη γενικότερη προσπάθεια των συγγραφέων να μεταφέρουν μια εξιδανικευμένη εικόνα του *ΔΣΕ*. Παρομοιάζεται με *Δράκο του παραμυθιού που παραστέκει τους γνώριμους, τους δικούς του, που πολέμουςαν για το βουνό του*».

*Μα μέσα στο άπατο βάθος της μυστηριώδικης λίμνης, ο δράκος κάθεται πάντα και φυλάει το μεγάλο βουνό του. Δεν το παράδωσε ποτέ σε κανέναν ξένο και δε θα το παραδώσει και τώρα*¹⁰⁶⁸.

[...] Μέσα στη φωτιά της μεγάλης απελευθερωτικής μάχης, το σύμβολο του παλιού λησμονημένου ηπειρώτικου θρύλου γίνεται αλήθεια. Ο δράκος είναι ζωντανός. Και δεν είναι μονάχα στη *Δρακόλιμνη* και στο *Σμόλικα*, στο *Πάπιγκο*, στο *Μέτσοβο* και στο *Γράμμο*- στα βουνά μονάχα. Μέσα στην καρδιά της Ελλάδας και του λαού της φωλιάζει τ' αδάμαστο στοιχείο της λευτεριάς¹⁰⁶⁹.

Ο *ΔΣΕ* αποτελεί συνέχεια του *ΕΛΑΣ*, όπως ο Εμφύλιος συνεχίζει το έργο της Αντίστασης. Όταν η συμμετοχή στον *ΕΛΑΣ*, ουσιαστικά διώκεται, οι πρώην αντιστασιακοί κατασκευάζουν ψεύτικους λόγους, για να δικαιολογήσουν την φυλάκισή τους από τους Γερμανούς¹⁰⁷⁰. Η αντιστασιακή δράση εξιδανικεύεται και αποδοκιμάζεται η πλημμελής αναγνώρισή της και η ποινικοποίησή της από τις μετεμφυλιακές κυβερνήσεις. Η συγκεκριμένη πρόσληψη της Αντίστασης κυρίαρχη στη μεταγενέστερη λογοτεχνία εμφανίζεται ήδη στα πρώτα πεζογραφήματα που εκδόθηκαν στο Βουκουρέστι¹⁰⁷¹.

Εκεί έξω μες στο φως της Αθήνας, περνούν με συνοδεία τρία παλικάρια αλυσοδεμένα, σκονισμένα.

-Τι είναι; Ποιοι είναι;

-Είναι αυτοί που τινάζαν στον αγέρα γερμανικά καράβια και σιδηροδρόμους, αυτοί που αφήσανε δουλιές και φαμίλιες, και ολάκερα χρόνια νηστικοί, κουρελιάρηδες, γυμνοπόδαροι, χύναν το αίμα

¹⁰⁶⁷ Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 250-263. Ριζοσπάστης, 2 - 10-2016

¹⁰⁶⁸ Χατζής Δ., «*Δρακόλιμνη*», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 52-55

¹⁰⁶⁹ Ο. π., σ. 54-55

¹⁰⁷⁰ Αξιώτη Μ., «*Η αποστάτιστα*», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

¹⁰⁷¹ Ρίτσος Γ., *Στον ήλιο της Αθήνας*, *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 44-51

τους πολεμώντας για τη λευτεριά. Είναι τα παιδιά της Αντίστασης. Τα παιδιά του λαού, τα παιδιά μας.

-Πού τους πάνε;

-Να τους σκοτώσουν.

-Γιατί;

-Αυτή είναι τώρα η «λευτεριά»¹⁰⁷².

Το μυθιστόρημα όμως που αφορά εξ ολοκλήρου τη ζωή και τον αγώνα των μαχητών του ΔΣΕ είναι το *Καινούργιοι Άνθρωποι* του Γ. Γρίβα, συγγραφέα που μετοικεί στην Ουγγαρία¹⁰⁷³. Το έργο είναι αφιερωμένο, όπως διαβάζουμε στην πρώτη σελίδα, στους *Ηρώες και τις Ηρωίδες του δοξασμένου 588 Τάγματος της 14 Ταξιαρχίας του ΔΣΕ*. Παρά το γεγονός ότι η αφιέρωση παραπέμπει σε στρατιωτικά γεγονότα και πολεμικές επιχειρήσεις, παρατηρούμε ότι η υπόθεση του μυθιστορήματος και η πραγμάτευση του θέματος εστιάζει κυρίως σε ζητήματα ανθρώπινων σχέσεων και αποδίδει μια εκτενή περιγραφή των χαρακτηριστικών των ανθρώπων και της ζωής που διάγουν στις τάξεις του παρτιζανικού στρατού.

Το έργο κρίνεται απ' τα καλύτερα στο συγκεκριμένο θέμα, γιατί αξιοποιεί καλλιτεχνικά τον αγώνα του λαού για την ελευθερία. Ο Τάκης Αδάμος επισημαίνει τη «βαθιά κομματικότητα που ξεπηδάει φυσικά και αβίαστα – χωρίς ρητορίες και ξερή πολιτικολογία – απ' την καθημερινή ζωή και δράση των ηρώων»¹⁰⁷⁴.

Αρχικά σε επίπεδο στρατιωτικής οργάνωσης μπορούμε να συμπεράνουμε βασικά στοιχεία για τον τρόπο που ο στρατός αυτός οργανώθηκε κυρίως αναφορικά με τον τρόπο διοίκησης. Διαπιστώνουμε ότι ο συγγραφέας επιθυμεί να παρουσιάσει τη συγκρότηση της ιεραρχίας μεταφέροντας το αίσθημα ασφάλειας των μαχητών, οι οποίοι λαμβάνουν οδηγίες από ικανούς και αποτελεσματικούς αξιωματικούς. Επιμένει σε διαδικασίες όπως οι συνελεύσεις, που διεξάγονται στο στράτευμα, δίνοντας έμφαση στην τήρηση της δημοκρατικότητας, στην εξαγωγή των αποφάσεων και το σεβασμό των δικαιωμάτων των ανθρώπων.

¹⁰⁷² Ο. π., σ. 46- 47

¹⁰⁷³ Ματθαίου Ά – Πολέμη Π. , *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, ό. π., σ. 92

¹⁰⁷⁴ Τ. Α., «Γ. Γρίβα, *Καινούργιοι Άνθρωποι*», *Βιβλιοκρισία, Νέος Κόσμος*, τ. χ. 6, 1955, σ. 70-71

Κρίνεται υπεύθυνος ο ρόλος των διοικητών, οι οποίοι χρειάζεται να εξασφαλίσουν κατάλληλη προετοιμασία, δεδομένου ότι εκτελούν σπουδαίο έργο στο στράτευμα. Η ανέλιξη άλλωστε σε μια τέτοια θέση αποτελεί όνειρο των νεαρών μαχητών. Ο νέος Επίτροπος χαίρει της εκτίμησης τους, γιατί είναι ένας από αυτούς. Τον γνωρίζουν μόνο ένα χρόνο αλλά αναγνωρίζουν την αξία του. *«Τούτος ο χρόνος ήταν ένα καμίνι γερό, όπου ψήθηκε ο καθέννας»*. Τον παρακολουθούμε να μιλάει με υπομονή με τους συντρόφους του, αναλύοντας διεξοδικά διάφορα ζητήματα. Δεν εκδηλώνει την ανησυχία του για την έκβαση της επιχείρησης αλλά επιστρατεύει ένα *«τεχνητό χαμόγελο»*, για να μετριάσει την ένταση των μελών του Τάγματος.

Μεταξύ των διοικητών και των απλών αγωνιστών υπάρχει αγωνία και ενδιαφέρον. *Ο φιλότιμος και συνειδητός αγωνιστής* δείχνει αγάπη για τον καθοδηγητή του. Τα λόγια του διμοιρίτη σε άλλο σημείο, ο οποίος γενικά περιγράφεται *«βαρύς και αμίλητος, αξίζουν πίοτερο απ' ότι το γλυκό, απαλό κελάρυσμα της βρυσούλας στ' αυτιά του αποσταμένου και διψασμένου διαβάτη»*. Τα πρόσωπα σε θέσεις ευθύνης, όταν χρειάζεται, κάνουν αυτοκριτική και επισημαίνουν τα λάθη τους, ακόμα κι αν αφορούν νεαρούς στρατιώτες. *«Τι μαλώνω το παιδί; Πάω να ρίζω το λάθος μου σε άλλον»*, αναφέρει το υψηλόβαθμο στέλεχος, που εκπαιδεύει νέους¹⁰⁷⁵.

Επίσης παρατηρούμε συχνά την έννοια της συνέχειας μεταξύ των μαχητών του ΔΣΕ. Οι μεγαλύτεροι εμπνέουν τους νεότερους, οι οποίοι τους θαυμάζουν και ακολουθούν το παράδειγμά τους¹⁰⁷⁶. Η δράση τους, ο αγώνας τους και το όραμά τους αποτελεί στόχο και ζητούμενο των νεαρότερων. Πολλές φορές κληρονομούν τον οπλισμό τους¹⁰⁷⁷, ορκίζονται στο θάνατό τους¹⁰⁷⁸ και θάβονται δίπλα στον μέντορά τους στα *Αρματομένα Χρόνια*¹⁰⁷⁹. Η συγκεκριμένη συλλογή διηγημάτων του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου θεωρήθηκε ότι υπηρετεί τους στόχους και τις επιταγές του κόμματος, καθώς ο *Λογοτεχνικός Κύκλος* υπήρξε ευνοϊκός και μάλιστα προτάθηκε να μην παρουσιαστεί απλώς η συλλογή, αλλά να *«τονιστεί η αξία της»*¹⁰⁸⁰.

¹⁰⁷⁵ Ο. π., σ. 144-146, 94, 122, 223, 123

¹⁰⁷⁶ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Τα δύο μνήματα», *Αρματομένα χρόνια*, ό. π., σ. 57-82

¹⁰⁷⁷ Ο. π., σ. 83-109 (98-102)

¹⁰⁷⁸ Αναστασιάδη Μ., *Πολεμώντας για τη λευτεριά*, ό. π., σ. 15, 23

¹⁰⁷⁹ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Τα δύο μνήματα», ό. π., σ. 57-82

¹⁰⁸⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 241, Φ. 13\3\163 (23-11-1955)

Αντίστοιχη είναι η μορφή του ταγματάρχη στις *Αφηγήσεις* του Μενέλαου Μούστου, που είναι ιδανική για τους φαντάρους. Τους απομακρύνει από τις δυσάρεστες σκέψεις, ξεχνάνε τον κίνδυνο και την αγωνία του πολέμου και «μοιράζονται τη χαρά και τον πόνο». Τους μεταδίδει αισιοδοξία χωρίς να χρησιμοποιεί πολλά λόγια και υποσχέσεις. «Κλαίει σαν μωρό» για το χαμό των ανταρτών, παρόλο που δεν είναι εκδηλωτικός και διαχυτικός στη συναναστροφή του με τους γύρω του. Πρόκειται για ένα χαρακτήρα, που παρά την ανθρώπινη πλευρά του, μένει αμείλικτος στην απειθαρχία και είναι παράδειγμα αντοχής και πίστης¹⁰⁸¹.

Ο Γ. Γρίβας περιγράφει τον υποδειγματικό τρόπο, με το οποίο η διοίκηση του 588 Τάγματος οργανώνεται και επιλύει τα προβλήματα που ανακύπτουν. Ο συγγραφέας έχει ζητήσει τις συμβουλές του *Λογοτεχνικού Κύκλου* σχετικά με το μυθιστόρημά του, επειδή αναφέρεται σε πραγματικό κομμάτι του ΔΣΕ με αληθινά πρόσωπα και δέχεται επαίνους, ενώ παράλληλα λαμβάνει λεπτομερείς παρατηρήσεις. Προτείνονται διορθώσεις σχετικές με την υπερβολική προσωπολατρία και την αδικαιολόγητη έπαρση στο κλίμα της αποσταλινοποίησης που αρχίζει να διαφαίνεται¹⁰⁸².

Υποδείξεις επίσης γίνονται για την παρουσίαση των αντιπάλων. Όταν περιγράφονται οι εχθροί στρατιώτες, χρησιμοποιείται η άστοχη -κατά την *Επιτροπή Διαφώτισης* – παρομοίωση, πώς «τα κεφάλια των φαντάρων έμοιαζαν σα γινωμένα καρπούζια έτοιμα να σκάσουν¹⁰⁸³». Δεν κρίνεται πρέπον οι αντίπαλοι να παρουσιάζονται με τόσο «υβριστικό για την έννοια του ανθρώπου τρόπο. Οι φασίστες μονάχα θεωρούν στην ιδεολογία τους τη μάζα των ανθρώπων σαν μυρμήγκια και σαν κοπάδια και σαν καρπούζια – και τους πατούν και τους αλέθουν...»¹⁰⁸⁴.

Οι ευθύνες είναι μοιρασμένες σε όλους τους μαχητές και τις μαχήτριες, πριν αναλάβουν κάποια ηγετική θέση. Διάφοροι υπεύθυνοι χρησιμοποιούνται, για να δοκιμαστούν, σε δουλειά «οχύρωσης, εκπαίδευσης, άσκησης ή σε μορφωτικές – ιδεολογικοπολιτικές δραστηριότητες». Μ' αυτή τη διαδικασία προετοιμάζονται οι στρατιώτες και αναγνωρίζονται τα προτερήματα και οι αδυναμίες τους. Επιπλέον η

¹⁰⁸¹ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 32-33

¹⁰⁸² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 295, Φ. 13\57\99

¹⁰⁸³ Γρίβας Γ., *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 105

¹⁰⁸⁴ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 295, Φ. 13\57\104

ανάληψη ευθυνών, ακόμα και από άπειρους μαχητές, τούς βοηθά να ανοίξουν τους ορίζοντές τους και να βελτιωθούν εξασκώντας το νου τους. Επιλέγονται οι ικανότεροι, χωρίς όμως να αναζητούν την τελειότητα στο πρόσωπο τού ενός, καθώς το ζητούμενο είναι η επίτευξη του στόχου μέσα από συλλογικές διαδικασίες. Επίσης οι στρατιώτες αντιμετωπίζουν με ανεκτικότητα τους συντρόφους τους και προσεγγίζουν με εμπιστοσύνη τον συναγωνιστή, παρόλο που μπορεί να έχει πέσει σε σφάλματα ή να έχει δείξει αδυναμία. Στόχος είναι η βελτίωσή του και όχι η τιμωρία¹⁰⁸⁵. Τέλος, τονίζεται ότι οι γυναίκες δεν αποκλείονται από τις υψηλές θέσεις¹⁰⁸⁶.

Οι συνελεύσεις καταλαμβάνουν εκτενή χώρο στην αφήγηση. Οι συζητήσεις αφορούν λάθη και παραλείψεις. Η γνώμη των απλών μαχητών είναι υπολογίσιμη και δίνεται σημασία -με ευθύνη των ανώτερων- στην οργάνωση των ομάδων ανάλογα με τον χαρακτήρα των στρατιωτών¹⁰⁸⁷.

Γενικά ο μαχητής του ΔΣΕ σκιαγραφείται από το συγγραφέα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δίνοντας έμφαση στη μαχητικότητα και τη γενναιότητα. Επιθυμεί να εμπλακεί στη μάχη επιδιώκοντας να βρίσκεται σε θέση που ενδέχεται να έχει επικινδυνότητα. Αντίθετα η μη συμμετοχή ισοδυναμεί με δειλία. Το όπλο που μένει άθικτο αποτελεί ντροπή γι' αυτόν που το κρατά. Ο μαχητής εκτιμά την προσφορά των άλλων και φέρεται με γενναιοδωρία ακόμα και σε αντιπάλους. Ρίχνεται στη μάχη με αλτρουϊσμό, για να καλύψει τους συντρόφους του είτε τους συμπαθεί προσωπικά είτε όχι.¹⁰⁸⁸ Οι υποψίες της κυβερνητικής πλευράς κατά των ανταρτών χρειάζεται να διασκεδαστούν και να κατοχυρωθούν στη συνείδηση των ανθρώπων ως εξωραϊσμένα πρόσωπα με αδιάβλητη προσωπικότητα και υψηλό αίσθημα ευθύνης, με κοινωνική συνείδηση που δε ζητά υλικά ανταλλάγματα.

Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό τού αντάρτη είναι αυτό της αυταπάρνησης, της αυτοθυσίας αλλά και του αισθήματος του καθήκοντος. Οι αγωνιστές αδημονούν να ριχτούν στη μάχη και δεν υπολογίζουν το θάνατο. Στη δράση των νέων αυτών ανθρώπων, που ακόμα δε γνώρισαν τη ζωή παραμονεύει ο θάνατος και τους δημιουργεί

¹⁰⁸⁵ Ο. π., σ. 111

¹⁰⁸⁶ Γρίβας Γ. ό. π., σ. 94, 174, 110-112

¹⁰⁸⁷ Ο. π., σ. 81, 131, 158

¹⁰⁸⁸ Ο. π., σ. 106, 117-118, 78, 92-93

ανησυχία. Η σύνδεση νεότητας και θανάτου αυξάνει την ένταση και την τραγικότητα των αναφορών¹⁰⁸⁹.

Υπογραμμίζεται επίσης η δημιουργία ουσιαστικών σχέσεων αλληλεγγύης και αγάπης μεταξύ των μαχητών. Η υπόθεση του μυθιστορήματος *Καινούργιοι Άνθρωποι* αναφέρεται στην αδερφική φιλία που δημιουργείται μεταξύ δύο φυλακισμένων στο στρατόπεδο του Χαϊδαρίου, οι οποίοι δένονται με τόσο βαθιά φιλία, ώστε ο ένας αφήνει ρητή εντολή στον μικρότερο αδερφό του να βρει και να περιθάλψει τον απροστάτευτο αδερφό του άλλου. Εκτελούνται τελικά και οι δύο και θάβονται μαζί, ενώ η επιθυμία τους πραγματοποιείται έστω και καθυστερημένα. Τα δύο μικρότερα αδέρφια συναντιούνται στις τάξεις του ΔΣΕ. Αναγνωρίζονται όμως αργά, στο τέλος της ζωής του ενός. Ο Λάμπρος, ο μεγαλύτερος από τους δύο αφήνει την τελευταία του πνοή και παρακαλεί τον Πέτρο να παραδώσει το ημερολόγιό του, στον Επίτροπο. Μ' αυτόν τον τρόπο γίνεται και η αποκάλυψη της ταυτότητας των νέων¹⁰⁹⁰.

Η θλιβερή αυτή πλοκή εστιάζει στο μεγαλείο του στρατού, τη συγκρότηση και τις επιτυχίες του ΔΣΕ. Συγχρόνως σχετίζεται με τις ανάγκες και τις σχέσεις που αναπτύσσουν οι Έλληνες της υπερορίας. Οι πολιτικοί πρόσφυγες συνδέονται με δυνατές σχέσεις αλληλοϋποστήριξης λόγω της απομόνωσης και της έντασης της ιστορικής συγκυρίας, ενώ ειδικότερα τα παιδιά δημιουργούν νέες, συμπληρωματικές σχέσεις εξαιτίας του διαμελισμού της οικογένειας. Οι αναφορές λοιπόν απηχούν την κατάσταση, την οποία βιώνουν οι άνθρωποι της πλειονότητας των οικογενειών που μετοίκησαν στις *Ανατολικές χώρες* μετά τον Εμφύλιο. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι οι συγγραφείς - πολιτικοί πρόσφυγες αναπαράγουν το πλαίσιο των ανθρώπινων σχέσεων που δημιουργούν και βιώνουν οι ίδιοι στο χρόνο συγγραφής, αναφερόμενοι σε γεγονότα προγενέστερου χρόνου.

Η ενότητα μεταξύ των στρατιωτών χρειάζεται να αποτυπωθεί έντονα και η προσπάθεια αυτή υπαγορεύεται από ποικίλους λόγους. Αρχικά δε νοείται υποδειγματικός στρατός, έτσι όπως επιζητούν να παρουσιάσουν τον ΔΣΕ οι λογοτέχνες της υπερορίας, αν δεν επικρατεί σύμπνοια απόψεων και πειθαρχία στους κανόνες και τις αποφάσεις. Επιπλέον, υπάρχουν λίγες αλλά καίριες αναφορές, που αφορούν τα στελέχη της κομματικής ηγεσίας. Σε μια προσπάθεια επιβεβλημένη από το κλίμα της

¹⁰⁸⁹ Ο. π., σ. 69, 93, 118

¹⁰⁹⁰ Ο. π., σ. 185-186

εποχής, όπου μαίνονται οι εσωκομματικές αντιπαράθεσεις οι συγγραφείς επιδιώκουν να αποσοβήσουν τις διενέξεις και να λειάνουν τις διαφορές. «Όλα τα στελέχη δικά μας είναι ολουνώνε, όπως κι όλος ο λαός της Ελλάδας είναι δικός μας¹⁰⁹¹».

Ο Δημοκρατικός Στρατός αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα ανεφοδιασμού και σίτισης. Δεν είναι ένας στρατός που μπορεί να έχει εξασφαλισμένα τα πολεμοφόδιά του, ούτε να θρέψει ικανοποιητικά τους μαχητές του. Σφαίρες δεν υπάρχουν και πολύ συχνά παίρνουν από τους πεθαμένους. Ένας τραυματίας παίρνει σφαίρες από τις τσέπες του σκοτωμένου συντρόφου του και συνεχίζει να πολεμάει. Κάποιος λιποταχτεί, επειδή δεν μπορεί να αντέξει την πείνα. Συχνά δίνεται μάχη για το ψωμί, το νερό και τα ντουφέκια, ενώ σε άλλο σημείο βλέπουμε ότι δεν πίνουν νερό, για να ραντίσουν τα όπλα τους. Δύο αντάρτες μαλώνουν, γιατί ένας ανάπηρος και τρεις φορές τραυματίας κατηγορείται ότι ντρόπιασε τον ΔΣΕ, επειδή έκλεψε το ψωμί του συναγωνιστή του¹⁰⁹². Οικονομία στα πυρομαχικά προτείνεται κατ' επανάληψη και στις *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ενώ προωθείται ένα σχέδιο διοίκησης, το οποίο προτείνει επιθέσεις χωρίς απώλειες με υποχωρητικούς ελιγμούς. Αντίθετα παρουσιάζεται εσκεμμένα ο ΕΣ χωρίς σημαντικά προβλήματα εφοδιασμού, να σπαταλά πολεμικό υλικό. «Ρίχνουν στο βρόντο αμερικανικές βόμβες που τις πληρώνει ο λαός μας¹⁰⁹³».

Αναφέρονται πολλές φορές τα λιγοστά τρόφιμα που εξασφάλιζαν, όπως το στουμπισμένο, νερόβραστο σιτάρι. Οι χλαίνες είναι μουσκεμένες και οι μαχητές χωρίς τσιγάρο ψάχνουν ακόμα και σπίρτα¹⁰⁹⁴. Μοιράζονται ρούχα, κάλτσες και εσώρουχα¹⁰⁹⁵. Τα ρούχα όσων σκοτώνονται είναι πολύτιμα¹⁰⁹⁶. Στο *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ* οι στρατιώτες συμφωνούν «Θα σφίξουμε πιο πολύ τα λουριά μας και θα κάνουμε κουράγιο¹⁰⁹⁷. Δεν έχουν παπούτσια και οι περισσότεροι είναι τυλιγμένοι με γουρουνοτσάρουχα ή κλέβουν από τον εχθρό¹⁰⁹⁸. Πέσανε ως και τα ρούχα από πάνου

¹⁰⁹¹ Ο. π., σ. 125-126

¹⁰⁹² Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 58-59, 60, 72, 80, 129

¹⁰⁹³ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 11, 19,

¹⁰⁹⁴ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στα χέρια με το Χάρο», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 201-202

¹⁰⁹⁵ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Αντάρτικες Νύχτες», ό. π., σ. 137-164

¹⁰⁹⁶ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στα χέρια με το Χάρο», ό. π., σ. 201-202

¹⁰⁹⁷ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 30

¹⁰⁹⁸ ό. π., σ. 31

τους και τους απόμεινε η ψυχή μονάχα, η πίστη κι η απαντοχή» διαβάζουμε Στα χέρια με το Χάρο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου.

Στο *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση διαπιστώνουμε με πολλούς τρόπους την ένδεια του Δημοκρατικού Στρατού. Παρουσιάζεται κατά κύριο λόγο η δυσκολία αυτή, για να εκθειαστεί η προσπάθεια και ο ηρωισμός των μαχητών. Ωστόσο η ανέχεια πολλές φορές δημιουργεί προβλήματα στις σχέσεις μεταξύ των στρατιωτών. Ένας μαχητής λογοφέρειν με τον επιμελητή, γιατί δε θέλει να πάει ξυπόλυτος στη μάχη. «Κι η καρδιά του – λιονταροκαρδιά, μα και προβατίσια μαζί, αμάλαγη από κάκητα και πονηριά¹⁰⁹⁹».

Βέβαια σε καθημερινές δραστηριότητες απολαμβάνουν την ηρεμία ενός μεσημεριανού φαγητού μέσα στην δίνη του πολέμου. Γεύονται με χαρά τις λιγοστές προμήθειες.

Μια κονσέρβα έχει άλλη αξία, αν τη μοιράζεσαι. Τι θα καταλάβω σαν τη φάω μόνος μου την κονσέρβα; Καλύτερα καζανάκι με λίγα φασόλια κι όλοι μαζί, παρά κρέας μονάχος..! Α! Μπα! Θα τη φυλάξω, για να τη φάμε όλοι μαζί, στη διμοιρία ..Κέρατα δε θα βγάλω¹¹⁰⁰.

Παρά την ορμητικότητα και τη δύναμη που αποπνέει η μορφή του μαχητή του ΔΣΕ διακρίνουμε χαρακτηριστικά ανασφάλειας για τις επιλογές, συστολής στους επαίνους και παιδικότητα, που συμπληρώνουν μια εξιδανικευμένη παρουσία, η οποία όμως έχει ανθρώπινα χαρακτηριστικά και λεπτές αδυναμίες¹¹⁰¹. Ο φόβος της αιχμαλωσίας είναι μεγάλος γι' αυτό ο ήρωας του διηγήματος *Στα χέρια με το Χάρο* κουβαλά μαζί του μια χειροβομβίδα, για τη χαριστική βολή, αν παραστεί ανάγκη. «Ήταν μεγάλο κουράγιο, ένας πολύτιμος σύντροφος, φίλος, συμπολεμιστής¹¹⁰²».

Οι μαχητές του ΔΣΕ εκμεταλλεύονται τον ελάχιστο χρόνο τους διαβάζοντας, γιατί εφαρμόζουν το σύνθημα «πολεμάτε με το μυαλό». Τα φύλλα της εφημερίδας *Εξόρμηση*, και ρώσικα βιβλία ή ελληνικά, όπως ο *Αληθινός Παλαμάς* γεμίζουν το στρατιωτικό σακίδιό τους. Ζητούν βιβλία από τη διοίκηση, γιατί ο θαυμασμός για κάποιους συντρόφους τούς το υπαγορεύει. «Να βλέπετε τα μάτια του πώς γυαλίζουν, όταν ανοίγει το βιβλίο. Αυτό παρακινεί κι εμάς όλους. Γι' αυτό καλά θα κάνετε να μας

¹⁰⁹⁹ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ένας καινούργιος σύντροφος», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 83-109

¹¹⁰⁰ Ο. π., σ. 115, 54

¹¹⁰¹ Ο. π., σ. 84-85

¹¹⁰² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στα χέρια με το Χάρο», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 210

στείλτε μερικά βιβλία ακόμα. Έγιναν το ψωμί μας, το φως μας». Η δυνατότητα να μάθουν να διαβάζουν και να έχουν πρόσβαση στα βιβλία συνδέεται με τη στρατολόγησή τους και εκφράζεται σαν μια σημαντική παροχή του *Δημοκρατικού Στρατού*, για τον οποίον νιώθουν ευγνωμοσύνη, εφόσον τους εξασφαλίζει κάτι που δεν είχαν ως πολίτες λόγω της οικονομικής εξαθλίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου¹¹⁰³.

Ο *ΔΣΕ* παρουσιάζεται να απολαμβάνει την εκτίμηση και το σεβασμό του ντόπιου πληθυσμού. Η αναγνώριση εκφράζεται με ποικίλους τρόπους. Οι σωτήριες ενέργειές τους σε επιδρομές *χιτών* και συμμοριών ανταποδίδονται. Δεν είναι λίγες οι φορές που τους εξασφαλίζουν προμήθειες, όπως στάρι και ψωμί¹¹⁰⁴. Αρωγοί του *ΔΣΕ* είναι οι ντόπιοι που φέρνουν καπνό και φρούτα σε μικρές ποσότητες, γιατί στερούνται και οι ίδιοι. Οι χωρικοί δίνουν γεννήματα στους αντάρτες ζωντανά και σύνεργα, για να σκάψουνε. Οι αντάρτες ανταποδίδουν, αφού τους βοηθούν γράφοντας γράμματα και προσφέρουν ιατρική περίθαλψη από το ιατρείο τους¹¹⁰⁵.

Ο κόσμος χαίρεται και τραγουδά με τα *παλικάρια του ΕΛΑΣ*. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ταυτίζουν τους δύο στρατούς θεωρώντας τον έναν συνέχεια του άλλου. Περιμένουν τους αντάρτες ως ελευθερωτές και τους υπερασπίζονται, αν κάποιος μιλήσει αρνητικά γι' αυτούς. Παρατίθεται μια σκηνή στη οποία ο στρατός με υπερβατικά χαρακτηριστικά μπαίνει στο χωριό ήσυχα και τα μικρά παιδιά τον υποδέχονται ήρεμα, ενώ τα σκυλιά ούτε που ακούγονται¹¹⁰⁶.

Στο *Λαϊκό Δικαστήριο* που παρακολουθούμε στο διήγημα *Λαϊκή Δικαιοσύνη* ένας λοχαγός κατηγορείται, γιατί έβγαλε πιστόλι να απειλήσει την υπηρεσία του χωριού. Ο Βασίλης Ρώτας, ένας λογοτέχνης που αναμείχθηκε στα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της εποχής αποπειράται να σχολιάσει βασικές και θεμελιώδεις αρετές των ΕΛΑΣιτών. Διακρίνουμε κατά βάση την αποδοκιμασία της βίας και την προώθηση της δικαιοσύνης, της ισότητας και της ισονομίας. Ταυτόχρονα τονίζεται η έννοια της αλληλεγγύης και της συλλογικότητας¹¹⁰⁷.

¹¹⁰³ Γρίβας Γ. ό. π., σ. 118, 113

¹¹⁰⁴ Ο. π., σ. 152

¹¹⁰⁵ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Καστανιανη», *Αρματομένα χρόνια*, ό. π., σ. 170-171

¹¹⁰⁶ Ο. π., σ. 29, 47, 121, 117-118

¹¹⁰⁷ Ρώτας Β., «Λαϊκή Δικαιοσύνη», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 61-68

*Όποιος θέλει το χαλινάρι μόνο για τους άλλους και να τους κυβερνάει με το πιστόλι και με το ματσούκι στο χέρι, αυτός είναι ανάξιος άντρας κι ας έχει γενειάδα μια πήχη, ανάξιος λοχαγός κι ας φοράει στολή με γαλόνια και άρματα*¹¹⁰⁸

*«Καμιά υπηρεσία, συναγωνιστές, δεν εκρεμάστηκε από έναν άνθρωπο Ό,τι γίνεται, γίνεται απ' όλους μαζί. Κι ό,τι έγινε ως τα σήμερα στον κόσμο ολό, έγινε από όλους, δεν έγινε από έναν»*¹¹⁰⁹. Σημειώνουμε ότι τα πρόσωπα που μετέχουν στον ΕΛΑΣ συνεχίζουν τη δράση τους και στον ΔΣΕ. Οι αρετές θεωρούνται θεμελιώδεις και για τους δύο στρατούς¹¹¹⁰.

Οι περιγραφές των θανάτων μαχητών και μαχητριών του ΔΣΕ έχουν έντονο το στοιχείο της υπερβολής και της απόδοσης υπερφυσικών και εξωπραγματικών χαρακτηριστικών στα πρόσωπα. Το ηρωικό στοιχείο, που γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης, η μνεία αναμνήσεων σημαντικών ιστορικών γεγονότων και εποχών, όπως η Τουρκοκρατία, και γενικά το στομφώδες ύφος δεν προκύπτει τόσο από το θέμα του κειμένου, όσο από την ίδια την εποχή. Η ιστορική πραγματικότητα επιζητά ήρωες με εξιδανικευμένα και υπερφυσικά χαρακτηριστικά και υπερβολικές δυνατότητες. Η δειλία αντίθετα αντιμετωπίζεται με απέχθεια, όπως φαίνεται απ' την άρνηση σε μαχητή να τον βοηθήσουν να οπισθοχωρήσει. *«Ξέρεις πόσο ζει το παλικάρι; Ωσπου να πεθάνει; Κι ο δειλός; Καθόλου, γιατί πάντα ψόφιος είναι*¹¹¹¹*»*.

Απόκοσμη και υπερβολική η παρουσία του μαχητή Λάικου στις *Αντάρτικες νύχτες*. *«Πάταγε και βόγγαγε η γης και βούλιαζε και το ποδάρι έμπαινε βαθιά και στέρεα και το μάτι του έκοβε σαν το ζαρκάδι τη νύχτα και την έκανε μέρα*¹¹¹²*»*. Εξιδανικευμένη μορφή αποτελεί ο γερο-Πλάτανος, που σέρνει το χορό για το χαμό του γιού του¹¹¹³. Στωική φιγούρα και ο Θανάσης Καρατζάς, ανάπηρος αντάρτης, στο *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση που υποφέρει αγόγγυστα το μαρτύριό του. Αναλαμβάνει την αφήγηση των γεγονότων και δεν εμφανίζεται στο μυθιστόρημα παρά μόνο στην αρχή¹¹¹⁴.

¹¹⁰⁸ Ο. π., σ. 67

¹¹⁰⁹ Ο. π., σ. 66

¹¹¹⁰ Γρίβας Γ., ό. π., σ. 29, 47, 121, 117-118

¹¹¹¹ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 58

¹¹¹² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Αντάρτικες νύχτες», *Αρματομένα χρόνια*, ό. π., σ. 155

¹¹¹³ Σταμάτη, «Ο Γερο- Πλάτανος», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 77-81

¹¹¹⁴ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 5-6

Στα πλαίσια της εξιδανίκευσης των προσώπων πολλές φορές επιστρατεύονται εκτενείς αλληγορίες, για να αποδώσουν το μέγεθος των πολεμικών επιτευγμάτων. Ένα παιδί, που δεν έχει πάει στην πόλη αλλά ζει απομονωμένο στα βουνά δουλεύοντας ως τσοπανόπουλο προσεγγίζει την πραγματικότητα με αφέλεια. Ρωτά τον Γιακουμή, έναν κυνηγημένο αντάρτη, αν υπάρχουν στις πόλεις λύκοι που τρώνε ανθρώπους. Ο αντάρτης απαντά καταφατικά και εξηγεί στο παιδί ότι «οι άνθρωποι γίνονται χειρότεροι από τους λύκους, γιατί έχουν τον φόβο του ανθρώπου». Στο παιδί που επιμένει να μάθει γιατί οι άνθρωποι δεν αρματώνονται εναντίον των λύκων, η απάντηση του Γιακουμή δικαιολογεί ουσιαστικά την ήττα ενός δίκαιου αγώνα, την ήττα προφανώς του ΔΣΕ. Πρέπει (να πολεμήσουν οι άνθρωποι τους λύκους) γιατί «έχουν τη δύναμη αλλά οι άλλοι έχουν χρήματα να ταΐσουν στρατούς και χωροφύλακες και τον νόμο μαζί τους και φύλακες, για όσους σηκώνουν το χέρι απάνου στον άδικο νόμο¹¹¹⁵».

Μία ακόμη αλληγορία χρησιμοποιείται στο *Τα δύο μνήματα* από τα *Αρματωμένα χρόνια* του Αλεξανδρόπουλου με αφορμή μια παιδική ζωγραφιά. Ένα πληγωμένο λιοντάρι παλεύει να σηκωθεί και να χυμήξει στον κυνηγό του, με μάτια γεμάτα θυμό. Ένας ρωμαλέος αντίπαλος, πληγωμένος αλλά όχι νεκρός ετοιμάζεται να αντεπιτεθεί εκ νέου. Ο παραλληλισμός με τον ΔΣΕ και την Αριστερά γενικότερα είναι φανερός, όπως και το αίσθημα αισιοδοξίας και αναμονής μιας νέας νικηφόρας επέμβασης.

Επιπλέον περιγράφονται συχνά σκηνές βίαιες και ειδεχθείς, οι οποίες κατά κύριο λόγο εκθειάζουν τη μαχητικότητα των στρατιωτών, την αντοχή και την θέλησή τους. Μέσα από τον τραγικό χαμό ενός νέου, που περιγράφεται ρεαλιστικά, από το ματωμένο κορμί του μαχητή, πιστεύουν πως έπρεπε να ξεκινήσουν, «για ν' αγγίζουν το πολύτιμο μυστικό, το μεγάλο νόημα της ζωής του κομμουνιστή¹¹¹⁶».

«Είχε πέσει ζωντανός στα χέρια το εχθρού, βαριά πληγωμένος στην κοιλιά με τα άντερα έξω και χωρίς άρματα, γιατί οι σύντροφοί του τον πήραν για σκοτωμένο και τον ξαρμάτωσαν και τον άφησαν». [...] Παρά την άθλια σωματική του κατάσταση αισθάνεται «το πείσμα το ανέλπιστο της τελευταίας προσπάθειας, την ανυπόταχτη θέληση να βγει νικητής από άνιση μάχη». Ξυπνώντας απ' τον λήθαργο ο πληγωμένος πολεμιστής βλέπει πάνω του κοράκια που μυρίστηκαν τον επικείμενο θάνατό του. Φαντάζεται πως θα τρώνε το πεθαμένο κορμί του και τα διώχνει. Νιώθει νικητής¹¹¹⁷.

¹¹¹⁵ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Τα δύο μνήματα», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 57-82

¹¹¹⁶ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στα χέρια με το Χάρο», ό. π., σ. 216

¹¹¹⁷ Ο. π., σ. 218-220

Το πελώριο κορμί του διμοιρίτη στα Δύο Μνήματα του Αλεξανδρόπουλου σηκώνεται ολόρθο ψηλά, είδαμε τις δυο χερούκλες του ν' αγκαλιάζουνε σφιχτά τις φλόγες που τον τύλιγαν κι ύστερα να σωριάζεται ολόσωμος, ο περήφανος άντρας απάνου στην ξαναμμένη γης¹¹¹⁸.

Το πτώμα του Κωσταντή στο ίδιο διήγημα ήτανε γατζωμένο με τα δύο χέρια από να σκοτωμένο στρατιώτη. Τον είχανε τρυπήσει με τη λόχμη από το πλάι κι έτσι έμεινε, καθώς ώρμησε απάνου στον εχθρό με την άγριαν έκφραση της ύστερης προσπάθειας αποτυπωμένη στο χλωμό πρόσωπό του¹¹¹⁹.

Ο διμοιρίτης σε άλλο διήγημα της ίδιας συλλογής ζητά μαχαίρι, για να κόψει και να δέσει ο ίδιος το τραύμα του αλλά αναγκαστικά μεταφέρεται σε ιατρείο του βουνού. Έμενε σιωπηλός, αν και πονούσε. «Τον υπόμενε τον πόνο, τον πολέμαγε. Ακούσανε στο φορείο τη φωνή σιγανή και πεισματωμένη: Μπροστά σύντροφοι...¹¹²⁰».

Συχνά οι τραυματίες προχωρούν όντας χτυπημένοι σοβαρά με πληγές ανοιχτές και «σκουληκιασμένες¹¹²¹». Ένας στρατιώτης του ΔΣΕ, μολονότι τραυματίζεται, δε δέχεται να πάει στο νοσοκομείο και συνεχίζει την πορεία κουτσαίνοντας, αν και πονάει και κινδυνεύει να πάθει γάγγραινα. Υπόσχεται μάλιστα να μην κουτσαίνει, για να μην καθυστερεί τους υπόλοιπους. Άλλος τραυματίας βαδίζει με κοκαλωμένο πόδι¹¹²².

Απόλυτη αφοσίωση στον αγώνα καταδεικνύει και η αφήγηση με την αντίδραση της μάνας, που το μωρό της πεθαίνει από το κρύο. Ψύχραιμη παίρνει από το χέρι την άλλη κόρη και συνεχίζει την πορεία. Οι υπόλοιποι φωνάζουν, για να δώσουν κουράγιο και ο ταγματάρχης παρακινεί στο τραγούδι. Στο τέλος σηκώνουν τους τραυματίες στα χέρια¹¹²³.

Από την άλλη και σε έντονη αντίθεση με το πολεμικό σκηνικό η πανηγυρική ατμόσφαιρα κυριαρχεί στις αφηγήσεις που αναφέρονται στον ΔΣΕ. Τραγουδούν παρόλο που γνωρίζουν ότι τους περιμένει άγρια μάχη, στην ουσία ακριβώς γι' αυτό τραγουδούν¹¹²⁴. Οι μαχητές ξεκινούν το τραγούδι στις πορείες¹¹²⁵.

¹¹¹⁸ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Τα δύο μνήματα», ό. π., σ. 57-82

¹¹¹⁹ Ο. π., σ. 57-82

¹¹²⁰ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Αντάρτικες Νύχτες», ό. π., σ. 163-164

¹¹²¹ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στα χέρια με το Χάρο», ό. π. σ. 203-207

¹¹²² Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 55-56

¹¹²³ Ο. π., σ. 49-51

¹¹²⁴ Ο. π., σ. 83-109 (98)

¹¹²⁵ Ο. π., σ. 47

Οι νεολαίοι στήνουν χορό και τραγουδάνε χαρούμενοι σα να μαστε σε πανηγύρι¹¹²⁶. Άλλοι πεθαίνουν κι άλλοι τραγουδάνε. Σου φαίνεται απάνθρωπο. Μα δεν είναι. Τραγουδάνε ακριβώς γι' αυτούς που πέφτουν, σ' αυτήν την παράξενη μάχη¹¹²⁷».

Περιγράφονται κατ' επανάληψη σκηνές, όπου στήνονται μεγάλες φωτιές και γύρω τους αρχίζουν τραγούδια και χορός ή ξεκινούν μακρές συζητήσεις και αφηγήσεις ιστοριών¹¹²⁸. Το βιωματικό κείμενο του Δάφνη Μούστου βρίσκει ανταπόκριση από συντρόφους και συναγωνιστές του, όπως διαβάζουμε στον *Νέο Κόσμο*¹¹²⁹ και σε επιστολή που του απευθύνεται, η οποία εξάγει το αψεγάδιαστο της ρεαλιστικής του αφήγησής και αναφέρεται στη συγκίνηση, που τους προκάλεσε¹¹³⁰.

Οι πηγές που «μιλούν» σε πρώτο πρόσωπο μας βοηθούν να αντιληφθούμε με ποιον τρόπο οι άνθρωποι εξέφρασαν και νοηματοδότησαν τα βιώματά τους. Η αλληλεπίδραση του ατομικού και του συλλογικού, του ιδιωτικού και του δημόσιου μπορεί και πρέπει να είναι δημιουργική και τελέσφορη για τον ιστορικό, παρά τη ρευστότητα και την επίδραση πληθώρας παραγόντων που καθορίζουν την κατάθεση τέτοιου είδους πηγών. Προκύπτει λοιπόν η εικόνα ενός προσώπου ή μιας συλλογικότητας, καθώς τα πρόσωπα που μετείχαν στις ιστορικές εξελίξεις επιζητούν να τις κατανοήσουν και να τις ερμηνεύσουν διαμορφώνοντας ταυτόχρονα τη δική τους ταυτότητα και των όμοιών τους¹¹³¹.

Σε αντιπαράβολή μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι γιορτές του ΕΣ αντίθετα με αυτές των ανταρτών συνοδεύονται από μεθύσι, των ανώτερων συνήθως, οι οποίοι υποπίπτουν σε σοβαρές αστοχίες και παραπτώματα που δεν αρμόζουν στη θέση τους. Ακόμα πλαισιώνονται από γυναικείες παρουσίες, οι οποίες γίνονται αντικείμενο χλευασμού και εκμετάλλευσης σε αντιδιαστολή με τις περιγραφές των μαχητριών του ΔΣΕ¹¹³². Η ιδανική παρουσία του ΔΣΕ χρειάζεται ως μέτρο σύγκρισης τον αντίπαλο

¹¹²⁶ Ο. π., σ. 27

¹¹²⁷ Ο. π., σ. 51

¹¹²⁸ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ένας καινούργιος σύντροφος», *Αρματωμένα χρόνια*, σ. 83-109

¹¹²⁹ Π., «Μενέλαου Μούστου Δάφνη, Αφηγήσεις για το ΔΣΕ», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 74-75

¹¹³⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, Φ. 13\4\92 (6-3-1955)

¹¹³¹ Κυριακίδης Θ., «Αυτοβιογραφία και προσωπική ταυτότητα: μαρτυρίες για τον Εμφύλιο», *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12-Σεπτ. 2010): Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, ό. π., σ. 321-336. Λαμπροπούλου Δ. *Γράφοντας από τη φυλακή*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999, σ. 12-13

¹¹³² Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 60-62

στρατό. Το αποτέλεσμα της αντιπαράβολής είναι περισσότερο σαφές και μετατοπίζει την αντιπαράθεση σε ατομικό επίπεδο.

Σλαβομακεδόνες στις τάξεις του ΔΣΕ. Στην περιοχή της βόρειας Ελλάδας διαπιστώνεται έντονη διαφοροποίηση εθνοτήτων. Ειδικά στις περιοχές της δυτικής Μακεδονίας (Φλώρινα, Πέλλα) οι ομιλούντες τη σλαβομακεδονική πλειοψηφούν έναντι του ελληνικού στοιχείου. Οι πληθυσμοί αυτοί αποτελούν αντικείμενο αντιπαράθεσης και διεκδίκησης των γειτονικών κρατών.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου διατηρούνται οι γραμμές του μακεδονικού αγώνα (1904-1908) και μόνο το ΚΚΕ υπερασπίζεται ευθαρσώς την διακριτή εθνική τους ταυτότητα. Επιπλέον το ΚΚΕ κατά τη δεκαετία 1925 – 1935 έχει υποστηρίξει την ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη. Στη συνέχεια η δικτατορία του Μεταξά μεθοδεύει με βίαιο τρόπο – απαγορεύσεις της γλώσσας, εκτοπίσεις και τρομοκρατία – την αφομοίωση των Σλαβομακεδόνων. Ωστόσο οι τελευταίοι λαμβάνουν μέρος στον ελληνοϊταλικό πόλεμο και μάλιστα διακρίνονται στις επιχειρήσεις του¹¹³³.

Στη διάρκεια της Κατοχής οι κάτοικοι των περιοχών με έντονη σλαβομακεδονική παρουσία, εξοπλίζονται και χρησιμοποιούνται από την κυβέρνηση σε απόλυτη σύμπνοια με τις γερμανικές αρχές για την αντιμετώπιση των ανταρτών¹¹³⁴. Η παρουσία τους εξελίχθηκε σε σοβαρότατο κίνδυνο για τις δυνάμεις του ΕΑΜ. Οι οργανώσεις της Οχράνα και του Αξονομακεδονικού Κομιτάτου, δύο οργανώσεων με σαφή εθνικιστικό προσανατολισμό, αλυτρωτικές και αυτονομιστικές θέσεις, επιδίδονται σε οξύτατες επιθέσεις¹¹³⁵.

¹¹³³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ, ό. π., σ. 158-165. Κωστόπουλος Τ., «Το μακεδονικό στη δεκαετία του 1940», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ.: Χατζηιωσήφ Χ., τόμος Δ1', ό. π., σ. 363-413

¹¹³⁴ Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό.π., σ. 167-168

¹¹³⁵ Κωφός Ε., *Η Βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και στην Αντίσταση*, Αθήνα, 1989, σ. 9. Κουμαρίδης Γιώργος, «Δύο συνεντεύξεις του Νίκου Κέντρου στη Ρίκη Βαν Μπουσχότεν», *Αρχειοτάξιο*, τ. 18, Νοέμβρης 2016, σ. 202-205

Το *ΕΑΜ* συνεχίζει να αποδέχεται την εθνική ιδιαιτερότητα των πληθυσμών αυτών, οι οποίοι πολεμούν ως *ΣΝΟΦ* στις τάξεις του *ΕΛΑΣ*¹¹³⁶. Ωστόσο από τα τέλη του 1944 προωθούνται απόψεις αυτοδιάθεσης των Σλαβομακεδόνων με πιθανό προσεταιρισμό τους από τη Γιουγκοσλαβία του Τίτο¹¹³⁷. Το *ΚΚΕ* υπερασπίζεται τους Μακεδόνες και την ισοτιμία τους, παρόλο που αναγνωρίζει ότι το ζήτημα αυτό είναι «το πιο λεπτό και συγκινεί τις πλατιές μάζες της Ελλάδας»¹¹³⁸. Γενικά, μετά την απελευθέρωση το *ΚΚΕ* υιοθετεί τη θέση της ελληνικότητας της Μακεδονίας του ελλαδικού χώρου και υπεραμύνεται της διατήρησης των υπαρχόντων συνόρων της ελληνικής επικράτειας στις περιοχές που θέτει υπό αμφισβήτηση η μειονότητα¹¹³⁹.

Μετά την υπογραφή της *Συμφωνίας της Βάρκιζας* εξαπολύονται επιθέσεις εκκαθαριστικού χαρακτήρα κατά των σλαβόφωνων με τη συμβολή κυρίως της *Εθνοφυλακής* εγείροντας την ένοπλη αντίδραση σημαντικού αριθμού Σλαβομακεδόνων, εμπειροπόλεμων πλέον λόγω των εκτεταμένων διώξεων εναντίον τους¹¹⁴⁰. Η βιαιότητα των επεμβάσεων οδηγεί σημαντικό αριθμό των κατοίκων στη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία¹¹⁴¹.

Στις περιοχές της Μακεδονίας (Καστοριά, Φλώρινα, Έδεσσα) υπήρχε ικανός σλαβομακεδονικός πληθυσμός, που στηρίζει υλικά και ηθικά τον *ΔΣΕ*. Στις τάξεις εξάλλου του *ΔΣΕ* περιλαμβάνονται μαχητές, συγκροτημένοι από τις 23 Απρίλη του 1945 σε ανεξάρτητα στρατιωτικά τμήματα *ΝΟΦ (Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο)*. Πρόκειται για πρώην φυγάδες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία και πρώην διαφωνούντα στελέχη του *ΚΚΕ* και του *ΣΝΟΦ*. Παρά τις αυτονομιστικές τους διακηρύξεις για τη Μακεδονία, η σταδιακή εμπλοκή του *ΚΚΕ* σε ένοπλο αγώνα κατά του *ΕΣ* υπαγορεύει την ανάγκη εξασφάλισης ανθρώπινου δυναμικού. Επομένως οι

¹¹³⁶ Κουμαρίδης Γ., «*ΣΝΟΦ* και σλαβομακεδονικά τάγματα (1943-1944)», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 11, Αθήνα, 2009, σ. 55-87

¹¹³⁷ Ο. π., σ. 208-201. Κωφός Ευάγγελος, ό. π., σ. 13-26

¹¹³⁸ *Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα επείγοντα προβλήματα του κινήματός μας (8- 1946)* στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 46-50

¹¹³⁹ Μαργαρίτης Γ., ό. π., σ. 167-168

¹¹⁴⁰ Ο. π., σ. 167-168. Καλλιανιώτης Α., *Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Κολιόπουλος Ι, ΑΠΘ, 2007, σ. 445-458

¹¹⁴¹ Evangelos K., *Nationalism and Communism in Makedonia*, IMXA, Thessaloniki, 1964, p. 148. Μιχαηλίδης Ι., «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο: επιμ. Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, ό. π., σ. 46-47

δυνάμεις του ΝΟΦ αποτελούν πολύτιμες εφεδρείες με δοκιμασμένη δυναμικότητα και ικανότητα¹¹⁴². Η αντιμετώπιση των μαχητών είναι θετική και οποιαδήποτε υποτίμηση ή διάκριση κατακρίνεται από την επίσημη ηγεσία¹¹⁴³. Εξάλλου στον ΔΣΕ επικρατεί έμπρακτος σεβασμός στην γλωσσική τους διαφορά, καθώς οργανώνεται η εκπαίδευση παιδιών και ενηλίκων και γίνονται εκδόσεις εντύπων στη σλαβομακεδονική¹¹⁴⁴.

Η στρατιωτική συνεισφορά των Σλαβομεδόνων επηρεάζει την πολιτική του ΚΚΕ οδηγώντας την σε αμφιλεγόμενες επιλογές και υπαναχωρήσεις¹¹⁴⁵. Τον τελευταίο χρόνο του εμφυλίου πολέμου και μετά την 5^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (30-31 Ιανουαρίου 1949) αναζωπυρώνεται η ελπίδα τους για εθνική αποκατάσταση¹¹⁴⁶, εφόσον προτείνεται «η πλήρης εθνική αποκατάσταση του μακεδονικού λαού, έτσι όπως το θέλει ο ίδιος¹¹⁴⁷». Στο πνεύμα αυτό ιδρύεται η ΚΟΕΜ (Κομμουνιστική Οργάνωση Μακεδονίας του Αιγαίου) μια βραχύβια οργάνωση, η οποία λειτουργεί αυτοτελώς αλλά αποτελεί ταυτόχρονα τμήμα του ΚΚΕ¹¹⁴⁸. Η πολιτική αυτή εγείρει αλυσιδωτές αντιδράσεις στον ελλαδικό χώρο αλλά και στις κυβερνήσεις της ΕΣΣΔ και της Γιουγκοσλαβίας οδηγώντας την ηγεσία αναγκαστικά σε υπαναχώρηση και διάψευση από όλα τα όργανα του κόμματος¹¹⁴⁹.

Στα κείμενα της πεζογραφίας της υπερορίας σε αντίθεση με τα κείμενα που εκδίδονται στον ελλαδικό χώρο συναντάμε αρκετές αναφορές σε Σλαβομακεδόνες

¹¹⁴² Ραδιοτηλεγράφημα Μάρκου Βαφειάδη, 22-1-1948, Αρχείο ΚΚΕ, Αλληλογραφία ΚΕ του ΚΚΕ, 153.00010. ΑΣΚΙ WEB. Κωστόπουλος Τ., «Το μακεδονικό στη δεκαετία του 1940», ό. π., σ. 394-398

¹¹⁴³ Ζαχαριάδης Ν., «Μερικές παρατηρήσεις πάνω στο άρθρο του σ. Π. Βαϊνά», *Δημοκρατικός Στρατός*, Δεκέμβρης 1948, σ. 28-29

¹¹⁴⁴ Κωστόπουλος Τ., *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2000, σ. 206-210

¹¹⁴⁵ Μιχαηλίδης Γ., *Βαλκανική Αριστερά και εθνικά ζητήματα στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, 1946-1956 (Ελλάδα- Γιουγκοσλαβία – Βουλγαρία)*, ό. π., σ. 276-296

¹¹⁴⁶ Ό. π., 398-404. Αρχείο ΚΚΕ, 02. Σώματα ΚΕ του ΚΚΕ, 102-00017, Λόγος σ. Β. Μπαρτζιώτα, 1-1949. ΑΣΚΙ WEB

¹¹⁴⁷ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., 5^η Ολομέλεια ΚΕ, σ.337-339

¹¹⁴⁸ Εισήγηση στην οργανωτική Επιτροπή Α΄ Συνδιάσκεψης της ΚΟΕΜ, Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις του Βουνού, ΔΣΕ 08986, 8-1949, ΑΣΚΙ. Κofos E., Κofos E., *Nationalism and Communism in Makedonia*, IMXA, Thessaloniki, 1964, p.177-183

¹¹⁴⁹ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., σ. 337-338. «Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε ΚΚΕ και ΚΚΓ», στο: Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, ό. π., σ. 312-323

μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΕ. Ο Γ. Γρίβας στο *Καινούργιοι Άνθρωποι* μάς τους συστήνει και παραθέτει την προέλευση, την ιστορία τους, την κοινωνική τάξη και την ηλικία τους. Προέρχονται από τα χωριά της Καστοριάς και της Φλώρινας. *Καινούργια «άψητα παιδιά και κορίτσια, μα αγνά και γεμάτα συγκρατημένο ενθουσιασμό»*. Περιγράφεται ως ένας *συμμαζεμένος κόσμος* με την έννοια ότι δεν εκδηλώνεται φανερά από φόβο. Μια νεολαία που δεν είχε νιώσει εμπιστοσύνη και έχει μάθει ακόμα και να χαίρεται κρυφά, γίνεται ορμητική, αισιόδοξη και «σκορπά γύρω της τον ενθουσιασμό¹¹⁵⁰». Υπενθυμίζουμε ότι ο συγγραφέας ελέγχθηκε από την *Επιτροπή Διαφώτισης*, επειδή απέδωσε ιδιαίτερα φυλετικά χαρακτηριστικά στους Σλαβομακεδόνες, γιατί κάτι τέτοιο, παρόλο που αναγνωρίζονται οι εθνικές ιδιομορφίες, τους διαχωρίζει από τον υπόλοιπο στρατό¹¹⁵¹.

Οι μαχητές αυτοί κερδίζουν τη συμπάθεια των υπόλοιπων μαχητών του ΔΣΕ, «γιατί είναι πολυβασανισμένοι και τυραννισμένοι, γιατί η σκλαβιά τους ήταν πολύ πιο βαριά, αφού ήταν μαζί και εθνική». Οι Έλληνες συμπολεμιστές τους ζητούν να μάθουν τα ονόματά τους και τα ονόματα των χωριών τους στα Σλάβικα. Ακούνε με προσοχή την ιστορία του τόπου τους, αναγνωρίζουν τον αγώνα τους και τους παρηγορούν, όταν εκείνοι θυμούνται το παρελθόν τους. Οι ιστορικές αναφορές δεν είναι συγκεκριμένες. Πληροφορούμαστε για τις αρπαγές και τις λεηλατήσεις των χωριών τους από τον Τέμπο¹¹⁵² αλλά γίνονται γενικόλογες αναφορές σε εσωτερικές συγκρούσεις και η ευθύνη αποδίδεται σε «πολιτικάντηδες - τυχοδιώχτες και καριερίστες του Σλάβικου λαού». Παράλληλα εξιστορείται η πορεία τους, όταν πολέμησαν στο πλευρό των Ελλήνων. Περιγράφεται δηλαδή η συμβολή τους στον ΕΛΑΣ στον πόλεμο κατά του φασισμού καθώς και οι σκληρές διώξεις εναντίον τους. Οι Σλαβομακεδόνες που φυλακίστηκαν και εξορίστηκαν στα νησιά αποκαλούνταν *Σιδηρά Μεραρχία* λόγω της

¹¹⁵⁰ Γρίβας Γ. ό. π., σ. 21, 58-63

¹¹⁵¹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 295, Φ: 13\57\99

¹¹⁵² Σβετοζάρ Βουκμάνοβιτς (Τέμπο): ηγέτης των Γιουγκοσλάβων, παρτιζάνων κομμουνιστών. απεσταλμένος του Τίτο την άνοιξη του 1943 στην περιοχή με διευρυμένη στρατιωτική και πολιτική ευθύνη και στόχο τη δημιουργία κοινού στρατηγείου των οργανώσεων Γιουγκοσλαβίας, Ελλάδος, Αλβανίας και Βουλγαρίας, αποβλέποντας στην αυτοδιάθεση των πληθυσμών της Μακεδονίας μετά την απελευθέρωσή της. Ο γιουγκοσλαβικός στρατός, επιδιώκει τη δημιουργία αντάρτικου κινήματος στη Μακεδονία και αντιμετωπίζεται σθεναρά από αντάρτικα τμήματα, επειδή το ΚΚΕ αρνείται σ' αυτή τη χρονική στιγμή την αυτοδιάθεση των Μακεδόνων. (Οικονομίδης Φ, *Οι Προστάτες, η αληθινή ιστορία της Αντίστασης*, Ιωλκός, Αθήνα, 2008, σ. 396-397)

δυναμικότητάς τους. Απαριθμούνται επίσης αναλυτικά τα βασανιστήρια, στα οποία υποβλήθηκαν (φάλαγγα, αυγά, σαρδέλες, άγριο ξύλο), ώστε να τους αποσπάσουν δήλωση, πως είναι Βούλγαροι και θέλουν να φύγουν οικειοθελώς για τη Βουλγαρία.

Ούτε παρόλα αυτά η δική τους πρόθεση είναι αυτή, ούτε και οι κομματικές θέσεις συγκλίνουν στην διατήρηση της ενότητας και της αδελφότητας μεταξύ Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων. Είναι λοιπόν σημαντική η παρέμβαση του καθοδηγητή που μιλά πρώτη φορά για ισότητα μεταξύ Ελλήνων και Μακεδόνων. Τονίζει emphatically πως έχουν κοινά συμφέροντα και κοινό εχθρό¹¹⁵³.

Γι' αυτό άλλωστε οργανώνεται κοινή απεργία από Έλληνες και Μακεδόνες με διπλό στόχο: αύξηση του ημερομίσθιου και περιφρούρηση των θέσεων των Μακεδόνων με αποτέλεσμα την ουσιαστική ένταξή τους στην κοινότητα. Το εγχείρημα αντιμετωπίζεται με βιαιότητα και αναφέρονται ανθρώπινες απώλειες. Μόνος προστάτης εμφανίζεται το ΚΚΕ, στο οποίο αποδίδεται από τους Μακεδόνες απέραντη ευγνωμοσύνη για τις θυσίες του στην υπεράσπιση συκοφαντιών σε δίκες, όπως και για τις διώξεις και τις φυλακίσεις, στις οποίες εμπλέκεται για χάρη τους. «*Το φασισμό εμείς οι Μακεδόνες τον υποφέρουμε τριπλά. Μόνο γιατί είσαι Μακεδόνας, αυτό αρκεί, για να μην έχεις θέση κάτω από τον ήλιο*¹¹⁵⁴».

Στη συνέλευση εξόριστων της Φολεγάνδρου ένας από τους συντρόφους καυχιέται ότι είναι Βούλγαρος κομμουνιστής, από τους πιο παλιούς και τους πιο γερούς στα Βαλκάνια, όπως λέει, ως απάντηση στον διαδεδομένο χαρακτηρισμό *Εαμοβούλγαροι*¹¹⁵⁵. Οι αναφορές επίσης στη μακεδονική γλώσσα είναι συχνές. Οι ηλικιωμένες συζητούν στη γλώσσα τους, όταν τις συνεπαίρνει η συγκίνηση¹¹⁵⁶.

Οι κυβερνητικοί περιγράφονται με τα μελανότερα χρώματα. Βρίζουν, ξυλοφορτώνουν, ληστεύουν, στέλνουν στην εξορία ακόμα και ηλικιωμένους. Μόνο όσοι μιλούν ελληνικά μπαίνουν στα σπίτια τους. Σε μια τέτοια κατάσταση αναφέρεται η αφήγηση για τους επιδρομείς που δέρνουν άγρια την 70χρονη γιαγιά και τη νύφη της βρίζοντάς τες για την καταγωγή τους.

¹¹⁵³ Γρίβας Γ., ό. π., σ. 21-22, 172, 60-61, 169-171, 209

¹¹⁵⁴ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 204-206

¹¹⁵⁵ ό. π., Αθήνα, 1988, σ. 138

¹¹⁵⁶ Γρίβας Γ. ό. π., σ. 62, 178, 150

*Τις είχαν πιάσει απ' τα μαλλιά, τις χτυπούσαν αλύπητα με το ματσούκι και σαν πέσανε λιπόθυμες στο χώμα, τις κλωτσοπατούσανε με τις χοντρές αρβύλες*¹¹⁵⁷.

Τέλος, Σλαβομακεδονοπούλα είναι η όμορφη ηρωίδα, που γίνεται παρανάλωμα του πυρός στο *Η Κόρη της Ήπειρος* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου¹¹⁵⁸. Η εποχή και η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα έχει ανάγκη από σύμβολα, τραγικούς ήρωες που θα εκφράσουν, θα προσωποποιήσουν και θα δικαιώσουν τον αγώνα τους. Οι λογοτέχνες που πέρασαν τα σύνορα κυνηγημένοι και οι ίδιοι, συχνά με κοινά προβλήματα και παραστάσεις, δίνουν χώρο στα κείμενά τους σε πρόσωπα της σλαβομακεδονικής μειονότητας, μολονότι η πολιτική τής ηγεσίας δεν είναι σταθερή και ενιαία. Η επιλογή τους αυτή δεν είναι αναμενόμενη και θα πρέπει να αποδοθεί εκτός των άλλων και στην προσωπική τους επαφή κατά το συγχρωτισμό τους με Σλαβομακεδόνες στις τάξεις του ΔΣΕ.

Συμφιλίωση. Μια θέση, που τονίζεται, κατ' επανάληψη είναι ότι ο ΔΣΕ έχει δύο κεντρικούς στόχους. Ο ένας είναι η εθνική απελευθέρωση και ο άλλος η εθνική συμφιλίωση. Η επιλογή να κλείσει το μυθιστόρημα *Καινούργιοι Άνθρωποι* με τα λόγια του ηλικιωμένου – σοφού της ιστορίας, που επιβραβεύει τις προσπάθειες των νέων για την επικράτηση της ειρήνης και της συμφιλίωσης επιβεβαιώνει την επιθυμία του συγγραφέα να τονίσει ότι κυριαρχεί αυτή η αντίληψη και προσδοκία στις τάξεις του ΔΣΕ. Δεσπόζουσα είναι η άποψη ότι η λήξη αυτού του πολέμου θα εδραιώσει την ειρήνη και την ομόνοια μεταξύ των Ελλήνων. Η τελευταία πρέπει να επιτευχθεί μάλιστα χωρίς τη συμβολή ελληνικών παραγόντων, «ντόπιες βδέλλες», όπως αποκαλούνται, και χωρίς την παρέμβαση ξένων δυνάμεων¹¹⁵⁹.

Αν ανατρέξουμε στα αιτήματα της ίδρυσης του ΕΑΜ- ΕΛΑΣ και στις συμφωνίες που ακολούθησαν την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων θα συμφωνήσουμε ότι το σκεπτικό είναι το ίδιο. Ο ΕΛΑΣ συχνά ταυτίζεται με τον ΔΣΕ. Στην ελληνική ιστορία εξάλλου διαπιστώνουμε ένα παράδοξο φαινόμενο στη διαχείριση της μνήμης. Η Αντίσταση αναδείχθηκε κυρίαρχος παράγοντας στην ιστορική αφήγηση, ενώ αντίθετα ο Εμφύλιος αποσιωπήθηκε κυρίως στον επίσημο

¹¹⁵⁷ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χάρα*, ό. π., σ. 203

¹¹⁵⁸ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Η Κόρη της Ήπειρος», *Αρματομένα χρόνια*, ό. π., σ. 7-18

¹¹⁵⁹ Γρίβας Γ., ό. π., σ. 165, 143, 224

λόγο¹¹⁶⁰. Οι μνήμες του εγκολπώθηκαν στις μνήμες της Αντίστασης, εξαιτίας του πέπλου σιωπής, που περιχαράκωσε τον Εμφύλιο. Η αντιμετώπιση του σκληρού κατακτητή αποτελεί αναμφίβολα σημαντικό στοιχείο στην προσωπική βιογραφία των ανθρώπων που έδρασαν και διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο κατά την περίοδο αυτή με αποτέλεσμα να λειτουργήσει ενοποιητικά στον λόγο των μαρτυριών.

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι και οι συγγραφείς καθώς αφηγούνται την ιστορία τους στον ελληνικό Εμφύλιο, αναφέρονται σε θέσεις και ζητούμενα τόσο της Αντίστασης, όσο και της Απελευθέρωσης. Γράφουν για δύο εποχές, σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσουν εκ των υστέρων τις κομματικές επιλογές. Όπως οι μαρτυρίες, έτσι και τα λογοτεχνικά κείμενα μεταβάλλονται και επανοηματοδοτούνται, επειδή διυλίζονται κάθε φορά από μεταγενέστερες εμπειρίες και απόψεις¹¹⁶¹.

Ο Εμφύλιος για την πεζογραφία της υπερορίας είναι και αδερφοκτόνος πόλεμος. Η πιο χαρακτηριστική αναφορά βρίσκεται στο μυθιστόρημα *Τα Δύο Τάγματα* του Δήμου Ρεντή, όπου συναντάμε δύο αδέρφια που πολεμούν σε αντίπαλα στρατόπεδα. Ο Νώντας και ο Μήτσος επικοινωνούν χωρίς να συναντηθούν, όταν ο δεύτερος αναζητά κάποιο χωριανό με το χωνί του ΔΣΕ και του αποκρίνεται ο αδερφός του, κάνοντας εκκλήσεις «να σταματήσει το μακέλεμα με τα ξενόφερτα ντουφέκια και να πάνε σπίτια τους». Υπεύθυνοι θεωρούνται οι Αμερικάνοι, που χρηματοδότησαν τους εξοπλισμούς των κυβερνητικών. Σε άλλο σημείο τα δύο αγαπημένα αδέρφια αλληλογραφούν και συμπαραστέκονται ο ένας τον άλλον, παρά τις αντιξοότητες. Όμως ο πόλεμος διαρκεί τρία χρόνια και οι φαντάροι «μετράνε τα φθινόπωρα» τις εναλλαγές των εποχών και της φύσης¹¹⁶².

Οι αντάρτες τραγουδούν υπέρ της συμφιλίωσης:

Συναδέλφωση αντάρτες φαντάροι

*φτάνει ο πόλεμος, το αίμα, η σκλαβιά*¹¹⁶³.

¹¹⁶⁰ Βόγλης Π, Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο: επιμ.: Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.ά., ό. π., σ. 61-80

¹¹⁶¹ Μπουσχότεν Ρ., «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», ό. π., σ. 135-155

¹¹⁶² Ρεντής Δ., *Τα δύο Τάγματα*, ό. π., σ. 55-57, 16-17, 22

¹¹⁶³ Ο. π., σ. 32

Κυκλοφορούν προκηρύξεις, οι οποίες γίνονται αφορμή να αποδειχθεί η αδυναμία του ενός τάγματος και η ενότητα του άλλου. Με έντονη τη διάθεση διαχωρισμού μεταξύ καλών και κακών και τον αξιολογικό διαχωρισμό μεταξύ των δύο στρατοπέδων παρακολουθούμε τον ταγματάρχη να επιμένει ότι οι προκηρύξεις είναι από *άλλο τάγμα*, του ΔΣΕ, ενώ προέρχονται από το δικό του, «*που ξεφτάει σα σκοροφαγωμένο πλεχτό, ενώ το δεύτερο δένεται όλο και σφιχτότερα σα φανέλα που πλέκουν τα επιδέξια θερμά χέρια της μάνας για το γιο*¹¹⁶⁴». Ο Ρεντής, μολονότι θέλησε να παρουσιάσει και το *τραύμα του αντιπάλου* δεν απέφυγε τους αφορισμούς και τις κατηγοριοποιήσεις. Η προσωπική εμπλοκή και το πολωτικό κλίμα της μετεμφυλιακής εποχής δεν αφήνει περιθώρια για μετριοπαθείς αναφορές ¹¹⁶⁵. Άλλωστε και η προσχώρηση στρατιωτών του ΕΣ στον ΔΣΕ το ίδιο υποδηλώνει¹¹⁶⁶.

Η ανάγκη για συμφιλίωση τονίζεται και στο *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση. «*Φαντάροι ελάτε να γίνουμε αδερφοί! Της ίδιας μάνας είμαστε παιδιά! Στην ίδια αυλή παίζαμε σαν είμασταν παιδάκια. Στο ίδιο θρανίο καθόμαστε*¹¹⁶⁷».

Το ηχηρότερο μήνυμα συμφιλίωσης βρίσκουμε στο τέλος των *Αφηγήσεων για το ΔΣΕ*, όπου παρακολουθούμε τη συνάντηση των δύο αντίπαλων στρατών τυχαία και σε αντίξοες καιρικές συνθήκες. Οι στρατιώτες του ΔΣΕ κατεβάζουν τους γυλιούς τους σαν παλιοί γνώριμοι και δέχονται τη φιλοξενία των εχθρών του, οι οποίοι κάνοντας βουβή ανακωχή τούς υποδέχονται και τους κερνούν σταφίδα, σοκολάτα και κονιάκ. Συμφωνούν ότι είναι αδέρφια, ανταμώνουν συγγενείς και δίνουν πληροφορίες για τους εξόριστους¹¹⁶⁸. Την επόμενη όσοι ξέμειναν στο εχθρικό μέρος βασανίζονται και στέλνονται για εκτέλεση¹¹⁶⁹. Η συνάντηση στα εχθρικά αντίσκηνα, όπως αυτή στο διήγημα *Ανυπεράσπιστοι* του Δ. Χατζή¹¹⁷⁰, γίνεται στη Νιάλα. Τέλος, στα *Δύο Τάγματα* του Δήμου Ρεντή η φιλική επίσκεψη των φαντάρων του ΕΣ στον πατέρα ενός Ελασίτη

¹¹⁶⁴ Ο. π., σ. 92

¹¹⁶⁵ Ο. π., σ. 82, 77, 88-89

¹¹⁶⁶ Ο. π., σ. 112

¹¹⁶⁷ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 104

¹¹⁶⁸ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 72-73

¹¹⁶⁹ Ο. π., σ. 75

¹¹⁷⁰ Χατζής Δ., *Ανυπεράσπιστοι*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1979, (πρώτη έκδοση 1966)

που σκοτώθηκε στις επιχειρήσεις, παρά την περιγραφή της βαριάς ατμόσφαιρας, ενισχύει το πνεύμα της συμφιλίωσης¹¹⁷¹.

Στο *Πατέρας και γιος* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου ο Τρύφωνας και ο γιος του, Θωμάς πολεμάνε σε αντίπαλα στρατόπεδα. Ο πατέρας είναι βιαίως στρατολογημένος από τον ΕΣ και ο γιος του αντάρτης. Ο πατέρας ντρέπεται, γιατί πολέμησε εναντίον του παιδιού του. Η συνάντησή τους στην κορύφωση του διηγήματος συνδέει τα συναισθήματα των δύο με την καταστροφή του χωριού.

*Η φωτιά πόκαψε το σπίτι, φαίνεται δεν είχε σβήσει ακόμα. Γιατί σαν αγκαλιάστηκαν οι δυο τους και φιληθήκανε σταυρωτά, είδανε ο ένας στ' αλλουνού τα μάτια κάτι φλόγες να χορεύουν*¹¹⁷².

Μολονότι όμως προτείνεται η συναδέλφωση, παράλληλα στο πνεύμα της πόλωσης οι στρατιώτες του ΔΣΕ παρακινούν κατοίκους να πάνε στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και να *μισήσουν θανάσιμα τον εχθρό κι ας μην είναι ξένος σαν τους Γερμανούς*, επειδή *οι μοναρχοφασίστες είναι σκληρότεροι*¹¹⁷³. Σε άλλο σημείο επίσης του μυθιστορήματος δίνεται η εντολή: *Φωτιά και τσεκούρι...Στήστε φούρκα και παλούκι*¹¹⁷⁴.

Αντιπολεμικό πνεύμα - Πόλεμος της Κορέας. Εκτός από την αντίληψη της συμφιλίωσης, και παρά την εκτεταμένη πολεμική θεματική, οι λογοτέχνες της υπερορίας εκφράζουν την αντίθεσή τους στον πόλεμο. Το διήγημα *Μέγα Θηριοτροφείον, Μολώχ (Ρεπορτάζ)*, αποτελεί μια αλληγορία με προσωποποιήσεις στη θεματική του πολέμου. Βίαιες σκηνές και σχόλια για την έλλειψη ανθρωπιάς συγκροτούν ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα που αποπνέει την αντιπολεμική διάθεση των λογοτεχνών¹¹⁷⁵. Το κείμενο αφορά ένα τσίρκο άγριων ζώων χωρίς φύλακα με τα άγρια θηρία να τρελαίνονται από την πείνα, ενώ μπροστά τους θάβονται χιλιάδες κουφάρια ανθρώπων που θα ήθελαν να τα κατασπαράξουν αλλά έμειναν μπροστά τους και τελικά θάφτηκαν σε βαθιά σήψη. Τα θηρία πεθαίνουν και ένα νέο τσίρκο στήνεται

¹¹⁷¹ Ρεντής Δ., ό. π., σ. 38

¹¹⁷² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Πατέρας και γιος», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., 1955, σ. 49-76

¹¹⁷³ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 104-105

¹¹⁷⁴ Ό. π., σ. 120

¹¹⁷⁵ Λουντέμης Μ. «Μέγα Θηριοτροφείον «Ο Μολωχ», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π. σ. 91-96

δίπλα στους λάκκους με το αίμα τους. *Μα τ' είν' ο κόσμος; Το θηριοτροφείο πέθανε, ζήτω το θηριοτροφείο.*

Ο πόλεμος εμφανίζεται σαρκαστικά ως άνθρωπος, που παύει να είναι χωριάτης και εκσυγχρονίζεται.

Τώρα έβαλε τα καλά του, τα σιδερένια του παπούτσια, τις αλυσίδες του κι ήρθε να χορέψει εδώ, στην πόλη. [...] Το κανόνι όλο δούλενε. Είχε βάλει την πόλη στο γουδί και την κοπανούσε. Κουραζόταν το 'να, έπιανε το σκοπό τ' άλλο. Ντάκα ντούκα. Η πόλη έλιωνε σαν ψεύτικη¹¹⁷⁶.

Το σκηνικό που στήνει ο Λουντέμης παραπέμπει στη θηριωδία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η ανασύσταση του τσίρκου υπαινίσσεται τη φρίκη του Εμφύλιου που ακολούθησε. Η βία και η αποκτήνωση σηματοδοτούν μια ολόκληρη εποχή και ο συγγραφέας δε δίνει ίχνος αισιοδοξίας και ελπίδας.

Εξαίρεση αποτελούν στο *Νυχτέρι στη βροχή* του Μενέλαου Λουντέμη οι αναφορές σε περιπτώσεις ανθρωπιάς που έδειξαν Ιταλοί προς Έλληνες στρατιώτες, που τους φυγάδευσαν και τους φιλοξένησαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο¹¹⁷⁷. Ακόμα στο *Το σιδερένιο ποτάμι* συμφιλιοτική είναι η περιγραφή Ρώσων και Αμερικανών στρατιωτών που γίνονται φίλοι και περνούν στιγμές ξένοιαστες με αφορμή μια σκυλίτσα που περιδιαβαίνει τα δυο στρατόπεδα εφαρμόζοντας – όπως λένε – «*το σύστημα των διμερών σχέσεων*¹¹⁷⁸». Το σχόλιο του συγγραφέα για τον *Ψυχρό Πόλεμο* διαφαίνεται εκτός απ' την κύρια αφήγηση και στην αδυναμία των φαντάρων να εξηγήσουν για ποιο λόγο καθιερώθηκε η έκφραση *Σιδηρούν Παραπέτασμα*, ενώ το ποτάμι κατηφόριζε νωχελικά κατά τη Βαλτική και χώριζε τις δύο σκοπιές, τους αντιμέτωπους κόσμους. Ήταν τόσο ειρηνικό και διάφανο... Στα δύο αυτά διηγήματα ο Λουντέμης κάνει σαφή την πίστη του στην ομόνοια και την αλληλεγγύη μεταξύ των λαών και υποστηρίζει την ελπίδα της δημιουργία του νέου μεταπολεμικού κόσμου. Η εστίαση στη ευθύνη του ανθρώπου και η εμπιστοσύνη που δείχνει στον ατομικό παράγοντα αντιδιαστέλλεται ως προς την καχυποψία και την απελπισία του για το ρόλο των κυβερνήσεων. Να σημειώσουμε ότι το κείμενο αποτελεί διήγηση του ήρωα προς τους συγκρατούμενούς του στη Μακρόνησο περιμένοντας τους Αλφαμίτες. Μολονότι

¹¹⁷⁶ Ο. π., σ. 91, 93

¹¹⁷⁷ Λουντέμης Μ., «Νυχτέρι με τη βροχή», *Βουρκαωμένες μέρες*, ό. π., σ. 125-134

¹¹⁷⁸ Ο. π., σ. 137-152

τονίζει την αξία της συμφιλίωσης των αντιπάλων διαφορετικής εθνικότητας καταλήγει θέλοντας να καταδείξει την αντίθεση.

«Κι αυτοί που περιμέναμε δικοί μας αδέρφια μας. [...] Που δυο μήνες πρωτύτερα, λίγο πριν τους περάσουν το σειρήτι του Αλφαμίτη, τα χνώτα μας ζυμώνονταν μες στο ίδιο τσαντήρι.

Ήταν μια νύχτα όλο λάσπη, όλο πίσσα, και βροχή. Κι αυτοί που περιμέναμε δεν ήταν Γερμανοί. Μα ήρθαν...¹¹⁷⁹

Στην περιγραφή των στρατιωτών του ΕΣ σημαντικό στοιχείο αποτελεί η παρουσίαση του ανθρώπινου παράγοντα. Είναι σαφές ότι η στήριξη της προσπάθειας ειρήνευσης και η προσπάθεια αποφυγής του πολέμου δε θα μπορούσε να παρουσιαστεί εναργέστερα παρά με την εστίαση στις ανθρώπινες ιστορίες. Ο Φώτης Ράδος, ο συγγραφέας του ημερολογίου στα *Δύο Τάγματα* έχει συμφωνήσει με την Άννα, τη γυναίκα του να κοιτούν τ' αστέρια κάθε βράδυ σε συγκεκριμένη ώρα, για να αισθάνονται πιο κοντά, ωστόσο αθετεί την υπόσχεσή του από την τρίτη μέρα. Έχει φύγει για το μέτωπο κάνοντας όνειρα για ένα σπίτι στη θάλασσα, όπου θα ζήσουν μαζί με τον μικρό γιο τους¹¹⁸⁰.

Κι όσο ζυγώναμε τον εχθρό, όσο το νιώθαμε που σίμωνεν η άγριαν ώρα, τόσο λαχτάριζαν και καίγανε τα σωθικά, πέτρωνε μέσα μας η καρδιά και σκλήραινε σαν το ξύλο η πέτσα μας κι ήτανε κείνη την ώρα σα να μην είχε ποτέ γελάσει τ' αχείλι μας, σα να μην την άγγιζε ποτέ την καρδιά μας μαλακοσύνη και αγάπη. Τούτες τις στιγμές οι αγάπες όλες, τα ιερά και τ' απόκρυφα, όνειρα και θύμησης πάθια κι εγωισμοί, φόβοι και παλικοροσύνες έρχονται κι αραδιάζονται σε μια γραμμή, σε μια τεντωμένη πύρινη γραμμή που ξεκινάει από την άκρια του ντουφεκιού και τρυπώνει ίσα στην καρδιά του αντιπάλου¹¹⁸¹.

Οι άνθρωποι στις πολεμικές επιχειρήσεις χάνουν αγαπημένους φίλους. Η ύπαρξη υποκοριστικών στο προσκλητήριο των νεκρών καταδεικνύουν τη σημασία που έχουν όσοι χάνονται για αυτούς που συνεχίζουν τον πόλεμο. Δεν είναι απλοί αριθμοί αλλά άνθρωποι, με τους οποίους μοιράστηκαν ένα δύσκολο εγχείρημα, δοκίμασαν από κοινού χαρές, ταλαιπωρίες και το φόβο του θανάτου. Το ίδιο συμβαίνει ακόμα και στη μάνα που βρίσκεται στο άδειο κρεβάτι του γιου της, που σκοτώθηκε στον πόλεμο.

Μα είναι κι άλλα που μετράνε ύστερα απ' τη μάχη. Γυρνάς στ' αμπρί και λείπει ο Γιώργης. Να το σακιδιό του...το παγούρι... το γράμμα που πήρε μόλις εψές...σε καρτερώ να γυρίσεις, καλέ μου, να γυρίσεις... Μουγγό τ' αμπρί. Στο μυαλό σου γυρνάει μια λέξη του Γιώργη, από κείνες που 'χει ο καθένας και τ' αρέσει να τις λέει. Τη θυμάσαι. Την αρπάξεις και την πιπιλάς

¹¹⁷⁹ Ο. π., σ. 138

¹¹⁸⁰ Ρεντής Δ., ό. π., σ. 21, 19

¹¹⁸¹ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ένας καινούργιος σύντροφος», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 83-109

*σαν καραμέλα. Σ' αρέσει και δόστου την πιπιλάς και να την που μετράει. Και να την που πικρίζει. Καίει. Και τη φτύνεις βιαστικά*¹¹⁸².

Στο αντιπολεμικό πνεύμα που χαρακτηρίζει τα κείμενα της υπερορίας μια τόσο αιματηρή σύγκρουση, όπως ο πόλεμος της Κορέας, με εκατόμβες νεκρών, δε μπορεί παρά να σχολιαστεί, εκφράζοντας συγχρόνως την αφοσίωση των λογοτεχνών στις σχετικές αποφάσεις του *ΚΚΕ*, που τάσσεται ενάντια στην αμερικανική επεκτατική πολιτική και την όποια ελληνική συμμετοχή σ' αυτόν τον πόλεμο.

Ο πόλεμος της Κορέας αναδεικνύεται σε διεθνή πολεμική σύρραξη που λαμβάνει χώρα στη διάρκεια του *Ψυχρού πολέμου*. Πρόκειται για μια μικρής εμβέλειας διαμάχη, η οποία δεν παρέμεινε σε τοπικό επίπεδο αλλά μετατρέπεται σε εκτεταμένη σύγκρουση με επιδράσεις -όχι αναίτια -σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό συμβαίνει γιατί εντάσσεται στο πρόγραμμα της αμυντικής πολιτικής των *ΗΠΑ*, όπως διαφαίνεται στην απόρρητη έκθεση του *Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας* (14/4/1950), που υποβάλλεται στον πρόεδρο Τρούμαν (γνωστή ως NSC-68). Σχετίζεται δε άμεσα με την προσπάθεια ανάσχεσης της σοβιετικής επιρροής αλλά και τη διαφαινόμενη οικονομική ύφεση¹¹⁸³.

Η χερσονήσος της Κορέας χωρίζεται τον Σεπτέμβριο του 1945 σε δύο ζώνες κατοχής και στις 26 Ιουνίου η Βόρεια Κορέα, που είναι κομμουνιστική επιτίθεται στην Νότια Κορέα, που βρίσκεται υπό αμερικανική επιρροή. Το κάθε ένα από τα καθεστώτα αρνούνται τη νομιμότητα του άλλου και διεκδικούν την κυριαρχία όλης της χερσονήσου¹¹⁸⁴.

Οι *ΗΠΑ* συγκαλούν άμεσα το *Συμβούλιο Ασφαλείας* του νεοσύστατου *Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών* με αποτέλεσμα να αποφασιστεί η αποστολή βοήθειας από όλα τα μέλη του *ΟΗΕ* στη Νότια Κορέα. Σημειώνουμε ότι η μόνη αρνητική ψήφος είναι αυτή της Γιουγκοσλαβίας, ενώ η Σοβιετική Ένωση έχει αποχωρήσει από τον *ΟΗΕ*

¹¹⁸² Ρεντής Δ., ό. π., σ. 13

¹¹⁸³ Χατζηβασιλείου Ε. «Εξωτερική πολιτική και επιλογή κόσμων», στο: επιμ.: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, Δ2, ό. π., σ. 281-285. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 1-10-2017, *Παγκόσμια Ιστορία*, Β 'τόμος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992, σ. 61-62. «Κορέα, το ξεχασμένο σφαγείο», Κωστόπουλος Τ.

¹¹⁸⁴ Ο.π.. FRUS, Office of The Historian, KOREA, VOL. VII, January 1-June 24 1950

εκφράζοντας την αντίθεσή της στη διατήρηση της έδρας της Κίνας από τον Τσαγκ Κάι – Σεκ, επομένως δεν είναι δυνατόν να ασκήσει βέτο¹¹⁸⁵.

Οι βορειοκορεάτες προελαύνουν και τείνουν να καταλάβουν όλη τη χερσόνησο το καλοκαίρι του 1950¹¹⁸⁶. Παρόλο που κινέζικες δυνάμεις καταφθάνουν προς ενίσχυσή τους¹¹⁸⁷, μετά την επέμβαση των αμερικανικών δυνάμεων με σαρωτικούς βομβαρδισμούς ανακόπτεται η προέλαση των βορειοκορεατών και το μέτωπο σταθεροποιείται την άνοιξη του 1951, καθώς οι τελευταίοι περιορίζονται στον 38^ο παράλληλο¹¹⁸⁸. Τον Ιούνιο του 1951 αρχίζουν οι διαπραγματεύσεις για ειρήνευση, μολονότι οι στρατιωτικές αψιμαχίες συνεχίζονται. Ακολουθεί ένας διετής πόλεμος χαρακωμάτων μέχρι να λήξουν οι διαπραγματεύσεις και να υπογραφεί στις 27 Ιουλίου του 1953 μια «προσωρινή» εκεχειρία, που διαρκεί μέχρι σήμερα¹¹⁸⁹.

Ο πόλεμος αυτός τόσο μακριά από την Ελλάδα την επηρεάζει άμεσα σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Αρχικά εντείνει την αμερικανική υστερία κατά του κομμουνιστικού κινδύνου. Την ίδια στιγμή η χρήση πυρηνικών όπλων εναντίον της Βόρειας Κορέας όχι μόνο δεν αποκλείεται αλλά αποτελεί πιθανή λύση. Παράλληλα προωθούνται σχέδια πολεμικών εξοπλισμών στην Αμερική και στις χώρες που καρπώνονται το *Σχέδιο Μάρσαλ*. Μ' αυτόν τον τρόπο οι εξαγγελίες για ραγδαία ανασυγκρότηση και εκβιομηχάνιση της Ελλάδας παρακάμπτονται. Η μετεμφυλιακή ελληνική οικονομία θα πρέπει να περιοριστεί στους τομείς της γεωργίας και του τουρισμού, εφόσον ο στρατιωτικός προϋπολογισμός δεν μπορεί να μειωθεί¹¹⁹⁰.

Σε πολιτικό επίπεδο, ενώ μέχρι την έκρηξη του πολέμου της Κορέας ευνοούνται ή τουλάχιστον εγκρίνονται οι προσφυλίες στη Δύση φιλελεύθερες κυβερνήσεις με την προϋπόθεση να είναι αντικομμουνιστικών θέσεων και να αποκλείουν οποιαδήποτε συνεργασία με την Αριστερά, μετά τη σύρραξη προωθούνται

¹¹⁸⁵ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1950*, Παπαζήση, Αθήνα, 1977, σ. 133-134

¹¹⁸⁶ FRUS, Office of The Historian, 1950, KOREA, VOL. VII, June 24-30, 1950

¹¹⁸⁷ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1950*, ό. π., σ. 179-180

¹¹⁸⁸ FRUS, Office of The Historian, VOL. VII, July 1-September 15 1950

¹¹⁸⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΣΤ, Αθήνα, 2000, σ. 240, 243-244

¹¹⁹⁰ Αλεξανδρής Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων», στο: *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, ό. π., σ. 108-126. Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1950*, ό. π., σ. 133-134

πιο αυταρχικές και απόλυτες πολιτικές επιλογές¹¹⁹¹. Επειδή η κυβέρνηση Πλαστήρα κρίνεται ιδιαίτερα μετριοπαθής -ενδεικτικά αναφέρουμε την άρνησή της να συμμετάσχει η χώρα μας έστω και με μικρή στρατιωτική δύναμη στην κορεατική σύγκρουση-¹¹⁹², προετοιμάζεται η αντικατάστασή της από ένα δεξιότερο σχηματισμό, ο οποίος θα σταθεί σθεναρά απέναντι στην κομμουνιστική απειλή. Η λύση που δρομολογείται είναι η κάθοδος του Παπάγου στη πολιτική κόνιστρα. Η υλοποίηση αυτής της επιλογής, η οποία φαίνεται ιδανική και συμφέρουσα δε γίνεται άμεσα. Η κυβέρνηση αλλάζει, πρωθυπουργός γίνεται ο Σοφοκλής Βενιζέλος και στις 21 Οκτώβρη 1950 ξεκινά το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα, που αριθμεί 3.500 άντρες¹¹⁹³.

Οι διώξεις κατά της Αριστεράς εντείνονται και ο Αλ. Σβώλος εκφράζει εύστοχα την απογοήτευση της Αριστεράς σχετικά με την εφαρμογή των μέτρων επιείκειας τον Αύγουστο του 1950:

Επειδή ο 38^{ος} παράλληλος διέρχεται κάπου πλησίον των Αθηνών, η Κυβέρνησις κατέληξε να εγκαταλείψη τα «μέτρα επιείκειας» ή «δικαιοσύνης», τα οποία είχε η ίδια εξαγγείλει. Το αληθές είναι ότι πολύ πριν η Βόρεια Κορέα επιτεθή κατά της Νότιας, η επίθεσις της δεξιάς κατά των άνω μέτρων είχε υποβοηθήσει την εντός των κόλπων της κυβερνήσεως ευθυγράμμισιν ωρισμένων μελών της προς την «εθνικόφρονα» αντιπολίτευσιν¹¹⁹⁴.

Στα λογοτεχνικά κείμενα που εκδίδονται στο Βουκουρέστι οι λογοτέχνες παρουσιάζουν την απόλυτα αντιπολεμική τους θέση αναφορικά με αυτόν τον πόλεμο. Είναι άξιο προσοχής ότι τα αντανάκλαστικά τους λειτουργούν άμεσα για το ζήτημα του πολέμου της Κορέας σε αντίθεση με άλλα θέματα της επικαιρότητας, τα οποία παρακάμπτουν. Επισημαίνουμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η θέση του ΚΚΕ είναι ξεκάθαρα αρνητική στη συμμετοχή των Ελλήνων στο πολεμικό αυτό εγχείρημα¹¹⁹⁵.

Η Αξιώτη ακολουθεί «τη μέθοδο του φωτογράφου που περιπλανιέται και καταγράφει ό,τι προλάβει¹¹⁹⁶» από τη ζοφερή πολιτική πραγματικότητα. Στο διήγημά της *Το Ραδιόφωνο στο Σύντροφοι Καλημέρα!* αποτυπώνει μια σκηνή ενδεικτική του κλίματος της εποχής σχετικά με τον πόλεμο της Κορέας. Δύο ανάπηροι άντρες

¹¹⁹¹ Ο. π., σ. 99

¹¹⁹² Ο. π., σ. 139

¹¹⁹³ Ο. π., σ. 168

¹¹⁹⁴ Ο. π., σ. 142

¹¹⁹⁵ Κασσιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 179, 181

¹¹⁹⁶ Αξιώτη Μ., «Η αποστάτισσα», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

συναντιούνται σε μια πλατεία¹¹⁹⁷. Ο ένας έχει πολεμήσει στην Κορέα κι ο άλλος με τον ΕΛΑΣ στην Αλβανία. Όταν ο πρώτος αποπειράται να δώσει ελεημοσύνη στον άλλον, επειδή δεν προβλέπεται να πάρει σύνταξη, ο παλιός Ελασίτης τον κατηγορεί και τον ειρωνεύεται *«για τα αμερικάνικα ρούχα που φορεί»*. Η συγγραφέας παρουσιάζει τον πολεμιστή της Κορέας να φεύγει αναστατωμένος και ντροπιασμένος. *«Τι να σκούπισε άραγε; Τον ιδρώτα ή τα δάκρυα¹¹⁹⁸;»*

Η κοινή αντίδραση των δύο ταγμάτων του Δήμου Ρεντή στην επιστράτευση συμυγκνώνει τα αντιπολεμικά αισθήματα του συγγραφέα και αποτυπώνει ξεκάθαρα την άρνηση των ανθρώπων να αποδεχτούν τις αποφάσεις των κυβερνώντων, που δημιουργούν εντάσεις και οδηγούν στη βία και τον πόλεμο. Ειδικά για τη συμμετοχή της Ελλάδας η απάντηση είναι κατηγορηματική. *«Η «Πατρίς» του Κολοκουντή¹¹⁹⁹ ας πάει. Η δικιά μας έχει πληγές να κλείσει. Να ταγίσει στόματα νηστικά. Να δροσίσει λαρύγγια. Να σκεπάσει γυμνά κόκαλα¹²⁰⁰»*.

Ο συγγραφέας είναι ευρηματικός στον τρόπο που χρησιμοποιεί, για να περιγράψει τη μεταστροφή των στρατιωτών. Η άρνηση στράτευσης στην Κορέα *«θα ξεκαθαρίσει τα πρόβατα που θα σφαχτούν από τα ελεύθερα κατσίκια¹²⁰¹»*. Στην απόφαση της διοίκησης να λάβουν μέρος στον πόλεμο της Κορέας η συσσωρευμένη πίεση εκδηλώνεται, εφόσον οι στρατιώτες κινητοποιούνται, αναζητούν να προασπίσουν τα δικαιώματά τους και συσπειρώνονται. Δέχονται μάλιστα απειλές για αναμόρφωσή τους στο στρατόπεδο της Μακρονήσου.

Όταν ο Ταγματάρχης ανακοινώνει τη συμμετοχή στον πόλεμο της Κορέας, *«γιατί κινδυνεύουν από τον κομμουνισμό»* εγείρει την αγανάκτηση των στρατιωτών, επειδή επιθυμούν να γυρίσουν σπίτι τους. Είναι η πρώτη φορά που εκφράζουν αντιρρήσεις και δημιουργείται αναστάτωση. Είναι εύγλωττη η αντίδραση ενός φαντάρου στην παρότρυνση να πολεμήσουν σαν τους τριακόσιους του Λεωνίδα. Φωνάζει ότι οι *«τριακόσιοι είναι με τους αντάρτες και οι Πέρσες είναι οι αρχηγοί του»*

¹¹⁹⁷ Αξιώτη Μ., «Το ραδιόφωνο», ό. π., σ. 132-156

¹¹⁹⁸ ό. π., σ. 132-156

¹¹⁹⁹ Το γιωτ ανήκει στον εφοπλιστή Ιάσονα Κολοκουντή (του κορυφαίου εφοπλιστικού ομίλου των αρχών του 20^{ου} αι.), την κόρη του οποίου έχει παντρευτεί ο Μέγαρχος

¹²⁰⁰ Ρεντής Δ., *Τα δύο Τάγματα*, ό. π., σ. 106

¹²⁰¹ ό. π., σ. 86-87

και τον οδηγούν με βίαιο τρόπο στη διοίκηση. Οι φαντάροι του ΕΣ αρνούνται να συμμετάσχουν στον πόλεμο της Κορέας και οι γονείς διαμαρτύρονται για τα παιδιά τους.

-Φτάνει το αίμα!

-Μην πάτε πουθενά¹²⁰².

Νεότητα- Μόρφωση - Αισιοδοξία. «Η ενθουσιώδης και ρωμαλέα επίκληση της Νιότης συναρτημένη αρχικά με τα συμφραζόμενα του μεσοπολέμου¹²⁰³», αλλάζει περιεχόμενο κατά την περίοδο της Κατοχής. Συνδέεται στον ελλαδικό χώρο με τα αιτήματα της Αντίστασης και τη μεγαλειώδη εξάπλωση της ΕΠΟΝ¹²⁰⁴, η οποία περιλαμβάνει περίπου το 50% των νέων μεταξύ 15-25 χρονών¹²⁰⁵.

Στην υπερορία ελλείπει κυβερνητικής λογοκρισίας γράφονται κυρίως κείμενα που αφορούν τον Εμφύλιο και μάλιστα από συγγραφείς μικρότερης ηλικίας με αφορμή λογοτεχνικούς διαγωνισμούς ή με σκοπό τη δημοσίευση στις εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής. Περιλαμβάνονται στην εκδοτική προσπάθεια με τον τίτλο *Βιβλιοθήκη της Νεολαίας*.

Εξετάζουμε τα συγκεκριμένα βιβλία, για να αποδώσουμε ολοκληρωμένη την εικόνα των εκδόσεων, παρόλο που στην πλειονότητά τους δε γράφονται από αναγνωρισμένους λογοτέχνες αλλά από νεαρά μέλη του ΚΚΕ. Εξάλλου η φωνή των νέων στα πρωτόλεια αυτά έργα τους έχει αξία για την απόδοση της ιστορικής πραγματικότητας. Η ηλικία των συγγραφέων και η απειρία τους προσδίδουν στην αξία τους λόγω της αμεσότητάς τους. Αποτελούν αδιαμεσολάβητες καταγραφές μιας κοινωνικής ομάδας, χρήσιμες για την πλαισίωση της ιστορικής αφήγησης. Θυμίζουμε άλλωστε το ενδιαφέρον του *Λογοτεχνικού Κύκλου* για τη στήριξη και την ανάδειξη της

¹²⁰² Ρεντής Δήμος, *Τα δύο Τάγματα*, ό. π., σ. 62-65, 104-105

¹²⁰³ Μπογιατζής Β., «Μοντερνισμός και γλωσσική κατασκευή την Νιότης: η συγκρότηση της Νεολαίας στον δημόσιο λόγο του Μεσοπολέμου», *Νέα Εστία*, Νοέμβρης 2010, τ.χ. 1838, 655-690

¹²⁰⁴ Καστρινάκη Α., *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό. π., σ. 197-200. Βαρών – Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και Νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 82-113, 237-514

¹²⁰⁵ Βερναρδάκης Χ., & Μαυρή Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1991, σ. 40

δουλειάς των νέων επίδοξων συγγραφέων¹²⁰⁶, σε αντίθεση πολλές φορές με την αυστηρότητα που αντιμετωπίζονται καταξιωμένοι συγγραφείς, όπως ο Δ. Χατζής και η Μ. Αξιώτη¹²⁰⁷.

Συγκεκριμένα το *Ποιήματα και Πεζά των παιδιών μας*¹²⁰⁸ εκδίδεται το Δεκέμβριο του 1953 με τιράζ 3.000 και τα διηγήματα, που περιλαμβάνει προέρχονται από τον λογοτεχνικό διαγωνισμό των περιοδικών *Επονίτης* και *Αετόπουλα*.

Στο *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)* τα διηγήματα προέρχονται κατά κύριο λόγο από τα έντυπα: *Νέα Γενιά*, *Νέος Μαχητής*, *Επονίτης*, *Η φωνή του Φερραίου*, *ΕΠΟΝ* Ρούμελης, *Τα Ελεύθερα Γράμματα*. Επίσης υπάρχουν λίγα αποσπάσματα από εκτενέστερα κείμενα, όπως το *Μακρόνησος* του Γ. Λαμπρινού και το βιβλίο *Ηρωική Πορεία* του Σ. Γιαννακόπουλου¹²⁰⁹.

Στο βιβλίο *Ο δρόμος της λεβεντιάς*¹²¹⁰ με ημερομηνία έκδοσης τον Αύγουστο του 1954 τα περισσότερα αφηγήματα είναι ανυπόγραφα, εκτός από τα κείμενα λογοτεχνών που βρίσκονται σε μεγαλύτερη ηλικία και δραστηριοποιούνται στον εκδοτικό μηχανισμό και τον Τύπο, όπως η Έλλη Αλεξίου, Δήμος Ρεντής και ο Απόστολος Σπήλιος.

Τέλος, εκδίδεται το *Πολεμώντας για τη λευτεριά*, ένα σύντομο αφήγημα 77 σελίδων. Το θέμα του κειμένου είναι η πορεία του 579 τάγματος του ΔΣΕ, οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι μαχητές του και οι νικηφόρες επιδρομές του¹²¹¹. Το αφήγημα εστιάζει σε ζητήματα που αφορούν την κατάσταση των νέων μαχητών και ιδιαίτερα στην πειθαρχία, την οποία οφείλουν να επιδείξουν οι νέοι στους ανωτέρους τους. Είναι ενδιαφέρον ότι οι στρατιώτες δεν δείχνουν να ενοχλούνται, όταν ο έλεγχος είναι αυστηρός και οι απαιτήσεις υπερβολικές. Μολονότι πρόκειται για νεαρούς, ενθουσιώδεις μαχητές δεν διαμαρτύρονται για τη σχολαστικότητα στην επιθεώρηση. Αντίθετα αποδέχονται τις αποφάσεις και τις επιλογές της διοίκησης εκθειάζοντας τόσο

¹²⁰⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 294, Φ. 13\56\72,

¹²⁰⁷ Πούλου Ε., *Η «Επιτροπή Διαφώτισης» του ΚΚΕ και η ελληνική πεζογραφία στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, ό. π., σ. 44-47

¹²⁰⁸ *Ποιήματα και Πεζά των παιδιών μας*, ό. π.

¹²⁰⁹ *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π.

¹²¹⁰ *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π.

¹²¹¹ Αναστασιάδη Μ., *Πολεμώντας για τη λευτεριά*, ό. π.

την αναγκαιότητα, όσο και της αποτελεσματικότητά τους. Υπομένουν επίσης αγγύστα την τιμωρία στις τυχόν αβλεψίες τους¹²¹². Ακόμα, όπως στα περισσότερα κείμενα, που αναφέρονται στην πορεία του ΔΣΕ, οι νέοι αντιμετωπίζουν τις δύσκολες καταστάσεις και τις σοβαρές ελλείψεις με χιούμορ και χαλαρότητα¹²¹³. Η σκηνή του κούρεματος των μαχητών και μαχητριών, όπου ο ένας κοροϊδεύει τον άλλον για το αλλόκοτο κούρεμά του παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της επίδοξης κομμώτριας-διμοιρίτισσας είναι δηλωτική του αυθορμητισμού και της αισιοδοξίας τους. Στο κείμενο ο συγγραφέας επίσης υπεραμύνεται της εθνικής συμφιλίωσης, καθώς παρουσιάζει ένα μαχητή να καλεί με τηλεβόα τους μαχητές του ΕΣ «να μην τους πολεμούν», γιατί είναι αδέρφια¹²¹⁴.

Η στόχευση αυτών των εκδόσεων, όπως προκύπτει από την επιλογή των κειμένων, τη θεματική τους και το γενικότερο ύφος τους είναι σαφώς εξαιρετικά διδακτικός και απευθύνεται ακόμα και σε μικρά παιδιά. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε αρχικά λόγω της έμφασης που δίνεται στις ιστορικές αναφορές. Η ιστορική συνέχεια αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την ανθολόγησή τους και μάλιστα τηρείται αυστηρά η χρονική σειρά των γεγονότων.

Στο βιβλίο *Ο δρόμος της λεβεντιάς* τα λογοτεχνικά αποσπάσματα αφορούν την Τουρκοκρατία και την Ελληνική Επανάσταση. Η επαναστατικότητα του Ρήγα, η γενναιότητα του *Ιερού Λόχου*, ο ηρωισμός των Σουλιωτών και η αναμέτρηση των ανθρώπων με τον εαυτό τους στην πολιορκία του Μεσολογγίου αποτελούν γεγονότα τα οποία οι νέοι που μεταφέρθηκαν στις Ανατολικές χώρες αξίζει να γνωρίζουν. Ο σκοπός τέτοιου είδους εκδόσεων είναι η αξία της μετάδοσης της μνήμης στις νεότερες γενιές και η ανάπτυξη αισθήματος ευθύνης για τη συνέχιση του αγώνα. Επομένως τα ιστορικά γεγονότα, αναδεικνύονται κεντρικό στοιχείο της λογοτεχνικής παραγωγής των βιβλίων της *Βιβλιοθήκης της Νεολαίας*. Ωστόσο οι αντιστοιχίες με την πρόσφατη ιστορία της Ελλάδας που βίωσε τη βαναυσότητα του Β' Παγκόσμιου και τον αιματηρό Εμφύλιο είναι εμφανείς. Η Ελληνική Επανάσταση με τα γεγονότα και τα πρόσωπά της λειτουργεί υπαινικτικά για την εποποιία του ΔΣΕ παρά την ήττα ή καλύτερα εξαιτίας της.

¹²¹² Ο. π., σ. 9-10, 17,

¹²¹³ Ο. π., σ. 19

¹²¹⁴ Ο. π., σ. 48

Πιο εύλωτη είναι η αναφορά στο ρόλο των Άγγλων που απομυζούν την ρημαγμένη οικονομία της χώρας, πριν προλάβει να χαρεί την ελευθερία της. Η παρέμβασή τους αποκαλείται *θανατερό σφιχταγκάλιασμα*¹²¹⁵. Επιπλέον περιλαμβάνονται κείμενα με θεματική από τη σύγχρονη ιστορία. Συγκεκριμένα ασχολούνται με ζητήματα που δεν έχουν απασχολήσει ιστορικούς και λογοτέχνες, όπως η επανάσταση του Ίλιντεν, και οι απάνθρωπες συνθήκες που καταγράφονται στον πειθαρχικό ουλαμό Καλπακίου¹²¹⁶. Πολλές από τις ιστορίες αφορούν πραγματικά πρόσωπα και γεγονότα. Σε σημείωμα προς την *Επιτροπή* επισημαίνεται ότι δε θα έπρεπε να αναφέρεται το όνομα κάποιου αγωνιστή, γιατί στα επόμενα χρόνια «λύγισε και παραδόθηκε»¹²¹⁷. Η αγωνία των πολιτικών προσφύγων να μην αμαυρώσουν την κομματική παρουσία είναι πολύ μεγάλη.

Θα επιμείνουμε στην απόδοση του ύφους των κειμένων που δημοσιεύονται από τη σειρά *Βιβλιοθήκη Νεολαίας*, γιατί διαπιστώνουμε διαφορετικά χαρακτηριστικά και νέα στοιχεία στον τρόπο πραγμάτευσης των θεμάτων. Οι νέοι των *Λαϊκών Δημοκρατιών* γράφουν με μεγαλύτερη ελευθερία κυρίως στην έκφραση και όχι στη θεματική, όπου αναπαράγουν στερεότυπα και υιοθετούν τον απόλυτο λόγο της κομματικής γραμμής.

Οι νέοι λογοτέχνες γράφουν με αυθορμητισμό, που τους εξασφαλίζει η ηλικία τους και επιλέγουν θέματα που αφορούν την δράση νεολαίων που ενήργησαν αψηφώντας τις συνέπειες των πράξεών τους. Συχνά μάλιστα στις περιγραφές τους οδηγούνται στον μελοδραματισμό. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του διηγήματος: «*Με τίποτα δε θα μπορέσετε να σκοτώσετε στην καρδιά της νεολαίας τον πόθο για την ειρήνη*». Η επιλογή της φράσης ως τίτλου προέρχεται από την απολογία του Νίκου Νικηφορίδη¹²¹⁸, ο οποίος εκτελέστηκε και καταδεικνύει τόσο την οξύτητα και την πόλωση, όσο και τη διάθεση των φιλόδοξων, νέων πεζογράφων να εκφράσουν την

¹²¹⁵ «Ενάντια στην τυραννία του Όθωνα», *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π., σ. 29-39

¹²¹⁶ «CAObODA Λευτεριά ή Θάνατος», «Καλπάκι», ό. π., σ. 33-35, 36-42

¹²¹⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\49\42

¹²¹⁸ Ο 23χρονος εκτελέστηκε στη Θεσσαλονίκη, επειδή συγκέντρωνε υπογραφές για την έκκληση ειρήνης της Στοκχόλμης με αίτημα την κατάργηση των πυρηνικών όπλων και τον αφοπλισμό. Νικηφορίδη Ζ., «Το τραγούδι του νεκρού αδερφού», Νικηφορίδη Ο. «Αν είχε δέκα ζωές, πάλι θα τις έδινε», στο: επιμ. Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, ό. π., σ. 359-372, 373-376 Δαμασκηνός Δ., *Τα πλοία άραζαν στην όχθη της καρδιάς μας*, ό. π., σ. 246

αγωνιστική παρουσία τους στο λογοτεχνικό και πολιτικό σκηνικό¹²¹⁹. «Θα βαστάζω, μητέρα, όσες θύελλες κι αν ξεσπάσουν πάνω μου γράφει ένας Επονίτης στο τελευταίο του γράμμα¹²²⁰». Επίσης ένας άλλος στο τελευταίο του τραγούδι αφήνοντας λίγα λόγια στους συντρόφους του εύχεται να *μη βγει κανένας δηλώσιος από τις γραμμές της ΕΠΟΝ*. Το συγκεκριμένο διήγημα βραβεύτηκε με το α΄ βραβείο λογοτεχνίας στο *Φεστιβάλ Βερολίνου*¹²²¹. Οι νέοι στο *Ζήτω η Δημοκρατία* αποχαιρετούν θερμά επιφανείς ξένους που έχουν έρθει για βοήθεια στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας αλλά η αστυνομία τους χτυπά άγρια, ενώ εκείνοι μένουν *άφοβοι και φλογεροί νεολαίοι*. Στη φοιτητική λέσχη οι φοιτητές τραγουδούν τη Μασσαλιώτιδα, όπως και στο Στάδιο σε γιορτή που διοργανώνει ο Μεταξάς¹²²². Στο *Κάτω ο φασισμός* η στρατευμένη νεολαία εκφράζει την αντίθεσή της με *«ακράτητο ενθουσιασμό»*, ώστε να μην μπορεί να επιβληθεί η τάξη από τους ανώτερους αξιωματικούς¹²²³. Στο ίδιο πνεύμα το *Έλαμψε η Ακρόπολη* αφορά το κατέβασμα της χιτλερικής σημαίας από τον Μανώλη Γλέζο και τον Απόστολο Σάντα¹²²⁴.

Η έντονη παρουσία της βίας με εκτενείς περιγραφές αποτρόπαιων εικόνων χαρακτηρίζει τα συγκεκριμένα κείμενα. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το έντονο αίσθημα θυμού και η διάθεση αντεκδίκησης προς τους Έλληνες πολιτικούς αντιπάλους διαχέεται πιο απροκάλυπτα, ειδικά όποτε πραγματεύονται την παρουσία των εκπροσώπων του ΕΣ. Αυτό συμβαίνει κυρίως στα κείμενα μικρότερων σε ηλικία συγγραφέων λόγω του νεανικού τους ενθουσιασμού¹²²⁵

Παράλληλα διαπιστώνουμε ότι η χρήση στερεότυπων χαρακτηρίζει τα κείμενα που καταθέτουν οι νέοι. Οι κακοί είναι πάντα οι Ταγματασφαλίτες, η Αστυνομία και οι Άγγλοι. Αποκαλούνται *«ντόπιοι λακέδες, εγκληματικές ληστοσυμμορίες»* και βρίσκονται *στα χνάρια των χιτλερικών*. Όλοι ενεργούν υπόγεια και διενεργούν οργανωμένα επιθέσεις, βασανισμούς και δολοφονίες κατά των καλών νέων, αγωνιστών

¹²¹⁹ «Με τίποτα δε θα μπορέσετε να σκοτώσετε στην καρδιά της νεολαίας τον πόθο για την ειρήνη», *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π., σ. 114-115

¹²²⁰ «Είμαι Επονίτης», ό. π., σ. 105-108

¹²²¹ Γιαννόπουλος Κ., «Το τελευταίο τραγούδι», ό. π., σ. 109-110

¹²²² «Ζήτω η Δημοκρατία», ό. π., σ. 51-54

¹²²³ «Κάτω ο φασισμός», ό. π., σ. 55-56

¹²²⁴ «Έλαμψε η Ακρόπολη», ό. π., σ. 58-59

¹²²⁵ Αναστασιάδη Μ., *Πολεμώντας για τη λευτεριά*, ό. π., σ. 38-39, 52, 56,

και κυρίως κατά των Επονιτών¹²²⁶. Οι αναφορές επώνυμες πολλές φορές αφορούν συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Στο διήγημα *Χρήστος Μαλτέζος*¹²²⁷ περιγράφονται εκτενώς τα σκληρά βασανιστήρια που υπέστη ο νεαρός κομμουνιστής το 1936. Φάλαγγα, ορθοστασία, κάρφωμα πετάλων και δεκαήμερη απεργία πείνας μέχρι την εκτέλεσή του, κατά την οποία πεθαίνει φωνάζοντας «Ζήτω το ΚΚΕ». Ανάλογης βιαιότητας οι περιγραφές στο *Πέπος Καλαμπαλίκης*¹²²⁸, όπου τα *Τάγματα Ασφαλείας* κάνουν πλιάτσικο και βασανίζουν ηλικιωμένους. Επίσης βάζουν φωτιές και «πιάνουν τρεις, τους ανοίγουν τα κεφάλια με σκεπάρνια και τους μπήγουν ξιφολόγχες». Το ίδιο συμβαίνει με τον πρωταγωνιστή που τρέχει να πάρει ένα όπλο που περισσεύει και τον σκοτώνουν με ξιφολόγχη διαπερνώντας την κοιλιά και το στήθος του¹²²⁹. Ο Περικλής Οικονόμου – Γαζής¹²³⁰, τον οποίο φοβούνται ακόμα και οι εχθροί του, στο ομώνυμο διήγημα από το *Ο δρόμος της λεβεντιάς* βασανίζεται για είκοσι τέσσερις ώρες και στη συνέχεια «τον πετάνε στο δρόμο, για να πεθάνει, αλλά εκείνος γιατρεύεται¹²³¹». Η Παναγιώτα Σταθοπούλου¹²³² στο ομώνυμο διήγημα «ορμάει υψώνοντας τη σημαία που κρατούσε μπροστά στο τανκ, για να το σταματήσει και την αρπάχνουν οι σιδερένιες αλυσίδες και την πετάν παραπέρα κουβάρι, τυλιγμένη με τη σημαία...¹²³³». Ένας φοιτητής που του σπάνε δύο πόδια στην Ασφάλεια οδηγείται από τους συντρόφους του στην απολογία του¹²³⁴. Τέλος, δώδεκα Επονίτισσες ατιμάζονται σε μια εκκλησία και

¹²²⁶ «Λεύτερη Κύπρος σε λεύτερη Ελλάδα», «Μάθημα στους επιδρομείς», *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π., σ. 118-120, 121-123. Μαυροειδή – Παπαδάκη Σ., «Η μάχη της Καλλιθέας», «Μετά τη Βάρκιζα», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 26-27, 37-38

¹²²⁷ Ο θάνατός του ήταν αποτέλεσμα φρικτών βασανιστηρίων στα οποία τον υπέβαλαν τα όργανα της μεταξικής δικτατορίας, *Ριζοσπάστης*, 18-11-2001, «Ο κομμουνιστής ήρωας Χρήστος Μαλτέζος», Πετρόπουλος Γ.

¹²²⁸ Ο Πέπος Καλαμπαλίκης σε ηλικία 14 χρόνων συνελήφθη από ταγματασφαλίτες στην Καισαριανή και όταν αρνήθηκε να μαρτυρήσει βασανίστηκε μέχρι θανάτου (18 Αυγούστου 1944). *Ριζοσπάστης*, 5-5-2015

¹²²⁹ «Πέπος Καλαμπαλίκης», *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π., σ. 74-75

¹²³⁰ Ο Γαζής, καπετάνιος του ΔΣΕ, είναι γνωστός στους συμπολεμιστές του, γιατί πρωτοστατεί στη δημιουργία ιππικού τμήματος. <http://kokkinosfakelos.blogspot.com/2012/05/blog-post.html>

¹²³¹ «Περικλής Οικονόμου Γαζής», *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π., σ. 97-98

¹²³² Η Σταθοπούλου, μια κοπέλα 19 χρόνων κομματιάζεται από τις ερπύστριες γερμανικού τανκ στις 22 Ιουλίου 1943. <https://atexnos.gr/>

¹²³³ «Παναγιώτα Σταθοπούλου», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 20

¹²³⁴ «Επονίτες», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 89-101

άλλες δεκαοκτώ πετάγονται από τον Όλυμπο, ενώ μια κοπέλα, η Ισμήνη Δημητρίου μέλος της *ΕΠΟΝ* δολοφονείται, διαμελίζεται και την πετάνε στους δρόμους της Δράμας¹²³⁵.

Στο *Εξετάσεις στα Γυμνάσια το καλοκαίρι του 1944* δίνεται η ατμόσφαιρα του κινδύνου, του φόβου και της αβεβαιότητας, που αφορά καθηγητές και μαθητές.» *Ζούσαν την ηρωική εποποιία τους παίζοντας τη ζωή τους κορώνα γράμματα. Όλα είναι επικίνδυνα. Εδώ ριμοκινδυνεύουμε κάθε λεπτό της ύπαρξής μας...*¹²³⁶».

Αντίθετα στον πρόλογο του *Ποιήματα και πεζά νέων και των παιδιών μας*, διαβάζουμε για «τους απέραντους ορίζοντες για μόρφωση και προκοπή που ανοίχτηκαν στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και τη *λαχτάρα των χτεσινών αγροτόπουλων να γίνουν άξιοι αγωνιστές του λαού στο υπόδειγμα του Νίκου Μπελογιάννη*¹²³⁷».

Αλιεύουμε συχνές αναφορές από τη σχολική ζωή και τη διαχείριση των σχέσεων μεταξύ μαθητών και δασκάλων με έμφαση στην αυτοκριτική που κάνουν οι νεαροί μαθητές και την αυτοβελτίωση την οποία επιτυγχάνουν. Η έννοια της αυτοκριτικής είναι δεσπόζουσα στην κομματική καθοδήγηση και επηρεάζει όπως φαίνεται και το εκπαιδευτικό σύστημα. Δύο αγόρια στο *Οι Αχώριστοι* του Κ. Κατσαμάνη ομολογούν ότι δε διάβασαν, γιατί πήγαν σινεμά. Ο καθηγητής δεν τους επιπλήττει αλλά μόνοι τους αναρωτιούνται πότε θα βάλουν τέρμα σ' αυτήν την επιβλαβή κατάσταση¹²³⁸. Στο *Έτσι σωθήκαμε* μιας νεαρής συγγραφέως από τη Στάρα Ζαγορά Βουλγαρίας, ένα παιδί από τις *Λαϊκές Δημοκρατίες*, παρουσιάζεται στον επίλογο του διηγήματος με πλήρη συναίσθηση των επιδόσεών του, γιατί αυτοαξιολογείται και αναγνωρίζει τη συμβολή των ανταρτών στη δική του σωτηρία και τη φυγάδευση κι άλλων παιδιών¹²³⁹. Τέλος, μια μικρή στο διήγημα με το εύγλωττο τίτλο *Η Αυτοκριτική μου* μετανιώνει και έχει βασανιστικές ενοχές που δε μαρτύρησε μια απλή παιδική ζημιά της¹²⁴⁰.

¹²³⁵ «Μετά τη Βάρκιζα», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 37-38

¹²³⁶ «Εξετάσεις στα Γυμνάσια το καλοκαίρι του 1944», *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π., σ. 78-80

¹²³⁷ *Ποιήματα και πεζά νέων και παιδιών μας*, ό. π., σ. 5

¹²³⁸ Κατσαμάνη Κ., «Οι Αχώριστοι», *Ποιήματα και πεζά νέων και παιδιών μας*, ό. π., σ. 63-64

¹²³⁹ Μακρίδου Τ., «Έτσι σωθήκαμε», ό. π. σ. 79-80

¹²⁴⁰ Ρήγα Σ., «Η Αυτοκριτική μου», ό. π., σ. 87-89

Παραθέτοντας συγκεκριμένα αποσπάσματα θα επιμείνουμε σε ορισμένα χαρακτηριστικά των κειμένων, τα οποία παρουσιάζουν διαφοροποίηση από τις εκδόσεις άλλων λογοτεχνών προσπαθώντας να καταδείξουμε βασικά στοιχεία της συγκεκριμένης κοινότητας μνήμης. Αρχικά διαπιστώνουμε την απροκάλυπτη τάση για εξιδανίκευση και την υπερβολή στην απόδοση ειδικά του ηρωισμού των ανταρτών, όπως και στα κείμενα των μεγαλύτερων συγγραφέων. Δύο αντάρτες κυνηγημένοι από τους μπουραντάδες σκοτώνονται. Ο Τσανακαρίδης Γ. στο διήγημα *Ο Βόλγας και ο Ντον* περιγράφει ένα δέντρο που φύτρωσε στη λακκούβα από το αίμα τους¹²⁴¹. Ο Χάρης αποκαλείται λιοντάρι από τον πατέρα του, μόλις μαθαίνει τον χαμό του σε διήγημα για τη μάχη της Καλλιθέας.

*Πέντε ώρες θέριζε και δε χόρταινε! Θεριό είχε γίνει. Οι πληγωμένοι συνεχίζουν περιποιούμενοι μόνοι το τραύμα τους. Είχαμε μεθύσει απ' τη μάχη. Είχαμε φλογιστεί απ' τη φλόγα του Καραϊσκάκη. Πεταχτήκαμε όρθιοι κι ορμήσαμε όλοι μας στους έντρομους γερμανοράλληδες*¹²⁴².

Στο *Ένα κασάκι σφαίρες* του Απόστολου Σπήλιου που εκδίδεται πρώτη φορά το 1948 στην εφημερίδα *Νέος Μαχητής* αλλά περιλαμβάνεται στο *Εμπρός Επονίτες* ο αφηγητής διερωτάται: *Τι είναι ηρωισμός; Να κάνεις το καθήκον σου ως το τέλος; Να μη φοβάσαι το θάνατο; Να μην τρέμει το χέρι σου την κρίσιμη ώρα; Τελικά μένει μόνος και κρατά το ύψωμα πυροβολώντας με όσες σφαίρες είχε*¹²⁴³.

Η εξιδανίκευση ενυπάρχει τόσο στην αποτίμηση της σοβιετικής πολιτικής του Ιωσήφ Στάλιν, όσο και στην αποδοχή του προσώπου του από τους υποστηρικτές του. Το διαφορετικό στοιχείο συγκριτικά με τα κείμενα εκτός της *Βιβλιοθήκης της Νεολαίας* είναι η έμφαση στο πρόσωπο του σοβιετικού ηγέτη και οι συχνές και φορτισμένες αναφορές στα πρωτόλεια αυτά έργα. Η φύση συμμετέχει στο πένθος των ανθρώπων, της λαοθάλασσας στην πένθιμη συγκέντρωση για την κηδεία του Στάλιν. «Όλοι πενθούν μα κανείς δεν κλαίει¹²⁴⁴». Μια μητέρα με τετράχρονο παιδί επιθυμεί να μάθει ρώσικα, τη γλώσσα του Στάλιν. Αποδίδεται θαυμασμός «σε *ομορφογραμμένα συνθήματα*» για τα πενταετή προγράμματα¹²⁴⁵. Οι οπαδοί του ΚΚΕ κρατούν τις φωτογραφίες του για φυλαχτό και όταν σχίζονται εικόνες του αναλογίζονται τη

¹²⁴¹ Τσανακαρίδης Γ., «Ο Βόλγας και ο Ντον», ό. π., σ.92-94

¹²⁴² «Η μάχη της Κακιάς Σκάλας», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ.21-23

¹²⁴³ «Ένα κασάκι σφαίρες», ό. π., σ. 69-70

¹²⁴⁴ Τερζούδη Α., «Η Σόφια πενθεί», *Ποιήματα και πεζά νέων και παιδιών μας*, ό. π., σ.90-91

¹²⁴⁵ Μακρίδου Τ., «Ταξίδι στο Πλόβντιφ», ό. π., σ. 81-86

«φλογερή αγάπη που του έχουν, τον ηρωισμό και τη δύναμη που ανδρώνει και εμψυχώνει¹²⁴⁶».

Έντονο είναι και το παραμυθικό στοιχείο σε αναφορές που σχετίζονται κυρίως με τη δύναμη και την ισχύ του ΔΣΕ αλλά και το φόβο που προξενεί ο ΕΣ κατά κύριο λόγο στα παιδιά. Το ασθενικό κορίτσι στο *Το παραμύθι της Ειρηνούλας* φοβάται το Δράκο και δεν πάει στη βρύση για νερό. Σ' αυτόν αποδίδει το χαμό των δύο αδερφών της. Η ταύτιση του θηρίου με τον ΕΣ είναι άμεσος. Μηχανεύεται να κάνει αλυσίδα με τα παλικάρια το χωριού, για να τον κλείσει μέσα, ώστε να χάσει τη δύναμή του. Τελικά περικυκλώνουν το θηρίο και τα κορίτσια¹²⁴⁷.

Στο *Ταξίδι με τα περιστέρια* με λυρικό τρόπο παρουσιάζεται η αγριότητα των χωροφυλάκων, οι οποίοι σχίζουν και τσαλαπατούν τα περιστέρια που έχουν ζωγραφίσει τα παιδιά σε μεγάλα χαρτιά και τα ξυλοφορτώνουν, όταν αυτά διαμαρτύρονται. Η συμβολική αυτή πράξη μεταβιβάζει τη ευθύνη της συνέχισης του πολέμου στις κυβερνητικές δυνάμεις. Η αφήγηση συνεχίζεται με μια αλληγορία μέσα στο παιδικό όνειρο, καθώς ο συγγραφέας Δ. Κότσαρης από την κοινότητα «Παπαρήγα» της Βουδαπέστης δημιουργεί ένα διάλογο μεταξύ ενός παιδιού και ενός περιστεριού. Το περιστέρι παίρνει το παιδί στο *Συνέδριο της Ειρήνης* και στο ταξίδι βλέπει το γκρεμισμένο σχολείο του και το Γράμμο¹²⁴⁸. Στο *Έτσι σωθήκαμε* σχολιάζεται αλληγορικά η ερήμωση της υπαίθρου λόγω του πολέμου και η δυναμικότητα που επιθυμούν να διοχετεύσουν οι νέοι στην αναζωογόνησή της. «*Το ψηλό σιτάρι έχει κατεβασμένο το κεφάλι του λες και είναι λυπημένο, γιατί δε θα έχει ποιος να το θερίσει*¹²⁴⁹».

Στα βιβλία της *Βιβλιοθήκης της Νεολαίας* αξίζει να παρατηρήσουμε την ύπαρξη περισσότερων αναφορών στα παιδιά που φυγαδεύτηκαν στις παιδοπόλεις και στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Επισημαίνουμε την ύπαρξη αυτής της θεματικής, γιατί όπως θα καταδείξουμε είναι εξαιρετικά περιορισμένη στα κείμενα των γνωστών λογοτεχνών της εποχής.

¹²⁴⁶ «Τον Στάλιν τον έχουμε όλοι στην καρδιά μας», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ. 44

¹²⁴⁷ «Το παραμύθι της Ειρηνούλας», *Ποιήματα και πεζά νέων και παιδιών μας*, ό. π., σ. 57-62

¹²⁴⁸ Κότσαρης Δ., «Ταξίδι με τα περιστέρια», ό. π., σ. 71-74

¹²⁴⁹ Μακρίδου Τ., «Έτσι σωθήκαμε», ό. π., σ. 79-80

Γυναίκες και κοπέλες ξεπροβοδίζουν τα παιδιά ως την άκρη του χωριού. «Περπάτησαν, περπάτησαν – μέρες και νύχτες. Πείνασαν. Πάγωναν τα πόδια τους. Κοιμήθηκαν πάνω στο χιόνι γυμνοί και νηστικοί, μα τραγουδούσαν, κοιμόντανε και ονειρεύονταν¹²⁵⁰».

Ξεχωρίζουμε επίσης μια επιστολή με εξαιρετικά ειρωνικό ύφος προς τα παιδιά της υπερορίας και αντιγράφουμε την εισαγωγή της:

«Αγαπητά μας αρπαγμένα ελληνόπουλα και ελληνοπούλες – παιδιά κατατρεγμένα της Ελλάδας, εγγονάκια και ψυχογιοί του θείου Τρούμαν και τη γιαγιάς Αμέρικας, αρνηθήκατε – άθελά σας δυστυχώς – το φιλόστοργο κλουβί της Α.Μ. Φρειδερίκης «Βασιλίσσης των Ελλήνων τα αδέρφια σας εδώ την ονομάζουν «Φρίκη»¹²⁵¹».

Εκτός από τους επίδοξους συγγραφείς αναφορές στη ζωή και τα όνειρα των νέων ανιχνεύουμε και σε λογοτέχνες, όπως ο Δημήτρης Χατζής, ένας σπουδαίος πολιτικός διανοούμενος¹²⁵². Ο συγγραφέας αγωνίζεται να ισορροπήσει ανάμεσα στις συγγραφικές του επιλογές και την αναγκαία και ευδιάκριτη ανάγκη του να συμπορεύεται με την κομματική γραμμή¹²⁵³, παρόλο που δέχτηκε κριτική από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο*¹²⁵⁴ και το περιοδικό *Νέος Κόσμος*¹²⁵⁵. Ο Χατζής κοντά στο κίνημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αμετακίνητος στην πίστη στον κοινωνικό ρόλο του συγγραφέα¹²⁵⁶, υπήρξε προσανατολισμένος στη ζωή και το έργο του στην προσπάθεια

¹²⁵⁰ «Η μάχη της Κακιάς Σκάλας», *Εμπρός Επονίτες (Χρονικά του Αγώνα)*, ό. π., σ.21-23

¹²⁵¹ Κοτολούδης Σ., «Επιστολή του μοναρχοφασισμού για τα παιδιά μας», *Ποιήματα και πεζά νέων και παιδιών μας*, ό. π., σ. 68-70

¹²⁵² *Το Βήμα*, 13-8-2000, «Ο συγγραφέας της υπέρβασης», Νούτσος Π.,

¹²⁵³ Καστρινάκη Α., «Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο: επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ό. π., σ.121-134

¹²⁵⁴ Σε κρίση του Α. Σπήλιου εντοπίζεται και επικρίνεται «η γνωστή αδυναμία του Χατζή να δώσει το ηρωικό, το καινούργιο στοιχείο». Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.286, Φ 13\48\68. Η απόφαση της *Επιτροπής Διαφώτισης* είναι ότι τα διηγήματα δεν είναι δημοσιεύσιμα, πριν του υποδειχτούν «ορισμένες αδυναμίες και πολιτικά λάθη». Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 295, Φ. 13\57\67 (23-6-1953). Παράλληλα επαινείται για τις λαογραφικές του γνώσεις και την αγάπη του για τους απλούς και ταπεινούς ανθρώπους. (Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\191. Ο Β. Μπαρτζιώτας αποδοκίμασε το έργο ως «αντιμαρξιστικό, μικροαστικό» και ακατάλληλο για έκδοση. Η κριτική του βιβλίου αποτέλεσε θέμα της ΚΕ του ΚΚΕ με παρουσία στρατιωτικών και τελικά απορρίπτεται σε πρώτη φάση ομόφωνα. Κασιμάτης Σ., *Οι Παράνομοι*, ό. π., σ. 272

¹²⁵⁵ «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος*, 6\1954 ό. π., σ. 77

¹²⁵⁶ Αποστολίδου Β., «Ο Δ. Χατζής ανάμεσα στην ιστορία και τη λύπη. Μια συνομιλία του λογοτεχνικού με το ιστορικό του έργου» στο *Η γραφή και ο καθρέφτης. Λογοτεχνία και κριτική*, επιμέλεια: Μισέλ Φάις, Πόλις, Αθήνα, 2002, σ. 27-48

να υπηρετήσει τον διαφωτιστικό ρόλο της Αριστεράς¹²⁵⁷. Παρότι ολιγογράφος, με την κοινωνική ευαισθησία και την οξεία πολιτική σκέψη που διαθέτετε εμβαθύνει στον άνθρωπο και είναι εύστοχος ο όρος *ουμανιστικός ρεαλισμός* που αποδίδεται στα έργα του¹²⁵⁸.

Η θεματολογία που σχετίζεται με τους νέους τον αφορά. Στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* ο Δημήτρης Χατζής με το διήγημά του *Η Διαθήκη του καθηγητή* υπογραμμίζει το ρόλο της νεότητας και των ελπίδων που στηρίζει πάνω της, τονίζοντας τη σημασία της παιδείας τόσο για την ατομική γαλήνη και ευτυχία, που εξασφαλίζει στους νέους που συνωστίζονται γύρω απ' τον καλό εκπαιδευτικό, όσο και για την οικοδόμηση του νέου κόσμου.

*Στο τέλος μονάχα της διαθήκης με δική του επιμονή, ο συμβολαιογράφος είχε γράψει σε μια γλώσσα των συμβολαίων, πώς επιθυμούσε πάρα πολύ οι νέοι που θα σπούδαζαν με τα χρήματά του να μη γίνουνε μόνο δάσκαλοι μα 'νάνε άντρες μαζί. Εγώ έγραφε μόνος του στο τέλος της διαθήκης, με τα ίδια τα χέρια του, εγώ δε μπόρεσα να 'μαι ποτέ...*¹²⁵⁹

Ο Ιάκωβος Ραλλίδης είναι ο αφανής πρωταγωνιστής του διηγήματος, που απασχολεί το σύνολο της κοινωνίας στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή σχετικά με το άνοιγμα της διαθήκης του. Υπήρξε τριάντα χρόνια καθηγητής στη *μικρή πόλη* του Δημήτρη Χατζή και ο θάνατος του δημιουργεί μεγάλη αναστάτωση, διότι διαδίδεται η είδηση πως ο Ραλλίδης έχει ένα μεγάλο ποσό σε καταθέσεις, που πρόκειται να κληροδοτηθεί, όταν ανοιχτεί η μυστική διαθήκη του.

Ο ξεχωριστός αυτός δάσκαλος «τα κατάφερε να μην μπλεχτεί στα δίχτυα των τοπικών ανταγωνισμών» αρνούμενος «με λεπτότητα και με άκαμπτη θέληση» να συνάψει στενές σχέσεις με ισχυρές οικογένειες της περιοχής. Η ζωή του καθηγητή Ραλλίδη είναι η ζωή ενός ταπεινού ανθρώπου και αντιπαραβάλλεται με όλους τους ισχυρούς της *μικρής πόλης*, που εκμεταλλεύονταν τους φτωχούς και «προσκυνούσαν τους δυνατούς» προσπαθώντας να αποδείξουν «την όχι μηδαμινότητά τους»¹²⁶⁰.

¹²⁵⁷ Αποστολίδου Β., *Λογοτεχνία και ιστορία στην μεταπολεμική Αριστερά, Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή*, ό. π., σ. 416-418

¹²⁵⁸ Τζιόβας Δ., «Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή: Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης» στο: επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, ό. π., 48-56

¹²⁵⁹ Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό. π., σ. 72

¹²⁶⁰ Χατζής Δ., «Η διαθήκη του καθηγητή», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό. π., σ. 47-73

Τα κατάφερε να επιβληθεί με την αρετή και το ήθος του, στην πόλη, όπου κυριαρχούσαν «πάθη και ανταγωνισμοί», κυρίως γιατί θεωρήθηκε ακίνδυνος, πράγμα πρωτόγνωρο για τα δεδομένα της περιοχής. Παρόλο που «φατρίες της πόλης μεθόδευαν την εξασφάλιση της κομματικής του τοποθέτησης» μετά την εργασιακή του ανέλιξη, εκείνος αποποιήθηκε της θέσης του γυμνασιάρχη και μ' αυτόν τον τρόπο ο δάσκαλος διατήρησε την ακεραιότητά του.

Απέναντι σ' αυτήν την αγέρωχη προσωπικότητα και με αφορμή το τέχνασμα της διαθήκης ο Δημήτρης Χατζής επιχειρεί πρώτον να σχολιάσει την ανεκτίμητη αξία της γνώσης εκθειάζοντας το ρόλο των ανθρώπων της μάθησης και δεύτερον να τους τοποθετήσει απέναντι σε όλους τους εκπροσώπους της άρχουσας τάξης, ώστε να φανεί η αξιολογική διαφορά τους¹²⁶¹. Υποστηρίζουμε δηλαδή ότι ο συγγραφέας επιδιώκει να «ξεγυμνώσει» την καθωσπρέπει κοινωνία της εποχής, για να αποδειχθεί η υπεροχή του ανθρώπου, που στωικά αγωνίζεται να περιφρουρήσει την προσωπική του αξιοπρέπεια και ταυτόχρονα να καλλιεργήσει συνειδήσεις διαμορφώνοντας το χαρακτήρα και το ήθος των μαθητών του, ακόμα και μετά τον θάνατό του.

Αποδομεί λοιπόν τους ανθρώπους που διαχειρίζονται την πληροφόρηση, τους εκδότες των εφημερίδων και τους χρηματοδότες τους. Επίσης βάζει στο στόχαστρο τους υψηλόβαθμους του στρατού, τους ιθύνοντες της πολιτικής ζωής και τους εκπροσώπους της εκκλησίας. Περιγράφει τις λυκοφιλίες τους, την έξη τους να παραμονεύουν και να παραβιάζουν την ιδιωτική ζωή των ανθρώπων, τα ψέματα, τις εμμονές, τα πάθη και τις εξαρτήσεις τους. Σ' ένα πλέγμα σχέσεων αποφοράς με διαπλεκόμενα συμφέροντα, απόλυτη διαφθορά και ανύπαρκτο αξιακό σύστημα, οι άνθρωποι και η κοινωνία που συγκροτούν καθορίζεται από την αγάπη για το χρήμα κυρίως και δευτερευόντως από τις προσωπικές φιλοδοξίες, οι οποίες επίσης εξαργυρώνονται.

Επομένως είναι εύστοχη η επιλογή του Παλλίδη να κληροδοτήσει τα χρήματά του στα παιδιά, εφόσον μόνο αυτά εμπιστεύεται, με την υποχρέωση να σπουδάσουν εκπαιδευτικοί και να ανταποκριθούν στις ανάγκες των μαθητών τους. Όλα τα παιδιά τιμούν το δάσκαλό τους και υπόσχονται σιωπηρά ότι θα συνεχίσουν το έργο του και θα επιβεβαιώσουν τις προσδοκίες του. Με τη συγκεκριμένη εξέλιξη ο Δημήτρης Χατζής που απαρνιέται στα κείμενά του την «κλονισμένη αστική ιδεολογία και

¹²⁶¹ Χατζιδάκη Φ. «Δημήτρης Χατζής: Το τέλος της μικρής μας πόλης», *Νέος Κόσμος*, τ.χ. 1, σ. 77-78

κοσμοαντίληψη»¹²⁶² επιδιώκει να κάνει σαφές ότι η παιδεία μπορεί να υποσκάψει τα θεμέλια ενός σαθρού κοινωνικού συστήματος και να ακυρώσει τις κεφαλές της πόλης που το οικοδόμησαν¹²⁶³.

Την αίσθηση αυτή αποκομίζουμε από το διήγημα, αν και ο πρώτος νέος καθηγητής που σπουδάζει με το κληροδότημα του Ραλλίδη καταδικάζεται τρεις φορές σε θάνατο με μια ιδιαίτερα υποκριτική κατηγορία, ότι επιβουλεύτηκε μαζί με άλλους την τάξη, την τιμή και την αρετή αυτής της πόλης¹²⁶⁴. Με έμπρακτο τρόπο η δικαιοσύνη της μικρής κοινωνίας αποδεικνύει την υποκρισία και την ασυνέπειά της. Ωστόσο στην απολογία του «σηκώθηκε και είπε πως ήθελε να 'ναι δάσκαλος και άντρας μαζί», όπως οριζόταν στη διαθήκη. Επομένως παρόλο που ο νέος εκτελέστηκε, ο Χατζής δεν παρουσιάζει τα παιδιά να αποποιούνται των ευθυνών που προσδιορίζονται από τη διαθήκη.

Τέλος, ο Δημήτρης Χατζής δημιουργεί στο διήγημά του Σαμπεθάι Καμπιλής δύο χαρακτήρες παρμένους όμως από υπαρκτά πρόσωπα της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων¹²⁶⁵. Από τη μία ο Σαμπεθάι Καμπιλής, ένας επιτυχημένος επιχειρηματίας, ιδιαίτερα δημοφιλής στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης αποτελεί ουσιαστικά τον εκπρόσωπο την παραδοσιακής τάξης, αφού υποστηρίζει τα παραδομένα έθιμα και τις πατροπαράδοτες συνήθειες. «Ήταν σοβαρό, υπεύθυνο και σίγουρο πρόσωπο μέσα στη πατροπαράδοτη τάξη της πόλης μας και μόνιμο»¹²⁶⁶. Είναι ο καθοδηγητής και ο αρχηγός της πολυπληθούς εβραϊκής κοινότητας¹²⁶⁷, ένα αγαπητό και σεβαστό πρόσωπο, που όμως επικαλείται το γράμμα του νόμου ή χρησιμοποιεί την οικονομική του δύναμη για να επιβάλλει τις θέσεις του. Από την άλλη είναι ο Γιοσέφ Ελιγιά, ένας ποιητής, μεταφραστής και φέρελπισ νέος, που απολαμβάνει της προστασίας και της

¹²⁶² Χατζής Δ., «Περί του έργου μου, ομιλώ αυτός», περ. *Αντί*, τχ.298, 30 Αυγ. 1985, σ. 24-25

¹²⁶³ Χατζής Δ., «Η διαθήκη του καθηγητή», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό. π., σ. 47-73

¹²⁶⁴ Ο μαθητής που γίνεται αντάρτης είναι ο αδερφός του συγγραφέα, που εκτελέστηκε το 1947 μαζί με 115 μέλη του ΚΚΕ και της ΕΠΟΝ, γεγονός που αποτέλεσε ανεπούλωτο τραύμα για τον Χατζή. Ο Άγγελος Χατζής είχε σπουδάσει επίσης με κληροδότημα. Γουλανδρής Ν., *491 δελτία για το Δημήτρη Χατζή*, ό. π., σ. 89. Hokwerda H., «Το τέλος της μικρής μας πόλης, Δύο γραφές», *Αντί*, τχ.298, 1983, σ. 33-39

¹²⁶⁵ Χατζής Δ., «Σαμπεθάι Καμπιλής», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό. π., σ. 77-110

¹²⁶⁶ Ο. π., σ. 10

¹²⁶⁷ Κριστ Ρ., «Το τέλος της μικρής μας πόλης» του Δ. Χατζή και το «Γουάινσπεργκ, Οχάιο» του Σέργοντ Άντερσον, *Η Λέξη*, τ. χ. 1\ 61, 1987, σ. 18-24

οικονομικής στήριξης του Καμπιλή. Η σχέση που δημιουργείται μεταξύ των δύο είναι πνευματική, εφόσον ο πρώτος διδάσκει και γαλουχεί τον άλλον στην εβραϊκή σκέψη, αλλά και συναισθηματική, αφού ο Καμπιλής τον αγαπά, τον αντιμετωπίζει σαν παιδί του και τον ετοιμάζει για διάδοχό του. Ωστόσο ο Γιοσέφ εμπνέεται από τη μαρξιστική ιδεολογία αμφισβητώντας αρχικά, και στη συνέχεια απορρίπτοντας το συντηρητισμό και την ακαμψία του Καμπιλή και της θρησκείας¹²⁶⁸. *Ο Γιοσέφ διάβαζε το ταλμούτ, το Μαρξ και το Λένιν.*¹²⁶⁹

Δεν υπάρχει, έλεγε αυτός, κανένας άλλος τρόπος για τους Οβραίους να γλυτώσουν, να σταματήσει η χαμένη τυραννία τους κ' η ντροπή τους, παρά να τις σπάσουνε μια και καλή τις πλάκες του Μωυσή. Οι φτωχοί με τους φτωχούς κ' οι αρχόντοι με τους αρχόντους, όπως είτανε κιόλας αυτοί και πρώτος – πρώτος ο Σαμπεθάι Καμπιλής. Αυτούς φοβερίζει τους Οβραίους πλιότερο απ' όλους τους χριστιανούς. Κ' η σωτηρία που τους τάζει είναι οι αλυσίδες που τους δένουν.

*Φανερό, λοιπόν, πως ο καινούργιος προφήτης ήταν ο πρώτος Οβραίος κομμουνιστής της πόλης*¹²⁷⁰.

Δύο γενιές και δύο κόσμοι συγκρούονται και οι εκπρόσωποί τους αντιμετωπίζουν ηθικά διλήμματα που οδηγούν σε προσωπικές και ιδεολογικές εσωτερικές συγκρούσεις. Τελικά ο Γιοσέφ Ελιγιά ακυρώνει τον ευεργέτη του και ο τελευταίος παρά την ωριμότητα και τη θέση του δεν προασπίζει τον νεαρό αλλά αντίθετα τον διώκει με αποτέλεσμα να τον οδηγήσει στον θάνατο. Επίσης η σύλληψη και η μεταφορά χιλιάδων Εβραίων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι το ολέθριο αποτέλεσμα της πολιτικής αναβλητικότητας και της εμμονής του Καμπιλή στην παράδοση. Υπογραμμίζουμε ότι αυτοί που σώθηκαν είναι όσοι προσχώρησαν στο *ΕΑΜ*. Η κηδεία της μάνας του Γιοσέφ μετατρέπεται σε διαμαρτυρία, σε μια βουβή διαδήλωση των αδικημένων κατά της εξουσίας του Καμπιλή.

Μα τότες γίνηκε κάτι που ο Σαμπεθάι Καμπιλής δεν τόχε λογαριάσει καθόλου. Καθώς τη σήκωναν τη γριά, κίνησε για το Συναγώι όλη η οβρείκη φτωχολογιά – οι χαμόληδες κι οι λούστροι, οι γυναικές που ξενοπλένανε, οι γυρολόγοι κι οι παλιατζήδες που σκύβανε το κεφαλι στους μαχαλάδες της πόλης – και τραβήζανε πίσωθε της από το Συναγώι ως τα ομβρέικα μνήματα – το οβρείκο νεκροταφείο – μια μακρία, θλιβερή, αμίλητη συνοδεία με το κεφάλι σκυμμένο. Κάπου – κάπου σηκώνανε τα μάτια τους και κοιτούσαν καμιά εκατοστή ρωμιούς πούχανε πάει κι αυτοί στην κηδεία – πρώτη φορά γινόταν αυτό – ήταν εργάτες και κάτι άλλοι. Και την ώρα που

¹²⁶⁸ ΝάτσινΑ Α., «Μια εισαγωγή στην ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων Δημήτρη Χατζή «Σαμπεθάι Καμπιλής», “open Lit”, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ, 2006, ανακτήθηκε από: <http://www.openlit.gr/DocLib3/forms/material.aspx>

¹²⁶⁹ Χατζής Δ., «Σαμπεθάι Καμπιλής», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό. π., σ. 77-110

¹²⁷⁰ ό. π., σ. 90

τέλειωσαν οι ψαλμουδίες κι αρχίσαν και σκεπάζανε τη γριά με το χόμα τότες ο Νικόλας Στούρνας, σήκωσε ψηλά τη γροθιά του και φώναξε:

-Κοιμήσου φτωχή μας μάνα ήσυχα. Ο Γιοσέφ δεν πέθανε.» ¹²⁷¹

Ο Χατζής δράττεται της ευκαιρίας να σχολιάσει τη σημασία της νεότητας στην εποχή του Μεσοπολέμου και μέχρι λίγο πριν την Κατοχή- και εμμέσως εκφράζει την αντίθεσή του στο κλειστό και απόμακρο πολιτικό περιβάλλον των *Λαϊκών Δημοκρατιών*, στο οποίο και ο ίδιος εναντιώθηκε και διατύπωσε αντιρρήσεις, αν και εξέθρεψε προσδοκίες¹²⁷².

Στους *Παραπόταμους*, μυθιστόρημα της Έλλης Αλεξίου, μετά από μια πυρκαγιά, που έβαλαν οι Τούρκοι, καίγονται βιβλία. Οι Κρητικοί λυπούνται, γιατί δε σώθηκαν, ώστε να διαβαστούν έστω από κάποιους, αφού τα βιβλία παρομοιάζονται με ευαγγέλια, που κάνουν τους ανθρώπους καλύτερους¹²⁷³.

*Να τσαλαπατείς τυπογραφικά στοιχεία... Είναι μεγάλη αμαρτία παρά να πατείς τα εικονίσματα... Όπως δε ρίχνεις στο βούρκο το ψωμί που θρέφει το κορμί σου, έτσι δεν πατάς και στα σκουπίδια την τροφή της ψυχής σου... μα αν λείπανε τα τυπογραφεία, το ανθρώπινο γένος θα κανε χιλιάδες αιώνες να ζυπνήσει*¹²⁷⁴.

Η διαπαιδαγώγηση, που δίνει ο Στελιανός στα παιδιά του είναι στενά συνδεδεμένη με τη γνώση και την ενασχόληση με τα κοινά. Η μια κόρη του λατρεύει το σχολείο και η άλλη το διακόπτει αλλά ζει αποτραβηγμένη από την κοινωνία και προσηλωμένη στην ανάγνωση βιβλίων. Η διαδικασία αυτή σχετίζεται με τη σταθερή επιλογή της οικογένειας να αναμειγνύεται στις υποθέσεις του τόπου και την πολιτική. Τα βιβλία δίνουν *την πρώτη σπίθα*, δηλαδή κινητοποιούν τον άνθρωπο να ασχοληθεί με την επιστήμη, την τέχνη και την κοινωνία¹²⁷⁵.

¹²⁷¹ Χατζής Δ., «Σαμπεθαί Καμπιλής», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ό. π., σ. 77-110

¹²⁷² Ελένη Κουρμαντζή, «Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα», στο: επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ό. π., σ. 239-261. Αμπατζοπούλου Φ., «Λογοτεχνικά πρόσωπα και Ιστορία» και «Η γενοκτονία στη λογοτεχνία και οι Έλληνες κριτικοί» στο: *Ο άλλος εν διωγμό: Η εικόνα του εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθολογίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 111-119 και 123-130

¹²⁷³ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 54-55

¹²⁷⁴ Ο. π., σ. 55

¹²⁷⁵ Ο. π., σ. 61-62, 140

*Η ζωή, της έλεγε ο πατέρας είναι κακοφτιαγμένη. Τα διαλεχτά μυαλά το βλέπουν και κοιτάνε τα βιβλία τους να βγάλουν το άχτι τους. Γι' αυτό και μας, που δε μας ξεκουράζει η κοινωνία, μας ξεκουράζουν τα βιβλία*¹²⁷⁶.

Η ενασχόληση των κοριτσιών με τα γράμματα σχολιάζεται αρνητικά μερικές φορές, από δευτερεύοντα πρόσωπα, επειδή ταυτίζεται με την τεμπελιά. Οι νέες όμως έχουν τη «σιωπηλή επιδοκιμασία του πατέρα¹²⁷⁷». Μετά το θάνατο της μητέρας - την οποία ο πατέρας υποτιμά και προσβάλλει για την ελλιπή της μόρφωση, παρά την αγάπη που της έχει και τον αδαμάντινο χαρακτήρα της - η οικογένεια «βάζει πλώρη για τα γράμματα με μεγαλύτερο πείσμα από πρωτότερα¹²⁷⁸». Ο Λάκης, ο αγαπημένος της κόρης του Στελιανού, της Μερόπης εμφανίζεται «αλκοολικός και φουμαδόρος των γραμμάτων». «Το αθεράπευτο αυτό πάθος» του γοητεύει βέβαια την κοπέλα, αφού ο έρωτάς τους στηρίζεται στη διανόηση και στη σύνδεση που τους δίνουν οι πνευματικές τους ανησυχίες. Ωστόσο το χαρακτηριστικό του αυτό δε τον βοηθά να χτίσει έναν ακέραιο χαρακτήρα, όπως αποδεικνύεται από τη σχέση του με την Μερόπη¹²⁷⁹.

Η Έλλη Αλεξίου βρίσκει την ευκαιρία να σχολιάσει σημαντικά λογοτεχνικά έργα, που έγιναν αντικείμενο αντιπαραθέσεων, στους κύκλους των διανοουμένων και των αναγνωστών, όπως η *Νανά* του Ζολά και οι *Άθλιοι* του Ουγκώ. Η αντίληψη που προάγεται είναι ότι τα βιβλία αυτά, όπως όλα τα βιβλία, αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό συντηρητισμό ανοίγοντας τους ορίζοντες των νέων ανθρώπων. Οι αντιλήψεις αυτές υιοθετούνται από τη μειοψηφία των ανθρώπων της εποχής. Στο συγγενικό περιβάλλον οι νέοι δεν μπορούν να κατανοήσουν τις συνήθειες στο σπίτι του Στελιανού αλλά και τα παιδιά του, όταν έστω και λίγο φιλοξενούνται σε άλλα σπίτια, απορούν με το επίπεδο των συζητήσεων και τις συγκρίνουν με τις αντίστοιχες της οικογένειάς τους¹²⁸⁰.

Στους *Παραπόταμους* της Αλεξίου θίγεται σε άλλα σημεία καθαρά ή υπάρχει υπόρρητα ο ρόλος των νέων και η ευθύνη τους στη δημιουργία ενός νέου δίκαιου κόσμου. Στην αρχή του μυθιστορήματος θέτουν το ζήτημα οι δύο σοφοί πρωταγωνιστές του ο Στελιανός και ο Πολυχρονάκης. Ο πρώτος μεγαλώνει πέντε παιδιά μόνος μετά το θάνατο της γυναίκας του, της Ρηνάκης και ο δεύτερος δε

¹²⁷⁶ Ο. π., σ. 2

¹²⁷⁷ Ο. π., σ. 62-63

¹²⁷⁸ Ο. π., σ. 93

¹²⁷⁹ Ο. π., σ. 104, 93

¹²⁸⁰ Ο. π., σ. 95-96

δημιουργεί δική του οικογένεια, για ν' αναστήσει τα ορφανά παιδιά της αδερφής του. Συζητούν για τη νέα γενιά και καταλήγουν πως «κάθε γενιά πρέπει να κάμει ασφάλτα το τσαλίμι της. Αλλιώς δε γίνεται. Κι άλλοτες είναι άγριο και άλλοτες ήμερο κι άλλος χάνεται κι άλλος γλυτώνει». Στη συνέχεια, όταν αρχίζει η αντίσταση καταλήγουν ότι αυτή η γενιά θα ζήσει δύσκολες μέρες¹²⁸¹.

Από την άλλη οι νέοι της ΕΠΟΝ ακτινοβολούν και νιώθουν θριαμβευτές. Η ένταξη στην οργάνωση αλλάζει άρδην τη συμπεριφορά τους, διορθώνει τις αδυναμίες τους και τους παρέχει μεγάλη δύναμη.

Τι ειπώθηκε από στόμα σ' αυτή; Πώς ειπώθηκε; Πολλά ειπώθηκαν; Λίγα; Αν μπορούσαμε να τα ξέρουμε, θα φτιάχναμε συνταγή, να ποτίζουμε τους ανθρώπους. Γιατί ήσανε θαυματουργά. Μαγικά βοτάνια είχανε, που θεραπεύανε τις πιο δυσκολογιάτρευτες αρρώστιες. Ψηλώνανε τα μπόγια των ανθρώπων δυο – τρεις πιθαμές. Οι πεινασμένοι απόμεναν σαράντα ώρες με άδεια στομάχια χωρίς να πεινούν. Οι υπναράδες μένανε ξάγρυπνοι μερόνυχτα, χωρίς να νυστάζουν. Οι αδύναμοι κι εξαντλημένοι παράβγαιναν στις πορείες με τους δρομείς. Όλα τ' αδύνατα γενήκαν δυνατά. Και πήρε η παρέα αλλιιώτικη όψη¹²⁸².

Κάνουν ριψοκίνδυνα πράγματα, είναι δύσκολο να συμμαζευτούν, αναλαμβάνουν και χειρίζονται πομπούς και ειδοποιούν για την επέμβαση της Αστυνομίας¹²⁸³. Παρουσιάζουν ενδιαφέρον τα αξιολογικά κριτήρια επιλογής των προσώπων, που θα εμπλακούν στην αντιστασιακή οργάνωση. «Αν κερδίσουμε την Αγνή θα ναι μεγάλο το κέρδος μας, γιατί είναι μετρημένη, σεμνή, γερή στα μαθήματα, κι όλοι τη σέβονται. Τέτοιοι μας χρειάζονται¹²⁸⁴». Αντίθετα ο Άγγελος, που χαρακτηρίζεται επιπόλαιος και φαταούλας δεν είναι καλή επιλογή, μολονότι τελικά κι αυτός διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην ΕΠΟΝ και εκτελέστηκε¹²⁸⁵.

Ακόμα οι νέοι παρουσιάζονται να παίρνουν μέρος σε διαδηλώσεις και παρά τις σοβαρές απώλειες, να μην πτοούνται και να συνεχίζουν τον αγώνα τους δείχνοντας εξωπραγματικές δυνάμεις. «Κι ήταν ξαναζωντανεμένος. Και χυμούσε στην πρώτη γραμμή. Η συνταγή του ΕΑΜ θέριευε και τους ετοιμοθάνατους¹²⁸⁶. [...]

¹²⁸¹ Ο. π., σ. 8-9, 194

¹²⁸² Ο. π., σ. 193

¹²⁸³ Ο. π., σ. 192, 207, 230, 227- 228

¹²⁸⁴ Ο. π., σ. 209

¹²⁸⁵ Ο. π., σ. 217

¹²⁸⁶ Ο. π., σ. 260-261, 229-231,

Στους τοίχους είναι γραμμένο το σύνθημα: «όλοι επί ποδός πολέμου». Η καρδιά του λαού αναπεταρίζει, γιατί είχε κρατήσει πολύ ο μουλωχτός θάνατος¹²⁸⁷. Η οργάνωσή τους είναι υποδειγματική, αν και τα όπλα τους πενιχρά. «Το γέμισμα, το σκίρτημα που μου δώσε ο αγώνας, με τίποτα στον κόσμο δεν ισοζυγιάζεται». Στο σπίτι της ΕΠΙΟΝ τα παιδιά τραγουδούν τον Εθνικό Ύμνο¹²⁸⁸. Ο Νίκος, από τους κεντρικούς ήρωες του μυθιστορήματος αποδίδει πολύ ζωντανά το αίσθημα των νέων: «Να πατώ γερά συλλογιζόταν, μην ξεκολλήσω από τη γη και πετάξω από τη χαρά μου¹²⁸⁹».

Τελικά οι νέοι είναι αυτοί που κρατούν την κοινωνία σε εγρήγορση και την κινητοποιούν, όπως η μάνα δύο σκοτωμένων παιδιών που ακολουθεί τη διαδήλωση σίγουρη ότι *βρίσκεται ανάμεσά τους ο ίσκιος των παιδιών της*¹²⁹⁰. Είναι λοιπόν οι νέοι οι *παραπόταμοι* του τίτλου.

Όμως για να φτιαχτεί το ποτάμι... πολλοί θα πάνε...

«μα με τα παραπόταμα ο ποταμός κινάται...

σκλαβιά τη λένε, κ' η σκλαβιά ποτές δε λησμονάται¹²⁹¹»

Ο τρόπος που τα παιδιά και οι νέοι αντικρύζουν τον κόσμο απασχολεί τους συγγραφείς της υπερορίας αυτής της περιόδου. Ζώντας μια μεταβατική περίοδο με νέα ιστορικά δεδομένα η παρουσία των νέων είναι ευνόητο να εμπνέει και να τροφοδοτεί τη σκέψη των λογοτεχνών. Ο μικρός Κωσταντής παραλληλίζεται με *«πουλάκι που αμολάει το μάτι του να καλπάζει πέρα στο άπειρο, σαν άλογο σπαθάτο και φτερωτό¹²⁹²»*. Στο διήγημα *«Η τύχη του παιδικού μου φίλου»* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου από τη συλλογή του *Αρματωμένα χρόνια* με αφορμή την ιστορία δύο φοιτητών παρακολουθούμε τις ζυμώσεις που γίνονται στο χώρο του Πανεπιστημίου και τον τρόπο που εντάσσονται οι νέοι στους κοινωνικούς αγώνες.

Το Πανεπιστήμιο ήταν ένα μεγάλο καζάνι που έβραζε κάτω από τη μύτη της άνομης εξουσίας, ένα καζάνι που είχε πάρει χόχλο και ξέσπαγε εδώ κι εκεί και φοβέριζε να ξεσπάσει καμιά μέρα πιο φοβερό και να ξεχυθεί χωρίς κρατημό σαν ένα πλατύ ορμητικό ποτάμι μέσα στους

¹²⁸⁷ Ο. π., σ. 265

¹²⁸⁸ Ο. π., σ. 270-272

¹²⁸⁹ Ο. π., σ. 305

¹²⁹⁰ Ο. π., σ. 309

¹²⁹¹ Ο. π., σ. 294

¹²⁹² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Τα δύο μνήματα», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 57-81

δρόμους της Αθήνας. Είπαν να το σφαλίσουνε λοιπόν το μέτωπο εκείνο. Να τους κλείσουνε τους φοιτητές στα σύρματα να τους ντύσουμε φαντάρους και να τους φυλακώσουνε¹²⁹³.

Ο αφηγητής, ένας από τους δύο νέους, αναλύει το σκεπτικό του για την εμπλοκή του στον πόλεμο. Αγωνίζεται να πείσει τον παιδικό του φίλο που δυσκολεύεται να γίνει αντάρτης, γιατί δε θέλει να σκοτώσει και να σκοτωθεί και νιώθει εσωτερική αναστάτωση. Την ενεργό συμμετοχή των νέων ανθρώπων την αντιλαμβάνεται ως ηθική υποχρέωση ενός αυτοδύναμου και ελεύθερου ανθρώπου. Αντίθετα υποστηρίζει ότι η απάθεια θα έχει ολέθριες συνέπειες, θα οδηγήσει τον κόσμο στην καταστροφή και τον αφανισμό.

Πρέπει να κάνουμε ένα σάλτο μορτάλε και να περάσουμε αντίκρυ, να δώσουμε τη συνείδησή μας και την αξία μας, του συνειδητού ανθρώπου. Τι φτιάχνουμε; Τι είμαστε;.. Ένα σάλτο μορτάλε, αδερφέ μου, κι είτε ζούμε, είτε πεθαίνουμε. Είτε το πρώτο, είτε το δεύτερο, είτε ζήσουμε, είτε πεθάνουμε, την ανθρωπιά μας μια φορά τηνε γλυτώνουμε¹²⁹⁴.

Για τον φίλο του που φοβάται, όταν αποφασίζει να βγει στο βουνό ο νέος σκέφτεται:

Έσερνε με κόπο τα πόδια του με το κεφάλι σκυφτό, με τους ώμους κατεβασμένους, και τα χέρια του τραμπαλίζονταν και πέφτανε απελπισμένα, απάνω στα ξεκλειδωμένα μηριά του.... Αχ, να ξέρατε πόσο είναι αποκαρδιωτικό να σε κοιτάνε δύο νεκρά μάτια μέσα από μια σάρκα που ακόμα δε ζει¹²⁹⁵.

Στις *Αντάρτικες νύχτες* ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος υποστηρίζει μια θέση που ενυπάρχει υπαινικτικά στο έργο των λογοτεχνών των *Λαϊκών Δημοκρατιών*. Είναι η ελπίδα της δημιουργίας μιας σοσιαλιστικής Ελλάδας και είναι χρέος των νέων να συμβάλλουν στην οργάνωσή της. Οι αγώνες τους παρουσιάζονται ουσιαστικοί και χρήσιμοι και θεωρείται βέβαιο ότι θα αποτελέσουν αντικείμενο ιστορικής μελέτης. Στην στήριξη αυτής της προσπάθειας είναι καθοριστικός ο ρόλος της παιδείας.

Μα πρέπει να έρθουμε βοηθοί των αυριανών ανθρώπων. Πρέπει να σκύψουμε μαζί τους απάνου από τα σχέδια του καθηγητή, να πάρουμε μια – μία τις γραμμές του και τα τόξα του και να τα ιστορήσουμε και σε μιαν άλλη γλώσσα, να πάρουμε και να ζωντανέψουμε απάνου στην κάθε γραμμή τους ανθρώπους, και να την πούμε με μια ξεστή λαλιά την ιστορία της από την αρχή, κουκίδα την κουκίδα, βήμα το βήμα¹²⁹⁶.

Ο παράγοντας που καλείται να γεφυρώσει χάσματα και να αμβλύνει αντιθέσεις είναι η μόρφωση και η πνευματική καλλιέργεια των ανθρώπων. Η απόφαση των γονιών

¹²⁹³ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Η τύχη του παιδικού μου φίλου», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 118-134 (122)

¹²⁹⁴ Αλεξανδρόπουλος Μ., ό. π., σ. 128

¹²⁹⁵ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ένας καινούργιος σύντροφος», ό. π. σ. 83-109

¹²⁹⁶ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Αντάρτικες νύχτες», ό. π., σ. 137-164 (153)

να στείλουν το παιδί παρά τις οικονομικές δυσχέρειες και με κάθε κόστος στην πόλη, για να βγάλει το σχολείο και η ρήση τους «να πάει στο σχολείο, να γίνει άνθρωπος...¹²⁹⁷» απηχεί παραδομένες αντιλήψεις της μεταπολεμικής Ελλάδας σύμφωνα με τις οποίες οι τίτλοι σπουδών αναβαθμίζουν το άτομο σε κοινωνικό και ταξικό επίπεδο. Το ίδιο διαφαίνεται από τους αγώνες του νεαρού Αντώνη στο *Εμείς θα νικήσουμε* να υπερβεί τις οικονομικές δυσχέρειες και να κατακτήσει τη γνώση, όπως επίσης και η αναφορά – συχνή και σε μαρτυρίες – για το γυλιό του μαχητή του ΔΣΕ, που είναι γεμάτο με βιβλία. Τα βιβλία εξάλλου, που βρίσκονται στη σοφίτα του προστάτη του, είναι αυτά που οδηγούν τον νέο στην ενεργό ανάμειξή του με την πολιτική και σηματοδοτούν τη διαμόρφωση της ταξικής του συνείδησης. Η τοποθέτηση του κυρ- Στέλιου λίγο πριν την ένταξη του Αντώνη στην ΟΚΝΕ δεν αφήνει περιθώρια για άλλου είδους ερμηνεία¹²⁹⁸..

Αιντε γιόκα μου. Το μηχανουργείο είναι για σας, για τους νέους πολύ στενό. Φτάνει σ' αυτό ο κυρ- Στέλιος. Πήγαινε κει που 'ναι ανοιχτός ο ορίζοντας. Κει που σα στην απαλάμη σου καθαρά διαβάζεις τα περασμένα και τα αυριανά. Κει που δένεται το καινούργιο και σε μια θανάσιμη πάλη με το χτες γεννιέται το αύριο. Κει πιο καθαρά βλέπεις το δρόμο και το σκοπό. Το φίλο και τον εχθρό. Πήγαινε κει που θα δοθεί η κύρια μάχη για τη γέννα του καινούργιου κόσμου. Πήγαινε στο εργοστάσιο, το μεγάλο εργοστάσιο, όχι μόνο για εργάτης αλλά σα μαχητής¹²⁹⁹.

Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι η πεζογραφία της υπερορίας αναδεικνύει το θέμα της μόρφωσης και της νεότητας σε επαναλαμβανόμενο μοτίβο, δεδομένου ότι επανέρχεται επίμονα στα έργα και σχετίζεται με το επίπεδο εκπαίδευσης που διατείνονται ότι προσφέρουν οι χώρες υποδοχής στους μαθητές που κατέφθασαν από την Ελλάδα.

Σύμφυτο θέμα με την νεότητα είναι και το αίσθημα της αισιοδοξίας, που χαρακτηρίζει τα κείμενα που εκδίδονται στην υπερορία. Όσοι φεύγουν κάνουν αναμφισβήτητο το σωστό και οι συνθήκες που βρίσκουν στις χώρες υποδοχής περιγράφονται ελάχιστα αλλά πάντα με ιδανικό τρόπο. Την ανάγκη του αισιόδοξου πνεύματος στη λογοτεχνία του προλεταριάτου, ώστε να συμβάλλει αποτελεσματικότερα στην «οικοδόμηση του σοσιαλισμού» επισημαίνει και ο Αντρέι Ζντάνοφ για τη σοβιετική λογοτεχνία¹³⁰⁰. Αλλά και στον *Νέο Κόσμο* διαβάζουμε ότι:

¹²⁹⁷ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 27

¹²⁹⁸ Ό. π., σ. 41

¹²⁹⁹ Ό. π., σ. 43

¹³⁰⁰ Ζντάνοφ Α., *Για τη λογοτεχνία, για τη φιλοσοφία και για τη μουσική*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

Οι λογοτέχνες πρέπει να καλλιεργούν με τα έργα τους την αισιοδοξία, την πίστη και τη σιγουριά στη Νίκη. Πίστη και σιγουριά που να βγαίνει απ' τη σημερινή πραγματικότητα της ζωής, να πηγάζει απ' τον αγώνα και τις θυσίες του λαού μας. Αυτή είναι η συμμετοχή της λογοτεχνίας μας στην κοινή υπόθεση¹³⁰¹.

Περιγράφονται άνθρωποι προερχόμενοι από χωριά και πόλεις και έχοντας συνδράμει σε πολέμους και αγώνες,

σε μεγαλεία και συμφορές, που συντάραζαν τον τόπο τους πήραν μέρος μέσα σ' εκείνη τη στρατιά την ντόπια μα και παγκόσμια, μ' όπλο στον ώμο ή ξαρμάτωτος, κατά πως τό θελε η ώρα, τριγύρω από την Ακρόπολη όπου είναι τώρα τα σπίτια τους, η ζωή βράζει σαν τον μούστο που θα φουσκώνει στο πατητήρι, να γυρίσει το κρασί¹³⁰².

Οι συγγραφείς εξωραΐζουν την κατάσταση και εκλογικεύουν το αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου. Οι λογοτεχνικές αναφορές που μεταφέρουν αισιόδοξα μηνύματα και την ελπίδα μια νέας αναμέτρησης ή τη δικαίωσης ενός χαμένου αγώνα αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς προσπαθούν να διαχειριστούν την ήττα του ΔΣΕ, μια ήττα που ουσιαστικά δεν αναφέρεται στα κείμενά τους. Συνιστά μια ακόμα σιωπή στην πεζογραφία των εκδόσεων των *Ανατολικών Χωρών*, ίσως τη σημαντικότερη και την περισσότερο δικαιολογημένη. Επειδή όμως η ανάδυση ελπιδοφόρων μηνυμάτων και αναφορών τονώνουν το φρόνημα επιλέγονται ως αντιστάθμισμα της έλλειψης περιγραφών για τη νικηφόρα επέλαση του κυβερνητικού στρατού. «Ο Γράμμος δεν έπεσε ούτε πέφτει ποτέ. Είναι άπαρτος απ' την καρδιά τού κάθε μαχητή¹³⁰³».

Σε κείμενο που αφορά έναν αγνό και αφοσιωμένο αγωνιστή διαβάζουμε:

Ένανε σκοτώνουν και σηκώνονται εκατομμύρια της οικουμένης. Γίναμε σκληρό καρύδι για τα δόντια τους¹³⁰⁴. [...] Αυτή την αυγή που περιμένουμε, θαρθεί. Δεν θα την μποδίσουν τα δολάρια ούτε η ηλεκτρική καρέκλα. Έρχεται με τους καινούργιους εκσκαφείς, τα καινούργια εκατομμύρια των υπογραφών και την πίστη των απλών ανθρώπων που πεθαίνουν ήρεμα με τ' όραμά της¹³⁰⁵.

Ένας στρατιώτης λίγο πριν πεθάνει δίνει το κομματικό του βιβλιάριο στον διπλανό του για να το στείλει στο κόμμα, ορκίζονται στα κομματικά τους βιβλιάρια και φροντίζουν να μη χαθούν όταν αντιλαμβάνονται ότι οι ίδιοι δεν έχουν σωτηρία¹³⁰⁶.

¹³⁰¹ Αδάμος Τ., «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 54-57

¹³⁰² Αξιώτη Μ., «Οι εργάτες και οι άλλοι», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 216-233 (231)

¹³⁰³ Δάφνης – Μούστος Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 114

¹³⁰⁴ Ρ. Αντρέας, «Ο Γιακουμής», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 208-218 (230)

¹³⁰⁵ Ο. π., σ. 208-218 (231)

¹³⁰⁶ Δάφνης – Μούστος Μενέλαος, *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, ό. π., σ. 112, 113, 116

Ο σπόρος του φλογερού επαναστάτη ποτισμένος με αίμα βλάστησε...[..] Η επανάσταση είναι δύσκολη, σκληρή. Μα ο μαχόμενος λαός αποφασισμένος θα νικήσει¹³⁰⁷. Το βλαστάρι της λευτεριάς άρχισε να παίρνει ζωή και δύναμη¹³⁰⁸.

Η αισιοδοξία των νέων συνιστά προσφιλές θέμα στα πεζογραφήματα της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου, που εκδίδονται στις *Ανατολικές χώρες*. Τα οδυνηρά γεγονότα, που έχουν κυρίαρχη θέση στη λεγόμενη *λογοτεχνία του τραύματος* παρακάμπτονται για λίγο με απώτερο στόχο αρχικά την επεξεργασία της οδυνηρής εμπειρίας και κατόπιν την *επούλωση*¹³⁰⁹. Οι λογοτεχνικοί ήρωες καλούνται με αισιοδοξία να διαχειριστούν τη μεταπολεμική πραγματικότητα και οι συγγραφείς την ήττα του ΔΣΕ. Κοινό σημείο στα διηγήματα της συλλογής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, είναι η τάση των προσώπων να φτάνουν σε μια αποκαλυπτική αλήθεια και να προσεγγίζουν- περνώντας σαν άλλοι τραγικοί ήρωες από την άγνοια στη γνώση - το προσωπικό τους όραμα. Στην πεζογραφία του Χατζή το ατομικό δε διαχωρίζεται από το συλλογικό και ο άνθρωπος δεν υπάρχει εκτός της κοινότητας¹³¹⁰. Ο μόνος δρόμος λοιπόν που προτείνεται από το συγγραφέα, για την έξοδο προς την αλήθεια και τη διαύγεια είναι η δυναμική των νέων ανθρώπων. Ο καταφατικός χαρακτήρας της νεότητας χρησιμοποιείται για την παρουσίαση ενός κόσμου που προσπαθεί να ανασυνταχθεί αναζητώντας τη δυνατότητα μιας νέας νίκης¹³¹¹.

Οι σιωπές. Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού Εμφύλιου έγκειται στο ότι δεν τελειώνει με την ήττα του ΔΣΕ αλλά από το τέλος του και για τις επόμενες δεκαετίες. Η μνήμη υπήρξε *διαιρεμένη ή συγκρουσιακή*¹³¹² και επηρέασε με το ίδιο τρόπο και τη δημόσια ιστορία¹³¹³. Ο ελληνικός Εμφύλιος αποτέλεσε θέμα ταμπού και ως

¹³⁰⁷ «Μαζί με το Ρήγα», *Ο δρόμος της λεβεντιάς*, ό. π., σ. 7-14

¹³⁰⁸ «Λευτεριά ή Θάνατος», ό. π., σ. 16-17

¹³⁰⁹ Αποστολίδου Β, «Στρογγυλό τραπέζι: Αφήγηση, αναπαράσταση και λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, 169, 2011, σ. 1010

¹³¹⁰ Ζήρας Α., «Η προετοιμασία και η υποδοχή του *Διπλού Βιβλίου*», *Αντί*, τχ. 743-744, 27-7-2001, σ. 48

¹³¹¹ Χατζής Δ. «Ο πεζογράφος μπροστά στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα» στο *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού, Ανέκδοτες διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια: Αποστολίδου Β., Ροδακίό, Αθήνα, 1980, σ. 367-368

¹³¹² Burke P., *Τι είναι πολιτισμική ιστορία*, ό. π., σ. 134-137

¹³¹³ Macdonald, S., «Η Ιστορία ως Κοινωνικό Ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη «δύσκολη» Κληρονομιά». *Τετράδια Μουσειολογίας*, τ.χ. 7, 2010, σ. 14-22. Δρουμπούκη, Α.Μ., *Μνημεία της Αθήνας, Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα, 2014, σ. 78

διαφιλονικούμενη περίοδος απωθήθηκε στο περιθώριο της ιστορίας και οδήγησε στην αμηχανία, τη σιωπή¹³¹⁴ και την άρνηση της μνήμης¹³¹⁵.

Διαπιστώνουμε ότι ως τη δεκαετία του 1980 δεν εμφανίζονται τόποι μνήμης και αντίστοιχες τελετές και δεν αρθρώνεται δημόσιος λόγος που να αφορά τα οδυνηρά γεγονότα του εθνικού διχασμού¹³¹⁶. Οι ισορροπίες ήταν λεπτές και οι πολιτικές εξελίξεις ασταθείς και εύθραυστες. Το αίτημα της λήθης κυριάρχησε εκατέρωθεν από τη δεκαετία του 1950 και για τις μετέπειτα δεκαετίες¹³¹⁷. Μπορούμε όμως να εντοπίσουμε δύο κρίσιμες, ιστορικές συγκυρίες, που επηρέασαν τον τρόπο διαπραγμάτευσής του· είναι η μεταπολίτευση και η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού¹³¹⁸. Τα συγκεκριμένα γεγονότα δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για τον πολιτικό επαναπροσδιορισμό των ανθρώπων με αποτέλεσμα την επαναδιαπραγμάτευση της ιστορίας.

Τα αρχεία δεν συμπληρώθηκαν, όταν δεν καταστράφηκαν. Επομένως εκτός από τις σιωπές των προσώπων μπορούμε να μιλάμε και για τις σιωπές των αρχείων¹³¹⁹. Τα σχολικά βιβλία επίσης αποσιώπησαν τον Εμφύλιο και επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια να αμβλύνουν τις αντιθέσεις και να επικρατήσει η πολυπόθητη εθνική

¹³¹⁴ Παπαθανασίου Ι., «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής. – Το ΚΚΕ στα χρόνια 1936-1949» στο επιμ.: Φλάισερ Χ., *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, ό. π., σ. 199-222

¹³¹⁵ Κουλούρης Ν., *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, ό. π., σ. 15-21

¹³¹⁶ Μπάδα Κ. & Ματσούκα Ε. «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους» στο: επιμ.: Κορρέ Κ. – Κούζας Γ. *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Διημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007), Παν/μιο Αθηνών, Αθήνα, 2010, σ. 375-399

¹³¹⁷ Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: επιμ. Ιατρίδης Γ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, ό. π. σ. 561-594

¹³¹⁸ Μπουσχότεν Ρ. , «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», ό. π., σ. 135-155

¹³¹⁹ Κουλούρης Ν., *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, ό. π., σ. 65-67. Βερβενιώτη Τ., «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη», στο: επιμ. Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό. π., 81-102

ενότητα και ομοθυμία, έστω και διαμέσου του παραγκωνισμού της εμπειρίας του¹³²⁰. Παράλληλα υπόρρητα μεταβιβάζονται αξίες και πρότυπα εθνικοφροσύνης με έμφαση στις έννοιες της πατρίδας, της θρησκείας, της οικογένειας και της εθνικής άμυνας¹³²¹.

Η αποσιώπηση αφορά τόσο τους ηττημένους, όσο και τους νικητές, γιατί η ανάγκη συμφιλίωσης, λήθης και γενικής αμνηστίας αποτέλεσε αίτημα και των δύο πλευρών μετά από την αιματηρή αναμέτρηση. Μ' αυτόν τον τρόπο διαφυλάχθηκε μια επισφαλής κοινωνική ισορροπία στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια και η σιωπή συνεχίστηκε για τις επόμενες τέσσερις δεκαετίες, αν θεωρήσουμε τέλος αυτής της διαδικασίας το κάψιμο των φακέλων το 1989¹³²².

Οι λογοτέχνες που εκδίδουν στο Εκδοτικό *Νέα Ελλάδα* και στη συνέχεια στις *Πολιτικές και λογοτεχνικές Εκδόσεις* καταπιέζουν τη σχετικά πρόσφατη μνήμη τους και αποσιωπούν στοιχεία αυτολογοκρινόμενοι, ώστε να υπακούσουν στα ιδεολογικά προτάγματα της ηγεσίας. Δεν τους επιτρέπεται η ενασχόληση με θέματα, τα οποία είναι και για την ίδια την πολιτική ηγεσία ασαφή ή αποσιωπημένα.

Αν δεχτούμε ότι η μνήμη κατασκευάζεται, δεν είναι δύσκολο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι και η λήθη βρίσκεται στην ευχέρεια του καταγράφοντος¹³²³. Το παρελθόν άλλωστε αποτελείται -ειδικά για τους πολιτικούς- από σύμβολα, που στηρίζουν τις απόψεις τους και από κενά και σιωπές¹³²⁴.

Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες λογοτέχνες δε θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την ενότητα της κοινότητας στην οποία ανήκουν υπενθυμίζοντας *οικεία κακά*¹³²⁵ και επιπλέον αγωνιούν να διατηρήσουν την κομματική ταυτότητα αλώβητη στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο που αναζητά να καταστήσει απολύτως υπαίτια την κομμουνιστική ιδεολογία για πλήθος δεινών του μεταπολεμικού κόσμου. Παρά λοιπόν

¹³²⁰ Αθανασιάδης Χ., *Τα αποσυρθέντα βιβλία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015. *Το Βήμα*, 10-12-2016, «Αμφισβήτηση, αποσιώπηση και αμηχανία στα σχολικά βιβλία», Παπαδήμας Λ., Χρυσάφη Α., *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας*, Παπαζήση, Αθήνα, 2012

¹³²¹ Μποντίλα Μ., «Διαστάσεις του μνημονικού λόγου των Ταγμάτων Ασφαλείας», στο: επιμ. Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό. π., σ. 331-347

¹³²² Καραμανωλάκης Β., *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2019

¹³²³ Ασδραχάς Σ., Προλεγόμενα, στο: Παπαγιάννη Β., *Κραυγές της μνήμης*, ό. π., σ. 7-12

¹³²⁴ Thompson P. "The Voice of Past. Oral History", στο: *The Oral History Reader*, επιμέλεια: Perks R., Thompson A., Routledge, London, 1998, p. 21-28

¹³²⁵ Κόκκινος Γ., Λαμπάτος Γ., Αθανασοπούλου Α., *Ματωμένη ουτοπία*, ό. π., σ. 12

τα διλήμματά τους, οι συγγραφείς αναπαράγουν τα στερεότυπα που επιτάσσει το κομματικό τους ήθος διεκδικώντας μ' αυτόν τον τρόπο και το δικό τους παρελθόν. Άλλωστε η δημιουργία των κειμένων υπαγορεύεται από την ανάγκη τους να απαντήσουν σε ερωτήματα, που τους βασανίζουν αναψηλαφώντας τα βιώματα και τις εμπειρίες τους.

Από τη μία μεριά παρατηρούμε την έμφαση που δίνεται σε λογοτεχνικά πρόσωπα που ανταποκρίνονται στην ανάγκη των ανθρώπων να πιστεύουν και να ακολουθούν ήρωες. Άτομα υπερβατικών δυνάμεων είναι αυτά που τελικά εκπληρώνουν τις προσδοκίες των υποστηρικτών του κόμματος. Αποτελούν σύμβολα απαραίτητα για τους πολιτικούς σχηματισμούς. Θυσιάζονται για ένα ιδανικό στο οποίο πιστεύουν ακράδαντα και μ' αυτόν τον τρόπο ο θάνατός τους δικαιώνεται και καταξιώνεται στη συνείδηση των αναγνωστών – οπαδών του *ΚΚΕ*. Τα αγιοποιημένα αυτά πρόσωπα εξυπηρετούν την ανάγκη των συγγραφέων να αποδείξουν την αξία του κόμματος και τη σημασία της συμμετοχής σ' αυτό όχι μόνο για τους ίδιους αλλά και για όλα τα μέλη.

Ο ιδανικός *λαϊκός στρατός*, που με επιμέλεια περιέγραψαν δεν είναι δυνατόν να μην πέτυχε το στόχο του. Η εξωραϊσμένη εικόνα της διοίκησης και οι δυναμικές μορφές των αξιωματικών δε θα ήταν σκόπιμο να κατηγορηθούν για ολιγωρία ή για λανθασμένους χειρισμούς και επιλογές. Οι μαχητές και οι μαχήτριες δε μπορεί να εξαπατήθηκαν και να αστόχησαν ιδεολογικά. Η *Συμφωνία του Λιβάνου* και της *Βάρκιζας* ελάχιστα αναφέρονται ή με υπαινικτικό τρόπο.

Ο Νίκος Μπελογιάννης είναι πρωταγωνιστής στην λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου αλλά ο Νίκος Πλουμπίδης δεν αναφέρεται πουθενά. Η τακτική αυτή εφαρμόζεται, όπως είδαμε, για όλα τα πρόσωπα στα οποία τους έχει αποδοθεί η κατηγορία του προδότη και του πράκτορα, όπως ο Τίτο ή ο Καραγιώργης.

Επίσης λόγω του αποκλεισμού τους δυσκολεύονται να έρθουν σε επαφή με γεγονότα της επικαιρότητας, τα οποία στον ελλαδικό χώρο συγκλονίζουν την κοινή γνώμη. Οι εξελίξεις στην Κύπρο για παράδειγμα δε φαίνεται να απασχολεί κανένα συγγραφέα, παρόλο που η *ΕΔΑ* αναλαμβάνει την οργάνωση των συλλαλητηρίων. Η *Επιτροπή* μάλιστα προτείνει τη συγγραφή λογοτεχνικού κειμένου σ' αυτή τη θεματική με περιθώριο χρόνου όμως πολύ μικρό. Εσωκομματικές διαμάχες υψηλόβαθμων στελεχών δεν υφίστανται και δε γίνεται αναφορά σε λάθη και παραλείψεις της ηγεσίας.

Τέλος, ζητήματα και επιλογές τα οποία θα μπορούσαν να αμαυρώσουν το κομματικό ιδεώδες αποσιωπήθηκαν εντελώς. Οι ενέργειες της *ΟΠΛΑ*¹³²⁶ και οι ομηρίες των Δεκεμβριανών δεν εμπνέουν τους πεζογράφους και δεν επιτρέπεται να προσεγγιστούν από φόβο, μήπως η πραγματέυσή τους δεν είναι η ενδεδειγμένη και βλάψει το Κόμμα. Εξάλλου θα ήταν αδύνατον να προσπελάσουν τον σκόπελο της κομματικής λογοκρισίας, ώστε τα έργα τους να εγκριθούν και να εκδοθούν. Τέτοιου είδους αναφορές λείπουν τόσο από το μεγαλύτερο μέρος των μαρτυριών που εκδόθηκαν τα μεταγενέστερα χρόνια, όσο σε μεγάλο βαθμό και από τη ιστοριογραφία που αφορά τον Εμφύλιο.

Ακόμα, δε θα βρούμε αναπαραστάσεις της ζωής στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* εκτός από ελάχιστες. Ακόμα και σ' αυτές οι συγγραφείς επιδιώκουν να περιγράψουν μια εξωραϊσμένη εικόνα τους χωρίς να απαριθμούνται προβλήματα και περιορισμοί. Η τακτική αυτή θα συνεχιστεί μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1950, αφού αντιρρήσεις από τους ανθρώπους της βάσης που έφυγαν από την Ελλάδα περιλαμβάνονται μόλις το 1959, στο μυθιστόρημα *Με τη λύρα* της Έλλης Αλεξίου¹³²⁷. Επισημαίνουμε ότι και τότε διαπιστώνουμε την τάση τους να δικαιολογήσουν και να εξηγήσουν την ύπαρξη των σοβαρών προβλημάτων τους. Καταλήγοντας είναι χαρακτηριστική στη δεκαετία του 1950 η απουσία κειμένων που αφορούν την αποσταλινοποίηση, γεγονός που επιβεβαιώνει την αφοσίωσή τους στην κομμουνιστική ιδεολογία. Εξάλλου η χρονική απόσταση από την άνοδο της νέας εξουσίας είναι μικρή και δεν έχει επιτευχθεί η αφομοίωσή της. Ακολουθώντας ασυνείδητα μια διαδικασία απώθησης λησμονούν οτιδήποτε τραυματικό και ό,τι μπορεί να θεωρηθεί επικίνδυνο ή αποσταθεροποιητικό στοιχείο, επειδή αντίκειται στα κομματικά προτάγματα¹³²⁸.

Οι λογοτέχνες που μετοίκησαν στις *Ανατολικές χώρες* έχουν κοινωνικοπολιτική δράση, συμμετείχαν στις κομματικές διαδικασίες και στον αγώνα του *ΔΣΕ*. Επομένως η ματαιώση και η διάψευση δεν έχει μόνο πολιτική χροιά, δεν αφορά μόνο την ιδεολογία τους αλλά τους συντρίβει συναισθηματικά και πλήττει την προσωπικότητά τους. Αφορά την αυτοεικόνα τους, καθώς προσδιορίζει την ταυτότητά

¹³²⁶ Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του λαού* Η δράση του *ΕΛΑΣ* και της *ΟΠΛΑ* στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944, Θεμέλιο, Αθήνα, 2012

¹³²⁷ Αλεξίου Έ., *Με τη λύρα*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1986

¹³²⁸ Λιάκος Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Πόλις, Αθήνα, 2007, σ. 229

τους. Η ήττα αποτελεί ένα ανεπούλωτο τραύμα, το οποίο με δυσκολία θα προσεγγίσουν. Επειδή λοιπόν έχουν επιλέξει να ανασυνθέσουν την πραγματικότητα του Εμφύλιου μετέρχονται κάθε μέσο, για να καταδείξουν το δίκαιο του αγώνα τους και την υπεροχή του στρατεύματος, ώστε να απαλύνουν τον προσωπικό πόνο τους και να δημιουργήσουν ατμόσφαιρα νίκης και κλίμα αισιοδοξίας.

«Σοβιετικές γνωριμίες» Μ. Αλεξανδρόπουλου

Οι συγγραφείς που ζουν και εκδίδουν στο Βουκουρέστι δεν καταθέτουν κείμενα που αφορούν τη ζωή τους στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την *ΕΣΣΔ*. Το κείμενο που αποτελεί μοναδική περίπτωση στη λογοτεχνική παραγωγή της υπερορίας κατά την πρώτη πενταετία μετά τον Εμφύλιο, επειδή παρουσιάζει τις συνθήκες ζωής των πολιτικών προσφύγων στις Ανατολικές χώρες είναι η συλλογή διηγημάτων του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου «Σοβιετικές γνωριμίες», που εκδίδεται το 1954. Τα διηγήματα του βιβλίου αφορούν εξ ολοκλήρου τη ζωή των Ελλήνων που μετοίκησαν στις χώρες αυτές σε προγενέστερο μάλιστα χρόνο και με έντονα προβλήματα προσαρμογής. Ο συγγραφέας επιλέγει να εκθέσει μόνο τα πλεονεκτήματα και τα προνόμια που εξασφάλισαν αποσιωπώντας τις όποιες αντιξοότητες και δυσκολίες αντιμετώπισαν οι ομοϊδεάτες και συνοδοιπόροι τους. Υπενθυμίζουμε ότι το κείμενο εκδίδεται το 1954, όταν η διαδικασία αποσταλινοποίησης, που καθυστερημένα επεκτάθηκε στους Έλληνες λογοτέχνες δεν έχει αρχίσει κανονικά¹³²⁹. Τα κείμενά του προσπαθούν να αποτυπώσουν σημαντικές περιπτώσεις ανθρώπων που διαμένουν αποκλειστικά στη Σοβιετική Ένωση, όπου εργάζονται και ευημερούν.

Το λογοτεχνικό έργο του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου είναι πολυσχιδές και πολυθεματικό. Παρότι δεν είναι δεδομένη η συνάφεια των ειδών με τα οποία καταπιάνεται, τα έργα του συνδέονται μεταξύ τους λόγω της ενότητας που παρουσιάζει η γραφή του και το ύφος του.

Όσο προσπαθώ να δώ και τις επιρροές που ασκήθηκαν πάνω μου από άλλους, πάλι καταλήγω εκεί. Τα περισσότερα μου τα καθόρισε ο τρόπος ζωής μου. Όχι το α΄ β΄ γεγονός αλλά η ροή τους όλη μαζί η κίνηση αυτή υπαγόρευσε ρυθμούς, θέματα, μορφές, τον τρόπο γραφής και μια συνοχή που τώρα τη βλέπω καθαρά.. Τα βιβλία μου ανεξάρτητα επίσης και από τα είδη που

¹³²⁹ Φωκάς Ν. «Τι κάνουμε σαν Έλληνες», *Αρχειοτάζιο*, 2016, σ.42-50

καλλιέργησα, έχουν κάτι χερούλια και πιάνονται απαραίτητα από το παραμύθι της ζωής μου... αισθάνομαι ότι έγραφα το ίδιο βιβλίο¹³³⁰.

Έχει σημασία ότι ο συγγραφέας δεν υπήρξε παρατηρητής των γεγονότων, αλλά ένθερμος υποστηρικτής του *EAM* και ανέπτυξε ενεργό δράση στα χρόνια της Αντίστασης και του Εμφύλιου, γεγονός που τον οδήγησε αναγκαστικά στην υπερορία.

Στη συγκεκριμένη συλλογή η φύση των ιστοριών είναι καθαρά προπαγανδιστική, τόσο που ακόμα και το ύφος θυμίζει κομματική μπροσούρα. Η επιλογή των χαρακτήρων δεν είναι καθόλου τυχαία, γιατί αφορά διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, καθώς και ετερόκλητα μορφωτικά και κοινωνικά επίπεδα. Ο Αλεξανδρόπουλος φαίνεται να επιζητά να αποδείξει την αποτελεσματικότητα, τη λειτουργικότητα και την υπεροχή του σοβιετικού μοντέλου ζωής, όπως και την αποδοχή, την οποία αυτό έχει κερδίσει από τους πολίτες του.

Όλοι οι βασικοί ήρωες δεν είναι Έλληνες αλλά πολίτες της ΕΣΣΔ γηγενείς ή μέτοικοι, απολύτως ενταγμένοι στην πολιτική και την κουλτούρα της χώρας υποδοχής τους. Πλαισιώνονται όμως από Έλληνες φίλους, οι οποίοι τους περιβάλλουν με αγάπη και θαυμασμό. Τα πέντε διηγήματα παρουσιάζουν κοινά σημεία, καθώς όχι μόνο εξυμνούν το σοβιετικό τρόπο ζωής αλλά και τον αντιδιαστέλλουν με τον αμερικανικό, ακόμα και με τον ελληνικό. Οι πρωταγωνιστές των ιστοριών, μολονότι προέρχονται από επιβαρυσμένα οικογενειακά και κοινωνικά περιβάλλοντα, κατορθώνουν, όχι απλώς να επιβιώσουν αλλά και να προοδεύσουν μορφωτικά και κοινωνικά κυρίως μέσω της εργασίας τους. Πρόκειται για ιδιαίτερα αξιόλογους ανθρώπους με σημαντικές ικανότητες, που αναπτύσσουν εξαιρετικές δεξιότητες και εξασφαλίζουν υψηλό επίπεδο ζωής.

Κάθε ένα από τα πέντε διηγήματα εστιάζουν σε μια διαφορετική θετική πλευρά της ζωής στη Σοβιετική Ένωση. Το πρώτο με τίτλο *Μια απλή ιστορία* υπογραμμίζει το επίπεδο καλλιέργειας και μόρφωσης που εξασφαλίζει η χώρα και στα δύο φύλα. Αναφέρεται σε μια γυναίκα, την οποία ο Έλληνας αφηγητής συναντά καθημερινά σε ένα *Σπίτι Ανάπαυσης*¹³³¹. Αναρωτιέται βλέποντας την, επειδή μοιάζει

¹³³⁰ Ζήρας Α. «Τα αρματωμένα χρόνια και τα χρόνια της επίσκεψης», *Διαβάζω*, τ.χ.501, 2009, σ. 70-72

¹³³¹ Πρόκειται για κρατικά εξοχικά καταλύματα σε καλοκαιρινά θέρετρα, όπου απολαμβάνουν τις διακοπές τους οι πολίτες συνδυάζοντας ξεκούραση και πολιτιστικές δραστηριότητες.

μορφωμένη και διανοούμενη ποιο είναι το επάγγελμά της και δεν μπορεί να καταλήξει σε ένα συμπέρασμα. Τα ενδιαφέροντά της και οι ικανότητές της είναι ποικίλα και θα μπορούσε να είναι γιατρός, αθλήτρια, καλλιτέχνιδα, καθηγήτρια Φιλολογίας ή οικονομίας, ακόμα και σκακίστρια. Από τη συμπεριφορά της χαρακτηρίζεται πολύ σεμνή, προσηνής και ευδιάθετη. Όταν λοιπόν η ίδια τον προσκαλεί να κάνουν παρέα την τελευταία μέρα της παραμονής της, ο αφηγητής μένει άφωνος, μόλις τον πληροφορεί ότι είναι «απλή σοβιετική αγρότισσα¹³³²».

Στο ίδιο πνεύμα στο *Ένα μικρό γράμμα στον Τύπο* υπογραμμίζεται εμφανέστερα η σύνδεση των ανθρώπων με το κόμμα, το οποίο ακολουθούν και στηρίζουν παρακάμπτοντας την προσωπική τους ζωή και θυσιάζοντας σταθερότητα και ευκολίες. Δύο Έλληνες γνωρίζουν ένα νεαρό ζευγάρι σε έναν αγώνα ποδοσφαίρου και στη συνέχεια το ξαναβλέπουν στην όπερα. Πρόκειται δηλαδή για άτομα που μπορούν να διασκεδάσουν με έναν αγώνα και ταυτόχρονα να απολαύσουν πιο σύνθετες μορφές τέχνης. Δείχνουν συγκινητικό ενδιαφέρον και επιθυμούν να πληροφορηθούν για τον *ΔΣΕ*, το *ΚΚΕ* και την παρτιζάνικη ζωή. Τους διακρίνει «*μαχητική αισιοδοξία για το σοσιαλιστικό αύριο [...] και η αληθινή χαρά, η ντομπροσύνη και η ειλικρίνεια στα αισθήματα, που δεν μπορείς να την ξεχωρίσεις από τον σοβιετικό άνθρωπο¹³³³*».

Η δουλειά, η μόρφωση, οι οικογενειακές τους υποχρεώσεις είναι συνδεδεμένες άρρηκτα με την κομματική λειτουργία και η επιλογή αυτή τους εξασφαλίζει το βέλτιστο αποτέλεσμα στη ζωή τους. Η γυναίκα, «*θετικό μυαλό, με στέρεη γνώση, καμωμένη για την επιστημονική δράση*» αποτελεί ταυτόχρονα «*πρότυπο νοικοκυράς*», αλλά και «*ικανής, στοργικής μητέρας*». Απαλλάσσεται από τη δουλειά στο εργοστάσιο, για να αφοσιωθεί στις σπουδές της, ενώ τα παιδιά, που είναι και χαρισματικά, τα έχουν αναλάβει ειδικοί παιδαγωγοί. Όλα είναι ταχτοποιημένα και εξονυχιστικά οργανωμένα από το *ΚΚΣΕ*, ώστε, όταν μαθαίνουν μια απόφαση της *ΚΕ* για την ανανέωση της αγροτικής οικονομίας αποφασίζουν να διακινδυνεύσουν μια ολοκληρωτική αλλαγή στη ζωή τους, πηγαίνοντας να δουλέψουν σε όποιο προορισμό επιθυμεί το κόμμα, με σκοπό να βοηθήσουν την ανοδική πορεία της οικονομίας της χώρας¹³³⁴. Συμπεραίνουμε ότι ο συγγραφέας δημιουργεί δύο ιδανικούς χαρακτήρες που στηρίζουν

¹³³² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Μια απλή γνωριμία», *Σοβιετικές γνωριμίες*, ό. π., σ. 1-19

¹³³³ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ένα μικρό γράμμα στον τύπο», ό. π., 28-29, 31

¹³³⁴ Ο. π., σ. 23-40

και υπακούν τις επιλογές και τα προγράμματα της Σοβιετικής Ένωσης με απόλυτη αφοσίωση και εμπιστοσύνη στις αποφάσεις του κόμματος. *«Έχουμε γερό μπούσουλα, αλλάθευτο μπούσουλα την απόφαση της Κ.Ε.¹³³⁵»*.

Η τρίτη ιστορία εξυμνεί επίσης την εκπαίδευση που παρέχεται. Παράλληλα με το ενδιαφέρον που έδειξε η χώρα για την περίθαλψη των παιδιών του Β΄ παγκοσμίου πολέμου. Πρόκειται για το πιο μελοδραματικό από τα διηγήματα, που αφορά δύο νεαρούς φοιτητές, οι οποίοι έχουν όμως εντελώς διαφορετική πορεία. Συνδέονται μεταξύ τους καθώς το παρατσούκλι του ενός είναι το πραγματικό όνομα του άλλου και μ' αυτόν τον τρόπο ταυτίζονται συνειρμικά στο νου του Έλληνα παρατηρητή των δύο προσώπων.

Από την μία ο Ισοκράτης είναι ένα παιδί από τη Σαντορίνη που έρχεται στην Αθήνα, για να σπουδάσει νομικά. Είναι πολύ έξυπνος και με *«κοφτερό μυαλό»* αλλά δεν κατορθώνει να σπουδάσει, επειδή δεν μπορεί να πληρώσει τα δίδακτρα. Άρρωστος από φυματίωση χωρίς γιατρό, φάρμακα και με τρόφιμα που συγκεντρώνονται από την ελεημοσύνη των φίλων του, πεθαίνει σε μια σοφίτα. Σε αντιπαραβολή ο Αρκάντι είναι ένας σοβιετικός εργάτης, που διαβάζει κάθε μεσημέρι στη βιβλιοθήκη. Θαυμάζει την Αρχαία Ελλάδα και έχει σχετικές γνώσεις, με αποτέλεσμα ο καθηγητής του Δικαίου να τον αποκαλεί «Ισοκράτη».

Πρόκειται για ένα παιδί που έχει δεχτεί όλη τη βαρβαρότητα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, μια που ο πατέρας του πέθανε στην αρχή του πολέμου, η μητέρα του διαμελίστηκε από βόμβα μπροστά στα μάτια του, αφήνοντας τον εντελώς μόνο και ο γείτονας που τον περιμάζεψε χάθηκε επίσης αναπάντεχα. Στο δρόμο για το στρατόπεδο συγκέντρωσης κατορθώνει να αποδράσει και οδηγείται από τις σοβιετικές αρχές στο *Σπίτι του Παιδιού¹³³⁶*. Η πορεία της ζωής του που χρησιμοποιείται στη μυθοπλασία είναι ένα σχόλιο του συγγραφέα για όλα τα παιδιά του πολέμου που έπρεπε οι κυβερνήσεις να περιθάλψουν λόγω της ορφάνιας τους ή μετακινήθηκαν αναζητώντας τις οικογένειές τους. Στον Αρκάντι λοιπόν στην *ΕΣΣΔ* *«δεν ζύπνησαν μέσα του τα αισθήματα που γεννά η ορφάνια, το θέαμα του έρημου και*

¹³³⁵ Ο. π., σ. 39

¹³³⁶ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ο Ισοκράτης και ο Αρκάντι», ό. π., σ. 43-59

απροστάτετον¹³³⁷». Αντίθετα καταφέρνει να αποφοιτήσει από πανεπιστημιακή σχολή ως αντιπρόσωπος μάλιστα των συμφοιτητών του.

Στο τέταρτο διήγημα με τον τίτλο *Στο τραίνο*¹³³⁸, το οποίο αναφέρεται σε ένα σιδηροδρομικό ταξίδι, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να περιγράψει τη βιομηχανικά ακμάζουσα πόλη που διασχίζει. Η παρουσίαση της βιομηχανική ανάπτυξης και της οικονομικής ευημερίας της ΕΣΣΔ ενδείκνυται και προτείνεται από το κόμμα, ώστε να λειτουργήσει παραδειγματικά¹³³⁹. «Μην την κλαις τη χώρα, μην τρέμεις γι' αυτήν. Είναι σαν το ατσάλι και σαν το σίδερο τα στήθια της και αντέχουνε. Όσα κι αν είναι τα βάρη¹³⁴⁰».

Το κύριο θέμα όμως έχει να κάνει με ένα τυχαίο περιστατικό. Ένας ηλικιωμένος ζητά το *Βιβλίο παραπόνων* στο εστιατόριο του τρένου θέλοντας να επικρίνει έντονα το γεγονός ότι ένας υπολοχαγός του Σοβιετικού Στρατού δε σερβίρεται πρώτος. Στις διαμαρτυρίες του απαντά με ταπεινότητα ο αξιωματικός, ο οποίος τον ευχαριστεί και εξηγεί ότι ο ίδιος έχει αρνηθεί να δεχτεί προτεραιότητα στη εξυπηρέτηση. Ο Αλεξανδρόπουλος σκιαγραφεί έναν μετριοπαθή και ευγενικό άνθρωπο που αρνείται να εξαργυρώσει στο ελάχιστο τη συμμετοχή του στον πόλεμο.

Τέλος, κορωνίδα της βαθιάς πίστης στον σταλινισμό συνιστά το τελευταίο διήγημα της συλλογής, το *Ένας Νέγρος σοβιετικός πολίτης*. Η υπόθεση είναι ενδιαφέρουσα, επειδή αφορά μια αναπάντεχη συνάντηση με έναν γνωστό ηθοποιό του κινηματογράφου. Πρόκειται για τον Γκάρντ Οουεν¹³⁴¹, τον οποίο συναντούν κάποιοι Έλληνες την άνοιξη του 1953 και τους ξεναγεί σε ένα μουσείο της Γιάλτας. Ο ηθοποιός τους διηγείται την ιστορία του, πώς δηλαδή βρέθηκε στην ΕΣΣΔ για τις ανάγκες μιας ταινίας και τελικά παρέμεινε βρίσκοντας εκεί θαλπωρή και ασφάλεια. Είχε σκληρά βιώματα δεχόμενος τον ρατσισμό στην πιο άγρια μορφή του στις ΗΠΑ. Οι ξυλοδαρμοί, η απροκάλυπτη βία και ο ταπεινωτικός αποκλεισμός ακόμα και από καταστήματα ή γιατρούς τον οδηγούν στο να αποδεχτεί την πρόταση σοβιετικών κινηματογραφιστών

¹³³⁷ Ο. π., σ. 57

¹³³⁸ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στο τραίνο», ό. π., σ. 63-70

¹³³⁹ «Χαιρετισμός ΚΕ του ΚΚΣΕ στο Πανερωσιακό συνέδριο σοβιετικών συγγραφέων», *Νέος Κόσμος*, τχ. 3, 1955, σ. 33-37

¹³⁴⁰ Ο. π., σ. 63

¹³⁴¹ Το πρόσωπο δεν ταυτοποιείται

να μετοικήσει στην *ΕΣΣΔ*. Ίσος με τους άλλους, κάνει φιλίες και απολαμβάνει τη φιλοξενία «της νέας του πατρίδας». Τον Όουεν, «τον συνεπαίρνει το πάθος της παλλαϊκής δημιουργίας και νιώθει χτίστης μιας νέας ζωής¹³⁴²».

Όλα τα επεισόδια δομούνται πάνω σε μια βαθιά και έντονη αντίθεση. Η διανοούμενη γυναίκα που εργάζεται στα κολχόζ, το νεαρό ζευγάρι, το οποίο παρά τις σπουδές και τις οικογενειακές υποχρεώσεις ζητά να απασχοληθεί στο κολχόζνικο χωριό, ο φοιτητής που πεθαίνει στην Αθήνα και ο συνομήλικός του σοβιετικός εργάτης που δουλεύει και σπουδάζει, ο αξιωματικός που παρά το κύρος του δεν αποδέχεται την ιδιαίτερη μεταχείριση και τέλος οι συνθήκες που αντιμετώπισε ο νέγρος ηθοποιός σε *ΗΠΑ* και *ΕΣΣΔ* συνθέτουν τη σοβιετική πραγματικότητα σε αντιπαραβολή με την κατάσταση που επικρατεί σε άλλες χώρες. Τα διηγήματα απεικονίζουν το ψυχροπολεμικό κλίμα στην εντονότερη διάστασή του. Η απροκάλυπτη όμως υπερβολή και μεροληψία, οι κατασκευασμένες σκηνές, ο μελοδραματισμός και η στοχευμένη συγκινησιακή φόρτιση που επιδιώκεται στερεί από τα κείμενα τον αυθορμητισμό και τη λογοτεχνική αξία που διαπιστώνουμε σε άλλα έργα του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, που αφορούν την ελληνική πραγματικότητα. Η κραυγαλέα υποκειμενικότητά τους τα κατατάσσει σε προπαγανδιστικά κείμενα, που εξυπηρετούν στενά και απροκάλυπτα τις ανάγκες της κομματικής γραμμής.

¹³⁴² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ένας Νέγρος σοβιετικός πολίτης», ό. π., σ. 73-89

*Εσύ και μες απ' το τετραγωνικό μέτρο του κελιού σου
θα συνεχίζεις τον δρόμο σου πάνω στη γη.
...Εσύ και μες στη φυλακή κάθε πρωί θα ξημερώνεσαι πιο
νέος
αφού όλο και νέοι αγώνες θ' αρχίζονε στον κόσμο
αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος¹³⁴³.*

Κεφάλαιο 5

Διώξεις και αποκλεισμός της Αριστεράς

Η κομμουνιστική απειλή

Ο ελληνικός Εμφύλιος παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Θεωρείται το πρώτο θερμό επεισόδιο *Ψυχρού Πολέμου*, που αποτυπώνει το δίπολο κομμουνισμού – αντικομμουνισμού. Η ερμηνεία του Εμφυλίου στηρίχθηκε σ' αυτή την παράμετρο¹³⁴⁴. Το διεθνές πολιτικό σκηνικό ευνοεί την ανάπτυξη αντικομμουνιστικού κλίματος και καθιστά ισχυρό το επιχείρημα της κομμουνιστικής απειλής. Οι διώξεις και η ποινικοποίηση άλλωστε της κομμουνιστικής ιδεολογίας υφίστανται από την περίοδο του Μεσοπολέμου¹³⁴⁵.

Στον ελλαδικό χώρο μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο η προπαγάνδα κατά του κομμουνισμού και της *Σοβιετικής Ένωσης* εντείνεται, γεγονός που οφείλεται σε δύο παράγοντες καίριας σημασίας. Αρχικά η περίοδος της Κατοχής και της εαμικής αντίστασης ανέδειξε το *ΚΚΕ* σε ισχυρή πολιτική δύναμη. Επίσης το *ΚΚΕ* μπόρεσε να οργανωθεί εκ νέου, γεγονός που εξηγεί την προσπάθεια περιχαράκωσής του μετά τον πόλεμο, ώστε να μην μπορέσει να επανασυγκροτηθεί οριστικά και να αποτελέσει το αντίπαλο δέος στις αστικές δυνάμεις, οι οποίες θα ισχυροποιήσουν το μεταπολεμικό

¹³⁴³ Λειβαδίτης Τ., *Ποίηση, Τόμος Α' (1950-1966)*, Κέδρος, Αθήνα, 1978, σ. 123

¹³⁴⁴ Μπαλτά Ν., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον Γαλλικό Τύπο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993, σ. 15, 93-95. Μπουρνάζος Σ., «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο «διηθητός» ιός του κομμουνισμού και ο ρόλος της αναμόρφωσης», *Δοκίμες*, 1997, σ. 101-134

¹³⁴⁵ Mazower Μ., *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994, σ. 352-355

καθεστώς. Παράλληλα στοχοποιούνται οι Έλληνες που είχαν αντιστασιακή δράση. Η Αντίσταση, οι μάχες του Δεκέμβρη και ο ίδιος ο Εμφύλιος παρουσιάζονται ως μέρος της συνεχούς προσπάθειας του ΚΚΕ να διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο στην πολιτική ζωή¹³⁴⁶. Ο φόβος ότι προσπαθεί να καταλάβει την εξουσία μεγεθύνεται και νομιμοποιεί τις εντεινόμενες διώξεις εναντίον της Αριστεράς.

Ο όρος «αποεαμοποίηση» αποδίδει εύστοχα την προσπάθεια του κρατικού μηχανισμού ήδη από το 1945 να καταστείλει και να περιθωριοποιήσει το ΚΚΕ¹³⁴⁷. Από την άλλη συνεχίστηκαν οι σχέσεις εξάρτησης της χώρα μας με τη Βρετανία και πολύ περισσότερο με τις ΗΠΑ -από το 1947- και κατέστησαν τον εξοβελισμό της Αριστεράς βασικό ζητούμενο των κυβερνήσεων.

Καθώς το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος συγκροτείται ιδεολογικά και πολιτικά στηριζόμενο στη δαιμονοποίηση του κομμουνισμού, η συμβολή και η υποστήριξη του Παλατιού είναι καθοριστική και έχει σημαντικό αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία, κυρίως επειδή συνοδεύεται από έργα φιλανθρωπίας και οργάνωσης κοινωνικής πρόνοιας, που καλύπτουν βασικές ανάγκες του πληθυσμού. Τα προβλήματα της καθημαγμένης Ελλάδας αποδίδονται εξ ολοκλήρου στους κομμουνιστές και το έργο του θρόνου αναδεικνύεται αγαθό και σωτήριο¹³⁴⁸.

Βασικός φορέας εθνικοφροσύνης είναι επίσης ο στρατός και τα Σώματα Ασφαλείας, τα οποία οργανώνουν εκστρατείες διαφώτισης, εκδηλώσεις για το κοινό και μοιράζουν άφθονο προπαγανδιστικό υλικό. Ακόμα, η εκκλησία καταδικάζει άρδην τον κομμουνισμό, τιμωρεί όσους ιερείς συνεργάστηκαν με το ΕΑΜ, χρηματοδοτεί το στρατό και οργανώνει μέχρι και σώμα ένοπλων *συμμοριόπληκτων ιερέων*¹³⁴⁹. Τέλος, τα δεκάδες κατηχητικά σχολεία, οι χριστιανικές εφημερίδες και περιοδικά, όπως η *Ζωή*

¹³⁴⁶ FRUS, Office of The Historian, OCB Files: Lot 62 D 430, November 16 1955

¹³⁴⁷ Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», στο: επιμ. Ιατρίδης Γ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950, Ένα έθνος σε κρίση*, ό. π., 561-594

¹³⁴⁸ Μπουρνάζος Σ., «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιμέλεια: Χατζηιωσήφ Χ., τόμος Δ2', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 22-36

¹³⁴⁹ *Καθημερινή* 4-2-1949

και η Ζωή του παιδιού, που διαβάζονται από πιστούς και μαθητές, προωθούν έναν ακραιφνή αντικομμουνιστικό λόγο¹³⁵⁰.

Στα πλαίσια αυτού του εγχειρήματος επιστρατεύονται σύλλογοι, ενώσεις, οργανώσεις, συλλογικότητες και τοπικοί φορείς τόσο μεγάλου αριθμού και εμβέλειας, ώστε να θεωρείται «η εθνικοφροσύνη το κυρίαρχο και ουσιαστικά νομιμοποιημένο, πεδίο κοινωνικής δράσης¹³⁵¹». Ειδικά στη Μακεδονία ο αντικομμουνιστικός αγώνας συσπειρώνει πλήθος ομάδων του χειμαζόμενου πληθυσμού, που επιδιώκει εκδουλεύσεις και προωθεί τα οικονομικά του αιτήματα αξιοποιώντας τις εθνικόφρονες πεποιθήσεις του και την αντίστοιχη δράση του¹³⁵². Ενδεικτικά αναφέρουμε ενώσεις που ιδρύονται ήδη από το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου όπως: η «*Ενωσιν Εθνικοφρόνων κτηνοτρόφων περιφέρειας Θεσσαλονίκης, Ο Άγιος Μόδεστος*», το «*Εθνικόν Μέτωπον των Εργαζομένων*» και ο «*Σύνδεσμος Εθνικοφρόνων Αναπήρων Πολέμου*»¹³⁵³.

Το σοβαρότερο επιχείρημα ενοχοποίησης των κομμουνιστών υπήρξε η σύνδεσή τους με τους Σλάβους που ζούσαν στο βαλκανικό χώρο. Η απειλή κατά της Μακεδονίας και ο «από βορρά κίνδυνος», που προέρχεται από Βούλγαρους και Γιουγκοσλάβους με την σύμπραξη του *EAM-EΛΑΣ* ήταν το ιδεολόγημα που κυριάρχησε στην διάρκεια του εμφυλίου πολέμου¹³⁵⁴.

Εκτός από τα ζητήματα εθνικής κυριαρχίας και αποσκίρτησης από τη χριστιανική πίστη, για τα οποία κατηγορούνται οι κομμουνιστές, εξαπολύονται εναντίον τους κατηγορίες για στυγερά και βάνανυσα εγκλήματα και απάνθρωπη δράση κατά των πολιτικών τους αντιπάλων¹³⁵⁵. Επίσης οι υποστηρικτές της κομμουνιστικής ιδεολογίας, όπως προκύπτει και από τις δηλώσεις μετανοίας παρουσιάζονται

¹³⁵⁰ Καραγιάννης Γ., *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2003, σ.11, 103, 304-305, 358-359. Κοντραφούρης Γ., *Ο λόγος και το έργο των συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματείων από την απελευθέρωση μέχρι το τέλος του εμφυλίου, 1944 – 1949*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπων: Παπαστράτης Π., Πάντειο Παν/μιο, 2015, σ. 138-141

¹³⁵¹ Μπουρνάζος Σ., ό. π., σ. 12, 22-34

¹³⁵² Γούναρης Β., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005, σ.101-117, 121, 129

¹³⁵³ Ό. π., σ. 121, 110

¹³⁵⁴ Γούναρης Β., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων*, ό. π., σ. 57-59

¹³⁵⁵ Παπαθανασίου Ιωάννα, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας (1940-1945)», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, ό. π., σ. 139-150

παραπλανημένοι και εξαπατημένοι¹³⁵⁶. Τέλος, η ιδεολογία θεωρείται μεταδοτική ασθένεια και οι οπαδοί της μιάσματα της κοινωνίας¹³⁵⁷.

Η Ειδική Ασφάλεια, που υπαγόταν στη Χωροφυλακή, λειτουργούσε από το 1929 ως αντικομμουνιστική υπηρεσία με σημαντική δράση. Από τα μέσα του 1943 τοποθετείται στην ηγεσία της ο Αλέξανδρος Λάμπου και την πολιτική διεύθυνση είχε ο Αναστάσιος Ταβουλάρης, υπουργός Εσωτερικών και Ασφαλείας, ο οποίος όμως ήταν φανατικός γερμανόφιλος και ο κορυφαίος συνεργάτης των ναζί. Στις τάξεις της περιλαμβάνονται πρώην κατάδικοι χωρίς πνευματική καλλιέργεια, που σχηματίζουν ομάδες κρούσης, όπως ήταν η Ομάδα Καίσαρη, Παρθενίου, Παναγιωτόπουλου¹³⁵⁸. Μετά το τέλος του εμφυλίου ενισχύονται οι μυστικές υπηρεσίες συγκέντρωσης πληροφοριών, οι οποίες αυξάνουν τον έλεγχο και τον «ψυχολογικό πόλεμο» κατά των Ελλήνων κομμουνιστών με τη υποστήριξη των *ΗΠΑ*. Η *Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών* ιδρύεται με εμπλοκή της *CIA* το 1953¹³⁵⁹.

Το άτομο λοιπόν αντιτάσσεται στο σύνολο του κοινωνικού συστήματος. Η κοινωνία μ' αυτόν τον τρόπο αποκτά απόλυτα δικαιώματα και απαιτεί τον αφανισμό του «επικίνδυνου εχθρού της. Το δικαίωμα για κολασμό έχει μετατοπιστεί από την εκδίκηση του μονάρχη στην άμυνα της κοινωνίας». Το πνεύμα της τιμωρίας του 18^{ου} αιώνα, όπως αποδίδεται από το Φουκώ επανεμφανίζεται μετά από αιώνες¹³⁶⁰.

Ιστορική αναδρομή και νομοθεσία

Η αντικομμουνιστική προπαγάνδα στην Ελλάδα και η διαχωριστική γραμμή μεταξύ εθνικοφρόνων και μη δεν παρέμεινε σε ιδεολογικό επίπεδο. Εδραίωσε πρακτικές, όπως ο εξοβελισμός του *ΚΚΕ* από την πολιτική σκηνή, καθώς τίθεται εκτός νόμου, και η

¹³⁵⁶ «Οι δηλώσεις μετανοίας», στο: *Μισοί στα σίδερα*, επιμ. Βαρδινογιάννης και Αρώνης, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σ. 260-261, 538. Δηλώσεις μετανοίας 285, 1-6, ανακτήθηκε από: <https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html>

¹³⁵⁷ Μπουρνάζος Σ., «Το «Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου». 1947-1950, στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ Αθήνα, 2000, σ. 116-119, 138-139, 142

¹³⁵⁸ Χαραλαμπίδης Μ., «Τάγματα Ασφαλείας, Χωροφυλακή και χρυσές λίρες, ανακτήθηκε από: <https://tvxs.gr/new>

¹³⁵⁹ ό. π., σ. 36-38

¹³⁶⁰ Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία*, Ράππα, Αθήνα, 1989, σ. 119-120

ανάλογη αντιμετώπιση των οπαδών του, οι οποίοι συνεχίζουν να διώκονται με νομοθετικές ρυθμίσεις που θεσπίζονται και εφαρμόζονται εντονότερα κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου¹³⁶¹.

Θα επιχειρήσουμε μια αναδρομή στο καθεστώς των διώξεων για πολιτικούς λόγους επιδιώκοντας να καταδείξουμε το κοινό νομοθετικό πλαίσιο και τη συνάφεια των πρακτικών. Εξάλλου το περιεχόμενο των λογοτεχνικών κειμένων που εξετάζουμε δεν αφορά μόνο την μεταπολεμική ιστορική πραγματικότητα αλλά επεκτείνεται και σε προγενέστερο χρόνο, εφόσον οι ήρωες των πεζογραφημάτων περιγράφονται διωκόμενοι ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου.

Ο όρος *πολιτικός κρατούμενος*, μολοντί δεν καταγράφεται πριν τον 20^ο αιώνα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι κυριάρχησε και καθόρισε τη σύγχρονη ιστορία, η οποία χαρακτηρίζεται από συνεχείς πολιτικές αντιπαραθέσεις. Στην Ελλάδα οι πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις αρνούνται τον όρο και επιμένουν να μη χρησιμοποιείται. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου κατ' επανάληψη και κατηγορηματικά οι κυβερνώντες αρνούνται την ύπαρξη των πολιτικών κρατουμένων¹³⁶² με απώτερο σκοπό να τους κατατάξουν στους ποινικούς¹³⁶³. Μ' αυτόν τον τρόπο η κυβέρνηση παραμένει αμέτοχη ανοίγοντας το δρόμο στην επιβολή όποιων ποινών αποφανθεί η δικαστική εξουσία και καθιστώντας εφικτή τη χρήση της θανατικής ποινής¹³⁶⁴.

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι όταν κάνουμε λόγο για πολιτικούς κρατούμενους εννοούμε φυλακισμένους, που έχουν καταδικαστεί επίσημα, εξόριστους με διοικητικές κυρίως αποφάσεις και όσους περιμένουν έγκλειστοι τη διεξαγωγή της δίκης τους χωρίς να έχει καθοριστεί ο χρόνος παραμονής τους¹³⁶⁵. Οι άνθρωποι που

¹³⁶¹ Λάζου Β., «Κρατική βία και πολιτικός αποκλεισμός: το νομοθετικό πλαίσιο του εμφυλιακού και μετεμφυλιακού κράτους και η πολιτική του σημασία», στο: *Η δίκη του Μπελογιάννη*, επιμ. Ψαρομηλίγκος, Α., Λάζου Β., Τεγόπουλος, Αθήνα, 2011, σ. 41-51

¹³⁶² Ρήση Υπουργού Δικαιοσύνης, Χρήστου Λαδά, Foreign Office 371\72354 R 6123, Αθήνα προς F. O., 14 Μαΐου 1948, στο: Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σ. 101

¹³⁶³ Voglis P., "Between negation and self-negation: Political prisoners in Greece, 1945-1950, to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, op. cit., p. 73-87

¹³⁶⁴ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 143

¹³⁶⁵ Ο. π., σ. 31

εκτοπίστηκαν ή συνελήφθησαν επιδιώκουν να καταστήσουν διακριτή την ταυτότητά τους αναφορικά με τους υπόδικους για ποινικά αδικήματα¹³⁶⁶. Οι ποινικοί κατάδικοι εντείνοντας το πρόβλημα της ανομοιογένειας και των διακρίσεων, έχουν δικαιώματα και τους γίνονται άτυπα παραχωρήσεις, όπως επισκέψεις γυναικών και χρήση ναρκωτικών¹³⁶⁷.

Ωστόσο οι φυλακίσεις και οι εκτοπίσεις δε χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο καταστολής για πρώτη φορά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τόσο η νομοθετική πλαισίωση των διώξεων για ιδεολογικά ζητήματα, η οποία υφίσταται ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου και ειδικότερα στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, όσο και τα πρόσωπα, τα οποία διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο σε υψηλόβαθμες θέσεις, νομιμοποίησαν τις μετέπειτα προσπάθειες καταστολής και προετοίμασαν την κορύφωσή τους.

Το 1924 το πρώην *Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα (ΣΕΚΕ)*¹³⁶⁸ έχει μετονομαστεί σε *ΚΚΕ* χωρίς να έχει όμως μεγάλη κοινωνική εμβέλεια λόγω της περιορισμένης εκβιομηχάνισης της χώρας. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου η πλειοψηφία των καταδικασμένων εκτίει ποινές εκτόπισης στα νησιά του Αιγαίου και στον πειθαρχικό ουλαμό του Καλπακίου¹³⁶⁹, ο οποίος ιδρύεται το 1924 και έχει

¹³⁶⁶ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 19, 21, 23, 25

¹³⁶⁷ Μπαρτζιώτας Β., *Στις φυλακές και τις εξορίες*, Γραμμή, Αθήνα, 1978, σ. 21

¹³⁶⁸ *Σοσιαλεργατικό Κόμμα (ΣΕΚΕ)*: Ιδρύεται το 1918 με σημαντική συμβολή της *Φεντερασιόν*, της μαρξιστικής οργάνωσης Εβραίων Θεσσαλονίκης και το 1919 συνεργάζεται με τη *ΓΕΣΕΕ*. Μετά τις δυναμικές και επιτυχείς απεργίες του 1921 και τα αντιπολεμικά συλλαλητήρια της ίδιας χρονιάς εξαπολύεται κύμα μάλλον άγριας και όχι συστηματικής καταστολής, που ενώνει τις δυνάμεις της Αριστεράς. Το 1922 η ηγεσία του οδηγείται σύσσωμη στη φυλακή και απελευθερώνεται το 1924 επί Πλαστήρα. Το Δεκέμβρη του 1920 εντάσσεται οργανικά στην *Κομμουνιστική Διεθνή* λαμβάνοντας τον τίτλο «Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας» (Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς). Μαρκέτος Σ., «Η ελληνική Αριστερά», στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χρ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, 1922 - 1940, τόμος Β2, ό. π., σ. 125-153.

¹³⁶⁹ Το κάτεργο στο Καλπάκι άνοιξε τον Αύγουστο του 1924 από το *Πέμπτο Σώμα Στρατού* και λειτούργησε μέχρι το 1934. Η στρατιωτική θητεία στον πειθαρχικό ουλαμό του Καλπακίου, στην Ήπειρο, γινόταν μέσα σε απερίγραπτες συνθήκες βίας και βασανιστηρίων. Δάγκας Ά., «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, Το ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», ό. π., σ. 156 - 201.

χαρακτηριστεί πρόδρομος του στρατοπέδου της Μακρονήσου¹³⁷⁰. Το *Ιδιώνυμο*, νόμος των *Φιλελευθέρων*, στρέφεται εναντίον της κομμουνιστικής ιδεολογίας και δράσης ήδη από το 1929¹³⁷¹. Τιμωρεί δηλαδή τη «*διασάλευση της ισχύουσας κοινωνικής τάξης*», ενώ διατείνεται ότι προστατεύει την ελευθερία των πολιτών και περιφρουρεί την «*ασφάλεια του κοινωνικού καθεστώτος*». Η δίωξη μπορεί να ασκηθεί ακόμα και για ιδέες και δράσεις, στις οποίες αποδίδεται υποτιθέμενος κίνδυνος και απειλή κατά του καθεστώτος, ενώ οι διαδικασίες απόδοσης ποινών είναι συνοπτικές χωρίς δικαστική διαδικασία. Συγκεκριμένα η φυλάκιση ήταν άμεση με διάρκεια από έξι μήνες ως πέντε χρόνια και η εξορία από ένα μήνα ως δύο χρόνια¹³⁷².

Η μεταξική δικτατορία εγκαθιδρύεται στην Ελλάδα μετά από μια μακρά περίοδο πολιτικής αστάθειας με εξαίρεση τη διακυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου. Το καθεστώς εδραιώνεται με τη θέσπιση αυστηρών μέτρων «*για την καταπολέμηση του κομμουνισμού*». Ο *Αναγκαστικός Νόμος 117*¹³⁷³ και αργότερα ο *Αναγκαστικός Νόμος 1075*¹³⁷⁴ ποινικοποιούν τη διάδοση των ιδεών του κομμουνισμού μέσω του προφορικού ή του γραπτού λόγου και θεσμοθετούν τις δηλώσεις μετανοίας, «*την πειθαρχημένη διαβίωση σε οργανωμένο χώρο και το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων*» ως απαραίτητο έγγραφο, που όφειλαν να προσκομίσουν οι δημόσιοι υπάλληλοι για την ανάληψη και τη διατήρηση της θέσης τους. Παράλληλα συνεχίζονται οι φυλακίσεις και εκτοπίσεις πολιτών σε απομονωμένα νησιά χωρίς να έχει προηγηθεί δικαστική διαδικασία¹³⁷⁵.

¹³⁷⁰ Ριζοσπάστης, 25-1-1929, Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες συμβίωσης 1925-1974, Η συντροφική απάντηση στη βία και τον εγκλεισμό*, Φιλίστωρ, 2001, σ. 67-72, Καραγιώργη Μ., Ζωιτοπούλου Κ., *Κώστας Καραγιώργης 1905-1955*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 2001, σ. 39

¹³⁷¹ Νόμος 4229, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 245, 25 Ιουλίου 1929, άρθρα 1,2,3,4 παρ. 1 και άρθρο 6

¹³⁷² Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σ. 24

¹³⁷³ Αναγκαστικός Νόμος 117, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 402, 18 Σεπτεμβρίου 1936, άρθρο 1 & 10

¹³⁷⁴ Αναγκαστικός Νόμος 1075, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 45, 11 Φεβρουαρίου 1938, άρθρο 5, 8, 11

¹³⁷⁵ Κούνδουρος Ρ., *Η Ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1967-1974*, ό. π., 93-103, 119-120, Ελεφάντης Ά., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, 261-267.

Τα νησιά εξορίας είναι ο Αη- Στράτης, η Ανάφη, η Γαύδος, η Γυάρος, η Ικαρία, η Ίος, η Κίμωλος, τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, η Λέρος, η Μήλος, η Σίφνος, η Σαμοθράκη, το Τρίκερι, η Σίκινος, η Σέριφος, η Φολέγανδρος και η Χίος. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν τα στρατόπεδα της Μακρονήσου και της Ακροναυπλίας. Οι φυλακές που χρησιμοποιούνται βρίσκονται σε όλη την επικράτεια. Ενδεικτικά αναφέρουμε το Επταπύργιο και το στρατόπεδο του Παύλου Μελά, στη Θεσσαλονίκη, τις φυλακές Αβέρωφ, Χατζηκώστα, Καλλιθέας, Συγγρού, Κάστορος, Κορυδαλλού και Κηφισιάς στην Αθήνα, ενώ λειτουργούν φυλακές ή στρατόπεδα και σε άλλες πόλεις, όπως η Αίγινα, η Λάρισα, ο Βόλος, τα Τρίκαλα η Λαμία, η Κέρκυρα, η Άσος της Κεφαλονιάς, η Σπάρτη και η Καλαμάτα¹³⁷⁶.

Η δραματική έκκληση 600 μελών της Ακροναυπλίας να ελευθερωθούν, για να πολεμήσουν την επομένη της κήρυξης του ελληνοϊταλικού, απορρίπτεται, καθώς οι κυβερνώντες τους ζητούν να αποκηρύξουν τις αντεθνικές τους ιδέες, αν θέλουν να υπηρετήσουν στο μέτωπο¹³⁷⁷. Η γερμανική Κατοχή του 1941 βρίσκει, όσους πολιτικούς κρατούμενους δεν έχουν αποδράσει, στην εξορία¹³⁷⁸. Οι έγκλειστοι αντιμετωπίζουν, εκτός των άλλων, προβλήματα επιβίωσης τόσο σοβαρά, ώστε 33 από αυτούς στον Αη -Στράτη το χειμώνα του 1941-1942 καταλήγουν στο θάνατο¹³⁷⁹.

Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της Ευρώπης που μεταπολεμικά δεν καταδίκασε – εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις - τους συνεργάτες των Γερμανών και τους δωσίλογους και όχι μόνο αποσόβησε τις κατηγορίες εναντίον τους αλλά τους εγκολπώθηκε και τους ανέδειξε σε σημαντικούς παράγοντες της πολιτικής ζωής της χώρας¹³⁸⁰. Οι μεταπολεμικές εκκαθαρίσεις δεν στράφηκαν τόσο εναντίον της δεξιάς,

¹³⁷⁶ Ο. π., σ. 27. Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 140,

¹³⁷⁷ Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Α' τόμος, Παπαζήση, Αθήνα, 1989, σ. 131-132, *Ριζοσπάστης*, 28-10-45

¹³⁷⁸ FRUS Office of The Historian 868.00\3-2348., 11 Απριλίου 1948. Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ.175-176

¹³⁷⁹ Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, Εκδόσεις ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα, 1947

¹³⁸⁰ Κουσουρήs Δ., «Η ποινική δίωξη των δωσίλογων της Κατοχής (1944-1949)», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Δ1', επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., ό. π., σ. 105-129, Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τόμος 5, ό. π., σ. 194

όσο εναντίον της Αριστεράς και το φαινόμενο αυτό είναι μοναδικό¹³⁸¹. Μολονότι λοιπόν υπήρξαν Έλληνες συνεργάτες των Γερμανών, λίγοι θανατώθηκαν, ενώ δεν συνέβη το ίδιο για τους εκπροσώπους της Αριστεράς¹³⁸².

Τα γεγονότα των Δεκεμβριανών οδήγησαν σε μαζικές συλλήψεις. Οι καταδίκες που αφορούν εγκλήματα κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών δεν αμνηστεύονται, γιατί δε θεωρούνται πολιτικά εγκλήματα και δεν υπόκεινται στη *Συμφωνία της Βάρκιζας*¹³⁸³. Το καθεστώς των διώξεων των κομμουνιστών εντείνεται αισθητά κυρίως κατά τη διάρκεια της εμφύλιας σύρραξης, παρότι η ελληνική κυβέρνηση έχει υπογράψει το άρθρο 3 της *Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών* σύμφωνα με το οποίο «Κανένα κράτος δεν πρέπει να επιτρέπει ή να ανέχεται βασανιστήρια ή άλλη σκληρή, απάνθρωπη ή ταπεινωτική μεταχείριση ή τιμωρία»¹³⁸⁴ και παρά τη γενική καταδίκη της πρακτικής των μαζικών εγκλεισμών¹³⁸⁵ και τις προτάσεις για αμνήστευση των πολιτικών κρατουμένων¹³⁸⁶.

Στη διάρκεια του Εμφύλιου, παρόλο που τα στοιχεία είναι αμφισβητήσιμα, μόνο ο αριθμός των κρατουμένων υπολογίζεται σε 30.000-50.000 και για άλλους φτάνει τις 60.000¹³⁸⁷. Οι αγωνιστές της Αντίστασης μετατρέπονται σε υπόδικους και οδηγούνται σε φυλακές, εξορίες ή στο εκτελεστικό απόσπασμα. Ήδη από το 1945 οι τοπικές αρχές καταδιώκουν, φυλακίζουν ή εκτελούν τους αντάρτες¹³⁸⁸. Οι κρατούμενοι της Γυάρου μετά τον Εμφύλιο συντάσσουν και αποστέλλουν στον υπουργό Δικαιοσύνης¹³⁸⁹ υπόμνημα επιθυμώντας να αποκαταστήσουν την ταυτότητά τους και να αναγνωριστεί η συμβολή τους στον αντιστασιακό αγώνα.

¹³⁸¹ Voglis P., "Between negation and self-negation: Political prisoners in Greece, 1945-1950, to: Mazower M, *After the War Was Over*, op. cit., p.73-87

¹³⁸² Judt T., *Post-war: A History of Europe Since 1945*, op. cit, p. 48-49

¹³⁸³ FRUS Office of The Historian, 868.00\3-2348., 11 Απριλίου 1948.

¹³⁸⁴ *Μισοί στα σίδερα*, επιμ. Βαρδανογιάννης και Αρώνης, ό. π, σ. 31

¹³⁸⁵ Μπαλτά Ν., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον Γαλλικό Τύπο*, ό.π. σ. 185-196

¹³⁸⁶ Μαργαρίτης Γ., «Μνημεία του πρόσφατου χθες», στο: *Τόποι εξορίας*, επιμ. Παναγιώτου Ο., Δημακόπουλος Λ. , Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2009, σ. 17-20. FRUS Office of The Historian, 501.BC \ 5-247, 2 May 1947

¹³⁸⁷ Κούνδουρος Ρ., *Η Ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, Εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, ό. π., σ. 134

¹³⁸⁸ Judt T., *Post-war: A History of Europe Since 1945*, op. cit , p. 42

¹³⁸⁹ Υπουργός Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα: Δημήτριος Παπασπύρου

Είμεθα αγωνισταί της Εθνικής Αντιστάσεως. Αφιερώσαμε τα πάντα εις τον αγώνα δια την απόκρουσιν των φασιστών εισβολέων και δια την απελευθέρωσιν της πατρίδος μας, όταν άνθρωποι ανάξιοι του Έθνους την παρέδωσαν δέσμιον εις τους κατακτητάς και τον αφανισμόν. Εδέχθημεν ευχαρίστως πάσαν θυσίαν δια την πατρίδα και τον Ελληνικόν Λαόν και εξητήσαμεν την Ελευθερίαν, την Δημοκρατίαν, την Ειρήνην, την ευημερίαν και την πρόοδον¹³⁹⁰.

Στο τέλος του 1945 σε επίσημη δήλωσή του, ο Υπουργός Δικαιοσύνης, Δημήτριος Ρέντης παραδέχεται ότι 17.984 άτομα κρατούνται στις φυλακές (2.388 με νόμιμη καταδίκη και 15.596 προληπτικά)¹³⁹¹. Από την άλλη κατά την εκτίμηση του *EAM*, που κατατίθεται στην *Ειδική Επιτροπή για τα Βαλκάνια UNSCOB* από το 1945 και ως τις εκλογές το Μάρτη του 1946 γίνονται περισσότερες από 1.000 δολοφονίες, 6.500 τραυματισμοί, 31.000 βασανισμοί και 84.000 συλλήψεις πολιτών¹³⁹².

Το 1946 εφαρμόζεται ο νόμος *Περί αποσυμφορήσεως των φυλακών*¹³⁹³ και *κατευνασμού των πολιτικών παθών*¹³⁹⁴ και αποφυλακίζονται χιλιάδες κρατούμενοι ειδικά κατόπιν αντιδράσεων και πιέσεων της διεθνούς κοινής γνώμης¹³⁹⁵. Η κυβέρνηση του *Λαϊκού Κόμματος* με επικεφαλής τον Κων/νο Τσαλδάρη, που αναλαμβάνει την εξουσία μετά τις εκλογές του 1946 θεσπίζει στις 18 Ιουνίου 1946 το *Ψήφισμα Γ' «περί εκτάκτων μέτρων αφορώντων την Δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν»*, το οποίο επιτρέπει τη θανατική ποινή, τιμωρεί τη συμμετοχή σε διαμαρτυρίες και απεργίες και εγκαινιάζει την λειτουργία των *Εκτακτων Στρατοδικείων* σε όλη την ελληνική επικράτεια¹³⁹⁶. Το *Ψήφισμα Γ'* ακολουθεί πληθώρα Διαταγμάτων και Ψηφισμάτων, τα οποία αφορούν εκτοπίσεις πολιτών, δημεύσεις περιουσιών και ρυθμίζουν απαγορεύσεις σχετικές με τον Τύπο και τις δημόσιες υπηρεσίες¹³⁹⁷. Ουσιαστικά συγκροτείται ένα ασφυκτικό

¹³⁹⁰ Γιούρα, *Η ματωμένη Βίβλος*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952, Υπόμνημα κρατουμένων προς τον υπουργό Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα, 1951, σ. 51

¹³⁹¹ *Ελευθερία*, 11-12-1945

¹³⁹² *Ελεύθερη Ελλάδα*, 18-2-1947, 19-2-1947

¹³⁹³ Αναγκαστικός Νόμος 753, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 311, 21 Δεκεμβρίου 1945.

¹³⁹⁴ Αναγκαστικός Νόμος 942, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. , 21 Φεβρουάριος 1946.

¹³⁹⁵ FRUS Office of The Historian 501.BC/5-547, May 1947

¹³⁹⁶ Ψήφισμα Γ', *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 197, 18-6-1946, Άρθρο 1-9. Λάζου Β., *Η επιλογή του κράτους, Ο εμφύλιος στη Λαμία*, ό. π., σ. 173-179

¹³⁹⁷ Παπαστράτης Π., «Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών στην Ελλάδα τις παραμονές του εμφύλιου πολέμου», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης, L. Baerentzen, O. Smith, ό. π., σ. 47-66. Ριζοσπάστης, «Η Σφαγή», 30- 6-1946

καθεστώς αυστηρής πειθαρχίας μέσω απαγορεύσεων και ποινών, που επιδιώκει τον πολιτικό αποκλεισμό και την περιχαράκωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας.

Στις 27 Δεκεμβρίου του 1947 επιβάλλεται ο *Νόμος 509 «περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και της προστασίας των ελεύθερων πολιτών»*¹³⁹⁸, με τον οποίο τίθεται εκτός νόμου και τυπικά το *ΚΚΕ* για τη διατήρηση της εθνικής ακεραιότητας¹³⁹⁹.

Οι εκθέσεις της UNRRA το Νοέμβριο του 1946, υπολογίζουν ότι σε δεκάδες ελληνικά νησιά ο αριθμός των εξόριστων φτάνει τους 3.869. Ο πληθυσμός των εκτοπισμένων αυξάνεται ραγδαία μέσα στους επόμενους μήνες. Από το Σεπτέμβριο του 1947 ο αριθμός των πολιτικών εξόριστων εκτοξεύεται. Το *ΚΚΕ* υποστηρίζει ότι αγγίζουν τους 24.000. Σημειώνουμε ότι πρόκειται για υπερβολική εκτίμηση, ωστόσο είναι γνωστό ότι πολλοί κρατούμενοι απολύονται σε μικρό χρονικό διάστημα. Η πλειονότητα των εξόριστων μεταφέρεται από τα τέλη του 1948 και ως το τέλος του 1950 στο στρατόπεδο της Μακρονήσου¹⁴⁰⁰.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα διατηρούνται κάποιες από τις φυλακές που λειτούργησαν σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους, όπως η Ακροναυπλία και το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου αλλά παρατηρούνται μαζικότερες προσαγωγές στις φυλακές της Κέρκυρας, του Ιτσεδίν και της Αίγινας¹⁴⁰¹. Οι αριθμοί δεν ταυτίζονται σε όλες τις πηγές και ο συνολικός αριθμός των συλληφθέντων εξόριστων ή φυλακισμένων είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπολογιστεί λόγω της έλλειψης ή της προσπάθειας συγκάλυψης επίσημων στοιχείων αλλά και της ασάφειας σχετικά με τη διάκριση ποινικών και πολιτικών κρατουμένων. Ωστόσο εκτιμάται ότι από το 1947 έως το 1949 40.000- 50.000 άνθρωποι βρίσκονται έγκλειστοι σε φυλακές και εξορίες¹⁴⁰².

¹³⁹⁸ Αναγκαστικός Νόμος 509, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 293, 27 Δεκέμβριος 1947, Άρθρα 1,2,4,6,7.

¹³⁹⁹ Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ό. π., 495-523. FRUS Office of The Historian 868.00/5-947, May 9 1947

¹⁴⁰⁰ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 140-141.

¹⁴⁰¹ Μαργαρίτης Γ. «Μνημεία του πρόσφατου χθες», στο: επιμ. Παναγιώτου Ο., Δημακόπουλος Λ., *Τόποι εξορίας*, ό. π., σ. 17-20.

¹⁴⁰² Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 98-99.

Παρά την άρνηση αποδοχής της ύπαρξής τους και την αμφισβήτηση της ιδιότητάς τους κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου διακρίνονται τέσσερα είδη *πολιτικών κρατουμένων* ανάλογα με το υπουργείο, στο οποίο εμπίπτουν οι υποθέσεις τους. Όσοι κατηγορήθηκαν για εγκλήματα κατά τη διάρκεια της Κατοχής και των Δεκεμβριανών, που θεωρήθηκαν ποινικά, παραπέμπονται στο υπουργείο Δικαιοσύνης και στο ίδιο υπουργείο ανήκουν όσοι είναι καταδικασμένοι ή υπόδικοι για παράβαση των νόμων «*Περί εκτάκτων μέτρων*». Επιπλέον, υπάρχουν οι εκτοπισμένοι των νησιών, οι οποίοι ανήκουν στη δικαιοδοσία του υπουργείου Δημόσιας Τάξης και οι στρατιώτες και αξιωματικοί της Μακρονήσου, που βρίσκονται στην αρμοδιότητα του υπουργείου Στρατιωτικών¹⁴⁰³.

Η κατάσταση αναφορικά με τις πολιτικές ελευθερίες των πολιτών βελτιώνεται μετά το τέλος το Εμφυλίου. Παρόλα αυτά λειτουργούν στρατόπεδα στη Μακρόνησο, τη Γιούρα, το Τρίκερι και τη Χίο, ενώ τόποι εκτόπισης είναι δέκα ελληνικά νησιά¹⁴⁰⁴. Το νομοθετικό πλαίσιο και η ύπαρξη της θανατικής ποινής ισχύουν κανονικά και συνεχίζουν να υφίστανται σοβαρά ζητήματα, όπως η παραμονή σημαντικού αριθμού γυναικών και ειδικά μητέρων, καθώς και η άρνηση απελευθέρωσης ασθενών κρατουμένων. Κατά την τριετία 1950-1953 πεθαίνουν στην εξορία 29 άτομα από κακουχίες και ασθένειες¹⁴⁰⁵. Η παρουσία επίσης δυνάμεων καταστολής, που καταχρώνται την εξουσία τους και εφαρμόζουν σκληρές μεθόδους πίεσης στους πολιτικά διαφωνούντες είναι έντονη. Τα Τάγματα Ασφαλείας δρουν εκφοβιστικά, η *Αστυνομία Πόλεων* και η *Χωροφυλακή* λειτουργούν χωρίς έλεγχο επιτρέποντας στα στελέχη τους να υπερβαίνουν τα όρια εξουσίας τους. Τέλος, οι μαζικές εκδηλώσεις της *ΕΔΑ* παρακολουθούνται απροκάλυπτα, επειδή της αποδίδονται χαρακτηριστικά κομματικού σχηματισμού επικίνδυνου για το έργο και τους στόχους της κυβέρνησης¹⁴⁰⁶.

Ισχυρός παράγοντας πίεσης για τη σκλήρυνση της κυβερνητικής πολιτικής κατά των κομμουνιστών αναδεικνύεται ο *Σύνδεσμος ΙΔΕΑ*, ο οποίος ανασυγκροτείται το καλοκαίρι του 1950 και ασκεί σκιώδη εξουσία επηρεάζοντας τις κυβερνητικές

¹⁴⁰³ Κούνδουρος Ρ., *Η Ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1967-1974*, ό. π., σ. 134, ό. π., σ. 100.

¹⁴⁰⁴ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 35

¹⁴⁰⁵ Λυμπεράτος Μ., *Μετά τον εμφύλιο*, ό. π., σ. 62-64

¹⁴⁰⁶ Ο. π., σ. 68-70

επιλογές¹⁴⁰⁷. Πρόκειται για μια ομάδα αξιωματικών, οι οποίοι τάσσονται υπέρ του μεταξικού καθεστώτος, των κυβερνήσεων που συνεργάστηκαν με το Γερμανό κατακτητή και των *Ταγμάτων Ασφαλείας*. Η δράση του *ΙΔΕΑ* εκτυλίσσεται σε παρασκηνιακό επίπεδο και ασκεί σημαντική επίδραση στην πολιτική ζωή της χώρας. Απώτερος στόχος του είναι η επιβολή σκληρών μέτρων καταστολής, η ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος και εντέλει η επιβολή δικτατορίας¹⁴⁰⁸.

Για τη συνωμοτική αυτή οργάνωση, της οποίας οι θέσεις και τα πρόσωπα ήταν γνωστά, δε λαμβάνονται αποφασιστικά μέτρα, ώστε να διαλυθεί¹⁴⁰⁹, παρόλο που δρα υποσκάπτοντας τα θεμέλια της δημοκρατίας. Στις 30 προς 31 Μαΐου 1951 λαμβάνει χώρα συγκέντρωση αξιωματικών σε παράρτημα του *ΓΕΣ* υπό τον ταξίαρχο Αλ. Χρηστέα και οργανώνεται ένα ιδιότυπο κίνημα. Αξιωματικοί του στρατού εκφράζουν την αντίδρασή τους στην απόφαση του Παπάγου να παραιτηθεί από την αρχιστρατηγία και ευελπιστούν να καταλάβουν πραξικοπηματικά την εξουσία ορίζοντάς τον επικεφαλής. Το κίνημα αποτυγχάνει, εφόσον ο στρατάρχης αρνείται τελικά να εμπλακεί¹⁴¹⁰.

Επιπλέον ενδεικτική της αυθαιρεσίας που επικρατεί και του σκοτεινού ρόλου του *ΙΔΕΑ*, είναι η σκευωρία που κατασκευάστηκε στην Αεροπορία, ενσπείροντας κλίμα πανικού, ώστε να ενταθούν τα μέτρα κατά των κομμουνιστών. Έχει επονομαστεί *υπόθεση Ντρέυφους* και παραμένει ακόμη ανεξακρίβωτη με αδιευκρίνιστα σημεία. Συγκεκριμένα το Σεπτέμβριο του 1951 συλλαμβάνονται αξιωματικοί της Αεροπορίας με την κατηγορία ότι ασκούν επικίνδυνη κομμουνιστική επίδραση στις ένοπλες δυνάμεις. Είκοσι άνθρωποι παραπέμπονται σε δίκη - σκευωρία, καθώς τους αποδίδονται κατηγορίες ότι προξένησαν βλάβες σε πολεμικά αεροσκάφη. Επιπλέον η υπόθεση συσχετίζεται με την εξαφάνιση αεροπλάνου, το οποίο κατευθύνεται στην Αλβανία, καθώς δήθεν ο πιλότος του υπακούει σε εντολές της ηγεσίας του *ΚΚΕ*, που

¹⁴⁰⁷ Σακελλαρόπουλος Σ., Σακελλαρόπουλος Γ., *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, Τόπος, Αθήνα 2016, σ. 21-23. Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, ό. π., σ. 11

¹⁴⁰⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ, ό. π., σ. 177. Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Α', ό. π., σ. 130-131

¹⁴⁰⁹ Ο. π., σ. 284

¹⁴¹⁰ Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τόμος 6, ό. π., σ. 73-87.

έχει διαφύγει στο εξωτερικό¹⁴¹¹. Στην πραγματικότητα έχει σταλεί για κατασκοπεία και εκτελείται μετά από στρατοδικείο¹⁴¹².

Οι κατηγορούμενοι προφυλακίζονται και βασανίζονται με φρικτό τρόπο – ένας μάλιστα εκ των κατηγορουμένων πεθαίνει κατά τη διάρκεια της προανάκρισης- ωστόσο στη δίκη η ενοχή των κατηγορουμένων δε στοιχειοθετείται και αποδεικνύεται περίτρανα ότι οι κατηγορίες δεν ευσταθούν. Οργανωτής της πλεκτάνης θεωρείται ο Κελαϊδής, στέλεχος του *ΙΔΕΑ*, ανώτατος αξιωματικός της Αεροπορίας και κατόπιν Αρχηγός. Υπογραμμίζουμε ότι οι υπεύθυνοι για την υπόθεση όχι μόνο δεν τιμωρούνται αλλά αναρριχώνται στη στρατιωτική ιεραρχία¹⁴¹³.

Σε μια χώρα με τόσο αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο και με τέτοιου είδους δικαστικές υπερβάσεις, η απόδοση της δικαιοσύνης μοιάζει ανέφικτη, Επομένως η στοχοποίηση και η καταδίκη Μπελογιάννη μπορεί, παρά τις ιδιαιτερότητες της υπόθεσης να θεωρηθεί αναμενόμενη.

Υπόθεση Μπελογιάννη

Οι διώξεις στη μετεμφυλιακή Ελλάδα σφραγίζονται από την εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη. Η υπόθεση αυτή αποτελεί ένα γεγονός με ειδικό βάρος στην ιστορία της διωκόμενης Αριστεράς, όχι μόνο λόγω της εμβέλειας του πολιτικού προσώπου αλλά και επειδή η εκτέλεσή του συνιστά δείγμα υπερβολικά αυστηρής και μη αναμενόμενης χρήσης βίας. Αν λάβουμε υπόψη όλες τις παραμέτρους της, από τη σύλληψη ως και την εκτέλεση των κατηγορουμένων αποκαλύπτει τόσο τη διαπλοκή, τη σύγχυση και την αναξιοπιστία της πολιτικής ζωής στο εσωτερικό της χώρας όσο και την παρεμβατικότητα των ξένων δυνάμεων και κυρίως των *ΗΠΑ*¹⁴¹⁴. Επιπλέον η υπόθεση φωτίζει με εύστοχο τρόπο τις ενδοκομματικές αδυναμίες και αντιπαραθέσεις του *ΚΚΕ* μετά την ήττα του Εμφύλιου.

Η δίκη και η εκτέλεση - εκτός των άλλων - μας ενδιαφέρει, γιατί ως πραγματικό γεγονός πλαισιώνει τη μυθοπλασία των λογοτεχνικών κειμένων και η ίδια

¹⁴¹¹ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Α', ό. π., σ. 471-475

¹⁴¹² Δέδες Β., *Η Δίκη των Αεροπόρων*, Κάκτος, Αθήνα, 1983

¹⁴¹³ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Α', ό. π., σ. 499-512

¹⁴¹⁴ Σακελλαρόπουλος Σ., Σακελλαρόπουλος Γ., *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, ό. π., σ. 28-35

η μορφή του Μπελογιάννη πρωταγωνιστεί σε κείμενα, που ερευνούμε. Την περίοδο αυτή εκδίδονται στο Βουκουρέστι συλλογές ποιημάτων και πεζών στη μνήμη του με την υπογραφή καταξιωμένων δημιουργών, όπως του Γιάννη Ρίτσου¹⁴¹⁵, του Δήμου Ρεντή¹⁴¹⁶, του Αλέξη Πάρνη¹⁴¹⁷, του Τάκη Αδάμου, του Απόστολου Σπήλιου και της Μέλπως Αξιώτη¹⁴¹⁸.

Η σύλληψη και καταδίκη του Μπελογιάννη και στη συνέχεια του Νίκου Πλουμπίδη αποτελούν δύο πολύκροτες διώξεις κατά ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ, τα οποία διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο. Ο μεν Μπελογιάννης γίνεται μέλος του κόμματος από το 1934 με θητεία στις φυλακές της Αίγινας, της Ακροναυπλίας και στα στρατόπεδα Κατούνας, Βόνιτσας και Κέρκυρας. Μετά την απελευθέρωση τοποθετήθηκε στον τομέα της διαφώτισης και διετέλεσε καπετάνιος στον ΕΛΑΣ Αχαΐας. Κατόπιν φεύγει για το Γενικό Αρχηγείο, όπου τοποθετείται σε διάφορες θέσεις και μετέχει στον ΔΣΕ¹⁴¹⁹. Αποχωρεί από την Ελλάδα το 1949 για τις Λαϊκές Δημοκρατίες, ενώ στην 3^η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ τον Οκτώβρη του 1950 εκλέγεται μέλος της ΚΕ¹⁴²⁰. Επιστρέφει το 1950 στην Ελλάδα με σκοπό να υποστηρίξει ένα ευρύ αριστερό κίνημα, που επιδιώκει να εδραιωθεί σε καθεστώς νομιμότητας¹⁴²¹.

Ο δε Νίκος Πλουμπίδης, δάσκαλος στο επάγγελμα, εντάσσεται στο Κομμουνιστικό Κόμμα στη Θεσσαλονίκη και πρωτοστατεί σε αγροτικές και εργατικές κινητοποιήσεις από το 1925. Τη δεκαετία του 1930 καταλαμβάνει πληθώρα θέσεων στη συνδικαλιστική και κομματική ιεραρχία του ΚΚΕ, ενώ είναι υποψήφιος βουλευτής σε πολλές εκλογικές αναμετρήσεις. Το 1938 γίνεται μέλος του Πολιτικού Γραφείου και κατόπιν συλλαμβάνεται και φυλακίζεται. Στη διάρκεια της Κατοχής συμμετέχει στην οργάνωση της εαμικής αντίστασης και στην ίδρυση της ΕΠΟΝ. Μετά το 7^ο Συνέδριο

¹⁴¹⁵ Ρίτσος Γ., *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο*, ό. π.

¹⁴¹⁶ Ρεντής Δ., *Ο Μπελογιάννης ζει*, ό. π.

¹⁴¹⁷ Πάρνης Α., *Μπελογιάννης*, ό. π.

¹⁴¹⁸ Συλλογικό, *Η καρδιά των λαών*, ό. π.

¹⁴¹⁹ “Το ιδιόχειρο βιογραφικό σημείωμα του Νίκου Μπελογιάννη όταν κατατάχθηκε στον ΔΣΕ, Ιούνιος 1947,” *Αρχείο ΚΚΕ*, <http://arxeio.kke.gr/document/169>

¹⁴²⁰ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 44

¹⁴²¹ Βουρνάς Τ., *Ποιοι και γιατί σκότωσαν το Νίκο Μπελογιάννη και τους συντρόφους του*, Τολίδη, Αθήνα, 1981, σ. 10-11. Σακελλαρόπουλος Σ., Σακελλαρόπουλος Γ., *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, ό. π., σ.51-57

το 1945, επανεκλέγεται μέλος τη *Κεντρικής Επιτροπής* αλλά όχι του *Πολιτικού Γραφείου*¹⁴²², ενώ από το 1946 περνάει στην παρανομία και οργανώνει τον παράνομο μηχανισμό του *ΚΚΕ*. Συμμετέχει στις προσπάθειες ανασυγκρότησης της Αριστεράς με την ίδρυση της *Δημοκρατικής Παράταξης* και της *ΕΔΑ*¹⁴²³.

Τα δύο πρόσωπα συνδέονται μεταξύ τους με δραματικό τρόπο, καθώς κλείνουν τον αιματηρό κύκλο των εκτελέσεων στην μετεμφυλιακή Ελλάδα. Ως πολιτικές προσωπικότητες εξελίχθηκαν σε σύμβολα λόγω της συμβολής τους στους αγώνες του *ΚΚΕ* αλλά και λόγω των συνθηκών του θανάτου τους. Διώκονται τελικά και οι δύο με τον νόμο 375 περί κατασκοπείας¹⁴²⁴, έναν μεταξικό νόμο του 1936, ο οποίος αναβιώνει και προβλέπει την ποινή του θανάτου και σε περίοδο ειρήνης, ώστε να επιτευχθεί η απρόσκοπτη και οριστική δίωξη των υπόδικων που έχουν ενεργό δράση ή απλώς συμερίζονται την κομμουνιστική ιδεολογία¹⁴²⁵.

Τον Ιούνιο του 1950 ο Νίκος Μπελογιάννης καταφθάνει στην Αθήνα μέσω Παρισίου με εντολή του κόμματος¹⁴²⁶. Η φυγάδευσή του ήταν εξαιρετικά δύσκολη, ωστόσο πραγματοποιήθηκε σε πρώτη φάση, χάρη στην ετοιμότητα και τη συμπαράσταση μελών του *ΚΚΕ*¹⁴²⁷. Συλλαμβάνεται στις 20 Δεκεμβρίου 1950 στο σπίτι της οδού Πλαπούτα, που χρησιμοποιείται ως γιάφκα από την παράνομη οργάνωση¹⁴²⁸. Η δίκη του επισπεύδεται καθώς μεθοδεύεται από τον *ΙΔΕΑ* και τον αμερικάνικο παράγοντα να αρχίσει, πριν την ορκωμοσία νέου κυβερνητικού σχηματισμού. Αυτό συμβαίνει γιατί υπό τον «προοδευτικό» Ν. Πλαστήρα, που ενδεχομένως θα επιφέρει αλλαγές και ανακατατάξεις στο νομικό πλαίσιο, η καταδίκη των κατηγορουμένων ενδέχεται να μην επιτευχθεί¹⁴²⁹. Ξεκινά στις 19 Οκτωβρίου του 1951 στο *Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών* με Πρόεδρο τον ναύαρχο Σακελλαρίου, καθώς απορρίπτονται όλες οι ενστάσεις της υπεράσπισης για αναβολή της. Με νέα κυβέρνηση υπό τον

¹⁴²² *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., σ. 73

¹⁴²³ *Αρχείο Οικογένειας Νίκου Πλουμπίδη*, ό. π., σ. 19-26

¹⁴²⁴ Αναγκαστικός νόμος 375 περί κατασκοπείας, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 18- 12- 1936

¹⁴²⁵ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, τόμος Α', ό. π., σ. 320

¹⁴²⁶ Σακελλαρόπουλος Σ., Σακελλαρόπουλος Γ., *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, ό. π., σ.59-66

¹⁴²⁷ Βουρνάς Τ., *Υπόθεση Μπελογιάννη*, Τολίδη, Αθήνα 1989, σ. 8-9

¹⁴²⁸ Ό. π., σ.13- 16. Σακελλαρόπουλος Σ., Σακελλαρόπουλος Γ., *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, ό. π., σ.67-70

¹⁴²⁹ Παρασκευόπουλος Π., *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο, Κάκτος, Αθήνα, 1980*, σ. 50-51

Νικόλαο Πλαστήρα (27 Οκτωβρίου 1951) η πρόταση για αναβολή της δίκης από τον Υπουργό Δικαιοσύνης, Δημήτριο Παπασπύρου προσκρούει στην κατηγορηματική άρνηση του προέδρου του *Στρατοδικείου*. Η απόφαση είναι καταδικαστική για τους δώδεκα κατηγορούμενους σύμφωνα με τον νόμο 509¹⁴³⁰.

Στις 14 Νοέμβρη 1951 δημοσιοποιείται η ανακάλυψη ασυρμάτων του ΚΚΕ στην περιοχή της Γλυφάδας από άντρες της *Γενικής Ασφάλειας* με τη συμβολή των αμερικανικών υπηρεσιών και εν συνεχεία στην Καλλιθέα, όπου κατά την επιχείρηση αυτοκτονεί ο χειριστής Νίκος Βαβούδης. Η ύπαρξή τους ήταν γνωστή αλλά η Ασφάλεια ανέμενε την κατάλληλη στιγμή για να την κάνει γνωστή¹⁴³¹.

Ακολουθεί δεύτερη δίκη στις 15 Φλεβάρη 1952, κατά την οποία τους αποδόθηκε η κατηγορία της κατασκοπείας. Την 1 Μάρτη του 1952 καταδικάζονται οι Μπελογιάννης και Αργυριάδης δύο φορές σε θάνατο, και μία φορά οι: Μπάτσης, Καλούμενος, Λαζαρίδης, Ιωαννίδου, Τουλιάτος και Μπισμπιάνος. Στις 28 Μάρτη του 1952 γίνεται διεθνής κινητοποίηση κατά της καταδίκης των κατηγορουμένων. Το «*Συμβούλιο Χαρίτων*» απορρίπτει την αίτηση για τους Νίκο Μπελογιάννη, Δημήτρη Μπάτση, Ηλία Αργυριάδη, Νίκο Καλούμενο. Εκτελούνται τα ξημερώματα της 30ης Μάρτη 1952, ημέρα Κυριακή¹⁴³².

Παράλληλα με την εξέλιξη της υπόθεσης παρακολουθούμε την άοκνη προσπάθεια της κυβέρνησης να στοχοποιήσει το ΚΚΕ επιβάλλοντας- ήδη από την πρώτη δίκη- απαγορεύσεις και διακοπή λειτουργίας στον Τύπο. Ο *Δημοκρατικός* κλείνει αμέσως μετά τη σύλληψη Μπελογιάννη¹⁴³³. Μετά την αποκάλυψη των ασύρματων στις αρχές του 1952 όργανα της ασφάλειας σφραγίζουν τα γραφεία των εφημερίδων *Δημοκρατική* της ΕΔΑ¹⁴³⁴ και *Φρουροί της Ειρήνης* της νεολαίας της ΕΔΑ¹⁴³⁵.

¹⁴³⁰ *Νέος Κόσμος*, τχ. 3, 1952, σ. 6-7.

¹⁴³¹ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 421

¹⁴³² Ο. π., σ. 418-428. Λυμπεράτος Μ., «Οι δίκες και η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη», στο: *Η Δίκη του Μπελογιάννη*, στο: επιμ: Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β., ό. π., σ. 55-97, 112-116, 137-143 Σακελλαρόπουλος Σ., Σακελλαρόπουλος Γ., *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, ό. π., σ. 71-74, 215-230

¹⁴³³ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, τόμος Α', ό. π., σ. 182

¹⁴³⁴ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 429-432

¹⁴³⁵ *Το Βήμα*, 20-1- 1952. Λυμπεράτος Μ., *Μετά τον εμφύλιο*, ό. π., σ. 67-68

Το γεγονός που αποτέλεσε το επιστέγασμα για την καταδίκη του Νίκου Μπελογιάννη είναι η ανακάλυψη των ασυρμάτων, αν και προηγήθηκε η εξαγγελία συμφωνίας *ΕΠΕΚ- Φιλελευθέρων* για την κατάργηση των έκτακτων στρατοδικείων και την παραπομπή των παραβάσεων του *Α.Ν. 509* στα πενταμελή εφετεία και ενώ οι θανατικές καταδίκες φαίνεται να τείνουν να μετατραπούν σε ισόβια¹⁴³⁶. Η αποκάλυψη των ασυρμάτων είτε συνέβη τυχαία είτε ήταν γνωστή και μεθοδεύτηκε να δημοσιοποιηθεί τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, εξασφαλίζει στη Δεξιά τις προϋποθέσεις, για να συντηρήσει το κλίμα πόλωσης και να βρει ισχυρό άλλοθι στην επέκταση των πολιτικών διώξεων. Τορπιλίζει ουσιαστικά τις όποιες προσπάθειες για κατευνασμό και συμφιλίωση και αναζωπυρώνει τα εμφυλιοπολεμικά πάθη¹⁴³⁷. Οι ασφυκτικές διατάξεις που επιβάλλονται καλλιεργούν κλίμα τρομοκρατίας και φόβου, που επιδεινώνεται από την αμερικανική ανάμειξη στα εσωτερικά του τόπου¹⁴³⁸.

Η αμερικανική παρέμβαση παρουσιάζεται απροκάλυπτα μέσω των δημοσιογραφικών διαρροών για πιθανή σύμπραξη *ΕΠΕΚ* και *ΕΔΑ*, της επαπειλούμενης διακοπής της οικονομικής βοήθειας και των εμπρηστικών δηλώσεων του πρεσβευτή της John Peurifoy για την ανάγκη ύπαρξης σταθερής ελληνικής κυβέρνησης¹⁴³⁹.

Τέλος, οι μεθοδεύσεις σχετικά με τις κατηγορίες του Δημήτρη Μπάτση, δικηγόρου και σοβαρού οικονομολόγου απηχούν τον τρόπο που λειτουργεί το πολιτικό κατεστημένο εμπλέκοντας τη δικαστική εξουσία στην κατασκευή ενόχων και την απόδοση κατηγοριών και ευθυνών σε αθώους υπηρετώντας σκοπιμότητες. Ο νέος επιστήμονας παρά τις παρασκηνιακές ενέργειες και τις υποσχέσεις στην οικογένειά του οδηγείται στο εκτελεστικό απόσπασμα¹⁴⁴⁰, μολονότι οι κατηγορίες εναντίον του δεν ευσταθούν. Στην περίπτωση του Δημήτρη Μπάτση η κατάχρηση των εξουσιών είναι απροκάλυπτη, είτε δεχτούμε ότι γίνεται προσπάθεια να συνδεθεί η ανάμειξή του στην υπόθεση των ασυρμάτων και στην υπόθεση των *Αεροπόρων* ως δήθεν κομμουνιστική

¹⁴³⁶ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, τόμος Α', ό. π., σ. 318

¹⁴³⁷ Ο. π., σ. 387

¹⁴³⁸ Βουρνάς Τ., *Υπόθεση Μπελογιάννη*, ό. π., σ. 26. *Το Βήμα*, 20 -1- 1952

¹⁴³⁹ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 432- 438. Βουρνάς Τ., *Ποιοι και γιατί σκότωσαν το Νίκο Μπελογιάννη και τους συντρόφους του*, ό. π., σ. 32

¹⁴⁴⁰ Λυμπεράτος Μ., «Οι δίκες και η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη», στο: *Η Δίκη του Μπελογιάννη*, επιμ. Ψαρομηλίκος Α., Λάζου Β., ό. π., σ. 95-96

συνωμοσία, είτε εκληφθεί ως προσπάθεια να καμφθεί η ενίσχυση του *ΚΚΕ* από διανοομένους με διασυνδέσεις στην αστική τάξη¹⁴⁴¹.

Από την άλλη στον αντίποδα της κυβερνητικής τακτικής εντοπίζουμε σε πολλά επίπεδα τη διγλωσσία και της ίδιας της ηγεσίας του *ΚΚΕ* σχετικά με ζητήματα που ανέκυψαν με αφορμή την υπόθεση. Η ασάφεια και οι λανθασμένοι χειρισμοί είναι απόρροια όχι μόνο της έλλειψης συνεννόησης μεταξύ των παράνομων μηχανισμών αλλά και της γενικότερης καχυποψίας καθώς και της αναζήτησης του εσωτερικού εχθρού, που θα επωμιστεί εντέλει και την ήττα του Εμφύλιου.

Ο τρόπος άλλωστε με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι υπόδικοι όσο και η έκβαση της υπόθεσης αποδεικνύει τα προβλήματα που δημιουργήσε η τακτική Ζαχαριάδη, να επιμένει στη ρήση «*Το όπλο παρα πόδα*», η οποία συνιστά απειλή για αναζωπύρωση του Εμφύλιου, την ίδια στιγμή που το *ΚΚΕ* μέσω νέων κομματικών σχηματισμών επιδιώκει να ενταχθεί εκ νέου στην πολιτική ζωή της χώρας¹⁴⁴².

Στο πνεύμα της εσωκομματικής διαπάλης εντάσσονται, όπως είδαμε, οι διενέξεις και προστριβές των πολιτικών προσώπων σχετικά με ζητήματα που σχετίζονται ευρύτερα με τη υπόθεση. Για παράδειγμα ακανθώδες ζήτημα αποτελεί το αν πρέπει να συμπεριληφθούν στους εκλογικούς συνδυασμούς της *ΕΔΑ* εξόριστοι και φυλακισμένοι υποψήφιοι. Το να συμπεριληφθούν υπόδικοι σε ψηφοδέλτια τούς δίνει τη ελπίδα για πιθανή απαλλαγή από την καταδικαστική τους απόφαση¹⁴⁴³.

Το εγχείρημα προσκρούει στην άρνηση μη κομμουνιστών στελεχών, όπως ο Μιχάλης Κύρκος με βασικό επιχείρημα ότι μ' αυτόν τον τρόπο περιφρουρείται η νομιμότητα του νεοσύστατου κόμματος, διότι αποσοβείται ο κίνδυνος σύνδεσης και ταύτισής της με το παράνομο *ΚΚΕ*. Συγχρόνως προλαμβάνονται αντιπαραθέσεις και διαφωνίες ιδεολογικού χαρακτήρα, που οπωσδήποτε θα υπήρχαν, εφόσον πρόκειται για συνασπισμό κομμάτων και προστατεύεται το κόμμα της *ΕΔΑ* από τη διάλυσή¹⁴⁴⁴.

¹⁴⁴¹ Παρασκευόπουλος Π., *Ο άνθρωπος με το γαρόφαλλο*, ό. π., σ. 132-136. Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, τόμος Α', ό. π., σ. 388-399

¹⁴⁴² Κασσιμάτης Σ., *Οι παράνομοι*, ό. π., σ.151.

¹⁴⁴³ *Νέος Κόσμος*, τχ.6, 1952, σ. 1-4

¹⁴⁴⁴ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, τόμος Α', ό. π., σ. 273-276, 332-340

Τελικά στις 8 Δεκεμβρίου του 1951 αποφασίζεται από το *Εκλογοδικείο* η ακύρωση της εκλογής των βουλευτών που διώκονται¹⁴⁴⁵.

Η δημοσιοποίηση της υπόθεσης στρέφει το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινής γνώμης στην κατάσταση που επικρατεί στη δικαιοσύνη και το σωφρονιστικό σύστημα της χώρας. Η υπόθεση Μπελογιάννη έλαβε στο εξωτερικό τεράστια δημοσιότητα¹⁴⁴⁶. Ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών και καταγγελιών κατά των εκτελέσεων. Ο Pablo Picasso φιλοτεχνεί το σκίτσο του τριανταεπτάχρονου κατηγορούμενου με το κόκκινο γαρύφαλλο, το οποίο γίνεται ευρέως γνωστό και αναδεικνύει τον Μπελογιάννη σε σύμβολο κατά της κρατικής βίας. Η διεθνής αντίδραση είναι μαζική και λαμβάνει παγκόσμιες διαστάσεις. Σε μεγάλες πόλεις του εξωτερικού οργανώνονται διαδηλώσεις, καταθέτονται ψηφίσματα και αποφασίζονται στάσεις εργασίας¹⁴⁴⁷. Καταφθάνουν τηλεγραφήματα προς το βασιλιά και την κυβέρνηση πολιτικών, στελεχών διεθνών οργανώσεων και διανοουμένων, όπως ο Jean-Paul Sartre, Jean Cocteau, ο Paul Éluard και ο Charlie Chaplin¹⁴⁴⁸. Ο Pablo Picasso εικονογραφεί βιβλίο μικρού μεγέθους με θέμα την εκτέλεση Μπελογιάννη, το οποίο εκδίδεται στη Γαλλία και το προλογίζει ο Éluard¹⁴⁴⁹.

Παράλληλα με τα τεκταινόμενα της δίκης εκτυλίσσεται το ζήτημα της εμπλοκής του Νίκου Πλουμπίδη και η αντιμετώπισή του από την κομματική ηγεσία. Ο κομμουνιστής δάσκαλος, άρρωστος βαριά από φυματίωση, μετά την οριστική καταδίκη του Μπελογιάννη αναλαμβάνει με επιστολή του την ευθύνη για τις κατηγορίες των συντρόφων του. Όμως ο ραδιοσταθμός του *ΚΚΕ, Ελεύθερη Ελλάδα*, χαρακτηρίζει την επιστολή πλαστή και κατασκευασμένη και απευθύνει στο πρώην ηγετικό στέλεχος κατηγορίες για προδοσία¹⁴⁵⁰. Μετά τη σύλληψή του και τη δίκη του (23 Ιουλίου – 3 Αυγούστου 1953) που λαμβάνει μεγάλη δημοσιότητα, καταδικάζεται

¹⁴⁴⁵ Ο. π., σ. 340

¹⁴⁴⁶ «Η ΕΣΣΔ υψώνει τη φωνή της στον ΟΕΕ για τη σωτηρία του Ν. Μπελογιάννη και των συντρόφων του», *Νέος Κόσμος*, τχ. 5, 1951, σ. 58-59, «Η διεθνής αλληλεγγύη για τον Μ. Γλέζο και τον Ν. Μπελογιάννη», σ. 52-63

¹⁴⁴⁷ Λιναρδάτος Σ., Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952, τόμος Α', ό. π., σ. 386, 395

¹⁴⁴⁸ Σκαλιδάκης Γ., «Το παγκόσμιο κίνημα συμπαράστασης», στο: επιμ. Ψαρομηλίκος, Α., Λάζου Β., *Η Δίκη του Μπελογιάννη*, ό. π., σ. 195-200

¹⁴⁴⁹ Αρχείο Δ. Σωτηρίου, φακ. 49.1, ΕΛΙΑ

¹⁴⁵⁰ *Αυγή*, 26-11-52

και αυτός σε θάνατο χωρίς να απεμπολήσει την κομμουνιστική του ιδεολογία. Εκτελείται στις 14 Αυγούστου του 1954 στο Δαφνί¹⁴⁵¹. Την επόμενη της εκτέλεσης και παρά τα δημοσιεύματα και τις φωτογραφίες¹⁴⁵² ο ραδιοσταθμός *Ελεύθερη Ελλάδα* αρνείται την αξιοπιστία της είδησης και υποστηρίζει ότι διέφυγε στο εξωτερικό¹⁴⁵³. Αποκαθίσταται από το ΚΚΕ ως προς τη μνήμη και όχι ως προς το κόμμα το 1958 μαζί με τους Κώστα Καραγιώργη - όπως είδαμε - και Γιώργη Σιάντο¹⁴⁵⁴.

Η εκτέλεση του Νίκου Πλουμπίδη αποτελεί το επιστέγασμα της σκληρής κυβερνητικής πολιτικής. Ταυτόχρονα επιβεβαιώνει την άστοχη πολιτική τής παράταξης σε ζητήματα που έπρεπε δοθεί αντικειμενική και δίκαιη λύση από την κομματική ηγεσία. Αντίθετα τα κομματικά όργανα προέβησαν σε σπασμωδικές κινήσεις αναζητώντας ένα εξιλαστήριο θύμα.

Η ζωή στην εξορία και τη φυλακή

Ο εγκλεισμός των ανθρώπων είτε σε συνθήκες εκτοπισμού σε απομονωμένα νησιά και στρατόπεδα συγκέντρωσης είτε στις φυλακές δημιουργεί προβλήματα επιβίωσης και συναφείς δυσκολίες σε όλες τις ιστορικές περιόδους στις οποίες εφαρμόστηκε. Στοχεύει στο να συντρίψει την ανθρώπινη προσωπικότητα, να αποδομήσει τον ψυχισμό του κρατούμενου και να πλήξει την υποκειμενικότητά του. Η εξουσία σ' αυτές τις περιπτώσεις λειτουργεί ασκώντας άμεσα τη δύναμή της πάνω στα σώματα και τις ζωές των ανθρώπων και όχι μόνο δεν κρύβεται αλλά επιβεβαιώνεται μέσα από την εκδικητικότητά της. Η ανυπακοή και η μη επιβολή της τάξης προσβάλλουν το γόητρό της και τιμωρούνται παραδειγματικά, δεδομένου ότι οι εκπρόσωποί της επιδεικνύουν την δύναμή τους ως αδιαφιλονίκητη και εφαρμόζουν τους νόμους με σκοπό να καταστήσουν σαφές το ποιόν και την επικινδυνότητα των εχθρών τους¹⁴⁵⁵.

¹⁴⁵¹ *Αρχείο Οικογένειας Νίκου Πλουμπίδη*, ό. π., σ. 24-26

¹⁴⁵² *Η Δίκη του Μπελογιάννη*, επιμ. Ψαρομηλίκος, Α., Λάζου Β., ό. π., σ. 96

¹⁴⁵³ *Αρχείο Οικογένειας Νίκου Πλουμπίδη*, ό. π., σ. 24-26

¹⁴⁵⁴ *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, 9η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, «Η απόφαση της αποκατάστασης», ό. π., σ. 270-277, σ. 452-475

¹⁴⁵⁵ Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό. π., σ. 76-77

Εκτοπισμός. Η ζωή στα νησιά που χρησιμοποιούνται ως τόποι εξορίας είναι εξ αρχής δύσκολη λόγω της μορφολογίας και της θέσης τους. Από τη μία όντας βραχώδη και άνυδρα δεν ευνοούν οποιαδήποτε καλλιέργεια, ώστε να μπορούν οι κάτοικοι να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα και από την άλλη είναι καταδικασμένα στην απομόνωση χωρίς ακτοπολική σύνδεση και επικοινωνία¹⁴⁵⁶.

Αρωγός στην προσπάθειά τους γίνεται η εμπειρία των εκτοπισμένων προηγούμενων χρόνων, καθώς μεταδίδονται τα πρότυπα οργάνωσης και ομαδικής ζωής από τους εξόριστους της δεκαετίας του 1920 σ' αυτούς της μεταξικής δικτατορίας, οι οποίοι μεταβιβάζουν με τη σειρά τους την πρότερη εμπειρία τους στους εξόριστους του Εμφύλιου και αργότερα της Χούντας¹⁴⁵⁷.

Οι εξόριστοι διαμένουν σε κάθε είδους χώρους (σχολεία, κατοικίες, στάβλους), μεγάλος αριθμός διαμένει σε αντίσκηνα¹⁴⁵⁸, ενώ συχνά το πρόβλημα του συνωστισμού τούς αναγκάζει να αναλάβουν την ευθύνη της δημιουργίας καταλυμάτων για τη στέγασή τους¹⁴⁵⁹. Στο στρατόπεδο της Γυάρου οι ίδιοι οι εξόριστοι έχτισαν τα κτήρια της φυλακής¹⁴⁶⁰. Νοικιάζουν επίσης σπίτια του νησιού για τη διαμονή τους και άλλους χώρους για τις ανάγκες της κολεκτίβας¹⁴⁶¹ (αίθουσες συνεδριάσεων, γραφεία, αίθουσα αναψυχής και βιβλιοθήκη¹⁴⁶² ακόμα και σχολεία)¹⁴⁶³.

Η σίτιση των πολιτικών εξόριστων είναι ανεπαρκής και γι' αυτό γίνονταν υπεράνθρωπες προσπάθειες για την εξασφάλιση των προϊόντων. Οι ομάδες συμβίωσης επιφορτίζονταν τις περισσότερες φορές με το έργο της παρασκευής της τροφής και την ακριβοδίκαιη μοιρασιά των μερίδων. Χωρίς την κολεκτίβα η ζωή των εξόριστων θα

¹⁴⁵⁶ Μπερτλς Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2002, σ. 145-146

¹⁴⁵⁷ Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, ό. π., σ. 146

¹⁴⁵⁸ *Αη Στράτης, Φωτογραφικά Τχνη (1940-1970)*, Αρχείο Μανικάκη Β., κείμενο Νικολακάκης Γ., Υπουργείο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 1999, σ. 194. Τσουκνίδας Τ., «Οι πλημμύρες στον Αἷ Στράτη», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 216-222

¹⁴⁵⁹ Μπερτλς Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, ό. π., σ. 163

¹⁴⁶⁰ Συλλογική έκθεση, «Στο κάτεργο της Γιούρας», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 130-133. Μπερτλς Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, ό. π., σ. 162

¹⁴⁶¹ Ομάδα συμβίωσης

¹⁴⁶² Μπίρκας Κ., *Σελίδες του αγώνα: ηρωικό χρονικό της δεκαπενταετίας 1935-1950*, Τόμος II, Μέλισσα, Αθήνα, 1996, σ. 80. Τζαμαλούκας Ν., *Ένας γολγοθάς της λευτεριάς*, Ειρήνη, Αθήνα, 1975, σ. 40

¹⁴⁶³ Μπερτλς Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, ό. π., σ. 158

ήταν ανυπόφορη, αφού είναι υπεύθυνη για την οργάνωση της κοινωνίας τους, οργανώνει δηλαδή την καθαριότητα, το φαγητό, το νερό και φροντίζει για την υγεία τους και τη διαπαιδαγώγησή τους¹⁴⁶⁴. «*Το γραφείο είναι η ζωή της κολεκτίβας, είναι το παν. Σ' αυτό αποτελείνται ο καθένας για οποιαδήποτε ανάγκη του, σ' αυτό αναφέρει τα παράπονά του*¹⁴⁶⁵». Ταυτόχρονα η εξασφάλιση απαραίτητων ειδών πρώτης ανάγκης (ρούχων, υποδημάτων και καθαριότητας) ήταν πολύ δύσκολη¹⁴⁶⁶. Η έλλειψη νερού στα νησιά του Αιγαίου είναι εξαιρετικά επικίνδυνη για την υγεία των εκτοπισμένων, οι οποίοι το εξασφάλιζαν με μεγάλη δυσκολία¹⁴⁶⁷. Προμήθειες σε καύσιμη ύλη εξοικονομούνται από την κοπή των ελάχιστων θάμνων των νησιών¹⁴⁶⁸. Επίσης παρόλο που οι κρατούμενοι παρουσίαζαν σοβαρές ασθένειες, που επιδεινώνονταν λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ήταν σχεδόν ανύπαρκτη¹⁴⁶⁹. Υπήρχαν ελλείψεις φαρμάκων, και συχνά η ανάγκη ύπαρξης γιατρού καλύπτονταν από τους ίδιους τους εξόριστους, που τύχαινε να έχουν αυτήν την ιδιότητα¹⁴⁷⁰. Στην Ικαρία λειτουργεί από τον Ιούλιο του 1948 ως τον Μάρτη του 1949 σανατόριο των εξόριστων υπό την εποπτεία του γιατρού Δημήτρη Νταλιάνη¹⁴⁷¹.

Η τροφοδότηση των εξόριστων στηριζόταν στην κυβέρνηση, που είχε και την ευθύνη για την προώθηση της ανθρωπιστικής βοήθειας της UNRRA¹⁴⁷². Πολύ συχνά

¹⁴⁶⁴ Νικολακάκης Γ. – Μανικάκης Β., Νικολακάκης Γ. – Μανικάκης Β., *Αη Στράτης, Φωτογραφικά Ίχνη (1940-1970)*, ό. π., σ. 152-169 198-200, 204-206 Αβδούλος Σ., *Το φαινόμενο της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 288-298

¹⁴⁶⁵ Γαβριηλίδης Κ., *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη Δικτατορία του Μεταξά*, Εντός, Αθήνα, 1997, σ. 88-89

¹⁴⁶⁶ <https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html> τεκμήριο 208. Μπερτζ Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, ό. π., σ. 158-159, 162, 168-169, 177, 183.

¹⁴⁶⁷ Γιούρα. *Ματωμένη Βίβλος*, ό. π., σ. 250-254, 190-201, 206-219, 245-249

¹⁴⁶⁸ Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, ό. π., σ. 66-67. Μπερτζ Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, ό. π., σ. 167, 173

¹⁴⁶⁹ Γιούρα. *Ματωμένη Βίβλος*, ό. π., σ. 43-44, 275-282, 325-328

¹⁴⁷⁰ Καραγιώργη Μ., Ζωιτοπούλου Κ., *Καραγιώργης Κώστας 1905-1951*, ό. π., σ. 41. Κουτσοπούλου Κ., *Ο ελληνικός εμφύλιος στην αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη*, μεταπτυχιακή εργασία, Παράρτημα, ό. π., σ. 118. Νικολακάκης Γ. – Μανικάκης Β., *Αη Στράτης, Φωτογραφικά Ίχνη (1940-1970)*, ό. π., σ. 204

¹⁴⁷¹ Νταλιάνης Δ., *Το Σανατόριο εξόριστων Ικαρίας*, έλλα, Λάρισα, 1999, σ. 29-42

¹⁴⁷² Sarafis E., *Occupation, resistance and white terror in two Greek villages: The local origins of Civil War*, op. cit, p. 105-112

όμως η ευθύνη για τις ανάγκες των ανθρώπων που βρίσκονται στα νησιά της εξορίας μεταβιβάζεται τόσο στον *Ερυθρό Σταυρό* και τις άλλες οργανώσεις, όσο και στις οικογένειές τους¹⁴⁷³.

Στις κοινότητες των εξόριστων το αίσθημα της συλλογικότητας που αναπτύσσεται τους βοηθά να αντεπεξέλθουν στις συνθήκες κράτησής τους. Οι πολιτικοί κρατούμενοι νιώθουν ανασφαλείς υλικά και συναισθηματικά εκτός της ομαδικής ζωής¹⁴⁷⁴. Λόγω της απομόνωσης και των συνθηκών διαβίωσής τους αλλά κυρίως εξαιτίας του χαρακτήρα και της φύσης των στερήσεων και των απαγορεύσεων η ατομικότητα χάνεται. Οι εξόριστοι χρειάζεται να αντιμετωπίζουν επίσης τον έλεγχο, την πίεση, τα βασανιστήρια και τον συναισθηματικό πόνο που τα ακολουθεί. Στόχος είναι ο εξευτελισμός τους, η εξάντληση της ψυχικής αντοχής, η καταρράκωση και η ηθική τους εξόντωση¹⁴⁷⁵. Οι συνθήκες αυτές μπορούν να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά με την παρουσία και τη συνδιαλλαγή με τους άλλους συνεξόριστους.

*Το σώμα – όπως διαπιστώνει ο Φουκώ - υπάγεται άμεσα σ' ένα πολιτικό πεδίο. Οι συσχετισμοί εξουσίας ασκούν πάνω του άμεσο έλεγχο. Το επενδύουν, το σημαδεύουν, το δαμάζουν, το βασανίζουν, το υποβάλλουν σε αναγκαστική εργασία, το υποχρεώνουν σε συμμετοχή σε τελετουργίες, απαιτούν από αυτό σήματα*¹⁴⁷⁶.

Με σκοπό την αντιμετώπιση των βασικών τους αναγκών τους οργανώνονται σε *Ομάδες συμβίωσης* ή *κολεκτίβες* και αυτοοργανώνονται επιδιώκοντας να εξασφαλίσουν όχι μόνο τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους, αλλά παράλληλα λαμβάνουν μέριμνα για τη μόρφωση και την ψυχαγωγία τους¹⁴⁷⁷. Η προσπάθεια για αυτομόρφωση ευνοείται¹⁴⁷⁸ και δίνεται έμφαση στην πειθαρχία και τη σωματική άσκηση που βοηθούν τους κρατούμενους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που ανακύπτουν λόγω του εγκλεισμού τους¹⁴⁷⁹. Κατανέμουν το χρόνο τους σε μαθήματα

¹⁴⁷³ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 140-147.

¹⁴⁷⁴ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 47-48

¹⁴⁷⁵ «Υπόμνημα για τους πολιτικούς εξόριστους του Αη Στράτη, *Τα θύματα του μοναρχοφασισμού καταγγέλλουν*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951, σ. 64

¹⁴⁷⁶ Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό. π., σ. 38

¹⁴⁷⁷ Καμαρινού Κ., *Τα πέτρινα Πανεπιστήμια, Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες (1924-1974)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005, σ. 217-218

¹⁴⁷⁸ Καμαρινού Κ., *Τα πέτρινα Πανεπιστήμια*, ό. π., σ. 147-153

¹⁴⁷⁹ Ο. π. σ. 240. Μπενάς Τ., *Τον Εμφυλίου*, ό. π., σ. 93-97

μαρξισμού και ξένων γλωσσών, ασχολούνται με το θέατρο¹⁴⁸⁰, τη μουσική¹⁴⁸¹ και την έκδοση εφημερίδων τοίχου ή χειρόγραφων¹⁴⁸². Συχνά οργανώνουν περιπάτους, εκδρομές και γιορτές της κοινότητας των εξόριστων ή του νησιού. Η οργάνωση αυτή συμβάλλει στην τόνωση των σχέσεων μεταξύ τους και διαμορφώνει μια πραγματικότητα υπό καθεστώς ανελευθερίας, που τους παραχωρεί όμως σε πολλές περιπτώσεις δυνατότητες αυτοέκφρασης και εκτόνωσης, καθώς η ένταξη σε ομάδες αποδεικνύεται σωτήρια¹⁴⁸³.

Στις προσπάθειές τους αυτές είναι σημαντική η συνεργασία και η αρωγή των νησιωτών. Σημειώνουμε ότι επιθυμούν να διατηρούν καλές σχέσεις με την τοπική κοινωνία με την οποία συμβιώνουν, μοιράζονται κοινά προβλήματα και εν τέλει τη στηρίζουν και συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της κρατικής εγκατάλειψης, που καταδικάζει τα νησιά στη φτώχεια και το μαρασμό¹⁴⁸⁴. Εκμισθώνουν τα σπίτια και τα χωράφια τους ακόμα και τα ζώα των ντόπιων. Σέβονται όμως την ιδιοκτησία των νησιωτών και βοηθούν παρέχοντας ακόμα και φάρμακα από τις κολεκτίβες που δημιουργούν¹⁴⁸⁵.

Με τον καιρό οι σχέσεις γίνονται περισσότερο προσωπικές και οι εξόριστοι συμμετέχουν στις κοινωνικές εκδηλώσεις των κατοίκων. Ωστόσο οι κομμουνιστές προσπαθώντας να πείσουν για την ηθική τους και να ενισχύσουν την πολιτική τους ταυτότητα τηρούν πολύ αυστηρά κανόνες που αφορούν την απαγόρευση σύναψης ερωτικών σχέσεων με τις ντόπιες γυναίκες. Μολονότι αναφέρονται περιπτώσεις παραβιάσεων του λεγόμενου *σταλινικού Ιδιώνυμου*¹⁴⁸⁶- του άρθρου 10 όλων των ομάδων συμβίωσης, που απαγορεύει τη σύναψη ερωτικών σχέσεων μεταξύ εξόριστων

¹⁴⁸⁰ Νικολακάκης Γ. – Μανικάκης Β., *Αη Στράτης, Φωτογραφικά Έχνη (1940-1970)*, ό. π., σ. 200-203

¹⁴⁸¹ Ό. π., 197-198

¹⁴⁸² Καμαρινού Κ., *Τα πέτρινα Πανεπιστήμια*, ό. π., σ. 211-214. Ριζοσπάστης, 4-12-1994. Μπερτλς Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, ό. π., σ. 165

¹⁴⁸³ Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 298-305 Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, ό. π., σ. 96-106

¹⁴⁸⁴ Ό. π., σ. 53, 93-95

¹⁴⁸⁵ Ό. π., σ. 48, 71-73. Νικολακάκης Γ. – Μανικάκης Β., *Αη Στράτης, Φωτογραφικά Έχνη (1940-1970)*, ό. π., σ. 197-198. Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 295-298. Μπόσης Κ. ό. π., σ. 22, 8

¹⁴⁸⁶ Τζαμαλούκας Ν., *Ένας γολγοθάς της λευτεριάς*, ό. π., σ. 59. Μπίρκας Κ., *Σελίδες του αγώνα: ηρωικό χρονικό της δεκαπενταετίας 1935-1950*, Τόμος II, ό. π., σ. 261

και κατοίκων των νησιών - οι περιορισμοί τηρούνται αυστηρά¹⁴⁸⁷. Σε αντίθετη περίπτωση επιβάλλονται κυρώσεις απομόνωσης από την ομάδα, μια ποινή εξαιρετικά οδυνηρή για την επιβίωση και την ψυχολογία του υπόλογου¹⁴⁸⁸.

Φυλακή. «Η έννοια της φυλακής διαμορφώνεται από τότε που επινοήθηκαν μέσα στο κοινωνικό σώμα οι διαδικασίες για το χωροταξικό διαμοιρασμό των ατόμων, την κατανομή τους, την απόσπαση του ανώτατου βαθμού χρόνου και του ανώτατου ορίου των δυνάμεων, καθώς και την αδιάκοπη κωδικοποίηση της συμπεριφοράς τους. Τέλος, επιδιώκει τη διατήρησή τους μέσα σε αδιάλειπτη ορατότητα με το σχηματισμό ενός ολόκληρου συστήματος παρατήρησης και καταγραφής»¹⁴⁸⁹.

Οι συνθήκες στις φυλακές είναι οδυνηρές για τους κρατούμενους. Σημαντικό πρόβλημα για την ψυχολογία των φυλακισμένων είναι η καθυστέρηση της διεξαγωγής των δικών¹⁴⁹⁰. Ένα από τα σπουδαιότερα ζητήματα της ζωής των φυλακισμένων είναι ο συνωστισμός των ανθρώπων στις φυλακές¹⁴⁹¹, ο οποίος σε συνδυασμό με τη νοσηρότητα και τις ποικίλες ανάγκες τους, καθώς και τα διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα από τα οποία προέρχονται δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στο συγχρωτισμό των ανθρώπων¹⁴⁹². Το ζήτημα του υπερπληθυσμού των φυλακών είναι ζωτικής σημασίας, επειδή οι άνθρωποι *στοιβάζονται* ουσιαστικά σε χώρους που δεν τηρούνται οι συνθήκες υγιεινής με αποτέλεσμα να αυξάνονται τα προβλήματα υγείας, καθώς και ο βαθμός θνησιμότητας¹⁴⁹³.

Επισημαίνουμε ότι οι φυλακές στεγάζονται σε κτήρια που έχουν κατασκευαστεί για άλλους σκοπούς (νοσοκομεία, ορφανοτροφεία, φρουρία, σχολές,

¹⁴⁸⁷ Καραγιώργη Μ., *Από μια σπίθα ξεκίνησε*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 40-41. Γαβριηλίδης Κ., *Το ημερολόγιο της Ανάφης*, ό. π., σ. 71. Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, ό. π., σ. 93-95, 111-112. Μπερτζ Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, ό. π., σ. 163-164

¹⁴⁸⁸ Καραγιώργη Μ. Ζωιτοπούλου- Μαυροκεφαλίδου Κ., *Καραγιώργης Κ. (1905-1955)*, ό. π., σ. 51-55

¹⁴⁸⁹ Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό. π., σ. 303

¹⁴⁹⁰ Close D., «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο: *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950*, Μελέτες για την πόλωση, ό. π., σ. 197-237 (σ.200)

¹⁴⁹¹ Μιχαηλίδης Ν., «Φυλακές Επταπυργίου», στο: επιμ.: Βαρδινογιάννης και Αρώνης, *Μισοί στα σίδερα*, , ό. π , σ. 89-95

¹⁴⁹² Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 54. Κύρκος Μ., *Πίσω από τα κάγκελα*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, σ. 51-52, 54

¹⁴⁹³ Ο. π., σ. 38. Στασινός Κ., γιατρός, «Μεθοδευμένη ομαδική εξόντωση & Θάνατοι στη Γιούρα», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 99-101, 143-147

ψυχιατρικές κλινικές) και τα περισσότερα χτίστηκαν σε πολύ προγενέστερο χρόνο, πριν χρησιμοποιηθούν ως φυλακές, ακόμα και από την περίοδο του Μεσαίωνα¹⁴⁹⁴. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι δεν πληρούν ούτε στο ελάχιστο τις προϋποθέσεις για τη στέγαση των ανθρώπων.

Η σίτιση επίσης στη φυλακή δεν είναι ικανοποιητική¹⁴⁹⁵ και το επίδομα που αναλογούσε στους κρατούμενους ήταν πενιχρό, ενώ ήταν συχνή, αν δεν ήταν δεδομένη, η παρακράτηση χρημάτων και οι καταχρήσεις από το προσωπικό¹⁴⁹⁶. Ο χώρος των φυλακών αποτελούσε ένα πρόσφορο έδαφος για πλουτισμό και κάθε είδους οικονομικές καταχρήσεις και ατασθαλίες¹⁴⁹⁷. Από τους κρατούμενους ακολουθούνται εξάλλου αυστηροί κανονισμοί που αφορούν ακόμα και το μοίρασμα των χρημάτων και των τροφίμων, που αποστέλλονται από τους συγγενείς¹⁴⁹⁸.

Οι κρατούμενοι λοιπόν οργανώνονται σε κολεκτίβες- ομάδες συμβίωσης με τον βαρύνοντα ρόλο της διευθέτησης των καθημερινών ζητημάτων και της μεταφοράς των αιτημάτων στις διευθύνσεις και τις κυβερνήσεις. Επίσης η ομάδα συμβίωσης επιφορτίζεται με το έργο της σύνταξης και αποστολής υπομνημάτων διαμαρτυρίας σε δίκτυα αλληλεγγύης¹⁴⁹⁹. Ωστόσο τέτοιου είδους πρακτικές δεν είναι εφικτές σε όλους τους τόπους κράτησης. Επιστρατεύεται λοιπόν η επινοητικότητα και η θητεία των κρατουμένων σε καθεστώς παρανομίας, ώστε να καταφέρουν να επικοινωνήσουν τα αιτήματά τους με τον υπόλοιπο κόσμο. Από την άλλη η διοίκηση των φυλακών αποφασίζει συχνές μεταγωγές κρατουμένων με σκοπό να πλήξει την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των ατόμων και να διασπάσει τη συλλογικότητα και την οργάνωσή τους¹⁵⁰⁰.

¹⁴⁹⁴ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 75

¹⁴⁹⁵ Κύρκος Μ., *Πίσω από τα κάγκελα*, ό. π., σ. 54-55

¹⁴⁹⁶ Γουριώτης Ν., «Στις Φυλακές Τρικάλων», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 57.

¹⁴⁹⁷ Γιούρα. *Ματωμένη Βίβλος*, ό. π., σ. 197-203, 219-221, 226-244

¹⁴⁹⁸ Μπίρκας Κ., *Σελίδες του αγώνα: ηρωικό χρονικό της δεκαπενταετίας 1935-1950*, Τόμος Ι, ό. π., σ.563-565

¹⁴⁹⁹ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 48-49

¹⁵⁰⁰ <https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html> τεκμήριο 78,3,4. Μπουκουβάλας Μίμης, «Στιγμές δοκιμασίας» & Βαρδινογιάννης Β., «Στην επικράτεια Τουρνά», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 61, 79

Εκτός από τους παράγοντες που σχετίζονται με τις συνθήκες κράτησής τους και επηρεάζουν την καθημερινότητά τους, καίριο ζήτημα, το οποίο σχετίζεται και με τη γενικότερη αυθαιρεσία που επικρατεί στις φυλακές, είναι η επιβολή αυστηρών τιμωριών και βασανισμών¹⁵⁰¹. Τέτοιου είδους πρακτικές στοχεύουν στο να κάμψουν την φυσική και ψυχική αντοχή αυτού που τις υπομένει, για να μειώσουν τη δυναμικότητα και την αντίστασή του. Καλλιεργούν κλίμα διαρκούς φόβου και ανασφάλειας και γεννούν αισθήματα ντροπής και ενοχής, καθώς εξευτελίζουν τον έγκλειστο, προσπαθώντας να τον εκμηδενίσουν. Μ' αυτόν τον τρόπο γίνεται ευκολότερη και η απόσπαση δηλώσεων μετανοίας ως αποτέλεσμα της αποσύνθεσης και της διάλυσης του κόσμου του κρατούμενου¹⁵⁰². Η σωματική και ψυχολογική βία είναι μεθοδευμένες, αν και αυθαίρετες και στοχεύουν κατά κύριο λόγο στην αποξένωση του ατόμου από το χώρο, τους ανθρώπους και την προσωπικότητά του¹⁵⁰³.

Ένα σύνολο από απαγορεύσεις και καταναγκασμούς, μια σειρά στερήσεων και υποχρεώσεων επιστρατεύονται, για να πλήξουν το ανθρώπινο σώμα και να κάμψουν την ανθρώπινη ψυχολογία. Στη στοχευμένη αυτή προσπάθεια ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων επιτηρούν και τιμωρούν. Αναπτύσσεται δηλαδή ένας ολόκληρος μηχανισμός, που επιβάλλει μια αφόρητη καθημερινότητα με επιμέρους ποινές επεκτείνοντας τη βασική ποινή της στέρησης της ελευθερίας¹⁵⁰⁴.

Οι φυλακισμένοι κατά τον ίδιο τρόπο που λειτουργούν οι εξόριστοι οργανώνουν την καθημερινότητά τους με μεγάλη επιμέλεια και μυστικότητα, ώστε να μην γίνονται αντιληπτοί από τη διοίκηση. Εκτός από τα πρακτικά τους καθήκοντα, τα οποία συμβάλλουν στο να απασχολείται η σκέψη τους, στο πρόγραμμα της ημέρας περιλαμβάνεται γυμναστική και ομαδικά παιχνίδια¹⁵⁰⁵ αλλά και προγράμματα επιμόρφωσης¹⁵⁰⁶. Δίνεται έμφαση στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού ειδικά

¹⁵⁰¹ Γιούρα. Ματωμένη Βίβλος, ό. π., σ. 88- 189

¹⁵⁰² Scarry E., *The body in Pain: The making and unmaking of the word*, Oxford University Press Oxford, 1987, p. 36

¹⁵⁰³ Παναγιωτόπουλος Π., «Για μια πολιτική κοινωνιολογία του πόνου: μαρτυρίες Ελλήνων κομμουνιστών», *Οι μαρτυρίες, η ανάγνωση και η κατανόησή τους*, Σεμινάριο ΑΣΚΙ, 4-5-2009

¹⁵⁰⁴ Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό. π., σ.68-69, 309-315

¹⁵⁰⁵ Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 93-97

¹⁵⁰⁶ Παυλίδου Κ., *Έξι μήνες μελλοθάνατη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι, 1951, σ. 58-59

των γυναικών, παραδίδονται μαθήματα ξένων γλωσσών αλλά και πολιτικής διαφώτισης μέσω βιβλίων, συζητήσεων, διαλέξεων και ανάγνωσης εφημερίδων¹⁵⁰⁷.

Στον περιορισμένο χώρο της φυλακής οι κρατούμενοι εφευρίσκουν τρόπους επικοινωνίας μεταξύ τους και με τον έξω κόσμο. Όσοι βρίσκονται σε διπλανά κελιά επικοινωνούν με ένα δικό τους κώδικα χτυπώντας τον τοίχο¹⁵⁰⁸. Επίσης μεταφέρουν γραπτά μηνύματα γραμμένα σε τσιγαρόχαρτο μέσα από τις σχισμές των τοίχων¹⁵⁰⁹. Καταφέρνουν να μεταφέρουν αιτήματα από τη φυλακή ή να πάρουν πληροφορίες και να έχουν ενημέρωση από τον έξω κόσμο. Βρίσκουν τρόπους να αποφύγουν τη λογοκρισία της αλληλογραφίας, μέχρι και να αποστείλουν άρθρα για τον *Ριζοσπάστη* και την *ΚΟΜΕΙΤ*¹⁵¹⁰.

Οι τρόφιμοι των φυλακών επιθυμούν και επιδιώκουν να κρατήσουν επαφή με τους συγγενείς, τους φίλους και όσο γίνεται με τον κομματικό μηχανισμό, αν είναι μέλη του *ΚΚΕ*¹⁵¹¹. Η επικοινωνία με το οικογενειακό περιβάλλον είναι απαραίτητη για τη διατήρηση της καλής ψυχολογίας των φυλακισμένων και απαραίτητη προϋπόθεση για την αντιμετώπιση πρακτικών δυσκολιών. Τα δέματα και οι επιταγές που καταφθάνουν εξασφαλίζουν την επιβίωση¹⁵¹². Η συναισθηματική κάλυψη μαζί με το αίσθημα οικειότητας που παρέχουν οι συγγενείς αποδεικνύεται καθοριστική για τη διατήρηση πλευρών της ταυτότητας του κρατούμενου. Η επιβεβαίωση του ρόλου που είχε στην οικογένεια πριν τη σύλληψή του συνιστά καίριο στοιχείο που επιζητά να διατηρήσει το άτομο στη διάρκεια του εγκλεισμού του. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή οι συγγενείς επικρίνουν με έμμεσο ή οξύ τρόπο τις επιλογές του, ο κρατούμενος

¹⁵⁰⁷ Καμαρινού Κ., *Τα πέτρινα Πανεπιστήμια*, ό. π., 162-169, 173-177, 185-194 σ. Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 52, Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 92-93

¹⁵⁰⁸ Φλούντζης Α., *Ακροναυπλία και Ακροναυπιώτες 1937-1943*, Θεμέλιο, 1979, σ. 184

¹⁵⁰⁹ Βαρδινογιάννης Β., «Το κελί 13 της Κέρκυρας», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 472-474

¹⁵¹⁰ Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, ό. π., σ. 32

¹⁵¹¹ «Κομματική ζωή και πείρα: Η αλληλογραφία με τους αγωνιστές μας», *Νέος Κόσμος*, τ. 8, 1953, σ.

¹⁵¹² Αβδούλος Σ. ό. π., σ. 293-294

καταρρακώνεται¹⁵¹³. Η προσπάθεια αυτή είναι εμφανής στην αλληλογραφία πολλών φυλακισμένων¹⁵¹⁴.

Το επισκεπτήριο αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τον φυλακισμένο, ως ο μόνος τρόπος επικοινωνίας με τον έξω κόσμο. Ο αριθμός των επισκεπτηρίων σχετίζεται με την καταδίκη του έγκλειστου και κυμαίνεται από ένα την εβδομάδα έως δύο το μήνα για μισή ώρα¹⁵¹⁵. Κάποιες φορές η διακοπή επισκεπτηρίου αποτελεί είδος ποινής για τη μη συμμόρφωση στους κανόνες της φυλακής ή την άρνηση αποκήρυξης τού κομμουνισμού¹⁵¹⁶. Ωστόσο πολλές φορές οι επισκέπτες αντιμετωπίζονται με αγένεια και υποτιμητικό τρόπο, ενώ είναι δυνατόν να οδηγηθούν ως και σε ανάκριση μετά τη συνάντηση¹⁵¹⁷.

Η αλληλογραφία αποτελούσε ένα μέσο σύνδεσης και επικοινωνίας για τους ανθρώπους που βρίσκονται στη φυλακή, το οποίο όμως έχει ελεγχόμενη συχνότητα και υπόκειται σε περιορισμούς και τιμωρίες. Οι επιστολές λογοκρίνονται και η ανάγνωσή τους είναι δυνατόν να εγείρει κατηγορίες κατά των αποστολέων ή των παραληπτών. Εξυπηρετούν δε πρακτικές ανάγκες, δεδομένου ότι το οικογενειακό περιβάλλον επιβαρύνεται με την ευθύνη κάλυψης των βασικών αναγκών των κρατουμένων (οικονομική βοήθεια, τρόφιμα, ένδυση φάρμακα)¹⁵¹⁸.

Σημειώνουμε ότι τα γράμματα απευθύνονται σε συγγενείς και φίλους αλλά ενδέχεται να αποστέλλονται και σε μέλη του κόμματος υπηρετώντας την ανάγκη διακίνησης πληροφοριών με σκοπό, όποτε χρειάζεται, την επανασύνδεσή τους, για παράδειγμα μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Ακόμα, μέσω της αλληλογραφίας των φυλακών ασκείται έλεγχος από το ίδιο το κόμμα, σχετικά με την ψυχική κατάσταση του γράφοντος και της κομματικής του αφοσίωσης. Επίσης επιτηρεί τη

¹⁵¹³ Μπογιατζής Α., *Μακρονήσι, το βιβλίο που θα ήθελα ν' αφήσω*, επιμ. Μπογιατζής Β., Πληθώρα, Αθήνα, 2019, σ. 94-97

¹⁵¹⁴ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 104

¹⁵¹⁵ Δρακοπούλου Τ., «Το επισκεπτήριο στις φυλακισμένες μανάδες», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 105-110

¹⁵¹⁶ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 178-184.

¹⁵¹⁷ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15-1-1947

¹⁵¹⁸ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 103-104. Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 184-194.

δίκαιη διακίνηση και διανομή στην ομάδα των υλικών αγαθών που λαμβάνει¹⁵¹⁹. Διαπιστώνουμε δηλαδή την ύπαρξη ενός διπλού ελέγχου, τόσο από την διοίκηση της φυλακής, όσο και από τον κομματικό μηχανισμό.

Τις διαμαρτυρίες για την καταπάτηση των δικαιωμάτων τους αναλαμβάνουν να κοινοποιήσουν οι συγγενείς των κρατουμένων που κινητοποιούνται δημοσιοποιώντας υπομνήματα και εκθέσεις για τις συνθήκες διαβίωσής τους¹⁵²⁰. Τον Οκτώβρη του 1950 ιδρύεται η *(ΠΕΟΠΕΦ) Πανελλήνια Ένωση Οικογενειών Εκτοπισμένων και Φυλακισμένων* με στόχο την προάσπιση των δικαιωμάτων των διωκόμενων συγγενών τους. Πρόκειται για μια οργάνωση γυναικών που διοργανώνει ενημερωτικές εκστρατείες και σπεύδει σε διαμαρτυρίες και καταγγελίες στο εξωτερικό. Επιπλέον συμπαραστέκεται υλικά διανέμοντας το *δέμα του δεσμώτη*, συνδράμει με χρήματα από εράνους τους κρατούμενους και τις οικογένειές τους μεριμνώντας με ευαισθησία για την περίθαλψη των παιδιών. Επίσης ασχολείται με τα νομικά τους προβλήματα αλλά και την επικοινωνία τους με τους συγγενείς τους σε Ελλάδα και εξωτερικό. Η οργάνωση διακόπτει τη λειτουργία της με κρατική απόφαση και ηγετικά μέλη της παραπέμπονται σε στρατοδικείο, όπου όμως αθωώνονται¹⁵²¹.

Η ζωή της φυλακής στοιχειώνεται από την απότιση της θανατικής ποινής, από την παρουσία των μελλοθανάτων, την αναμονή- η οποία συνιστά βασανιστική απειλή- και τις ίδιες τις εκτελέσεις κρατουμένων. Η θανατική ποινή εφαρμόζεται, για να πιστοποιήσει την ανωτερότητα και την υπεροχή της εξουσίας στους πολίτες που είτε έχουν διαφορετικές ιδεολογικές πεποιθήσεις, είτε εκφράζουν την αντίθεσή τους στις επιλογές της. Χρησιμοποιώντας το έσχατο μέσο επιβολής οι κυβερνώντες επιδεικνύουν τη δύναμή τους. Ειδικά στα χρόνια του ελληνικού Εμφυλίου οι εκτελέσεις πολλαπλασιάζονται¹⁵²². Υπολογίζεται ότι από το 1946 ως το 1952 οι καταδικασμένοι σε θάνατο ήταν περίπου 7.500 και 3.000 - 5.000 οδηγήθηκαν σε εκτέλεση¹⁵²³.

¹⁵¹⁹ Παπαθεοδώρου Γ., «Η φωνή και το βλέμμα. Η λογοκρισία στην επιστολογραφία των πολιτικών κρατουμένων», *Αρχειοτάξιο* 5, 2003, σ. 136-144

¹⁵²⁰ Λυμπεράτος Μ., *Μετά τον εμφύλιο*, ό. π., σ. 96-99

¹⁵²¹ Καρρά Μ., *Εμείς οι απ' έξω, ΠΕΟΠΕΦ, μια μικρή εποποιΐα (1948-1954)*, Κωσταράκης, Αθήνα, 1996

¹⁵²² Λάζου Β., Η επιλογή του κράτους, Ο εμφύλιος στη Λαμία, ό. π., σ. 367-369, 398-408

¹⁵²³ Wittner L., *American Intervention in Greece 1943-1949*, op. cit., p., 143-148

Σημειώνουμε ότι σ' αυτούς δεν περιλαμβάνονται οι δολοφονημένοι κατά τη λεγόμενη «λευκή τρομοκρατία»¹⁵²⁴.

Κάθε εκτέλεση ακολουθεί ένα συγκεκριμένο τελετουργικό, το οποίο τηρείται και λόγω της συναισθηματικής φόρτισης που δημιουργεί παρατηρούμε ότι διασώζεται στις μεταγενέστερες μαρτυρίες των υπόλοιπων κρατουμένων¹⁵²⁵. Διαπιστώνουμε συγκεκριμένα μοτίβα, όπως το καθιερωμένο δείπνο που ετοιμάζουν οι κρατούμενες την παραμονή της εκτέλεσης. Οι μελλοθάνατες γυναίκες χορεύουν τραγουδώντας το *Έχε γεια καημένη κόσμε*, στις φυλακές Αβέρωφ γύρω από το φοίνικα του προαυλίου¹⁵²⁶. Την τελευταία νύχτα οι φύλακες καταφθάνουν απρόσμενα, για να μεταφέρουν τους μελλοθάνατους σε ένα ξεχωριστό κελί, που οι φυλακισμένοι αποκαλούν *Γολγοθά*¹⁵²⁷. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους εκεί δέχονται κεράσματα, συζητούν, γράφουν το τελευταίο τους γράμμα, ντύνονται με τα καλά τους και τραγουδούν ή χορεύουν¹⁵²⁸. Φεύγοντας αποχαιρετούν με ένα δυνατό αγωνιστικό χαιρετισμό τους συγκρατούμενούς τους¹⁵²⁹. Οι τελευταίοι συχνά οργανώνουν διαμαρτυρίες με ανακοινώσεις με χωνιά από τα παράθυρα των φυλακών για την αποφυγή των εκτελέσεων ή διαμαρτύρονται για βάνανυση συμπεριφορά εναντίον τους¹⁵³⁰. Ισχυρό μέσο πίεσης – αλλά όχι τόσο συχνό – ήταν η αποχή από το συσσίτιο. Οι απεργίες πείνας, οι οποίες αποφασίστηκαν στη

¹⁵²⁴ Σαράφη Λ., «Η Λευκή τρομοκρατία στη κεντρική Ελλάδα»: αποφασιστικό βήμα προς τον εμφύλιο πόλεμο», στο: επιμ. Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος (1940-1960)*, ό. π., σ. 513-521. Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 117-122

¹⁵²⁵ Κουτσοπούλου Κ., «Η Μαρία Καραγιώργη μέσα από την προφορική της μαρτυρία προσεγγίζει στιγμές της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο *Αριστερά και Αστικός Πολιτισμός 1940-1950*, επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., ό. π., σ. 211- 219. Κουκουλιέρος Α., «Μνήμες» & Στέφας Τ., «Οι εκτελέσεις στο Γουδί», στο *Οι μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 299-300.

¹⁵²⁶ Κυβέλου -Καμουλάκου «Καλό βόλι αδερφές», στο: *Οι μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ.421-433

¹⁵²⁷ Voglis P., “Between negation and self-negation: Political prisoners in Greece, 1945-1950, to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, op. cit., p.73-87

¹⁵²⁸ Παυλίδου Κ., *Έξι μήνες μελλοθάνατη*, ό. π., σ. 26,39,40-42. Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 148-149, 135-142

¹⁵²⁹ Βώκος Θ., «Οι επονίτες στο Γολγοθά του Αβέρωφ», στο: *Οι μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 364-371

¹⁵³⁰ Μιχαηλίδης Ν., Τζέννας Ν., «Φυλακές Επαυργίου», «Ο Σκούρτης Σταμάτης γράφει», Παπαγιαννόπουλος Β., «Πώς ματαιώθηκε η εκτέλεσή μας», Βενιζέλος Α., «Στο Ιτσεδίν», στο: *Οι μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ.89-95, 271, 344-350, 412

διάρκεια του Εμφυλίου¹⁵³¹ κάμφθηκαν ακόμα και με το απάνθρωπο μέτρο της αναγκαστικής σίτισης¹⁵³².

Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου πολιτικοί κρατούμενοι εκτελούνται και εν ψυχρώ. Στη φυλακή της Σπάρτης της Πύλου, της Τρίπολης, της Καλαμάτας και στο Γύθειο διαπράχθηκαν εκτελέσεις ως αντίποινα στη δολοφονία του Κατσαρέα, γνωστού αρχηγού συμμορίας, που δρούσε ανεξέλεγκτα κατά των κομμουνιστών τρομοκρατώντας τον πληθυσμό στην ύπαιθρο¹⁵³³.

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι ο βαθμός κινδύνου διαφέρει σε κάθε τόπο εγκλεισμού και εξαρτάται από το χώρο, τις αρχές που τον ορίζουν και την περίοδο κράτησης¹⁵³⁴. Οι κρατούμενοι είναι εν δυνάμει μελλοθάνατοι, εφόσον υφίστανται πάντα την απειλή της στέρησης της ζωής τους επίσημα, όταν εκκρεμεί καταδικαστική απόφαση και ανεπίσημα, ως πρακτική εκφοβισμού ή αντιποινών.

Δημιουργείται μια ιδιαίτερη ψυχολογία, που δεν μπορώ να περιγράψω. Συμπλέγματα άγνωστα μέχρι τα τότε, σκέψεις και κατευθύνσεις ασήμαντες μέχρι τα τότε, γίνονται για μας πολύ σημαντικές, παίρνουν τη θέση τους σιγά σιγά και μέρα με τη μέρα μας κάνουν να ξεχνούμε τα περασμένα, να αδιαφορούμε για τα μελλοντικά, μας δένουν αναπόσπαστα με το παρόν, το τόσο φοβερό παρόν, που κυριαρχούσε δεσποτικά σε όλη τη σκέψη μας¹⁵³⁵.

Δηλώσεις μετανοίας

Σε όλες τις περιπτώσεις εγκλεισμού ο μόνος δρόμος διαφυγής -ή τουλάχιστον αποφυγής της θανατικής καταδίκης- που προτείνεται είναι η υπογραφή της δήλωσης μετανοίας. Η τακτική αυτή αποτελεί ουσιαστικά μέσο επιβολής και απόδειξης ιδεολογικής υπεροχής των κυβερνώντων, ενώ αποτυπώνουν το συγκρουσιακό κλίμα και την πόλωση. Στις δηλώσεις αυτές οι υπογράφωντες «*αποκηρύσσουν μετά βδελυγμίας τον επάρατον κομμουνισμόν¹⁵³⁶*» και περιγράφουν περιστατικά σχετικά με τις συνθήκες προσχώρησης στο κόμμα και τη δράση του προσώπου, ενώ παράλληλα περιέχουν

¹⁵³¹ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 48-49

¹⁵³² Ροδάκης Π., «Η απεργία πείνας. Αναγκαστική σίτιση (28\5-10\6\1949)» στο: *Οι μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 313-334

¹⁵³³ Ριζοσπάτης, 3-6-1947. Γρηγοριάδης Φ., *Ιστορία του Εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, Το δεύτερο αντάρτικο, τόμος 4, Αθήνα, 1980, σ. 1146-1147

¹⁵³⁴ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 37

¹⁵³⁵ Παυλίδου Κ., *Έξι μήνες μελλοθάνατη*, ό. π., σ. 14

¹⁵³⁶ Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, ό. π., σ. 127-128

συγκεκριμένα στοιχεία (ονόματα, ιεραρχία, διασυνδέσεις και ημερομηνίες). Εκτός αυτού είναι σημαντική η δημοσιοποίησή τους στις εφημερίδες στον τόπο καταγωγής του ανθρώπου που την υπογράφει αλλά και στον καθεστωτικό Τύπο, την εκκλησία και την τοπική κοινωνία¹⁵³⁷. Παράλληλα καταγράφονται περιπτώσεις αντιδηλώσεων, κατά την παραμονή των κρατούμενων στη φυλακή και την εξορία ή μετά την αποφυλάκισή τους. Σ' αυτές δηλώνεται ότι οι συνθήκες απόσπασης της ομολογίας τους ήταν προϊόν καταναγκασμού και τονίζεται, ότι τα μέλη συντάσσονται εκ νέου με τα ιδεώδη της κομμουνιστικής ιδεολογίας¹⁵³⁸.

Τουλάχιστον ως την περίοδο της Κατοχής όσοι είχαν μεταμεληθεί και βέβαια δεν είχαν συνεργαστεί με το μεταξικό καθεστώς έλαβαν μέρος στην Αντίσταση και αντιμετωπίστηκαν σταδιακά με επιείκεια από το κόμμα¹⁵³⁹. Μετά την απελευθέρωση (7^ο Συνέδριο) το ΚΚΕ αποκήρυξε τους δηλώσεις και τους εμπόδιζε να επανενταχθούν¹⁵⁴⁰. Στον Εμφύλιο αξιολογείται εκ νέου ο βαθμός αξιοπιστίας του δηλωσία, ώστε να χρησιμοποιηθούν ανάλογα¹⁵⁴¹. Τα καθοδηγητικά όργανα διαχωρίζουν ουσιαστικά τους κρατούμενους ανάλογα με την πειθαρχία τους στα κομματικά κελεύσματα, την άρνηση ή την ανάκληση της δήλωσης¹⁵⁴². Αναφέρονται περιπτώσεις μελών του κόμματος, τα οποία δέχτηκαν να υπογράψουν με τη σύμφωνη γνώμη ακόμα και την καθοδήγηση της ηγεσίας για λόγους τακτικής, για να συνδράμουν στον κομματικό αγώνα και να αναπτύξουν ενεργό δράση¹⁵⁴³. Αντίθετα έχει αποδοθεί

¹⁵³⁷ Voglis P., "Between negation and self-negation: Political prisoners in Greece, 1945-1950, to: Mazower M, *After the War Was Over...*, op. cit., p.89-91

<https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html> τεκμήρια 79, 13-16.

¹⁵³⁸ «Οι δηλώσεις μετανοίας», στο: *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 260-261, 538

¹⁵³⁹ *Ριζοσπάστης*, 8-10-1947

¹⁵⁴⁰ «7^ο Συνέδριο του ΚΚΕ, Αποφάσεις για τις δηλώσεις 6\10\1945», *Επίσημα κείμενα*, 1945-1949, ό. π., σ. 127, Λυμπεράτος Μ., *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου*, ό. π., σ. 137

¹⁵⁴¹ Σταυρίδης Μ., «Καταγγελίες», στο *Μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ.539-547. Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, ό. π., 2004, σ. 39-41

¹⁵⁴² Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη Φυλακή*, ό. π., σ. 56

¹⁵⁴³ Μπαρτζιώτας Β., *Στις φυλακές και τις εξορίες*, Γραμμή, Αθήνα 1978, σ. 39. Φλούντζης Α., *Ακροναυπλία και Ακροναυπιώτες 1937-1943*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979. Eudes D., *The Kapetanios: Partisans and Civil War in Greece 1943-1949*, Monthly Review Press, London 1972, p. 22

ευθύνη στους φυλακισμένους και εξόριστους για αδράνεια και φυγοπονία σε περιστάσεις, όπως η στελέχωση του ΔΣΕ, όπου είναι αναγκαία η συμμετοχή τους¹⁵⁴⁴.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η υπογραφή δε δίνεται εύκολα και είναι σημαντικός ο αριθμός των ανθρώπων που δεν ενδίδουν. Δεν πρόκειται αποκλειστικά για αμετανόητους κομμουνιστές που δεν θέλουν να προδώσουν την ιδεολογία τους και όντας αφοσιωμένοι στο κόμμα επιδιώκουν να αποτελέσουν παράδειγμα για τους συγκατούμενούς τους. Επειδή στους συλληφθέντες περιλαμβάνονται και πολλοί άλλοι, οι οποίοι υπήρξαν συγγενείς κομμουνιστών, απλώς ύποπτοι ή συμπαθούντες, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι οι άνθρωποι αυτοί αρνούνται να υπογράψουν για λόγους τιμής, αξιοπρέπειας¹⁵⁴⁵ και προστασίας της ατομικότητάς τους¹⁵⁴⁶.

Εξάλλου ο μεγάλος αριθμός δηλώσεων σε τόπους εξορίας, όπως η Μακρόνησος είναι ενδεικτική, όχι των προσωπικών επιλογών των ατόμων, όσο των βάνουσων πρακτικών που ακολουθούνται και του μηχανισμού παραγωγής δηλώσεων, που έχει δημιουργηθεί και δρα με επιτυχία¹⁵⁴⁷. Αυτό καταδεικνύει το αποτέλεσμα των εκλογών του 1950 στη Μακρόνησο, όπου εξόριστοι αλλά και «ανανήψαντες» ψηφίζουν υπέρ της *Δημοκρατικής Παράταξης* και της *ΕΠΕΚ*¹⁵⁴⁸. Το ίδιο πιστοποιεί η επιλεκτική συμπεριφορά των «ανανηψάντων» φαντάρων της Μακρονήσου, οι οποίοι, ενώ έχουν υπογράψει και «αναμορφωθεί» ενεργούν υπόγεια υπέρ των κρατουμένων υπονομεύοντας το καθεστώς της φυλακής¹⁵⁴⁹. Ο αριθμός των δηλώσεων σε μια φυλακή επηρεάζει και το ποια θέση καταλαμβάνει στη συλλογική μνήμη. Μ' αυτή τη συλλογιστική η φυλακή της Ακροναυπλίας αναδεικνύεται σε ορόσημο κομματικής πειθαρχίας και αγωνιστικότητας λόγω του μικρού αριθμού δηλώσεων, ενώ οι φυλακισμένοι της Κέρκυρας, μολονότι έζησαν σε εξίσου ή περισσότερο οδυνηρές

¹⁵⁴⁴ *Η τρίχρονη εποποιία του ΔΣΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011, σ. 257-261, 637-639

¹⁵⁴⁵ Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 303

¹⁵⁴⁶ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 273-274.

¹⁵⁴⁷ Ό. π., σ. 273-274

¹⁵⁴⁸ Νικολακόπουλος Η., «Εκλογές στη Μακρόνησο», στο: *Ιστορικό Τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 329-336. Μάργαρης Ν., *Η ιστορία της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 628-637

¹⁵⁴⁹ Κύρκος Μ., *Πίσω από τα κάγκελα*, ό. π., σ. 147

συνθήκες¹⁵⁵⁰ έχουν το στίγμα του δηλωσία, γιατί μεγάλος αριθμός κρατουμένων υπέκυψαν και υπέγραψαν¹⁵⁵¹.

Στους κρατούμενους ασκείται αφόρητη ψυχολογική πίεση με απειλές, καθώς επισείεται πάντα η ποινή της εκτέλεσης. Γίνεται προσπάθεια να συμφωνήσει ο κρατούμενος μέσω της «φιλικής» συζήτησης ή της παραχώρησης προνομίων και χρησιμοποιείται επίσης η κατήχηση και οι οικογενειακές παρεμβάσεις εκούσιες ή κατόπιν καταναγκασμού¹⁵⁵². Ταυτόχρονα η άρνηση υπογραφής συνεπάγεται σωματική τιμωρία, βασανισμούς, κακουχίες και εξευτελισμούς¹⁵⁵³.

Η υπογραφή ή όχι της δήλωσης μετανοίας πλήττει και τις σχέσεις μεταξύ των κρατουμένων ενισχύοντας το κλίμα αβεβαιότητας και καχυποψίας μεταξύ τους¹⁵⁵⁴. Η παρακολούθηση των μελών και των στελεχών από το γραφείο που λειτουργεί, όποτε το επιτρέπουν οι περιστάσεις εντός φυλακής είναι δεδομένη¹⁵⁵⁵ και η επαγρύπνηση για τον εντοπισμό πιθανών εχθρών και πρακτόρων, ειδικά μετά το πέρας του Εμφύλιου, καταγράφεται στις αναγκαιότητες του *Κόμματος*¹⁵⁵⁶.

Ο διαχωρισμός των κρατουμένων σε κατηγορίες ανάλογα με την κομματική τους πειθαρχία, όπως και οι διακρίσεις μεταξύ στελεχών και απλών μελών εμφανίζονται συχνά σε μεταγενέστερες μαρτυρίες¹⁵⁵⁷. Αξίζει να παρατηρήσουμε όμως ότι ο χαρακτηρισμός κάποιου ως ύποπτου για αντικομματική δράση και υπόσκαψη των θέσεων του *Κόμματος* δεν μπορούσε να γίνει με ακρίβεια και επιπλέον υπήρχαν ασαφή κριτήρια, τα οποία επηρεάζονταν από προσωπικές αντιπαραθέσεις και εμπάθειες¹⁵⁵⁸. Η αντικομματική συμπεριφορά εντοπίζεται και τιμωρείται συνήθως με απαλλαγή από

¹⁵⁵⁰ Βήμα, 19-3-1948

¹⁵⁵¹ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό.π., σ. 66-67

¹⁵⁵² Kenna M., *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 108

¹⁵⁵³ Ριζοσπάστης, 15-10-1947, «Οι Δηλώσεις»

¹⁵⁵⁴ Kousoulas G., *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*, London, Oxford University Press, 1965, p. 130

¹⁵⁵⁵ Το πρόβλημα των στελεχών, *ΚΟΜΕΠ*, τχ.9, 1947

¹⁵⁵⁶ Ζαχαριάδης Ν., *Προβλήματα καθοδήγησης στο ΚΚΕ*, Πορεία, Αθήνα, 1978, σ. 252, 263-273

¹⁵⁵⁷ Σταυρίδης Μ., «Καταγγελίες», στο: *Οι μισοί στα σίδερα*, ό.π., 539-547 και σ. 437-439

¹⁵⁵⁸ Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη Φυλακή*, ό.π., σ. 56

τις καθημερινές αρμοδιότητες, απομόνωση του κρατούμενου από την ομάδα και συστηματική, επιδεικτική παρενόχληση¹⁵⁵⁹.

Ο αποκλεισμός στη λογοτεχνία της υπερορίας

Στη διάρκεια της πενταετίας που εξετάζουμε – εκτός από όσα κείμενα αναφέρονται στον Νίκο Μπελογιάννη και την εκτέλεσή του, εκδίδονται και άλλα βιβλία που αφορούν το θέμα των διώξεων από διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, είτε πρόκειται για πεζογραφήματα λογοτεχνών που ζουν στην υπερορία είτε για έργα συγγραφέων από άλλες χώρες, που επανεκδίδονται στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Το θεατρικό μονόπρακτο έργο του Γιώργου Σεβαστίκογλου *Να λευτερώσουμε τους αλυσωμένους* αναφέρεται στην κινητοποίηση του 1947 για τους καταδικασμένους σε θάνατο¹⁵⁶⁰. Το θεατρικό *Δυνατοί Άνεμοι* του Γ. Καμπάνη, που υπογράφει ως Φ. Μακρονησιώτης αφορά τη Μακρόνησο¹⁵⁶¹ και στο ίδιο θέμα αναφέρεται η ποιητική συλλογή του Μενέλαου Λουντέμη *Κραυγή στα πέρατα*¹⁵⁶².

Το 1951 εκδίδεται το βιβλίο *Έξι μήνες μελλοθάνατη* της Κρήνης Παυλίδου, κόρης του Λεωνίδα Παυλίδη, ποιητή, μεταφραστή και δημοσιογράφου- διετέλεσε αρχισυντάκτης του Ριζοσπάστη¹⁵⁶³ -, που υπέστη επανειλημμένες διώξεις για τις πολιτικές του απόψεις και την αρθρογραφία του. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου η Κύπρια συγγραφέας καταδικάστηκε από την ελληνική κυβέρνηση σε θάνατο, επειδή βρέθηκε στην κατοχή της ασύρματος. Η εκτέλεσή της ματαιώθηκε μόλις την τελευταία στιγμή, με παρέμβαση αριστερών παραγόντων της Αγγλίας. Το κείμενό της δημοσιεύτηκε σε συνέχειες από τις 6 ως 18-1-1951 για πρώτη φορά στην κυπριακή εφημερίδα *Νέος Δημοκράτης* και επανεκδόθηκε από το Εκδοτικό *Νέα Ελλάδα*. Το έργο είναι αυτοβιογραφικό και αναφέρεται στις περιπέτειες της ηρωίδας στις *Φυλακές Αβέρωφ* κατά τα χρόνια του εμφυλίου πολέμου¹⁵⁶⁴. Περιγράφει την αβεβαιότητα που βίωσε και την ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα που την περιέβαλε, πριν τη σύλληψή της. Το

¹⁵⁵⁹ Ξυφτίλης Α., «Αφήγηση», στο: *Οι μισοί στα σίδερα*, ό. π., σ. 548-550

¹⁵⁶⁰ Σεβαστίκογλου Γ., *Να λευτερώσουμε τους αλυσωμένους*, ό. π.

¹⁵⁶¹ Μακρονησιώτης Φ., *Δυνατοί άνεμοι*, ό. π.

¹⁵⁶² Λουντέμης Μ., *Κραυγή στα πέρατα*, ό. π.

¹⁵⁶³ Ριζοσπάστης, 13-6-1921

¹⁵⁶⁴ «Παυλίδου Κ., *Έξι μήνες μελλοθάνατη*», *Νέος Κόσμος*, τχ.5, 1951

κείμενο με λογοτεχνικό λόγο παρουσιάζει την αναμονή του θανάτου του της¹⁵⁶⁵ και το εορταστικό κλίμα που δημιουργείται λίγο πριν την εκτέλεση των κρατουμένων¹⁵⁶⁶.

Το βιβλίο *Τα θύματα του μοναρχοφασισμού κατηγορούν* περιλαμβάνει υπομνήματα από φυλακισμένους, που περιέχουν εκκλήσεις και γράμματα¹⁵⁶⁷. Σε σχετική κριτική στο περιοδικό *Νέοι Καιροί* υπεύθυνοι για τα φοβερά βασανιστήρια που περιγράφονται είναι οι Άγγλοι και οι Αμερικάνοι, ενώ εκθειάζεται η δύναμη και ο αγώνας του ελληνικού λαού¹⁵⁶⁸. Το ογκώδες, συλλογικό έργο *Γιούρα Ματωμένη Βίβλος* στις 685 σελίδες του περιλαμβάνει υπομνήματα, ντοκουμέντα και μαρτυρίες, όσων έζησαν στην εξορία της Γυάρου¹⁵⁶⁹. Ο Απόστολος Σπήλιος στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* επιδοκιμάζει τη συστηματικότητα, την ακρίβεια και την πληρότητα του βιβλίου θεωρώντας το όπλο για την προσπάθεια κατάργησης των «φασιστικών κατέργων και τη γενική αμνηστία»¹⁵⁷⁰.

Επίσης εκδίδονται φυλλάδια και μπροσούρες όπως το *Το Βασίλλες και Αίμα* με υπομνήματα κρατουμένων, όπως ο Μ. Γλέζος, ο Α. Αμπατιέλος και ο Γ. Μπέικος σχετικά με τις εκτελέσεις και τις δολοφονίες Ελλήνων αγωνιστών¹⁵⁷¹. Τυπώνεται η *Εκκκληση στον ΟΕΕ για τη σωτηρία του Θέμου Κορνάρου*, ένα κείμενο οκτώ σελίδων, που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στην επιθεώρηση «*Τρίμπιουν*» του Λονδίνου, με τη διαμαρτυρία δεκαοκτώ διεθνών προσωπικοτήτων, με επικεφαλής τον Αϊνστάιν και συγγραφείς όπως ο Α. Καμύ και ο Ε. Έσσε, σχετικά με τη σωτηρία του λογοτέχνη και των συντρόφων του. Διαμαρτύρονται γιατί ο διακεκριμένος λογοτέχνης – Έλληνας Ζολά ονομάζεται - σύρεται από το 1936 σε φυλακές και εξορίες και ζητούν να εξεταστεί η υπόθεσή του από αμερόληπτη επιτροπή, ώστε να ελεγχθεί, αν και κατά πόσο παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα του συγκεκριμένου προσώπου και των Ελλήνων γενικότερα¹⁵⁷².

¹⁵⁶⁵ Ο. π., σ.22-27, 26,39

¹⁵⁶⁶ Ο. π., σ. 26, 39, 40-41

¹⁵⁶⁷ *Τα θύματα του μοναρχοφασισμού κατηγορούν*, ό. π.

¹⁵⁶⁸ Τιουρίνα Λ., *Νέοι Καιροί*, αρ. 37, 12-9-1951

¹⁵⁶⁹ *Γιούρα Ματωμένη Βίβλος*, ό. π.

¹⁵⁷⁰ *Νέος Κόσμος*, τχ.11, Νοέμβριος 1952

¹⁵⁷¹ *Βασίλλες και Αίμα*, ό. π.

¹⁵⁷² *Εκκκληση στον ΟΕΕ για τη σωτηρία του Θ. Κορνάρου*, ό. π.

Στο βιβλίο *Αη- Στράτης* περιέχεται πρόλογος του Εκδοτικού, αφού τριμελής επιτροπή είχε αναλάβει το προς έκδοση υλικό (Γ. Κοντογιώργης, Τ. Αδάμος, Απ. Σπήλιος). Εκδίδονται ακόμα «*Υπόμνημα πολιτικών εξόριστων Αγίου Ευστρατίου Ελλάδος προς την Γενικήν Συνέλευσιν του ΟΗΕ*», καθώς και άλλα υπομνήματα φορέων και προσωπικοτήτων. Το παράρτημά του δίνει ονοματικές καταστάσεις και ιατρικά στοιχεία¹⁵⁷³.

Από την *Βιβλιοθήκη της Νεολαίας* εκδίδεται βιβλίο με αφορμή τα δέκα χρόνια από την ίδρυση της *ΕΠΟΝ* που περιέχει σύντομα βιογραφικά σημειώματα νέων που αγωνίστηκαν στην Κατοχή και τον Εμφύλιο¹⁵⁷⁴. Η ίδια προσπάθεια γίνεται στο *Ηρώες και Μάρτυρες* το 1954, που καταγράφει αλφαβητικά όλους τους νεκρούς της Αντίστασης και του Εμφυλίου¹⁵⁷⁵. Ωστόσο και για τα δύο έργα οι κριτικές είναι αρνητικές λόγω των ελλείψεων και της προχειρότητας που τα χαρακτηρίζει¹⁵⁷⁶, παρά την επισταμένη συλλογή στοιχείων ειδικά για την έκδοση του δεύτερου¹⁵⁷⁷.

Στα έργα της πεζογραφίας, τα οποία ερευνήθηκαν, οι λογοτέχνες που εκδίδουν στο Βουκουρέστι και την πόλη Ντεζ επιδιώκουν κατά κύριο λόγο να αποτυπώσουν τις άθλιες συνθήκες, με τις οποίες χρειάζεται να αναμετρηθούν οι πολιτικοί κρατούμενοι. Αποπειρώνται να ανασυνθέσουν την κατάσταση, που αντιμετώπισαν, τα προβλήματα, τους τρόπους που μετέρχονται, για να επιβιώσουν, τις μεταξύ τους αντιπαλότητες και βέβαια τα τραγικά γεγονότα που συνέβησαν στα νησιά αυτά και στοίχισαν ανθρώπινες ζωές. Η δύναμη που έδειξαν, η αντοχή και η προσαρμοστικότητα τους κρίνονται υπεράνθρωπες ακυρώνοντας μ' αυτόν τον τρόπο την ισχύ του καθεστώτος. Επομένως μπορούν, παρόλο που περιγράφουν οδυνηρά γεγονότα, να μεταδώσουν τελικά αισιοδοξία και να συσπειρώσουν τους πολιτικούς εξόριστους στις κοινότητες του εξωτερικού¹⁵⁷⁸. Το ίδιο συμβαίνει με τις αναφορές στην ανέχεια, τις κακουχίες και γενικά τις δυσκολίες επιβίωσης που αντιμετώπισαν οι άνθρωποι που συγκρότησαν τις δύο κοινωνικές ομάδες. Η προσέγγιση τέλος της τοπικής κοινωνίας αποτέλεσε

¹⁵⁷³ *Αη- Στράτης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954

¹⁵⁷⁴ *Μορφές ηρώων της νεολαίας της Ελλάδος*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι, 1953

¹⁵⁷⁵ *Ηρώες και Μάρτυρες*, ό. π.

¹⁵⁷⁶ *Νέος Κόσμος*, τχ. 3, 1953. Ψηλορείτης Λ. Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.295, Φ 13\57\26,

¹⁵⁷⁷ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.240, Φ. 13\2\38, Φ. 13\2\42, κ. 241: Φ. 13\3\255, 13\3\259, 13\3\264, 13\3\272, 13\3\273. 13\3\27

¹⁵⁷⁸ Σπήλιος Α., «Πνευματικός μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 52

ζητούμενο τόσο για τους εξόριστους των νησιών, όσο και γι' αυτούς που βρέθηκαν στις ανατολικές χώρες. Η προσπάθειά τους να μη δώσουν δικαίωμα για αρνητικά σχόλια και η επισταμένη προσοχή τους σε ζητήματα σχέσων και ηθικής είναι παραπλήσια στις δύο κοινωνικές ομάδες,

Συγκεκριμένα η ανέλεγκτη κατάσταση στις φυλακές και τις εξορίες, οι σοβαρές πολιτικές ευθύνες και η αναλγησία των υπευθύνων σχολιάζεται στο διήγημα *Ο ωκεανός στο κατώφλι μας*, όπου ο Λουντέμης ειρωνεύεται την πίστη στην παράδοση και την υποκριτική προσκόλληση των κυβερνώντων στα εθνικά ιδεώδη και τις αρχές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ενώ την ίδια χρονική στιγμή οι ενέργειές τους οδηγούν στην καταπάτησή τους. Ταυτόχρονα είναι σαφής υπαινιγμός σχετικά με τη δυσφήμιση της χώρας στο εξωτερικό με αφορμή την ύπαρξη απάνθρωπων συνθηκών κράτησης¹⁵⁷⁹.

Δύο νέγροι ναυτικοί διερωτώνται τι είναι η Ακρόπολη, καθώς τη βλέπουν από το λιμάνι του Πειραιά. Αναφέρονται στην Ακρόπολη κάνοντας υποθέσεις για το τι απεικονίζει. Εικάζουν ότι πρόκειται για «αλλόκοτο καπέλο, γέννα διαόλου, τούρτα, σημαδούρα, μπαλκόνι για τις παντιέρες, τσαντίρι με άσπρα παλούκια ή έπιπλο». Την ίδια στιγμή ετοιμάζεται να φύγει ένα καράβι με πολιτικούς κρατούμενους για κάποιο νησί εξορίας. Οι νέγροι ταυτίζονται μαζί τους, τους συμπονούν, υπογραμμίζουν το αναίτιο της δίωξής τους και τους ελεούν με ένα μεταλλίκι¹⁵⁸⁰. Καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η Ακρόπολη είναι ένα κλουβί, που σκόπιμα έχουν δημιουργήσει οι Έλληνες. «*Είναι το σινιάλο τους, η στάμπα τους για κείνον που πρωτομπαίνει στον τόπο τους, για να ξέρει... ότι οι άνθρωποι εδώ είναι σκλαβωμένοι*¹⁵⁸¹».

Τα νησιά της εξορίας, τόποι μαρτυρίου των κομμουνιστών, είτε της μεταξικής δικτατορίας είτε των μεταγενέστερων περιόδων, περιγράφονται με γλαφυρότητα και ένταση. Επισημαίνουμε ότι επιλέγονται ιδιαίτερα συγκινητικές στιγμές, οι οποίες κινητοποιούν το συναίσθημα των αναγνωστών. Η οργάνωση των εξόριστων, οι σχέσεις με την τοπική κοινότητα στην Φολέγανδρο, τη Γαύδο και βέβαια το χρονικό των 33ών θανάτων στον Αη Στράτη στο *Έτσι γίναν οι άνθρωποι* είναι συγκεκριμένες αφηγήσεις

¹⁵⁷⁹ FRUS Office of The Historian, May 5, 1947, OCB Files: Lot 62 D 430, November 16, 1955

¹⁵⁸⁰ Κέρμα μικρής αξίας

¹⁵⁸¹ Λουντέμης Μ., «Ο ωκεανός μιλάει στο κατώφλι μας», *Βουρκαωμένες Μέρες*, ό. π., σ. 51-61

και περιλαμβάνουν λεπτομερείς καταγραφές ονομάτων εξόριστων και εκπροσώπων της αστυνομικής διοίκησης.

Ο Βάσος Γεωργίου γράφει το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα *Έτσι γίναν οι άνθρωποι – Γειά χαρά*. Στη βιβλιοκρισία για το βιβλίο που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, σύμφωνα με τον Πέτρο Ρούσσο – ο οποίος καθοδηγεί την εκδοτική προσπάθεια ως μέλος της *Κεντρικής Επιτροπής*, το κείμενο θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικό. Η αξία του έγκειται -κατά τον Ρούσσο- στο γεγονός ότι υπηρετεί το σοσιαλιστικό ρεαλισμό στη λογοτεχνία. Το αποκαλεί *Βιβλίο του αγώνα*. Άλλωστε και ο ίδιος ο συγγραφέας εκφράζει την επιθυμία να γράψει ένα *ωφέλιμο, κομματικό* βιβλίο, το οποίο μάλιστα γράφει μετά από παρακίνηση του ίδιου του Ζαχαριάδη¹⁵⁸². Διαβεβαιώνει ότι αναφέρεται σε πραγματικά πρόσωπα μεταξύ αυτών και στον ίδιο το συγγραφέα, ο οποίος κρύβεται πίσω από τον ήρωά του, τον Έκτορα. Οι αναγνώστες παρακολουθούν τα γεγονότα που εκτυλίσσονται σε τέσσερις αντιπροσωπευτικούς τόπους εξορίας την Αίγινα, τη Φολέγανδρο, τη Γαύδο και τον Αη Στράτη, πριν τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Π. Ρούσος υποστηρίζει ότι μεταδίδεται η ατμόσφαιρα της φυλακής και της εξορίας που «*προετοίμασε τον κατοπινό σηκωμό. Ιδιαίτερα μαθαίνουν για το μεγάλο πάλεμα με τους δηλωσίες, που κλόνιζαν τον επαναστατικό αγώνα*». Η δράση των τροτσκιστών χαρακτηρίζεται *διαβρωτική και χαφιέδικη*, υποκινημένη από την ασφάλεια.

Ωστόσο αποδίδεται στο συγγραφέα ένα είδος παρανόησης του ρεαλισμού, που τον οδηγεί σε ατοπήματα, όπως ένας «*μικροαστικός αισθησιασμός στο ζήτημα της γυναίκας, αντικαλλιτεχνικές εκφράσεις και κατάχρηση φράσεων δήθεν λαϊκού τύπου*». Η αδυναμία του σχετίζεται και με τη δημοσιογραφική του ιδιότητα, επειδή πλατειάζει παραθέτοντας λεπτομέρειες. Τελικά, του συστήνεται η εμβάθυνση στις φιλοσοφικές αρχές του μαρξισμού – λενινισμού και η ενασχόληση με έργα της σοσιαλιστικής λογοτεχνίας¹⁵⁸³. Η τοποθέτηση του Ρούσσου είναι ενδεικτική των παρεμβάσεων του *Λογοτεχνικού τμήματος*, το οποίο ελέγχει τη συμφωνία των έργων με την κομματική ορθοδοξία και αγωνίζεται να συντονίσει απολύτως τη φωνή των συγγραφέων με την κομμουνιστική ιδεολογία παρακάμπτοντας ζητήματα ελευθερίας και λογοτεχνικότητας.

¹⁵⁸² Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\10

¹⁵⁸³ Ρούσος Π., «Πάνω σ' ένα μυθιστόρημα», *Νέος Κόσμος*, Ιούνιος 1951, σ. 62-64,

Η Έλλη Αλεξίου από την άλλη χαιρετίζει την έκδοση του βιβλίου του Γεωργίου που σύμφωνα με τη συγγραφέα αποτυπώνει *«με τρόπο ζωντανό, σπαρταριστό και λεπτομερειακά το ψυχικό σθένος των αγωνιστών σε αντίθεση με την αβυσσαλέα καταχθόνια εγκληματικότητα των αντιπάλων»*.

Το θεωρεί πολύτιμο για τη σύλληψη και την εκλογή του θέματος αποδεικνύοντας την ανάγκη των συγγραφέων της υπερορίας να διασώσουν τις στιγμές του αγώνα των πολιτικών τους συντρόφων στη Ελλάδα. Επίσης θεωρεί ότι *«η ζωή στα κάτεργα, η ακροβατική ζωή των πρωτοπόρων»* αγωνιστών των λαών σε σύγκριση και με λογοτεχνίες άλλων χωρών, μένει ακόμη σχεδόν ανεκμετάλλευτη. *«Τι πλούτος θα πήγαινε χαμένος, αν οι άνθρωποι που ζήσανε αυτά τα συνταρακτικά γεγονότα, σβήνανε μια μέρα αποκοιμίζοντας μαζί τους το όραμά τους¹⁵⁸⁴»*.

Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα οι εξόριστοι κατανοούν ότι έτσι απομονωμένοι σ' έναν έρημο βράχο, όπως αυτός της Φολεγάνδρου, στην εξουσία του αστυνόμου και των χωροφυλάκων έχουν την ανάγκη από τη φιλία των νησιωτών για προστασία¹⁵⁸⁵, μολοντί αντιμετωπίζονται σε πρώτη φάση αρνητικά από τους ντόπιους κατοίκους. Αποκαλούνται *«βελζεβούληδες, του τρισκατάρατου γέννα, ψώνια, κλέφτες απατεώνες και εκβιαστές»* ή ακόμα χειρότερα εκφράζεται από τους ντόπιους η βεβαιότητα ότι *«μεταφέρουν κολλητικά μικρόβια¹⁵⁸⁶»*. Η νεαρή κοπέλα, η *«πριγκίπισσα»* της Φολεγάνδρου αρχικά τους φέρεται υποτιμητικά, αλλά όταν ερωτεύεται έναν νεαρό εξόριστο, αλλάζει συμπεριφορά και επιδιώκει τη συντροφιά τους. Οι εξόριστοι απορρίπτουν με χιούμορ την πρόσκλησή της. Της απαντούν ειρωνικά: *«Έχουμε ξεσυνηθίσει να τρώμε γλυκό και θα πονέσουν τα δόντια μας...»¹⁵⁸⁷*.

Το βασικό πρόβλημά τους εκτός από τα ζητήματα ελευθερίας είναι η εκμετάλλευση της γης, αφού το επίδομά τους στη Φολεγάνδρο είναι ένα επίδομα θανάτου. Δημιουργούν αρχικά την *ΟΣΠΕ (Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξόριστων)* και δοκιμάζουν δυσκολίες στο να οργανώσουν το αγροτικό νοικοκυριό στους βράχους των Κυκλάδων. Παρόλο που ο αστυνόμος δεν τους δίνει να δουλέψουν τα χέρσα χωράφια προφασιζόμενος την απουσία εντολών άνωθεν, τους λौδορεί *«ακαμάτες,*

¹⁵⁸⁴ Αρχείο Έ. Αλεξίου, Φ. 3.1, Άρθρα 1951-1961, ΕΛΙΑ

¹⁵⁸⁵ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 167

¹⁵⁸⁶ Ο. π., σ. 327, 345

¹⁵⁸⁷ Ο. π., σ. 135, 153

τεμπέληδες και ανεπρόκοπους». Για μήνες ο γραμματέας της ομάδας *«ανεβοκατεβαίνει τα σκαλιά της αστυνομίας»*, για να αποσπάσει την άδειά του, αλλά παράγοντες της τοπικής εξουσίας προσπαθούν να διαστρέψουν την κοινή γνώμη, *«γυρίζοντας από σπίτι σε σπίτι»*, για να μη δώσουν οι ντόπιοι χωράφια στους κομμουνιστές¹⁵⁸⁸.

Τελικά οι εξόριστοι καταφέρνουν να πείσουν τους χωρικούς και συγκεντρώνονται για να πάνε στο χωράφι στην πρώτη τους μαζική αγροτική εξόρμηση. Ξεκινούν πρόθυμα διαγκωνιζόμενοι για το ποιος θα πρωτοπάει, ενθουσιασμένοι και τραγουδώντας. Παρόλο που δεν έχουν ασχοληθεί με αγροτικές δουλειές, έχουν υψηλή απόδοση, γεγονός που έχει θετική απήχηση στην τοπική κοινωνία¹⁵⁸⁹.

Σε άλλα νησιά η κατάσταση παρουσιάζεται πιο περίπλοκη και οι συνθήκες δυσβάσταχτες για τους εξόριστους. Το τροπικό κλίμα με την τρομερή υγρασία της Γαύδου ταλαιπωρεί τους ανθρώπους και προκαλεί αρρώστιες, όπως η ελονοσία, η οποία περιγράφεται *«εκατό φορές χειρότερη από τη συνηθισμένη προκαλώντας υψηλό πυρετό για μήνες. Η κατάσταση επιδεινώνεται από τη έλλειψη τροφής και τις κακουχίες που τους επιβάλλονται. Τρώνε κερδόκουκα και το караβάκι «Πολιτισμός» φέρνει χωρίς περιορισμό μόνο κριθαρένιο ψωμί. «Σκελετωμένοι και νηστικοί άνθρωποι χωρίς μπουκιά ψωμί στο στόμα σηκώνουν δυο τρεις ώρες τα σακιά γιομάτα αλεύρι»*¹⁵⁹⁰. Σε αντίθεση με άλλα νησιά, που υπάρχει έστω και κάποια μικρή έκταση, στην Γαύδο δεν υπάρχει γη. Το χώμα είναι σκληρό σαν γρανίτης και μπόρεσαν μόνο να φτιάξουν μόλις έναν μικρό κήπο στο Σαρακίνικο κουβαλώντας για ώρες σκινόχωμα από μακρινή απόσταση¹⁵⁹¹.

Με γνώμονα την ανάγκη επιβίωσης οι εξόριστοι βρίσκουν τρόπους να ζήσουν όσο πιο ανθρώπινα γίνεται και οργανώνουν την καθημερινότητά τους. Η επινοητικότητα και η υπομονή που επιδεικνύουν αποτελεί πρότυπο για τους πολιτικούς πρόσφυγες και τους αφορά λόγω της συνάφειας των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Οι παλιότεροι κομματικοί σύντροφοι, το αποδίδουν πολύ χαρακτηριστικά: *«Ο φασισμός θέλει να μας πεθάνει είτε φυσικά είτε ηθικά. Το χρέος μας στο λαό, στο κίνημα,*

¹⁵⁸⁸ Ο. π., σ. 136-137

¹⁵⁸⁹ Ο. π., σ. 145-153

¹⁵⁹⁰ Ο. π., σ. 208

¹⁵⁹¹ Ο. π., σ. 207-211

είναι να ζήσουμε, να φύγουμε από δω γεροί». Για το λόγο αυτό απορρίπτονται προτάσεις για απεργία πείνας¹⁵⁹².

Επίσης σε ζητήματα ενημέρωσης και πολιτισμού οι ενέργειές τους είναι αξιόλογες. Η αντιστοιχία στα ενδιαφέροντα και τις δραστηριότητες των πολιτικών προσφύγων είναι προφανής. Ωστόσο μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το ενδιαφέρον και των δύο σχετίζεται όχι μόνο με τη δική τους κοινότητα αλλά και με το γηγενή πληθυσμό που τους περιβάλλει. Η ανάδειξη της αξίας της μόρφωσης και της ενημέρωσης, η αφοσίωση στη γνώση και η αγάπη για τις τέχνες συμπληρώνουν την ιδανική εικόνα που επιθυμούν να δημιουργήσουν στις κοινωνίες υποδοχής.

Επιπλέον η παρουσία των προσφύγων στην πεζογραφία της εποχής είναι στενά συνδεδεμένη με τα πολιτικά πιστεύω των συγγραφέων. Η πληροφόρηση λοιπόν θεωρείται απαραίτητη, επειδή αυτοί και οι ομοϊδεάτες τους ζουν αποκλεισμένοι και υπόλογοι. Η θεματολογία επίσης των μαθημάτων και της τέχνης στην εξορία είναι συνυφασμένα με τη Σοβιετική Ένωση και την κομμουνιστική ιδεολογία ή μεταφέρουν μηνύματα ελευθερίας και δημοκρατίας.

Οι εξόριστοι εκδίδουν εφημερίδα, την *Τσιμπίδα*, στη Φολέγανδρο και διοργανώνουν θεατρικές παραστάσεις. Χρειάζεται να υπερασπιστούν τη θεατρική τους απόπειρα ακόμα και μεταξύ τους, αφού κάποιοι δεν είναι ακόμη ώριμοι και σατιρίζουν ή εμπαίζουν τους συμμετέχοντες. Στο τέλος γίνεται κατανοητό ότι το θέατρο είναι σοβαρή υπόθεση που χρειάζεται μελέτη, προσοχή και αλληλοβοήθεια. Η παρακολούθηση της πρώτης θεατρικής παράστασης από τους νησιώτες φαίνεται να δρα ευεργετικά στον ψυχικό τους κόσμο. Ένας ψαράς του νησιού δίνει μισοτιμής ψάρια για τους άρρωστους αναγνωρίζοντας την προσφορά τους¹⁵⁹³. Τέλος, οργανώνουν μορφωτική δουλειά. *Ολάκερο Πανεπιστήμιο*, «*πιο σπουδαίο κι απ' αυτό που είχαν στην Αίγινα .. και φούντωσε ένας μεγάλος μορφωτικός οργανισμός στην ομάδα*», με τα λίγα βιβλία, τα οποία *καταχωνιάζουν βαθιά στη γη*, μια συνηθισμένη τακτική εξόριστων και καταδιωκόμενων κομμουνιστών¹⁵⁹⁴.

Η πίεση, που τους ασκείται υπογραμμίζεται σε μια προσπάθεια να περιγραφεί εμφατικά το ασφυκτικό περιβάλλον, στο οποίο έζησαν οι εξόριστοι σε διαφορετικές

¹⁵⁹² Ο. π., σ. 138

¹⁵⁹³ Ο. π., σ. 175, 177

¹⁵⁹⁴ Ο. π., σ. 165-175

χρονικές περιόδους. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για διαμεσολαβημένες αναφορές των λογοτεχνών της υπερορίας, που απηχούν τις προγενέστερες διώξεις κομμουνιστών. Απηχεί επίσης το καθεστώς ελέγχου που βιώνουν οι ίδιοι στο χώρο της υπερορίας, τόσο στο κοινωνικό χώρο, όσο και στο λογοτεχνικό τους περιβάλλον

Η Γαύδος χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες που δε δίνουν ούτε καν μια επίφαση ανεξαρτησίας και χαλαρότητας στους εξόριστους. Οι πληροφορίες που αντλούμε είναι σημαντικές. Όταν ο ήρωας του έργου φτάνει στο νησί παίρνει το βάπτισμα του πυρός, καθώς τον απομονώνουν από τους άλλους συντρόφους του για περίπου μισή μέρα και τον βρίζουν, *γιατί έχει «σημαδεμένα με κόκκινο τα χαρτιά του»*. Σε κανένα άλλο νησί η απομόνωση δεν είναι τόσο ολοκληρωτική. Το σπίτι, στο οποίο διαμένουν είναι συρματοπλεγμένο. *Μια κανονική φυλακή, μόνο που οι φύλακες είναι εκατό πενήντα μέτρα μακριά*. Μάλιστα το σπίτι στο Σαρακίνικο είναι η μόνη ιδιοκτησία αγωνιστών στα νησιά της εξορίας¹⁵⁹⁵. Οι εξόριστοι δίνουν τρεις φορές τη μέρα το «παρών» και ύστερα από γραπτή άδεια της αστυνομίας κυκλοφορούν λίγοι για δουλειές σε καθορισμένες ώρες, τις οποίες, αν υπερβούν, τους περιμένει πειθαρχείο¹⁵⁹⁶.

Αλιεύουμε σπάνιες αναφορές με πιο ανάλαφρη χροιά για την κατάσταση που επικρατεί στον Αη Στράτη. Στο βιβλίο *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*¹⁵⁹⁷, όταν ξεκινά η αφήγηση για την παραμονή του ήρωα, η κατάσταση εκπλήσσει ευχάριστα τον Έκτορα με την άφιξή του στο νησί. *Υπάρχει άλλο καθεστώς*. Οι εκτοπισμένοι δεν χρειάζεται να επιβεβαιώσουν την παρουσία τους τόσο συχνά αλλά πηγαίνουν όλοι μαζί και διαβάζουν κατάλογο. Οι εξόριστοι συναναστρέφονται ελεύθερα με τους ντόπιους, κουβεντιάζουν για όλα τα ζητήματα και *εκφράζονται άφοβα*. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι συγχρωτίζονται στη *«λεωφόρο των κομμουνιστών*. *Έχουν έναν αέρα αξιοπρέπειας, δε δίνουνε πεντάρα για τους χωροφυλάκους που περνάνε πλάι τους*¹⁵⁹⁸». Στο μυθιστόρημα εκτυλίσσονται απάνθρωπες σκηνές που αφορούν την πείνα, που έπληξε τους κρατούμενους και στοίχισε τη ζωή σε τριάντα τρεις ανθρώπους.

¹⁵⁹⁵ Μπουρνάζος Σ., «Μισός αιώνας πολιτικής εξορίας στην Ελλάδα: σκέψεις για την ιστορική μελέτη του φαινομένου» στο: *Τόποι Εξορίας*, επιμ. Παναγιώτου Ο., Δημακόπουλος Λ., ό. π., σ. 41

¹⁵⁹⁶ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 198-201

¹⁵⁹⁷ Ο. π., σ. 238-350

¹⁵⁹⁸ Ο. π., σ. 238

Στο ίδιο έργο επίσης παρουσιάζεται με τον πιο ενδελεχή τρόπο η κατάσταση στις φυλακές, ο πρωταγωνιστής οδηγείται στο πρώτο μέρος του βιβλίου στις φυλακές της Αίγινας. Οι σχέσεις μεταξύ των φυλακισμένων κομμουνιστών είναι πολύ ζεστές από τη υποδοχή ακόμη των νέων συντρόφων. «*Μια συντροφιά με τη ζεστασιά των παιδικών χρόνων και την μητρικής αγκαλιάς*¹⁵⁹⁹». Ο πιο ουσιαστικός τρόπος, για να αντιμετωπίσουν οι διωκόμενοι τις αντιξοότητες, είτε στη φυλακή είτε στην εξορία είναι η επικοινωνία και η συμπαράσταση μεταξύ των συγκρατουμένων τους.

Οι αποφάσεις λαμβάνονται κατόπιν συνελεύσεων και μάλιστα μετά από ομηρικές συζητήσεις. Η αλληλεγγύη εκδηλώνεται έμπρακτα καθώς η κολεκτίβα μπορεί να πληρώνει δικαστικά έξοδα με χρήματα που συγκεντρώνονται μετά από το επισκεπτήριο. Ο κάθε κρατούμενος άφηνε τα μισά για την ομάδα του δίνοντας ειδική μέριμνα και προτεραιότητα σε γέρους και ασθενείς. Ο χωρισμός από έναν σύντροφο γιορτάζεται με ρεφενέ γλέντι, μουσική και θεατρικό νούμερο¹⁶⁰⁰.

Οι άνθρωποι με νοητικά προβλήματα ή ιδιαιτερότητες στην εξωτερική εμφάνιση περιθάλπονται από τις μικροκοινωνίες της φυλακής και της εξορίας. Ένα τέτοιο πρόσωπο που έχει κερδίσει την αποδοχή και τη συμπαράσταση των συντρόφων του στον Αη Στράτη είναι ο Μπάμπης, ο τσιγαράς, που είναι δύσμορφος. Αποφασίζει να μην φύγει με δήλωση, εφόσον μόνο ως εκτοπισμένος δε λοιδореύεται και δε χλευάζεται. Αντίθετα κάνει μια υποτυπώδη δουλειά και έχει ένα ρόλο «*κερδισμένο*» στους φίλους του¹⁶⁰¹.

Στο περιβάλλον του αποκλεισμού οι άνθρωποι συνδέονται στενά, βιώνουν κοινά συναισθήματα και μπορούν να μοιραστούν κοινές πολιτικές και ιδεολογικές αναζητήσεις. Πρόκειται για σχέσεις που κατά κύριο λόγο διέπονται από ομαδικότητα, πειθαρχία, σεβασμό και εμπιστοσύνη. Ο κεντρικός ήρωας στο *Έτσι γίναν οι άνθρωποι*, όταν πηγαίνει στο νοσοκομείο των Χανίων από τη Γαύδο νοσταλγεί την ομάδα εξορίας, γιατί έχει ξεσηκωθεί να βλέπει «*κλεφταράδες- κοιλαράδες και να ακούει τις ανούσιες ιστορίες τους*». Την ίδια περίοδο λαμβάνει γράμματα συμπαράστασης από τους συνεξοριστούς του¹⁶⁰². Στο τέλος της παραμονής του στην εξορία παραδέχεται ότι οι

¹⁵⁹⁹ Ο. π., σ. 41

¹⁶⁰⁰ Αντρέας Ρ, «Ο Γιακουμής», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 208-218

¹⁶⁰¹ Γεωργίου Β, *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Για Χαρά*, ό. π., σ. 301

¹⁶⁰² Ο. π., σ. 231-232

άνθρωποι αυτοί τον βοήθησαν όχι μόνο να επιβιώσει αλλά και να ωριμάσει και να ολοκληρωθεί ως προσωπικότητα βιώνοντας συναισθήματα που δεν έχει ζήσει σ' αυτήν την ένταση. «*Ανάμεσα σ' αυτούς τους συντρόφους έμαθα ν' αγαπώ και να μισώ*¹⁶⁰³».

Παρόλα αυτά την ίδια στιγμή είναι ορατές οι δυσκολίες εκ των έσω κυρίως από συντρόφους που έχουν χάσει το κουράγιο τους και αντιμετωπίζουν με απαισιοδοξία τις αποφάσεις του γραφείου της εξορίας, επειδή δεν τους δίνουν προοπτική και ελπίδα.

*Έχω κάνει δεκαπέντε χρόνια φυλακή κι εξορία, έχω γνωρίσει όλα τα νησιά. Πρώτη φορά μου τυχαίνει ένα τέτοιο ασυνάρτητο γραφείο, που θέλει από παπάδες να κάνει ζευγάδες, από επαναστάτες και πολιτικούς, ζευγολάτες και δουλοπάροικους των τσιφλικάδων του νησιού*¹⁶⁰⁴.

Η φυλακή έξω από τη φυλακή και η εξορία έξω από την εξορία¹⁶⁰⁵ μέσα δηλαδή από τα μάτια των συγγενών τους συνιστά σοβαρό ερώτημα και ενασχόληση των λογοτεχνών. Αποτυπώνεται ο αγώνας των οικείων να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις που προκύπτουν από τον ίδιο τον εγκλεισμό των δικών τους αλλά και από τις ανάγκες του δικού τους βίου εκτός φυλακής. Οι οικογένειες αγωνιούν για τα πρόσωπα που βρίσκονται έγκλειστα. Οι συγγενείς των κρατουμένων μετρούν το χρόνο με τα επισκεπτήρια και τα γράμματα των φυλακισμένων.

Συχνά οι κρατούμενοι βοηθούν με την κουβέντα και το ενδιαφέρον τους όσους από τους συντρόφους δέχονται οικογενειακές πιέσεις. Μια τέτοια περίπτωση - ασυνήθιστη σε αφηγήματα αυτού του είδους- είναι η σκηνή με την αρραβωνιαστικιά ενός τραυματία, η οποία τον επισκέπτεται με τον νέο φίλο της, που τη στηρίζει οικονομικά μετά τη σύλληψή της από το *Τμήμα Ηθών* και την κράτησή της σε στρατόπεδο για γυναίκες ελευθέρων ηθών. Δηγείται την περιπέτειά της δυνατά χωρίς να νοιάζεται για την κρίση των υπόλοιπων νοσηλευόμενων και χωρίς να δεχτεί τη συγχώρεση του πρώην αγαπημένου της. Τέλος, τον κατηγορεί γιατί πολεμά ανθρώπους που δεν του έκαναν τίποτα και επειδή δε θυμώνει με τη φτώχεια ούτε της μάνας του¹⁶⁰⁶. Τις παρεμβάσεις ανθρώπων του οικογενειακού τους περιβάλλοντος και συγκεκριμένα

¹⁶⁰³ Ο. π., σ. 41, 63, 64, 96, 134

¹⁶⁰⁴ Ο. π., σ. 138, 140

¹⁶⁰⁵ Μπουρνάζος Σ., «Μισός αιώνας πολιτικής εξορίας στην Ελλάδα: σκέψεις για την ιστορική μελέτη του φαινομένου» στο: *Τόποι Εξορίας*, επιμ. Παναγιώτου Ο., Δημακόπουλος Λ., ό. π., σ. 35-47

¹⁶⁰⁶ Μπόση Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 116-117

τις προσβολές και τις ταπεινώσεις, που δέχεται ο κρατούμενος από τους υπόλοιπους συγγενείς μπορούμε να βρούμε και σε σχετικές μαρτυρίες κρατουμένων¹⁶⁰⁷.

Τέλος, ιδιαίτερο στοιχείο της σύνδεσης και της αλληλεγγύης μεταξύ των διωκόμενων είναι η ανάληψη της ευθύνης να πληροφορήσουν τους συγγενείς για την απώλειά των συγκρατούμενών τους. Οι προσπάθειες πληροφόρησης των οικείων ξεκινούν άμεσα. Αναζητούν τα σπίτια τους και γίνονται «μάρτυρες κακών ειδήσεων» περιγράφοντας τα βασανιστήρια που υπέστησαν και το θάνατό τους¹⁶⁰⁸. Το θέμα των συγγενών αφορά εξίσου τους πολιτικούς εξόριστους στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και τους αναγνώστες των πεζογραφημάτων, επειδή και οι ίδιοι βιώνουν τη διάλυση των οικογενειών τους, την αγωνία για την τύχη των οικείων τους και τη νοσταλγία για την πατρίδα.

Πολλές φορές οι συγγενείς δεν γνωρίζουν λεπτομέρειες και ζώντας στην αμάθεια εφευρίσκουν τρόπους να προσεγγίσουν τους αγαπημένους τους. Η γιαγιά Τασία, που δεν έχει δει ποτέ της θάλασσα, στο διήγημα *Ένα ποτήρι θάλασσα* του Μενέλαου Λουντέμη, ζει σ' ένα απομακρυσμένο, ορεινό οικισμό και αποζητά τον εγγονό της, που είναι εξόριστος αλλά δεν της έχουν φανερώσει τι ακριβώς σημαίνει αυτό. Ελπίδες της δίνει ο Φωτάκης, ένας νεαρός συγχωριανός της, που την πείθει ότι τον εγγονό της τον έχει πλανέψει η θάλασσα. «*Δεν της έλεγε για τη μαγκουφιά και την κλεισούρα, την καϊλα και τη λάβρα ψυχής. Θάλασσα της έλεγε. Είχε το λόγο του. Της έλεγε θάλασσα και γλυκαινόταν*». Ο Φωτάκης φεύγει με ένα φλουρί από τη γιαγιά, για να ψάξει το παιδί και να της φέρει λίγη θάλασσα. Ένα χρόνο μετά ο Φωτάκης διηγείται ότι ο εγγονός της ζει σ' ένα νησί και όταν η γιαγιά Τασία γεύεται τη θάλασσα απογοητεύεται και συμπεραίνει πόσο άσχημα πρέπει να ζει το παιδί. Με ποιητικό τρόπο αποδίδεται η αίσθηση που αφήνει η εξορία στους ανθρώπους και στους συγγενείς τους που τη φαντάζονται.

«*Ένα κατάξερο, παντέρημο νησί, μια κουμούλα πέτρα... Κι απάνω της ο εγγονός... ψημένος, ατάιστος, λερός. Να μην έχει τίποτα να πει. Τίποτα να πει... ούτ' έναν κόμπο δροσιά... Και να τον ποτίζουνε αυτό το λυσσασμένο νερό, αυτό το εφτάρμυρο φαρμάκι, που το λένε Θ ά λ α σ σ α* ¹⁶⁰⁹».

¹⁶⁰⁷ Μπογιατζής Α., *Μακρονήσι, το βιβλίο που θα ήθελα ν' αφήσω*, ό. π., σ. 94-97

¹⁶⁰⁸ Κοσμά Π. «Θα δέσουνε τα τσαμπιά», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 88-93

¹⁶⁰⁹ Λουντέμης Μ., «Ένα ποτήρι θάλασσα», *Βουρκομένες μέρες*, ό. π., σ. 39-48

Οι συγγενείς παρουσιάζονται συχνά να προσπαθούν να γλιτώσουν τους δικούς τους προσεγγίζοντας ανθρώπους που έχουν κύρος ανεξάρτητα από την πολιτική τους ταυτότητα. Ζητούν βοήθεια, ψάχνουν, ρωτάνε και συχνά αντιμετωπίζουν τις υπεκφυγές, την ειρωνεία ή το χλευασμό των ανθρώπων που δεν έχουν περιέλθει στην ίδια κατάσταση¹⁶¹⁰. Η μάνα τρέχει να συμπαρασταθεί στον πατέρα, ενώ εκείνος τη στέλνει σπίτι να μαζέψει τα παιδιά. «Κι από πίσω η μάνα με μια αλλαξιά ρούχα κι ένα κομμάτι ψωμί. Έτρεξε από πόρτα σε πόρτα, κάλεσε, έκλαψε. Της έταξαν, την κορόιδεψαν, τη γέλασαν¹⁶¹¹». Στη Χριστουγεννιάτικη ραψωδία του Λ. Σκλάβου όλα τα προβλήματα της οικογένειας που μένει πίσω απαριθμούνται με ασθματικό ρυθμό¹⁶¹².

Τι να γίνονται σήμερα στο σπίτι; Προχτές η Σμαρώ έγραψε πως το λάδι ξέπεσε η τιμή του και δεν ξέρει τι να κάμει, να το δώσει; Να μην το δώσει; Και το χρέος λέει, ανέβηκε και να πάω γρήγορα να ιδούμε τι θ' απογίνουμε. Κι ο γιατρός βρήκε την Αναστασία πολύ αδύνατη. Πρέπει λέει να του κάνουμε ενέσεις, του παιδιού, δυναμωτικές. [...] Το δελτίο τροφίμων το έκοψαν κι ο δικηγόρος πήρε και τ' άλλο το χωράφι. Η μάνα έπεσε στο κρεβάτι από κόλλο. Το Θωμά το γαμπρό τους δεν τον εκτέλεσαν ακόμα. Μπορεί και να γλυτώσει. Τη Λενιώ τη στείλαν στο Τρίκερι¹⁶¹³.

Οι γυναίκες περιγράφονται να περιμένουν με υπομονή τα γράμματα από τους αγαπημένους τους. Η παραλαβή του γράμματος γίνεται με μεγάλη χαρά, γιατί πιστοποιεί ότι οι δικοί τους είναι καλά¹⁶¹⁴. Ζουν με τα πράγματα των αγαπημένων τους, τις φωτογραφίες, τα ενθύμιά τους και τα αποκόμματα των εφημερίδων που τους αναφέρουν¹⁶¹⁵.

Στο σύνολο των διηγημάτων *Βουρκωμένες Μέρες* του Λουντέμη συνυφαίνεται το πολιτικό σκηνικό της μετεμφυλιακής Ελλάδας χωρίς υπαινιγμούς, χωρίς ενδοιασμούς και με πολιτικό πρόσημο.

Για το συγκεκριμένο βιβλίο ο Λουντέμης σύρεται σε δίκη που έγινε την Τρίτη, 13 Μαρτίου του 1956, με τον εμφυλιοπολεμικό νόμο 509/47. Η Εισαγγελία είχε προσάψει στον Μενέλαο Λουντέμη την κατηγορία πως η συλλογή διηγημάτων *Βουρκωμένες μέρες* «είναι έργο υπονομευτικό και αντεθνικό και ότι η δημοσίευσή του

¹⁶¹⁰ Κοσμά Π. «Θα δέσουν τα τσαμπιά», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 88-93

¹⁶¹¹ Μπόση Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 19

¹⁶¹² Σκλάβος Λ., «Χριστουγεννιάτικη ραψωδία», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 120-126

¹⁶¹³ Ο. π., σ. 125

¹⁶¹⁴ Σπήλιος Α., «Περιμένε με», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 233-244

¹⁶¹⁵ Μιχαλάκης Ν., «Μετά τη Βάρκιζα», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 164-178 (170)

αποτελεί προπαρασκευαστική πράξη εσχάτης προδοσίας¹⁶¹⁶». Ο Λουντέμης και οι τρεις συγκατηγορούμενοί του (Ν. Αμπατιέλος, Γ. Χριστοδουλάκης, Ι. Γαμβιέλος) είχαν μεταχθεί στην Αθήνα από τον Αη-Στράτη, όπου βρίσκονταν εξόριστοι, για να δικαστούν.

Μετά την ανάγνωση του κατηγορητηρίου ρωτήθηκε από τον πρόεδρο περί της ενοχής του και απαντά:

«Ναι, είμαι ένοχος. Όχι όμως γι' αυτά που έγραψα, αλλά γι' αυτά που δεν έγραψα και ακριβώς γιατί δεν τα έγραψα. Κατηγορούμαι ότι έγραψα για τους απλούς ανθρώπους, για τους ανθρώπους του μόχθου, για τους φτωχούς. Μα για ποιους έπρεπε να γράψω; Εγώ αυτούς γνώρισα, αυτούς αγάπησα, μαζί τους μοιράστηκα και τις χαρές και τις πίκρες μου. Δίπλα τους γεύτηκα κι εγώ την πίκρα της εκμετάλλευσης και της κοινωνικής αδικίας και ήταν οι μόνοι που μου συμπαραστάθηκαν. Γι' αυτό και αισθάνομαι φταίχτης που δεν έγραψα όσα έπρεπε να γράψω γι' αυτούς»¹⁶¹⁷.

Σε αντίθεση με το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Γεωργίου, που καταγράφει πραγματικά γεγονότα ενταγμένα στο χωροχρόνο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σε άλλα κείμενα - σε συλλογές διηγημάτων και κυρίως στα διηγήματα της συλλογής *Βουρκωμένες Μέρες* του Μενέλαου Λουντέμη - δεν ορίζεται ούτε ο αφηγηματικός χρόνος ούτε προσδιορίζεται ο τόπος στον οποίο εκτυλίσσεται η δράση. Τα νησιά της εξορίας δεν κατονομάζονται, παρόλο που μπορούμε κάποιες φορές να υποθέσουμε, που αναφέρονται. Εξαίρεση αποτελεί η Μακρόνησος αναφορικά με τον τρόπο που παρουσιάζονται τα γεγονότα, τα οποία εκτυλίσσονται στο στρατόπεδο. Η Μακρόνησος, όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω, συνιστά μοναδική περίπτωση - ονομάστηκε Νταχάου -¹⁶¹⁸, για να θυμηθούμε έναν από τους χαρακτηρισμούς που της αποδόθηκαν. Ενδεχομένως το κλείσιμο του στρατοπέδου της Μακρονήσου στο τέλος του 1950 αλλά κυρίως η βαναυσότητα και οι αγριότητες, που έζησαν οι κρατούμενοι δεν αφήνουν περιθώρια για υπαινιγμούς και υπεκφυγές στην έκφραση του λόγου.

Η κοινωνικοπολιτική κατάσταση με τις έντονες αντιφάσεις της αναδύεται από τα διηγήματα της συλλογής. Οι αγωνίες των ιδίων των κυνηγημένων του Εμφύλιου και των οικογενειών τους μπαίνουν σε πρώτο πλάνο. Το επισκεπτήριο φυλακών, η εξορία

¹⁶¹⁶ *Ελευθερία*, 15-3-1956, «Ηθώθη υπό του Τριμελούς Πλημμελιοδικείου ο Μενέλαος Λουντέμης διά τα διηγήματά του»,

¹⁶¹⁷ <http://www.sarantakos.com/liter/lountemis10.htm>

¹⁶¹⁸ *Ριζοσπάστης*, 2-10-1947, «Νταχάου - Μακρονήσου». *Ριζοσπάστης*, 15-10-1947, «Οι Δηλώσεις»

και οι απάνθρωπες συνθήκες ζωής των εξόριστων, η αναζήτηση από τους συγγενείς κάποιων που μπορούν να βοηθήσουν τους συλληφθέντες με αδρά αμοιβή, η παρουσία των σπιούνων, τα δέματα σε εξόριστους και φυλακισμένους, η πίκρα των παιδιών που μένουν πίσω, γνωστοί που καταθέτουν ως μάρτυρες, οι δηλώσεις και οι βασανισμοί για την απόσπαση μιας δήλωσης, το γέλιο των μελλοθάντων και οι εκτελέσεις μπλέκονται σε ιστορίες που μοιάζουν ντοκουμέντα μιας ιστορικής πραγματικότητας που φαίνεται μόλις να παρήλθε, αλλά στην ουσία είναι ακόμη ζωντανή και κυρίαρχη.

Η διαδικασία αποφυλάκισης απαιτεί τις περισσότερες φορές την κατασπατάληση μεγάλων χρηματικών ποσών, που πρέπει να βρεθούν και να αποδοθούν σε όσους έχουν διασυνδέσεις και είναι δυνατόν να τους εξασφαλίσουν την ελευθερία τους. Αυτό συμβαίνει και στο *Τάνεν Μπάουμ* από τις *Βουρκωμένες Μέρες*. Το διήγημα αφορά την γερμανική κατοχή αλλά οι άνθρωποι που εξυπηρετούν τον πατέρα είναι Έλληνες και είναι ουσιαστικά όσοι κινούν τα νήματα και μετά τον πόλεμο σε τέτοιου είδους συνδιαλλαγές. «Έτρεξα να πιάσω καναδυό που έχει ο λόγος τους πέραση¹⁶¹⁹». Εξάλλου ο τρόπος που δρουν και πλουτίζουν είναι ανάλογος.

«Παρά» φέρε!... Ψάξε να βρεις παρά. Αλλιώς μην ανεβοκατεβαίνεις στην Κομαντατούρα και τρώς τις σόλες σου. Πρέπει να τις κουδονίσσεις τις κίτρινες, εκατό κομμάτια». Πάει ο γέρος και το ρίχνει στο ξεπούλημα, τα κάνει όλα «ρευστόν». Λεμονιές, ελιοπερίβολα, σταφίδα... Το παιδί να γλιτώσει, το βιος ξαναγίνεται. Ας είναι. Τις βάζει στο χέρι και πάει στον Σκουλιέρη. «Νά τα του λέει. Όλη η προκοπή του σπιτιού μου είν' εδώ μέσα. Τράβα στο Μεγάλο, τάξ' του τα όλα. Το παιδί μονάχα να μου ξεφυλακώσει, να το πάρω μαζί στο σπίτι κι ας κλείσω τα μάτια μου»¹⁶²⁰.

Ο ηλικιωμένος πατέρας που πηγαίνει ένα δέμα στο φυλακισμένο γιο του, αφού έχει πληρώσει, για να μην τον εκτελέσουν, αναθυμάται στη διαδρομή με το τρένο, τους σταθμούς της ζωής του με αφορμή το χριστουγεννιάτικο τραγούδι μιας παρέας Γερμανών στρατιωτών. Έρχονται στο μυαλό του η γνωριμία με τη γυναίκα του, η γέννηση του παιδιού του, ένα ξύλινο γλυπτό, δώρο κάποιου θείου με τη μορφή του Νίκου, του γιου του. Ο Μενέλαος Λουντέμης αναπλάθει το χριστουγεννιάτικο κλίμα και αποδίδει τη χριστουγεννιάτικη ατμόσφαιρα και θαλπωρή επιδιώκοντας να την αντιπαραβάλει με την έντονη σκηνή που ακολουθεί. Κοιτώντας από το παράθυρο βλέπει κρεμασμένο το παιδί του με την επιγραφή «*Εχθρός του λαού*» και ο πατέρας πεθαίνει¹⁶²¹. Η περιγραφή υπαινίσσεται τα αποτρόπαια εγκλήματα που χρησιμοποιεί η

¹⁶¹⁹ Λουντέμης Μ., «Τάνεν Μπάουμ», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π., σ. 83-88

¹⁶²⁰ Λουντέμης Μ., «Πρωινό Δρομολόγιο», ό. π., σ. 63-69

¹⁶²¹ Λουντέμης Μ., «Τάνεν Μπάουμ», ό. π., σ. 83-88

αντικομμουνιστική προπαγάνδα, που στοιχειοθετείται κυρίως με αναφορές στα πτώματα του Δεκέμβρη και τις θηριωδίες που αποδίδονται στο ΔΣΕ¹⁶²².

Διαπιστώνουμε ότι γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί η έκταση των διώξεων και ο αριθμός των υπόδικων. Πολλές φορές στα κείμενα βρίσκονται εκτός νόμου περισσότερα από ένα πρόσωπα μιας οικογένειας. Σε μια ηλικιωμένη γυναίκα, την κυρα- Φρόσω, στο *Μετά τη Βάρκιζα* λείπει ο άντρας, ο γιος και η ανεψιά που δολοφονήθηκε¹⁶²³. Οι εκτελέσεις στη διάρκεια του Εμφύλιου αποφασίζονται συχνά για μέλη της ίδιας οικογένειας. Ένας καφετζής και ένας οδηγός λεωφορείου συζητούν για την τραγική είδηση της εκτέλεσης του Αργύρη και του δεύτερου αδερφού, του Βαγγέλη, ενός νεαρού αγοριού – με λεπτή, παιδική, σχεδόν κοριτσίστικη ακόμα φωνή – που δουλεύει εισπράκτορας. Εκτελεσμένος είναι και ο πρώτος αδερφός του, ο Κίτσος. Το δρομολόγιο ξεκινά και - παρόλο που το απεύχονται - ο Βαγγέλης ακούει από έναν επιβάτη το όνομα του Αργύρη ανάμεσα στους εκτελεσθέντες. Η ένταση κορυφώνεται περιμένοντας την αντίδρασή του. Χτυπά τρεις φορές τον ουρανό του λεωφορείου, για να συνεχιστεί το δρομολόγιο. «*Φύγε μάστορη*» λέει με αντρική πια φωνή. Παρότι τα δύο αδέρφια εκτελούνται στο *Πρωινό δρομολόγιο* του Λουντέμη, ο συγγραφέας επιλέγει να αποδώσει ένα μήνυμα αισιοδοξίας ως απάντηση στην ματαίωση που γεννά η εκτέλεση. Είναι η αντίδραση του τρίτου γιου, που πνίγει τον πόνο της εκτέλεσης του δεύτερου αδερφού. Η αλλαγή της φωνής του πιστοποιεί ότι ενηλικιώνεται μέσα από τη δύσκολη αυτή κατάσταση. «*Κι ανάμεσά τους το νιόφυτο βλαστάρι, που τώρα δα χύθηκε απάνου του ο κεραυνός. Μα δεν το καψε*¹⁶²⁴».

Από την άλλη και οι κρατούμενοι δείχνουν την αγάπη τους και το ενδιαφέρον τους για όσους αφήνουν πίσω. Οι φυλακισμένοι σκαλίζουν μικρά δώρα στο ξύλο για τους αγαπημένους τους¹⁶²⁵. Αγωνιούν να στείλουν γράμμα στην οικογένεια με ειδικό ενδιαφέρον στις μικρές αδερφές¹⁶²⁶. «*Μόνο δυο λόγια. Για να μάθουνε, να ξέρουνε, να μην τις τρώει τις μαύρες γυναίκες και η έγνοια*¹⁶²⁷». Ο Γιακουμής στο ομώνυμο διήγημα

¹⁶²² Σπηλιωτοπούλου Μ., «Θάνατος και επιβίωση», στο: επιμ. Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Λ., *Από την απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, ό. π., σ. 465-475

¹⁶²³ Μιχαλάκης Ν., «Μετά τη Βάρκιζα», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 164-178 (170)

¹⁶²⁴ Λουντέμης Μ., «Πρωινό Δρομολόγιο», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π., σ. 63-69

¹⁶²⁵ Γλαύκου Ν., «Το περιστέρυ», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 108-119

¹⁶²⁶ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ένας καινούργιος σύντροφος», *Αρματομένα χρόνια*, ό. π., σ. 83-109

¹⁶²⁷ Ό. π., σ. 83-109

μαζεύει τους πενιχρούς μισθούς της εξορίας του στη Μακρόνησο για την αδερφή του¹⁶²⁸. Στο διήγημα *Θα δέσουν τα τσαμπιά* η μητέρα περιμένοντας το παιδί της «δε λαδώνει τους μεντεσέδες επίτηδες», για ν' ακούει το τρίξιμό τους. Ο γιος εμφανίζεται αλλά παρουσιάζεται σε μια ονειρική κατάσταση, εφόσον είναι ήδη νεκρός. Θέλει να τους χαιρετίσει και να τους θυμίσει ότι έχει την έννοια τους¹⁶²⁹.

Το θέμα των μελλοθάντων στα κείμενα της μετεμφυλιακής περιόδου είναι εξαιρετικά φορτισμένο και σε όποια αναφορά ανιχνεύουμε η ένταση και συχνά ο μελοδραματισμός κυριαρχούν. Σε μια ιστορική πραγματικότητα που οι διώξεις και οι εκτελέσεις αποτελούν ακόμα καθεστώς και με το βάρος της ανάμνησης των στρατοδικείων του εμφυλίου πολέμου οι συγγραφείς εμμένουν στην περιγραφή συγκινητικών ιστοριών των ανθρώπων λίγο πριν την εκτέλεσή τους¹⁶³⁰.

Η Μάρω Μπαταριά στολίζει και χτενίζει τις μελλοθάνατες και σέρνει μαζί τους το χορό περιμένοντας τη σειρά της. Το αίσθημα ευθύνης και δικαιοσύνης έστω και για ένα απλό ζήτημα λίγο πριν το τέλος της ζωής της είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένο. Όταν δανείζεται τη λουλουδάτη ρόμπα μιας συγκρατούμενής της χωρίς να έχει προειδοποιηθεί για την εκτέλεσή της, διατυπώνει, ως τελευταία επιθυμία της, το να δοθούν τα χρήματα που της απομένουν, οι τριάντα χιλιάδες δραχμές, στην ιδιοκτήτρια του ρούχου, για να εξιλεωθεί¹⁶³¹.

Στο *Ραδιόφωνο* της Αξιώτη σε ιερατικό ύφος και με μυστηριακό τόνο παρουσιάζεται η τραγική επίσκεψη των γονιών του εκτελεσμένου σε ένα χώρο όπου έχουν συγκεντρωθεί τα πράγματα των σκοτωμένων. Μαυροντυμένες γυναίκες μπαίνουν όλες μαζί με κατάνυξη και περιμένουν στη σειρά, για να πάρουν τα πράγματα των δικών τους. Ένα ματωμένο πουκάμισο, ένα άδειο πακέτο τσιγάρων, ένα τετράδιο μουσικής, σκισμένες βαλίτσες, παπούτσια δίχως σόλα συνθέτουν ένα θλιβερό και μακάβριο σκηνικό. «Ήταν ένα μικρό παιδικό ζευγαράκι, θάτανε τριώ χρονώ, κορίτσι ή αγόρι δεν ήξερες, μόνο πως είχε βαδίσει το έρημο πόσο δρόμο, για να το λιώσει ίσαμε το βάρδουλο¹⁶³²».

¹⁶²⁸ Ρ. Αντρέας, «Ο Γιακουμής», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 208-218

¹⁶²⁹ Κοσμά Π. «Θα δέσουν τα τσαμπιά», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 88-93

¹⁶³⁰ Κορνάρος Θ., «Μάρω Μπαταριά», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 143-151

¹⁶³¹ Ο. π., σ. 143-151

¹⁶³² Αξιώτη Μέλπω, «Το ραδιόφωνο», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 132-156

Μια γυναίκα γονατίζει και φιλά τον κνούτο, ένα όργανο βασανισμού, σαν εικόνισμα και οι υπόλοιπες ακολουθούν όλες μία μία. Η αντίδραση των γυναικών θυμίζει εκδηλώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα. «Ένα θεόρατο καμουτσί, από μέσα λαστιχένιο κι ολόγυρα τυλιγμένο σύρματα. Ήτανε το καμουτσί του στρατοπέδου Χαϊδαρίου, και το 'χανε πάρει τότε οι τελευταίοι κρατούμενοι π' απομείνανε¹⁶³³».

Στο θέμα της εκτέλεσης του Νίκου Μπελογιάννη δεν έμειναν ασυγκίνητοι οι λογοτέχνες που ζουν και εκδίδουν στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Ωστόσο δεν εντοπίζουμε καμία αναφορά, ούτε το παραμικρό σχόλιο για το θάνατο του Νίκου Πλουμπίδη. Η κομματική γραμμή εμποδίζει τους συγγραφείς να εκφραστούν θετικά ή αρνητικά. Η προσκόλληση στην κομματική ορθοδοξία και η έλλειψη πολύπλευρης ενημέρωσης δυσχεραίνουν την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων και τη διατύπωση αντίθετων απόψεων.

Το διήγημα *Ο άνθρωπος με το χαμόγελο* από τη συλλογή *Διηγήματα του Αγώνα*, κατ' αντιστοιχία με το ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο που χαρακτηρίζει τον Νίκο Μπελογιάννη, περιγράφει ένα υπερκόσμιο πρόσωπο, που δρα αθόρυβα αλλά σωτήρια για τους αδύναμους που υπερασπίζεται βοηθώντας τους και αποδίδοντας τη δικαιοσύνη που οι ίδιοι δεν μπορούν να διεκδικήσουν. Παρηγορεί και σηκώνει το φορτίο της γριάς Μαλάμω, που σκόνταψε αναζητώντας τον γιο της, διασώζει τη Δέσπω, όταν της ρίχνεται ο προϊστάμενός της και τιμωρεί τον κλέφτη του μικρού λούστρου. Είναι ο γιος, ο αδερφός και ο πατέρας των τριών προσώπων στις 30 Μάρτη ημερομηνία της εκτέλεσής του. Με έναν υπερβατικό τρόπο στην κορύφωση του διηγήματος οι ευεργετηθέντες συναντιούνται στο σπίτι της μάνας του Μπελογιάννη¹⁶³⁴. Ο ηρωισμός στο διήγημα, που γράφτηκε λίγο μετά το θάνατό του, αναδεικνύεται από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της εμφάνισής του. Εμφανίζεται «λεβέντης, λεπτός, μελαχρινός, ευγενικό πρόσωπο με αστραφτερή ματιά και γλυκό χαμόγελο¹⁶³⁵».

Στο διήγημα *Ο γιος του δικαστή* από τη συλλογή της Μέλπως Αξιώτη *Σύντροφοι Καλημέρα!* παρακολουθούμε το πώς προσλαμβάνει την εξέλιξη της υπόθεσης Μπελογιάννη ο γιος του δικαστή της συγκεκριμένης δίκης. Ο νεαρός βιώνει με ένταση και ενοχές την απόφαση του στρατοδικείου και αμφισβητεί τον πατέρα του.

¹⁶³³ Ο. π., σ. 132-156

¹⁶³⁴ Ο. π., σ. 132-156

¹⁶³⁵ Ο. π., σ. 208-209

Τον ρωτά γιατί τον καταδίκασε και η απάντησή του είναι «γιατί ήταν κομμουνιστής». Η απολογία του Μπελογιάννη έχει συνταράξει τον νεαρό γιο. Είναι ένας αλλιώτικος άνθρωπος, που χαμογελά μπροστά στο θάνατο και κρατά ένα κόκκινο γαρίφαλο. Αποδέχεται τις κατηγορίες και υπερασπίζεται τις ιδέες και τις επιλογές του. Αντίθετα ο πατέρας αποφεύγει αυτές τις συζητήσεις και αποσιωπά το γεγονός. Παράλληλα ο γιος αναζητά τη δική του θέση στα πολιτικά τεκταινόμενα και τις ιστορικές συγκυρίες. Προσπαθεί να βρει την πολιτική του ταυτότητα και καταλήγει ότι επιθυμεί να μοιάσει περισσότερο στον κατηγορούμενο παρά στον δικαστή. Δηλώνει λοιπόν απερίφραστα ότι είναι κομμουνιστής και ασπάζεται την ιδεολογία που ο πατέρας του καταδίκασε τόσο αυστηρά¹⁶³⁶.

Η Αξιώτη καταθέτει με το συγκεκριμένο διήγημα την προσωπική της θέση για την υπόθεση Μπελογιάννη την ίδια χρονιά της εκτέλεσης κατασκευάζοντας μια ιστορία, στην οποία τα δύο πρόσωπα που εκπροσωπούν τους δύο αντιμαχόμενους πολιτικούς και ιδεολογικούς χώρους, ο Μπελογιάννης και ο δικαστής αξιολογούνται από το νεαρό αγόρι, που καταδικάζει τον πατέρα του παραθέτοντας επιχειρήματα, που κλονίζουν την ευθυκρισία του, ενώ συγχρόνως εκθειάζει την προσωπικότητα του κατηγορουμένου, που τον ενέπνευσε να γίνει ο ίδιος κομμουνιστής. Τη στιγμή που τα γεγονότα δεν αφήνουν περιθώρια για ανατροπή της κατάστασης, εφόσον η πολύκροτη υπόθεση είχε αυτήν την κατάληξη, η Αξιώτη εκφράζει την δυσαρέσκεια και την απογοήτευσή της για τις κυβερνητικές επιλογές μέσα από ένα διήγημα έντονων και συναισθηματικά φορτισμένων αντιθέσεων.

Τέλος πολλοί διανοούμενοι της Αριστεράς εμπνεύστηκαν από τη εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη και έγραψαν περισσότερα ποιήματα και λιγότερα πεζά κείμενα, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στο συλλογικό βιβλίο *Η καρδιά των λαών*, που εκδόθηκε τον Οκτώβρη του 1952¹⁶³⁷. Στο διήγημα *Ο τάφος* επίσης της Μέλπως Αξιώτη που περιλαμβάνεται στο βιβλίο για τον Νίκο Μπελογιάννη η λυρική και η ποιητικότητα περισσεύει, καθώς παρακολουθούμε την αντίδραση των φρουρών που φυλάνε τον τάφο του. Η συγγραφέας εξαπολύει ένα δριμύ κατηγορώ στους εκτελεστές παρουσιάζοντάς τους φοβισμένους και αδύναμους, ακόμα και μπροστά στο νεκρό σώμα του εκτελεσμένου. Ταυτόχρονα χρησιμοποιεί εξωλογικά στοιχεία, για να

¹⁶³⁶ Αξιώτη Μ., «Το φονικό», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 271-290

¹⁶³⁷ *Η καρδιά των λαών*, ό. π., 1952

δικαιώσει τον Μπελογιάννη και να εκφράσει τη βαθιά λύπη και το αίσθημα αδικίας που εγείρει η εκτέλεση στον ελληνικό λαό. Η αυστηρή φύλαξη ενός νεκρού από ένστολους και οπλισμένους ανθρώπους μοιάζει μάταιη. Ένα γαρύφαλλο πάνω στον τάφο γιγαντώνεται και τρομάζει τη φρουρά. Ο γέρος, φύλακας του νεκροταφείου, ο οποίος σε ρόλο αφηγητή παρατηρεί και στοχάζεται σχετικά με το παράλογο της πράξης δίνει τη δική του εξήγηση. Είναι η καρδιά του εκτελεσμένου¹⁶³⁸.

Τότε ο γερο φύλακας κατάλαβε τι φρουρούσανε τόσο σκοποί ολοτρίγυρα. Φρουρούσανε την αθάνατη καρδιά του Μπελογιάννη, Εκείνη τη μεγάλη καρδιά που δεν μπορέσανε να την θάψουνε, γιατί δε χωρεί σε μνήμα. Γι' αυτό κι έμεινε απόζω, κι όλο θα τριγυρνά, και θα γίνεται γαρύφαλλο και θα γίνεται σημαία, και θα γίνεται τραγούδι, και θα την έχει η Ελλάδα σφιχτά στον κόρφο της. Εκεί που τα άνομα βόλια δεν μπορούν να την βρουν.

Στο ίδιο πνεύμα με διάθεση να τονιστεί η αντίδραση που θα δημιουργήσει η εκτέλεση, ο Απ. Σπήλιος στους *Κουκουέδες* εκθειάζει την επιμονή και την αποφασιστικότητα των κομμουνιστών που ζουν μεν φυλακισμένοι αλλά κατορθώνουν να γράφουν, να πολεμούν την *αμερικανοκρατία* και να αναδεικνύονται τελικά νικητές¹⁶³⁹.

Και συ, χαντακωμένε, στέκεις με το στιλέτο στα χέρια και φοβερίζεις το ποτάμι, το ασυγκράτητο Μοιάζεις μ' εκείνο τον παλιό βασιλιά, πού βαλε να δείρουν τη θάλασσα, για να την τιμωρήσει που φερνε τρικυμία.

Αποτύπωση της αντίδρασης των πολιτικών του αντιπάλων παρακολουθούμε και στο Ένα στεφάνι κόκκινα γαρύφαλλα του Τάκη Αδάμου, όπου καταγράφεται ο έντονος θυμός ενός εθνικόφρονα για την εκτέλεση. Πρόκειται για έναν *φανατικό και πεισματάρη δάσκαλο*, τον πατέρα του αφηγητή, «που η μελωδία του μαρμαρωμένου βασιλιά ρύθμιζε τα βήματα της ζωής του». Παρόλα αυτά συγκινείται βαθιά από τον θάνατό του και γι' αυτό οργανώνει μαζί με τα παιδιά του χωριού μια παράξενη παρέλαση, όπου ονομάζει μια κορυφή του Γκόλιου με το όνομα του Μπελογιάννη, γιατί εκεί είχε αυτός πληγωθεί. Παράλληλα εκφράζει την πεποίθηση ότι ο θάνατός του θα ενώσει όλους τους Έλληνες, που αναγνωρίζουν το άδικο και σκληρό της καταδικαστικής απόφασης¹⁶⁴⁰.

Τέλος, φόρο τιμής αποδίδουν πρόσωπα που γνώρισαν τον Μπελογιάννη καταθέτοντας τη μαρτυρία τους σχετικά με τη γνωριμία τους και τη συναναστροφή

¹⁶³⁸ Αξιώτη Μ., «Ο τάφος», *Η καρδιά των λαών*, ό. π., 1952, σ. 185-188

¹⁶³⁹ Σπήλιος Α., «Οι Κουκουέδες», ό. π., σ. 197-199

¹⁶⁴⁰ Αδάμος Τ., «Ένα στεφάνι κόκκινα γαρύφαλλα», ό. π., σ.204-208

μαζί του. Μια μαχήτρια της 10^{ης} Μεραρχίας περιγράφει πόσο απλός και γλυκομίλητος ήταν ως *Επίτροπος*. Τον θυμάται πάντα χαμογελαστό και σεμνό στη μάχη του Γράμμου, έναν ιδανικό μαχητή, παράδειγμα για κείνη και τις άλλες κοπέλες¹⁶⁴¹. Στο *Πώς γνώρισα τον Μπελογιάννη*, ο Α. Μητρόπουλος διηγείται τη μεγάλη εντύπωση που του έκανε το μάθημα που έκανε ο Μπελογιάννης σε μια πολεμική σχολή στα χρόνια του Εμφύλιου. Υπήρξε ένας χαρισματικός δάσκαλος, πάντα χαμογελαστός, που καθηλώνει τους ακροατές τους και συγχρόνως τους κινητοποιεί να πολεμήσουν και να αγωνιστούν¹⁶⁴². Ξανά άλλωστε ασχολείται ο Απόστολος Σπήλιος στο κείμενο *Στο πλάι του* αναφερόμενος στην επίδραση που άσκησε και την ανάγκη συνέχειας του έργου του. Η επιρροή του φτάνει ακόμα και σ' έναν Έλληνα ξενιτεμένο, εργάτη, που αποφασίζει να τιμήσει τη μνήμη του Μπελογιάννη μέσα από αναφορές σε περιπτώσεις άδικων θανάτων και ηρωικών μορφών από όλη την ελληνική ιστορία¹⁶⁴³.

Οι αρνητικοί χαρακτήρες στην πεζογραφία των *Λαϊκών Δημοκρατιών*

Η γέννηση των χαρακτήρων ενός έργου είναι προϊόν αλληλεπίδρασης του συγγραφέα με ένα σύνολο προσωπικών αλλά και κοινωνικοπολιτικών ή οικονομικών παραγόντων, καθώς τροφοδοτείται από το κοινωνικό φαντασιακό. Επηρεάζεται άλλωστε από τις ιστορικές συνθήκες και το πολιτιστικό περιβάλλον της εποχής του γράφοντος, στο οποίο έχουν διαμορφωθεί στερεότυπα, που ο λογοτέχνης είτε υιοθετεί, για να μην παρεκκλίνει από τις απαιτήσεις του αναγνωστικού κοινού, είτε άλλες φορές ασκεί κριτική σε όσους τα αναπαράγουν. Ο τρόπος χρήσης των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων αποτελεί τελικά σοβαρό κριτήριο για την ανάγνωση και προσδιορίζει την ποιότητα των κειμένων¹⁶⁴⁴.

Προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε την έννοιά του «άλλου» στη λογοτεχνία, που εξετάζουμε, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται τόσο για άτομα, όσο και για κοινωνικές ομάδες, που προέρχονται από αντίθετο ιδεολογικοπολιτικό χώρο και ευθύνονται για τη δημιουργία και τη συντήρηση του καθεστώτος των διώξεων, που

¹⁶⁴¹ «Στον Επίτροπό μας», ό. π., σ. 222-224

¹⁶⁴² Μητρόπουλος Α., «Πώς γνώρισα τον Μπελογιάννη», ό. π., σ. 217-221

¹⁶⁴³ Σπήλιος Α., «Στο πλάι του», ό. π., σ. 194-196

¹⁶⁴⁴ Αμπατζοπούλου Φ., «Η πολιτισμική εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω*, τχ. 417 Απρίλιος 2001, σ. 92-95.

βίωσαν οι συγγραφείς και οι ομοϊδεάτες τους. Ενδύονται λοιπόν με το σύνολο των θετικών στοιχείων και ο «άλλος» καθίσταται αυτό που επιθυμούν να αποφύγουν και να στηλιτεύσουν¹⁶⁴⁵. Η πεζογραφία συνιστά έναν προνομιακό χώρο, όπου ο συγγραφέας μπορεί να χρησιμοποιήσει τη φωνή των «άλλων» κάνοντάς τους «οικείους» και να δημιουργήσει χαρακτήρες, που υπηρετούν τις θέσεις και την ιδεολογία του.

Οι αρνητικοί χαρακτήρες έχουν απωθητική εξωτερική εμφάνιση. Ο ήρωας στο διήγημα της Μέλπως Αξιώτη *Ο χαφιάς, τα παιδάκια και ο δάσκαλος* φορά μια θλιβερή καπαρντίνα. Η περιγραφή του προξενεί το γέλιο και οι χαρακτηρισμοί είναι υποτιμητικοί. Παρομοιάζεται με «βλάμη που επιβάλλεται μόνο με το ντύσιμό του και περπατά λοζά λοζά σαν τον κάβουρα». Η συμπεριφορά του και οι εκφράσεις του περιγράφονται χυδαίες και ανάρμοστες. Ακόμα και το παιδί, όταν ακούει τις βρισιές του θορυβείται αναπαράγοντας το στερεότυπο του κακού χωροφύλακα για τον άνθρωπο της Ασφάλειας¹⁶⁴⁶.

Η μορφή του λοχαγού στα *Δύο Τάγματα* του Δήμου Ρεντή απωθητική και επικίνδυνη συμπληρώνει την πινακοθήκη των αρνητικών χαρακτήρων του ΕΣ. Ο συγγραφέας αποδίδει σαρκαστικά το ποιόν του, αφού τον παραλληλίζει κι αυτόν με ζώο. «Ο λοχαγός σηκώνει τους ώμους και φεύγει κουνώντας αδιάφορα τα πισινά του σαν καλοθρεμμένο σκυλί¹⁶⁴⁷». Η ακύρωση και ο εξευτελισμός εξάλλου του αξιωματικού, που έχει εξασφαλίσει μια πλούσια ζωή μέσω της στρατιωτικής του θέσης, επιτυγχάνεται από την περιγραφή της συμπεριφοράς της γυναίκας του, η οποία φλερτάρει απροκάλυπτα με έναν φαντάρο¹⁶⁴⁸. Οι άνθρωποι που έχουν θέσεις και δράση, όπως αυτή του χαφιά της Ασφάλειας ή του δεσμοφύλακα παραλληλίζονται με τσουκνίδες και γαϊδουράγκαθα δίπλα στις μανόλιες¹⁶⁴⁹. Οι χωροφύλακες στο *Οι δικοί μας* της Έλλης Τσώη συγκρίνονται «με άγρια αιμοβόρα μούτρα που αρπάζουν, βρίζουν και πυροβολούν ζώα και ανθρώπους¹⁶⁵⁰». Στο μυθιστόρημα *Καινούργιοι Άνθρωποι* οι

¹⁶⁴⁵ Καλλίτση Μ., *Η εικόνα του Γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Επιβλέπουσα: Καστρινάκη Α., Παν/μιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2007, σ. 10-12.

¹⁶⁴⁶ Αξιώτη Μ., «Ο χαφιάς, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 102

¹⁶⁴⁷ Ρεντής Δ., *Τα δύο Τάγματα*, ό. π., σ. 15

¹⁶⁴⁸ Ό. π., σ. 84

¹⁶⁴⁹ Αξιώτη Μ., «Το τριώροφο του κυρίου υπουργού», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 157-183

¹⁶⁵⁰ Τσώη Έ., «Οι Δικοί μας», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 245-259 (248)

μαχητές του ΔΣΕ νιώθουν «σιχασιά για το χαφίε που παρακαλεί γονατιστός και γι' αυτούς που κάνουν τον παλικαρά σε δεμένους¹⁶⁵¹».

Το πρόσωπο του σκληρού βασανιστή στον *Μαέστρο* του Μενέλαου Λουντέμη είναι λασπένιο, η μορφή του αλλά και οι αντιδράσεις του ζωώδεις και αποκρουστικές. «Οι μασέλες του ανεβοκατέβαιναν σαν μύλος ρυζιού κι έλιωναν τα κρέατα γενναία. Ήταν καλοθρεμμένος και γερός σαν σαρκοβόρο¹⁶⁵²». Η απομόνωση παραλληλίζεται με τον Άδη. Ένας τόπος χωρίς φως «όπου μόνο οι αληθινοί μάρτυρες και μόνο οι αληθινοί δῆμιοι κατέβηκαν¹⁶⁵³».

Οι αρνητικοί χαρακτήρες προέρχονται από τους πολιτικούς που νέμονται την εξουσία. Τα σχόλια για τις κυβερνητικές επιλογές και τα πρόσωπα είναι έντονα καυστικές. Οι πολίτες δεν εμπιστεύονται την κυβέρνηση και τη θεωρούν δοτή¹⁶⁵⁴. Η εχθρική πολιτική και η αναληψία των κυβερνήσεων της Ελλάδας απασχολεί επίσης τους πολιτικούς εξόριστους των *Λαϊκών Δημοκρατιών*, επειδή δυσχεραίνει την επανένωση των οικογενειών και τον επαναπατρισμό τους¹⁶⁵⁵.

Ο πρωθυπουργός - πρόκειται για τον Ν. Πλαστήρα¹⁶⁵⁶- στο ομώνυμο διήγημα της Αξιώτη αποτελεί ένα φαιδρό πρόσωπο με χοντροκομμένους τρόπους και ακαλαίσθητη εμφάνιση¹⁶⁵⁷. Στο διάλογό του με τον γραμματέα του η συγγραφέας επιδιώκει να συμπεριλάβει τα φλέγοντα προβλήματα της μεταπολεμικής Ελλάδας. Η εξυγίανση του συστήματος δικαιοσύνης, η υπεράσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, η διακοπή των διώξεων και η απόδοση αμνηστίας τίθενται από τον υφιστάμενό του ως σημαντικά αιτήματα. Όλα όμως κρίνονται από τον πολιτικό ως ανέφικτα και παρακάμπτονται. Για όλα τα αιτήματα ο πρωθυπουργός ουσιαστικά εφευρίσκει δικαιολογίες επιθυμώντας να στηρίξει τις δικές του επιλογές. Οι διώξεις που κορυφώθηκαν το 1947 εξυπηρετούν την επικράτηση της ομαλότητας και της

¹⁶⁵¹ Γρίβας Γ. ό. π., σ. 78

¹⁶⁵² Λουντέμη Μ., «Ο μαέστρος», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π. σ. 73-80

¹⁶⁵³ Ό. π., σ. 73-80

¹⁶⁵⁴ Αξιώτη Μ., «Ο χαφίης, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 99-111

¹⁶⁵⁵ Χατζής Δ., «Οδηγίες για την αλληλογραφία», *Λαϊκός Αγώνας, Χρόνος*, Αρ. Φύλλου 56, 17-6-1951, 36, στο: *Γουλιανδρής Ν., Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, σ. 354-355

¹⁶⁵⁶ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\12\189

¹⁶⁵⁷ Αξιώτη Μ., «Ο πρωθυπουργός», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 196-215

επίπλαστης ηρεμίας που ευαγγελίζεται το καθεστώς. Επιπλέον οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνευση και την επίλυση των διαφορών δεν είναι εφικτές και υπαγορεύονται άνωθεν, δηλαδή από τις *ΗΠΑ*. Το γεγονός ότι αποτελούσαν προεκλογικές υποσχέσεις δε φαίνεται να τον απασχολεί ή να τον μεταπείθει. Η αναβάθμιση της παιδείας και η περίθαλψη των παιδιών, που έμειναν ορφανά είναι βέβαιος ότι δεν χρηματοδοτούνται από την Αμερική, επομένως σχετικές προτάσεις απορρίπτονται. Καμία μέριμνα δεν προβλέπεται για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος. Η περιγραφή της αύξησης των αυτοκτονιών για οικονομικούς λόγους τον αφήνει αδιάφορο στη συζήτηση. Επίσης το γεγονός ότι εκλείπει οποιοσδήποτε οικονομικός σχεδιασμός από μέρους του για την άνοδο της οικονομίας φανερώνει την αναλγησία του αναφορικά με το ζήτημα αυτό¹⁶⁵⁸.

Ο πρωθυπουργός στο ομώνυμο διήγημα της Μέλπως Αξιώτη δεν κατονομάζεται και δεν παρελαύνουν συχνά στα πεζογραφήματα της υπερορίας επώνυμα και γνωστά πρόσωπα της εποχής. Ωστόσο υπάρχει μια αναφορά στον Κων/νο Τσάτσο, νομικό και καθηγητή, ο οποίος ως υπουργός Δικαιοσύνης είχε εγκρίνει την ταχεία αποπεράτωση της Γυάρου, *έργο αθάνατο για τον ελληνισμό*, όπως συμπληρώνει ειρωνικά η Αξιώτη. Επί της πρωθυπουργίας του, ως υπουργού της κυβέρνησης Πλαστήρα όχι μόνο δεν καταργείται η Γυάρος, αλλά δίνεται η διαταγή για συνέχιση και αποπεράτωση των κτηρίων. Το Μάη του 1950 εγκρίνεται κονδύλι τεσσάρων δισεκατομμυρίων σε μια εποχή οικονομικής λιτότητας και πενιχρών δαπανών για τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων και την ανοικοδόμηση της υπαίθρου¹⁶⁵⁹.

Στο μυθιστόρημα *Παραπόταμοι* με αρνητικές αναφορές και χλευαστικό περιεχόμενο παρακολουθούμε την περιγραφή του βασιλιά Γεωργίου ως «*ισόθεου και ελέω θεού*». Είναι εμφανής ταυτόχρονα η απέχθεια των ανθρώπων στο πρόσωπό του. Στηλιτεύεται η αντίληψη του βασιλιά να βλέπει τον τόπο τους σαν «*κληρονομικό φέουδο*» και η αξίωσή του να χτίσει παλάτι «*στην πολυβασανισμένη Κρήτη που της λείπουν τα σχολεία και τα νοσοκομεία*¹⁶⁶⁰». Επικρίνεται η πολυτέλεια της ζωής της βασιλικής οικογένειας και οι οικονομικές καταχρήσεις, καθώς και η αδράνεια τους -

¹⁶⁵⁸ Ο. π., σ. 196-215

¹⁶⁵⁹ Γιούρα. *Ματωμένη Βίβλος*, ό. π., σ. 194

¹⁶⁶⁰ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 79

τεμπελχανάδες τους αποκαλεί¹⁶⁶¹. «Ο πατέρας ξέρω γω πλερώνει για το παιδί κι όχι το πεινασμένο παιδί για τον χορτάτο πατέρα...¹⁶⁶²».

Οι υποτακτικοί του στήνουν για ώρες πεινασμένα και ταλαιπωρημένα παιδιά με κατάλληλα ρούχα, για να προϋπαντήσουν το βασιλόπουλο. Τα απειλούν να τα ξυλοφορτώσουν, αν βγουν από τη γραμμή¹⁶⁶³. Τέλος, η αποδοκιμασία είναι καθολική, καθώς παρακολουθούμε τις οικογένειες της Κρήτης να γιορτάζουν με σημαιοστολισμούς, παρελάσεις, πανηγυρικούς λόγους και γλέντια την απελευθέρωση του νησιού από το βασιλιά μετά από 250 χρόνια¹⁶⁶⁴.

Οι αρνητικοί χαρακτήρες προέρχονται συχνά και από το χώρο των απλών πολιτικών. Στο *Πατέρας και γιος* συναντάμε, έναν τέτοιο χαρακτήρα, τον βουλευτή, που έχει υποσχεθεί κουμπαριά για ψηφοθηρικούς λόγους, στον κυρ Στέφο, έναν απλό πολίτευτή, αλλά υπεκφεύγει. Ο τελευταίος, επειδή τον εμπιστεύεται απόλυτα, αφήνει το παιδί του αβάφτιστο ως τα τρία του χρόνια. Ο βουλευτής καταφθάνει στο χωριό με στρατιώτες και χωροφύλακες, για να στρατολογήσουν βίαια τους χωριανούς κατά των ανταρτών. Ο αφελής πατέρας αντιλαμβάνεται τελικά και με δυσκολία ότι ο κουμπάρος και η παρέα του τον κοροϊδεύουν. Στη συνέχεια μάλιστα του φέρθηκαν με αγένεια και βανανυσότητα¹⁶⁶⁵.

Με αρνητικό τρόπο αντιμετωπίζεται και ο Τύπος. Καμία εμπιστοσύνη δεν υπάρχει και απαξιώνεται εντελώς ο ρόλος του, εφόσον είναι κατευθυνόμενος. Ο ίδιος ο εφημεριδοπώλης σε διήγημα της Αξιώτη αποτρέπει μια γυναίκα να αγοράσει την εφημερίδα. «*Μην την παίρνεις καημένη την παλιοφυλλάδα, καλά κάνεις... Πα να πετύχω κανένα τομάρι, για να του την πασάρω... ίσα – ίσα που να βγαίνει κείνη η μπουκιά το ψωμί*. Αλλά και η γυναίκα *τα θεωρεί άχρηστα ετούτα τα παλιόφυλλα*¹⁶⁶⁶».

Ο χαρακτηρισμός επαναλαμβάνεται και σε άλλες περιπτώσεις¹⁶⁶⁷.

¹⁶⁶¹ Ο. π., σ. 233

¹⁶⁶² Ο. π., σ. 97-98

¹⁶⁶³ Ο. π., σ. 70-71

¹⁶⁶⁴ Ο. π., σ. 81-93, 107. Μονόγραμμα Έλλη Αλεξίου, <https://webtv.ert.gr/category/ert2/monogramma/>

¹⁶⁶⁵ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Πατέρας και γιος», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 49-76

¹⁶⁶⁶ Αξιώτη Μ., «Ο χαφίης, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π. σ. 113-114

¹⁶⁶⁷ Αξιώτη Μέλπω, «Η αποστάτισσα», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

Το πρωί περνούσε ο εφημεριδοπώλης και τους άφηνε την «Καθημερινή» απόξω απ' την κάμαρα. Ήτανε ένα εύκολο μέσο να μην τους μυριστεί η σπιτινοικουρά.

-Η πολύτιμη δραχμούλα μας, έλεγε η Λένα, συμμαζεύοντας τηνε από χάμου, να πηγαίνει σ' αυτό το παλιόφυλλο....¹⁶⁶⁸

Στον αντίποδα των εξιδανικευμένων μορφών της Αντίστασης περιγράφονται και οι αρνητικοί χαρακτήρες που εποφθαλμιούν τις περιουσίες όσων μάχονται για την απελευθέρωση¹⁶⁶⁹. Στο διήγημα *Θωμάς Μπαρούτας* του Αλέξη Πάρνη μέλη της οργάνωσης *Χ* απειλούν τους ανθρώπους ότι αν δε γραφτούν στην οργάνωση θα κάψουνε τα σπίτια τους. Δείχνουν όμως δειλία και κρύβονται ανάμεσα στον κόσμο. Παρουσιάζονται αδύναμοι και αξιολύπητοι. «*Ο χίτης κιτρινιάρης και σκυφτός, ήρθε και ξέρασε μπροστά στον Μπαρούτα¹⁶⁷⁰*». Μ' αυτόν τον τρόπο εκφράζεται η αγωνία των λογοτεχνών για τη ζωή και το βιος τους, που άφησαν και για την πατρίδα που νοσταλγούν.

Υπάρχουν όμως και άλλοι φορείς εξουσίας που βάζουν προσκόμματα και δημιουργούν προβλήματα, όπως για παράδειγμα στον ήρωα του μυθιστορήματος *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση. Ο συγγραφέας συμμετείχε στον *Λογοτεχνικό Κύκλο* ως κριτής και επικεφαλής χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχε ιδιαίτερη μεταχείριση μεταξύ των λογοτεχνών. «*Τα πρόσωπα και τα γεγονότα είναι πραγματικά...*» σύμφωνα με υποσημείωση του συγγραφέα. Στη βιβλιοκρισία της Έλλης Αλεξίου σχετικά με το βιβλίο ο Μπόσης χαρακτηρίζεται μεγάλος τεχνίτης στις περιγραφές της φύσης. Θεωρείται επίσης ότι παρουσιάζει τα γεγονότα περισσότερο εύγλωττα απ' ότι χρειάζεται. Σύμφωνα με την κρίση της Αλεξίου «*οι εκπροσωπευτικοί τύποι της αντίδρασης αμιλλούνται σε χυδαιότητα, σκληρότητα, αρπακτικότητα, πλεονεξία, κτηνωδία, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, που καταντούνε απίθανοι. Οι τύποι αυτοί είναι σίγουρα αληθινοί, «πραγματικά πρόσωπα»*». Η απόδοση των αρνητικών αυτών χαρακτήρων είναι τόσο πιστή, ώστε κατά τη συγγραφέα κρίνεται προβληματική. «*Με το σ. Μπόση συμβαίνει τούτο το οξύμωρο. Μένοντας δεμένος στην αλήθεια, συχνά δε γίνεται πιστευτός*». Το σχόλιο αυτό έχει σημασία, καθώς το φαινόμενο αυτό παραλληλίζεται με τα γεγονότα της επικαιρότητας, τα οποία είναι τόσο σκληρά και απίθανα, ώστε οι άνθρωποι δυσπιστούν μπροστά στην τρομακτική τους αλήθεια¹⁶⁷¹. Η

¹⁶⁶⁸ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ.169

¹⁶⁶⁹ Παπαπερικλής Ν., «Παπαλεβέντενα», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 26-27

¹⁶⁷⁰ Πάρνης Α., «Θωμάς Μπαρούτας», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 31,33

¹⁶⁷¹ *ΑΣΚΙ*, κ. 240, Φ13\2\191

ύπαρξη επίσης πλήθους ηρώων και η προσπάθεια του συγγραφέα να «πει πολλά» επικρίνονται από βιβλιοκρισία του *Νέου Κόσμου*, εφόσον εκφράζουν αλληλοσυγκρουόμενα αισθήματα, επιδιώξεις και ιδέες. Ωστόσο γενικά το έργο θεωρείται ότι δικαιώνει τον αγώνα της Αριστεράς και του ΔΣΕ¹⁶⁷².

Ο μικρός Αντώνης λοιπόν τρώει ξύλο από το δάσκαλό του, γιατί βρίζει τον γιο του προέδρου, που τον ξεγέλασε και δεν του έδωσε ένα μολύβι, όπως είχαν συμφωνήσει ως ανταμοιβή, επειδή του έλυσε τα προβλήματα. Δεν του έδωσε ένα μολύβι, που το χρειαζόταν άμεσα, αφού η μάνα του δεν είχε να του πάρει. Τρώει ξύλο και γιατί μίλησε άπρεπα στον παπά, που του έδωσε μόνο ένα αντίδωρο και όχι λειτουργιά, όπως συμφώνησαν, όταν τον βοήθησε στην εκκλησία. Στη διάρκεια του αγώνα για την επιβίωση παίρνει λοιπόν το βάπτισμα του πυρρός στη βίαη καταστολή και μ' αυτή τη μέθοδο γίνονται άμεσα οι παραλληλισμοί με τις διώξεις που αντιμετωπίζουν οι πολιτικοί σύντροφοι, που ζουν στην Ελλάδα.

Το τρίπτυχο πρόεδρος – παπάς και δάσκαλος βρίσκονται στο στόχαστρο και επικρίνονται σθεναρά στο καφενείο του χωριού από τον νεαρό Αλέξη Μπαλάφα, ο οποίος εκτός από το περίπλοκο οικογενειακό περιβάλλον προέρχεται από γύφτικη γενιά, επομένως έχει ν' αντιπαλέψει ηθικές και φυλετικές νόρμες. Η σύγκρουση για το χωριουδάκι των Αγράφων, που δεν κατονομάζεται, ήταν σωστή επανάσταση. Αυτό συμβαίνει γιατί οι εκπρόσωποι της εξουσίας, αν και οι ίδιοι βρίσκονται μπερδεμένοι σε παράνομες και ανομολόγητες ερωτικές ιστορίες, που όλο το χωριό γνωρίζει, λογίζονται προστάτες της ηθικής, της ψυχής και του πολιτισμού στέλνοντας τη μάνα του Μπαλάφα στα δικαστήρια και τον πατέρα του Αντώνη στη φυλακή. Σπέρνουν επίσης τη διχόνοια μεταξύ των κατοίκων προωθώντας τα προσωπικά τους οικονομικά συμφέροντα, αφού είναι τοκογλύφοι και караδοκούν, για να εκμεταλλευτούν την ανέχεια των άλλων. Οι απειλές μάλιστα που δέχεται ο Αλέξης είναι εκπορευόμενες από αντικομμουνιστική και συντηρητική νοοτροπία. Ο χαρακτηρισμός που συχνότερα του απευθύνεται είναι ότι είναι «αναρχικός» και η αναζήτηση του χωροφύλακα, για να τον συνετίσει, υπαινίσσεται την πολιτική τοποθέτηση των κατηγορών του¹⁶⁷³.

Η τελευταία σύγκρουση με την εξουσία για τον Αντώνη, πριν περάσει στην πολεμική αντιπαράθεση στον Γράμμο είναι με ένα μέλος της οικογένειάς του. Τον

¹⁶⁷² «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 67-72

¹⁶⁷³ Ο. π., σ. 24-28

βλέπουμε να πρέπει να αντιμετωπίσει τον εύρωστο οικονομικά θείο του, που τον φιλοξενεί στην πόλη και θα μπορούσε να βοηθήσει τον νεαρό στο ξεκίνημα της ενήλικης ζωής του. Ο Θανάσης Πάντος ένα πρόσωπο χωρίς στρατιωτικό αξίωμα ή πολιτική ανάμειξη, απέκτησε πλούτο, επειδή παντρεύτηκε την κόρη του ιδιοκτήτη, στον οποίο δούλευε. Ευχαριστημένος από την καινούργια, άνετη ζωή του, ξεχνά πρώτα την κοινωνική του προέλευση και κατόπιν τις υποσχέσεις του στους συναδέλφους του για συμμετοχή στα κέρδη. Δεν δέχεται την κριτική των παλιών συνεργατών του και τους διώχνει, όταν τον επικρίνουν για τις ατασθαλίες και για το ξεπούλημά του στο γάμο του. Παρουσιάζεται να αποζητά «*παρτίδες με αριστοκράτες*», που δεν τον αποδέχονται και τον υποτιμούν. Στην παρούσα φάση ο ανιψιός αρνείται ν' ανοίξει το μαγαζί και υπερασπίζεται τους εργάτες που απεργούν. Συγκρούεται λοιπόν με τον στρατιωτικό ξάδελφο του σε μια πολιτική κουβέντα, στην οποία ο τελευταίος κάνει αντισοβιετικά και φιλοναζιστικά σχόλια χωρίς να έχει σοβαρά επιχειρήματα. Επιπλέον το αξιακό σύστημα της συνομιλικής του κοπέλας, που τον βλέπει ερωτικά, καταδεικνύεται σαθρό και συγκρίνεται αντιθετικά με τον ιδανικό χαρακτήρα του ήρωα της ιστορίας¹⁶⁷⁴.

Το μυθιστόρημα του Δήμου Ρεντή «Τα δύο Τάγματα» μας δίνει τη σπάνια ευκαιρία να προσεγγίσουμε τον τρόπο που αποτυπώνονται όχι οι *σύντροφοι* αλλά οι *αντίπαλοι* των συγγραφέων.

Μία παράμετρος που οφείλουμε να σταθμίσουμε είναι ο τραυματικός χαρακτήρας της εμφυλιοπολεμικής θεματολογίας. Η διαχείριση τέτοιου είδους γεγονότων μπορεί να γίνει μέσω της συνεχούς επιστροφής σ' αυτά σε μια προσπάθεια του ανθρώπου να διαχειριστεί το τραύμα, να πενήσει και τελικά να λυτρωθεί. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις επιστρατεύεται ο μηχανισμός της απόθησης¹⁶⁷⁵. Παρατηρούμε δηλαδή ότι η λήθη αφορά πρωτίστως τα τραυματικά γεγονότα¹⁶⁷⁶.

Αναγνωρίζουμε λοιπόν τη λανθάνουσα μνήμη «που περνά στους ζωντανούς πόρους της κοινωνίας» και ενυπάρχει πάντα σιωπηλά μέσα της. Δεν είναι λίγες οι φορές

¹⁶⁷⁴ Ο. π., σ. 38

¹⁶⁷⁵ Ricoeur P., *Memory, History, Forgetting*, Chicago and London, University of Chicago Press, 2004, σ. 131-133

¹⁶⁷⁶ Φλάισερ Χ., *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στην παγκόσμια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2008, σ. 58

που εκρηκτικά ιστορικά συμβάντα δεν είναι δυνατόν να ανασυντεθούν στη μνήμη των προσώπων που τα βίωσαν. Όταν πρόκειται για καταγραφή οδυνηρών εμπειριών, οι αφηγήσεις εκφράζονται δύσκολα ή καθόλου¹⁶⁷⁷, επειδή συχνά ισχύουν απαγορεύσεις και περιορισμοί λογοκρισίας και δεν υφίσταται η συλλογική επεξεργασία τους¹⁶⁷⁸.

Ωστόσο είμαστε καταδικασμένοι να θυμόμαστε και να ξεχνάμε, γιατί άνθρωποι χωρίς μνήμη δεν υπάρχουν¹⁶⁷⁹. Καθοριστικής σημασία -όπως εξηγήσαμε- για τη διαχείριση των τραυματικών γεγονότων, που έζησε μια κοινωνική ομάδα είναι η διαμόρφωση μιας αντίστοιχης αφήγησης τους, η οποία θα εμποδίσει τα άτομα να εγκλωβιστούν στην οδυνηρή πραγματικότητα του παρελθόντος. Το τραύμα λειτουργεί συνεκτικά και συσπειρώνει τις κοινωνικές ομάδες εξασφαλίζοντάς τους εσωτερική συνοχή. Παράλληλα καλλιεργείται ένα κλίμα έντασης και οδύνης, που διαπερνά τις ζωές των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, αλλά κυρίως μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και αποτυπώνεται στις μεταγενέστερες αφηγήσεις.

Μ' αυτόν τον τρόπο οι άνθρωποι ζουν στη βαριά σκιά ενός παρελθόντος, του οποίου άλλα στοιχεία υπήρξαν και άλλα κατασκευάστηκαν. Διαμορφώνεται δηλαδή μια *κουλτούρα τρομοκρατίας*, που έχει ονομαστεί και *πολιτική της οδύνης* (politics of suffering) εστιάζοντας στο τραύμα των ημετέρων και ομοϊδεατών, ενώ αγνοεί το τραύμα των αντιπάλων¹⁶⁸⁰. Όπως γίνεται αντιληπτό μια τέτοιου είδους προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων υψώνει τα τείχη των διαφορών μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και δυσχεραίνει την συμφιλίωση τους. Για παράδειγμα διαπιστώνουμε ότι στις προσωπικές καταγραφές της ιστορίας, ενώ είναι συχνή και προφανής η αυτό-αναπαράσταση των προσώπων ως θυμάτων, λείπει όμως η οπτική γωνία των θυτών, η οποία δεν έχει μελετηθεί αρκετά.

¹⁶⁷⁷ Sarafis E., *Occupation, resistance and white terror in two Greek villages: The local origins of Civil War*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, University of Sussex, 2005, p. 17-20, 192-194. Mazower M., *Όσα δεν είπες*, Άγρα, Αθήνα, 2017, σ. 13-24

¹⁶⁷⁸ Αποστολίδου Β., «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό. π., σ. 113-127

¹⁶⁷⁹ Ελεφάντης Α., «Μας πήραν την Αθήνα», ό. π., σ. 19-51

¹⁶⁸⁰ Dawson G., "Trauma, Memory, Politics: The Iris Troubles", στο: Kim Lacey Rogers, *Trauma and Life Stories*, International Perspectives, London & New York, Routledge Studies in Memory and Narrative, 1999, p. 180-204

Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας, ενώ αναγνωρίζεται το προσωπικό τραύμα, αγνοείται το *τραύμα του αντιπάλου*¹⁶⁸¹. Η Βενετία Αποστολίδου καταγράφει ως πρώτο παράδειγμα λογοτεχνικού κειμένου, που αναγνωρίζει το τραύμα του Άλλου, το διήγημα του Δημήτρη Χατζή, *Ανυπεράπιστοι*, που δημοσιεύεται το 1965 στην *Επιθεώρηση Τέχνης*¹⁶⁸². Το γνωστό κείμενο του Χατζή αναφέρεται στη συνάντηση μιας αποκομμένης ομάδας ανταρτών του ΔΣΕ με μια διμοιρία του κυβερνητικού στρατού, επίσης αποκομμένης και χωρίς ασύρματο. Οι άντρες περνούν όλη τη νύχτα αγκαλιασμένοι, για να αποφύγουν το θανάσιμο κρύο της βουνοκορφής της Νιάλας στην οποία βρίσκεται η σκηνή τους. Το διήγημα, αν και ο συγγραφέας του κατάφερε να παρακάμψει τη λογοκρισία του *Λογοτεχνικού Κύκλου*¹⁶⁸³ δέχεται σκληρή κριτική από διανοούμενους σε συζήτηση που αναφέρεται στον Χατζή και πρώην μαχητές του ΔΣΕ, επειδή εξωραΐζει τους εχθρούς στο όνομα ενός κακώς εννοούμενου συμφιλιωτικού πνεύματος και περιγράφει με αρνητικό τρόπο τους κομμουνιστές αντάρτες¹⁶⁸⁴.

Στο μυθιστόρημα *Τα Δύο Τάγματα* του Δήμου Ρεντή ο συγγραφέας εκθέτει την προσωπικότητα των μελών του κυβερνητικού στρατού και παρουσιάζοντας τα αρνητικά χαρακτηριστικά του διαφαίνεται η προσπάθειά του να καταδείξει την ανωτερότητα του ΔΣΕ. Αναγνωρίζουμε βέβαια και την ανθρώπινη πλευρά τους, τους φόβους και τις αδυναμίες τους. Μ' αυτόν τον τρόπο καθίστανται τελικά περισσότερο συμπαθείς λογοτεχνικοί χαρακτήρες απ' όσο σε άλλα κείμενα της περιόδου. Ωστόσο ο Ρεντής, επειδή πραγματεύεται την ιστορία του Εμφύλιου από τη μεριά των κυβερνητικών, δεν μπορεί να μην εκφράσει την ιδεολογική του τοποθέτηση σχολιάζοντας επικριτικά και απαξιωτικά τόσο τους διοικητές, όσο και τους στρατιώτες.

Οι αρνητικοί ήρωες προέρχονται από διαφορετική ιεραρχία δηλαδή από αξιωματικούς αλλά και απλούς φαντάρους του *Εθνικού Στρατού*. Η επιλογή αυτή του συγγραφέα είναι στοχευμένη. Οι τελευταίοι δεν παλεύουν για τα δικαιώματά τους,

¹⁶⁸¹ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 72

¹⁶⁸² *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 119-120, Νοέμβρης—Δεκέμβρης 1964, σ. 559-570

¹⁶⁸³ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 116-117

¹⁶⁸⁴ Γουλανδρής Ν., *491 δελτία για το Δημήτρη Χατζή*, ό. π., σ. 298-299, 296-298

σωπαίνουν για χρόνια και περιγράφονται να μην τολμούν να κάνουν κάτι διαφορετικό εξαιτίας του φόβου που οι ίδιοι οι ομοϊδεάτες τους τους προξενούν¹⁶⁸⁵.

Οι φαντάροι παρουσιάζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σε διαφορετικά σημεία. Είναι αναποφάσιστοι και αδρανείς αλλά και απόλυτα εξαρτημένοι από τους ανώτερους τους. Ποτέ δεν αναλαμβάνουν πρωτοβουλία και αυτό ακριβώς επιβραβεύεται από τους υπεύθυνούς τους. Ποτέ δε δρουν χωρίς διαταγή.

*Φάτε, κοιμηθείτε, γελάστε, κλάψτε, σκοτωθείτε. Καλός φαντάρος λογίζεται κείνος που κρούει τα τακούνια του στην κάθε διαταγή π' αρχινάει απ' το εγερτήριο και τελειώνει στο σιωπητήριο, το πρόσκαιρο και το αιώνιο!...*¹⁶⁸⁶.

Δεν εκφράζουν σαφή πολιτική θέση και συγχρόνως στερούνται οράματος. Οι χαρακτηρισμοί που τους αποδίδονται τους ταυτίζουν με ζώα, για να καταδειχθεί πως κατευθύνονται χωρίς λογική και προσωπική άποψη. «*Άλογα που βρήκαν μόνα τους κάποιο τρόπο να γλυτώσουν από την πείνα και ελευθερώθηκαν*».

Η καταπίεση των φαντάρων επεκτείνεται και στον ελεύθερο χρόνο τους. Ο Κωστής, φαντάρος του ΕΣ γράφει φανερά, γιατί απαγορεύεται η χρήση ημερολογίου και δέχεται επιπλήξεις. Ένας φίλος του μουντουρίζει: *Δεν είναι γιατί απαγορεύεται να γράφεις....Απαγορεύεται να σκέφτεσαι*. Ο φαντάρος αποφασίζει να κάψει το ημερολόγιό του και η λέξη *ΝΙΚΗ* χάνεται στις φλόγες¹⁶⁸⁷. Μ' αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας, που ανήκει στην ηττημένη παράταξη δικαιώνεται μέσω της εικόνας αυτής, που ο ίδιος κατασκευάζει.

Με χλευαστικούς χαρακτηρισμούς ο συγγραφέας επικεντρώνεται στην απάθεια και την αβουλία την οποία επιθυμεί να τους καταλογίσει. «*Θαρρείς, πως κάποιο αόρατο χέρι γυρνάει ένα τεράστιο σιδερένιο μαγκάνι και μας ανεβάζει, για να μας αδειάσει στην κορφή. Το καθήκον που νιώθει ένας κουβάς δεμένος στη σκοουριασμένη αλυσίδα του μαγκανοπήγαδου*¹⁶⁸⁸». Σε άλλο σημείο ένας φαντάρος μοιάζει να μην αντιλαμβάνεται τη νίκη του ΕΣ. *Χτυπά τα χέρια του σαν «άθυρμα*», σαν θεατής που δεν πρόσεξε από υποχρέωση, επειδή το κάνουν και οι άλλοι, από συνήθειο¹⁶⁸⁹.

¹⁶⁸⁵ Ρεντής Δ., *Τα δύο Τάγματα*, ό. π., σ. 46

¹⁶⁸⁶ Ο. π. σ. 31

¹⁶⁸⁷ Ο. π. σ. 30

¹⁶⁸⁸ Ο. π. σ. 12

¹⁶⁸⁹ Ο. π. σ. 14

Είναι αξιοπρόσεκτο επίσης το γεγονός ότι και ο λοχαγός στα *Δύο Τάγματα* παρουσιάζεται με δύο πλευρές και δύο ειδών χαρακτηριστικά. Από τη μία δεν έχει ενδοιασμούς ηθικής και εκμεταλλεύεται τους υφιστάμενούς του. «*Απαιτεί πίστην και καρτερίαν για να συντρίψει τους εξωτερικούς εχθρούς*». Είναι προσκολλημένος στην ύλη και το ποτό, κάτι που συμβαίνει επίσης με όλους τους αξιωματικούς, οι οποίοι «*ζαβλακωμένοι απ' το πιοτί με θριαμβικό ύφος τσακίζονται να κρατήσουν το ρυθμό μια στο χειροκρότημα, μια στο λόξιγκα*¹⁶⁹⁰». Οι αποφάσεις του, άμεσες και παρορμητικές οδηγούν στο θάνατο ακόμα και τραυματίες. Δε διστάζει να σκοτώσει εν ψυχρώ τους χτυπημένους αντάρτες. «*Οι λεροί επίδεσμοι ανέμισαν – όχι, δε μοιάζουν με νικημένες σημαίες!... Μια μακριά ριπή (από τον λοχαγό) λάβωσε τα φτερά του τραγουδιού*». Επίσης ευθύνεται για το χαμό άμαχων πληθυσμών, αφού ο ίδιος αποφασίζει ότι όλοι είναι εχθροί και πρέπει να γκρεμιστούν στη χαράδρα¹⁶⁹¹.

Από την άλλη όπως για τους απλούς φαντάρους έτσι και για τους ανώτερους χρειάζεται να αποδοθεί και η ανθρώπινη πλευρά τους. «*Το βράδυ ακούει ένα λυγμό του διοικητή*». Απογοητευμένος από τον εαυτό του, από τις τύψεις, που του γεννούν οι πράξεις του «*κλαίει με το κεφάλι χωμένο στις παλάμες*¹⁶⁹²».

Τέλος, γενικά στα κείμενα της υπερορίας οι θεματοφύλακες της ασφάλειας και της τάξης επιλέγονται για να παρουσιαστούν με τα μελανότερα χρώματα, να περιγραφούν με ρεαλιστικές περιγραφές, ώστε να εκφραστεί το δριμύ κατηγορώ των λογοτεχνών για το διωγμό των ίδιων και των ομοϊδεατών τους.

Οι μεγάλοι συστήνουν στα παιδιά να βουβαίνονται μπροστά στους χωροφύλακες και να μην απαντάνε σε τίποτε¹⁶⁹³. *Αηδιασμένος φεύγει* ο Στελιανός-ήρωας στους *Παραπόταμους* της Έλλης Αλεξίου- από τη φυλακή παρά τις κολακείες και τις δικαιολογίες του αστυνόμου, που τον απολύει. «*Πάντα του σ' όλη του τη ζωή είχε σιχαθεί δύο πράγματα- τους χωροφύλακες και τα πασαλείμματα, τις γαλιφιές*¹⁶⁹⁴».

Στις δυνάμεις καταστολής που εκφοβίζουν και τρομοκρατούν ασκώντας βία ανήκουν και οι τρεις χωροφύλακες με τον ενωμοτάρχη στο διήγημα *Τα χελιδόνια του*

¹⁶⁹⁰Ο. π., σ. 19

¹⁶⁹¹Ο. π., σ.25

¹⁶⁹²Ο. π. σ. 27-29

¹⁶⁹³ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., 1978, σ. 75

¹⁶⁹⁴Ο. π., σ. 83-84

Αλέξη Πάρνη. Η σκληρότητα τους εκτονώνεται σ' ένα μικρό παιδί που το χτυπούν συστηματικά, όποτε μεθούν. Η χρήση αλκοόλ και ουσιών από πρόσωπα που ενεργούν με βιαιότητα αποτελεί κοινό τόπο σε κείμενα της περιόδου που εξετάζουμε, για να καταδείξει την ιδιοσυγκρασία τους και να τους τοποθετήσει αξιολογικά σε κατώτερο επίπεδο, εφόσον συμπεριφέρονται χωρίς την επίδραση της λογικής αλλά ως ενεργούμενα¹⁶⁹⁵. Τη δικαιοσύνη αποδίδουν οι αντάρτες, οι οποίοι σκοτώνουν τους δράστες τιμώνοντας τους προφανώς για τη συνολική τους παρουσία και δράση στην περιοχή. Χρησιμοποιώντας ο Πάρνης το μανιχαϊστικό εργαλείο των καλών ανταρτών, που σώζουν από τους κακούς χωροφύλακες αυτοδικώντας, καταθέτει ένα διήγημα χαρακτηριστικό της πόλωσης και της έντασης των χρόνων αυτών¹⁶⁹⁶.

Στο διήγημα του Γιάννη Αγγέλου *Οργισμένη γης* οι χωροφύλακες συνεργάζονται με τους ανθρώπους του ιδιοκτήτη που καταφθάνουν με απειλητικές διαθέσεις για τους χωριάτες που διεκδικούν τα δικαιώματά τους. «*Χτυπάνε, φοβερίζουν, πετάνε έπιπλα ή δέρνουν. Έχουν φέρει μαζί και δύο πληρωμένους παλικαράδες*». Η αυταρχική και βάρβαρη συμπεριφορά τους αποδίδεται στην έλλειψη μνήμης και την αδυναμία τους να αντιληφθούν την ομοιότητα της καταγωγής τους με αυτούς που κυνηγούν, «*κι αυτοί ξεχνούν πως είναι παιδιά νοικάρηδων*» (της γης). Η στολή και η θέση τους εξασφαλίζει εξουσία και το αίσθημα της επιβολής¹⁶⁹⁷.

Από την άλλη οι δεσμώτες, «*η φάρα των σταυρωτήδων των Προμηθέων*» κατά τον Βάσο Γεωργίου σκιαγραφείται ολοκάθαρα. Είναι οι χωροφύλακες και οι διοικητές των νησιών. Ο εκτοπισμός μιας 75χρονης με δυο φορές ημιπληγία, που ταξιδεύει κατάκοιτη το Δεκέμβρη αρκεί, για να χαρακτηριστούν «*κανίβαλοι*¹⁶⁹⁸». Ο ρόλος της αστυνομίας καταγράφεται ύπουλος και δόλιος στο νησί του Αη Στράτη στο μυθιστόρημα *Έτσι γίναν οι άνθρωποι*¹⁶⁹⁹. Ο αστυνόμος συνάπτει σχέσεις με τους αρχειοτροτοσκιστές, για να διασπάσει την ομάδα των εξόριστων. Δε φοβάται την τιμωρία αλλά κάνει έξυπνα τη δουλειά του. Καθυστερεί τα επιδόματα των εξόριστων και τα τοκίζει στους εμπόρους του χωριού. Κάνει λαθρεμπόριο στην Τουρκία παίρνοντας τη μισή ξυλεία των καραβιών διαδίδοντας ότι την υπόλοιπη την τράβηξε η

¹⁶⁹⁵ Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 118

¹⁶⁹⁶ Πάρνης Α., «Τα χελιδόνια», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 35-39

¹⁶⁹⁷ Αγγέλου Γ., «Οργισμένη γης», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 11

¹⁶⁹⁸ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι*, *Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 189

¹⁶⁹⁹ Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 285-286. Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, ό. π., σ. 29

θάλασσα. Ο νέος αστυνόμος Κουσκούσης δίνει υποσχέσεις και όρκους ότι δε θα τους παραδώσει στους Γερμανούς *«αλλά ουσιαστικά δουλεύει για τα νέα αφεντικά και θέλει τους κομμουνιστές για πεσκέσι»*. Δεν διστάζει να καταχραστεί τις προμήθειες ενός караβιού που φτάνει φέρνοντας τρόφιμα από τη Λήμνο, για να το αλαφρύνει και να το γεμίσει με εξόριστους. Στη συμπλοκή σκοτώνει πίσώπλατα τρεις¹⁷⁰⁰. Γι' αυτές του τις πράξεις μετατίθεται τιμητικά και τον αντικαθιστά ο Βουδικλάρης, ο οποίος τρώει επιδεικτικά με τις αρχές του νησιού, ενώ στους κομμουνιστές αρνείται να δώσει ψωμί, που ζήτησαν, τους μιλάει χυδαία και τους χτυπά. *«Ο αγώνας ενάντια στους Γερμανούς είναι αχώριστος από τον αγώνα στα όργανά τους, που από αντικομμουνιστική τύφλωση γίνονται βασιλικότεροι του βασιλέως και χιτλερικότεροι των χιτλερικών»*¹⁷⁰¹. Τέλος, ο νέος αστυνόμος, Ρεγκούτας επιβάλλει σοβαρές απαγορεύσεις και αποφασίζει να καταστρέψουν τις καλλιέργειες κόβοντας την παραγωγή από τη γη. Επιδεικνύει επίσης αστείρευτη βαναυσότητα και αδιαλλαξία στην περίοδο της μεγάλης πείνας¹⁷⁰².

Πολλές φορές στα κείμενα της υπερορίας καταγράφονται αναλυτικά οι τρόποι βασανισμού των ανθρώπων στις φυλακές. *«Συρμάτινοι βούρδουλες, καρφίτσες, τανάλιες, λαμπάδες, σιδερένιο στεφάνι, βγαλμένα νύχια»* χρησιμοποιούνται προοδευτικά και μεθοδικά, για να αποσπαστεί μια δήλωση μετανοίας ή για να ομολογήσουν την δράση και τους συνεργάτες τους χρησιμοποιούνται προοδευτικά και μεθοδικά¹⁷⁰³.

Οι σκληροί βασανιστές συχνά οπισθοχωρούν νικημένοι από τη θέληση των θυμάτων τους. Η επιβεβαίωση της ανωτερότητας των ηττημένων αναδεικνύεται σε ένα αξιόλογο εύρημα των λογοτεχνών, το οποίο αντιπαραβάλλεται στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της ματαίωσης. Δίνεται έμφαση στη στωικότητα και την αντοχή των βασανιζόμενων.

Αποκαλούνται ανήμερα *«θεριά που απογίνονται από το πιστό που τους αποκτηνώνει. Πίνουν ή από μοναξιά ή για να βασανίζουν με τρελό σαδισμό»*. Ο στρατοπεδάρχης στη Γαύδο είναι φοβερός πότης και οι χωροφύλακες παραβγαίνουν

¹⁷⁰⁰ Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, ό. π., σ. 14-15

¹⁷⁰¹ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 297

¹⁷⁰² Ο. π., σ. 245, 246, 260, 274, 278 280, 284-285

¹⁷⁰³ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 98

τον αρχηγό τους στο ποτό και την αιμοβορία¹⁷⁰⁴. Περιθώρια βελτίωσης και ανθρωπιάς δε τους αποδίδονται και οι αναφορές είναι απαξιωτικές. «*Το να ζητάς ανθρωπιά από χωροφύλακα είναι σαν να ζητάς ντροπή από τη μαϊμού*¹⁷⁰⁵».

Σαν θηρία περιγράφονται όλοι οι βασανιστές της Μακρονήσου στο *Δημήτρης Τατάκης* του Γ.Σ. που κουράζονται να χτυπούν όλους τους κρατούμενους με τα μπαμπού, να τους γδέρνουν με τις αρβύλες και να τους γκρεμίζουν από τους βράχους. Το ίδιο συμβαίνει με τον Δημήτρη Τατάκη στη Μακρόνησο, τον οποίο όμως αναγνωρίζουν για τη δύναμή του οι ίδιοι οι βασανιστές του, γιατί δεν μπορούν να τον κάνουν να λυγίσει¹⁷⁰⁶.

Η απόφαση του Δημήτρη Τατάκη να μην κάνει δήλωση μετανοίας στη Μακρόνησο πλαισιώνεται από την αποφθεγματική φράση «*Μέτρησε τη ζωή, μέτρησε το θάνατο – θα ζούσε, για να πεθάνει. Δε θα πέθαινε, για να ζήσει*». Η υπεράσπιση των ιδεών του και η περιφρούρηση των αξιών, που καθορίζουν τη ζωή του, εξασφαλίζουν για αυτόν τελικά τη ζωή και την ελευθερία.

Μετά από άγριο ξυλοδαρμό ο βασανιστής *σηκώνεται αφρισμένος. Πνίγεται. Τρέμει. Δε μπορεί πια να μη φωνάζει:*

-Τη μάνα μου να λέγανε, την πατρίδα μου να μου λέγανε, το θεό να μου λέγανε θα τους πρόδινα, για να γλυτώσω...

Φεύγει σκουντουφλώντας, με σκυμμένο το κεφάλι. Κι ο Τατάκης, ο καπετάνιος, καθώς είναι πεσμένος μπρούμητα στο σκληρό χώμα του Μακρονησιού, με τις πληγές και με τη χαρά της νίκης στο πρόσωπο, του φωνάζει ήρεμα.

*-Ψιτ. Το χάσες το στοίχημα*¹⁷⁰⁷.

Ο μαέστρος στο ομώνυμο διήγημα από τις *Βουρκαωμένες Μέρες* είναι ένας βασανιστής που προσπαθεί να κάνει έναν κρατούμενο να μιλήσει με όλα τα μέσα που ξέρει. Παρακολουθούμε βίαιες και απάνθρωπες σκηνές ταπείνωσης και βασανιστήρια πείνας, δίψας και πνιγμού. Αγωνίζεται να πείσει το θύμα του – απελπισμένος από τη

¹⁷⁰⁴ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 200, 217-218

¹⁷⁰⁵ Ο.π., 196

¹⁷⁰⁶ Γ.Σ., «*Δημήτρης Τατάκης*», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 86. Μπογιατζής Α. *Μακρονήσι, το βιβλίο που θα ήθελα ν' αφήσω*, ό. π., σ. 77

¹⁷⁰⁷ Ο. π., σ. 82- 87

χρήση όλων των μεθόδων- ότι δεν είναι σπουδαίο να υπογράψει: «Ένα τίποτα, μια τζίφρα. Τη σέρνεις και μπουζουριάζεις ως το βράδυ¹⁷⁰⁸».

Ο βασανιστής πιστεύει ότι θα τα καταφέρει σε δυο μέρες και όταν περνάνε πέντε παραδέχεται την ήττα του και φεύγει ταπεινωμένος ο ίδιος. Αποχωρεί μεθυσμένος, ζαρωμένος και σκυφτός. Δεν είναι πια ο φοβερός βασανιστής αλλά «ένα κλοτημένο ζαγάρι, μια θλιβερή κακόχυμη συμφορά». Πλέον νικήθηκε, ενώ από την άλλη ο βασανιζόμενος ματωμένος και εξαντλημένος περιγράφεται νικητής με μια «λωρίδα φωτός για διάδημα στη σκοτεινιά της απομόνωσης». Οι αντιθέσεις υπερβολικές και μεγεθυμένες απηχούν το αίσθημα της απογοήτευσης που ταλανίζει τους λογοτέχνες της υπερορίας για τις διώξεις της παράταξής τους και την ταπείνωση που βιώνουν μετά την εμφυλιοπολεμική ήττα.

Το χρονικό των 33^{ων} θανάτων στον Αη Στράτη¹⁷⁰⁹

Εσωκομματικές διαμάχες και εγκληματική αδιαφορία

Σε ένα πολύ οδυνηρό συμβάν στο τέλος του ελληνοϊταλικού και στη αρχή της γερμανικής κυριαρχίας που οδήγησε στο θάνατο από την πείνα τριάντα τρεις ανθρώπους στον Αη Στράτη¹⁷¹⁰ θα αποπειραθούμε να καταδείξουμε δύο σημαντικές παραμέτρους, οι οποίες αφορούν την ιστορία του ΚΚΕ και την αντιμετώπισή του από τις αρχές και την εξουσία. Αρχικά οι διαφωνούντες με το *Κόμμα* περιγράφονται να ενεργούν υποχθόνια και ωφελμιστικά, εξίσου όπως οι αντίπαλοι, οι αστυνόμοι και οι κυβερνητικοί¹⁷¹¹. Υπογραμμίζουμε ότι και η εσωκομματική αντιπαράθεση και η αδιαφορία των ιθυνόντων αντικατοπτρίζεται σε εξίσου αρνητικές μορφές ηρώων δίνοντας το σαφέστερο παράδειγμα αναλγησίας, σε ένα από τα ειδικότερα

¹⁷⁰⁸ Λουντέμη Μ., «Ο μαέστρος», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π., σ. 73-80

¹⁷⁰⁹ Το κείμενο «*Αη Στράτης*» του Κώστα Μπόση, που εκδόθηκε το 1947 καταγράφει την προσωπική μαρτυρία του συγγραφέα και δίνει κατατοπιστικές πληροφορίες. Επίσης το 1954 εκδίδεται το *Αη Στράτης*, με υλικό όπως: ονομαστικές καταστάσεις εξόριστων, νοσολογία, υπομνήματα και εκκλήσεις.

¹⁷¹⁰ Αβδούλος Σ., ό. π., σ.276-313. Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, ό. π., *Εφημερίδα των Συντακτών*, 9-10/2/2019, «Το λιώσιμο των «αμετανόητων»», Κωστόπουλος Τ. Νικολακάκης Γ. – Μανικάκης Β., *Αη Στράτης. Φωτογραφικά Ίχνη (1940-1970)*, ό. π., σ. 152-153, 195

¹⁷¹¹ Ο. π., σ. 9, 12, 10

εγκλήματα στα νησιά της εξορίας. Ταυτόχρονα τονίζεται ο παραλογισμός των ημερών και η τραγικότητά της ιστορικής πραγματικότητας.

Θα παρουσιάσουμε τα γεγονότα με σκοπό να καταδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας Βάσος Γεωργίου στο *Έτσι γίναν οι άνθρωποι – Γεια Χαρά* ενοχοποιεί για το συμβάν τόσο τους εξωτερικούς παράγοντες (διοίκηση- ντόπιους – εκκλησία), όσο και τους εσωτερικούς υπονομευτές της κατάστασης (συνεξόριστους – ομοϊδεάτες). Εξάλλου ο Β. Γεωργίου κάνει σαφές το ενδιαφέρον του να παρουσιάσει τα εσωκομματικά προβλήματα, όπως αποτυπώνονται στις σχέσεις μεταξύ εξόριστων και φυλακισμένων. Η προσπάθεια του αυτή εντοπίζεται και από τον Πέτρο Ρούσσο, ο οποίος γράφει τη βιβλιοκριτική σχετικά με το μυθιστόρημα *Γεια Χαρά. Έτσι γίναν οι άνθρωποι*, επισημαίνοντας τη διάθεση του συγγραφέα να μιλήσει για όλους αυτούς που δυσχεραίνουν την κατάσταση και που «κλονίζουν τον επαναστατικό αγώνα προωθώντας τις αιρετικές τους θέσεις υποκινούμενοι από την ίδια την εξουσία»¹⁷¹².

Συγχρόνως όμως τον επικρίνει επειδή κατά τη γνώμη του Ρούσου δεν υπηρετεί όπως θα έπρεπε τον *σοσιαλιστικό ρεαλισμό* και προτείνει μία σοβιετική πρακτική, να γίνεται προσυζήτηση του έργου σε στενό κύκλο, για να κατευθύνεται κατάλληλα ο συγγραφέας. Οι απόψεις του Π. Ρούσου θα πρέπει να ερμηνευθούν με βάση την κομματική του ιδιότητα και όχι επειδή έχουν τη βαρύτητα της λογοτεχνικής κριτικής. Πλημμελής τήρηση της κομματικής γραμμής του καταλογίζεται επίσης, επειδή πραγματεύτηκε με βιασύνη το θέμα των θανάτων στον Αη Στράτη και καταθέτει ένα κείμενο «*δυσανάλογα φτωχό ως προς τα δραματικά γεγονότα*»¹⁷¹³. Η τελευταία παρατήρηση δεν ανταποκρίνεται στη πραγματικότητα και θα μπορούσε να εξηγηθεί μόνο ως αβλεψία ή ίσως επειδή το απόσπασμα σχολιάζει αρνητικά το ρόλο των συντρόφων στην κομβική αυτή στιγμή, που απαιτεί σύνεση και συλλογική οργάνωση.

Ενώ μαίνεται ο πόλεμος με τους Ιταλούς πρέπει να αντιμετωπίσουν το ζήτημα του αποκλεισμού των τροφίμων. «*Κάτι πρέπει να σκεφτούν, κάτι να κάνουν να μην ψοφήσουν σαν τα ποντίκια στη φάκα*»¹⁷¹⁴. Η κομματική επιτροπή ισχυρίζεται ότι είναι ανάγκη να διπλασιάσουν την παραγωγή. Οι εξόριστοι όμως είναι εξαντλημένοι, γιατί

¹⁷¹² Ρούσος Π., «Πάνω σ' ένα μυθιστόρημα», *Νέος Κόσμος*, Ιούνιος 1951, σ. 62-64

¹⁷¹³ ό. π., σ. 62-64

¹⁷¹⁴ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι, Γεια Χαρά*, ό. π., σ. 255

τέσσερα χρόνια στη φυλακή και την εξορία υποσιτίζονται¹⁷¹⁵. Εβδομήντα εξόριστοι μεταφέρονται στη Μυτιλήνη, επειδή έκαναν στάση. Παρόλο που είναι δύσκολο, «πρέπει να στηριχτούν στον εαυτό τους», όπως επισημαίνεται στη σύσκεψη στελεχών. Ως λύση προτείνεται να κόψουν κάθε σχέση με αρχειοτροτσικιστές, αλλά να μην τους διαγράψουν, γιατί θα δημιουργήσουν αναστάτωση¹⁷¹⁶. Τους απευθύνονται άμεσες κατηγορίες και σοβαρές ευθύνες για δόλιες ενέργειες.

*Το χειμώνα του 1940 και ως την άνοιξη του 1941 αγρότες, εργάτες γης, υπάλληλοι παλεύουν με κάθε μέσο ν' αποσπάσουν από τη φύση κείνο που τους αρνείται ο άνθρωπος*¹⁷¹⁷. Πάλεμα με τη γης αποκαλείται. Η αστυνομία σ' αυτή τη συγκυρία δίνει ψεύτικες υποσχέσεις ότι δε θα τους παραδώσει στους Γερμανούς αλλά επιζητά το αντίθετο ως ένδειξη φιλίας και εν τέλει υποταγής στα νέα αφεντικά¹⁷¹⁸.

Όταν έρχεται ένα καϊκι με προορισμό τη Λήμνο ο αστυνόμος «βάζει στο χέρι το φορτίο, που θα γίνει χρυσάφι στη μαύρη αγορά,» και δεν ανεβάζει τους εξόριστους, για να φύγουν, όπως είχε υποσχεθεί. Κάποιοι εξόριστοι κάνουν επιδρομή στο πλοίο, ενώ την ίδια στιγμή κάποιοι άλλοι στέλνουν αντιπροσωπία για διαπραγματεύσεις. Στον πισωγύρισμά τους οι χωροφύλακες πυροβολούν εν ψυχρώ μετά από πρόσταγμα του διοικητή¹⁷¹⁹. Το αποτέλεσμα είναι τρεις νεκροί. Ξεσπούν αντιδράσεις από αρχειοτροτσικιστές, που αποδίδουν τις ευθύνες για τις τρεις δολοφονίες στο γραφείο της ομάδας και προτείνουν επαναστατικό δικαστήριο¹⁷²⁰.

Αργότερα οι εξόριστοι κάνουν συμφωνία για καλλιέργεια με τον ιερομόναχο Αμφιλόχιο, κατά την οποία ο εκπρόσωπος της εκκλησίας τούς εκμεταλλεύεται και τους εξαπατά¹⁷²¹. Η πρόταση το περίσσευμα της παραγωγής να σταλεί στις οικογένειες των εξόριστων ακολουθείται από λεκτικούς διαπληκτισμούς. Η έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ τους και η δυσκολία στην επικοινωνία, που εντείνεται από το διάχυτο αίσθημα καχυποψίας δεν ευνοούν την εξεύρεση αποτελεσματικών λύσεων. Οι ίδιοι οι εξόριστοι

¹⁷¹⁵ Φλούντζης Α., *Το Στρατόπεδο του Αη Στράτη*, 1950-1962», Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος, Αθήνα 1976, σ. 138

¹⁷¹⁶ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι*, ό. π., σ. 269, 273, 277

¹⁷¹⁷ Ο. π., σ. 257

¹⁷¹⁸ Ο. π., σ. 260

¹⁷¹⁹ Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, ό. π., σ. 14-15

¹⁷²⁰ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι*, ό. π., σ. 260-262

¹⁷²¹ Ο. π., σ. 265-266

δεν παίρνουν αποφάσεις επίσημα, κάνουν σπατάλες και παραμελούν τις υποχρεώσεις τους¹⁷²².

Κατόπιν ζητάνε ψωμί από τις αρχές του νησιού αλλά ο νέος αστυνόμος δεν τους δίνει¹⁷²³ και εκτοξεύει φονικές απειλές σε περίπτωση που θα γίνουν κλεψιές. Ταυτόχρονα προβαίνει σε ασφυκτικές απαγορεύσεις, που σχετίζονται με την φυτική και ζωική παραγωγή. Απαγορεύει τους λαχανόκηπους, τις κάθε είδους εργασίες των κομμουνιστών, τις μετακινήσεις εκτός διακοσίων μέτρων, την εκτροφή χοίρων και οποιαδήποτε συναλλαγή σε είδος ή χρήμα. Επειδή οι απαγορεύσεις αφορούν και τους γηγενείς, ακολουθούν ρεαλιστικές και συγκινητικές σκηνές, όπου οι ντόπιοι διώχνουν τους εξόριστους από τα σπίτια, που έμεναν. Πετάνε τα ρούχα τους στο δρόμο, εκδιώκουν ακόμα και φυματικούς και ως αντίποινα οι εξόριστοι ξεριζώνουν την παραγωγή¹⁷²⁴.

Στις 11 Γενάρη 1942 αποδεικνύεται ότι ο Βουδικλάρης, ο αστυνόμος του νησιού, ενήργησε αυθόρμητα αυστηρότατα προφασιζόμενος ανύπαρκτες προφορικές διαταγές και γι' αυτό οι θάνατοι φτάνουν τους τρεις ημερησίως¹⁷²⁵. Στις 27 Φλεβάρη του 1942 από τους 108 κρατούμενους της πολιορκίας έχουν πεθάνει οι 33 μαζί με αυτούς που δολοφονήθηκαν στη συμπλοκή.

Σ' αυτό το κεφάλαιο του μυθιστορήματος που αναφέρεται στο επίμαχο τραγικό γεγονός οι εκπρόσωποι της κυβερνητικής εξουσίας και οι «σύντροφοι» που διαχειρίζονται κάποιας μορφής εξουσία μεταξύ των εκτοπισμένων εξισώνονται. Αποδίδονται δηλαδή και στους δύο ευθύνες για σκόπιμες και στοχευμένες ενέργειες ή για εγκληματική αναλγησία. Ο συγγραφέας εναρμονίζεται στις κομματικές κατευθύνσεις για την αναζήτηση του εσωτερικού εχθρού, που δρα υπόγεια αλλά το ίδιο τελέσφορα με τους πολιτικούς αντιπάλους.

Τελικά το κόμμα φαίνεται να παραμένει κυρίαρχο και δυναμικό μέσα στη Κατοχή. Την άνοιξη του 1942 έρχονται δυο ναυτικοί σταλμένοι απ' το ΚΚΕ και την οργάνωση Μακεδονίας¹⁷²⁶. Η κατάληξη του βιβλίου δείχνει να μην αφορά μόνο τους

¹⁷²² Ο. π., σ. 269

¹⁷²³ Ο. π., σ. 276

¹⁷²⁴ Ο. π., σ. 284. Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, ό. π., σ. 29, 32, 62, 77

¹⁷²⁵ Γεωργίου Β., *Έτσι γίναν οι άνθρωποι*, ό. π., σ. 336-340

¹⁷²⁶ Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, ό. π., σ. 87

συντρόφους των εξόριστων στον Αη Στράτη και την γερμανική Κατοχή αλλά συγχρόνως τους πολιτικούς εξόριστους των *Ανατολικών χωρών* στο τέλος του Εμφύλιου, που δοκιμάζονται εκτοπισμένοι κι αυτοί μ' έναν άλλο τρόπο από ότι στην πατρίδα τους. Το βιβλίο τελειώνει μεταγγίζοντας ένα μήνυμα αισιοδοξίας τόσο για τους εκπατρισθέντες όσο και για τους καταβεβλημένους εξόριστους του Αη Στράτη.

*Τα κόκαλα δεν μπορούσαν να τα πάρουν μαζί τους. Μα πήραν μαζί τους αυτό που στους συντρόφους, που πέσανε ήταν της ψυχής τους ο θησαυρός, το πιο ακριβό κι αγαπημένο... Να 'σαι ως το θάνατο πιστός στον αγώνα για τις ομορφιές της ζωής και του λαού το δίκιο*¹⁷²⁷.

¹⁷²⁷ Ο. π., σ. 358

*Δεν ξέρεις τ' είναι παγωνιά, βράδια χωρίς φεγγάρι,
να μην γνωρίζεις ποια στιγμή ο πόνος θα σε πάρει...
Ποτάμι μέσα μου πικρό το αίμα της πληγής σου
Κι από το αίμα πιο πικρό στο στόμα το φιλί σου*¹⁷²⁸.

Κεφάλαιο 6

Μακρόνησος¹⁷²⁹

Η Μακρόνησος είναι ένα τόπος φορτισμένος λόγω των τραυματικών εμπειριών των κρατουμένων. Η εμβέλειά της όμως θεωρείται όχι μόνο εθνική αλλά και παγκόσμια. Η περίπτωση της Μακρονήσου κρίνεται ξεχωριστή αφενός λόγω του μεγάλου αριθμού εξόριστων. Η εκτίμηση μεταξύ 100.000 και 50.000 Μακρονησιωτών, αν και έχει μεγάλη απόκλιση δεν αφήνει περιθώρια σύγκρισης με άλλους τόπους εξορίας. Αφετέρου το εύρος των βασανισμών από άποψη έντασης και έκτασης και η ταύτιση της με τον πόνο στην πιο παράλογη και απάνθρωπη μορφή του, ξεχωρίζουν τη Μακρόνησο ως τον πιο ιδιότυπο εκτοπισμό κομμουνιστών¹⁷³⁰. Τέλος, έχει θεωρηθεί μια απεικόνιση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου χωρίς όμως νικητές και ηττημένους, εφόσον ακόμα και οι μαζικές δηλώσεις, αν και ανέκοψαν την πορεία της Αριστεράς,

¹⁷²⁸ Χριστοδούλου Δ., *Καημός*, τραγούδι σε μουσική Μ. Θεοδωράκη από το δίσκο *Πολιτεία Α'*, 1961

¹⁷²⁹ Ενδεικτική βιβλιογραφία σχετική με τη Μακρόνησο: Μάργαρης Ν., *Η ιστορία της Μακρονήσου*, ό. π., Καρανικόλα - Στεφανίδου Ε., *Στρατόπεδα γυναικών, Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αη Στράτης, 1948-1954*, Αλφειός, Αθήνα, 2006. Καλλιδώνης Π., *Μακρόνησος, ο «Γολγοθάς της δημοκρατίας»*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1964. Καλλιδώνης Π., *Η κόλαση της Μακρονήσου*, Αθήνα, 1991. Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις από το Μακρονήσι*, 1974. Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότης, 1984. Θεοδώρου Β., *Στρατόπεδα γυναικών*, Αθήνα, 1976. Φαρσακίδης Γ., *Τόποι εξορίας: Στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972: Μακρόνησος, Αη Στράτης, Γυάρος, Λέρος, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1994

¹⁷³⁰ Μπουρνάζος Σ., «Το «Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου». 1947-1950, στο: επιμ. Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ., *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 116-117

τελικά δεν την αναχαίτισαν. Αντίθετα κατέστησαν τη Μακρόνησο ορόσημο, το οποίο δυνάμωσε τους δεσμούς μεταξύ των αγωνιστών της¹⁷³¹.

Η ίδρυση του στρατοπέδου της Μακρονήσου τοποθετείται τον Ιούνιο του 1947 και το τέλος του το καλοκαίρι του 1950, αν και συνεχίζει τη λειτουργία του για λίγο ακόμα σε εντελώς διαφορετικό πνεύμα¹⁷³². Η σύλληψη του εγχειρήματος έχει αποδοθεί σε Αμερικανούς αλλά κυρίως σε έμπειρους Άγγλους επιτελικούς. Επίσης, έχει αναγνωριστεί η συνάφεια των μεθόδων με αυτά των ναζιστικών στρατοπέδων. Παρόλα αυτά και η ελληνική συμβολή είναι καθοριστική στην οργάνωση του¹⁷³³. Πρόκειται για ένα συνολικό κρατικό εγχείρημα και όχι για μεμονωμένες ενέργειες. Ο Φίλιππος Ηλιού το διατυπώνει πολύ εύστοχα:

Η ιστορία ενός κρατικού θεσμού προληπτικής καταστολής, που μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, μετεξελίχθηκε σε θεσμοθετημένη μονάδα ομαδικών βασανισμών, οργανωμένων από το κράτος, με σκοπό τον βίαιο εξαναγκασμό των πολιτών σε πράξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι δεν θα τους επέτρεπαν, πια, να επανενταχθούν στην πολιτική ομάδα από την οποία προέρχονταν.

Στην απόπειρα αυτή έλαβε μέρος η πολιτική ηγεσία, η συντηρητική διανοήση με εκφρασμένες εκδηλώσεις θαυμασμού αλλά και η εκκλησία¹⁷³⁴. Οι επισκέψεις πολιτικών, ανθρώπων του πνεύματος και του βασιλικού ζεύγους νομιμοποίησαν την «αναμορφωτική» προσπάθεια των κρατούντων, μολονότι οι κρατούμενοι μεταφέρονταν σε «απυρόβλητη ζώνη, μακριά από τον οπτικό ορίζοντα και του πιο αδιάκριτου ματιού¹⁷³⁵». Υμνητές του εγχειρήματος υπήρξαν διανοούμενοι της εποχής, όπως ο Κ. Τσάτσος και ο Π. Κανελλόπουλος¹⁷³⁶. Ως ειδοποιό διαφορά στη Μακρόνησο μπορούμε να αναγνωρίσουμε την τεράστια σχετική κρατική προπαγάνδα στα πλαίσια του αντικομμουνισμού αγώνα. Η προσπάθεια αυτή υποστηρίχθηκε στον χώρο της Μακρονήσου από εφημερίδες (*Σκαπανέας, Αναμόρφωσις, Μακρόνησος, Αλμύρα,*

¹⁷³¹ Παναγιωτόπουλος Π., «Η αμετροέπεια της βίας, ο πόνος και η αναίρεση της «αναμόρφωσης» στη Μακρόνησο» στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 300-301

¹⁷³² Βόγλης Π. – Μπουρνάζος Σ., «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950 Βία και προπαγάνδα» στο: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τ. Δ2, ό. π., σ. 54, 62

¹⁷³³ Αργυρίου Α., «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου και μερικά παρεπόμενα» στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 253-255

¹⁷³⁴ Αβδούλος Σ., *Το φαινόμενο της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 200-217

¹⁷³⁵ Ο. π., σ. 193, 232-237

¹⁷³⁶ Ο. π., σ. 199-202, 217-232

Μακρονησιώτικη Φωνή), ημερολόγια, προπαγανδιστικό υλικό, ραδιοσταθμό, αποστολές ξένων εφημερίδων (Daily Mail, Spectator, National Geographic) και τηλεοράσεων (BBC)¹⁷³⁷.

Είναι γεγονός ότι ο χρόνος δημιουργίας της στο τέλος του ολέθριου Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και με τη συντριπτική ήττα των ολοκληρωτικών καθεστώτων δεν επιτρέπει την ίδρυση στρατοπέδου εκτόπισης αντιφρονούντων¹⁷³⁸. Αποτελεί το πρώτο μεταπολεμικό στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Δυτική Ευρώπη¹⁷³⁹. Συγχρόνως ο ελληνικός Εμφύλιος αναδεικνύεται διεθνές ζήτημα κατά την περίοδο αυτή στην αρχή του Ψυχρού Πολέμου. Επιπλέον δεν είναι επιθυμητή από την ελληνική πολιτική ηγεσία η όποια σύγκριση με τις σκληρές μεταξικές πρακτικές, οι οποίες βασίζονται στην καταστολή μέσω της εκτόπισης. Η ιστορική συγκυρία λοιπόν προϋποθέτει την πολύ προσεκτική ιδεολογική κάλυψη της Μακρονήσου¹⁷⁴⁰. Για το λόγο αυτό τονίζεται ο στρατιωτικός χαρακτήρας της και επιλέγεται η οργάνωση ενός στρατοπέδου αναμόρφωσης με την αντίστοιχη ιεραρχία, την ένδυση, το πρόγραμμα, τις εντολές και τις αγγαρείες χωρίς όμως όπλα αλλά με χρήση βίας σε έσχατο βαθμό¹⁷⁴¹. Εκτός των οφθαλμοφανών στόχων της κυβερνητικής εξουσίας, ίσως τελικά μπορούμε να αναγνωρίσουμε το ρόλο της Μακρονήσου ως φόβητρου μιας ολόκληρης κοινωνίας¹⁷⁴².

Η στόχευση επίσης της δημιουργίας του στρατοπέδου εκτός από τις πολιτικές υπαγορεύεται και από τις στρατιωτικές – στην αρχή του εμφυλίου πολέμου- συνθήκες. Αρχικά έπρεπε να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στη στρατολόγηση των «υπόπτων φαντάρων» στον *Εθνικό Στρατό*, γιατί η παρουσία τους θα έπληττε την καθαρότητά του. Επίσης θα ήταν χρήσιμο να ανακόψει τη δυναμική τους και τέλος να εμποδίσει

¹⁷³⁷ Μπουρνάζος Σ., «Το «Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου». 1947-1950, ό. π., 63- 73.

¹⁷³⁸ Μαργαρίτης Γ., «Το στρατόπεδο της Μακρονήσου: Η «στρατιωτική» περίοδος (1947-1949) στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 275 - 278

¹⁷³⁹ Μπουρνάζος Σ., «Το «Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου» 1947-1950, ό. π., σ. 116

¹⁷⁴⁰ Μαργαρίτης Γ., «Το στρατόπεδο της Μακρονήσου: Η «στρατιωτική» περίοδος (1947-1949) ό. π., σ. 275 - 278

¹⁷⁴¹ Βόγλης Π. – Μπουρνάζος Σ., «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950 Βία και προπαγάνδα», στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Δ2, ό. π., σ. 55-56

¹⁷⁴² Παναγιωτόπουλος Π., «Η αμετροέπεια της βίας, ο πόνος και η αναίρεση της «αναμόρφωσης» στη Μακρόνησο»,) στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 296

εκτός στρατού την απρόσκοπτη δράση τους σε αριστερές οργανώσεις, στην περίπτωση που επέλεγαν να ζητήσουν αναβολή λόγω ασθένειας.

Η λειτουργία του στρατοπέδου μπορεί να χωριστεί σε δύο ευκρινείς περιόδους. Από τον Ιούνιο του 1947 έως την άνοιξη του 1949 κατά τη οποία στη Μακρόνησο «αναμορφώνονται» στρατιώτες και αξιωματικοί και η δεύτερη ως το καλοκαίρι του 1950, κατά την οποία αλλάζουν οι προδιαγραφές με αποτέλεσμα να καταφθάνουν πολίτες «προληπτικά συλληφθέντες»¹⁷⁴³. Το Σεπτέμβριο του 1949 σε σχέδιο ψηφίσματος με τίτλο «Περί μέτρων εθνικής αναμορφώσεως» συναντάμε για πρώτη φορά τον «Οργανισμό Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου» ΟΑΜ, ο οποίος παρόλο που εντάσσεται σε δέσμη μέτρων επιείκειας έναντι των κρατουμένων πολιτών¹⁷⁴⁴ οργανώθηκε ενδελεχώς και τελικά κατέληξε να αποτελεί σημείο αναφοράς για την υπέρβαση των ορίων εγκλεισμού και βασανισμού¹⁷⁴⁵.

Σχετικά με την επίδρασή της Μακρονήσου στην ιστορική συνέχεια, μπορούμε να πούμε ότι το αποτύπωμά της κατέληξε ανεξίτηλο. Αρκεί να αναφέρουμε ότι συχνά παρακάμπτεται η έρευνα της, αποφεύγεται η αναμόχλευση των παθών και το θέμα περιβάλλεται με γενική σιωπή για δεκαετίες¹⁷⁴⁶. Ο φιλόσοφος Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος αρνείται να γράψει την εμπειρία του από τη διετή παραμονή του στη Μακρόνησο, γιατί «δεν επιθυμεί να φέρει στην επικαιρότητα θέματα και εποχές που δίχασαν το λαό μας»¹⁷⁴⁷ και επιβάλλει στον εαυτό του τη σιωπή¹⁷⁴⁸. Το 2000 ο αρνείται να συμμετάσχει σε εκδήλωση μνήμης πενήντα χρόνια μετά κρίνοντας ότι ο χρόνος δεν είναι ικανός για μια ουσιαστική και όχι επώδυνη συζήτηση¹⁷⁴⁹. Η άρνησή του αυτή δεν αποδίδεται σε φόβο μήπως εκτεθεί ή στο ότι συντηρητικοποιείται με το πέρασμα του

¹⁷⁴³ Βόγλης Π.– Μπουρνάζος Σ., «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950 Βία και προπαγάνδα», στο: επιμ. Χατζιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Δ2, ό. π., σ. 54

¹⁷⁴⁴ Σακελλαρόπουλος Τ., «Ίδρυση, διάρθρωση και λειτουργία του Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου» στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 147-148

¹⁷⁴⁵ Αργυρίου Α., «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου και μερικά παρεπόμενα», ό. π., σ. 245

¹⁷⁴⁶ Μπουρνάζος Σ., «Το «Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου». 1947-1950, ό. π., σ. 133, 136

¹⁷⁴⁷ Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 141

¹⁷⁴⁸ *Τα Νέα*, 18/3/1988

¹⁷⁴⁹ Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 303

χρόνου. Εξηγείται λόγω της συναισθηματικής φόρτισης, που δυσκολεύει την προσέγγιση του θέματος, της φιλίας του με πρόσωπα που διαδραμάτισαν αρνητικό ρόλο, όπως ο Π. Κανελλόπουλος, ενώ ο ίδιος αποδίδει την επιλογή του αυτή σε ένα αυξημένο αίσθημα ευθύνης που τον διακατέχει για την γαλήνη του τόπου¹⁷⁵⁰.

Ο Θέμος Κορνάρος σε ένα δοκιμιακό κείμενο, το οποίο δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Δημοκρατικός* στις 12-11-1950 και περιλαμβάνεται στα *Γράμματα απ' το Μακρονήσι*, καταδεικνύει το τρόπο με τον οποίο καταστρώνεται το σχέδιο της βίας, «που παύει να είναι ωμή και άξεστη και έγινε αβάσταχτα σοφή» επιδιώκοντας να εξαντλήσει το μυαλό και να καταλύσει τον νου. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι προηγείται το να διδαχθούν οι επίδοξοι βασανιστές την αίσθηση του σωματικού πόνου στην πιο ευφάνταστη ποικιλία του με απώτερο στόχο την ολοκληρωτική κατοχή του «είναι» έτσι που «ο νους να μην μπορεί να βάλει τάξη». Η μουσική, η απομόνωση, η παρακολούθηση των βασανιστηρίων, ο συστηματικός υποσιτισμός, ο πολύμηνος σωματικός βασανισμός, η πνευματική ένταση που ερεθίζεται από ψυχολογικά τεχνάσματα ασύλληπτης σατανικότητας, όπως η κραυγή του αλφαμίτη τα μεσάνυχτα, οι αιφνιδιαστικές επιδρομές, ο ομαδικός ξυλοδαρμός μέσα στη νύχτα, που σε συνηθίζει να περιμένεις επίθεση στον ύπνο σου, η πορεία προς το άγνωστο πριν την άφιξη είναι οι μέθοδοι που καταγράφει ο συγγραφέας, Μακρονησιώτης και ο ίδιος, και ταυτίζονται με ιστορικές πηγές και μαρτυρίες¹⁷⁵¹.

Η άφιξη στο νησί είχε σκοπό να πλήξει το ηθικό των αποβιβασθέντων. Αλφαμίτες σε διπλή σειρά με ρόπαλα, μαδέρια, γροθιές και κλωτσιές «υποδέχονταν» τους αφιχθέντες με φωνές υβρίζοντας και απειλώντας τους. Μερικοί που δεν άντεχαν την αιφνιδιαστική, άγρια επίθεση και υπέκυπταν άμεσα υποχρεώνονταν να ξυλοκοπήσουν τους, μέχρι πριν από λίγο, συνεπιβάτες και συντρόφους τους. Συνολικά η επινόηση της «υποδοχής» των κρατουμένων είναι μελετημένη, για να τους ταπεινώσει και να δημιουργήσει ένταση και αίσθημα ανασφάλειας, ακόμα και μεταξύ των εξόριστων, το οποίο θα καλλιεργηθεί με επιμέλεια και στη διάρκεια την παραμονής τους. Αμέσως μετά ήταν αναγκασμένοι να παρακολουθήσουν τις περισσότερες φορές ένα λογύδριο με στόχο την απόσπαση δήλωσης αποκήρυξης του ΚΚΕ, το οποίο συνοδεύονταν από απειλές για τη ζωή τους. Η ανακοίνωση των ονομάτων όσων

¹⁷⁵⁰ Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 142

¹⁷⁵¹ Κορνάρος Θ., *Γράμματα από το Μακρονήσι*, ό. π., σ. 31, 36-37. ΕΚΕΒΙ Θέμος Κορνάρος

υποχώρησαν κατά την αποβίβαση και η σύντομη, ελεύθερη επικοινωνία μ' αυτούς είχε σκοπό να μεταπείσει όσους δεν υπέκυψαν¹⁷⁵².

Αρχικά οι εξόριστοι σωφρονίζονται με την *Ηθική Αγωγή* δύο ώρες τη μέρα (πρωί – βράδυ), που περιλαμβάνει ομιλίες των «*ανανηψάντων*», των μετανιωμένων δηλαδή κομμουνιστών, ενώ η μικροφωνική στη διαπασών παίζει εμβατήρια, ελαφρά τραγούδια και εκσφενδονίζει απειλές. Εκτός αυτών επιστρατεύονται και άλλοι τρόποι συμμόρφωσης. Η φάλαγγα, το «αεροπλανάκι», το πέταγμα στη θάλασσα, κάποιες φορές σε σακί με γάτα, η άσκοπη μεταφορά πέτρας και άμμου είναι μερικά από τα βασανιστήρια, τα οποία υπέστησαν οι εξόριστοι. Χρησιμοποιείται ακόμα η μείωση της αλληλοϋποστήριξης, οι μεταγωγές από και προς τη Μακρόνησο, η έντονη πίεση των ευάλωτων, η ομαδική υποχρεωτική διαβίωση σε κοινούς χώρους, οι πιέσεις από συγγενείς και πρώην συγκρατούμενους που «*αποκήρυξαν μετά βδελυγμίας*» την κοινή μέχρι πρότινος κομμουνιστική ιδεολογία, σαν να ταυτίστηκαν πολιτικά με τους βασανιστές¹⁷⁵³. Ανελέητη βαναυσότητα δοκίμασαν οι αμετανόητοι κρατούμενοι στη χαράδρα της Μακρονήσου. Εκεί κατέληγαν όσοι έμπαιναν σε απομόνωση και στη συνέχεια μαρτυρώνται θανατηφόρα βασανιστήρια, αλύπητο ξύλο με γροθιές, καδρόνια στο κεφάλι και ρόπαλα χωρίς να ενδιαφέρει η κατάληξη του βασανιζόμενου¹⁷⁵⁴. Αποκορύφωμα της αγριότητας, που ολοκληρώνει – σύμφωνα με τη διοίκηση - την αναμόρφωση των κρατουμένων και παραδειγματίζει τους υπόλοιπους είναι η πολύνεκρη επίθεση στο *Α' Τάγμα* των «*αμετανόητων*» στις 29^η Φλεβάρη και 1^η Μάρτη του 1948¹⁷⁵⁵. Η επέμβαση περιγράφεται λεπτομερώς και με μεγάλη συγκινησιακή φόρτιση σε διήγημα της Αξιώτη¹⁷⁵⁶.

¹⁷⁵² Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 172-179. Μπογιατζής Α., *Μακρονήσι, το βιβλίο που θα ήθελα ν' αφήσω*, ό. π., σ. 58-65, 85-86

¹⁷⁵³ Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας»,) στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 306-308

¹⁷⁵⁴ Λασκαρίδης Β., *Από το Δεκέμβρη στον Εμφύλιο και 134 μήνες εξορία*, Βιβλιόραμα, ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2006. σ. 66-68

¹⁷⁵⁵ Βόγλης Π. – Μπουρνάζος Σ., «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950 Βία και προπαγάνδα», στο: επιμ. Χατζηωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Δ2, ό. π., σ. 56-57

¹⁷⁵⁶ Αξιώτη Μ., «Η μεγάλη πορεία», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 362-374

Τέλος, η οργάνωση της ζωής σ' αυτήν την ιδιότυπη κοινωνία του στρατοπέδου είτε πρόκειται για στρατιώτες είτε για πολίτες λειτουργεί εξομοιωτικά για όλους. Ζουν σε μεγάλες σκηνές χωρισμένοι σε λόχους και εργάζονται καταναγκαστικά στην καθαριότητα ή σε τεχνικά έργα, εργασίες που τελικά λόγω της πίεσης, της άσκησης βίας και της ελλιπούς διατροφής ισοδυναμούν με βασανισμό. Από τους εξόριστους χτίζονται και τα κακέκτυπα αρχαιοελληνικών ναών της Μακρονήσου¹⁷⁵⁷.

Ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, ο Γιάννης Ρίτσος, ο Τάσος Λειβαδίτης, ο Τίτος Πατρίκιος, ο Μάνος Κατράκης, η Αλέκα Παϊζη, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Νίκος Κούνδουρος είναι μερικοί από τους γνωστούς πολίτες, διανοούμενους και καλλιτέχνες που έζησαν έγκλειστοι στη Μακρόνησο¹⁷⁵⁸. Ενώ μερικοί άγνωστοι τότε καλλιτέχνες, όπως ο Θανάσης Βέγγος και ο Γρηγόρης Μπιθικώτσης έκαναν τη θητεία τους στη Μακρόνησο.

Στον αντίποδα της κατάστασης που περιγράψαμε μπορούμε να αναφέρουμε επιγραμματικά τις μεθόδους που μετέρχονται οι ίδιοι οι εξόριστοι, για να επιβιώσουν σ' αυτόν τον άδικο και άνισο αγώνα υπεράσπισης της ζωής τους. Τρία θεωρούνται τα σημαντικότερα ερείσματα του βασανιζόμενου εξόριστου: η ιδεολογική τοποθέτηση, η αυτοεκτίμηση και ο αυτοσεβασμός μαζί με την ανάσυρση από το παρελθόν εικόνων στιγμών και προσώπων, τα οποία εξοβελίζουν το φρικτό παρόν¹⁷⁵⁹. Επιπλέον επιστρατεύονται η όποια μορφή συλλογικότητας, το χρώμα, το τραγούδι και η τέχνη σε όλες τις μορφές, τα σημειώματα και τα κάθε λογής σήματα στους συγκατούμενους, τα παρατσούκλια και το χιούμορ, για να νικήσουν την βαρβαρότητα. Οι κρατούμενοι στο *σύρμα* κατασκευάζουν από τα ελάχιστα υπάρχοντά τους σκάκι και χρησιμοποιούν ευφυολογήματα, ανέκδοτα, απαγγελίες ποιημάτων, ακόμα και αφήγηση αστυνομικών ιστοριών, για να απαλύνουν την πνιγηρή

¹⁷⁵⁷ Πανελλήνια Ένωση Κρατουμένων Αγωνιστών Μακρονήσου (ΠΕΚΑΜ)
<https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html>, 4, 101

¹⁷⁵⁸ Βόγλης Π. – Μπουρνάζος Σ., «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950 Βία και προπαγάνδα», ό. π., σ. 59-60

¹⁷⁵⁹ Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 308-309

καθημερινότητά τους, μέχρι να εμφανιστούν βιβλία που τους προμήθευαν κρυφά οι στρατιώτες του στρατοπέδου¹⁷⁶⁰.

Επίσης δρομολογούνται και ενέργειες εκτός Μακρονήσου. Ήδη από το τέλος του 1947 δημοσιεύονται άρθρα στον *Ριζοσπάστη* για τη Μακρόνησο. Αποκαλείται «Νταχάου» και υπογραμμίζεται το παράλογο των δηλώσεων, που ζητούν από τον κρατούμενο να δηλώσει τι δεν είναι, βάλλοντας μ' αυτό τον τρόπο την αξιοπρέπειά του¹⁷⁶¹. Είναι γεγονός ότι γίνεται μια προσπάθεια ευαισθητοποίησης της διεθνούς κοινής γνώμης¹⁷⁶². Οι διαμαρτυρίες κορυφώνονται ως το 1949 με την έκδοση μικρών βιβλίων για την Ελλάδα στο εξωτερικό¹⁷⁶³. Το 1950 κλείνει η εφημερίδα *Μάχη* του Ηλία Τσιριμώκου, στην οποία ασκείται και ποινική δίωξη. Η εφημερίδα, επίσημο όργανο της ΕΛΑ, του κόμματος των Σβώλου - Τσιριμώκου, ήταν η μόνη που είχε ξεκινήσει μια προσπάθεια ενημέρωσης για την κατάσταση που επικρατεί στο στρατόπεδο της Μακρονήσου παραθέτοντας και στοιχεία για τους αναμορφωτές στη στήλη *Πορτραίτα Αναμορφωτών*¹⁷⁶⁴.

Στα λογοτεχνικά κείμενα λοιπόν της περιόδου 1950 – 1955 σκηνές από την εξορία της Μακρονήσου θα αναμέναμε να εμφανίζονται πολύ συχνά, ωστόσο κάτι τέτοιο δε συμβαίνει, γιατί αποτελούν τραυματική εμπειρία για τους ίδιους τους συγγραφείς. Οι αναφορές είναι λίγες αλλά κυριαρχούν σε σύγκριση με περιγραφές άλλων τόπων εξορίας και φυλάκισης λόγω της έντασης που μεταδίδουν στην πραγμάτευσή τους. Αυτό που ξεχωρίζει την καταγραφή τους είναι ότι η Μακρόνησος κατονομάζεται τις περισσότερες φορές και διαφέρει ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα γεγονότα που εκτυλίσσονται στο κολαστήριο, σύγχρονο Νταχάου¹⁷⁶⁵, για να θυμηθούμε μερικούς από τους χαρακτηρισμούς που της αποδόθηκαν κατά την αριστερή εκστρατεία για την κατάργησή της. Ενδεχομένως το

¹⁷⁶⁰ Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 115-120

¹⁷⁶¹ «Νταχάου – Μακρόνησο», *Ριζοσπάστης*, 2-10-1947

«Οι Δηλώσεις», *Ριζοσπάστης*, 15-10-1947

¹⁷⁶² Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1, *Φυλακισμένοι και λαός αποτελούν μια σάρκα*, ΕΛΙΑ.

¹⁷⁶³ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία, 1947-1968*, ό. π. (Καταγράφονται 6 τέτοια βιβλία)

¹⁷⁶⁴ Αβδούλος Σ., ό. π., σ.128, 206

¹⁷⁶⁵ «Νταχάου – Μακρόνησο», *Ριζοσπάστης*, 2-10-1947

«Οι Δηλώσεις», *Ριζοσπάστης*, 15-10-1947

κλείσιμο του στρατοπέδου της Μακρονήσου στο τέλος του 1950 αλλά κυρίως η βαναυσότητα και οι αγριότητες, που έζησαν οι κρατούμενοι δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για υπαινιγμούς και υπεκφυγές στην έκφραση του λόγου.

Το λογοτεχνικό έργο της περιόδου που αναφέρεται με τον πιο βαθύ και λυρικό τρόπο στην Μακρόνησο είναι το *Γράμματα από το Μακρονήσι*¹⁷⁶⁶. Περιλαμβάνεται μάλιστα στα έργα που η Έλλη Αλεξίου ξεχωρίζει από αυτά που εκδίδονται και κερδίζουν τη γενική εκτίμηση¹⁷⁶⁷. Στο σχετικό άρθρο της αναφέρεται στην τέχνη της Ελλάδας και σε όλους αυτούς τους ανθρώπους των γραμμάτων - όπως ο Κορνάρος - «που σιγοπεθαίνουν στα άνδρα ερημονήσια του Αιγαίου αλλά η δυνατή και εμπνευσμένη φωνή τους ακούγεται, συγκινεί κατηγορεί και μαστιγώνει¹⁷⁶⁸». Η πολυετής εξορία του Θέμου Κορνάρου σχολιάζονται αρνητικά και από τον Απόστολο Σπήλιο σε ένα άρθρο του στον *Νέο Κόσμο*, που έχει τον τίτλο: «Πνευματικός Μακαρθισμός»¹⁷⁶⁹. Στη βιβλιοκρισία του Απόστολου Σπήλιου διαβάζουμε για τον Κορνάρο ότι γράφει ως συγγραφέας «της εφιαλτικής περιοχής», «σα μάρτυρας- στη διπλή έννοια της λέξης», αφού βρίσκεται έγκλειστος στη Μακρόνησο και εκπροσωπεί το σύνολο των εξόριστων, οι οποίοι επιθυμούν να στείλουν ένα μήνυμα, για πληροφορήσουν τον κόσμο για όσα συμβαίνουν. Το βιβλίο αξιολογείται ως «συγκλονιστικό ντοκουμέντο» και ο συγγραφέας «συνειδητός πνευματικός άνθρωπος», που δε σωπαίνει αλλά παραδίδει ένα κείμενο που μεταδίδει τελικά «μια ακατάλυτη πίστη στη ζωή»¹⁷⁷⁰.

Το *Γράμματα από το Μακρονήσι* αποτελείται από τρία γράμματα και ενώ ο επιστολογράφος είναι ένα τρίτο πρόσωπο, απευθύνεται σε διαφορετικούς παραλήπτες και αναφέρεται σε χαρακτήρες, εμβληματικούς της δύσκολης ζωής στην εξορία της Μακρονήσου. Συγκεκριμένα τα γράμματα παρουσιάζουν τρεις χαρακτήρες: τον ψυχικά διαταραγμένο κρατούμενο, τον βασανιστή και τον έγκλειστο που κατορθώνει να επιβιώσει και να επιστρέψει στον τόπο καταγωγής του.

Το γράμμα δημοσιεύεται στο περιοδικό *Δημοκρατικός* (22-19-1950). Ο επιστολογράφος είναι ένας φίλος και συγκρατούμενός του, ο οποίος αναλαμβάνει να

¹⁷⁶⁶ Κορνάρος Θ., *Γράμματα από το Μακρονήσι*, ό. π.

¹⁷⁶⁷ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3. 1, Άρθρα 1951-1961, ΕΛΙΑ

¹⁷⁶⁸ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Άρθρα 1951-1961, Φ. 3.1, «*Η τέχνη σήμερα στην Ελλάδα*», ΕΛΙΑ

¹⁷⁶⁹ Σπήλιος Α. «Πνευματικός Μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος*, ό. π., σ. 52-60

¹⁷⁷⁰ Σπήλιος Α. «Γράμματα απ' το Μακρονήσι», Βιβλιοκρισία, *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 2, 1952, σ. 71-72

δώσει οδηγίες στη μητέρα εξηγώντας πώς να τον αντιμετωπίσει. Αναλύει λοιπόν με έμμεσο και γλαφυρό τρόπο το πώς έχασε τα λογικά του από τα βασανιστήρια και συμπεριφέρεται σαν άλογο με φτερά. Το τέχνασμα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας είναι να εμφανίσει την πρώτη επιστολή, που γράφτηκε στην απομόνωση της ΑΕΤΟ¹⁷⁷¹ και ήταν ραμμένη σε ρούχο απολυμένου ψυχοπαθούς, για να το λάβει η μητέρα του, η οποία τώρα παραχωρεί ένα αντίγραφο.

Η αλληλεγγύη του και το ενδιαφέρον του επιστολογράφου ακόμα και μετά την απόλυσή του συγκρατούμενού του καταδεικνύει την ύπαρξη ισχυρού πνεύματος συλλογικότητας και μέσα στο νησί. Επισημαίνουμε ότι τον αποκαλεί «παιδί» και φροντίζει να μην κακοπάθει ο ίδιος αλλά και να μην ταλαιπωρηθεί η οικογένειά του.

Το αίτημα όμως του επιστολογράφου διατυπωμένο στο τέλος του γράμματος συμπτωνώνει την βαθύτερη πικρία αλλά και την ανάγκη δικαίωσης και αναζήτησης ενός ψήγματος αισιοδοξίας και μιας ιδέας φωτός στην άκρη του σκοτεινού τούνελ της εξορίας.

*Υπάρχουν γονείς κι αδέρφια και γυναίκες και φίλοι, που η βία όργωσε το νου τους για ν' ανοίξει στράτα στον τρόπο να περάσει στις καρδιές τους. Κι αυτοί, τραγικά κατάλοιπα πια της ανθρωπιάς, υπογράψανε απόδειξη στη βία πως χρωστούνε τα παιδιά τους, στον τρόπο, το δικό της γιο. Τ' αποκηρύζανε όχι για να κερδίσουν μια θλιβερή συνέχεια ζωής, αλλά για να προφτάσουνε να βρουνε ένα μήμα να τρυπώσουνε. Για να μην μείνουν άταφοι καθώς το συνηθίζουνε σήμερα. Και μας τρώει τώρα η έγνοια που θα πάνε αυτά τα παιδιά;*¹⁷⁷²

Θα αποπειραθούμε τώρα να σκιαγραφήσουμε το πρόσωπο του ψυχοπαθούς μέσα από τα λόγια του επιστολογράφου σε μια προσπάθεια να αποτυπώσουμε την επίδραση του εγκλεισμού στην ψυχοσύνθεση του ατόμου. Ο συγγραφέας επιλέγει να περιγράψει έντονες σκηνές, να στήσει μπροστά στα μάτια μας ένα αφύσικο, αποτρόπαιο σκηνικό και να δημιουργήσει υποβλητική ατμόσφαιρα πανικού και απελπισίας.

Κομβικό σημείο η αρχή της ψυχικής ασθένειας, που επήλθε μόλις ο κρατούμενος είδε τον φίλο του να αλλάζει στρατόπεδο και να γίνεται βασανιστής του. Είναι η χρονική στιγμή που έχασε την ελπίδα και την εμπιστοσύνη για τον κόσμο των ανθρώπων. Επιθυμεί να είναι άτι, που τρέχει σε στεριές και θάλασσες, όταν έχει φεγγάρι. Δε μιλάει, γιατί έχει ξεχάσει την ανθρώπινη γλώσσα. Πατρίδα του είναι το

¹⁷⁷¹ ΑΕΤΟ: Α' Ειδικόν Τάγμα Οπλιτών

¹⁷⁷² Κορνάρος Θ., *Γράμματα από το Μακρονήσι*, ό. π., σ. 13-14

φεγγάρι, αφού εκεί θα βρει τα χαμένα φτερά του και θα μπορέσει να χυμώσει στη γη και ν' αρπάζει από τα νύχια των εχθρών, τα σκυλιά, τ' άλογα, τα βόδια και τα πουλιά, που είναι βασιλιάς τους. Εννοεί τους συγκρατούμενούς του, για τους οποίους νιώθει υπεύθυνος - ειδικά για τη δίψα τους και έχει χρέος να τους σώσει σ' έναν άλλον πλανήτη. Την απογοήτευση για την έλλειψη πατρίδας συνοδεύει η αισιοδοξία ότι έχει ο ίδιος τη δυνατότητα να οδηγήσει τους συντρόφους του στη λύτρωση. Τρώει άλλωστε, μόνο αν του το υπενθυμίσεις ως απαραίτητη προϋπόθεση, για να αποκτήσει τη δύναμη που του χρειάζεται¹⁷⁷³. Σημειώνουμε ότι στόχος των βασανιστών ήταν η επιστροφή στο χώρο του εξωπραγματικού, του εφιάλτη και του παραμυθιού αλλά και των παιδικών φόβων, γιατί κάτι τέτοιο έχει πιο γρήγορο και οριστικό αποτέλεσμα¹⁷⁷⁴.

Οι θετικές αντιδράσεις του και αυτά που φοβάται και τον ερεθίζουν συνδέονται άμεσα με το περιβάλλον της εξορίας. Είναι τα ήρεμα μάτια που τον πανικοβάλλουν, ενώ τα αγριεμένα δεν του προκαλούν αντίδραση, όπως θα περιμέναμε, γιατί όπως φαίνεται, τα έχει συνηθίσει. Ταυτόχρονα και για τον ίδιο λόγο υπακούει σε τραχύ και προστακτικό τόνο αλλά δε θέλει χάρδια και απαλή φωνή. Νιώθει έτσι ότι τον πασαλείβουν με κόλλα που του στερεί τη δύναμη. Ακόμα δεν αντέχει στη θέα της στρατιωτικής στολής. Άλλωστε οι πληγές του από τα βασανιστήρια είναι ορατές: μαύρες βούλες από βούρδουλα, πληγές στα μπράτσα από πυρωμένα σίδερα και πληγές από φάλαγγα. Θυμάται τέλος τον θάνατο ενός φίλου κατά τα βασανιστήρια και πιστεύει ότι είναι ο Χριστός. Συγκλονιστική η σκηνή της παράνοιας του, όταν τα μαλλιά του άσπρισαν μέσα σε δεκαπέντε μέρες και βλέποντας τον εαυτό του στον καθρέφτη τρομάζει πιστεύοντας πώς είναι κάποιος άλλος, μάλιστα αυτός που του έκαψε τα φτερά. Τότε είναι που σπάει στον καθρέφτη το είδωλό του και θέλει να φάει τα γυαλιά¹⁷⁷⁵.

Η Μακρόνησος άρρηκτα συνδεδεμένη με την καταστολή, την έμπρακτη και αισθητή καταστολή, κατασκευάζει μέσω του βασανισμού ένα καθεστώς παράλογου πόνου, το οποίο συνεχώς διογκώνεται και καταλήγει επίκεντρο στις μαρτυρίες Μακρονησιωτών τα επόμενα χρόνια και μάλιστα με ευδιάκριτο δικαιοδικό και

¹⁷⁷³ ό. π., σ. 3-4, 6-7, 8-9

¹⁷⁷⁴ Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας, ό. π., σ. 308

¹⁷⁷⁵ Κορνάρης Θ., ό. π., σ. 4, 5-6, 9-10, 11-12

ιδεολογικό τόνο¹⁷⁷⁶. Ο σωματικός, αλλά πρωτίστως ο ψυχικός πόνος, διαλύει την προσωπικότητα θέτοντας ως στόχο την αποπροσωποποίηση του ατόμου, το να χάσει τελικά τη σχέση του με τον εαυτό του, την ταυτότητά του, με το σώμα του, και το χώρο, ώστε να καμφθεί η αντίστασή του¹⁷⁷⁷.

Στη διαδικασία αυτή επιστρατεύονται ανώριμες προσωπικότητες με χαμηλό πνευματικό και μορφωτικό επίπεδο, απωθημένα και ασυνείδητα σαδιστικά ένστικτα, για τα οποία πλέον επιβραβεύονται¹⁷⁷⁸. Οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στους βασανιστές πάλι από τον Θέμο Κορνάρο στο κείμενο που, αν και είναι δοκιμιακό, περιλαμβάνεται στο ίδιο βιβλίο, είναι πολύ σκληροί:

δειλοί και μικρόψυχοι δούλοι, σκουλήκια, χαμοζώϊτες, αυτοί που ζητούν λίγο ψωμί, μια πήχη πανικό και ένα μνήμα περιποιημένο, τα σερνάμενα της ζωής¹⁷⁷⁹. Άλλες φορές τα σχόλια είναι υποτιμητικά και ειρωνικά. Τ' αγγελοῦδια ροβόλησαν. Με μια βεργούλα στο χέρι, με το γιακά της χλαίνης ανασηκωμένο και το κεφάλι χωμένο στους ώμους, πήραν μπάλα τα τσαντήρια, μη και δεν συμμορφώθηκε κάποιος με τη διαταγή¹⁷⁸⁰.

Ο πόνος κατατρέχει ακόμα και τους «ανανήψαντες» αλφαμίτες, που έχουν απεκδυθεί τον ιδεολογικό τους μανδύα και έχουν εκπέσει σε στυγνούς βασανιστές. Παρατηρούμε ότι στο αφήγημα της Μακρονήσου απουσιάζουν οι γκρίζες ζώνες, όπως και σε μαρτυρίες που αφορούν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων¹⁷⁸¹. Από τη μία ο αλύγιστος αγωνιστής ή ο διαταραγμένος ψυχικά, που συνεχίζει να αγωνίζεται, και από την άλλη ο σκληρός βασανιστής. Η πόλωση δεν επιτρέπει να υπάρχουν πιο μετριοπαθείς καταγραφές των γεγονότων και να δοθούν ψυχολογικές εξηγήσεις ή δικαιολογίες για το «ποιόν» των βασανιστών.

Στην μητέρα του παρασυρμένου, ενός βασανιστή απευθύνεται το επόμενο γράμμα του Κορνάρου, ώστε να την προετοιμάσει. Ο γιος της δεν έχει σωματικά τραύματα αλλά πάσχει ψυχικά. Η συμπεριφορά του είναι παράδοξη, κυκλοθυμική και

¹⁷⁷⁶ Παναγιωτόπουλος Π., «Η αμετροέπεια της βίας, ο πόνος και η αναίρεση της «αναμόρφωσης» στη Μακρόνησο», ό. π., σ. 285-302

¹⁷⁷⁷ Αβδούλος Σ., ό. π., σ.103

¹⁷⁷⁸ Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας», ό. π., σ. 303- 312

¹⁷⁷⁹ Κορνάρος Θ., *Γράμματα από το Μακρονήσι*, ό. π., σ. 43-44

¹⁷⁸⁰ Σκλάβος Λ., *Χριστουγεννιάτικη ραψωδία, Πεζογράφοι της Αντίστασης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, σ.122

¹⁷⁸¹ P. Levi., *Αν αυτό είναι Άνθρωπος*, Άγρα, Αθήνα 1997

απρόβλεπτη, ενώ παράλληλα παρομοιάζεται με χασικλή. Βρίζει και δέρνει αρρώστους και λαβωμένους βαριά, ώσπου να ιδρώσει και άλλες στιγμές μετανιώνει και λαχταρά την επιστροφή, ουρλιάζοντας και χτυπώντας τη γη λυσσασμένα, για να μη χτυπήσει κορμί βασανισμένου. Για το λόγο αυτό ο επιστολογράφος συστήνει στη μητέρα να τον αφήσουν να τους εξομολογηθεί το προσωπικό του μαρτύριο¹⁷⁸².

Έντονη και δηλωτική της κατάστασής του είναι η περιγραφή του επισκεπτηρίου της μάνας. Επειδή έχει πληροφορηθεί την έλλειψη νερού καταφθάνει να δει το γιο της με μια στάμνα νερό. Εκείνος την σπάει μπροστά της και την βρίζει χυδαία, γιατί η συμπεριφορά της δείχνει ότι εκείνη πίστεψε τις αντίπαλες εφημερίδες, οι οποίες αρθρογραφούν για τα μαρτύρια της δίψας. Για την προπηλάκιση της μάνας του τον επικροτούν και τον αναβαθμίζουν σε επίσημο βασανιστή. Ο επιστολογράφος όμως δράττεται της ευκαιρίας να περιγράψει αναλυτικά το βασανιστήριο της δίψας, μια συνήθη πρακτική βασανισμού στη Μακρόνησο. Οι κρατούμενοι στερούνται το νερό για μέρες, πίνουν θάλασσα, τα ίδια τα ούρα τους, ή των αξιωματικών που μαζεύουν με πετσέτες, ενώ η διοίκηση επιτείνει το βασανιστήριο ταΐζοντας τους μπακαλιάρο και τους αναγκάζει να κάνουν ολονύχτια τροχάδη¹⁷⁸³.

Το τελευταίο γράμμα που κλείνει το βιβλίο του Κορνάρου χωρισμένο σε δύο μάλιστα μέρη τιτλοφορείται *Αλληλογραφία μ' έναν άνθρωπο* και δημοσιεύεται στη *Δημοκρατική* (13-12-51). Εδώ επιστολογράφος είναι ένας πρώην Μακρονησιώτης που επιστρέφει σώος και απευθύνεται σε φίλο του, με τον οποίο έχει σοβαρές ιδεολογικές διαφορές. Στόχος του δεν είναι να λησμονήσει αδιάφορα αλλά να ξαναφέρει έντονα στη μνήμη των γύρω του πως είναι άνθρωποι «και να ανακόψει», όπως λέει, «την εξευτελιστική πορεία του προς τα ζώα». Γενικά οι πρώην κρατούμενοι επιθυμούν να μη μείνουν στη ζούγκλα και την Κόλαση, που βίωσαν, αλλά να κρατηθούν στην περιοχή της ανθρωπιάς¹⁷⁸⁴.

Ο ήρωάς μας επιστρέφει από την εξορία ερεθισμένος, νευρικός και σαστισμένος και έχει να αντιμετωπίσει μια ιδιαζόντως δύσκολη – αλλά και συμβολική – κατάσταση καθώς γυρίζει και βρίσκει τη μάνα του τρελή, «να φέρεται σαν αγελάδα» που της πήραν τα δαμαλάκια της. Σημειώνουμε ότι μεταφέρει την εμπειρία των

¹⁷⁸² Κορνάρος Θ., *Γράμματα από το Μακρονήσι*, ό. π., σ. 17, 26-27

¹⁷⁸³ ό. π., σ. 19-20

¹⁷⁸⁴ ό. π., σ. 48-50,

ανθρώπων που επιστρέφοντας αντιμετωπίζουν τις οικογενειακές αλλαγές και τον θάνατο, που τους πρόλαβε. Ο συγκεκριμένος έχει χάσει μια αδερφή 22 χρονών, δυο αδέρφια του που κρεμάστηκαν στη δημοσιά, ο πατέρας είναι ακόμα στη Μακρόνησο και ένας αδερφός έχει γίνει «ζητωτζής», δηλαδή ένας απ' αυτούς που χειροκροτά τους επίσημους στην παραλία της Μακρονήσου. Πρόκειται για τον «ξεστρατισμένο νέο» που περιέγραψε ότι κατέληξε βασανιστής στο προηγούμενο γράμμα¹⁷⁸⁵.

Η ψυχική νόσος της μάνας έχει προέλθει από την απομόνωση στην οποία την έχουν υποβάλλει οι συγχωριανοί της. Επειδή φοβούνται τον νόμο 509 δεν την συναναστρέφονται. Μιλάει με την αγελάδα της «ώσπου να ξαναγυρίσουν οι άνθρωποι». Παρόλο που άντεξε πολλά στη ζωή της, όταν βρίσκει το ζωντανό ξεκοιλιασμένο μαζί με το μικρό του, αυτό δεν το αντέχει, και χάνει τα λογικά της. Η γυναίκα επανέρχεται στην πραγματικότητα μετά από προσπάθειες του γιου της και έτσι επανέρχεται και η ελπίδα. Ο Κορνάρος προβάλλοντας την πορεία της μάνας θέλει να υπογραμμίσει την υποχρέωση που νιώθουν όσοι καταφθάνουν από την εξορία να ξοδέψουν όλη τη δυναμικότητα της μνήμης τους, για να βάλουν σε τάξη τη σύγχυση που επικρατεί και να φτάσουν στη ειρήνη και την αγάπη, μιας και το ζητούμενο είναι η ανθρωπιά¹⁷⁸⁶.

*Εγώ είμαι εδώ. Εγώ ο άνθρωπος. Τα φαντάσματα δεν έχουν θέση*¹⁷⁸⁷.

*Μετά την εξορία της Μακρονήσου κανείς δεν ήταν όπως πριν. Το ανέμελο της νεότητας χάνεται ανεπιστρεπτί δίνει τη θέση του στην κατάθλιψη, την κοινωνική δυσκολία, τη σκληρότητα και ειδικά για τους δηλωσίες στη μόνιμη και βαθιά αυτομομφή και αυτοϋποτίμηση*¹⁷⁸⁸.

Δύο από τα διηγήματα της συλλογής *Σύντροφοι Καλημέρα!* της Μέλπως Αξιώτη επιδιώκουν να αναπαραστήσουν το κολαστήριο της Μακρονήσου και εκδίδονται σε χρόνο μάλιστα πολύ πρόσφατο, τον Οκτώβρη του 1953. Η Αξιώτη από τη Βαρσοβία, στέλνει προς έγκριση το χειρόγραφό της στην *Επιτροπή Διαφώτισης* τον Νοέμβρη του 1952. Το έργο κρίνεται από τη Φούλα Χατζιδάκη¹⁷⁸⁹, τον Απόστολο Σπήλιο¹⁷⁹⁰ και τον Μιλτιάδη Πορφυρογένη¹⁷⁹¹. Η Αξιώτη στέλνει επιστολή στις 20

¹⁷⁸⁵ ό. π., σ. 53-54, 58, 60-61

¹⁷⁸⁶ ό. π., σ. 62-65, 68-69

¹⁷⁸⁷ ό. π., σ. 56

¹⁷⁸⁸ Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας ό. π., σ. 303

¹⁷⁸⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\122

¹⁷⁹⁰ Ο. π., , κ. 286, Φ. 13\48\65

¹⁷⁹¹ Ο. π., κ. 286, Φ. 13\48\82

Μάρτη 1953 ζητώντας πληροφορίες για τις τελικές αλλαγές, που θα πρέπει να κάνει, ώστε το έργο να «βοηθά τον κοινό αγώνα». Παραπονείται για την καθυστέρηση, δεδομένου ότι επίκειται η έκδοσή του στη Γερμανία¹⁷⁹². Κατόπιν γνωμοδοτεί με κριτικό σημείωμα ο Αλέκος (Ψηλορείτης), κάνοντας νέες και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Επισημαίνεται η διαφωνία του σχετικά με τον υπερβολικό αριθμό των δηλωσιών, παρατήρηση που υπάρχει και στις άλλες κριτικές. Η συγγραφέας γράφει: «Μέχρι τα τέλη Απρίλη μένουν τετρακόσιοι που δεν έχουν κάνει δήλωση». Επίσης παρόλο που γενικά η έμφαση δίνεται κυρίως στο θέμα και όχι στη διατύπωση και τη μορφή των κειμένων, γίνονται εκφραστικές διορθώσεις και εντοπίζονται πραγματολογικές ανακρίβειες. Τελικά εγκρίνεται η έκδοσή του, αφού γίνουν ορισμένες απαραίτητες διορθώσεις, στις οποίες, η συγγραφέας δε συμμορφώθηκε εντελώς¹⁷⁹³. Αυστηρές βιβλιοκρισίες συντάσσουν αλλά δε δημοσιεύουν, οι: Φούλα Χατζιδάκη εκ νέου και η Έλλη Αλεξίου. Οι αντιρρήσεις αφορούν γενικά τον ήπιο τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται τόσο τους θετικούς, όσο και τους αρνητικούς χαρακτήρες, ενώ υπάρχει έμμεση μομφή για την αστική της καταγωγή, από την οποία θεωρείται ότι δε φαίνεται να έχει ξεφύγει. Επικρίνεται κατ' επανάληψη η απλοϊκότητα της γραφής και οι «ανακρίβειες» που αφορούν την έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ των συντρόφων, την εξομοίωση της παρουσίας των *Μεγάλων Δυνάμεων* που αδικεί τη Σοβιετική Ένωση, το ρόλο των συνδικάτων στις απεργίες, και την παρουσία προσώπων που φαίνεται ότι δρουν *σεχταριστικά*¹⁷⁹⁴.

Από τα δεκαπέντε διηγήματα – «φωτογραφίες» από τη σύγχρονη Αθήνα, στο ύφος των «Χρονικών», *Η θάλασσα με τα νησάκια και η Μεγάλη πορεία* στη συλλογή διηγημάτων *Σύντροφοι Καλημέρα!* αναφέρονται στη Μακρόνησο. Η προσπάθεια όμως σ' αυτά τα δύο διηγήματα -διαφέρει σε σχέση με την καταγραφή του Θέμου Κορνάρου- τόσο ως προς τον τόνο, που είναι ξεκάθαρα ηρωικός όσο και ως προς την επιλογή των προσώπων που είναι οι ήρωες, οι «αδούλωτοι», όπως επαναλαμβάνει η συγγραφέας. Σημειώνουμε ότι ο τίτλος *Αδούλωτοι*, προτείνεται από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο* να αντικαταστήσει τον τίτλο του πρώτου διηγήματος¹⁷⁹⁵.

¹⁷⁹² Ο. π., κ. 286, Φ. 13\48\78

¹⁷⁹³ Ο. π., κ. 295, Φ. 13\57\59

¹⁷⁹⁴ Ο. π., κ. 286, Φ. 13\48\122, κ. 286, Φ. 13\48\65, κ. 286, Φ. 13\38\82, κ. 240, Φ. 13\12\189, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\197

¹⁷⁹⁵ Ο. π.

Η περιγραφή στην αρχή του διηγήματος *Η θάλασσα με τα νησάκια*¹⁷⁹⁶ είναι εφιαλτική και συνάδει με μαρτυρίες και ιστορικές αναφορές. Της αποδίδεται ο χαρακτηρισμός «Κόλαση» και η επιγραφή «Για μένα τώρα αρχίζει ο αιώνιος πόνος. *Εσείς που μπαίνετε εδώ, εγκαταλείψετε κάθε ελπίδα*¹⁷⁹⁷», δεν είναι πραγματική αλλά ενισχύει την εξιδανικευμένη και υπεράνθρωπη εικόνα των έγκλειστων, οι οποίοι - ένοπλοι ή όχι- παλεύουν, ματώνουν και πάντα ελπίζουν. Περιγράφονται δε ως άνθρωποι φοβεροί, χωρίς μάτια, βλέμμα, πόδια και περπάτημα, χωρίς δηλαδή ιδιότητα και ρόλο. Καμιά απόλαυση δεν επιτρέπεται στον τόπο αυτό για τους ανθρώπους, παρά μόνο για τα κοράκια που βρίσκουν κουφάρια για τροφή εκεί, και στα γύρω ξερονήσια, όπως στα Γιούρα. Καμιά βεβαιότητα δεν υπάρχει, ούτε για το πόσοι είναι ούτε για το τι τους περιμένει, και καμιά ευθύνη δεν αποδίδεται σε κανέναν ακόμα και να τους σκοτώσουν. Σ' αυτό το φρικτό περίγυρο ως μόνο βέβαιο παρουσιάζεται η ψυχή, η ελπίδα και τα εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά του ήρωα, τα οποία δεσπόζουν στη μετεμφυλιακή λογοτεχνία της υπερορίας και δε θα μπορούσαν να λείπουν από τον γλαφυρό λόγο της Αξιώτη.

*Και καταλάβετε το ότι δεν ήταν εύκολο. Ξοδιάστηκε πολύ αίμα, κυλήσανε δάκρυα ποτάμι, μουλιάσανε τη γη ως το κόκαλο, κι έτσι παιδιά μου εμπόρεσε να πιάσει ρίζα να φουντώσει η ελπίδα στον κόσμο. Κι ο στρατός της οργανώθηκε*¹⁷⁹⁸.

Μαζί με τον άνθρωπο της θάλασσας και του μόχθου ο εξόριστος αποτελεί την τρίτη κατηγορία πνιγμένων του Αιγαίου. Την περιγραφή κάνει μια κουκουβάγια που βλέπει από ψηλά τις σκηνές σαν μνήματα, όχι από μάρμαρο αλλά από πανί και ένα κοράκι της απαριθμεί τα μαρτύρια των κρατουμένων.

*Οι άνθρωποι είναι ζωντανοί ώσπερ να πεθάνουνε. Αμ τι θαρρείς κακομοίρα μου! Κι εδώ μέσα δε βαστάς όσο βαστάς στο σπιτάκι σου! Εδώ σε τρώει η μαρμάγκα μέχρι που να πεις κρομμύδι! Εδώ σε καταπονούν μέτρα να δεις πόσα πράγματα: η δίψα, η πείνα, η θέρμη, η λαύρα, το αγιάζι, οι άνεμοι, οι ανοικονόμητοι, οι μποντικοί, οι τόσο μεγάλοι, ένας βούρδουλας άσπρος, ένας βούρδουλας μαύρος, κι η λωλάδα στα φρένα. Στο τέλος κοκόνια μου είναι η σφαίρα του στρατοπεδάρχη. ..Την πάσα νύχτα όλο και θα βρεις ψόφιο κουφάρι στ' απόγρεμνα. Κι ο φόβος μας είναι μην προλάβουνε και μας τα φάνε οι λύκοι!*¹⁷⁹⁹

Αλυσοδεμένος πάνω στους ξερόβραχους, σαν σύγχρονος Προμηθέας Δεσμώτης, ο άνθρωπος της Μακρονήσου στο κείμενο της Αξιώτη έχει υπερφυσικές

¹⁷⁹⁶ Αξιώτη Μ., «Η θάλασσα με τα νησάκια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 312-361

¹⁷⁹⁷ Δάντης, *Η Θεία Κωμωδία, Κόλαση, Άσμα III*, μτφ. Ριζιώτης Α., Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, σ. 65

¹⁷⁹⁸ Αξιώτη Μ., «Η θάλασσα με τα νησάκια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 313

¹⁷⁹⁹ Ο. π., σ. 319-320

δυνάμεις και το σκηνικό που στήνεται είναι πολεμικό, γιατί οι κρατούμενοι γνωρίζουν σίγουρα ότι μπορούν ν' αλλάξουν τη ζωή και την Ελλάδα κι αυτό μοιάζει με ασπίδα που τους κρατά στη μάχη. Η συγγραφέας λοιπόν αποπειράται να απαθανατίσει τα πρόσωπα των Μακρονησιωτών συγκεκριμένα και επώνυμα, όπως θα αναλύσουμε. Αυτό είναι σημαντικό με δεδομένο τον απρόσωπο χαρακτήρα της Μακρονήσου και την ακαταπρόκλητη προσπάθεια των δεσμοτών να αφανίσουν την προσωπικότητα των κρατουμένων, ώστε να κάμψουν τις αντοχές τους.

Προηγούνται γενικά ορισμένες μη επώνυμες αναφορές σε εξόριστους. Πρώτα βλέπουμε τη μάνα που περιμένει πέντε χρόνια το γιο της και δεν νοιάζεται που όλοι τον αποκαλούν ήρωα. Έπειτα είναι εκείνη που χωρίς τον δολοφονημένο άντρα της, μαζεύει τα παιδιά της και τα μεγαλώνει, για να μπουν στον αγώνα και να αποτελέσουν τις εφεδρείες στα μετόπισθεν. Υπάρχει επίσης αναφορά αρχικά στο σύρμα των τριανταπέντε γιατρών που πασκίζουν να κλείσουν τις πληγές των λαβωμένων και στη συνέχεια στα τάγματα και τους λόχους, όπως για παράδειγμα το 1^ο τάγμα των Αμετανόητων.

Το επόμενο πρόσωπο, που εμφανίζεται στο διήγημα είναι ο γερο Σίμος, ένας ψαράς, που φτιάχνει τα δίχτυα του εκφράζει την ελπίδα και την αισιοδοξία του στο πνεύμα πολλών κειμένων της περιόδου, ώστε να θεωρείται *κοινός τόπος*, όπως θα δούμε, στα κείμενα της υπερορίας. Το πρόσωπο αυτό δίνει το στίγμα του φτωχού ανθρώπου, που βρίσκεται κρατούμενος στο ξερονήσι βιώνοντας την πίεση, την αδυναμία και την υποτέλεια και επίσης προσπαθεί να μεταδώσει θετικό πνεύμα στους ανθρώπους της κομματικής βάσης, οι οποίοι ακόμα το 1950 διώκονται εντός ή εκτός Ελλάδας. «*Τώρα είναι ένα ρεματάκι που δεν πιάνει χαρτοσιά, μα θα το μεγαλώσουμε σα λευτερωθούμε, να το κάνουμε ποτάμι*¹⁸⁰⁰».

Στο ίδιο κλίμα γίνεται η περιγραφή του αιχμάλωτου του Γράμμου, που έχει βγει στο βουνό με τους γονείς και τα πέντε αδέρφια του αποτυπώνοντας το δράμα των οικογενειών του Εμφύλιου. Παρά τους θανάτους των μικρών αδερφών, τον αποχωρισμό που ταυτίζεται με θάνατο αλλά και την εξορία στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* ο ήρωας – εξόριστος στη Μακρόνησο πλέον – δεν πτοείται και δεν απογοητεύεται, αλλά αναθυμάται και νοσταλγεί τη Λευτεριά, που «είδε» κάποτε να περνά σαν αδερφή στα βουνά του Γράμμου. Παρατηρούμε ακόμα ότι επιχειρούνται γενικεύσεις των ιστοριών,

¹⁸⁰⁰ Ο. π., σ. 336

ώστε να αφορούν περισσότερες περιπτώσεις κομμουνιστών, όπως στην αφήγηση για τον νεαρό δεκαπεντάχρονο, που χωρίς δεύτερη σκέψη κατατάσσεται στον *ΕΛΑΣ* και διατείνεται ότι πολεμά την Αμερική όντας στη Μακρόνησο. Η πίστη, η σταθερότητα και η προσήλωση στο Κόμμα, όπως και η ελπίδα της νίκης είναι αδιαμφισβήτητες αλλά και χρήσιμες μετά την ήττα του εμφυλίου πολέμου για τους Έλληνες κομμουνιστές, ειδικά για τους εξόριστους των *Λαϊκών Δημοκρατιών*. Δε θα ήταν σκόπιμο αυτοί ειδικά να χάσουν τη δύναμη και το θάρρος τους. Εξίσου σημαντικό είναι να κερδίσουν τις εντυπώσεις των αναγνωστών παρουσιάζοντας ένα ισχυρό, σίγουρο και αδιασάλευτο πρόσωπο.

Κατόπιν οι ήρωες των διηγημάτων της Αξιώτη αποκτούν όνομα, και απ' ότι διαπιστώνουμε από τις διορθώσεις του *Λογοτεχνικού Κύκλου*, και επώνυμο. Δεν είναι πλέον ο ηθοποιός ή ο ποιητής, όπως διαβάζουμε στο λογοτεχνικό κείμενο, αλλά ο Ηλίας Βενέζης, ο πρωθυπουργός Νικόλαος Πλαστήρας και ο Δημήτρης Τατάκης¹⁸⁰¹. Επίσης αναφορικά με τα πρόσωπα που είναι εξόριστα στη Μακρόνησο, δεν περιγράφονται τα περιστατικά που αφορούν έναν οποιονδήποτε κρατούμενο ή κάποιον στρατηγό αλλά μιλάμε για τον Φίτσιο, την Μαρία Καραγιώργη και τον Στέφανο Σαράφη. Παρακολουθούμε την προσπάθεια της συγγραφέως να αποτυπώσει ενδεικτικά μερικά πρόσωπα διογκώνοντας σαφώς τα χαρακτηριστικά τους φτάνοντας κάποιες φορές στην υπερβολή και την ανακρίβεια.

Ο Τ. Φίτσιος¹⁸⁰² είναι γνωστός αγωνιστής, ο οποίος αναφέρεται ότι έμεινε στη φυλακή από το 1926 και για δεκαοκτώ χρόνια. Μέσα από την αγωνιστική του δράση παρακολουθούμε μια σύντομη επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας των τελευταίων χρόνων. Παράλληλα αφουγκραζόμαστε την προσωπική ιστορία του άνδρα, που δεν κατάφερε να εργαστεί και να εξασφαλίσει τα απαραίτητα και τα περιττά, όπως ένα κουστούμι ραμμένο, που είναι το απραγματοποίητο όνειρο του κρατουμένου. Τον παρακολουθούμε να περιφέρει ένα κομμάτι ύφασμα στις φυλακές και τις εξορίες μέχρι την εκτέλεσή του το 1949.

Ο συγγραφέας- ποιητής με τον σταλινικό χαρακτηρισμό του αρχιτέκτονα ψυχών γράφει σε μικρά χαρτάκια επιδιώκοντας να διαφυλάξει ζωντανές τις σκηνές από

¹⁸⁰¹ Αρχείο ΚΚΕ. ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\65, κ. 240, Φ. 13\2\189

¹⁸⁰² Δημοσιογράφος, αρχισυντάκτης του *Ριζοσπάστη*, μέλος του ΚΚΕ και εθνοσύμβουλος της ΠΕΕΕΑ. Εκτελέστηκε το 1949.

το τρομερό νησί της εξορίας. Όταν ξυλοκοπείται εντάσσεται ισότιμος στην ομάδα των συνεξόριστων και απολαμβάνει της εκτίμησης και του θαυμασμού τους. Η αφήγηση αυτή δίνει πληροφορίες για τη σύναψη σχέσεων και την αντιμετώπιση των «επώνυμων» στον τόπο που το όνομα και συλλήβδην η υπόσταση τού ανθρώπου τείνει να αποσοβηθεί. Το ίδιο συμβαίνει με τον ηθοποιό, τον Μάνο Κατράκη - το όνομα του πληροφορούμαστε από τις βιβλιοκρισίες- ο οποίος απαντά στους εμπαιγμούς για την υποκριτική του λέγοντας εύστοχα *«Παριστάνω τον άνθρωπο»* επιστρέφοντας έτσι την ειρωνεία.

Το πρόσωπο που κρύβεται πίσω από τον ποιητή φαίνεται να είναι ο Γιάννης Ρίτσος. Η Μυρτώ είναι η κόρη του, το κοριτσάκι που το πιάνουν μαζί με τον πατέρα της και τη μητέρα του και δεν έχει προλάβει να πάρει την κούκλα του. Μεγαλώνει πριν την ώρα της, αλλά όπως όλα τα παιδιά χρειάζεται έναν Αη Βασίλη. Γι' αυτό και οι γυναίκες εξόριστες καταφέρνουν παρά τις αντιξοότητες και την πνιγνή ατμόσφαιρα να στήσουν μια υποτυπώδη χριστουγεννιάτικη γιορτή και να χαροποιήσουν τα μικρά τους.

Ο καθηγητής φιλοσοφίας, που αναφέρεται είναι ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος. Συνιστά μια ξεχωριστή περίπτωση, γιατί παρόλο που δεν είναι κομμουνιστής, παραμένει στη Μακρόνησο και δεν υπογράφει, επειδή δε συμφωνεί με το σκεπτικό των δηλώσεων θεωρώντας ότι προσβάλλει την προσωπική του αξιοπρέπεια. *«Εκ της αυτής πράξεως θα επήρχετο ηθικός ακρωτηριασμός και ούτω παιδαγωγική αχρήστευσις»*¹⁸⁰³.

Το τελευταίο πρόσωπο του διηγήματος είναι ο Στέφανος Σαράφης. Όταν φτάνει ο στρατηγός, στη Μακρόνησο *«είχανε παρατάξει όλα τα σόγια απ' τους χαφιέδες»* και άλλοι τον φτύνανε, ενώ άλλοι τον επευφημούσαν και του ζητούσαν να κάνει κουράγιο. Οδηγείται στο τάγμα των πολιτικών κρατουμένων. Κάποια μέρα περνάνε το τάγμα του από αυτό των στρατιωτικών, για να τους διαπομπεύσουν με βρισιές και ξύλο. Η παραταγμένη όμως φάλαγγα, που αναγνωρίζει τη συμβολή του στους αγώνες του ελληνικού έθνους στέκεται προσοχή. Οι στρατιώτες βάζοντας το χέρι στο κούτελο τον χαιρετούν κάνοντας ένα βήμα μπροστά. Ο στρατηγός βιώνει τελικά

¹⁸⁰³ *Εφημερίδα των Συντακτών*, 13/2/2016, «Κ. Δεσποτόπουλος, Γιατί δεν υπογράφω δήλωση μετανοίας», Πετρόπουλος Γ., Υπόμνημα του στη Μακρόνησο στις 29/5/1948

την πιο τιμητική σιωπηλή επιθεώρηση¹⁸⁰⁴. Με παρόμοιο τρόπο περιγράφεται η επιθεώρηση αυτή στο περιοδικό *Το Δέντρο*, προερχόμενη από αφήγηση κρατουμένου¹⁸⁰⁵.

Στο αντίποδα λοιπόν άλλων αφηγήσεων που εστιάζουν στους δήμιους, στους βασανιστές ή στους «χαμένους», επειδή σκοτώθηκαν, έχασαν τη λογική τους, υπέγραψαν ή «αυτομόλησαν» ως ανανήψαντες, το διήγημα αναδεικνύει τα πρόσωπα που μπορούν να συγκαταλέγονται στους νικητές, στους ήρωες.

Το δεύτερο διήγημα έχει τον τίτλο *Η μεγάλη πορεία*¹⁸⁰⁶ και αναφέρεται στη δολοφονική επίθεση στις 28 Φλεβάρη του 1948. Η φονική αυτή επέμβαση των δυνάμεων καταστολής του στρατοπέδου καταγράφεται στα *Επίσημα κείμενα* του ΚΚΕ ως ομαδικές εξοντωτικές επιθέσεις κατά κρατουμένων, με κάποιες διαφορές στους αριθμούς. Αναφέρονται 17 νεκροί και 61 φαντάροι, ενώ 250 που παραπέμπονται σε στρατοδικείο¹⁸⁰⁷. Η Αξιώτη μιλάει για 160 στις φυλακές του βράχου και κατόπιν στο στρατοδικείο αλλά τελικά 300 τριακόσιους «απόντες» στο βραδινό προσκλητήριο¹⁸⁰⁸.

Από την αρχή διασαφηνίζεται ο στόχος της συγγραφής, που δεν είναι άλλος από την καταγραφή και τη διατήρηση της μέρας αυτής στη συλλογική μνήμη. Ξεκινά λοιπόν με ιερατικό λεξιλόγιο, βιβλικό ύφος και σαφείς αναφορές στην Αγία Γραφή και τη Δευτέρα Παρουσία θέλοντας να δημιουργήσει συνειρμούς και υποβλητική ατμόσφαιρα. Οι ημερομηνίες αληθινές δίνονται με ακρίβεια και τα πρόσωπα υπαρκτά αναφέρονται ονομαστικά σε μια προσπάθεια να τονιστεί η ακρίβεια και η εγκυρότητα της καταγραφής.

Η πρώτη επίθεση ξεκινά στη σκηνή του θεάτρου της Μακρονήσου και παρακολουθούμε το προσκλητήριο, το ξάφνιασμα των κρατουμένων και τους πρώτους νεκρούς που πέφτουν περίπου σαν θεατρική παράσταση με ένταση, δραματικότητα και αγωνία.

¹⁸⁰⁴ Αξιώτη Μ., «Η θάλασσα με τα νησάκια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, σ. 360-361.

¹⁸⁰⁵ Μενίδης Δ., «Η επιθεώρηση», *Το Δέντρο*, 47\47,1\47,2 <https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html>

¹⁸⁰⁶ Αξιώτη Μ., «Η μεγάλη πορεία», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 362-374

¹⁸⁰⁷ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., σ. 542

¹⁸⁰⁸ Αξιώτη Μ., «Η μεγάλη πορεία», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 369-370

Οι άντρες στην πρώτη γραμμή ξεσκίζουνε το ρούχο τους, ανοίγουνε τα στήθια τους, αναστηλώνονται ολόρθοι, και τότε βγαίνει μια φωνή που σκεπάζει τα όπλα: «Αντίχριστοι! Βαράτε εδώ!»

Στο ίδιο συμβάν αναφέρεται ο Γιώργης Λαμπρινός στο *Εμπρός Επονίτες*¹⁸⁰⁹. Συμπληρώνει ότι η επίθεση ήταν τυφλή «χωρίς ούτε καν να σκηνοθετήσουν μια πρόκληση». Οι εξόριστοι, όπως και στο διήγημα της Αξιώτη «*γυμνώνουν τα στήθη*» και φωνάζουν «*χτυπάτε αναντροι*», ενώ άλλοι αγκαλιάζονται σφιχτά και περιμένουν.

Στη συνέχεια κατά την απεργία πείνας, η οποία έπεται της εν ψυχρώ δολοφονίας, ο Μπαϊραχτάρης, στρατοπεδάρχης του βράχου, αντιμετωπίζει την ομοψυχία των κρατούμενων. «*Είναι σαν να φωνάζουν τα μεγάφωνα στην έρημο σαχάρα*¹⁸¹⁰». Ακολουθεί λοιπόν δεύτερη επίθεση, μια σκληρή και άنيση μάχη, κατά την οποία οι έγκλειστοι μάχονται με τις πέτρες, τα κορμιά και τα χέρια τους. Η σκηνή επίσης που εξωθούνται στη θάλασσα, είναι εφιαλτική και αποτυπώνει την ασφυκτική πίεση και την απάνθρωπη επέμβαση ανθρώπου σε άνθρωπο.

«Πατριώτες! Στη θάλασσα!»

Και τραβιούνται τα πλήθη κατά το ακρογιάλι, κοντά στο νερό, εκεί που αμέριμνο κι ανυποψίαστο χτυπά ολογρονίς το κύμα στα βράχια.

*Τα πυρά τώρα συγκεντρώνονται μ' ευκολία απάνω τους. Οι πρώτοι πάνε στον πάτο και καταποντίζονται με τρύπιο κορμί απ' τα βόλια, άλλοι σαλεύουν τα φρένα τους και κόβουνε τις φλέβες τους, άλλοι πηδούν απ' τα βράχια και σαλτάρουν μες στα κύματα, κι όσοι απόμειναν μες στις σκηνές νομίζοντας πως θα σωθούν, δε σώθηκε κανένας, τους εκτελούν οι οπλισμένοι επιτόπου*¹⁸¹¹.

Αλλά και η αμέσως επόμενη εικόνα, όταν όσοι μένουν ζωντανοί ψάλλουν τον Εθνικό Ύμνο είναι δηλωτική των μηχανισμών συλλογικότητας, στήριξης και αλληλεγγύης, τους οποίους με περισσή επιμέλεια αγωνίζονται να καταλύσουν οι δυνάμεις καταστολής της Μακρονήσου.

Τέλος, ο απολογισμός αποδίδεται ξανά με ακρίβεια. Πόσοι δεν έκαναν δήλωση, πόσοι είναι απόντες στο βραδινό προσκλητήριο και η φράση που περνά ξανά και ξανά σαν μότο σε όλο το κείμενο «*Το αίμα παντού το ξεπλύνανε*», δηλώνει τις

¹⁸⁰⁹ Λαμπρινός Γ., «Στην κόλαση του Μακρονησιού», *Εμπρός Επονίτες*, ό. π., σ. 39-40. Ο συγγραφέας έχει γράψει το Γ. Λαμπρινός, *Μακρονήσι*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» 1949.

¹⁸¹⁰ Αξιώτη Μ., «Η μεγάλη πορεία», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 365

¹⁸¹¹ Ο. π., σ. 367

προσπάθειες των υπεύθυνων της φυλακής να εξαφανίσουν τα πειστήρια της επέμβασής τους.

Δεν υπάρχει άλλος τρόπος να αποδοθεί δικαιοσύνη, να επέλθει η «νέμεσις» ή έστω να εκτονώσει ένας αριστερός συγγραφέας την οργή και το θυμό του. Το μόνο που μένει και αυτό το συναντάμε σε πολλά κείμενα που εκδίδονται στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* είναι το ανάθεμα, η κατάρα, η οποία όμως ενέχει αισιοδοξία και αποτελεί ένα είδος δικαίωσης. Υπογραμμίζουμε ότι η συγκεκριμένη παραπομπή είναι η πιο έντονη και εκτενής απ' όλες τις άλλες της περιόδου.

*Ζυγώνει και έρχεται η ώρα που θα σας ζώσει ολούθε η οργή του λαού, και που θα πάτε τότε, που θα δώσετε των ομμάτιών σας για να σωθείτε; Πουθενά! Οι πόρτες θα βροντούνε στη μούρη σας, όταν θα φωνάζετε βοήθεια! Οι ποταμοί θα στερεύουνε, όταν θα γυρεύετε νερό! Θα ρίχνει αντάρα ο ουρανός, για να φράζει το δρόμο! Σαν σκιάχτρα τα μικρά παιδιά θα σας θωρούνε και θα φεύγουνε! Μάνας καρδιά δε θα βρεθεί για να σας συμπονέσει! Ανθρώπου χέρι δε θα σας βρεθεί να σας δείξει το δρόμο σας! Μήτε αμερικανός αφέντης δε θα μπορέσει τότε πια να σας τρυπώσει μες τη βράκα του, καθώς το ελπίζετε! Οι πόρτες της ζωής θα κλείσουνε απ' τους ίδιους τους λαούς, κι εσείς θ' απομείνετε απόζω: Κι ολούθε μόνο Αδούλωτοι θα ξετρυπώνουν απ' τη γη, να σας αναθεματίζουνε! Κι όπως θα σέρνεστε άταφοι μες σε ρηχό χαντάκι, κι οι σκύλοι ακόμα που σα θα κάμουν να σας φάνε θα ξεράσουνε! Τρέμετε δήμιοι, όπου κι αν είστε! Σιμώνει κι έρχεται να σας προλάβει η οργή των λαών!*¹⁸¹²

Επιστρέφει λοιπόν η Αξιώτη στην καθημερινότητα της Μακρονήσου περιγράφοντας τη χαράδρα γεμάτη από την εμπροσθοφυλακή αυτής της μαχόμενης στρατιάς να δέχονται «ειδικά» μαρτύρια. Στα μαρτύρια περιλαμβάνεται και η περίπτωση μιας γυναίκας, η οποία χάνει τα λογικά της μόλις στα τριάντα της αλλά πάντα μέλημά της είναι μην τυχόν και υπογράψει.

Τέλος, κλείνει την αφήγηση πρώτα μ' ένα σχόλιο ειρωνικό για τη διοίκηση του στρατοπέδου, η οποία προσπαθεί να αποσείσει τις ευθύνες της. «*Κύμα αυτοκτονιών εσημειώθη προσφάτως! Απαγορεύονται αι αυτοκτονίαι: Πας τις όστις θα αυτοκτονεί, θα παραπέμπεται αυθωρεί εις το Στρατοδικείον!*»¹⁸¹³. Στη συνέχεια ακολουθεί άλλο ένα πικρό και ειρωνικό -για τον καθωσπρέπει κόσμο- σχόλιο με αφορμή την είδηση που αφορά όσους αποκηρύσσουν τη δήλωσή τους στη Μακρόνησο, γιατί τους την απέσπασαν με τη βία¹⁸¹⁴.

¹⁸¹² Ο. π., σ. 370-371

¹⁸¹³ Ο. π., σ. 372

¹⁸¹⁴ Ο. π., σ.

Μεταξύ των δύο βιβλίων, δηλαδή των κειμένων του Θ. Κορνάρου που συγκεντρώνονται στο *Γράμματα απ' το Μακρόνησο* και στη συλλογή της Αξιώτη υπάρχει μια σημαντική διαφορά στη στόχευσή τους. Από τη μία ο Κορνάρος, έγκλειστος ο ίδιος στη Μακρόνησο, επιδιώκει να κάνει γνωστές τις θηριωδίες που διαδραματίζονται εκεί και αποσιωπώνται τόσο από τον Τύπο της εποχής, όσο και από την πλειοψηφία των ομότεχनों του στην Ελλάδα. Υπενθυμίζουμε τη διεθνή προσπάθεια και για τη δική του απελευθέρωση, η οποία συνοδεύτηκε από την έκδοση της έκκλησης από το Εκδοτικό *Νέα Ελλάδα*¹⁸¹⁵. Από την άλλη η Αξιώτη, όντας πολιτική εξόριστη και ζώντας στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*, έχει υποστεί μια αιφνιδιαστική απέλαση από τη Γαλλία και εκφράζει συχνά τα παράπονά της για την αντιμετώπιση του έργου της από την *Επιτροπή Διαφώτισης*. Ωστόσο εξακολουθεί να υποστηρίζει το *ΚΚΕ*, ευθυγραμμίζεται -όπως φαίνεται- με την κομματική γραμμή και παίρνει θέση, δημιουργώντας χαρακτήρες που αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στην απόφασή τους να παραμείνουν στις κομματικές επιλογές ή να αποστατήσουν. Επιδιώκει να υπερασπιστεί την αφοσίωση στο Κόμμα και παρουσιάζει την αδυναμία των ηρώων των έργων της, που εκφράζουν διαφωνίες, όπως ο συγγραφέας, η αποστάτισσα και πρόσωπα που έζησαν στη Μακρόνησο.

Η Μακρόνησος ως θέμα δεν αφορά μόνο όσους βρίσκονται έγκλειστοι στη Μακρόνησο. Οι συγγενείς των κρατουμένων αποτελούν ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα. Το 1954 η Έλλη Αλεξίου στο διήγημά της με τίτλο *Χιονοθύελλα στο Αιγαίο* στο συλλογικό τόμο *Διηγήματα του Αγώνα*¹⁸¹⁶, αποπειράται να ασχοληθεί με τον τρόπο που μια γυναίκα βιώνει την εξορία του αγαπημένου της.

Παρακολουθούμε δύο παράλληλες ιστορίες για το ίδιο θέμα και συγκεκριμένα για τον ίδιο τόπο, τη χαράδρα της Μακρονήσου. Μια νεαρή δασκάλα που έχει τον αγαπημένο της στη Μακρόνησο ανησυχεί για τις συνθήκες διαβίωσης του μια και ο χειμώνας είναι βαρύς και η κακοκαιρία σφοδρή. Όταν ξεσπά η καταιγίδα μια μικρή μαθήτριά της, η Δωρούλα μεταφέρει τον πικρό αέρα της εξορίας που αναδεύεται στο σπίτι της, αφού και ο δικός της πατέρας είναι εξόριστος. Η μικρή φαντάζεται τη χαράδρα σαν ένα ξερό πηγάδι με φίδια και σαύρες, ενώ η δασκάλα ζωγραφίζει μια όμορφη βαθιά χαράδρα. Τότε το παιδί φτιάχνει στην κορυφή ένα σπιτάκι, για να μείνει

¹⁸¹⁵ Έκκληση στον ΟΕΕ για τη σωτηρία του Θ. Κορνάρου, ό. π.

¹⁸¹⁶ Αλεξίου Έ. «Χιονοθύελλα στο Αιγαίο», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 77-84

ο πατέρας της, όταν βγει και τρέχει να δείξει τη ζωγραφιά στη μάνα της. Με έξυπνο τρόπο η συγγραφέας αποδίδει το θέμα της από την πλευρά του κοριτσιού και της ερωτευμένης γυναίκας. Αξιοποιεί επιτυχώς το εύρημά της και δημιουργεί αυθόρμητη και πηγαία συγκίνηση.

Η Έλλη Αλεξίου συχνά σε άρθρα της –δημοσιευμένα ή μη – που βρίσκουμε στο αρχείο της ασχολείται με τα προβλήματα των φυλακισμένων και των εξόριστων και κάνει αναφορές στις εκκλήσεις συμπαράστασης. Επισημαίνει παράλληλα τις επιπτώσεις σε όσους μένουν πίσω – ανήμποροι γονείς, ασθενείς, γυναίκες αδερφές- και κυρίως στα παιδιά, για τα οποία η Αλεξίου -λόγω της θέσης της στην *ΕΒΟΠ*- δείχνει ξεχωριστή ευαισθησία. Αφουγκράζεται «*το ανιστόρητο δράμα της εγκαταλελειμμένης οικογένειας, που αφήνει πίσω αυτός που παραδέρνει*¹⁸¹⁷».

Τελικά αυτό που ουσιαστικά επιχειρήθηκε στη Μακρόνησο είναι η μεταβολή της ανθρώπινης συνείδησης και η κανονιστική μετατροπή μιας κατηγορίας πολιτών, που θεωρήθηκαν ανήθικοι, παραστρατημένοι και μισοί. Προσπαθώντας λοιπόν οι υπεύθυνοι να μεταπλάσουν τους κομμουνιστές σε εθνικόφρονες¹⁸¹⁸ μετέρχονται ποικίλες και «ευφάνταστες» μεθόδους. Ο βασικός στόχος είναι η προσωπικότητα των κρατουμένων. Οι κρατούντες προσπαθούν δηλαδή να πλήξουν την ανθρώπινη υπόσταση και τη νοητική συγκρότηση του ατόμου. Αρωγός στη διαδικασία αυτή είναι η επιστημονικά υπολογισμένη και σχεδιασμένη ατμόσφαιρα ψυχικής αγωνίας, η καλλιέργεια άγχους και ανασφάλειας¹⁸¹⁹, μια σταθερή ατμόσφαιρα αβεβαιότητας και απρόβλεπτου επικείμενου κινδύνου. Ο φόβος τελικά για το φόβο αυτού που σε περιμένει, η αναμονή του επικείμενου μαρτυρίου κυριαρχεί στη Μακρόνησο¹⁸²⁰. Η αντίληψη αυτή τεκμηριωμένη από την ιστορική έρευνα και εμπεδωμένη στις

¹⁸¹⁷ Αρχείο Έλλης Αλεξίου, Φ. 3.1, *Φυλακισμένοι και λαός αποτελούν μια σάρκα & ΔΦ*. Χωρίς τίτλο (σε σημείωση πίσω διαβάζουμε τον πιθανό τίτλο: *Νοσταλγία και ευχές για τους εξόριστους*) ΕΛΙΑ

¹⁸¹⁸ Παναγιωτόπουλος Π., «Η αμετροέπεια της βίας, ο πόνος και η αναίρεση της «αναμόρφωσης», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 293

¹⁸¹⁹ Θεοδώρου Β., *Στρατόπεδα Γυναικών. Εννέα Θαμμένα Τετράδια με αφηγήσεις κρατουμένων γυναικών στα στρατόπεδα Χίου, Τρίκερι, Μακρονήσου στα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου 1947-1951*, Αθήνα, 1976, σ. 375.

¹⁸²⁰ Αβδούλος Σ., ό. π., σ. 61, 64-65, 68-69 Βερβενιώτη Τ., «Μακρονήσι: Μαρτύρια και μαρτυρίες γυναικών» στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 111-112

μεταγενέστερες μαρτυρίες διαπνέει όλη τη λογοτεχνία εκτός των ελληνικών συνόρων κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

τα δάκρυα λερώνουν τη ζωή
εκλάψατε τόσο πολύ
και τώρα τα μάτια σας εστέρεψαν
γυναίκες
της Ελλάδας
εκεί που επέσαν τα ματόκλαδά σας
φυτρώνουν κυπαρίσσια
με πάντοτε στην κορυφή τους
ένα πουλί¹⁸²¹

Κεφάλαιο 7

Γυναίκες στην κατοχική και μεταπολεμική Ελλάδα

Η θέση των γυναικών στην κοινωνία

Η παρουσία των γυναικών διακριτή και σπουδαία στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία είναι εξίσου καθοριστική και ωφέλιμη στην ιστορική περίοδο που εξετάζουμε. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου υπάρχουν παραδείγματα γυναικών, που αγωνίζονται να προασπίσουν τα δίκαιά τους¹⁸²². Τα επαγγέλματα που επιλέγονται από την πλειοψηφία

¹⁸²¹ Εγγονόπουλος Ν., *Ορφεύς Ξενόφοβος, Εν ανθρῳ ἑλληνι λόγῳ, Ποιήματα τ. Β΄*, Ίκαρος, Αθήνα, 1993, (πρώτη έκδοση 1957)

¹⁸²² Η Αύρα Θεοδωροπούλου εργάστηκε ως καθηγήτρια πιάνου και μουσικοκριτικός, τάχθηκε στην πρωτοπορία του κινήματος για την κατοχύρωση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες και δραστηριοποιήθηκε έντονα υπέρ των γυναικείων δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα το 1911 ίδρυσε το *Κυριακό Σχολείο Εργατριών* και το 1918 το σύνδεσμο «*Αδελφή του Στρατιώτη*». Το 1920 ιδρύει με τη Μαρία Νεγρεπόντη και τη Μ. Σβώλου το *Σύνδεσμο για τα δικαιώματα της Γυναίκας*, η *Επιτροπή Κοινωνικής Πρόνοιας*, του οποίου εποπτεύει και προσφέρει σημαντική βοήθεια στους προσφυγικούς καταυλισμούς σε βάθος χρόνου (1922-1950). Επίσης συμμετέχει στην ίδρυση του ορφανοτροφείου *Εθνική Στέγη*. Το 1925 ιδρύει με την Μαρία Σβώλου τη Νυκτερινή Εμπορική Σχολή Θηλέων και το 1929 την Παπαστράτειο Επαγγελματική Σχολή. Το 1935, με τις Αλεξάνδρα Ιωαννίδη, Αγνή Ρουσσοπούλου και Φανή Σαρεγιάννη δημιούργησαν τις εξοχές εργαζομένων γυναικών στην Εκάλη, οι οποίες διαλύονται, επειδή τα μέλη τους αρνούνται να ενταχθούν στη μεταξική ΕΟΝ. (Μπουντζουβή Α., *Αύρα Θεοδωροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία, στρατηγικές της χειραφέτησης (1910-1922)*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ Φιλοσοφική Σχολή, Επιβλέπων Λιάκος Α., Αθήνα, 2003. Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών, τόμος 4ος, Αθήνα 1988. Πατρωνίδου Α., Η Θρακιώτισσα Αύρα

των γυναικών είναι αυτά της δασκάλας¹⁸²³, της μαίας και της νοσοκόμας¹⁸²⁴, ενώ οι γυναίκες αρθρογραφούν σε παιδαγωγικά περιοδικά. Οι γυναίκες εισέρχονται στην αγορά εργασίας στους τομείς της βιοτεχνίας και το δημόσιο τομέα, ενώ σταδιακά δημιουργείται η εργατική τάξη στα αστικά κέντρα. Μετά τη μικρασιατική καταστροφή, παρατηρείται θεαματική αύξηση των εργαζόμενων γυναικών. Σημαντική επίσης ήταν η συμμετοχή των γυναικών στην καπνοβιομηχανία, τη χαρτοποιία και τη χημική βιομηχανία¹⁸²⁵. Πολλές φορές όμως άμεσα ή με φωτογραφικές διατάξεις¹⁸²⁶ οι γυναίκες αποκλείονται από θέσεις εργασίας¹⁸²⁷.

Οι γυναίκες ωστόσο στην Ελλάδα ζουν αποκλεισμένες ως τον Β΄ Παγκόσμιο από την κοινωνική και πολιτική δράση. Δεν είχαν δικαίωμα ψήφου και η γνώμη τους δεν είχε ισχύ. Ο ρόλος τους περιοριζόταν στη δημιουργία οικογένειας και κατόπιν στην ανατροφή των παιδιών, ενώ οι δεσμοί με την πατρική οικογένεια διατηρούνταν στενοί – συχνά ασφυκτικοί – και αδιαπραγμάτευτοι. Τα κορίτσια δεν ενθαρρύνονται να

Θεοδωροπούλου: η πρωτοπόρος του ελληνικού γυναικείου κινήματος, Παρατηρητής της Θράκης, 2010, αναδημοσίευση στο ηλεκτρονικό περιοδικό "24 Γράμματα").

¹⁸²³ Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., «Γυναίκες εκπαιδευτικοί: Ο ρόλος τους στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα και το Μεσοπόλεμο», <http://www.see1924.gr/portal/images/stories/activities/2006/20061017/Ziogou.pdf>

¹⁸²⁴ Φουκάς Β., «Οι επαγγελματικές επιλογές των νέων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου: Απόψεις καθηγητών, φοιτητών και φοιτητριών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», <http://www.elemedu.upatras.gr/eriane/synedria/synedrio4/praktika1/foukas.htm>

¹⁸²⁵ Παπαστεφανάκη Λ., «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία», Χρονάκη Ζ., «Εργαζόμενες γυναίκες», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2-5-1999, σ. 4, 6.

¹⁸²⁶ Αβδελά Ε., «Μια γυναικεία επανάσταση», *Καθημερινή*, ό. π., σ. 24

¹⁸²⁷ Η Αγνή Ρουσοπούλου ήταν μία από τις πέντε φοιτήτριες, που εισάγονται στη Νομική το 1918 και κάνει αξιόλογες σπουδές στο εργατικό δίκαιο στο εξωτερικό. Διεκδικεί δικαστικά το 1929 με την υπεράσπιση του Αλέξανδρου Σβώλου την πρόσληψή της στο *Συμβούλιο της Επικρατείας*, από την οποία αποκλείστηκε λόγω φύλου. (*Το Βήμα*, 6-11-2010, «Η εξέλιξη των έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα», Παντελίδου - Μαλουτά Μ., Ιασμη Α. «Υπόθεση Αγνής Ρουσοπούλου: έμφυλες ιεραρχίες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» , ανακτήθηκε από: <https://www.constitutionalism.gr/1709-ypotesi-agnis-roysopoyloy-emfyles-ierarhies-stin-e/> . Φουνναράκη Ε., «Επί τίνι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 24, 2002.)

σπουδάσουν και έζησαν για χρόνια «σε σκόπιμη αμορφωσιά και υποδούλωση»¹⁸²⁸, επειδή η επιλογή αυτή ενδεχομένως θα πρόσβαλε την τιμή τους¹⁸²⁹.

Παρόλο που το ζήτημα του φύλου άργησε να ερευνηθεί στην ελληνική ιστοριογραφία της περιόδου, αποτελεί σημαντική παράμετρο στις εξελίξεις, και μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι κατά την Κατοχή και στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο έχουν δημιουργηθεί οι κατάλληλες συνθήκες, που ευνοούν την ενεργό συμμετοχή της γυναίκας στα πολιτικά τεκταινόμενα. Η ιστορική συγκυρία άλλωστε οδήγησε τις γυναίκες στο να εκδιπλώσουν το μέγιστο των δυνατοτήτων τους και τελικά να υπερβούν τόσο τις προσωπικές τους φιλοδοξίες, όσο και τις προσδοκίες των άλλων και κυρίως των εκπροσώπων του αντρικού φύλου. Κατάφεραν δηλαδή να επιδείξουν ηρωισμό, που αναγνωρίστηκε και κέρδισε την εκτίμηση και το σεβασμό των ανδρών¹⁸³⁰. Οι γυναίκες εξάλλου διαχειρίζονται την ανέχεια της οικογένειας προσπαθώντας να αντεπεξέλθουν στην οικονομία του σπιτιού παρά τις στερήσεις, ενώ παράλληλα εκτός του οίκου συμπαραστέκονται με ποικίλες ενέργειες στον αγώνα των ανδρών και στην αντίσταση εναντίον του κατακτητή¹⁸³¹.

Οι όποιες αλλαγές στη νοοτροπία των γυναικών δεν εκφράζουν αντιπαλότητα προς τον αντρικό πληθυσμό αλλά αντίθετα γίνονται χωρίς ιδιαίτερες εντάσεις και γενικά επιδιώκεται η ανάγκη ειρηνικής σύμπραξης των δύο φύλων. Οι διεκδικήσεις των γυναικών συνοδεύονται από το αίτημα της μείωσης του ανταγωνισμού με τους άντρες και της συμφιλίωσής τους¹⁸³². Ένα παράδειγμα συμπίεσης των δύο φύλων, που διατυπώνεται με μεγάλη σαφήνεια είναι ο δωδεκάλογος της ΕΠΟΝ:

*Θέλουμε εμείς οι Νέες, λυτρωμένες από τον απατηλό και παραστρατημένο φεμινισμό, να σπάσουμε τις αλυσίδες της πολύμορφης σκλαβιάς μας και ν' αγωνιστούμε ολόψυχα πλάι πλάι και μαζί με τους νέους, για να κατακτήσουμε την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική μας ισότητα. Μόνο έτσι θα λάμψει ο αληθινός εαυτός μας και θα υψωθούμε στον γνήσιο γυναικείο ανθρωπισμό*¹⁸³³.

¹⁸²⁸ Αξιώτη Μ., *Οι Ελληνίδες φρουροί της Ελλάδας, Χρονικά*, τόμος Γ, Ρήγας, Αθήνα 1945, σ. 205

¹⁸²⁹ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 41

¹⁸³⁰ Αξιώτη Μ., *Οι Ελληνίδες φρουροί της Ελλάδας, Χρονικά*, τόμος Γ, ό. π., σ. 205

¹⁸³¹ Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Δ1, ό. π., σ. 176-227.

¹⁸³² Ο. π., σ. 176-227

¹⁸³³ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 270. Βαρών – Βασάρ Ο., *Η εηλικίωση μιας γενιάς*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2009, σ. 94

Μετά τον πόλεμο στον ελλαδικό χώρο διαμορφώνεται μια έντονα αρνητική αντίληψη εθνικιστικής προέλευσης για τη γυναικεία παρουσία στην αντιστασιακή δράση. Η ένταξη σε οργανώσεις, η ενεργός συμμετοχή στην Αντίσταση αλλά κυρίως η έξοδος στο βουνό γίνονται συνώνυμα της απομάκρυνσης από τον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας και της συζύγου. Εξαπολύεται μια εκτεταμένη προπαγάνδα κατά των γυναικών, χλευαστική τις περισσότερες φορές, που επιδιώκει να τις ταπεινώσει μέσα από γελοιογραφίες, συνθήματα και τραγούδια και να τις υποτιμήσει χαρακτηρίζοντας τις ουσιαστικά ανήθικες και ελευθέρων ηθών¹⁸³⁴. Ο συντηρητικός αυτός λόγος στοχεύει στο να περιορίσει, αν όχι να ανατρέψει, τα κεκτημένα των γυναικών κατά την περίοδο της Αντίστασης, για να υπηρετήσει εκ νέου μόνο τους παραδοσιακούς της ρόλους¹⁸³⁵.

Γενικά μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι ο πόλεμος αυτός μέσα από τις συνθήκες που διαμόρφωσε στη ζωή και την καθημερινότητα των γυναικών τις υποχρέωσε αρχικά να αντιμετωπίσουν ζητήματα διαχείρισης του βίου και στη συνέχεια να αναλάβουν ενεργό δράση στην Αντίσταση. Το πλαίσιο αυτό τις βοήθησε να ξεπεράσουν αισθήματα κατωτερότητας και ανασφάλειας που είχαν εδραιωθεί σε προγενέστερες εποχές, να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση, να ωριμάσουν και να διευρυνθούν πνευματικά και πολιτικά ως πολίτες μιας χώρας, που και οι ίδιες ελευθέρωσαν¹⁸³⁶.

Στα κείμενα που εκδίδονται στο Βουκουρέστι και αργότερα στην πόλη Ντεζ θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τρεις βασικές κατηγορίες γυναικών με τις οποίες ασχολούνται οι συγγραφείς, που ζουν στις *Ανατολικές χώρες*. Αρχικά εντοπίζουμε κείμενα που αφορούν τη γυναίκα που έζησε την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, τα οποία εκθειάζουν τη γυναικεία παρουσία. Στη συνέχεια επισημαίνουμε ότι κυριαρχούν οι περιγραφές γυναικών που είναι ενταγμένες στο *Κομμουνιστικό Κόμμα*. Τα κείμενα αναφέρονται κυρίως στις μαχήτριες του *Δημοκρατικού Στρατού*, καθώς και τη γυναίκα, που ζει αποκλεισμένη από τις εξελίξεις, εξόριστη ή φυλακισμένη. Συναντάμε επίσης γυναικεία πρόσωπα χωρίς άμεση πολιτική εμπλοκή, όπως η γυναίκα, η οποία δε

¹⁸³⁴ Βερβενιώτη Τ., «Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα», στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία του 20^{ου} αι.*, τόμος Δ2, ό. π., σ. 83-107

¹⁸³⁵ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 168

¹⁸³⁶ Ριζοσπάστης, 25-5-1946, «Αρχίζει αύριο το Α΄ Πανελλαδικό Γυναικείο Συνέδριο», Σωτηρίου Δ.

δραστηριοποιείται πολιτικά, ωστόσο εμπλέκεται ως συγγενής εξόριστου ή φυλακισμένου, εκείνη που αδιαφορεί και εκπροσωπεί κατά κύριο λόγο την αστική τάξη αλλά και εκείνη που ακολουθεί την αντίπαλη παράταξη, προδίδοντας την αρχική ιδεολογική της τοποθέτηση.

Γυναίκες στην αντίσταση

Οι Ελληνίδες διακρίνονται για την αντιστασιακή τους δράση κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Η έννοια της αντίστασης δεν περιλαμβάνει μόνο την ένοπλη πάλη, τους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν την φυλακή και την εξορία, ή μόνο όσους έχουν συμμετοχή στις οργανώσεις αλλά και όλους αυτούς, οι οποίοι λαμβάνουν μέρος σε ποικίλες δραστηριότητες στο πλαίσιο αυτό¹⁸³⁷. Συγκεκριμένα οι γυναίκες κατέχουν σημαντικό ρόλο τόσο στις πόλεις όσο και στα βουνά. Μπαίνουν στις αντιστασιακές οργανώσεις επιθυμώντας να στηρίξουν τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα¹⁸³⁸. Η παρουσία τους μοιάζει συμπληρωματική και βοηθητική αλλά στην πραγματικότητα είναι καίρια και απαραίτητη.

Η περίοδος της Αντίστασης εκτός των άλλων σηματοδοτεί την ριζική αλλαγή στη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία¹⁸³⁹. Οι γυναίκες μετέχουν για πρώτη φορά ενεργά σε πολιτικές ομάδες σε τόσο μεγάλη κλίμακα και έχουν αντίστοιχη δράση¹⁸⁴⁰. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η αναγκαία ισοτιμία τους με τους άντρες στον κοινό αγώνα ενάντια στον κατακτητή, εφόσον καλούνται να διαδραματίσουν εξίσου σημαντικό ρόλο, θέτει ουσιαστικά τις βάσεις για τη γυναικεία χειραφέτηση¹⁸⁴¹. Η σκλαβιά των γυναικών ήταν διπλή και αφορούσε τόσο τον κατακτητή όσο και τον άντρα αλλά και την οικογένεια. Επομένως ο αγώνας για την απελευθέρωση δεν είναι μόνο αντιφασιστικός αλλά αποτελεί ένας είδος πολιτικής μαθητείας με έμφαση στην

¹⁸³⁷ Γλέζος Μ., *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμος Α', Αθήνα, Στοχαστής, σ. 61-63

¹⁸³⁸ Στρατίκη Ε., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, Κίνηση «Η γυναίκα στην Αντίσταση», Αθήνα, 1982, σ.35-39

¹⁸³⁹ Vervenioti T., "Left – wing women between politics and family", to: Mazower M, *After the War Was Over...*, op. cit., p.103-119

¹⁸⁴⁰ Καραγιώργη Μ., *Από μια σπίθα ξεκίνησε*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 116-121. Προφορική μαρτυρία Μαρίας Καραγιώργη, ό. π.

¹⁸⁴¹ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 36-40

επίτευξη της γυναικείας ανεξαρτησίας¹⁸⁴². Δεν είναι τυχαίο ότι στη λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου αντικατοπτρίζονται οι κοινωνικές αλλαγές, που έχουν συμβεί. Οι Ελληνίδες συγγραφείς αυξάνουν την παραγωγικότητά τους συνεχίζοντας να γράφουν έργα υψηλής ποιότητας¹⁸⁴³.

Επιπλέον η ένοπλη δράση των γυναικών εκφράζει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την αλλαγή της θέσης τους και την επίτευξη της χειραφέτησής τους¹⁸⁴⁴. Οι προσπάθειες αυτές των γυναικών δεν εδραιώθηκαν χωρίς αντιδράσεις. Ο Άρης Βελουχιώτης δεν ήθελε να κρατούν όπλο οι γυναίκες του ΕΛΑΣ. Ταυτόχρονα συχνά οι γυναίκες χαρακτηρίζονται ανήθικες και αντιμετωπίζονται με προκατάληψη¹⁸⁴⁵,

Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να εξετάσουμε την παρουσία και την αντιστασιακή δράση των γυναικών αυτή τη χρονική περίοδο, με σκοπό να γίνει κατανοητή η θέση τους στην κοινωνία και η αντίληψη που διαμορφώνουν για τον εαυτό τους, ώστε να αντιληφθούμε αφενός τις υπερβάσεις που έκαναν οι ίδιες και αφετέρου τον τρόπο με το οποίο οι λογοτέχνες της υπερορίας προσπαθούν να απεικονίσουν τις γυναίκες μετά το τέλος της Κατοχής και του Εμφύλιου.

Είναι η πρώτη φορά που οι γυναίκες συμμετέχουν σε οργανώσεις και ασκούν πολιτική¹⁸⁴⁶. Ο στόχος των οργανώσεων, όπως διατυπώνεται με σαφήνεια είναι «ν' αποτελέσουν ένα κοινό εθνικοαπελευθερωτικό μέτωπο, τμήμα του γενικού μετώπου που ν' αγκαλιάζει τις πλατειές μάζες των γυναικών της χώρας¹⁸⁴⁷». Στις οργανώσεις μετέχουν κατά κύριο λόγο οι μορφωμένες γυναίκες και καλλιτέχνιδες, εφόσον οι φοιτήτριες και οι εργάτριες αποφεύγουν ευκολότερα την οικογενειακή επιτήρηση και εντάσσονται στον αντιστασιακό αγώνα¹⁸⁴⁸. Πολλές από αυτές γίνονται καθοδηγητικά στελέχη, ενώ στην επαρχία οι δασκάλες, όπως και γενικά οι απόφοιτοι μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης, ξεχωρίζουν για τη δράση τους. Οι καλλιεργημένες αυτές

¹⁸⁴²Καστρινάκη Α., «Η λογοτεχνία στην Κατοχή», στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π., *Ιστορία του 20^{ου} αι*, τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 328-330

¹⁸⁴³Καστρινάκη Α., *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, ό. π., σ.347-350

¹⁸⁴⁴Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 176-227

¹⁸⁴⁵Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 56

¹⁸⁴⁶Λαζάρου Φ., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό. π., σ. 28-34

¹⁸⁴⁷*Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., σ. 73

¹⁸⁴⁸Παπαδούκα Ο., Στρατηγοπούλου Δ., 170-174, *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό. π., σ. 69-79, 160-165.

Βαρών – Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, ό. π., σ. 85

γυναίκες ασχολούνται με μορφωτικές δραστηριότητες και διάφορα πολιτιστικά δρώμενα, προωθώντας και ενισχύοντας την αγωνιστική διάθεση των πολιτών¹⁸⁴⁹.

Μια από τις σημαντικότερες αντιστασιακές οργανώσεις, στις οποίες εμπλέκονται οι γυναίκες στη διάρκεια της Κατοχής είναι η *Εθνική Αλληλεγγύη*, η οποία ιδρύεται το 1941 με ρόλο ανάλογο του *Ερυθρού Σταυρού* και εξελίσσεται σε μαζική οργάνωση μεγάλης εμβέλειας. Στόχος της είναι η προσφορά βοήθειας στα θύματα του πολέμου και του αυταρχικού καθεστώτος, καθώς και η στήριξη των οικογενειών τους¹⁸⁵⁰.

Ξεχωριστή οργάνωση αποκλειστικά για γυναίκες αποτελεί η *Λεύτερη Νέα*. Υπήρξε όμως βραχύβια, αφού ιδρύεται το Μάη του 1942 και λειτουργεί αυτόνομα ως το Φλεβάρη του 1943. Στοχεύει στο να ευαισθητοποιήσει και να κινητοποιήσει νεαρά κορίτσια, που επιθυμούν να λάβουν μέρος στην Αντίσταση, αλλά ταλανίζονται από το συντηρητισμό των οικογενειών τους¹⁸⁵¹. Οι νέες αυτές γυναίκες, για να ενταχθούν στο αντιστασιακό κίνημα χρειάστηκε αρχικά να βγουν συστηματικά από το σπίτι και αφού δραστηριοποιηθούν στη γυναικεία οργάνωση, να ενταχθούν στη συνέχεια σε μεικτές ομάδες συνομηλίκων¹⁸⁵². Η *Λεύτερη Νέα* λοιπόν αυτοδιαλύεται και εντάσσεται λίγο αργότερα στην μαζικότερη οργάνωση νεολαίας, την *ΕΠΟΝ*, η οποία πλαισιώνεται από μεγάλο αριθμό νεαρών κοριτσιών και έχει έναν προσανατολισμό θετικό στη γυναικεία απελευθέρωση και την εξίσωσή της με τον άνδρα, που εκφράζεται με ριζοσπαστικό λόγο υπέρ των γυναικών¹⁸⁵³.

Η Μ. Καραγιώργη, πρώτη γραμματέας της *Λεύτερης Νέας*, λέει:

Εγώ αισθανόμουν ότι είχα ένα βάρος, πάνω από τις δυνάμεις μου, από την ώρα που φύγαμε απ' την κοινή στέγη της ΟΚΝΕ¹⁸⁵⁴. Έβλεπα τα κότσια μου πολύ περιορισμένα, για να το

¹⁸⁴⁹ Στρατική Ε., «Γυναίκες στην Αντίσταση», ό. π., σ. 35-42

¹⁸⁵⁰ Παπαθανασίου Ι., *Το Κομμουνιστικό Κόμμα στην πρόκληση της ιστορίας*, στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π., *Ιστορία του 20^{ου} αι.*, τόμος Γ2, ό. π., σ. 106. , Πουλόπουλος Κ., «Η οργάνωση της Εθνικής Αλληλεγγύης, στο: *Αριστερά και Αστικός πολιτισμός*, επιμ: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., ό. π., σ. 468-478

¹⁸⁵¹ Προφορική μαρτυρία Μαρίας Καραγιώργη, ό. π.. Καραγιώργη Μαρία, *Από μια σπίθα ξεκίνησε*, ό. π., σ. 116-121

¹⁸⁵² Καραγιώργη Μαρία, ό. π., σ. 116-121, Βαρών – Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, ό. π., σ. 88-91, 315-330

¹⁸⁵³ Ο. π., σ. 89

¹⁸⁵⁴ ΟΚΝΕ: Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδος Η Νεολαία του ΚΚΕ.

σηκώσω. Εγώ ήμουν στον στενό κύκλο των κομμουνιστών και σε απόλυτη παρανομία. Όταν είδα την Ηλέκτρα (Αποστόλου¹⁸⁵⁵), καταλαβαίνεις τη χαρά μου, ήταν σαν να άνοιξε ο ουρανός. Ήρθε ένας άνθρωπος πεπειραμένος, που μπορούσε να πιάσει αυτήν την οργάνωση που όλο άπλωνε.

Από τη συζήτησή της με την Καίτη Ζεύγου για την επιλογή του ονόματος της οργάνωσης θυμάται την άποψη της τελευταίας. «...το «*Λεύτερη Νέα*» θα εκφράσει την κυριολεξία της εποχής, που θέλει να είναι ελεύθερη η κοπέλα. Δε θέλει τον κατακτητή. Ύστερα δεν θέλει να έχει αυτά τα δεσμά που της επιβάλλει η οικογένεια. Επιπλέον δε θέλει να έχει τα δεσμά που της επιβάλλουν οι οργανώσεις που ανδροκρατούνται»¹⁸⁵⁶.

Με την έναρξη του πολέμου το πεδίο δράσης τους επεκτείνεται. Η συμβολή των γυναικών στην οργάνωση της προσπάθειας για την επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος είναι καθοριστική. Στις αστικές περιοχές διοργανώνουν με τη συμβολή και των ανδρών τα λαϊκά συσσίτια μεταφέροντας το πεδίο δράσης τους στο κοινωνικό επίπεδο αποκτώντας μ' αυτόν τον τρόπο νέο ρόλο, έξω από το στενά οικογενειακό περιβάλλον. Μετέχουν σε εράνους συγκεντρώνοντας ρούχα, τρόφιμα και χρήματα ή ενεργούν αυθόρμητα προσφέροντας βοήθεια ατομικά. Στον αγώνα της *ΕΠΟΝ* περιλαμβάνεται η προστασία των μητέρων και των παιδιών, γι' αυτό και ιδρύονται παιδικοί σταθμοί στην Αθήνα και την επαρχία¹⁸⁵⁷. Πολλές φορές οι γυναίκες μαγειρεύουν για τα παιδιά που πεινάνε και εξασφαλίζουν γάλα για τις θηλάζουσες από τους κτηνοτρόφους. Διαδραματίζουν επίσης πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάθεση των προϊόντων, που οι μαυραγορίτες έχουν συγκεντρώσει στις αποθήκες τους, δημιουργώντας ένα δίκτυο γειτονιάς μ' αυτό το στόχο¹⁸⁵⁸.

Στην προκήρυξη των γυναικών του *ΕΑΜ* (24\10\1943) αναφέρουν απευθυνόμενες στις δυνάμεις της Αστυνομίας:

¹⁸⁵⁵ Η Ηλέκτρα Αποστόλου, μέλος της *ΟΚΝΕ* συλλαμβάνεται και οδηγείται στις Φυλακές *Αβέρωφ και κατόπιν* εξορίζεται στην Ανάφη στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας. Κατά την Κατοχή αναπτύσσει αντιστασιακή δράση και είναι οργανωμένη στη *ΕΠΟΝ*, ενώ παράλληλα είναι υπεύθυνη για τη οργάνωση *Λεύτερη Νέα*. Το 1944 βασανίζεται μέχρι θανάτου από τη *Ειδική Ασφάλεια*.

¹⁸⁵⁶ Συνέντευξη στο Βερβενιώτη Τ., *Οι Συναγωνίστριες, Τα αίτια της συμμετοχής και η δράση των γυναικών στις εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Παν\μιο, Αθήνα, 1991, Παράρτημα, σ. 197 και 191. Βαρών-Βασάρ Ο., *Η Ενηλικίωση μιας Γενιάς*, ό. π., σ. 323

¹⁸⁵⁷ Παπαδάκη – Φλέγγα Ν., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό. π., σ. 100-116

¹⁸⁵⁸ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 12, 227, 215-216, 234-235, 107. Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 176-227

*Αντί να μας χτυπάτε όταν ανοίγουμε τις αποθήκες βοηθήστε μας να ζήσουμε. Αντί να γίνετε όργανο του κατακτητή και του προδότη, αδελφωθείτε μαζί μας. Μην αφήσετε να βλέπουμε σ' εσάς έναν εχθρό αλλά έναν συμπαράστατη της φτώχειας μας*¹⁸⁵⁹.

Μια ενδιαφέρουσα τακτική αποτελούν οι αυθόρμητες πορείες γυναικών μαζί με τα παιδιά τους ειδικά τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής για την διεκδίκηση τροφίμων και φαρμάκων αλλά και για την καταγγελία των καταχρήσεων της εξουσίας των *Ταγμάτων Ασφαλείας* και της Χωροφυλακής που διενεργεί παράνομες συλλήψεις¹⁸⁶⁰.

Οι γυναίκες ακόμα θέτουν ως στόχο τους την υλική υποστήριξη των στρατιωτών, ήδη από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο ασχολούμενες με το πλύσιμο των ρούχων, το πλέξιμο καλτσών και το ράψιμο της φανέλας του φαντάρου¹⁸⁶¹. Οργανώνουν ως και συνεργεία πλεκτικής και ραπτικής, ενώ παράλληλα ενημερώνουν και ζητούν τη σύμπραξη του υπόλοιπου πληθυσμού με εκκλήσεις στον Τύπο. Δε διστάζουν μάλιστα να προτείνουν να χρησιμοποιηθούν οι προίκες των κοριτσιών για τις ανάγκες του Αγώνα, οι οποίες είχαν μαζευτεί με κόπο όλα τα προηγούμενα χρόνια και φυλάγονται με προσοχή και σεβασμό από τις οικογένειες¹⁸⁶².

Ταυτόχρονα ενδιαφέρονται και εργάζονται με ζήλο και φαντασία για τη ηθική συμπαράσταση των στρατιωτών και των αποκλεισμένων είτε βρίσκονται εντός των τόπων εγκλεισμού είτε έχουν συγγενείς, που διώκονται¹⁸⁶³. Μια πρωτότυπη προσπάθεια είναι η δημιουργία του δέματος του αντάρτη. Με επιμέλεια και συνέπεια φτιάχνουν ένα δώρο για τους αγωνιζόμενους άντρες με βασικά είδη πρώτης ανάγκης. Συνοδεύουν το δέμα με γράμματα, που εκφράζουν την αναγνώριση και τη φροντίδα τους. Πολλές φορές οργανώνουν επισκέψεις στους κρατούμενους και βοηθούν με κάθε τρόπο τους φυλακισμένους και τις οικογένειές τους¹⁸⁶⁴. Κινητοποιούνται επίσης συλλογικά για την απελευθέρωση κρατουμένων ή για την απόκρυψη βρετανικών δυνάμεων, ώστε να μη συλληφθούν και να φυγαδευτούν στη Μέση Ανατολή. Το έργο

¹⁸⁵⁹ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 107

¹⁸⁶⁰ Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 176-227

¹⁸⁶¹ Γκριτζώνα Δ., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό. π., σ. 11-23. Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 107, 246

¹⁸⁶² Ο. π., σ. 13, 243, 240, 114

¹⁸⁶³ Νικολακάκης Γ. – Μανικάκης Β., *Αη Στράτης. Φωτογραφικά Έχνη (1940-1970)*, ό. π., σ. 200-205

¹⁸⁶⁴ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 250-251, 227,

αυτό είχε αναλάβει η οργάνωση της Λέλας Καραγιάννη, «Μπουμπουλίνα»¹⁸⁶⁵. Συγκεντρώνονται και φωνάζουν στις γειτονιές καταγγέλλοντας συλλήψεις και εκτελέσεις ή μετατρέπουν μια κηδεία ή ένα μνημόσυνο σε αντιστασιακή πράξη¹⁸⁶⁶. Συμμετέχουν ενεργά στις οργανώσεις και καταγράφουν αγωνιστική παρουσία σε διαδηλώσεις, όπως στις υπαλληλικές κινητοποιήσεις του 1942¹⁸⁶⁷. Στις διαδηλώσεις του Ιουλίου του 1943 οι γυναίκες έχουν μια δυναμική συμμετοχή, που όμως βάφεται με αίμα. Το τανκ περνάει πάνω από την Παναγιώτα Σταθοπούλου εγείροντας αντιδράσεις διεθνώς, ενώ η Κούλα Λίλη, η οποία χτυπάει τον οδηγό του άρματος πυροβολείται εν ψυχρώ και πεθαίνει λίγο αργότερα¹⁸⁶⁸.

Οι γυναίκες μεταφέρουν παράνομο υλικό ή μεταβιβάζουν πληροφορίες και ειδήσεις χρησιμοποιώντας ακόμα και τη γυναικεία τους γοητεία¹⁸⁶⁹. Η συμβολή τους υπήρξε πολύτιμη, γιατί κινούνταν με ευκολία και αποτελεσματικότητα και μπορούσαν να μεταφέρουν μηνύματα ως σύνδεσμοι ή για να κρύβουν μέλη του αγώνα και ξένους συμμάχους¹⁸⁷⁰. Τέλος, ασχολούνται με τη σύνταξη, την εκτύπωση και την προώθηση του αντιστασιακού Τύπου¹⁸⁷¹.

Με την ανάπτυξη του αντάρτικου η στράτευσή τους σε πρώτη φάση ακολουθεί τους δρόμους των μελών της οικογένειάς τους¹⁸⁷². Από το φθινόπωρο του 1943 εμφανίζονται μεμονωμένες ομάδες και διμοιρίες ανταρτισσών¹⁸⁷³. Οι γυναίκες κουβαλούν νερό, τρόφιμα και πυρομαχικά. Παράλληλα στα χωριά φροντίζουν τα χωράφια όσων πολεμούν και συνδράμουν τις οικογένειες όσων μένουν πίσω¹⁸⁷⁴.

¹⁸⁶⁵ Η Καραγιάννη εκτελείται το Σεπτέμβρη του 1944 στο Δαφνί μαζί με πολλά άλλα μέλη αντιστασιακών οργανώσεων. *14 ιστορίες αντίστασης*, επιμέλεια Γκλαβίνας Γ., Χαραλαμπίδης Μ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2018, σ. 90-92. Η Καραγιάννη εκτελείται το Σεπτέμβρη του 1944 στο Δαφνί μαζί με πολλά άλλα μέλη αντιστασιακών οργανώσεων.

¹⁸⁶⁶ Ο. π., σ. 218,220,296, 225

¹⁸⁶⁷ Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 176-227

¹⁸⁶⁸ Ριζοσπάστης, 23- 7- 1943, Καρρά Μ., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, Κίνηση "Η γυναίκα στην Αντίσταση», ό. π., σ.73-79

¹⁸⁶⁹ Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 218-220

¹⁸⁷⁰ Στρατηγοπούλου Δ., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, σ. 169-170

¹⁸⁷¹ Βαρών – Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, ό. π., σ. 103-108

¹⁸⁷² Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 176-227

¹⁸⁷³ Παλληγιαννοπούλου -Καλλινού Γ., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό. π., σ. 134-141

¹⁸⁷⁴ Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 244

Παρέχουν ακόμα τις υπηρεσίες τους ως νοσοκόμες. Υπάρχουν περιπτώσεις που με ατομική πρωτοβουλία προσφέρουν αυθόρμητα τη βοήθειά τους με λίγα φάρμακα σε ένα σακίδιο¹⁸⁷⁵. Άλλοτε πάλι συμβάλλουν στην στελέχωση δεκάδων νοσοκομείων¹⁸⁷⁶ που στήνονται άμεσα και από επιτακτική ανάγκη για την περίθαλψη των θυμάτων που πληθαίνουν, καθώς οι βομβαρδισμοί αυξάνουν τραγικά τον αριθμό των τραυματιών. Μόνο η μάχη της Αθήνας τον Δεκέμβρη του 1944 σε διάστημα 33 ημερών έχει χιλιάδες θύματα¹⁸⁷⁷. Οργανώνουν παράλληλα την εκπαίδευση των εθελοντριών αδερφών και μεριμνούν για την υποδοχή και την ψυχαγωγία των τραυματιών¹⁸⁷⁸.

Η γυναίκα της Αντίστασης δίνει επίσης τη γνωστή *μάχη της σοδειάς* με στόχο να μην καταφέρουν οι Γερμανοί να πάρουν ούτε το ελάχιστο από την ελληνική παραγωγή¹⁸⁷⁹. Η Θεσσαλία ήταν απ' τα πιο λαμπρά παραδείγματα Αντίστασης. Η επιτυχία του εγχειρήματος αποδίδεται στην συμβολή του λαού και αναπτέρωσε το φρόνημά του ισχυροποιώντας τη θέση της γυναίκας που διαδραμάτισε καίριο ρόλο¹⁸⁸⁰.

Βαθιά τομή για τη γυναίκα των μεταπολεμικών χρόνων αποτέλεσε η διενέργεια των εκλογών της ΠΕΕΑ στην *Ελεύθερη Ελλάδα*. Το 1944 στο *Εθνικό Συμβούλιο* στους Κορυσχάδες η γυναικεία συμμετοχή δεν είναι μεγάλη στο σύνολο των αντιπροσώπων¹⁸⁸¹. Τα αίτια θα πρέπει να αναζητηθούν στα στερεότυπα σχετικά με την κοινωνική και πολιτική παρουσία των γυναικών αλλά και στην επιφυλακτικότητα που δείχνει η κομματική ηγεσία αναφορικά με την επιλογή περισσότερων υποψηφίων του γυναικείου φύλου. Παρόλα αυτά έχει γίνει μεγάλη

¹⁸⁷⁵ Γκριτζώνας Κ, *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σ. 53, 146-148, 136-13

¹⁸⁷⁶ Σουλοπούλου Ι., Μανθοπούλου Μ., *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό. π., σ. 93-99

¹⁸⁷⁷ *Οι Ανατολικές Σηνοικίες το Δεκέμβρη του 1944*, σ. 28, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2014, σ. 48, 52

¹⁸⁷⁸ *Ριζοσπάστης* 4-1-1945

¹⁸⁷⁹ Η σοδειά του 1944 λόγω εύνοιας και των καιρικών συνθηκών ήταν πλούσια. Το ΕΑΜ είχε κάνει σπορά στα καμποχώρια, για να μην επαναληφθεί το φαινόμενο της πείνας του χειμώνα του '41. Επίσης έχει μεταδώσει στα μέλη του βασικές γνώσεις για το θερισμό και αλώνισμα των χωραφιών. Ζαρογιάννης Γ. (Καβαλλάρης), *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση, ΕΛΑΣ, 1940-44*, Αφοι Τολίδη, Αθήνα, σ. 259, 268.

¹⁸⁸⁰ Καραγιώργη Μ., *Από μια σπίθα ξεκίνησε*, ό. π., σ. 252-257. Στρογγύλης Α., ό.π., σ. 146 - 147. Φλούντζης Α., ό. π., σ. 259-263.

¹⁸⁸¹ *Γυναίκες στην Αντίσταση*, ό. π. , σ. 43-50

καινοτομία και μια σημαντική αρχή¹⁸⁸². Με το *Ψήφισμα Α΄* και το άρθρο 5 του *Εθνικού Συμβουλίου* το Μάη του 1944 καθιερώνεται η ψήφος των γυναικών. Στις εκλογές που διενεργεί η *ΠΕΕΑ* έχουν δικαίωμα ψήφου οι γυναίκες άνω των 18 ετών και δικαίωμα εκλογής από την ηλικία 21 χρόνων. Οι Ελληνίδες λοιπόν για πρώτη φορά εκλέγουν 5 γυναίκες αντιπροσώπους και ταυτόχρονα θεσπίζονται προνόμια και παροχές, όπως η εξίσωση των αποδοχών τους και η συμμετοχή τους στα *Λαϊκά Δικαστήρια* σύμφωνα με τις πράξεις της *ΠΕΕΑ*. Σημειώνουμε ότι στην Ελλάδα το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι δεν θα κατοχυρωθεί παρά μόνο οκτώ χρόνια μετά (1952)¹⁸⁸³.

Ήδη από το 1943 οι γυναίκες όχι μόνο λαμβάνουν μέρος με όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή στα Εαμικά συνέδρια, αλλά έχουν και λόγο υποχρεωτικά ως αντιπρόσωποι οργάνωσης και ως μάνες ανταρτών. Η καθιέρωση της ψήφου άλλωστε δεν αποτελεί μόνο πράξη χειραφέτησης αλλά έχει θεωρηθεί και έκφραση τιμής προς τη μάνα του αντάρτη¹⁸⁸⁴.

Οι λογοτέχνες της υπερορίας δεν είναι δυνατόν να αγνοήσουν το αντιστασιακό ιδεώδες, που δημιουργήθηκε και έθρεψε κατά έναν τρόπο τόσο τον άνθρωπο της Κατοχής, όσο και το *Κομμουνιστικό Κόμμα*, το οποίο πρωτοστάτησε στον αγώνα κατά του κατακτητή. Η περίοδος της Αντίστασης αποτελεί κομβικό σημείο μετά τη μεταξική δικτατορία για την ίδια την Αριστερά. Αυτό συμβαίνει διότι επανακάμπτει κατά πρώτο λόγο, εφόσον ιδρύεται εκ νέου το *ΚΚΕ* και επίσης επειδή αναδιοργανώνεται συγκεντρώνοντας σημαντικό αριθμό υποστηρικτών. Επιπλέον στα χρόνια που θα ακολουθήσουν ο ελληνικός Εμφύλιος εξοβελίζεται στην επίσημη λήθη λόγω των τραυματικών εμπειριών που κομίζει αποτρέποντας την αναγωγή της Αντίστασης σε σημείο αναφοράς για τη μεταπολεμική Ελλάδα. Ωστόσο πολιτικοί κρατούμενοι, σύντροφοι, συγγενείς ομοϊδεάτες και μη, συντηρούν τη μνήμη του Εμφυλίου και η Αντίσταση λειτουργεί ενοποιητικά για τη συλλογική μνήμη όλων των Ελλήνων¹⁸⁸⁵.

¹⁸⁸² Παπαθανασίου Ι., «Το Κομμουνιστικό Κόμμα στην πρόκληση της ιστορίας», στο: Παπαστράτης Π., Χατζηιωσήφ Χ. *Ιστορία του 20^{ου} αι*, τόμος Γ2, ό. π., σ. 123

¹⁸⁸³ *Γυναίκες στην Αντίσταση*, σ. 43-50

¹⁸⁸⁴ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 179-185

¹⁸⁸⁵ Βόγλης Π., «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο: επιμ. Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.ά., *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό. π., σ. 61-80

Στη διάρκεια της Αντίστασης μέσα από το Εαμικό κίνημα δημιουργήθηκε ένα νέο «είδος» ανθρώπου, ανεξάρτητα αν είναι νέος ή γέρος, γυναίκα ή άνδρας.

Αυτός ο «αντιστασιακός» άνθρωπος – όπως τον περιγράφει ο Γιάννης Ιμβριώτης¹⁸⁸⁶ – ολόκληρος δονίζεται από το εξαίσιο ιδανικό, που δεν είναι άλλο από τη βεβαίωση του ανθρώπου. Μάχεται, για να σώσει την αξία άνθρωπος χωρίς να τον ενδιαφέρει, αν θα ακρωτηριαστεί ή θα πεθάνει. Είναι ένας ανθρώπινος ήρωας που κάνει έναν αγώνα εθελούσια, που στέκει εκεί ακλόνητος στη θέση του χωρίς ξένο καταναγκασμό, γιατί δεν μπορεί να κάνει αλλιώς. Δεν είναι υπέράνθρωπος. Έχει όλα τα ανθρώπινα γνωρίσματα, πάσχει και υποφέρει και λυπάται μα όλα τα υπερνικά και θριαμβεύει. Αψηφά την πείνα, την αγωνιά, το βόλι του εχθρού, δε λυγίζει και δεν προδίδει¹⁸⁸⁷.

Στα κείμενα που εκδίδονται στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* οι γυναικείες μορφές δεν υπερισχύουν αριθμητικά, ούτε μπορούν να συγκριθούν όσον αφορά την ένταση με αυτές των ανδρών. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι είναι συχνότερες οι αναφορές σε άντρες, που ανέπτυξαν αντιστασιακή δράση. Ωστόσο βρίσκουμε ιστορίες γυναικών και ηρωικές μορφές, που ξεχωρίζουν και αφήνουν έντονο το αποτύπωμά τους στην πεζογραφία της περιόδου.

Συναντάμε κείμενα αφιερωμένα στις γυναίκες της Αντίστασης. Στη δίνη της γερμανικής Κατοχής βρίσκεται η γριά Μωυσίδα στο *Ο πόνος της μάνας* του Γ.Κ.¹⁸⁸⁸, η περιγραφή όμως παραπέμπει στον Εμφύλιο. Κυνηγούν οι Γερμανοί και οι Παοτζήδες, αλλά νικητής είναι ο ΕΛΑΣ. Η άκριτη βία καθώς και οι βάνουσες εικόνες απηχούν μεταγενέστερες εποχές. Οι αντίπαλοι σκοτώνουν, πιάνουν γυναίκες, καίνε σπίτια. Σφάζονται δυο κορίτσια και ξεκοιλιάζεται μια έγκυος, ενώ ο δεσπότης «εβλογάει, επειδή είναι κομμουνίστριες¹⁸⁸⁹».

Γυναίκα στα χρόνια της Γερμανικής Κατοχής είναι και η Παπαλεβέντενα στο ομώνυμο διήγημα του Νίκου Παπαπερικλή στο βιβλίο *Πεζογράφοι της Αντίστασης*. Πρόκειται για μια υπερβατική μορφή ηλικιωμένης γυναίκας η οποία έχει δοκιμαστεί και έχει αντέξει καταστάσεις που δοκιμάζουν τα όρια της ανθρώπινης αντοχής. Ο Παπαπερικλής επιλέγει να την παρουσιάσει σε αντιδιαστολή με την ανήθικη και απάνθρωπη παρουσία των ανδρών. Εκείνη παραμένει περήφανη και δυνατή παρά τη

¹⁸⁸⁶ Ιμβριώτης Γ.: Κομμουνιστής, διανοητής, καθηγητής της *Φιλοσοφικής Σχολής* Θεσσαλονίκης

¹⁸⁸⁷ Ιμβριώτης Γ., *Ο αντιστασιακός άνθρωπος*, 1962 Επιθεώρηση Τέχνης τεύχ. 87 -88.

¹⁸⁸⁸ Πρόκειται για ψευδώνυμο του Γ. Κικίτσα (Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.241, Φ. 13\3\330)

¹⁸⁸⁹ Γ. Κ. , «Ο πόνος της μάνας», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 136-142

φρίκη που την περιβάλλει. Ο συγγραφέας την αποκαλεί *ευεργετική θεότητα* και την παρομοιάζει με ρίζα δέντρου.

*Είναι η ρίζα του δέντρου που το χτύπησαν οι κεραυνοί. Το δέντρο δεν πέθανε. Πέσανε μονάχα οι κλώνοι του. Αλύγισε και καψαλιάστηκε ο κορμός του. Ωστόσο γύρω στη ρίζα του ξεπετάχτηκαν καινούργιες φύτες. Κοχλάζουν μέσα τους οι χυμοί. Η ζωή τους σπαρταράει*¹⁸⁹⁰.

Οι Γερμανοί βάζουν φωτιά στο σπίτι και το ελαιοτριβείο της οικογένειας και σκοτώνουν τα ζωντανά. Την παρακολουθούμε να προσπαθεί με ψυχραιμία και στοχευμένες κινήσεις να ελέγξει την πυρκαγιά που αφανίζει το βιος της και να σώσει τους ανθρώπους της. Η χαριστική βολή έρχεται όταν κρεμάνε στο δέντρο της αυλής της, τον γιο της. Περιφέρεται αγέρωχη και αλύγιστη ανάμεσα σε άντρες, που μεθούν στο ίδιο της το σπίτι. Χωρίς να κλάψει και να παρακαλέσει ζητά επιτακτικά και παίρνει το παιδί της από τους Γερμανούς, για να το νεκροφιλήσει και να το θάψει.

Η γυναίκα αντιπροσωπεύει την ελπίδα και μέσω της περιγραφής της εκφράζεται η αισιοδοξία των πολιτικών προσφύγων ακολουθώντας το ρεύμα του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού*. Δεν είναι τυχαίο ότι η γυναίκα αυτή περιμαζεύει και φροντίζει με αγάπη τα ορφανά παιδιά της οικογένειας και όσα έχουν φυλακισμένους ή εξόριστους γονείς. Ανοίγει μια μεγάλη αγκαλιά, τα συμβουλεύει να μην βάζουν τον πόλεμο ούτε στα παιχνίδια τους και τα προστατεύει από όσους επιβουλεύονται την περιουσία τους, γιατί πιστεύει ότι αυτά τα παιδιά, *που μεγαλώνουν στον ίσκιο της*, είναι η συνέχεια της πολύπαθης οικογένειάς της και του κόσμου που θα αναδυθεί από τις στάχτες του πολέμου¹⁸⁹¹.

Η θεία Αμαλία, ένας καλοφτιαγμένος χαρακτήρας στο ομώνυμο διήγημα του Δημήτρη Χατζή *Το τέλος της μικρής μας πόλης* συμπληρώνει την εικόνα των ηλικιωμένων, σεβάσμιων γυναικών, που παρουσιάζονται να ζουν και να δρουν στην Ελλάδα της Κατοχής. Η γυναίκα συντηρείται από τη γειτονιά, είναι πάμφτωχη και ολομόναχη, αλλά ωστόσο γενναιόδωρη υλικά και ηθικά. Ο πλούτος της ψυχής της, η αγάπη και το ενδιαφέρον για τις φροντίδες, τους καημούς και τις συμφορές της πόλης τής εξασφαλίζουν σημαντική κοινωνική αποδοχή¹⁸⁹².

¹⁸⁹⁰ Παπαπερικλής Ν., «Παπαλεβέντενα», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ. 15

¹⁸⁹¹ ό. π., σ. 7-26

¹⁸⁹² Χατζιδάκη Φ. «Δημήτρη Χατζή: *Το τέλος της μικρής μας πόλης*», *Νέος Κόσμος*, τ χ. 1, σ. 77-78

Συναναστρέφεται χωρίς προβλήματα τόσο τους πλούσιους, όσο και τους φτωχούς και όλοι επιθυμούν τη θετική της παρουσία και τη ζεστή συντροφιά της. *Κάτσε λίγο να σε δούμε, που σ' έχουμε δικιά μας* είναι μια συνηθισμένη προσφώνηση για την θεία Αμαλία. Παρόλο που είναι γυναίκα, συνομιλεί ισότιμα με τους άντρες και μάλιστα τους συμβουλεύει ακόμα και για ζητήματα δουλειάς και σχετικά με τις οικογενειακές σχέσεις τους. Κάνοντας ένα σχόλιο για την αξία και τη δύναμη των γυναικών χρησιμοποιεί μια πολύ καίρια φράση: *«οι γυναίκες είναι σαν τα πηγάδια και δε χαλούν τα πηγάδια»*¹⁸⁹³. Ο συγγραφέας αναγνωρίζει το σημαντικό ρόλο των γυναικών, οι οποίες ακούραστα στηρίζουν τους άντρες και τις οικογένειές τους.

Η θεία Αμαλία είναι ένας εκπρόσωπος των ταπεινών, η οποία όμως αναλαμβάνει να διεκδικήσει τα δίκαια των ανθρώπων που υποφέρουν, καθώς διαμαρτύρεται αυθόρμητα στον Μητροπολίτη.

Στάθηκε κοντά στην πόρτα, ξανασταύρωσε τα χέρια της μέσα στο σάλι κι ούτε έκανε να μπει παραμέσα, ούτε μίλησε τίποτα. Ο Μητροπολίτης σήκωσε το κεφάλι του και την κοίταξε. Τον κοιτούσε κι αυτή και δεν είπε τίποτα πάλι. Την ξανακοίταξε από πάνω ίσαμε κάτω- είδε τα τσόκαρά της, το σάλι, τα κουρελιασμένα ρούχα της κάτω από το ξεκούμπωτο παλτό.

Η Θεία μας η Αμαλία στερούνταν κι αυτή για καλά όλον αυτόν τον καιρό. Πεινούσε. Το νοίκι κόπηκε από την αρχή, η σύνταξη δεν της έφτανε για τίποτα πια.

*-Την αφήκαταν τη φτώχεια να πεθάνει ξανακούστηκε η φωνή της μέσα στο γραφείο*¹⁸⁹⁴.

Στις επόμενες εκδόσεις η γυναίκα υπομένει αγόγγυστα την πείνα. *«Δυστυχούσε κι αυτή δυστυχούσε τώρα πολύ – και πεινούσε. Μα το περνούσε κρυφά, μυστικά σαν χρέος μέσα στην κοινή δυστυχία»*¹⁸⁹⁵. Το αγωνιστικό πνεύμα της πρώτης έκδοσης και η διάθεση για διεκδίκηση των δικαιωμάτων των ανθρώπων δίνει τη θέση της σε μια πιο ουδέτερη και παθητική αντιμετώπιση των πραγμάτων. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με την αναδίπλωση του συγγραφέα μετά το 1956, τη δυσαρέσκειά του για τις αποφάσεις του κόμματος και την αμφισβήτηση που επιθυμεί να εκφράσει.

Η θεία Αμαλία συνδέεται για εξήντα χρόνια με την οικογένεια ενός επιτήδειου μαυραγορίτη και όταν αντιλαμβάνεται το ρόλο του, νιώθει ότι η σχέση αυτή την εκθέτει

¹⁸⁹³ Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης, Η Θεία μας η Αμαλία*, ό. π., σ. 10

¹⁸⁹⁴ Ό. π., σ. 24-25

¹⁸⁹⁵ Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης, Η Θεία μας η Αγγελική*, Το Ροδακίό, Αθήνα, 1999, σ. 85

Στις επόμενες εκδόσεις τη συναντάμε ως: Θεία Αγγελική

στην κοινότητα. Η γυναίκα ζητά τη συγχώρεση των φτωχών και του Θεού αλλά δεν αντέχει την προσβολή και πεθαίνει από την ντροπή της.

Στον αντίποδα αυτών των μορφών και για να γίνει σαφέστερη η αντίθεση των δύο κόσμων δίνεται έμφαση στον τρόπο που έζησαν την περίοδο της Κατοχής οι γυναίκες της αστικής τάξης. Σε αντιπαράθεση με τις γυναίκες που έχουν βγει στο βουνό αλλά και σε αντιδιαστολή με τις γυναίκες της βιοπάλης οι συγγραφείς επιλέγουν να περιγράψουν γυναίκες που δεν έχουν καμία σχέση με τις πολεμικές συγκρούσεις και βέβαια με το μόχθο της καθημερινής επιβίωσης. Φαίνεται ότι επιχειρείται να γίνει σαφές πως οι μαχήτριες της Αντίστασης ή του ΔΣΕ έχουν κερδίσει το να ζουν μια ζωή με νόημα και αλήθεια παρά τις αντιξοότητες και την επικινδυνότητά της. Επειδή υπηρετούν ένα υψηλό γι' αυτές ιδεώδες, ακόμα και ο πιθανός θάνατός τους είναι καταξιωμένος και ηρωικός.

Πλούσιες γυναίκες, όπως στο διήγημα *Η αποστάσισα* της Μέλπως Αξιώτη ζουν μια πληκτική ζωή χωρίς περιεχόμενο και ουσία και οι υποκριτικές επιλογές των γυναικών δηλώνουν την έλλειψη καθαρού αξιακού συστήματος και την ανυπαρξία ηθικής και σταθερού προσανατολισμού σε ιδεώδη. Ο πόλεμος δεν απασχολεί τις γυναίκες παρά μόνο, γιατί επηρεάζει τις μαγειρικές και ενδυματολογικές τους επιλογές. *Μιλούσαν για το πώς γίνεται το ρύζι σπειρωτό και ποιος κάνει φτηνότερα την περμανάντ...*¹⁸⁹⁶. Τις αποτρέπει επίσης απ' το να φοράνε κοσμήματα, για να μην προκαλέσουν, και αυτή είναι η μόνη επίδραση του πολέμου στη ζωή τους και βέβαια η μόνη δική τους παραχώρηση. Μια χαρακτηριστική περίπτωση είναι η Σόφη στο *Τριώροφο του κυρίου Υπουργού* στην ίδια συλλογή διηγημάτων της Μέλπως Αξιώτη¹⁸⁹⁷. Στο διήγημα αυτό παρακολουθούμε ένα εικοσιτετράωρο από τη ζωή δύο παντρεμένων ζευγαριών, που έχουν ανταλλάξει συντρόφους μεταξύ τους και έχουν φτιάξει ένα ερωτικό τετράγωνο. Τα νόμιμα ζευγάρια περνούν μαζί την ημέρα τους και κοιμούνται τα βράδια με τους παράνομους συντρόφους. Οι αφηγήσεις αυτές αντιπαραβάλλονται στις αφηγήσεις σχετικά με τις γυναίκες του αγώνα και της θυσίας, που περιγράφονται σε άλλα διηγήματα του ίδιου βιβλίου.

Είναι αξιοπρόσεκτη η ενασχόληση της συγγραφέως με το θέμα του έρωτα, επειδή πρώτον λείπει από τη θεματική της πεζογραφίας που εξετάζουμε και δεύτερον

¹⁸⁹⁶ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 279

¹⁸⁹⁷ Αξιώτη Μ., *Το Τριώροφο του κυρίου Υπουργού, Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 157-185

διότι μια τόσο περίπλοκη κατάσταση δύσκολα μπορεί να αποδοθεί από μια συγγραφέα της εποχής. Η χαλαρότητα των ηθών δεν αφορά τόσο τις ερωτικές σχέσεις, όσο σχετίζεται με την έκπτωση των αξιών που χαρακτηρίζει την κοινωνική τάξη των ηρώων. Συγχρόνως αποτελεί ένα επικριτικό σχόλιο για τους εκπροσώπους της αστικής τάξης, οι οποίοι εκφράζουν και αντίθετη πολιτική ιδεολογία από αυτήν των συγγραφέων της υπερορίας. Σε βιβλιοκρισία της *Επιτροπής Διαφώτισης* διαβάζουμε ένα επικριτικό σχόλιο για το διήγημα, όπου αποκαλύπτεται ότι πρόκειται για αληθινά γεγονότα, η λογοτεχνική αποτύπωση των οποίων συνιστά «ένα χαριτόλογο, έξυπνο και γουστόζικο κουτσομπολιό για την αστική τάξη»¹⁸⁹⁸. Στα πρόσωπα και τις σχέσεις των τεσσάρων πρωταγωνιστών και κυρίως των ανδρών η Αζιώτη βρίσκει την ευκαιρία να χλευάσει τη μαλθακότητα και την απραξία, τον καιροσκοπισμό και την αναισχυντία μιας ολόκληρης τάξης, που είχε σημαντική θέση κατά την εποχή της Κατοχής και του Εμφύλιου, διατηρώντας στη δεκαετία του 1950 τα ηνία της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. «Οι αστοί να αποπνέουν την μπόχα του κόσμου τους» είναι το ζητούμενο και του *Λογοτεχνικού Κύκλου*¹⁸⁹⁹.

Από την άλλη διαπιστώνουμε αναφορές σε κορίτσια του μόχθου, που συγκρίνονται απροκάλυπτα με τις κυρίες τους και υπερτερούν σε ζητήματα ηθικής και αξιοπρέπειας. Αντιλαμβανόμαστε όμως ότι στα έργα της υπερορίας το κλίμα της εποχής δικαιολογεί την κατηγοριοποίηση των γυναικών, τη στοχοποίηση ή την αγιοποίησή τους με βάση την κοινωνική τους τάξη.

¹⁸⁹⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\191,

¹⁸⁹⁹ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Διαδρομές της Μέλπως Αζιώτη*, ό. π., σ. 65

Μαργαρίτα Μολυβάδα¹⁹⁰⁰

Το τέλος της μικρής μας πόλης¹⁹⁰¹

Η πιο ενδιαφέρουσα λογοτεχνική αναφορά σε γυναικείο πρόσωπο που εμπλέκεται στην Αντίσταση είναι η Μαργαρίτα Μολυβάδα στο ομώνυμο διήγημα από *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να ερμηνεύσουμε ξεχωριστά το διήγημα του Δημήτρη Χατζή. Η επιλογή αυτή υπαγορεύεται όχι λόγω της αναμφίβολης λογοτεχνικής του αξίας – δεδομένο που δεν απασχολεί την παρούσα εργασία – αλλά πρωτίστως, επειδή η ηρωίδα διαφοροποιείται τόσο από το στενό οικογενειακό της περίγυρο, όσο και από τις συνήθειες και τα πρότυπα γυναικείας συμπεριφοράς. Η νεαρή γυναίκα απεγκλωβίζεται από το πρότυπο ζωής και συμπεριφοράς, που της κληροδοτήθηκε. Όταν θα συλληφθεί θα δηλώσει απερίφραστα τις πολιτικές της πεποιθήσεις, ότι δηλαδή είναι κομμουνίστρια, και όταν θα βασανιστεί από τους Γερμανούς, δε θα αρνηθεί τη συμμετοχή της, ούτε θα προδώσει μέχρι τέλους τους συνεργάτες της. Αναδεικνύεται δηλαδή σε σύμβολο, όντας η πρώτη γυναίκα που πεθαίνει με τέτοιο τρόπο στην *μικρή πόλη*.

Ως τα τότες οι γυναίκες εκεί ξέρανε μόνο να πεθαίνουν αμίλητες στο κρεβάτι ή το στρώμα τους απ' αρρώστιες και γεράματα, πεθαίνανε πάνω στη γέννα ή τη λεχωνιά τους, από το μαράζι της φτώχειας, της κακής παντρείας ή της ξενιτιάς των αντρών τους και των παιδιών τους- τέτοια πράγματα π' ο καθένας βρίσκει πολύ φυσικά¹⁹⁰².

Επιπλέον μας αφορά η σκιαγράφηση των γυναικών γύρω από τη Μαργαρίτα και ο τρόπος που αποδίδει ο Χατζής την κατάρρευση του αστικού κόσμου, που τις περιβάλλει. Το κοινωνικό αυτό περιβάλλον, αν και συντηρεί μία επίπλαστη εικόνα

¹⁹⁰⁰ Στην πρώτη έκδοση το όνομα της ηρωίδας είναι Μαργαρίτα Μολυβάδα, (Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13\2\191) ένα υπαρκτό πρόσωπο με δραστήρια συμμετοχή στην Αντίσταση, που παραδόθηκε από τους Γερμανούς στον Βόιδαρο, καπετάνιο του ΕΛΕΣ, γνωστό για την αγριότητά του. Η κοπέλα, ξαδέρφη του Χατζή, βιάστηκε, βασανίστηκε ανηλεώς *Την κρεμάσανε ανάποδα της έβγαλαν νύχια και δόντια* και δεν παραδόθηκε στον ΕΛΑΣ, γιατί η οικογένειά της ήταν επιφανής στα Ιωάννινα και θα υπήρχαν αντιδράσεις. Στις επόμενες εκδόσεις μετονομάζεται σε Μαργαρίτα Περδικάρη (*Διαβάζω*, 180, 1987, σ. 44-50, Hokwerda H., «Η Μαργαρίτα Περδικάρη και η Μαργαρίτα Μολυβάδα». *Ριζοσπάστης* 2-11-1986 «Η αληθινή ζωή της ηρωίδας Μ. Μολυβάδα» Παππάς Σ. Χοκβέρντα Χ., *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, ό. π., σ. 642)

¹⁹⁰¹ Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Μαργαρίτα Μολυβάδα, ό. π., σ. 113-139

¹⁹⁰² Ο. π., σ. 113

ηθικής υπακούοντας σε στερεότυπα και προκαταλήψεις, αποκαλύπτει τελικά τη σαθρότητά του και οδηγεί στο θάνατο ένα νεαρό κορίτσι.

Η ηρωίδα του διηγήματος, η Μαργαρίτα Μολυβάδα, προέρχεται από μια οικογένεια που τα μέλη της δείχνουν να αποτελούν *«τα στηρίγματα της κοινωνίας και της πατροπαράδοτης τάξης»*. Στην πραγματικότητα όμως είναι γόνος μιας ξεπεσμένης κοινωνικά και οικονομικά οικογένειας και οι συγγενείς της, μολονότι καταβάλλουν υπεράνθρωπες προσπάθειες να αποκρύψουν την οικονομική τους ανέχεια και να πείσουν για την άμεμπτη συμπεριφορά τους, η αρετή τους *«βουλιάζει στην πιο μεγάλη ανηθικότητα»*, την οποία η κοινότητα ουσιαστικά γνωρίζει αλλά εθελοτυφλεί.

Μια πνιγνή ατμόσφαιρα έχει δημιουργηθεί για τη Μαργαρίτα, μια πολύ νέα γυναίκα που επιστρέφει μετά από τις σπουδές της στο σπίτι των δικών της και εργάζεται ως δασκάλα. Κατά τον χρόνο της αφήγησης η Μαργαρίτα συγκατοικεί μαζί με τη μητέρα και τους υπόλοιπους συγγενείς της. Είναι γεγονός ότι το όνομα του πατέρα βαραίνει το κορίτσι και το εμποδίζει να σχετιστεί και να σταθεί στο πλαίσιο μιας κλειστής κοινωνίας. Ο πατέρας της υπήρξε παιδεραστής κατ' ομολογία των κατοίκων της πόλης. Οι συγγενείς της έχουν μια συμπεριφορά αξιοποινη ή μη αποδεκτή από τα χρηστά ήθη του κοινωνικού συνόλου. Ο ένας θείος της είναι καταχραστής των εσόδων της ενορίας ο άλλος παράλυτος και συφιλιδικός εξαιτίας του πάθους του να απατά τη γυναίκα του με πόρνες και ο τρίτος μέθυσος, που ζει παρασιτικά ακόμα και από το χαρτζιλίκι της Μαργαρίτας. Εξαίρεση αποτελούν η θεία και η ξαδέρφη της που κυρίως παραπονιούνται για οικονομικά ζητήματα. Η γκρίνια και ο αρνητισμός τους προς τη ζωή είναι ο μόνος τρόπος να εκφράσουν ως γυναίκες την αντίθεσή τους στις οικογενειακές επιλογές. Ο συγγραφέας λοιπόν επιλέγει να μην τους παραχωρήσει άλλο χώρο, ούτε καν, για να εκδηλώσουν αντικοινωνική συμπεριφορά.

Γύρω από τη Μαργαρίτα ο Δημήτρης Χατζής μας συστήνει της γυναίκες της οικογένειας που εκπροσωπούν επάξια τις γυναίκες της αστικής τάξης. Ντυμένες με συγκεκριμένο αρχοντικό ντύσιμο και με σφιχτοδεμένα τα μαλλιά τους - παραλληλίζονται με *«πάπιες»* λόγω του χτενίσματός τους- συντηρούν στερεότυπα και προκαταλήψεις.

Αυτές οι γυναίκες, χωρίς να κατηγοράνε κανέναν στα φανερά – τέτοια πράγματα των παρακατιανών δεν τα καταδέχονταν – ξέραν έτσι να δείχνουν την καταφρόνια τους για τους τυχάρπαστους, τους αμαρτωλούς και τους ζιपाσμένους, τραβώντας λίγο τα λεπτά τους χείλια, π'

*ο καθένας το ' βρισκε καλύτερο να τις σκιάζεται. Είταν ένα είδος ιερές χήνες του Καπιτωλίου για την αρετή της πόλης μας*¹⁹⁰³.

Ταυτόχρονα υφίστανται οι ίδιες τον συντηρητισμό της κλειστής κοινωνίας τους και αγωνιζόμενες να βολεψτούν στα πατροπαράδοτα μοντέλα αφήνουν να ξεγλιστρήσει μέσα από τα χέρια τους η ίδια η ζωή τους. Εκχωρούν το δικαίωμά τους να έχουν ερωτική ζωή και να δημιουργήσουν οικογένεια προκειμένου να υπακούσουν στις κοινωνικές νόρμες. Μένουν μόνες, απογοητευμένες και αναπτύσσουν ιδιορρυθμίες και φοβίες λόγω του κοινωνικού και ψυχολογικού τους εγκλωβισμού. Είναι οι γυναίκες της οικογένειάς της που συνήθως πεθαίνουν από γεροντοχτικιό και ανυμναιες.

Αποτελούν βέβαια προστατευόμενα πρόσωπα της οικογένειας - οι άντρες τις έχουν στην πλάτη τους - αλλά εκείνες αισθάνονται την ανασφάλεια, που τους κληροδοτούν οι παλαιότεροι. Μια ανασφάλεια που είναι αναμενόμενη, εφόσον στερήθηκαν τη μόρφωση, επειδή ήταν γυναίκες, δε συμμετείχαν ποτέ στα πολιτικά δρώμενα και δεν έχουν βγει στην αγορά εργασίας.

Οι αναφορές στην εξωτερική εμφάνιση και τη συμπεριφορά των γυναικών παραπέμπουν σε παλιά, συντηρητικά και παρωχημένα πρότυπα που ταλάνισαν το γυναικείο φύλο. Στο συγκεκριμένο διήγημα, αν θελήσουμε να διαβάσουμε κάτω από τις γραμμές θα μπορέσουμε να αφουγκραστούμε ένα σχόλιο του Χατζή για το νέο πρότυπο γυναίκας που διαμορφώθηκε στον Ελλαδικό χώρο σταθερά και με ριζικές τομές, ήδη από την περίοδο της Αντίστασης αλλά και στη δίνη του εμφυλίου πολέμου. Η γυναίκα της Αντίστασης που αντιπροσωπεύει η Μαργαρίτα και οι μαχήτριες του ΔΣΕ απέχουν πολύ από τις γυναίκες του οίκου και της κοινωνίας της.

Οι στερεοτυπικές περιγραφές αντιδιαστέλλονται επίσης έμμεσα με το πρότυπο των γυναικών των *Λαϊκών Δημοκρατιών*, είτε είναι γηγενείς είτε πολιτικές πρόσφυγες. Οι γυναίκες εκεί είχαν ξεκινήσει να εργάζονται κυρίως στην βιομηχανική παραγωγή, έχουν διεκδικήσει την ελευθερία και την αυτοπραγμάτωσή τους και απολαμβάνουν - παρά τα υπαρκτά προβλήματα - καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και προσωπικής αξιοπρέπειας με την αμέριστη σύμπραξη και βοήθεια των ανδρών. Η συμπεριφορά αυτή ορίζεται σύμφωνα με υπόδειξη του ΚΚΕ, το οποίο συστήνει στους οπαδούς του

¹⁹⁰³ Ο. π., σ. 114

«να μην υποτιμούν τις γυναίκες και να συμμετέχουν ενεργά στο νοικοκυριό» απειλώντας με κομματικές κυρώσεις¹⁹⁰⁴.

Παρατηρούμε όμως ότι η σχετική πολιτική απόφαση του Μαρτίου του 1952 παρατίθεται έναν ολόκληρο χρόνο αργότερα στο περιοδικό *Νέος Κόσμος* σε εκλαϊκευτικό κείμενο της Αύρας Παρτσαλίδη με τίτλο *Οι γυναίκες μας στον καινούργιο κόσμο*¹⁹⁰⁵. Ο δισταγμός και η ολιγωρία της ανδρικής ηγεσίας στις εκλογές της ΠΕΕΑ το 1944 δεν παραμερίζεται εύκολα ως το 1952. Επίσης η συγγραφέας γράφοντας σε ένα κομματικό έντυπο προφανώς εναρμονίζεται με την κομματική ορθότητα και πιθανόν να εξωραΐζει τη συμπεριφορά των ανδρών, κάτι που επιβεβαιώνεται από μαρτυρίες γυναικών, οι οποίες περιγράφουν τις εμπειρίες τους από την προβληματική επικοινωνία τους με τους άντρες, ειδικά όταν οι τελευταίοι έχουν θέσεις ευθύνης¹⁹⁰⁶.

Παρόλο που το διήγημα ξεκινά με την εκτέλεσή της νεαρής από τους Γερμανούς, ο αναγνώστης μπορεί να παρακολουθήσει σκηνές από την προηγούμενη ζωή της, ακόμα και από παιδική της ηλικία. Κάθε καλοκαίρι το κορίτσι επιστρέφει στο σπίτι, όπου όλοι αγωνίζονται και αγωνιούν να της παρουσιάσουν μια εξωραϊσμένη κατάσταση της πραγματικότητας, μολονότι όλη την υπόλοιπη χρονιά αναλώνονται σε αλληλοκατηγορίες και προστριβές για οικονομικές διαφορές. Έχει βιώσει από τη μικρή της ηλικία και με οδυνηρό τρόπο την προσπάθεια των συγγενών της να διατηρήσουν την κοινωνική τους θέση, μια θέση που έτσι κι αλλιώς την έχει χάσει στην τοπική κοινωνία.

Η Μαργαρίτα είναι το χαϊδεμένο στερνοπαίδι των Μολυβαδαίων. Ο παραλογισμός και το ψέμα της οικογένειας είχε βρει στη Μαργαρίτα το πρόσχημα που χρειαζότανε. Η ζωή και η ευτυχία της ήταν η ζωή κ' η φροντίδα ολονών τους και του καθενού τους ξεχωριστά¹⁹⁰⁷.

Το νέο κορίτσι αντιλαμβάνεται διαισθητικά στην αρχή την κεκαλυμμένη ανέχεια, την παραβατικότητα των δικών της, την ασυνέπεια μεταξύ λόγων και έργων και την υποκρισία τους. Γι' αυτό άλλωστε και δεν παίζει ποτέ, βυθίζεται στη μοναξιά

¹⁹⁰⁴ *Νέος Κόσμος*, 1952, τχ. 3, σ. 16 «Για την κομματική δουλειά στις γυναίκες», Απόφαση του Πολιτικού Γραφείου (ΠΓ) της Κεντρικής Επιτροπής (ΚΕ) του ΚΚΕ

¹⁹⁰⁵ *Νέος Κόσμος*, 1953, τχ.3, σ. 42, «Οι γυναίκες μας μέσα στον καινούργιο κόσμο», Βλάσση Α.

¹⁹⁰⁶ Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ. 143-144, 275. Κουτσοπούλου Κ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος στην αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη (1944-1947)*. Παράρτημα μεταπτυχιακής εργασίας. ό. π., σ. 127-128

¹⁹⁰⁷ Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, «Μαργαρίτα Μολυβάδα», ό. π., σ. 113-114

της και δεν κάνει φιλίες αλλά μένει *ολομόναχη* και μαθαίνει να *κρατιέται* και να *σωπαίνει*.

*Πλάσμα καχεκτικό, μαζωμένο απέραντα μοναχικό, με μια λύπη χυμένη στο πρόσωπο, φαινότανε πιο πολύ να σκιάζεται.... Ανέσωτη σαν άνθρωπος, ασήμαντη σα γυναίκα, μυαλό λιγοστό και ψυχή φοβισμένη, χωρίς κανένα ταλέντο και χωρίς κανέναν στον κόσμο, και φασκιωμένη μέσα σε χίλια σκοινιά, που, το ξερε, μήτε θα μπόραγε μήτε θα πρόφτανε να τα κόψει ποτές της. Μια μοίρα που δε θα μπορούσε τίποτα άλλο να κάνει, να την αλλάξει, να τη γλυκάνει, να την ξεφύγει, να την ξεγελάσει, να ξεγελάσει τον εαυτό της – τίποτα. Μονάχα να την κοιτάζει κατάματα*¹⁹⁰⁸.

Οι αναφορές του συγγραφέα στο παρελθόν της εντείνουν την αντίθεση με το πρόσωπο της ηρωίδας, που προβάλλει στο τέλος του διηγήματος, όταν δικαιωμένη αποκτά την αίγλη του μάρτυρα και όλοι οι συγγενείς της οδηγούνται στο θάνατο γεμάτοι τύψεις, γιατί την παρέδωσαν στους Γερμανούς και υποτίμησαν την ακεραιότητα και το σθένος της. Η παρουσία της, η θέση της στην οικογένεια και οι επιλογές της δε διαφέρουν από αυτές των γυναικών της εποχής. Η δικαίωση βέβαια και η αποκατάσταση αφορά όλο το γυναικείο φύλο, που μεταπολεμικά βάλλεται ποικιλοτρόπως, καθώς αγωνίζεται να βρει βηματισμό και να οριοθετήσει την παρουσία του στον οικογενειακό χώρο, αλλά και στην εργασία, την πολιτική και την τέχνη στην Ελλάδα και τις *Ανατολικές χώρες*, όπου εκδίδεται το έργο.

Επισημαίνουμε ότι κατά την περίοδο της Αντίστασης έχει επέλθει σημαντική αλλαγή σε στερεότυπα και παραδομένες αντιλήψεις. Η Αντίσταση με κάθε τρόπο, οι ριζικές κοινωνικές ανατροπές, ο συνεχής αγώνας για επιβίωση και ο ευτελισμός της ανθρώπινης ζωής που επιβάλλουν οι κατακτητές και η πολεμική συγκυρία επιφέρουν βαθιές αλλαγές στις απόψεις και τις επιλογές των ανθρώπων. Το όνειρο της αποκατάστασης της κοπέλας με έναν καλό γαμπρό, τον οποίο πρέπει να περιμένει καρτερικά δεν υφίσταται, τόσο διαδεδομένα όπως τα προηγούμενα χρόνια, εφόσον έχουν αλλάξει τα δεδομένα και έχουν επέλθει κοινωνικές ανακατατάξεις. Ταυτόχρονα η ανασφάλεια και η ρευστότητα της ιστορικής συγκυρίας δεν ευνοεί μια τέτοια επιλογή από τη μεριά της γυναίκας, ενώ παύει να αποτελεί ζητούμενο και της οικογένειάς της¹⁹⁰⁹.

Η σήψη της κοινωνίας παρουσιάζεται ως συνέχεια της ηθικής κατάπτωσης των μελών της οικογένειας Μολυβάδα. Η σαθρότητα του κοινωνικού περιβάλλοντος της

¹⁹⁰⁸ Ο. π., σ. 116

¹⁹⁰⁹ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 150

ηρωίδας την Άνοιξη του 1944, μια πολιτεία παρακμής, αποκαλύπτεται μέσα από τα μάτια των μικρών παιδιών, των μαθητών της Μαργαρίτας, που της καταγγέλλουν τους μαυραγορίτες και τα *Τάγματα Ασφαλείας*. Τα παιδιά και η νεαρή κοπέλα έχουν την ίδια απαντοχή και ελπίδα για έναν καλύτερο κόσμο. Μόνο από το δικό τους πρόσωπο μπορεί να ιδωθεί το μέλλον μιας κοινωνίας υποκριτικής, που βασίζει στο ψέμα τις σχέσεις και τις ανθρώπινες επιλογές στη μικρή πόλη του Χατζή.

Η ελπίδα που αναζητά η Μαργαρίτα έρχεται από τους ανθρώπους ταπεινής σειράς, την παλιά φίλη της, την Αγγελική, την οποία οι συγγενείς της εμποδίζουν για χρόνια να δει. Όταν αυτή και ο αδερφός της βγαίνουν στο βουνό, η κοπέλα αναλαμβάνει το έργο της αντίστασης που αφήνουν πίσω τους. Τα όνειρα και οι ζωές των νέων δένονται μεταξύ τους. Τους ενώνει η ανάγκη της κατάρριψης του παλιού άδικου κόσμου και η ελπίδα της δημιουργίας του καινούργιου, που ονειρεύτηκαν. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον η Μαργαρίτα νιώθει επιτέλους ότι ανήκει κάπου με τρόπο ισότιμο, χωρίς ψέματα, υπεκφυγές και μυστικά. Το ότι την αποκαλούν *δική τους* και η ίδια νιώθει έτσι απογειώνει τα συναισθήματά της. Το όνειρό της τη μέρα της προσχώρησής της στην αντιστασιακή ομάδα φανερώνει τη στοχοθεσία του κοριτσιού. Χωρίς να φοβάται το άγνωστο λαχταρά να βρίσκεται ανάμεσα σε ανθρώπους, που βρίσκονται σε ανάγκη, ανάμεσα γενικά σε ανθρώπους, που επιδιώκει να βοηθήσει ή να μοιραστεί μαζί τους το όραμα μιας νέας ζωής. Η αισιοδοξία και αυτό το αίσθημα του «ανήκειν» αποτελεί ζητούμενο του γυναικείου φύλου και όλων των Ελλήνων στη μεταπολεμική πραγματικότητα. Άλλωστε η Μαργαρίτα, όπως υπογραμμίζεται και σε κείμενο της *Επιτροπής Διαφώτισης* συνιστά «το σύμβολο της νέας ζωής που ανατέλλει και αντιπροσωπεύει την πάλη του παλιού με το καινούργιου¹⁹¹⁰». Η αλλαγή που ευαγγελίζεται σχετίζεται με την υιοθέτηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας.

Η Μαργαρίτα ένιωθε ολόγυρά την πολιτεία να τραντάζεται. Κόσμος και κόσμος ζούσε τον παλμό του μεγάλου πολέμου και της μεγάλης απαντοχής των ανθρώπων για μια καινούργια ζωή. Η Ρωσία, ο Στάλιν, ο Κόκκινος Στρατός, δεν ήτανε πια για κανέναν μακρινά, μυθικά, μυστήρια πράγματα. Ήτανε τ' όνειρο του σοσιαλισμού που ζωντάνευε και σαρκώνοτανε, κόντευε. Κόσμος και κόσμος ζούσε, μ' αυτό και καλοί και κακοί και διαβασμένοι κι αγράμματοι¹⁹¹¹.

¹⁹¹⁰ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\191

¹⁹¹¹ Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Μαργαρίτα Μολυβάδα, ό. π., σ. 113-139

Οι γυναίκες στον εμφύλιο πόλεμο - ΔΣΕ

Με την αποχώρηση των Γερμανών και ως την εδραίωση του εμφυλίου πολέμου οι γυναίκες συνεχίζουν να διώκονται για την κομμουνιστική ιδεολογία τους. Γνώρισαν τη φρίκη της *Λευκής Τρομοκρατίας*, φυλακίστηκαν και εξορίστηκαν. Από το τέλος του 1947 και στις αρχές του 1948 απαγορεύεται η λειτουργία των γυναικείων σωματείων της Αριστεράς και οι γυναίκες τιμωρούνται για την πολιτική τους δράση¹⁹¹². Ο αριθμός των γυναικών που βρίσκονται στις φυλακές το Σεπτέμβριο του 1949 σύμφωνα με δήλωση της κυβέρνησης ήταν 3.000 γυναίκες¹⁹¹³. Η ιατρική περίθαλψη και οι συνθήκες διαβίωσης για αυτές και τα παιδιά τους είναι άθλιες¹⁹¹⁴. Επίσης παρόλο που δεν είναι καταδικασμένες από δικαστήρια εκτοπίζονται μαζί με τους άντρες με αποφάσεις των *Επιτροπών Δημόσιας Ασφάλειας*. Από το Μάρτη του 1948 μεταφέρονται σε στρατώνες στη Χίο 910 γυναίκες με 44 παιδιά, αριθμός που αυξάνεται σημαντικά στις 1.316 στους επόμενους μήνες. Τον Μάρτη του 1949 οι γυναίκες μεταφέρονται στο Τρίκερι και ο αριθμός τους φτάνει τις 4.700, ενώ το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου 1.200 γυναίκες καταφθάνουν στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, για να επιστρέψουν στο Τρίκερι τον Ιούλιο του 1950¹⁹¹⁵.

Πολλές γυναίκες οδηγούνται στο εκτελεστικό απόσπασμα. Η πρώτη γυναίκα που εκτελείται είναι η Μίρκα Γκίνοβα (Ειρήνη Γκίνη) στις 26 Ιουλίου 1946. Συνολικά από τον Απρίλη του 1946 ως τον Φλεβάρη του 1947 οι εκτελέσεις γυναικών φτάνουν στις 154 και η Έκθεση της *ΠΟΓ* μιλάει για 500 εκτελεσμένες. Εντούτοις οι γυναίκες συνεχίζουν να αντιστέκονται και προσπαθούν να υπερασπιστούν τις επιλογές τους και την προσπάθεια των συντρόφων τους¹⁹¹⁶.

Η νέα δυναμική παρουσία της γυναίκας συνδέεται αναμφίβολα με την ένταξή της στον ΔΣΕ. Χωρίς να είναι βέβαιη η ημερομηνία της εξόδου των μαχητριών στο βουνό γνωρίζουμε ότι στις αρχές του 1946 γυναίκες στελεχώνουν αντάρτικες μονάδες. Το Μάρτιο συγκροτείται η πρώτη γυναικεία ένοπλη ομάδα, η οποία τελεί υπό

¹⁹¹² Βαρών – Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς*, ό. π., σ. 107

¹⁹¹³ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, ό. π., σ. 147

¹⁹¹⁴ Νταλιάνη – Καραμπατζάκη Μ., *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικοι*, Μουσείο Μπενάκη, ΕΦΥΠΕ, Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, 2009, σ. 18-22. 108-110, 113-114

¹⁹¹⁵ Ο. π. σ. 163-168

¹⁹¹⁶ Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)* ό. π., σ. 176-227

γυναικεία στρατιωτική ηγεσία¹⁹¹⁷, ενώ την ίδια χρονιά υπάρχει απόφαση συγκρότησης τμήματος στρατού αμιγώς γυναικείου¹⁹¹⁸. Ο μέσος όρος ηλικίας τους ήταν μικρότερος από αυτόν των ανδρών και αποφεύγεται η συμμετοχή, ειδικά σε πρώτη φάση, των μητέρων. Επίσης δεν επιλέγονται γυναίκες – εκτός και παραστεί έκτακτη ανάγκη – σε βαριές υπηρεσίες και στην πρώτη γραμμή ή όταν επίκειται μάχη σώμα με σώμα¹⁹¹⁹.

Ένα από σημαντικότερα προβλήματα του ΔΣΕ ήταν η έλλειψη εφεδρειών λόγω των μαζικών μετακινήσεων των τοπικών πληθυσμών, τις οποίες οργάνωσε και διενήργησε ο *Εθνικός Στρατός* σε μεγάλη κλίμακα. Το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής υπαίθρου ερημώθηκε και στέρησε από τον ΔΣΕ την υλική βοήθεια που πρόσφεραν οι κάτοικοι της επαρχίας αλλά και το ανθρώπινο δυναμικό, που ήταν απαραίτητο για την ενίσχυσή του. Για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης η ΠΔΚ (*Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση*) εκδίδει στις 10 Φλεβάρη 1948 νομοθετική διάταξη με την οποία επιστρατεύονται στον ΔΣΕ γυναίκες με δικιά τους την επιλογή να υπηρετήσουν σε μάχιμη ή βοηθητική υπηρεσία¹⁹²⁰.

Παρόλο που αρχικά δεν γίνονται επιστρατεύσεις αλλά οι αντάρτες και οι αντάρτισσες εντάσσονται εθελοντικά, η πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων και οι κυβερνητικές επιλογές δημιουργούν επιτακτικές ανάγκες μάχιμων δυνάμεων, που επιβάλλουν την επιστράτευση γυναικών¹⁹²¹. Οι επιστρατευμένες γυναίκες δημιουργούν σοβαρά προβλήματα, επειδή παραπονιούνται, κλαίνε και δεν είναι αποδοτικές σε ό,τι τους ανατίθεται¹⁹²². Η διαδικασία αυτή ήταν επώδυνη, ειδικά όταν πρόκειται για πολύ νεαρά κορίτσια ή μητέρες που αφήνουν μικρά παιδιά. Επίσης

¹⁹¹⁷ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 46-47

¹⁹¹⁸ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 49- 52

¹⁹¹⁹ Μαργαρίτης Γ., «Οι γυναίκες του ΔΣΕ», στο: επιμ: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τόμος Δ2, ό. π., σ. 252-255

¹⁹²⁰ Βερβενιώτη Τ., «Οι μαχήτριες του ΔΣΕ», στο: επιμ: Νικολακόπουλος Η., Ρήγος Α., Ψαλλίδας Γ. *Ο Εμφύλιος Πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945- Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003, σ. 137-141

¹⁹²¹ Αποστολόπουλος Β., *Το χρονικό μιας εποποιΐας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1995, σ. 85-94

¹⁹²² Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 85

υπήρξαν σοβαρές ελλείψεις σε ρουχισμό και στην τροφοδοσία με αποτέλεσμα να υπάρχει μείωση της αποδοτικότητας, εντάσεις και λιποταξίες¹⁹²³.

Η στράτευση των γυναικών δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση, δεδομένου ότι προσκρούει σε προσκόμματα που σχετίζονται με το ίδιο το φύλο τους. Η συμμετοχή στον πόλεμο θεωρείται ότι αντίκειται στην ιδιοσυγκρασία της, εμποδίζει την εκπλήρωση των στόχων που το κοινωνικό πλαίσιο της έχει επιβάλλει και έρχεται σε σύγκρουση ακόμα και με την εξωτερική της εμφάνιση¹⁹²⁴. Οι νεαρές μαχήτριες θα αναγκαστούν να υπακούσουν στο αντρικό κατεστημένο και να κατανικήσουν τη συστολή και τις αμφιβολίες, που δημιουργούνται από τα κάθε λογής στερεότυπα. Πρέπει να φορέσουν δίκωχο και παντελόνι, καταρχήν για να προστατευτούν από το κρύο και να αντέξουν τις κακουχίες που αντιμετωπίζουν στο ΔΣΕ. Το αφόρητο κρύο, οι μεγάλες πορείες και η πείνα ταλαιπωρούν και καταβάλουν τις μαχήτριες¹⁹²⁵. Επιπλέον με αυτήν την αμφίεση η γυναίκα στηρίζει την επιλογή της και εκφράζει την απόφασή της να εκχωρήσει ένα μέρος της θηλυκότητάς της προκειμένου να αποκτήσει την στρατιωτική ψυχολογία. Σ' αυτό το πνεύμα διατυπώνονται και οι οδηγίες προς τις μαχήτριες από υψηλόβαθμα στελέχη της ηγεσίας, όπως ο Κώστας Καραγιώργης¹⁹²⁶. Οι κοπέλες αυτές πρέπει να αφομοιωθούν, για να είναι λειτουργικές ή να φύγουν¹⁹²⁷.

Οι μαχήτριες του ΔΣΕ ανέρχονται το 1948 στις 8.000 - 10.000 και αποτελούν περίπου το 20% - 30 % της συνολικής δύναμής του¹⁹²⁸. Η προσφορά τους στο ΔΣΕ είναι σημαντική, εφόσον ανταποκρίθηκαν στα κελεύσματα των ανωτέρων τους με μαχητικότητα, ορμή και αυτοθυσία. Η φαντασία σε συνδυασμό με την εφευρετικότητά τους εξασφάλισε για τις γυναίκες ευελιξία κινήσεων, η οποία ευνοήθηκε ιδιαίτερα από την προσαρμοστικότητά τους¹⁹²⁹. «*Η γυναίκα έγινε βασικό συστατικό στοιχείο και*

¹⁹²³ Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ. 181, 234-238

¹⁹²⁴ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 85-86

¹⁹²⁵ Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ. 163, 175.

¹⁹²⁶ Καραγιώργης Κ., «*Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό*», *Δημοκρατικός Στρατός*, Μάρτιος 1949

¹⁹²⁷ Βερβενιώτη Τ., «*Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*», στο: *Εμφύλιος Πόλεμος*, ό. π., σ. 139

¹⁹²⁸ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 19-20, 62

Ζαφειρόπουλος Δ., *Ο Αντιστασιακός Αγών (1945-1949)*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 1956, σ. 35

¹⁹²⁹ Αποστολόπουλος Β., *Το χρονικό μιας εποποιΐας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, ό. π., σ. 85-94

ανεκτίμητος παράγοντας στη ζωή και τη δράση του ΔΣΕ. Η μαχήτρια του ΔΣΕ έγινε παράγοντας δύναμης, άμιλλας και ανάπτυξης¹⁹³⁰».

Η ισότητα όμως ανάμεσα στα δύο φύλα δεν έχει εδραιωθεί στη κοινωνία της μεταπολεμικής Ελλάδας, πόσο μάλλον σε ένα περιβάλλον πολεμικό, που συνδέεται με την αντρική ταυτότητα και υπεροχή. Υπήρχαν λοιπόν προβλήματα ανταγωνισμού μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η γυναικεία ευαισθησία συχνά υποτιμάται και η επικοινωνία δυσχεραίνεται. Η άποψη αυτή ενισχύεται από προσωπικές μαρτυρίες, όπου διαπιστώνουμε την προσπάθεια των καθοδηγητών να επιβάλουν τις απόψεις τους και τις αποφάσεις τους στις μαχήτριες του ΔΣΕ, καθώς και περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας ή χρήσης βίας υψηλόβαθμων στελεχών¹⁹³¹.

Ο ρόλος των γυναικών αναδεικνύεται βασικός στις τάξεις του ΔΣΕ. Σε πρώτη φάση οι γυναίκες καταγίνονται με εργασίες, οι οποίες συμβαδίζουν με τα χαρακτηριστικά και τις δεξιότητες του φύλου τους. Τους ζητείται ν' αναπαράγουν το ρόλο της νοικοκυράς, στον οποίο αναπόφευκτα έχουν εντρυφήσει¹⁹³². Πλένουν και ράβουν τα ρούχα των συμπολεμιστών τους, καθαρίζουν, ταχτοποιούν και στολίζουν τις μονάδες¹⁹³³. Αναλαμβάνουν επίσης τη συγκέντρωση χρημάτων, ειδών ιματισμού, φαρμάκων και γραφικής ύλης¹⁹³⁴.

Οι γυναίκες χρησιμοποιήθηκαν σε υπηρεσίες διοίκησης και ως τηλεφωνήτριες. Ειδικά για την οργάνωση του τομέα διαβιβάσεων, εκτός από την εκπαίδευση σε ασυρμάτους και τηλέφωνα, που γινόταν στις μεγάλες μονάδες, παρακολουθούσαν τη σχολή διαβιβάσεων στις Πρέσπες, που οργάνωσε το Γενικό Αρχηγείο. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή τους για την κάλυψη υγειονομικών αναγκών¹⁹³⁵. Εργάζονται λοιπόν ως νοσοκόμες και τραυματιοφορίνες σε δύσβατα μέρη και εξαιρετικά δύσκολες αποστολές¹⁹³⁶.

¹⁹³⁰ Δημοκρατικός Στρατός, χρόνος Β', τχ. 2 Φλεβάρης 1949, σ. 3-17 στο: *Επίσημα Κείμενα (1945-1949)*, ό. π., σ. 338.

¹⁹³¹ Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ. 257, 175, 173, 198

¹⁹³² Ζαχαριάδη Ρ., «Η γυναίκα στο ΔΣΕ», *Δημοκρατικός Στρατός*, Απρίλης 1948, σ. 130-132

¹⁹³³ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 85-86

¹⁹³⁴ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 135, 88

¹⁹³⁵ Λιανή Ε., *Μαρτυρίες και ιστορική μνήμη γυναικών από την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου*, μεταπτυχιακή Εργασία, επιβλέπων: Παπαστράτης Π., Πάντειο Παν/μιο, Ιούνιος 2009, σ. 26

¹⁹³⁶ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 53, 146-148, 136-13

Ωστόσο οι γυναίκες δεν είχαν μόνο βοηθητικό ρόλο, αλλά συμμετείχαν στην ένοπλη δράση σε τμήματα του πεζικού και μετείχαν με επιτυχία στο ιππικό. Πήραν μέρος σε σαμποτάζ και ανιχνεύσεις και κατάφεραν ακόμα και συλλήψεις στρατιωτών και αξιωματικών. Πολύ συχνά συλλαμβάνουν αιχμαλώτους από τα μετόπισθεν του εχθρού. Όταν παρουσιαζόταν ανάγκη αγωνίζονταν σε ολόήμερες μάχες ως επικεφαλής. Πολεμούν με ορμή και μαχητικότητα ακόμα και τραυματισμένες¹⁹³⁷. Με την αυτοθυσία και τον ηρωισμό, που επιδεικνύουν, κερδίζουν τιμητική θέση και επίσημη αναγνώριση αλλά και ισοτιμία με τους άνδρες. Πολλές φορές μάλιστα η πειθαρχία και μαχητικότητά τους είναι υποδειγματική για τους μαχητές, όπως προκύπτει από επίσημες αποφάσεις του ΔΣΕ¹⁹³⁸. Οι γυναίκες αξιωματικοί και υπαξιωματικοί του ΔΣΕ ανέρχονται σε 476. Για τις επιτυχίες τους λαμβάνουν παράσημα και μετάλλια¹⁹³⁹. Ο στρατιωτικός διοικητής Νοτίου Ελλάδος, Κώστας Καραγιώργης υποστηρίζει ότι οι κατάλληλες γυναίκες αξιωματικοί μπορούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο να εκπαιδεύσουν γυναίκες στα έμπεδα, αφού περάσουν από μεταβατικά στάδια προσαρμογής¹⁹⁴⁰. Η αντοχή και το σθένος που έδειξαν στη μάχη του Γράμμου το 1948 διαφοροποιεί την αντιμετώπιση των γυναικών από τον αντρικό πληθυσμό, που αντιλαμβάνεται πλέον το αξιόμαχο των γυναικών και τον καίριο ρόλο τους στη διεξαγωγή της μάχης¹⁹⁴¹.

Η παρουσία των γυναικών στις διμοιρίες των ανδρών συνέβαλε ιδιαίτερα στην ανύψωση του ηθικού των ανταρτών. Οι πολύ νεαρές κοπέλες, όταν ξεπερνούν τους φόβους τους, μεταδίδουν στους αντάρτες τον ιδεαλισμό, τον ενθουσιασμό και την αισιοδοξία τους. Σημειώνουμε ότι τις ενέπνευσε το ηρωικό παρελθόν της Αντίστασης και βγαίνουν στο βουνό με τη ελπίδα της δημιουργίας ενός νέου κόσμου. Στο πνεύμα αυτό οι μαχήτριες τραγουδούν και χορεύουν, περιποιούνται και ψυχαγωγούν τους ασθενείς και τους υγιείς. Σε κάθε ευκαιρία, σε επετείους, μετά από επιτυχίες ή αυθόρμητα χωρίς συγκεκριμένο λόγο οι γυναίκες οργανώνουν γιορτές και στήνουν

¹⁹³⁷ Ο. π. σ. 53, 62-63, 59, 114

¹⁹³⁸ 4^η Ολομέλεια 28-29-7-1948, 5^η Ολομέλεια 30-31-1-1949

¹⁹³⁹ Λιανή Ε., *Μαρτυρίες και ιστορική μνήμη γυναικών από την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 26

¹⁹⁴⁰ Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», ό. π.

¹⁹⁴¹ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., Ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. σ. 266-267. Ζαχαριάδη Ρ., *Η γυναίκα στη μάχη του Γράμμου, Δημοκρατικός Στρατός*, Σεπτέμβρης 1948, σ. 353-356

γλέντι με χορό και τραγούδι¹⁹⁴². Διοργανώνουν επίσης παραστάσεις, μουσικές βραδιές και εκδηλώσεις που αναπτερώνουν το φρόνημα των μαχητών¹⁹⁴³.

Η δραστηριότητα στην οποία χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο μαχήτριες είναι η ανάγνωση με τηλεόβα προκηρύξεων, οι οποίες απευθύνονται στους στρατιώτες του Εθνικού Στρατού. Τα κείμενα κινούνται στη θεματική της συμφιλίωσης των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων. Απευθυνόμενες στους αντιπάλους ως αδερφές και φίλες προσπαθούν είτε να τους προσεταιριστούν είτε να τους πείσουν για το άδικο και το παράλογο του αδερφοκτόνου πολέμου¹⁹⁴⁴. Αλλά και οι μαχητές του *Δημοκρατικού Στρατού* συνηθίζουν να τις αποκαλούν «αδερφούλες» και επιθυμούν να τις ακούν να μιλάνε ή τους ζητάνε να τραγουδήσουν, για να τους κάνουν να ξεχαστούν¹⁹⁴⁵.

Η αντιμετώπιση γενικά των γυναικών από τους άντρες χαρακτηρίζεται από σεβασμό, αγάπη και φροντίδα¹⁹⁴⁶. Αναγνωρίζονται οι φυσικές αδυναμίες και ιδιαιτερότητες του φύλου της και λαμβάνεται μέριμνα για συμμετοχή των γυναικών κατά το 30-35% στα μάχιμα τμήματα¹⁹⁴⁷. Ωστόσο διαπιστώθηκαν και δυσκολίες στη συμμετοχή των γυναικών στον ένοπλο αγώνα, οι οποίες σχετίζονται με τις ιδιαιτερότητες και τις αδυναμίες του φύλου τους αλλά και με λάθη οργάνωσης και εμπειρίας στη γυναικεία στρατολόγηση. Ανισότητες παρατηρήθηκαν στις θέσεις καθοδήγησης, όπου το ποσοστό των γυναικών ήταν μικρό¹⁹⁴⁸. Κάποιες φορές δεν τους δόθηκε ικανό στάδιο προσαρμογής, αφού, αν και νεοσύλλεκτες και ακόμα άπειρες, ανέλαβαν σοβαρές αποστολές. Επίσης υπήρξαν περιπτώσεις, όπου δεν λήφθηκαν υπόψη παράγοντες, όπως η φυσική τους αδυναμία, η ευαισθησία σε γυναικολογικά θέματα¹⁹⁴⁹ και η δυσκολία τους να παραμείνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στη μάχη¹⁹⁵⁰.

¹⁹⁴² Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 20, 63, 167-168

¹⁹⁴³ Βερβενιώτη Τ., *Διπλό Βιβλίο, Η αφήγηση της Σταματίας Μπαμπάτση*, ό. π., σ. 71-73

¹⁹⁴⁴ Καραγιώργης Κ., «Η διαλυτική μας δουλειά μέσα στο ΜΦΣ», *Δημοκρατικός Στρατός, Σεπτέμβρης 1948*

¹⁹⁴⁵ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 161

¹⁹⁴⁶ Ε.Π. (Μαχήτρια της 16^{ης} Μεραρχίας), «Στον Επίτροπο», *Η καρδιά των λαών*, ό. π., σ. 222-224

¹⁹⁴⁷ Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», ό. π.

¹⁹⁴⁸ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 57

¹⁹⁴⁹ Ο. π., σ. 50-51

¹⁹⁵⁰ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 58, 68-75

Για την αντιμετώπιση των αναγκών και των προβλημάτων των γυναικών δημιουργήθηκε ο θεσμός της «υπεύθυνης», μιας έμπειρης γυναίκας, δοκιμασμένης στις ανάγκες του πολέμου και του κόμματος με υψηλό επίπεδο ιδεολογικής κατάρτισης, η οποία εκτελούσε χρέη βοηθού Πολιτικού Επιτρόπου¹⁹⁵¹. Στόχος της ήταν να προετοιμάσει ιδεολογικά, πολιτικά και ψυχολογικά τις μαχήτριες¹⁹⁵². Φρόντιζαν επίσης για τη δημιουργία καλών σχέσεων μεταξύ των μαχητών και μαχητριών¹⁹⁵³, ώστε να μη δημιουργούνται προβλήματα και να επικρατεί συντροφικότητα και αλληλοσεβασμός¹⁹⁵⁴. Η θέση της Επιτρόπου δεν είναι μόνιμη και σταθερή. Αντίθετα οι υπεύθυνες μετακινούνται συχνά και μετατίθενται σε νέες ομάδες και πολεμικά πόστα¹⁹⁵⁵.

Βασικός στόχος της «υπεύθυνης» θεωρείται η ηθική στήριξη των μαχητριών και η εμφύσηση θάρρους και ενθουσιασμού. Η «υπεύθυνη» προσπαθούσε να γίνει το έμπιστο πρόσωπο της μαχήτριας, να την διευκολύνει σε πρακτικά ζητήματα στρατιωτικής εκπαίδευσης, διαβίωσης και υγιεινής στο μέτωπο, προσπαθώντας παράλληλα να καλύψει συναισθηματικές της ανάγκες και ανασφάλειες¹⁹⁵⁶. Στις αρμοδιότητες των υπευθύνων -εκτός των άλλων- εντάσσεται η οργάνωση «άμιλλας» μεταξύ μαχητών και μαχητριών, τα αποτελέσματα της οποίας ανακοινώνονταν δημόσια και ενίσχυαν την αγωνιστικότητα των νεαρών κοριτσιών. Τέλος, ένας αριθμός μαχητριών παρακολουθεί τις σχολές αξιωματικών του *Γενικού Αρχηγείου* και του *Κλιμακίου Νοτίου Ελλάδος*¹⁹⁵⁷. Απόφοιτες της *Σχολής Αξιωματικών του ΕΛΑΣ* με μόρφωση και αξιοσύνη στον αγώνα αναλαμβάνουν τη διοίκηση διμοιριών με δυαδική (στρατιωτική και πολιτική) διοίκηση¹⁹⁵⁸.

¹⁹⁵¹ Τόλια Φ., «Γυναίκες Πολιτικοί επίτροποι στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος», Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας με θέμα: «*Διαστάσεις του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949)*», 7-12 Δεκεμβρίου 2016. Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 85

¹⁹⁵² ΚΟΜΕΠ, τχ.6, 1997, σ.56

¹⁹⁵³ Αποστολόπουλος Β., *Το χρονικό μιας εποχής. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, ό. π., σ. 85-94

¹⁹⁵⁴ Οκτώβρης- Δεκέμβρης, 2001, *Περιοδικό Εθνική Αντίσταση*, σ. 26-28

¹⁹⁵⁵ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., 2001, σ. 100

¹⁹⁵⁶ Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», ό. π.

¹⁹⁵⁷ Βερβενιώτη Τ., «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού», στο: ό. π., σ. 133-135

¹⁹⁵⁸ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα στην Αντίσταση*, ό. π., σ. 311

Επιπλέον στις τάξεις των μαχητριών γίνεται σημαντική προσπάθεια καταπολέμησης του αναλφαριθμητισμού των κοριτσιών, ο οποίος στο γενικό πληθυσμό αγγίζει για τις γυναίκες το 64% έναντι 36% των αντρών¹⁹⁵⁹. Ανώτερος στόχος θεωρείται η δημιουργία σχολείων σε όλες τις μονάδες. Το εγχείρημα της εξάλειψης του αναλφαριθμητισμού δικαιώνει στα μάτια της οικογένειας και της τοπικής κοινωνίας, από την οποία προέρχονται, την απόφασή των νεαρών γυναικών να ενταχθούν στον *ΔΣΕ*¹⁹⁶⁰. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε επίσης στην πολιτική διαφώτισή τους και μ' αυτό το σκεπτικό διαβαζόταν συλλογικά η εφημερίδα *Μαχήτρια*, καθώς και έργα λογοτεχνίας της Σοβιετικής Ένωσης. Παράλληλα διεξάγονται συζητήσεις για ιδεολογικά θέματα και εξελίξεις της επικαιρότητας με σκοπό τη διαμόρφωση της πολιτικής γνώμης των νέων γυναικών αλλά και την έκφραση της προσωπικής τους άποψης, ασκώντας ενδεχομένως και κριτική. Υπογραμμίζουμε ότι η ελευθερία λόγου και η απρόσκοπτη διατύπωση θέσεων και αντιθέσεων δεν ήταν καθόλου αυτονόητη, ενώ συχνά οι ίδιες οι μαχήτριες έπρεπε να υπερνικήσουν τις προσωπικές αναστολές, που έχουν αναπτύξει υπακούοντας σε κοινωνικούς ρόλους, που τις ήθελαν σιωπηλές και αδιάφορες για την πολιτική¹⁹⁶¹.

Παρόλα αυτά αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι το γυναικείο φύλο δεν εκπροσωπείται ιδιαίτερα σε επίπεδο κομματικών στελεχών. Γενικά προσόν του κομματικού στελέχους θεωρείται η έλλειψη παιδιών και οικογενειακών υποχρεώσεων¹⁹⁶². Στο 7^ο Συνέδριο του ΚΚΕ, όπου πάρθηκαν θετικές για το γυναικείο φύλο αποφάσεις, μόνο η Χρύσα Χατζηβασιλείου κατάφερε να μπει στην ΚΕ, η οποία μάλιστα απαλλάχθηκε πολύ σύντομα στην 5^η Ολομέλεια του 1949 μαζί με τον Μάρκο Βαφειάδη λόγω ασθένειας, αν και οι λόγοι της εξαίρεσής τους ήταν κατά βάση πολιτικοί¹⁹⁶³.

¹⁹⁵⁹ Δερτιλής Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τόμος Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006, σ. 904, 973

¹⁹⁶⁰ Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», ό. π.

¹⁹⁶¹ Βερβενιώτη Τ., «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού», στο: *Ο Εμφύλιος Πόλεμος*, ό. π., σ. 140. *Δημοκρατικός Στρατός*, Μάρτιος 1949, Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», ό. π.. Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π. σ. 95

¹⁹⁶² Ο. π., σ. 62-66

¹⁹⁶³ Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*, ό. π., σ. 176-227

Τέλος, στις 25 Οκτώβρη του 1948 ιδρύεται η *Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών (ΠΑΕΓ)*, η οποία αποτελείται από μαχήτριες, γυναίκες της *Ελεύθερης Ελλάδας* και σλαβόφωνες. Υπεύθυνη του γυναικείου κινήματος ήταν η Ρούλα Κουκούλου, σύζυγος του Νίκου Ζαχαριάδη¹⁹⁶⁴. Τα μέλη της Ένωσης συμμετέχουν σε επίσημες συναντήσεις γυναικών της Ευρώπης και ειδικότερα των *Ανατολικών χωρών*. Η παρουσία τους στο συνέδριο *Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών* στη Βουδαπέστη (Δεκέμβρης 1948) και στο *Παγκόσμιο Συνέδριο για την Ειρήνη* (Πράγα και Παρίσι Απρίλης 1948) είναι σημαντική, γιατί σημαίνει την αναγνώριση της οργάνωσης και της δυναμικής γυναικείας δράσης αλλά και του αγώνα του ΔΣΕ. Την επόμενη χρονιά λαμβάνει χώρα στο χωριό Πύλη, στο Βίτσι η *Α΄ Πανελλήνια Διάσκεψη* της ΠΑΕΓ (Μάρτιος 1949), όπου συμμετέχουν 325 γυναίκες, οι οποίες αντιπροσωπεύουν οργανώσεις και τοπικά συμβούλια διαφόρων περιοχών της χώρας¹⁹⁶⁵. Καλούνται μάλιστα αντιπροσωπείες γυναικών από τις *Λαϊκές Δημοκρατίες*, ώστε η παρουσία τους να προσδίδει κύρος και αίγλη στο εγχείρημα¹⁹⁶⁶.

Η γυναίκα στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*

Μετά τον Εμφύλιο διατυπώνεται το αίτημα της εγκαθίδρυσης *Λαϊκής Δημοκρατίας* στη χώρα μας¹⁹⁶⁷, το οποίο σχετίζεται με την ελπίδα αναγνώρισης δικαιωμάτων στη γυναίκα και εξίσωσή της με τον άντρα κατά τα πρότυπα των Δημοκρατιών αυτών, όπου η θέση της γυναίκας θεωρείται καλύτερη. Στον Τύπο υπάρχουν αναλύσεις για όσα έχουν να κερδίσουν οι γυναίκες στα σοσιαλιστικά καθεστώτα των *Ανατολικών χωρών*, όπως για παράδειγμα την ελευθερία στην επιλογή συζύγου με βάση τα αμοιβαία αισθήματα αγάπης και εκτίμησης αλλά και τη φυσική έλξη¹⁹⁶⁸. Ακόμα και η

¹⁹⁶⁴ Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ. 207-208

¹⁹⁶⁵ Ο. π., σ.227-233. Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 97

¹⁹⁶⁶ Κουκούλου Ρ., «Για να φτάσουμε στην πλατιά πατριωτική γυναικεία οργάνωση», *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1953, σ. 17. Βερβεβιώτη Τ., «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού», στο: επιμ. Νικολακόπουλος Η., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2003, σ. 129-130

¹⁹⁶⁷ Ριζοσπάστης, 30-11-1945, «Οι Ελληνοσοβιετικές Σχέσεις», 10-9-1946, «Το Πρωταρχικό Εθνικό μας Πρόβλημα», 8-9-1946, «Άμεσοι Εθνικοί Κίνδυνοι», 12-6-1946

¹⁹⁶⁸ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 138

προσπάθεια εξάλειψης του αναλφαβητισμού στον ΔΣΕ «συνδέει τη μαχήτρια με το στρατό και τη Λαϊκή Δημοκρατία»¹⁹⁶⁹.

Τελικά το όραμα της δημιουργίας *Λαϊκής Δημοκρατίας* στην Ελλάδα απομακρύνεται και οι Ελληνίδες, που πρόσκεινται στην Αριστερά, καταφεύγουν στις γειτονικές χώρες αντιμετωπίζοντας μια νέα πραγματικότητα. Η έξοδός τους στην αγορά εργασίας είναι άμεση. Απασχολούνται κυρίως στη βιομηχανία, όπου προωθούνται ως εργάτριες με αυξημένο ωράριο και υψηλές απαιτήσεις. Σύμφωνα με τις αρχές μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, η οποία υποστηρίζει την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών οι γυναίκες εντάχθηκαν στην αγορά εργασίας¹⁹⁷⁰, χωρίς να γίνει διάκριση στην επιλογή των επαγγελμάτων με βάση το φύλο. Η εργασιακή τους παρουσία αποτελεί κομματικό καθήκον και γι' αυτό το 1952 βγαίνουν στην παραγωγή μετά από κάλεσμα του ΚΚΕ ακόμα και μητέρες πολύ μικρών παιδιών.

Η πρόσβαση στις σπουδές είναι ευκολότερη για τις νέες γυναίκες και η μόρφωση δεν αποτελεί εμπόδιο για το γυναικείο φύλο, ούτε θεωρείται παράγοντας που οδηγεί σε χαλαρότητα των ηθών, ελευθεριότητα και επικίνδυνη χειραφέτηση. Το επίπεδο παιδείας είναι υψηλότερο και αφορά εξίσου τα αγόρια και τα κορίτσια¹⁹⁷¹.

Οι κοπέλες που έρχονται στις Ανατολικές χώρες «πρωτόβγαλτες και απονήρευτες» έχουν ζήσει κάτω από τις υπερβολικές απαγορεύσεις του ελλαδικού χώρου κυρίως στην ελληνική επαρχία και τις αυξημένες αναστολές στα ζητήματα ηθικής. Οι περιορισμοί της κοινωνικής ζωής στο νέο περιβάλλον είναι σαφώς λιγότεροι, οι παρέες μικτές και οι ευκαιρίες για ψυχαγωγία και διασκέδαση κοινές. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων είναι πιο ελεύθερες. Οι δεσμοί της οικογένειας δεν είναι τόσο στενοί και οι όποιες παρεμβάσεις στις επιλογές της γυναίκας δυσχεραίνονται. Αφήνοντας τη να προσδιορίζει μόνη της το μέλλον της και αναλαμβάνοντας την ευθύνη των πράξεων της η γυναίκα ανεξαρτητοποιείται και βιώνει σε τέτοια ζητήματα μια ελευθερία άγνωστη στον ελλαδικό χώρο¹⁹⁷².

¹⁹⁶⁹ Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», ό. π.

¹⁹⁷⁰ Tsivos K., «The involvement of Czechoslovakia in the Greek Civil War and the special missions of ΚΚΕ», *op. cit.*

¹⁹⁷¹ Βλάχση Α., «Οι γυναίκες μας μέσα στον καινούργιο κόσμο», *Νέος Κόσμος*, 1953, τχ.3, σ. 42. Κουκούλου Ρ., «Η αυτομόρφωση στην ΚΟ του ΚΚΕ στη Βουλγαρία», *Νέος Κόσμος*, τχ. 2, 1953, σ. 68

¹⁹⁷² Van Boeschoten R, *Τα παιδιά του Ελληνικού Εμφυλίου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 307-308

Στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, στοιχειοθετείται η ταυτότητα της σοσιαλίστριας και περιλαμβάνονται συχνά άρθρα που αφορούν το ρόλο και τα προβλήματα της γυναίκας στην υπερορία. Η γυναίκα που ζει και εργάζεται στις χώρες αυτές αγωνίζεται με δυναμισμό για το *χτίσιμο του καινούργιου κόσμου* και επιζητά την αναγνώριση και τη βοήθεια των αντρών¹⁹⁷³. Επίσης τα αιτήματα και οι ανησυχίες των γυναικών εκφράζονται στο γυναικείο περιοδικό που εκδίδεται με το όνομα «*Η Φωνή της γυναίκας*», όργανο της ΠΔΕΓ (*Πανελλήνιας Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών*)¹⁹⁷⁴. Παρόλα αυτά από τα περιοδικά και τις εφημερίδες που κατευθύνονται ιδεολογικά και εκφράζουν την κομματική γραμμή δεν αποκομίζουμε μια αντικειμενική εικόνα της θέσης της γυναίκας. Αντίθετες απόψεις έχουν εκφραστεί σε προσωπικές μαρτυρίες αμφισβητώντας το μύθο της γυναίκας των σοσιαλιστικών χωρών κάνοντας λόγο για φυγοπονία και καταχρήσεις¹⁹⁷⁵.

Χρήσιμες αναφορές στη γυναίκα υπάρχουν στα αναγνωστικά που εκδίδονται εκεί και απευθύνονται στα παιδιά που μετοίκησαν από την Ελλάδα του εμφυλίου πολέμου. Το πρόσωπο της μητέρας δεν είναι κυρίαρχο μέσα στο χώρο της οικογενειακής εστίας. Αντίθετα παρατηρείται κενό όσον αφορά την οικογένεια ή καλύτερα διαπιστώνεται μια επιβεβλημένη αποσιώπηση. Είναι γνωστό ότι και οι δύο γονείς βρίσκονται στην βιομηχανική παραγωγή και βλέπουν τα παιδιά τους πολύ λίγο. Πολλές οικογένειες άλλωστε είναι χωρισμένες λόγω του πολέμου. Επομένως η περιγραφή της μητέρας θα δημιουργούσε προβλήματα στους μαθητές που διδάσκονταν από τα βιβλία και θα ενίσχυε το κοινωνικό στερεότυπο, το οποίο καλεί τις γυναίκες να υπηρετήσουν το ρόλο τους στην οικογενειακή εστία αλλά οι βιοποριστικές τους ανάγκες επιβάλλουν την έξοδό τους στην αγορά εργασίας.

Ωστόσο στα σχολικά βιβλία δίνεται το προφίλ της γυναίκας με νέα χαρακτηριστικά, που υπαγορεύονται κυρίως από την πολιτική της ιδεολογία, αυτήν που υπαγορεύει το κόμμα. Η παρουσία της δεν νοείται μόνο μέσα από τον μητρικό της ρόλο, γεγονός που σχετίζεται με τον τρόπο που γίνεται η ανατροφή των παιδιών. Οι πολιτικοί πρόσφυγες, για ν' ανταποκριθούν στις εργασιακές τους απαιτήσεις παίρνουν

¹⁹⁷³ Απόφαση ΙΙΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, *Νέος Κόσμος*, 1953, τχ.3, σ. 42, «Για την κομματική δουλειά στις γυναίκες», *Νέος Κόσμος*, 1952, τχ.3, σ. 16,

¹⁹⁷⁴ Σουλτανιά Κ., *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό. π. σ. 63

¹⁹⁷⁵ Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ. 279

τα παιδιά τους από τους παιδικούς σταθμούς το Σαββατοκύριακο¹⁹⁷⁶. Η γυναίκα, ειδικά η νεότερη, έχει πολιτική άποψη και ενεργό συμμετοχή στις εξελίξεις, επειδή είναι οργανωμένη στην αντίσταση ή σε αντάρτικες ομάδες. Είναι όμως μέρος του κόσμου των ανδρών, και η παρουσία της σχετίζεται με τη ζωή και το θάνατο του γιου ή του άντρα. Δημιουργείται μ' αυτόν τον τρόπο μια νέα ταυτότητα της γυναίκας με τονισμένη την κοινωνική της διάσταση, η οποία λόγω της ιστορικής συγκυρίας απασχολεί εντονότερα τόσο την ίδια τη γυναίκα, όσο και τα κομματικά όργανα¹⁹⁷⁷.

Γυναίκες μετά την Κατοχή στη λογοτεχνία της υπερορίας

Οι αναφορές στις μαχήτριες, αφορούν την έξοδό τους στο βουνό, τον αγώνα και την προσφορά τους κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου και βέβαια τον θάνατο γυναικών στις τάξεις του ΔΣΕ. Η γυναίκα μαχήτρια, η γυναικεία δράση στον ΔΣΕ, περιγράφεται κατά κύριο λόγο στο μυθιστόρημα του Γ. Γρίβα *Καινούργιοι Άνθρωποι*. Ο συγγραφέας δέχτηκε κριτική ακριβώς γι' αυτήν την επιλογή του από τον *Λογοτεχνικό Κύκλο*. Η διαπραγμάτευση της περιγραφής των μαχητριών, η οποία δεν αξιολογήθηκε ως τυπική προστέθηκε στις ψυχολογικές και τεχνικές - γλωσσικές αδυναμίες τού έργου. Διαβάζουμε από την απάντηση της *Επιτροπής Διαφώτισης* προς τον συγγραφέα του βιβλίου:

*Οι μαχήτριες μιλάν και παρουσιάζονται σαν ξεσκολισμένες διαφωτίστριες. Η γλώσσα τους αλέθει συνέχεια κάθε λογής θέματα: απ' τα πολιτικά και τα κοινωνιολογικά, ως τα ερωτικά και τα ψυχολογικά*¹⁹⁷⁸.

Στο μυθιστόρημα μπορούμε να διαπιστώσουμε τη συμβολή των γυναικών στην διάρκεια του Εμφυλίου σε όλες τις δραστηριότητες, στις οποίες γνωρίζουμε και από την ιστοριογραφία ότι έχουν εμπλακεί. Πλένουν και απλώνουν τα ρούχα των ανταρτών και οι άντρες κουβαλάνε μεγαλύτερο φορτίο. Η σύμβαση αυτή φαίνεται να αποτελεί απαράβατη και ιερή υποχρέωση. Υπάρχουν βέβαια και αναφορές για πιο βαριές δουλειές, που επωμίζονται οι γυναίκες, και συχνά οι ηλικιωμένες, οι οποίες

¹⁹⁷⁶ Ο. π., σ. 148. Δ. Χατζής, (Οι έρευνες του Λαϊκού Αγώνα), *Μια επίσκεψη στον Βρεφικό Σταθμό της Κοινότητας Βιομηχανίας, Λαϊκός Αγώνας*, Β'9, 21 Δεκέμβρη 1951, 3 στο: *Γουλιανδρής Ν., Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, ό. π., σ. 355-357

¹⁹⁷⁷ Μποντίλα Μ., «Οι απεικονίσεις της γυναίκας μέσα από τον κομματικό και παιδαγωγικό λόγο των πολιτικών προσφύγων», στο: επιμ. Βουτυρά Ε.- Μαραντζίδη Ν., *Το όπλο παρα πόδα*, ό. π., σ. 171-186

¹⁹⁷⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ.295, Φ. 13\57\104

επιθυμούν να συμβάλλουν, όπως μπορούν στον αγώνα των παιδιών τους. Αν και πεινασμένες ή κατάκοπες από την αϋπνία κόβουν δέρματα, για να φτιάξουν τσαρούχια για τους ξυπόλυτους, μπαλώνουν τα ρούχα της ομάδας και φροντίζουν τους πληγωμένους¹⁹⁷⁹.

Ακόμα οι γυναίκες στο μέτωπο συνοδεύουν με τραγούδια τις στιγμές χαλάρωσης¹⁹⁸⁰ αλλά και τις πολεμικές τους εξορμήσεις, όχι μόνο στην αναμονή της αναμέτρησης αλλά και στο πεδίο της μάχης. Οι γυναίκες τραγουδούν, για να ξορκίσουν το κακό, να εμψυχώσουν τους άλλους και να αντιμετωπίσουν το δικό τους φόβο¹⁹⁸¹.

Όλη αυτή η προσπάθεια εκτυλίσσεται σε αντίξοες συνθήκες και δεν ευοδώνεται πάντα. Ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος ταυτίζει την ιστορία της Ρούμελης στα «βαριά, αρματωμένα χρόνια» με τις γυναίκες, που μοιάζουν με «χαροκαμένες στρίγγλες, που πρέπει νικήσουν τη γύμνια, την ξυπολυσιά, την ψείρα, τις αρρώστιες, την μπαμπεσιά το κίετο και την αναρματοσιά». Η Αλεξάνδρα στο διήγημά του *Αντάρτικες νύχτες* ζητάει από τους φαντάρους του *Εθνικού Στρατού* να σταματήσουν τους πυροβολισμούς και να ακούσουν την προκήρυξη, που θα τους διαβάσει. Την ίδια στιγμή η συγκινητική προσπάθεια για συμφιλίωση διακόπτεται απότομα, επειδή μια γυναίκα πληγώνεται και φωνάζει όλο και πιο δυνατά ότι παγώνει¹⁹⁸².

Στενή σύνδεση αναπτύσσεται και μεταξύ των γυναικών του ΔΣΕ. Μια σοβαρή δυσκολία είναι το ότι οι γυναίκες αποτελούν μειοψηφία και κάποιες φορές είναι εντελώς μόνες¹⁹⁸³. Η Φώτω, μια νεαρή μαχήτρια, η οποία έχει σταλεί μόνη της στον λόχο, νιώθει άβολα ανάμεσα σε τόσους άντρες και περιμένει ανυπόμονα να σταλεί κάποια συναγωνίστρια, αν και πιστεύει ότι αυτό είναι απραγματοποίητο όνειρο. Ο διοικητής δείχνοντας εμπιστοσύνη στη γυναικεία συμβολή, μόλις βρίσκει ευκαιρία, επειδή αναγνωρίζει την ανάγκη να υπάρχει παραπάνω από μία γυναίκα στο λόχο, παίρνει από την περιοχή της Καρδίτσας τη Σεργιανούλα, η οποία θέλει οικειοθελώς να καταταγεί. Η υποδοχή που της κάνει η Φώτω, η μεγαλύτερη αντάρτισσα, είναι πολύ

¹⁹⁷⁹ Αδάμου Τ., «Τα μάτια της Αγγέλας», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 31-48

¹⁹⁸⁰ Γρίβα Γ. *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 74. Αλεξανδρόπουλος Μ., *Αρματωμένα Χρόνια*, ό. π., *Τα δύο μνήματα*, σ. 57-81,

¹⁹⁸¹ Ο. π., σ. 82-83

¹⁹⁸² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Αντάρτικες νύχτες», *Αρματωμένα Χρόνια*, ό. π., σ. 137-163 (156-160)

¹⁹⁸³ Γρίβα Γ. *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 11,15

θερμή. Την κρατάει αγκαλιά, για να την ζεστάνει και μοιράζεται μαζί της τη μοναδική της κουβέρτα. Δημιουργείται μια σχέση φροντίδας και αγάπης μεταξύ τους. Η Φώτω την έχει πάντα έννοια. Της σκεπάζει τα ξυλιασμένα πόδια και τη συμβουλεύει για τη σχέση, που βλέπει να δημιουργείται μεταξύ της Σεργιανούλας και του Πέτρου. Λόγω της ζεστής αδερφικής σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ τους, ο αποχωρισμός είναι οδυνηρός και σφραγίζεται από ένα φιλί στο στόμα. Τέλος, οι σχέσεις μεταξύ των μαχητριών διαταράσσονται από αισθήματα ανταγωνιστικότητας με την έννοια όμως του θαυμασμού και της ευγενούς άμιλλας για τη μαχήτρια που ξεχωρίζει στην γενναιότητα και το θάρρος¹⁹⁸⁴.

Είναι γεγονός ότι η έξοδος των γυναικών στο βουνό και κυρίως η ένοπλη παρουσία τους σχετίζεται με τη χειραφέτησή τους. Ωστόσο στερεότυπα, όπως η αποκλειστική ενασχόληση της γυναίκας με το σπίτι και η καταξίωσή της μέσα στο θεσμό της οικογένειας, η περιορισμένη της εμπλοκή στις πολιτικές διεργασίες και η υποτίμηση της γυναικείας άποψης σχετικά με σοβαρά ζητήματα παραμένουν στις λογοτεχνικές αφηγήσεις. Δε λείπουν λοιπόν από τα κείμενα αναφορές σε αντιρρήσεις κάποιων ανταρτών για τις πρωτοβουλίες που παίρνουν οι γυναίκες και η αμφισβήτηση των δυνατοτήτων τους. Εμφανίζεται η άποψη ότι είναι δύσκολο η γυναίκα να φτάσει ή να ξεπεράσει τον άντρα στις καθημερινές δραστηριότητες και πολύ περισσότερο στον πόλεμο. Μόλις στέλνονται γυναίκες στο μέτωπο, ένας διμοιρίτης με σημαντική πολεμική εμπειρία δυσανασχετεί, γιατί δεν ξέρει πού να τις τοποθετήσει, για να είναι περισσότερο χρήσιμες. Σ' αυτό το σημείο υπογραμμίζεται η επέμβαση του κόμματος, το οποίο με αυστηρότητα επιμένει και τον απειλεί ότι θα θέσουν το ζήτημα στην κομματική συνέλευση και θα τον κατηγορήσουν για αντικομματικές αντιλήψεις¹⁹⁸⁵.

Η Μάρω Μπαταριά στο ομώνυμο διήγημα του Θέμου Κορνάρου είναι μια γυναίκα της ελληνικής επαρχίας, μια σαραντάχρονη τσοπάνισσα, η οποία βρίσκεται στη φυλακή. Η περιγραφή της είναι δηλωτική της κατάστασης των γυναικών της υπαίθρου. Η φτώχεια, η μοναξιά και η αγραμματοσύνη συνθέτουν την ανέμελη κατά τα άλλα μορφή της. Ξενοδολεύει, ακολουθώντας ένα κοπάδι που δεν της ανήκει έχοντας για αφέντη τον ιδιοκτήτη του. Γυρίζει μόνη ντυμένη με *«λερά σαμαροσκούτια βγαλμένα από τον αργαλειό, κι από τα χέρια της»*, χωρίς νερό να πει και να πλυθεί,

¹⁹⁸⁴ Ο. π., σ. 15- 31, 70-71, 82-83

¹⁹⁸⁵ Ο. π., σ. 10-19

χωρίς καμία φροντίδα και ενδιαφέρον για τον εαυτό της. Μοιάζει με ένα ξωτικό μέσα στο βουκολικό τοπίο, συνδεδεμένη με τα ζώα της, αδιαφοροποίητη απ' αυτά στα μάτια τα δικά της και των άλλων¹⁹⁸⁶.

Το γούστο που είχε αποκτήσει στο ντύσιμο είτανε υπαγορευμένο από την ίδια ανάγκη που της είχε μάθει να τυλίγει ντολμάδες με λαπάτα ή κληματόφυλλα¹⁹⁸⁷. Παρουσιάζεται τελείως αμόρφωτη και ακαλλιέργητη γνωρίζοντας κάποιες λέξεις από τη γλώσσα των ανθρώπων, πενήντα ή εκατό δεν έχει σημασία.

Την συναντά ο Μάρκος Μπαταριάς τη στιγμή που έχει χάσει το κοπάδι της και κλαίει, γιατί θα την τιμωρήσει ο αφέντης της.

-Μην κλαις ζαγάρι! Κατσ' εδώ δα και θα σου φέρω εγώ το ζωντανό....

-Χμ...Θες να σε βοηθήσω, μωρή;

-Ναίσκε! Θέλω....

Με το να χέρι τραβούσε το σφαχτό, με το άλλο την τσοπανοπούλα, κι ανηγορίσανε ως τη σπηλιά του «δράκου», ψηλά στου Βελουχιού τον ανεφάντη¹⁹⁸⁸.

Η γυναίκα αυτή όμως διαθέτει απόθεμα περηφάνιας και αξιοπρέπειας, όταν έρχεται η στιγμή να πληρώσει το τίμημα των επιλογών της. Η συμβολή της στον αγώνα είναι δεδομένη, γι' αυτό και η περιγραφή της γλαφυρή αποδίδει το ηρωικό χαρακτηριστικό, που αποδίδεται γενικά στα πρόσωπα των μαχητών του ΔΣΕ.

Και θέλει μια γλώσσα σταθερή, χωρίς τρεμούλα, ικανή να ιστορήσει τα αισθήματα της κάθε λεύτερης κόρης ή αγαπητικιάς του Διγενή. Βάζει τότε στο αίμα φωτιά, και το κορμί κλωτσάει τη Γης, σπαθίζει τον άνεμο, κάθετα νικητής στα φτερά των ανέμων, κι έτσι διηγείται στο Χάρο που προσμένει σαστισμένος, τους άθλους της Ελευθερίας στα σταυροδρόμια του κόσμου. Την πάλη με στοιχειά και μπόρες, ουρανού και Γης¹⁹⁸⁹.

Με τον ίδιο τρόπο η Στεργιανούλα, μια νεαρή μαχήτρια στο μυθιστόρημα *Καινούργιοι Άνθρωποι* παρουσιάζεται ξεκάθαρα ως η «αγράμματη, άβγαλτη κοπέλα, χωρίς ονειράτα, που τώρα κάνει όνειρα, έχει ελπίδες και δε φοβάται¹⁹⁹⁰».

Ο ρόλος που καλείται να υπηρετήσει η γυναίκα στη μετεμφυλιακή πραγματικότητα είναι σύνθετος και απαιτητικός. Χρειάζεται να ανταποκριθεί σε νέες καταστάσεις στον πολιτικό και οικονομικό χώρο. Μια γυναίκα κοιμάται με προσκέφαλο τη βαλίτσα της, για να φιλοξενήσει παράνομους που θέλουν να κρυφτούν

¹⁹⁸⁶ Κορνάρος Θ., «Μάρω Μπαταριάς», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 143- 151

¹⁹⁸⁷ Ο. π., σ. 145

¹⁹⁸⁸ Ο. π., σ. 146. ανεφάντης: μικρή πόρτα, φωταγωγός, (εδώ μεταφορικά)

¹⁹⁸⁹ Ο. π., σ.144-145

¹⁹⁹⁰ Γρίβα Γ. *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 175

στο σπίτι της στην *Αποστάτισσα* από το *Σύντροφοι Καλημέρα!*¹⁹⁹¹. Οι σύντροφοί της Άννας στο ίδιο διήγημα της δίνουν ένα κατσαρολάκι και μια κουτάλα, για να την παρηγορήσουν, επειδή έχασε όλα τα πράγματά της. Εκείνη τα κουβαλά πάντα μαζί της¹⁹⁹².

Είναι χρήσιμο, για να διαχειριστούν ευκολότερα την ήττα του ΔΣΕ τα μέλη του κόμματος να παρουσιάσουν και τις γυναίκες γενναίες και άτρωτες κατά κύριο λόγο στη μάχη. Πολλές φορές τονίζεται η ύπαρξη των γυναικών σε υψηλόβαθμες θέσεις¹⁹⁹³. Συχνά παίρνουν την κατάσταση στα χέρια τους, αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες τη στιγμή που οι άντρες ολιγορούν και αναδεικνύονται νικήτριες και κυρίαρχες στις πολεμικές συγκρούσεις. Έχουν τη δύναμη να αντιμετωπίσουν τις όποιες δυσκολίες και αισθάνονται την αξία και την αποτελεσματικότητά τους στον πόλεμο.

*Σ' όλη τη διάρκεια της μάχης ξαναμμένη απ' τη ζέστα και τη υπερένταση, που κούραζε το κορμί της, πολεμούσε όπως και οι άλλοι. Σκόπευε σταθερά κι όταν γέμιζε τη θαλάμη δεν έπαιρνε το μάτι της απ' τον εχθρό διαλέγοντας τον επόμενο στόχο. Σαν άλλαζε τη δεσμίδα ή γέμιζε τις άδειες δεν άφηνε το κοίταγμα κι έκανε τη δουλειά αυτή στα τυφλά. Τα δάχτυλά της μ' έναν επιδέξιο τρόπο δούλευαν μονάχα τους. Πόσο χαίρονταν, που τα κατάφερε...! Τώρα μπορούσε να πει κι αυτή, πως ξέρει να πολεμάει όχι πιο άσχημα απ' ό,τι η Στεργιανούλα που τη ζήλευαν*¹⁹⁹⁴.

Άλλες φορές οι ηρωίδες μάχονται εξίσου ηρωικά με τους συναγωνιστές τους, όπως στο διήγημα *Τα μάτια της Αγγέλας* του Τάκη Αδάμου, όπου η πρωταγωνίστρια μάχεται γενναία χωρίς φόβο και δεν υποχωρεί, όταν χάνει τους άντρες γύρω της. Υπερασπίζεται μέχρι τέλους τη θέση της και φροντίζει να περιθάλψει τον τραυματία. Επιστρέφει ήρεμα και θέλοντας να περάσει απαρατήρητη¹⁹⁹⁵.

*Στο ύψωμα που φύλαγε τις πλάτες απ' τον εχθρό, απόμεινε ολομόναχη, με τρεις νεκρούς συντρόφους δίπλα της και τον ομαδόρχη να χαροπαλαίβει. Κι αυτή πολέμησε για όλους ως το σούρουπο. Την είχανε ξεγραμμένη από τη ζωή, όταν τους αντάμωσε τα μεσάνυχτα με το μπρεν κρεμασμένο στο λαιμό, και τον τραυματία ομαδόρχη στην πλάτη της. Πήγε και στάθηκε παράμερα στη φωτιά, αθόρυβη σαν τον ίσκιο*¹⁹⁹⁶.

¹⁹⁹¹ Αξιώτη Μ., «Η αποστάτισσα», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 253-270

¹⁹⁹² Ο. π., σ. 253-270

¹⁹⁹³ Γρίβα Γ., *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 110-111

¹⁹⁹⁴ Ο. π., σ. 82

¹⁹⁹⁵ Αδάμου Τ., «Με τα μάτια της Αγγέλας», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 31-48

¹⁹⁹⁶ Ο. π., σ. 35

Η αντίδραση των αντρών είναι συγκινητική, αφού τη χειροκροτούν, την αγκαλιάζουν δακρυσμένοι, τη φιλούν και της απαγγέλλουν στίχους, στους οποίους την προσφωνούν «παλικάρι»¹⁹⁹⁷.

Γενικά, η σχέση των γυναικών με τους συναγωνιστές τους δημιουργείται με ουσιαστικά συστατικά τον αλληλοσεβασμό και την εμπιστοσύνη, αλλά παράλληλα βασίζεται στην αναγνώριση της αξίας των γυναικών και της βοήθειας που προσφέρουν στον αγώνα. Η σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα παρουσιάζεται υποστηρικτική και στηρίζεται στην αλληλεγγύη¹⁹⁹⁸.

Στις δυσκολίες ένταξης των γυναικών εγγράφεται το θέμα του αντρικού ντυσίματος που πρέπει να υιοθετήσουν. Στο μυθιστόρημα *Καινούργιοι Άνθρωποι* του Γ. Γρίβα, όταν οι γυναίκες κατατάσσονται, νιώθουν ντροπή, επειδή το παντελόνι κολλά πάνω τους και αισθάνονται γυμνές¹⁹⁹⁹.

Μια σκηνή που μπορεί να τύχει πολλών αναγνώσεων είναι η παρέμβαση της Κωσταντίνας, μιας μαχήτριας, στη συνέλευση που γίνεται στο βουνό. Είναι δηλωτική της θέσης που διεκδικεί και καταλαμβάνει η γυναίκα στον ΔΣΕ και της υποδοχής που έχει η αλλαγή αυτή από τον κόσμο των ανδρών. Η νεαρή κοπέλα σωματοποιώντας την αγωνία και τη συστολή της, βγαλμένη από ένα κόσμο που την θέλει υπάκουη και πειθήνια εμφανίζεται «κατακόκκινη απ' την ντροπή και τη σαστιμάρα της που μιλάει μπροστά σε τόσο κόσμο ..ένιωθε όλα τα μάτια της διμοιρίας να ναι στραμμένα πάνω της και αυτό την έκανε να τα χάνει». Βρίσκει όμως το θάρρος να διατυπώσει τη γνώμη της και μάλιστα να κατηγορήσει τη διοίκηση για την ανεξέλεγκτη επιλογή συντρόφων, οι οποίοι στάλθηκαν στο μέτωπο και δυσχεραίνουν τον αγώνα. Μιλάει χωρίς αναστολές αποδίδοντας σκληρούς χαρακτηρισμούς και εκφράζει ευθαρσώς τα αρνητικά της συναισθήματά της για ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Η τολμηρή της παρουσία φαίνεται ότι ενοχλεί και ακούει ένα υποτιμητικό σχόλιο από κάποιον συναγωνιστή της. Η απάντηση αιχμηρή και εύστοχη έρχεται – όχι τυχαία -από έναν γέρο μαχητή, ο οποίος αντιπροσωπεύει την πάνω γενιά, η οποία με το κύρος και τη σοφία της υποστηρίζει τη γυναίκα στη νέα της θέση²⁰⁰⁰. Η αντίληψη πως οι κοπέλες πρέπει να μένουν μακριά

¹⁹⁹⁷ Ο. π., σ. 35

¹⁹⁹⁸ Γρίβα Γ., *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 31

¹⁹⁹⁹ Ο. π., σ. 31

²⁰⁰⁰ Ο. π., σ. 158-160

από το στρατό και τις πολεμικές επιχειρήσεις διατυπώνονται ακόμα και από τα πρόσωπα της οικογένειάς τους, που συμφωνούν πολιτικά μαζί τους. Το παράπονο της μητέρας της Μαρίας, που πέθανε στο Γράμμο εκφράζει τη στερεοτυπική αυτή αντίληψη και αποδίδει στα κορίτσια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και συμπεριφορές, όπως η συστολή και η ευαισθησία.

*Άντρας ήτανε εκείνη, για να βρεθεί εκεί απάνω; Στα ταμπούρια, μια κοπελούδα αφράτη, σαν το κυδώνι τ' αυγουσιάτικο, όπου λόγο της έκρινες κι ο στόμας της δεν είχε μιλιά κι εχαμήλωνε τα μάτια*²⁰⁰¹.

Στις συχνές ακόμα αναφορές σε χορούς που γίνονται στην πλατεία του χωριού από αντάρτες ή αντάρτισσες, κυριαρχεί ο θαυμασμός για τις μαχήτριες και για τη στρατιωτική τους περιβολή. Τα νεαρά κορίτσια εντυπωσιάζονται και τους ακολουθούν στο βουνό.

*Έβλεπε η κόρη τις ανταρτοπούλες να χορεύουν αρματωμένες κάθε βράδυ στην πλατεία του χωριού, τις έβλεπε που ήταν ντυμένες μ' αντρίκεια παντελόνια και με το δίκωχο ριγμένο απάνου στα μαλλιά τους που χύνονταν και κυμάτιζαν στους ώμους τους με τις μπαλάσκες περασμένες στις λυγρές μέσες τους, τις έβλεπε και φτερούγαγε η καρδιά της κι άναφτε στ' αστήθι της η λαχτάρα ναν τα φορέσει και τούτη τ' αντρίκια παντελόνια, να περάσει τ' άρματα και τις μπαλάσκες σταυρωτά στη μέση της να βγει στην πλατεία να πρωτοχορέψει σαν παλικάρος*²⁰⁰².

Οι γυναίκες περιγράφονται με λεπτομέρεια, καθώς η ενδυμασία τους είναι ασυνήθιστη για τις κοπέλες του χωριού. Ταυτόχρονα έχει κάτι το ονειρικό και υπερβατικό, που γοητεύει και μαγνητίζει τα νέα κορίτσια, ώστε να βγουν στο βουνό ακόμα κι αν υφίσταται άλλη επιλογή σωτηρίας²⁰⁰³. Οι μαχήτριες περιγράφονται γενικά αγέρωχες και ατρόμητες διατηρώντας πάντα τα εξωτερικά γυναικεία χαρακτηριστικά τους – ιδιαίτερα συχνή η αναφορά στα μαλλιά και τη στάση του σώματός τους – ενώ οι αρετές και η ανδρεία τους παραλληλίζονται με αυτές των ανδρών. Κάποιες φορές έρχεται και εκπρόσωπος του ΚΚΕ, για να πείσει τους κατοίκους των χωριών. Η Κωστάντω τον ακούει ρουφώντας τα λόγια του στο *Οι δικοί μας της Έλλης Τσώη*²⁰⁰⁴.

Αν ήμουνα, που λες, καλλιτέχνης – γλύπτης, ζωγράφος, κάτι τέτοιο- θα ζωντάνευα με την τέχνη μου ορθή – μονάχα ορθή – την κορμοστασιά της μαχήτριας. Να κρατάει κατάστηθα τ' αυτόματο και τεντώνει λεβέντικα τ' άλλο της χέρι προς τα μπρος. Και τ' ανυπόταχτα μακριά μαλλιά ν' ανεμίζουνε στο μάνιασμα τ' αγέρα. Και θα δινα την όψη της τραχιά, ατρόμαχτη. Μα

²⁰⁰¹ Αξιώτη Μ., «Ο ναυτικός», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 87-98

²⁰⁰² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Καστάνιανη», *Αρματωμένα χρόνια*, ό. π., σ. 167- 185(σ. 172)

²⁰⁰³ Ο. π., σ. 167- 185 (σ. 172)

²⁰⁰⁴ Τσώη Έ., «Οι δικοί μας», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 245-259

*όλη μου την τέχνη, νεαρέ μου, θα την έβαζα στα μάτια της: Να ξεπηδάει μες από κει όλη η φλογερή ψυχή της εργατιάς*²⁰⁰⁵.

Συναντήσαμε ήδη τη μορφή της μάνας και της ηλικιωμένης γυναίκας με τα εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά. Πρόκειται για έναν χαρακτήρα που μπορεί να θεωρηθεί, όπως θα δούμε, ως απάντηση στην προπαγάνδα, η οποία σχετίζεται με το λεγόμενο «παιδομάζωμα».

Το πρόσωπο της μάνας χρησιμοποιείται συχνά στα πεζογραφήματα της περιόδου, ως η μόνη ασπίδα προστασίας. Καταγράφεται ως το πιο σταθερό σημείο αναφοράς για τους ήρωες των αφηγήσεων, αντιπροσωπεύει την αλήθεια και προάγει την ανθρωπιά. Οι αντιδράσεις της, το βλέμμα και το άγγιγμά της έχουν σημαντικό βάρος για τη συμπεριφορά των ηρώων. Οι άντρες είτε ως θύτες είτε ως θύματα καθορίζονται από τη μάνα.

Η μάνα που χάνει τρία αγόρια και ένα κορίτσι στο *Ναυαγό* της Αξιώτη και σκοτώνεται μπροστά στα μάτια της ο άντρας της, αναγνωρίζει ως μόνο λόγο για την απώλειά τους, «*ότι τους ζήτησε η πατρίδα*». Δε θρηνεί και δεν μεμψιμοιρεί αλλά κινητοποιείται άμεσα, ώστε να μπορέσει να βοηθήσει την παράταξή της μοιράζοντας τα βιβλία που μείνανε στο σπίτι της και συνεχίζοντας το έργο του συζύγου της²⁰⁰⁶.

Στο *Γράμματα από το Μακρονήσι* του Θέμου Κορνάρου συναντάμε περιπτώσεις όπου η μάνα εμφανίζεται σε διάφορες εκφάνσεις του ρόλου της. Τα γράμματα, που γράφει ένας ανώνυμος επιστολογράφος και φαίνεται να αντιγράφει ο Θέμος Κορνάρος, απευθύνονται στη μάνα του βασανισμένου και του βασανιστή. Είναι η μάνα του φυλακισμένου ή του εξόριστου, που συμπαραστέκεται και εκείνη του παρασυρμένου ή ανανήψαντος, που δε συμφωνεί με την επιλογή του αλλά στέκεται δίπλα του και ελπίζει να τον βοηθήσει να καταλάβει το λάθος του. Στο πρώτο γράμμα ο επιστολογράφος ενημερώνει τη μάνα του νέου, ο οποίος βρίσκεται στον σκληρό κόσμο της τρέλας από τα βασανιστήρια του στρατοπέδου και ζητά την *ευχή και την ευλογία της*, για να ευοδωθεί η προσπάθειά του να εμποδίσει τη *ζούγκλα των ανθρώπων*. Φτιάχνει έναν πρόχειρο οδηγό, για να στείλει «*ό,τι απόμεινε από τον άνθρωπο, στο Μεγάλο γιατρό: στη Μάνα τ' ανθρώπου*»²⁰⁰⁷. Υπογραμμίζουμε ότι η μορφή της μάνας

²⁰⁰⁵ Ο. π., σ. 48

²⁰⁰⁶ Αξιώτη Μ., «Ο ναυτικός», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 87-98

²⁰⁰⁷ Κορνάρος Θ., *Γράμματα απ' το Μακρονήσι*, ό. π., σ. 13, 15

είτε ως εντολέας για την είσοδο του στρατιώτη στη μάχη είτε ως γιατρός και συνοδοιπόρος δεσπόζει στα κείμενα της περιόδου²⁰⁰⁸. Από την άλλη η μάνα του παραπλανημένου, του βασανιστή της Μακρονήσου, «*βλέπει την ασκήμια και τον ξεπεσμό αλλά θέλει να τον περάσει στο κατώφλι της ανθρωπιάς*²⁰⁰⁹».

Η γυναίκα αποκτά ιδιάζοντα ρόλο, καθώς η θέση της μητέρας στην οικογένεια συσχετίζεται με το ρόλο του πνευματικού ανθρώπου στην κοινωνία. Στο σημείο αυτό εκφράζεται η αγωνία και ο προβληματισμός του Κορνάρου για τον ρόλο των διανοουμένων στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Να σημειώσουμε πως οι θέσεις τού συγγραφέα υποστηρίχτηκαν έμπρακτα και με συνεπή παρουσία, παρά τις διώξεις που υπέστη²⁰¹⁰.

*Η μάνα και ο πνευματικός άνθρωπος δεν παραιτούνται ποτέ από την ψυχή του ανθρώπου. Δεν έχουνε δικαίωμα ν' απελπίζονται. [...] Η μάνα είναι η στέρεη γης για τους ξεστρατισμένους. [...] Ευθύνη της μάνας και του πνευματικού ανθρώπου να μην αγνοήσουν τον πόνο και τη συμφορά. Η σιωπή του τελευταίου είναι φρικτή, κατάπτυστη, εσκεμμένη πράξη του συνεργού. Πόλεμο κάνουμε με την πηχτή νύχτα, για να φέρουμε την ψυχή στον αέρα και στο φως.*²⁰¹¹

Τέλος, η μάνα προβάλλεται ως θύμα και η ίδια, πρώτα της τρέλας και έπειτα του κοινωνικού αποκλεισμού. Όταν της κόβουν τα στήθη, «*λυπάται που δεν μπόρεσε να θρέψει τα παιδιά της*». Επαναλαμβάνει συνεχώς το: «*άντεξε....*». Παρόλο όμως που η φρίκη και η αποδιοργάνωση της προσωπικότητας διαπνέουν το *N. 509 Αλληλογραφία με έναν άνθρωπο*, ο Κορνάρος επιλέγει να επαναφέρει τη μάνα στον κόσμο της λογικής και της ελπίδας. «*Ο πόλεμος δεν πρέπει να σαρώσει τα έργα της ζωής. Ο συγγραφέας νιώθει την υποχρέωση να ξοδέψει όλη τη δυναμικότητα της Μνήμης, να την βάλει σε τάξη, γιατί την έχει πλήξει η σύγχυση*²⁰¹²».

Επίσης από τις μανάδες έρχεται η ελπίδα της σωτηρίας και για την ορφανή Ρινούλα του *Οι λύκοι ανεβαίνουν στον ουρανό* στις *Βουρκωμένες Μέρες* του Μενέλαου Λουντέμη: «*Τέλεψε. Αν οι μανάδες σηκώσουνε φωνή, δεν έχει πόλεμο.... Γιατί όχι κι οι γυναίκες και οι αδερφές*²⁰¹³».

²⁰⁰⁸ ό. π., σ. 3-4, 13, 15

²⁰⁰⁹ Ο. π., σ. 23-24

²⁰¹⁰ ΕΚΕΒΙ. Ζήρας Α., *Παγκόσμιος Βιογραφικός Λεξικός*, ό.π., σ. 34

²⁰¹¹ Κορνάρος Θ., *Γράμματα από το Μακρονήσι*, ό. π., σ. 25, 28-29

²⁰¹² Ο. π., σ. 59-69

²⁰¹³ Λουντέμης Μ., «Οι λύκοι ανεβαίνουν στον ουρανό», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π., σ. 13-20

Στο διήγημα *Στα χέρια με τον χάρο* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου²⁰¹⁴ το πρόσωπο της μάνας αποκαλείται «*άγιο*» και αναγνωρίζονται οι θυσίες που έχει κάνει εξασκώντας τη δύσκολη δουλειά της καθαρίστριας καθώς και το σύνολο της προσφορά της. Μολονότι όμως για τους κυνηγημένους η μορφή της μάνας είναι ιερή, από τους διώκτες τους υβρίζεται, χλευάζεται και απειλείται. Κάποιες φορές αντιδιαστέλλεται η αντιμετώπισή της από ανθρώπους διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Κατά κύριο λόγο αντιπαραβάλλεται ο τρόπος που συμπεριφέρονται στις μητέρες των διωκόμενων οι εκπρόσωποι των δυνάμεων καταστολής.

Μια «*βασανισμένη μάνα*», όπως την ονομάζει ο Μενέλαος Λουντέμης πηγαίνει τρίτη φορά τη μέρα του επισκεπτηρίου στη φυλακή αναζητώντας το γιο της, χωρίς να γνωρίζει βέβαια ότι έχει ήδη εκτελεστεί. Η γυναίκα αντιμετωπίζει την αγένεια και τη σκληρότητα του υπαλλήλου της φυλακής, «*κράχτη ή τελάλη*», όπως τον αποκαλεί ο συγγραφέας, ο οποίος ξέρει την κατάληξη του νέου. Ένας μελλοθάνατος κρατούμενος την σπλαχνίζεται και υπόσχεται ότι θα στείλει χαιρετίσματα στο γιο της²⁰¹⁵.

Σπαρακτικά περιγράφεται και ο θάνατος γυναικών στο πεδίο της μάχης του εμφυλίου πολέμου και δεν αφήνει περιθώρια για αμφισβητήσεις σχετικά με τη συμβολή αλλά και τη θυσία των γυναικών στην αιματηρή σύγκρουση. Δύο είναι οι πιο έντονες περιγραφές θανάτου γυναικών, οι οποίες αποτυπώνονται στην ανθρώπινη μνήμη και εγείρουν συναισθήματα φρίκης και αποτροπιασμού.

Στο διήγημα *Ολοκαύτωμα* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου η Έλλη μια παλιά αντάρτισσα, σλαβομακεδονοπούλα, «*φερμένη από το Βίτσι και ακουσμένη για την αντρειοσύνη της*» γίνεται παρανάλωμα. Είναι μια πολύ όμορφη γυναίκα, *νεράιδα* την αποκαλούν. Έχει μπαρούτι στις τσέπες της και γι' αυτό καίγεται ολόκληρη. Η φλεγόμενη κοπέλα γεννά βαθιά συμπόνοια και κινητοποιεί τους μαχητές. Η ομορφιά, ο ηρωισμός ακόμα και η φωνή που βγάζει πεθαίνοντας δε μοιάζει με θρήνο αλλά με κάλεσμα στη μάχη²⁰¹⁶.

Οι μαχητές παρακολουθούν με τα κιάλια.

²⁰¹⁴ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στα χέρια με τον Χάρο», *Αρματομένα χρόνια*, ό. π., σ. 189-22

²⁰¹⁵ Λουντέμης Μ., «Το κρύο γέλιο», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π., σ. 31-36

²⁰¹⁶ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Το Ολοκαύτωμα», *Αρματομένα Χρόνια*, ό. π., σ. 45-55

Το είδαμε το αναμμένο κορμί να φέρνει απελπισμένη γυροβολιά, είδαμε δυο γλώσσες φωτιάς να σηκώνονται μια δυο φορές στον αέρα κι ύστερα κάτι σαν βρόγχος κάτι σαν άγριο μπουμπουνητό έσχισε το χώρο κι η φοβερή λαμπάδα τινάχτηκε μονομιάς ψηλά, τινάχτηκε και ρίχτηκε στον γκρεμό.. σήκωσε το χέρι σαν να χαιρέτισε αγωνιστικά πριν πέσει²⁰¹⁷.

Στο *Τα μάτια της Αγγέλας* από τα *Διηγήματα του Αγώνα* μια άλλη γυναίκα χάνει τη ζωή της πέφτοντας ηρωικά στη μάχη. Είναι μια εργάτρια από τη Νάουσα, η οποία, όταν σκοτώνουν μπροστά στα μάτια της τον αδερφό, τον γαμπρό της και την αδερφή της, φεύγει για το βουνό.

Οι γυναίκες πεθαίνουν ηρωικά και υφίστανται τον εξευτελισμό και την ασέβεια στο νεκρό σώμα τους κατά το ίδιο τρόπο με τον αντρικό πληθυσμό. Μπορούμε ωστόσο να ισχυριστούμε ότι στο συγκεκριμένο πλαίσιο βίας και φανατισμού οι αντιδράσεις των συντηρητικών υποκειμένων, γίνονται υπερβολικά σκληρές, γιατί αναπαράγουν προκαταλήψεις και στερεότυπα που σχετίζονται με το φύλο. Την Αγγέλα τη σέρνουν νεκρή και την πετάνε γυμνή στην αγορά της Νάουσας. Η αθλιότητα πρέπει να καταγραφεί από το συγγραφέα της υπερορίας. Τη στιγμή αυτή η πόλωση είναι μεγάλη και η φρίκη της σκύλευσης και της δημόσιας έκθεσης κεφαλών και πτωμάτων την αποτυπώνει με ένταση²⁰¹⁸.

Φαίνεται ότι οι λογοτέχνες των *Λαϊκών Δημοκρατιών* επιθυμούν να υπογραμμίσουν τις βίαιες και αποτρόπαιες πράξεις που βιώνουν οι συμπατριώτες τους. Η διάθεση αυτή εξηγείται λόγω της πολιτικής όξυνσης αλλά επίσης καταβάλλεται προσπάθεια να γίνει αντιπαράθεση με το πιο πολιτισμένο περιβάλλον της υπερορίας, στο οποίο πρόκειται να ζήσουν οι γυναίκες, που εγκαταλείπουν τη χώρα αναζητώντας μια καλύτερη μοίρα.

Έμφυλη βία

Εκτός από την ηρωική παρουσία των γυναικών στην Αντίσταση και τις κοινωνικές αλλαγές που έχουν επέλθει, όπως αναγνωρίζονται από την ιστοριογραφία και καταγράφονται στη λογοτεχνία, μεγάλος αριθμός γυναικών περνούν μέσα από τα σκοτάδια μιας αδικαιολόγητης και απάνθρωπης βίας λόγω ιδεολογίας αλλά και λόγω φύλου. Το γυναικείο φύλο, όπως και γενικά ο άμαχος πληθυσμός, που θεωρείται

²⁰¹⁷ Ο. π., 55

²⁰¹⁸ Αδάμος Τ., «Τα μάτια της Αγγέλας», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 31-48

αμελητέας πολεμικής αξίας, υπήρξε τις περισσότερες φορές το θύμα και όχι ο θύτης των συγκρούσεων. Η τιμωρία των γυναικών της Αριστεράς περνάει από το σώμα τους και αναγνωρίζουμε την έμφυλη διάστασή της²⁰¹⁹.

Οι γυναίκες όλων των ηλικιών -μικρά κορίτσια ή ακόμα και ηλικιωμένες- βασανίζονται και χλευάζονται σε όλη τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας και της Κατοχής. Τα θύματα έρχονται αντιμέτωπα με το πιο απάνθρωπο πρόσωπο της βίας και από τους Γερμανούς αλλά και από τους Έλληνες, συνεργάτες τους. Τους τελευταίους τούς επιπλήτουν ακόμα και οι κατακτητές για την βάνανση συμπεριφορά τους, ενώ οι ίδιοι δρουν ανενόχλητοι και οι πράξεις τους μένουν ατιμώρητες²⁰²⁰.

Γυναίκες κουρεμένες με μαχαίρι²⁰²¹, χαρακωμένες, συχνά με το κεφαλαίο γράμμα Π στο πρόσωπο, έχοντας υποστεί βάρβαρα σεξουαλικά βασανιστήρια τιμωρούνται από ακραίες παρακρατικές ομάδες και από την επίσημη εξουσία, γιατί αποφάσισαν να πολεμήσουν τον εχθρό από τις τάξεις του ΕΛΑΣ ή γιατί μετά τον πόλεμο τόλμησαν να υπερασπιστούν την πολιτική τους ιδεολογία. Το κομμένο κεφάλι μιας αντάρτισσας με ένα τσιγάρο στο στόμα, που περιφέρεται στα χωριά είναι μια έσχατη έκφανση βίας που εκτός των άλλων αποδεικνύει πώς οι γυναίκες δε συγχωρούνται από το κοινό αίσθημα, όταν υπερβαίνουν τα όρια του φύλου τους²⁰²².

Το μένος αυξάνεται και οι φρικαλεότητες συνεχίζονται στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου υπό το κράτος των ΜΑΥδων²⁰²³. Το Μάρτιο του 1947 το αρχηγείο του ΔΣΕ παραδίδει στην Εξεταστική Επιτροπή του ΟΗΕ υπόμνημα με στοιχεία σχετικά με το διωγμό εναντίον των εκπροσώπων της Εθνικής Αντίστασης, στο οποίο αναφέρονται αναλυτικά οι περιπτώσεις βιασμών τόσο από συμμορίες, όσο και από κρατικά όργανα. Ο αριθμός των βιασμών ανέρχεται στους 211 χωρίς να αφορά το

²⁰¹⁹ Μπαρτζιώτας Β., «Παλλαϊκός χαρακτήρας των γυναικών το Δεκέμβρη», *ΚΟΜΕΠ*, 1945. *17 γυναίκες θυμούνται τον Δεκέμβρη. Στιγμές από τη "Μάχη της Αθήνας"*, επιμ.: Βόγλη Ι., Κάπολα Α., Παπαθανασίου Ι., ΑΣΚΙ-Η Αυγή, 2014.

²⁰²⁰ *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 5\6 -5- 2016, «Η έμφυλη Λευκή Τρομοκρατία», Κατσούδας Κ.

²⁰²¹ *Ριζοσπάστης*, 24-12-1944

²⁰²² Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 212

²⁰²³ Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τόμος 1, ό. π., σ. 607-634

σύνολο της επικράτειας, παρά μόνο 16 πόλεις και συγκεκριμένα χωριά, ενώ περιλαμβάνει μόνο τα περιστατικά ως την υποβολή του υπομνήματος²⁰²⁴.

Η περίπτωση της Πέπης Καραγιάννης μιας νεαρής δασκάλας είναι από τις λίγες που πήρε δημοσιότητα κυρίως από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* με κύριο άρθρο του διευθυντή της. Τη συλλαμβάνουν από την πλατεία Ομονοίας με ύπουλο τρόπο και την οδηγούν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου. Η κοπέλα στην αφήγησή της περιγράφει τον ξυλοδαρμό της μέχρι λιποθυμίας με βούρδουλα στο γυμνό της κορμί και τον ομαδικό βιασμό, τον οποίο υπέστη²⁰²⁵. Την βασάνισαν αξιωματικοί και φαντάροι του *Εθνικού Στρατού* - αναφέρει ο *Ριζοσπάστης*- και παραθέτει τη συγκλονιστική αναδιήγηση και την καταγγελία της στην *Επιτροπή του Συμβουλίου Ασφαλείας*²⁰²⁶.

Η εμφάνιση και η αύξηση του αριθμού τέτοιων περιστατικών ενισχύεται από συγκεκριμένους παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονται με τη θέση της γυναίκας στην μεταπολεμική Ελλάδα, το πολιτικό πλαίσιο και τις αλλαγές που έχουν επέλθει στην κοινότητα λόγω του εμφυλίου πολέμου που εκτυλίσσεται στη χώρα. Το γυναικείο φύλο παραμένει κατώτερο και εξαρτώμενο οικονομικά και κοινωνικά από το αντρικό, επομένως οι γυναίκες που ζουν μόνες σε απομονωμένα μέρη αποτελούν εύκολο στόχο κάθε είδους εκμετάλλευσης και τρομοκράτησης. Μια τέτοια αντιπροσωπευτική περίπτωση αποτελούν οι ταπεινωτικοί εκβιασμοί, οι φορολογίες και οι βιαιοπραγίες κατά γυναικών στο Αγιονέρι Σίνδου από τον αρχηγό της *MAY*, όπως περιγράφονται στη σχετική δικογραφία, που στοιχειοθετείται εναντίον του²⁰²⁷.

Ο κρατικός μηχανισμός αδυνατεί να τις προφυλάξει ελέγχοντας τις περιοχές και να τις υποστηρίξει, στις σπάνιες περιπτώσεις που αυτές θα καταγγείλουν την πράξη. Συχνά οι αστυνομικές δυνάμεις επιδεικνύουν υπερβολική ανοχή – στα όρια της συνέργειας- όταν δεν εμπλέκονται άμεσα σε τέτοιου είδους συμβάντα²⁰²⁸. Επιβαρυντικό παράγοντα αποτελούν οι συχνές μετακινήσεις του πληθυσμού της

²⁰²⁴ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 23-24

²⁰²⁵ Ο. π., σ. 29

²⁰²⁶ *Ριζοσπάστης*, 29-12-1946, «Πέπη Καραγιάννη», Καραγιώργη Κ., *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 5\6-5-2016, «Η έμφυλη Λευκή Τρομοκρατία», Κατσούδας Κ.

²⁰²⁷ Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τόμος 1, ό. π., σ. 607-634

²⁰²⁸ *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 5\6-5-2016, «Η έμφυλη Λευκή Τρομοκρατία», Κατσούδας Κ.

υπαίθρου που κατακερματίζουν την κοινότητα, πλήττουν τη συνοχή της και οδηγούν στην ανέχεια και την εξαθλίωση²⁰²⁹.

Από την άλλη δεν υπάρχουν ασφαλιστικές δικλείδες που να περιφρουρούν τα δικαιώματα των γυναικών και συγχρόνως τα κοινωνικά αντανakλαστικά δε λειτουργούν υπέρ τους. Εξάλλου η αντάρτισσα του ΔΣΕ έχει δεχτεί σοβαρή δυσφήμιση και έχει απαξιωθεί κατά κόρον από τον Τύπο και την κυβέρνηση. Οι γελοιογραφίες της εποχής την παρουσιάζουν ως γυναίκα ελευθέρων ηθών, ανόητη και επιπόλαιη²⁰³⁰. Επίσης γίνονται επίσημες αναφορές και εκστρατείες που καταγγέλλουν τη σκληρότητα της κυρίως αναφορικά με το μητρικό και συζυγικό της ρόλο²⁰³¹. Τέλος, η συντηρητική μερίδα της κοινής γνώμης δεν της συγχωρεί την προσχώρηση στις τάξεις ενός αντάρτικου στρατού. Στον αντίποδα η κυβέρνηση προτείνει και προωθεί τις επιλογές και την παρουσία γυναικών, του *Λυκείου Ελληνίδων* και επιφανών κυριών, όπως η Λίνα Τσαλδάρη, η οποία μάλιστα χαρακτηρίζει τη χορήγηση ψήφου στις γυναίκες «αντεθνική πράξη»²⁰³².

Η ένταση και η σκληρότητα των περιστατικών βίας κατά των γυναικών ξεπερνά τα όρια της αντοχής για τις ίδιες. Οι ξυλοδαρμοί, οι άγριοι, ομαδικοί βιασμοί, το παλούκωμα και οι ακρωτηριασμοί, που διαμελίζουν ψυχικά και πραγματικά τη γυναικεία φύση, όπως για παράδειγμα το κόψιμο των μαστών, συνθέτουν μια βάνανυση πραγματικότητα για τη γυναίκα στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου. Ο βιασμός σε κοινή θέα ή ακόμα χειρότερα μπροστά στα μάτια των παιδιών ή άλλων μελών της οικογένειας, αλλά και σε εκκλησίες, σε ιερούς δηλαδή χώρους, εντείνει το κλίμα τρόμου και πανικού. Ο αποκεφαλισμός και η περιφορά του γυμνού, πεθαμένου κορμιού των θυμάτων συμπληρώνουν το αποτρόπαιο σκηνικό τρομοκρατώντας όλο τον πληθυσμό²⁰³³.

²⁰²⁹ Μαργαρίτης Γ, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό. π, σ. 607-634

²⁰³⁰ Κασσιανού Ν., «Γυναίκες στα όπλα: η γυναίκα σε αναπαραστάσεις – η περίοδος του εμφυλίου πολέμου (1946-1949) στο επιμ: Βιγκοπούλου Ι. *Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης*, Ευγενίδειο Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2006, σ. 149-175

²⁰³¹ Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Δ2, ό. π., σ. 91, Ψαρά Α., *Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην Εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)*. ό. π, σ. 176-227

²⁰³² Ό. π., σ. 176-227

²⁰³³ Ό. π., σ. 176-227. Sarafis E., *Occupation, resistance and white terror in two Greek villages: The local origins of Civil War*, op. cit., p.130-136

Η αντιμετώπιση της στέρησης, η ικανοποίηση της σεξουαλικής επιθυμίας και η επιβεβαίωση έχουν δευτερεύουσα σημασία για τους θύτες. Το ίδιο υποστηρίζουμε ότι ισχύει και για τον αντίκτυπο που έχει η πράξη στην ίδια τη γυναίκα. Η ταπείνωση, η διαπόμπευσή της, το να πληγεί κατάφορα η προσωπικότητά της και να αλλοιωθεί το κοινωνικό της πρόσωπο, ακόμα κι αν ικανοποιούν πρόσκαιρα το θυμικό του δράστη, δε βαραίνουν τόσο, όσο η προσβολή της τιμής, η απόδειξη κυριαρχίας και επιβολής στους αντιπάλους. Βιάζοντας τις γυναίκες αποδεικνύεται η αδυναμία και η ανικανότητα του αντρικού προσώπου, του πατέρα, του συζύγου και του αδερφού, οι οποίοι δεν τις προστάτευσαν με τον τρόπο που έπρεπε και τις άφησαν ανυπεράσπιστες και αβοήθητες. Η βία λοιπόν απευθύνεται απροκάλυπτα στην κοινότητα των ανθρώπων που τις περιβάλλει. Πολλές φορές οι γυναίκες βασανίζονται και διώκονται, γιατί έχουν συγγενείς με κομμουνιστική ιδεολογία και κομματική δράση ή απλώς κατηγορούνται ως «επικίνδυνοι» πολίτες²⁰³⁴. Στόχος είναι το να προβληθεί με εμφανή τρόπο ότι η κυβερνητική παράταξη υπερτερεί και κυριαρχεί ακόμα και στο σώμα των γυναικών των αντιπάλων. Αντίθετα η Αριστερά παρουσιάζεται κατώτερη των περιστάσεων και του αντιπάλου της και συγχρόνως περιθωριοποιείται αναγκαστικά περιχαρακωμένη σ' ένα κλίμα τρομοκρατίας και πανικού, το οποίο επίσης αποτελεί στόχο, αυτών που επιδεικνύουν τη δύναμη και την υπεροχή τους μέσα από ένα βιασμό.

Στα κείμενα της υπερορίας η βία κατά των γυναικών περιγράφεται με ωμό τρόπο, μολοντί ο αριθμός των σχετικών αναφορών δεν είναι μεγάλος και οι αφηγήσεις δεν είναι εκτεταμένες. Η ταπεινωτική βία κατά των γυναικών μπορούμε να υποθέσουμε ότι αμαυρώνει την εικόνα τους αποτελώντας θέμα ταμπού ακόμα και στη λογοτεχνική πραγμάτευσή του²⁰³⁵.

Εστιάζοντας στα αίτια της εξόδου των γυναικών στο βουνό παρατηρούμε ότι γίνεται αναφορά στην πεζογραφία της περιόδου στον κύκλο της βίας που ξεκινά από την περίοδο της Κατοχής. Οι νέες γυναίκες νιώθουν φόβο και αγωνία για τις συμμορίες της υπαίθρου αλλά και τη βία που εκπορεύεται από την επίσημη, κρατική εξουσία. Οι λύσεις που υφίστανται για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης, όπως προκύπτει

²⁰³⁴ *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 5/6-6-2006 «Η έμφυλη Λευκή Τρομοκρατία», Κατσούδας Κ. Βερβεβιώτη Τ., *Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο*, στο: επιμ. Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.ά. *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό. π., σ. 81-102

²⁰³⁵ Γ.Κ., «Ο πόνος της μάνας», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 136- 142

από τα κείμενα, είναι να βγουν οι γυναίκες στο βουνό και να αναζητήσουν τη συμπαράσταση των ανταρτών που την προσφέρουν αμέριστα στις γυναίκες, ακόμα και όταν δεν πρόκειται για μαχήτριες του ΔΣΕ²⁰³⁶. Με το ίδιο τρόπο το κόμμα καλείται να περιθάλπει και να φροντίσει τις γυναίκες, οι οποίες μετά τον πόλεμο φεύγουν από την Ελλάδα και θυσιάζουν τη ζωή στην πατρίδα και την οικογένεια τους αφήνοντας συχνά τα παιδιά τους, για να μετοικήσουν στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Στο *Καινούργιοι Άνθρωποι* του Γ. Γρίβα ο Λάμπρος, ένας μαχητής του ΔΣΕ γλυτώνει μια κοπέλα, όταν η συμμορία του Ζήρου προσπάθησε να την βιάσει. Τον χτύπησαν αλύπητα αλλά δεν έβγαλε άχνα, μόνο που ορκίζεται εκδίκηση. Η σκηνή του βασανισμού του περιγράφεται με λεπτομέρειες²⁰³⁷. Η ίδια η πράξη, ο ηρωισμός και γενικά το αίσθημα ευθύνης, που δείχνει για το κορίτσι υπενθυμίζουν την σταθερή στάση των μαχητών προς τις γυναίκες και το αίσθημα ασφάλειας που προσπαθούσαν να μεταδώσουν σ' αυτές.

Δε θα μπορούσαν να λείψουν και οι περιγραφές περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης που αντιμετώπιζαν οι νεαρές κοπέλες στους χώρους εργασίας τους, πριν γίνουν μαχήτριες. Με τον εύγλωττο τίτλο *Οι λύκοι ανεβαίνουν στον ουρανό* ο Μενέλαος Λουντέμης μας διηγείται την ιστορία ενός ορφανού κοριτσιού, της Ρηνούλας, που δουλεύει σκληρά σ' ένα σπίτι στην Κοκκινιά, ενώ τα βράδια το αφεντικό της χαρτοπαίζει με τους φίλους του. Απέναντι χτίζεται ένα μεγάλο σπίτι, όπου κάποιοι οικοδόμοι διανυκτερεύουν, για να γλιτώσουν τα ναύλα. Η Ρηνούλα ακούει συχνά τις συζητήσεις τους, αφουγκράζεται τον πόνο τους, τις αγωνίες, την ανέχεια και την αδικία που βιώνουν. Όταν καταλαβαίνει ότι το αφεντικό και η παρέα του θέλουν να την εκμεταλλευτούν ερωτικά καταφεύγει στους χτίστες και εκείνοι την περιθάλπουν στοργικά.

Σ' αυτήν την κοινωνικοπολιτική κατάσταση με ορατή την πόλωση η λογοτεχνία δεν μπορεί παρά να δημιουργεί χαρακτήρες και καταστάσεις που την αποτυπώνουν. Οι τρεις φωτιές, οι φτωχοί χτίστες της απέναντι οικοδομής είναι οι σωτήρες της Ρηνούλας που παλεύει με τους «λύκους», του πλούτου και της χωρίς ηθικούς φραγμούς ευζωίας. Ταυτόχρονα υπάρχουν ευδιάκριτα πολιτικά σχόλια. Οι φωτιές παρομοιάζονται με κόκκινα φεσάκια σε διαδήλωση και καθησυχάζουν το

²⁰³⁶ Γρίβα Γ. *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 74

²⁰³⁷ Ο. π., σ. 74-75

κορίτσι λέγοντάς του ότι *τώρα που έπεσε στα χέρια της αργατιάς θα την γλιτώσουν*²⁰³⁸. Η ελπίδα και η δικαιοσύνη έρχεται και για τις γυναίκες από το ίδιο το κόμμα ή από τους οπαδούς του.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ο κίνδυνος που αντιμετωπίζουν, ειδικά σε θέματα τιμής, τα οποία βαραίνουν και ισοδυναμούν με σοβαρότατη προσβολή της γυναικείας αξιοπρέπειας. Ωστόσο δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι γυναίκες καταφέρνουν να ξεγλιστρήσουν από τα χέρια των αρσενικών. Οι ηρωίδες αναζητώντας βοήθεια κοινοποιούν τελικά την απόπειρα ασέλγειας ή βιασμού και οι δράστες, οι οποίοι παρομοιάζονται με ζώα, συνηθέστερα με έντομα και λύκους, υποχωρούν.

*Εκείνο το ανοιxiάτικο απόβραδο, η Αγγέλα συγκύριζε. Όπως πάντα, τα γραφεία του (ιδιοκτήτη του εργοστασίου Λαναρά) Σιγοτραγουδάγε κάποιο σκοπό και δεν ένιωσε που μπήκε ακροποδιστός στο δωμάτιο, μήτε πρόλαβε να δει το λυκίσιο μάτι του, να καρφώνεται λαίμαργο απάνω της. Και μόνο σαν την τράβηξε μουγγρίζοντας στον καναπέ και την έριξε στα πόδια του έμπηξε μια τσιριχτή φωνή και πετάχτηκε σαν το κυνηγημένο αγρίμι, όζω στο διάδρομο*²⁰³⁹.

Αποσιωπήσεις– Οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα

Είναι ενδιαφέρον ότι στα πεζογραφικά κείμενα της υπερορίας η ζωή της γυναίκας στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* δε παρουσιάζεται σε μεγάλη έκταση, όπως και γενικά η ζωή των πολιτικών προσφύγων. Το κόμμα ευαγγελίζεται μια άλλη ζωή για τις γυναίκες στις σοσιαλιστικές χώρες αλλά οι λογοτέχνες δεν επιδιώκουν να απεικονίσουν αυτήν την προοπτική στα διηγήματα και τα μυθιστορήματα της εποχής. Τα επιτεύγματα των γυναικών θα περιμέναμε να απασχολούν τους πεζογράφους, επειδή ζουν στην υπερορία και ειδικότερα τις γυναίκες συγγραφείς.

Παρόλα αυτά οι αναφορές που μπορέσαμε να αλιεύσουμε είναι ελάχιστες. Εκτός από την εκτενή περιγραφή στον ρόλο της γυναίκας στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* στη συλλογή διηγημάτων *Σοβιετικές Γνωριμίες*, που ήδη εξετάσαμε²⁰⁴⁰, μια σύντομη αναφορά γίνεται και από τη Μέλπω Αξιώτη. Η γυναίκα στο διήγημα *Ο γιατρός και η*

²⁰³⁸ Λουντέμη Μ., «Οι λύκοι ανεβαίνουν στον ουρανό, Βουρκωμένες μέρες, ό. π., σ. 13-20

²⁰³⁹ Αδάμος Τ., «Τα μάτια της Αγγέλας», *Τα Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 342-43

²⁰⁴⁰ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Μια απλή γνωριμία», *Σοβιετικές γνωριμίες*, ό. π., σ. 1-19

καθηγήτρια²⁰⁴¹ της Μέλπως Αξιώτη δεν έχει απαρνηθεί τις ιδέες του κόμματος, ωστόσο έχει αποκοπεί και νιώθει ανεπάρκεια να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εποχής. Είναι ακόμα ολοφάνερο το αίσθημα της μειονεξίας, που την διακατέχει συγκριτικά με την αδερφή της που ζει στην υπερορία. Η αναφορά σ' αυτήν την ανασφάλεια επιδιώκει να υπογραμμίσει τη πολιτισμική διάκριση μεταξύ Ελλάδας και Ανατολικών χωρών.

Η αποσιώπηση αυτή σχετίζεται με την εκτεταμένη προπαγάνδα κατά των γυναικών του ΔΣΕ όπως και των πολιτικών προσφύγων. Η γυναίκα χρησιμοποιήθηκε στην αγορά εργασίας και ωφέλησε την οικονομία των χωρών, ωστόσο δεν έχει εδραιώσει ακόμα τη θέση και τον κοινωνικό της ρόλο.

Ένα σημαντικό ζήτημα, το οποίο αποφεύγεται στη πεζογραφία της περιόδου σχετίζεται με τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων. Το θέμα της τιμής των γυναικών απασχόλησε από πολύ νωρίς το αντιστασιακό κίνημα. Αρχικά η ένταξη στην Αντίσταση προϋπέθετε την απώθηση των ερωτικών συναισθημάτων και ενασχολήσεων²⁰⁴². Η τιμή των γυναικών σχετίζεται με την έλλειψη προγαμιαίων σχέσεων και η σεξουαλική τους συμπεριφορά τις κατατάσσει σε κοινωνικά αποδεκτές κατηγορίες ή τις περιθωριοποιεί. Η δημιουργία χωριστών οργανώσεων για τα κορίτσια στόχευαν στο να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και να προσδώσουν στο εγχείρημά τους ασφάλεια και κύρος²⁰⁴³. Επιπλέον με δεδομένο ότι ο έρωτας δε γίνεται αντιληπτός – στον ελλαδικό χώρο – ως μια πράξη ισότιμη αλλά ως πράξη υποταγής της γυναίκας, που την ντροπιάζει και την εξευτελίζει, η γυναίκα επιλέγει συνήθως τον έρωτα που στοχεύει στη δημιουργία οικογένειας²⁰⁴⁴.

Στη συνέχεια η προσχώρηση στο αντάρτικο σήμαινε την αυστηρή απουσία περιπετειών ερωτικής φύσης²⁰⁴⁵. Η γυναίκα θεωρεί τον εαυτό της στρατιώτη σε ένα κοινό σκοπό με τους άντρες συναγωνιστές τους. Η ομορφιά μιας κοπέλας μπορεί να αποτελέσει λόγο για τη μετάθεσή της και την παράδοση του όπλου²⁰⁴⁶. Η ερωτική επιθυμία θεωρείται δευτερεύουσα και μάλλον επιβαρυντική για τη διεξαγωγή της

²⁰⁴¹ Αξιώτη Μ., «Ο γιατρός και η καθηγήτρια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ.

²⁰⁴² Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, ό. π., σ. 92

²⁰⁴³ Ο. π., σ. 132

²⁰⁴⁴ Ο. π., σ. 45-47

²⁰⁴⁵ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 53, 82

²⁰⁴⁶ Ο. π., σ. 53

προσπάθειάς τους. Η κατηγορία λοιπόν για σχέσεις με συμπολεμιστή οδηγούσε σε αφοπλισμό -ή σε θανατική καταδίκη στις τάξεις του ΕΛΑΣ - ενώ οι εμπλεκόμενοι ένιωθαν βασανιστικές ενοχές²⁰⁴⁷. Οι σχέσεις μεταξύ μαχητών και μαχητριών είναι «πατρικές», αφού πρέπει να «νεκρωθούν» οι ορμές και τα ένστικτα. Μ' αυτόν τον τρόπο τα στελέχη κερδίζουν την εμπιστοσύνη των κοριτσιών και ενισχύουν τη θέση τους²⁰⁴⁸. Σε λογοτεχνική κριτική του Τάκη Αδάμου για το μυθιστόρημα του Κώστα Μπόση - Πουρναρά *Εμείς θα νικήσουμε* διαβάζουμε ότι δεν είναι επιτυχημένη η φράση: *τρέχουν τα σάλια των κοριτσιών για τα παιδιά* με δεδομένο ότι υπήρχε αλληλοεκτίμηση, αλληλοσεβασμός, συντροφικοί δεσμοί, ανθρώπινες σχέσεις και αισθήματα στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων²⁰⁴⁹.

Υπήρχαν ωστόσο περιπτώσεις που δειχνόταν ανοχή, αν ο δεσμός είχε γίνει γνωστός στη στρατιωτική διοίκηση και είχε επιτραπεί ένα είδος άτυπου αρραβώνα ή και γάμο²⁰⁵⁰. Τέλος, μολονότι η στάση αυτή υιοθετείται και από τον ΔΣΕ οι σχέσεις αποκτούν προοδευτικά μεγαλύτερη ελευθερία²⁰⁵¹. Οι κομματικές οργανώσεις και ο ΔΣΕ υποκαθιστούν τον οικογενειακό δεσμό, ο οποίος επεκτείνεται²⁰⁵². Η κομμουνιστική ιδεολογία θεωρείται διαβατήριο για την απόκτηση και τη διατήρηση αρμονικών σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων

-Λες Τίτο, όλα τα κομμουνιστικά αντρόγυνα να ναι έτσι μονοιασμένα;

-Εγώ έτσι λέω ... Ο κομμουνισμός αλλιώςτικα διαπαιδαγωγεί. Κι όχι μόνο σε διαπαιδαγωγεί, μα και παρακολουθεί, ελέγχει την τίμια διαβίωσή σου...Σιγά-σιγά, κι αν φέρνεις μαζί σου αδυναμίες, που όλοι φέρνουμε, ο κομμουνισμός σου τις φτιάχνει²⁰⁵³.

Η επιλογή ερωτικού συντρόφου μεταξύ των κομματικών στελεχών δεν ήταν αποκλειστικά προσωπική υπόθεση. Αντίθετα μάλιστα το Κόμμα είχε λόγο, αφού ενημερωνόταν και επικύρωνε τη σχέση με ένα είδος άδειας. Μπορούσε να επικρίνει ή ακόμα και να εμποδίσει τη σύναψη σχέσεων²⁰⁵⁴. Είναι γνωστές οι προσπάθειες του

²⁰⁴⁷ Ο. π., σ. 313

²⁰⁴⁸ Αποστολόπουλος Β., *Το χρονικό μιας εποποιΐας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, ό. π., σ. 85-94

²⁰⁴⁹ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\190

²⁰⁵⁰ Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, ό. π., σ. 82-83

²⁰⁵¹ Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 79- 82

²⁰⁵² Van Boeschoten R., *Ανάποδα χρόνια, Πλεθρον*, Αθήνα, 2003, σ. 179-180

²⁰⁵³ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 158-159, 168

²⁰⁵⁴ Verveniotti T., "Left – wing women between politics and family", to: Mazower M, *After the War Was Over...*, op. cit., p.103-119

κομματικού μηχανισμού να προωθεί το γάμο υψηλόβαθμων στελεχών με Ρωσίδες, μέλη του *ΚΚΣΕ*, στο πέρασμά τους από την *KUTB* ή μετά από ταξίδια τους στη Σοβιετική Ένωση. Στόχος αυτής της παρέμβασης ήταν να γίνει ισχυρότερος ο δεσμός του μέλους και του *ΚΚΕ* με τη χώρα που λειτουργούσε ως κυρίαρχο πρότυπο. Περιορισμοί και απαγορεύσεις τίθενται επίσης στις τυχόν σχέσεις μεταξύ των εξόριστων αλλά και των εξόριστων με τις ντόπιες γυναίκες²⁰⁵⁵.

Είναι γνωστές οι επεμβάσεις στην ιδιωτική ζωή των μελών του κόμματος. Η ερωτική σχέση της Έλλης Παπά με τον Νίκο Μπελογιάννη, που ήταν ήδη παντρεμένοι με άλλους συντρόφους επικρίνεται. Αλλά και ο δεσμός του Κώστα Καραγιώργη με τη Μαρία Αग्रιγιαννάκη έπρεπε να εγκριθεί από το κόμμα. Προέκυψαν δυσκολίες, κυρίως από τον Δ. Βλαντά, ενώ λόγω της εγκυμοσύνης της η γυναίκα απειλήθηκε με διαγραφή από τον Γ. Ιωαννίδη²⁰⁵⁶.

Στα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής ο έρωτας αποτελεί θέμα ταμπού, για τους περισσότερους συγγραφείς. Η Μέλπω Αξιώτη πραγματεύεται τολμηρότερα το θέμα, οι άλλοι συγγραφείς το αποφεύγουν δίνοντας έμφαση σε πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Άλλες φορές οι ερωτικές αναφορές γίνονται στο περιθώριο της κύριας αφήγησης. Επομένως η αφήγηση δεν εστιάζει σε τέτοια θέματα, τα οποία πλαισιώνουν μόνο το κυρίαρχο ζήτημα. Γι' αυτό παρουσιάζεται ο έρωτας συνήθως ανομολόγητος ή μένει για χρόνια κρυφός και σιωπηλός, ανέκφραστος και περιχαρακωμένος από τις κομματικές συμβάσεις και τη φρίκη του πολέμου.

Η δυσκολία στη σύναψη ερωτικών σχέσεων διαφαίνεται και από το γεγονός ότι οδηγεί ακόμα και στην αναβολή του γάμου, την παραίτηση και την απόσυρση του ατόμου από την χαρά της συμβίωσης για την κάλυψη οικογενειακών υποχρεώσεων άλλων προσώπων. Αυτό κάνει ο Στελιανός στους *Παραπόταμους* της Έλλης Αλεξίου, για να αναθρέψει τα παιδιά της αδερφής του²⁰⁵⁷. Στο *Καινούργιοι Άνθρωποι* του Γ. Γρίβα ο νέος παρατηρεί το κορμί και τη λουλουδάτη μπλούζα της κοπέλας νιώθοντας ένοχη χαρά με αποτέλεσμα να μην της μιλά όπως άλλες φορές. Η νεαρή κοπέλα επίσης φοβάται για την τύχη του αλλά το κρύβει²⁰⁵⁸.

²⁰⁵⁵ Προφορική μαρτυρία Μαρίας Καραγιώργη, ό. π.

²⁰⁵⁶ Ο. π.

²⁰⁵⁷ Ο. π. σ. 58-59

²⁰⁵⁸ Γρίβα Γ. *Καινούργιοι Άνθρωποι*, ό. π., σ. 65-67

Επισημαίνουμε όμως και περιπτώσεις που ο ερωτικός δεσμός είναι περισσότερο σαφής όπως στις *Αντάρτικες νύχτες* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, όπου η Μαρία και ο αγαπημένος της διαβάζουν μαζί τον Τύπο και τα κείμενα ή τα ποιήματα, που στέλνει ο διαφωτιστής. Έρωτας και αγώνας συνδέονται άρρηκτα, καθώς ο αγώνας δίνει ουσία στη ερωτική σύνδεση, αυξάνει την έντασή της, επειδή οι ήρωες παρουσιάζονται να ζουν σε αβέβαιες συνθήκες και βιώνουν την αγωνία και την ανασφάλεια, ενώ επισείεται η διάλυσή του δεσμού με τη δαμόκλειο σπάθη του θανάτου. Ταυτόχρονα στον έρωτα αποδίδεται ξεχωριστό νόημα, γιατί βεβαιώνεται ότι η επιτυχία του αγώνα θα οδηγήσει τα πρόσωπα *μαζί στο φως και την ευτυχία*²⁰⁵⁹.

Στις ιστορίες των δύο γυναικών, των οποίων περιγράφεται ο θάνατός τους, ενυπάρχουν αναφορές στην ερωτική έλξη που είχαν δημιουργήσει οι γυναίκες στις τάξεις του στρατεύματος. Από τη μία η περιγραφή της όμορφης, σλαβομακεδόνισσας, Έλλης στο *Ολοκαύτωμα* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου εστιάζει στη θηλυκή της πλευρά.

*Χρυσαφένιες πλεξούδες ξεχύνονταν σαν θάλασσα χρυσή, κυματιστή από το καμαρωτό της κεφάλι και της σκεπάζανε ίσαμε κάτω το κορμί της. Έλαμπε το πρόσωπό της και η κορμιοστασιά της, η στητή, έλαμπε ολόκληρη σαν τον ήλιο. Σχολιάζεται μάλιστα η αντίδραση των μαχητών. Τηνε βλέπαν τα παλικάρια και λιμπίζονταν τις ομορφιές της*²⁰⁶⁰.

Από την άλλη στο *Τα μάτια της Αγγέλας* ο διμοιρίτης ξεχωρίζει τη νεαρή μαχήτρια, για ένα εξωτερικό χαρακτηριστικό, τα μάτια της. Του θυμίζει την παλιά αγαπημένη του που πέθανε στα χέρια του το Δεκέμβρη του 1944. Το ενδιαφέρον του δεν είναι μόνο, επειδή νιώθει υπεύθυνος γι' αυτήν αλλά επειδή τρέφει αισθήματα που «ντρέπεται να ομολογήσει».

*Σα γυναίκα δεν ήταν απ' τους τύπους τους φανταχτερούς που θαμπώνουνε το μάτι με την ομορφιά και την ξυπνάδα τους...ίδια με τις χιλιάδες άλλες κοπελίτσες που παράστεκαν στους δύσκολους καιρούς, άξιες συντροφισσες σε όλα τους*²⁰⁶¹.

Με το αίσθημα του απραγματοποιήτου και της ερωτικής σχέσης να δεσπόζει κλείνει το διήγημα *Στα χέρια με το Χάρο*, το τελευταίο της συλλογής διηγημάτων του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου *Αρματομένα χρόνια*. Το ζευγάρι γνωρίστηκε και αγαπήθηκε, όταν δούλευε στα *τσιγάρα*, αλλά οι εξορίες και οι διωγμοί εμπόδισαν αυτόν τον γάμο. Ο μαχητής κρατάει πάντα τη φωτογραφία της αγαπημένης του και

²⁰⁵⁹ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Αντάρτικες νύχτες», *Αρματομένα Χρόνια*, ό. π., σ. 137-163-(σ. 145)

²⁰⁶⁰ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Ολοκαύτωμα», *Αρματομένα Χρόνια*, ό. π., σ. 45-55

²⁰⁶¹ Αδάμος Τ., «Τα μάτια της Αγγέλας», *Διηγήματα του Αγώνα*, ό. π., σ. 31-48

αναθυμάται λίγο πριν πεθάνει μια ερωτική στιγμή τους. «Είναι σαν να ξάπλωσε δίπλα του²⁰⁶²».

Μια κοπέλα επίσης στο *Αγάπησα έναν γλάρο* του Μενέλαου Λουντέμη, αποχωρίζεται τον αγαπημένο της – γλάρος αποκαλείται – και όταν αυτός γυρίζει από τον πόλεμο τη βρίσκει πεθαμένη.

Το γλάρο που αντιστάθηκε, τον πήραν δεμένο. Τι έτρεξε; Α... ό, τι τρέχει κάθε τόσο. Κάτι άνθρωποι άπονοι, στεγνοί, από κείνους που δεν πιστεύουν ποτέ σε κείνη τη θρησκεία, αρπάζουν απ' τα χέρια των πιστών τα λουλούδια, τους βάζουν χατζάρια και τους στέλνουν να γεμίσουνε τον κόσμο αίματα²⁰⁶³

Η Έλλη Αλεξίου στο μυθιστόρημά της *Παραπόταμοι* ασχολείται με το ζήτημα των σχέσεων αντρών - γυναικών και φαίνεται να θέλει να καταθέσει ένα σχόλιο για την υποδεέστερη θέση στην οποία τίθεται η γυναίκα στις σχέσεις της με το αντρικό φύλο. Οι αναφορές της είναι εκτενείς. Η έκταση και η δραματικότητά τους είναι σαφείς. Η Αλεξίου ως γυναίκα της εποχής προβληματίζεται σχετικά με το κατά πόσο μπορούν να υπάρξουν στενές διαπροσωπικές σχέσεις και ποιος είναι ο ρόλος των γυναικών στην οικοδόμηση αυτών. Η επιλογή δεν υπήρξε τυχαία ειδικά, αν αναλογιστούμε ότι η υπόθεση του έργου σχετίζεται με τις περιπέτειες των μελών μιας κρητικής οικογένειας στενά συνυφασμένες με ιστορικά γεγονότα της νεότερης Ελλάδας. Η περιπέτεια μιας υπηρέτριας, που αναγκάζεται να γεννήσει μυστικά το εκτός γάμου μωρό της και να το αφήσει στη βρεφοδόχο²⁰⁶⁴, καθώς και η αυτοκτονία της Μερόπης, όταν την εγκατέλειψε ο εραστής της, για χάρη του οποίου έφυγε από τον τόπο της είναι δύο από αυτές²⁰⁶⁵. Τέλος παρακολουθούμε την ιστορία της Σοφίας, ερωμένης του Αλέκου, της οποίας η προηγούμενη ζωή – ως τραγουδίστρια-εμποδίζει τις κοινωνικές σχέσεις του ζευγαριού και καθιστά ανέφικτο το γάμο της, παρά τη μακρόχρονη σχέση και την οδηγεί στη φυγή από την πόλη. Τραγικές και οι τρεις ιστορίες εκφράζουν το κατηγορώ της συγγραφέως για την άδικη συμπεριφορά των αντρών και του κοινωνικού πλαισίου έναντι των γυναικών²⁰⁶⁶.

²⁰⁶² Αλεξανδρόπουλος Μ., «Στα χέρια με το Χάρο», *Αρματωμένα Χρόνια*, ό. π., σ. 214-215

²⁰⁶³ Λουντέμη Μ., «Αγάπησα έναν γλάρο», *Βουρκαωμένες μέρες*, ό. π., σ. 99-103

²⁰⁶⁴ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 39-41

²⁰⁶⁵ Ο. π. σ. 98-105

²⁰⁶⁶ Ο. π. σ. 106-107

Αν ζούσαμε πενήντα χρόνια αργότερα, η Μερόπη δε θα χανότανε. Πήγε σαν τους παλιούς που πεθαίνανε απ' την ευλογία...Ξέρεις τι μούπε ο ανιψιός μου ο Μανώλης; Η Μερόπη, λέει, σαν ανιχνευτής που ήταν σε προχωρημένο φυλάκιο, ήτανε πολύ φυσικό να σκοτωθεί²⁰⁶⁷.

Συμπέρασμα

Στον απόηχο λοιπόν ενός πολέμου κατά τον οποίο κυριάρχησαν οι άντρες η εμφάνιση των γυναικών στα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου είναι ενδιαφέρουσα, εφόσον μας γνωρίζει την επίδραση που είχε η πολεμική αυτή σύρραξη σε μια άλλη πληθυσμιακή ομάδα, όπως την αντιλαμβάνονται άντρες και γυναίκες λογοτέχνες. Συμπερασματικά μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ξεχωρίζουν οι γυναικείες μορφές των γυναικών της αντίστασης και οι μαχήτριες του ΔΣΕ, οι οποίες εμφανίζονται εξιδανικευμένες να δρουν με δύναμη και αυταπάρνηση σε διαστάσεις υπεράνθρωπες. Είναι εξωπραγματικές μορφές, οι οποίες παρά τα εμπόδια που μοιάζουν ανυπέρβλητα και μολονότι η φρίκη του πολέμου τις περιστοιχίζει, κατορθώνουν να παραμείνουν ακέραιες, αγωνίζονται μέχρι τέλους, υπερασπίζονται επάξια τους άντρες και προστατεύουν τα παιδιά.

Σε μικρότερη κλίμακα οι λογοτέχνες επιλέγουν να ασχοληθούν με όσες βρίσκονται στην «αντίπαλη πλευρά» αποκομμένες από την πολιτική δράση υπακούοντας στα κελεύσματα του αστικού περιβάλλοντος που τις έθρεψε ή περιγράφουν όσες δεν ασχολούνται με τα τεκταινόμενα δεμένες στα προβλήματα της καθημερινότητας.

Μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε την απουσία των γυναικών των *Λαϊκών Δημοκρατιών*. Η ζωή τους δεν περιγράφεται με λεπτομέρειες και δεν αναλύονται τα προβλήματα ή οι αντιξοότητες που αντιμετωπίζουν, αν και τα ελάχιστα σχόλια είναι αισιόδοξα και αποπνέουν το αίσθημα μια νέας ελπιδοφόρας κατάστασης, που συγκροτείται εκτός Ελλάδας. Εκτός από τη θεαματική απουσία της γυναίκας των *Λαϊκών Δημοκρατιών* είναι εξαιρετικά αδρές οι αναφορές στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων. Είναι ενδιαφέρον ότι παρόλα αυτά υπήρξαν ζευγάρια λογοτεχνών που συναντήθηκαν εκ νέου στην υπερορία μετά από χρόνια που έζησαν χωριστά κυνηγημένοι λόγω των πολιτικών τους πεποιθήσεων²⁰⁶⁸. Το θέμα του έρωτα ελάχιστα

²⁰⁶⁷ Ο. π. σ. 130

²⁰⁶⁸ Προφορική μαρτυρία Άλκης Ζέη, 21-3-2018

απασχολεί τους λογοτέχνες και οι όποιες αφηγήσεις τίθενται στο περιθώριο, καθώς πλαισιώνουν μόνο το κυρίαρχο πρόβλημα του πολέμου.

Τέλος, η βία που δέχτηκε η γυναίκα στα χρόνια που προηγήθηκαν αποτυπώνεται σαφώς και με έμφαση. Διαπιστώνουμε ότι ενώ δεν αποφεύγεται, δεν είναι εκτεταμένη η διαπραγμάτευση θεμάτων που σχετίζονται με την έντονη έμφυλη βία της περιόδου. Για τους λογοτέχνες της υπερορίας η ενασχόληση με σκληρές, τραυματικές πλευρές του πολέμου, που σχετίζονται με ζητήματα των σχέσεων των δύο φύλων και στερεότυπα δεν μπορεί να γίνει με ευκολία ειδικά σε πρόσφατο χρόνο. Οι λογοτεχνικές λοιπόν αναφορές είναι περιορισμένες.

*Άραγε θα κρατήσουν οι ώμοι μας
Το βάρος αυτής της εμπειρίας;
Ήσαν οι δύσκολες μεριές της ζωής
Που απ' τα μικρά μας χρόνια αντικρίσαμε.
Ξαφνικά σοβαρευμένοι
Γνωρίσαμε το θάνατο και τη μάχη,
Κυνηγώντας τα μεγάλα πουλιά
Μας ξέφυγαν όλα από τα χέρια.
Κι η μυστική απάντηση δεν έρχεται.
Μα χρειάζεται να ρωτήσεις για να σ' αποκριθούν;
Χωρίς να το νιώσω έγινα καλός²⁰⁶⁹.*

Κεφάλαιο 9

Τα παιδιά της μοναξιάς²⁰⁷⁰

Τα παιδιά του ελλαδικού χώρου

Η λογοτεχνική παραγωγή των πρώτων χρόνων της μετεμφυλιακής περιόδου περιέχει πληθώρα πεζογραφικών αναφορών σχετικά με τα παιδιά του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Αυτό συμβαίνει παρά τις σιωπές– υπαρκτές και ενδιαφέρουσες– όπως θα δούμε. Τα παιδιά βίωσαν με οδυνηρό τρόπο αυτόν τον αδελφοκτόνο πόλεμο. Θα προσπαθήσουμε λοιπόν να αποκαταστήσουμε μέσα από την πραγμάτευση των λογοτεχνικών έργων τη φωνή, την εμπρόθετη δράση και τελικά την «εξουσία» όλων εκείνων των παιδιών, που ενώ δε ρύθμιζαν τα ίδια τις εξελίξεις, εντούτοις τις πλαισίωσαν²⁰⁷¹.

Αφορούν παιδιά που ακολουθούν αναγκαστικά τους γονείς τους στα νησιά της εξορίας. Στο χρονικό διάστημα από τον Ιούλιο του 1948 έως τον Ιούλιο του 1949 παιδιά

²⁰⁶⁹ Πατρίκιος Τ., *Ποιήματα 1948-1954*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σ. 14 (γράφηκε το Μάρτιο του 1948)

²⁰⁷⁰ Ζωιτοπούλου - Μαυροκεφαλίδου Κατερίνα, *Τα παιδιά της μοναξιάς*, Παρασκήνιο, 2005

²⁰⁷¹ Malkki L., Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism and Dehistoricization, to: *Cultural Anthropology* 11, 1996, p. 377- 204

και μητέρες τριπλασιάζονται, ώστε από 57 φτάνουν τα 156²⁰⁷². Δεκάδες παιδιά παρακολουθούν το «αναμορφωτικό» πρόγραμμα της Μακρονήσου και κάποια «επανεκπαιδεύονται» εκεί μετά την επιστροφή τους από τις Λαϊκές Δημοκρατίες²⁰⁷³.

Υπάρχουν παιδιά που ακολουθούν τους γονείς τους στις φυλακές. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στις φυλακές Αβέρωφ στη διάρκεια των χρόνων 1945 - 1952 φιλοξενούνται μαζί με τις μητέρες τους 119 παιδιά ηλικίας κάτω των πέντε χρόνων. Τα παιδιά αυτά υπέστησαν ακραίες καταστάσεις τραυματισμού στην πρώιμη παιδική τους ηλικία²⁰⁷⁴. Η πορεία τους μελετήθηκε διεξοδικά σε μια διαχρονική μελέτη, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς επανεξετάστηκαν, όταν έγιναν 30 ετών²⁰⁷⁵.

Είναι παιδιά που έχουν ζήσει την περίοδο των διώξεων της μητέρας τους, την τραυματική σύλληψή της, τον προσωρινό αποχωρισμό και τη δίκη της. Ένα από αυτά καταγράφεται ότι πέθανε κατά τη διάρκεια του βασανισμού της μητέρας του²⁰⁷⁶. Οι συνεχείς μεταγωγές ταλαιπωρούν εξίσου τους μικρούς ένοικους των φυλακών. Ακόμα και όταν χωρίζονται από τις μητέρες τους φιλοξενούνται σε χώρους, όπου οι συνθήκες είναι αναμφίβολα ακατάλληλες²⁰⁷⁷.

Τα παιδιά χωρίς τους γονείς τους, οι οποίοι βρίσκονται εξόριστοι ή φυλακισμένοι ζουν με σοβαρές οικονομικές στερήσεις και αντιμετωπίζουν ακόμα πιο έντονα - σε σχέση με άλλους συνομηλίκους τους - την ένδεια. Πρόκειται για παιδιά που αναλαμβάνουν τον δύσκολο ρόλο των γονιών τους και άλλα που κρύβονται και

²⁰⁷² Βερβενιώτη Τ., «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη», στο: επιμ. Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., *Μνήμες και Αλήθεια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό. π., σ. 95

²⁰⁷³ Ristovic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 171, 183

²⁰⁷⁴ Dalianis M. and Mazower M., "Children in Turmoil during the Civil War", *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* Princeton University Press, Princeton & Oxford 2000, p. 91-104. Νταλιάνη – Καραμπατζάκη Μ., *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικοι*, Μουσείο Μπενάκη, σ. 10, 18-21, 24. Η γιατρός Μαντώ Νταλιάνη - Καραμπατζάκη, η οποία βρέθηκε κρατούμενη στις ίδιες φυλακές είχε προσωπική επαφή με τις μητέρες και τα παιδιά.

²⁰⁷⁵ Ο. π., σ. 10,

²⁰⁷⁶ Ο. π., σ. 112

²⁰⁷⁷ Ο. π., σ. 78

διώκονται τα ίδια²⁰⁷⁸. Τέλος, παιδιά συμμετέχουν και πολεμούν σ' έναν παράλογο και άγριο πόλεμο ή μόνο βλέπουν να εκτυλίσσεται μπροστά τους η θηριωδία του.

Γενικά οι λογοτέχνες, οι οποίοι υπενθυμίζουμε ότι διαδραματίζουν σημαντική κομματική δράση στις *Ανατολικές χώρες*, επιλέγουν να διηγηθούν την οικτρή πραγματικότητα των παιδιών, η οποία είναι άρρηκτα συνυφασμένη με αυτήν των γονιών τους. Διακρίνουμε την τάση τους να περιγράψουν – όπου το επιτρέπει η πλοκή – τις δυσκολίες των μικρών ταυτόχρονα με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μεγάλοι. Διαπιστώνουμε δηλαδή την αμοιβαιότητα των συναισθημάτων παιδιών και γονιών και την αμφίδρομη σχέση μεταξύ τους σε μια προσπάθεια να σχολιαστούν τα σοβαρά προβλήματα των πολιτικών προσφύγων.

Τα κείμενα είναι ρεαλιστικά με έντονες εικόνες και μελαγχολική έως μελοδραματική διάθεση. Τα στοιχεία του χαρακτήρα των ηρώων εμφανίζουν πολλές ομοιότητες στα περισσότερα κείμενα. Αρχικά η ωριμότητα που επιδεικνύουν τα παιδιά, η οποία είναι αναντίστοιχη με τη μικρή τους ηλικία αποτελεί κοινό τόπο. Συγχρόνως παρατηρούμε τη διάθεσή τους για παιχνίδι και ξενοιασιά, το πείσμα και την παιδική αφέλειά τους. Η βεβιασμένη ενηλικίωση περιγράφεται άλλοτε ως προτέρημα και δύναμη και άλλοτε ως μια θλιβερή εξέλιξη στην πορεία της ζωής τους²⁰⁷⁹.

Επιπλέον κοινός τόπος θεωρείται η σύνδεσή τους με το κόμμα με επακόλουθο την αναπαραγωγή του κομματικού ιδιώματος. Τα παιδιά – όσο το επιτρέπει η ηλικία τους – έχουν πολιτική άποψη σαφή και αδιαπραγμάτευτη. Η πρόσληψη των ενεργειών των γονιών τους, η έκθεσή τους στον κίνδυνο, η πολεμική τους παρουσία, ακόμα και η απώλεια της ζωής τους έχει πολιτικό πρόσημο. Αντιλαμβανόμαστε ότι οι ιδέες που ενστερνίζονται, καθώς και η δογματικότητά τους εκπορεύονται από το πνεύμα της εποχής και απηχούν τις πολιτικές πεποιθήσεις των ίδιων των συγγραφέων.

Τέλος, σε όλα τα κείμενα κυριαρχεί η απουσία των γονιών και η ανάγκη επανασύνδεσης των οικογενειών. Υποστηρίζουμε ότι η επανάληψη αυτή υπαγορεύεται κατά κύριο λόγο από το γεγονός της μετακίνησης χιλιάδων παιδιών στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*. Οι αναφορές στα παιδιά του ελλαδικού χώρου λειτουργούν υπαινικτικά για τα παιδιά της υπερορίας, τα οποία βιώνουν ανάλογες απάνθρωπες συνθήκες. Αυτό

²⁰⁷⁸ Ο. π., σ. 485-499

²⁰⁷⁹ Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 64-68

συμβαίνει, μολονότι η μεταφορά δεν αντιμετωπίζεται από τη λογοτεχνία ως πρόβλημα και γενικά το ζήτημα αποσιωπάται για λόγους που θα εξηγήσουμε στη συνέχεια. Κατά δεύτερο λόγο οι συγγραφείς επιδιώκουν να καταδείξουν τις υποχρεώσεις όλων αυτών που λείπουν εκφράζοντας με έμμεσο τρόπο τη διαμαρτυρία τους για τη δίωξη τους. Η επιστροφή εκτοπισμένων, η επανεξέταση των ποινών των καταδικασμένων και η κατάργηση της θανατικής ποινής αποτελούν πάγια αιτήματα των ανθρώπων της Αριστεράς στα χρόνια που εξετάζουμε.

Λογοτεχνικές αναφορές (1)

Στη λογοτεχνία της υπερορίας οι εικόνες που καταγράφονται είναι σκληρές. Ο πρωταγωνιστής, Μάρκος Μαρκέτης στο διήγημα «*Ο συγγραφέας*» της Μέλπω Αξιώτη, γράφει ένα άγριο παραμύθι για παιδιά που είχε μεγάλη απήχηση²⁰⁸⁰. Ένας κόσμος χωρίς την ποίηση της ζωής γεμάτος πείνα, πόνο και βία καίγεται ολοσχερώς και ο κόσμος χάνει τα υπάρχοντά του. Περιγράφεται μια βιβλική εικόνα καταστροφής, όπου επιβιώνει ένα παιδί. Είναι ένα μικρό κορίτσι που σώζει την κούκλα της αλλά αναγκάζεται να την πουλήσει. Ένας πλούσιος – στο στερεότυπο του κακού, εκμεταλλευτή, κεφαλαιοκράτη – την αγοράζει μετά από παζάρεμα για λίγες δεκάρες²⁰⁸¹. Μ' αυτόν τον τρόπο αποδίδεται η πραγματικότητα των παιδιών, τα οποία παρουσιάζονται ως θύματα της πολιτικής αντιπαράθεσης.

Ένα άλλο παραμύθι, που όμως δε γράφτηκε ποτέ, είναι αυτό που ήθελε επί σειρά ετών να γράψει ο Γιάννης Ρίτσος για την κόρη του. Δεν το κατόρθωσε ο ίδιος διωγμένος σε εξορίες και φυλακές. Αντί για το παραμύθι που είχε υποσχεθεί ο ποιητής, καταγράφεται από τη Μέλπω Αξιώτη στο διήγημα «*Η θάλασσα με τα νησάκια*» η αληθινή ιστορία της κόρης του Ρίτσου, η πιο ολοκληρωμένη ιστορία παιδιού που παρατίθεται σε κείμενα της περιόδου. Είναι οι περιπέτειές της από την Κατοχή ως το

²⁰⁸⁰ Στις βιβλιοκρισίες της *Επιτροπής Διαφώτισης* διαβάζουμε ότι ο συγγραφέας, στον οποίο παραπέμπει το διήγημα είναι ο Ηλίας Βενέζης, ο οποίος ταξίδεψε το 1949 στις ΗΠΑ όντας τμηματάρχης της *Εθνικής Τράπεζας* και ανανέωσε δύο φορές την τρίμηνη μετ' αποδοχών άδεια του (Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\122, κ. 286 Φ. 13\48\65, κ. 286, Φ. 13\48\82 & Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 185-186)

²⁰⁸¹ Αξιώτη Μ., «*Η θάλασσα με τα νησάκια*», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 234-252

τέλος του Εμφύλιου²⁰⁸². Μ' αυτόν τον τρόπο η συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να σχολιάσει την τύχη όλων των παιδιών που έζησαν σ' αυτή τη δύσκολη ιστορική συνθήκη.

Το νήμα της αφήγησης ξεκινά από τότε που η μικρή βρίσκεται στην κοιλιά της μάνας της.

«Αρχίζει η μάχη», είπε ο άντρας.

Κι η γυναίκα αποκρίθηκε:

«Ναι, βροντά το κανόνι»

Οι καμπάνες που σημαίνανε και το κανόνι που μούγκριζε, ανακατεύονταν στον αγέρα κι έρχονταν κι έμπαιναν μαζί στο σπίτι.... Κι εκείνη τη στιγμή η γυναίκα χαμήλωσε τα μάτια της κι είπε σιγά - σιγά:

«Το παιδί τάραξε μες στην κοιλιά μου».

...«Μαζί με τις καμπάνες και με το κανόνι την ένιωσα πρώτη φορά στην κοιλιά μου, μα να μην της το πεις μέσα στο παραμύθι. Γιατί τα παιδιά τρομάζουνε» λέει η γυναίκα του ποιητή.

Το 1947 η Μυρτώ συλλαμβάνεται μαζί με τους γονείς της. Αποχωρίζεται τον πατέρα και μετά από μέρες αποβιβάζεται με τη μητέρα της στη Χίο, όπου μένει εξόριστη σ' ένα στρατόπεδο *«γεμάτο γυναίκες και παιδιά · εκεί τις ρίζανε και τις στοιβάζανε»*, όπως αναφέρεται.

Τα παιδιά στις εξορίες και τη φυλακή παρουσιάζονται πιο σοβαρά, πιο «ώριμα», σαν να «μεγαλώνουν» νωρίτερα από το κανονικό. Στο πλαίσιο αυτό το αυστηρό πρόγραμμα, η έλλειψη συντροφιάς συνομήλικων, οι σκληρές εικόνες και εμπειρίες αλλά κυρίως ο φόβος δεν αφήνουν χώρο στην παιδικότητα και την ανεμελιά και τα εξωθούν στην αναγκαστική ωρίμανση. Αποκτούν συμπεριφορές ενηλίκων και μ' αυτόν τον τρόπο προσπαθούν τελικά να στηρίξουν την «αδύναμη» μητέρα. Ακριβώς αυτή την αίσθηση αποκομίζουμε τόσο από μαρτυρίες όσο και από τα λογοτεχνικά κείμενα.

Στο ίδιο διήγημα λοιπόν η κόρη του Γιάννη Ρίτσου δεν προλαβαίνει κατά τη σύλληψή της να πάρει μαζί της ούτε την κούκλα της. Άλλωστε όπως γρυλλίζει ο αστυνομικός που τη συλλαμβάνει *«δεν την πάνε για παιχνίδι!»*. Η μικρή, όταν βρίσκει ένα άλλο κοριτσάκι, το οποίο δεν πήρε, όπως και η ίδια την κούκλα της, τρέχει στη μητέρα της και της λέει: *«Είμαστε κιόλας δυο μαμάδες που μας χωρίσανε απ' τα*

²⁰⁸² Ο. π. σ. 312-361

παιδάκια μας». Παρατηρούμε ότι την πίκρα και την αλλαγή τη βιώνουν εξίσου μάνα και κόρη. Τότε η μητέρα αντιλαμβάνεται πόσο μεγάλωσε η κόρη μέσα σε λίγες μέρες. *Η Μυρτώ είχε γίνει μια μικρή γυναικούλα. Μια γυναικούλα τόση δα*²⁰⁸³.

Η μαρτυρία της Παγώνας Στεφάνου -χρόνια μετά- για την αντίδραση που είχαν οι μαθήτριες τής μαθηματικού Ισμήνης Σιδηροπούλου, μετά την εκτέλεσή της στις Φυλακές Αβέρωφ, συμπίπτει και επιβεβαιώνει την λογοτεχνική αναφορά.

*Δε βγαίναμε οι μαθήτριές της στο προαύλιο τις πρώτες μέρες. Δεν μπορούσαμε. Δεν μπορούσα να δω την αυλή, την ένιωθα άδεια, κι όμως δε με χωρούσε. «Πώς μεγάλωσαν αυτές οι μικρές ξαφνικά, και πόσο σοβάρεψαν μέσα σε μια βδομάδα...» είπαν οι γυναίκες όταν μας είδαν ξανά στο προαύλιο, ντυμένες τη μαύρη μαθητική ποδιά χωρίς το άσπρο μας γιακαδάκι...*²⁰⁸⁴

Όσες φορές οι συγγραφείς αναφέρονται στα παιδιά που ακολουθούν τους γονείς στους τόπους εξορίας, τα παρακολουθούμε να αποζητούν και να χαίρονται από καρδιάς ένα κανονικό παιχνίδι, μια κούκλα από πανί, έναν φακό ή ακόμα και μια αυτοσχέδια χριστουγεννιάτικη γιορτή. Με τον ίδιο τρόπο η Μυρτώ απολαμβάνει την έλευση του Άη Βασίλη στο νησί της εξορίας της. Οι μητέρες έχουν οργανώσει μια υποτυπώδη γιορτή με αυτοσχέδια δωράκια. Από την άλλη οι μικροί ήρωες της λογοτεχνίας παρουσιάζονται πιστοί στα στερεότυπα, τη γλώσσα του κόμματος και σ' αυτό που αντιλαμβάνονται ως «κανόνες συνωμοτικότητας ή κομματικό καθήκον». Το κορίτσι λοιπόν αποκαλύπτει ψιθυριστά στον Άη Βασίλη *την πόρτα που φυλάνε οι φασίστες που σκοτώνουν* και τον φυγαδεύει από μια άλλη έξοδο. Επίσης όταν η Μυρτώ δεν τρώει και αδυνατίζει, η μάνα, που έχει να παλέψει και με την αρρώστια της κόρης, την απειλεί ότι θα υπογράψει δήλωση μετανοίας. Η απόρριψη της ιδεολογίας και η ανυπακοή της μητέρας στο κόμμα φαίνεται αδιανόητη στο παιδί και γι' αυτό το λόγο δεν πείθεται²⁰⁸⁵.

Βάνουσες και απάνθρωπες σκηνές εκτυλίσσονται και στο βιβλίο «*Έτσι γίναν οι άνθρωποι*» του Βάσου Γεωργίου. Κατά τον αποκλεισμό του Αη Στράτη το 1940 - 1941, όταν οι εξόριστοι αναγκάζονται σαν άλλοι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* να τρώνε για βδομάδες λαχανίδες ή όσπρια ακόμα και ζώα ή σάπια κρέατα που «ξεφορτώνονται» οι ντόπιοι και τελικά, οδηγούνται στον θάνατο 33 έγκλειστοι, το ενδιαφέρον και η μέριμνα για τα παιδιά κυριαρχούν ακόμα και σε τόσο απάνθρωπες συνθήκες. Οι

²⁰⁸³ Ο. π. σ. 349

²⁰⁸⁴ Στεφάνου Π., *Των Αφανών*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998, σ. 92

²⁰⁸⁵ Αξιώτη Μ., «Η θάλασσα με τα νησάκια», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 346-352

εξόριστοι από την αρχή έχουν αποφασίσει κανονικό συσσίτιο για τα δύο παιδιά, που ζουν χωρίς τον πατέρα τους μόνο με τις μητέρες τους, οι οποίες εκτίουν ποινή στο νησί. Παρακολουθούμε τους άντρες να μεριμνούν για ειδικό γεύμα στα παιδιά, όσο πιο πλούσιο γίνεται σε βιταμίνες και θερμίδες. Το αναφέρουν μάλιστα επανειλημμένα στις αποφάσεις των συνελεύσεών τους. Το εν λόγω ζήτημα παρά την τραγική κατάστασή δεν μπαίνει σε διαπραγμάτευση και δεν καταγράφονται αντιρρήσεις, αν και υπάρχουν αντεγκλήσεις μεταξύ τους σχετικά με το μοίρασμα της τροφής, ειδικά όταν η πείνα θερίζει και δεν αφήνει περιθώρια για λογικές συζητήσεις²⁰⁸⁶.

Η έλλειψη των γονιών τους σημαδεύει τις ζωές τους και διαπνέει τις ιστορίες που τα αφορούν. Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου έχουν ονομαστεί -πολύ εύστοχα- παιδιά της μοναξιάς²⁰⁸⁷. Οι εξόριστοι γονείς αποκτούν χαρακτηριστικά υπερανθρώπων και αποτελούν αντικείμενο θαυμασμού. Τα παιδιά διεκδικούν την παρουσία τους έστω και από μια απλή φωτογραφία αγωνιζόμενα να ανασυνθέσουν την εικόνα τους και να καλύψουν πρόχειρα και με δική τους πρωτοβουλία το δυσαναπλήρωτο κενό. Η εξορία και η φυλακή μπορεί να αφορά και ίδια τα παιδιά που καταλήγουν σε στρατόπεδα αναμόρφωσης και νησιά εξορίας²⁰⁸⁸ αλλά ταλανίζει όλα τα μέλη της οικογένειας. Ο πατέρας συνήθως λείπει από το σπίτι και εξιδανικεύεται, όπως συμβαίνει συχνά με τα αγαπημένα πρόσωπα, που είναι απόντες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η μητέρα και οι υπόλοιποι συγγενείς δίνουν τον δικό τους αγώνα της επιβίωσης και της στήριξης των έγκλειστων με όλα τα μέσα.

Στο διήγημα *Ο χαφιάς, τα παιδάκια κι ο δάσκαλος* στο *Σύντροφοι Καλημέρα!* της Μέλπως Αξιώτη ο πατέρας ενός παιδιού είναι κρατούμενος στη Μακρόνησο. Το παιδί τον αποκαλεί «μεγάλο άνθρωπο»²⁰⁸⁹. Η Ροδούλα επίσης στο *Κάτω απ' την Ακρόπολη* του Νίκου Παπαπερικλή γυρίζει στη γειτονιά και φέρνει τις φίλες της, για να τους δείξει τον πατέρα της, τον οποίο καμαρώνει για την ομορφιά του²⁰⁹⁰.

Η απουσία και η νοσταλγία πρέπει να καταγραφεί έντονα και αμφίδρομα. Το μικρό αγόρι στο *Περίμενέ με* του Α. Σπήλιου γράφει στον πατέρα του που δεν τον έχει

²⁰⁸⁶ Γεωργίου Β., *Έτσι γίνανε οι άνθρωποι. Γεια χαρά*, ό. π., σ. 318-327

²⁰⁸⁷ Ζωιτοπούλου - Μαυροκεφαλίδου Κ., *Τα παιδιά της μοναξιάς*, ό. π.

²⁰⁸⁸ Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ, 241, Φ. 13\2\239

²⁰⁸⁹ Αξιώτη Μ., «Ο χαφιάς, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», ό. π., σ. 99-11

²⁰⁹⁰ Παπαπερικλής Ν., «Κάτω από την Ακρόπολη», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 189-207

δεν ποτέ και παράλληλα παρακολουθεί τη μάνα του, η οποία τον περιμένει καρτερικά. Ο μικρός εκφράζει το παράπονό του, γιατί σ' ένα όνειρο που είδε δεν μπορούσε να βρει τον πατέρα του ανάμεσα σε χιλιάδες μάτια. Δεν τον είχε δει ούτε σε φωτογραφία. Ο γονιός δεν απαντά στο παιδί αλλά έχει πάντα τη φωτογραφία του γιου του *στην καρδιά του*²⁰⁹¹.

Πρωταγωνιστές των διηγημάτων *Βουρκωμένες Μέρες*²⁰⁹² είναι τα παιδιά που υποφέρουν από την έλλειψη των γονιών τους. Έχει σημασία να παρουσιαστεί ακόμα και η μέρα της ανακοίνωσης του θανάτου του γονέα σε αντίστιξη με τις παλιές χαρούμενες μέρες, που έζησαν τα παιδιά, όταν οι οικογένειές τους ήταν ενωμένες. Στο διήγημα *Άσπρα χρυσάνθεμα* ο Μενέλαος Λουντέμης διηγείται τη συγκινητική ιστορία του Λάμπη. Πρόκειται για ένα μικρό αγόρι, που αναπολεί προηγούμενα Χριστούγεννα. Την ημέρα ακριβώς των Χριστουγέννων η μεγάλη του αδερφή τού ανακοινώνει το θάνατο τού πατέρα τους, ο οποίος ήταν εξόριστος. Τη στιγμή που τον νεκροφιλεί ο Λάμπης αναγνωρίζει στο πρόσωπό του τον Αη Βασίλη των παλιότερων ευτυχισμένων χρόνων, γιατί ο πατέρας ντυνόταν Αη Βασίλης και έφερνε τα δώρα²⁰⁹³.

Η απόκρυψη της αλήθειας, η φορτισμένη σιωπή και τα κατά συνθήκη ψέματα είναι επιβεβλημένα στις οικογένειες που εμπλέκονται στον Εμφύλιο. Εξαιρετικά δηλωτικό των δύο πραγματικοτήτων, στις οποίες ζουν αυτά τα παιδιά, είναι το διήγημα *Τα μπαλόνια*. Ο Λευτεράκης βιώνει τα γεγονότα ερμηνεύοντας τα με τον δικό του, παιδικό και αθώο τρόπο αλλά πίσω από αυτήν την ερμηνεία βρίσκεται μια αβέβαιη και φοβερή πραγματικότητα. Δεν καταλαβαίνει τι συμβαίνει στο σπίτι και βγάζει τα δικά του συμπεράσματα. Η μητέρα του λείπει συνεχώς, τον μαλώνει και εκείνος νιώθει ότι τον παραμελεί. Ο πατέρας του έφυγε και δεν του έδωσε το μπαλόνι, που ζήτησε. Η πραγματικότητα είναι ότι ο πατέρας είχε συλληφθεί, γιατί έστειλε πολιτικά μηνύματα με τα μπαλόνια, επομένως δεν μπορούσε να το χαρίσει στο παιδί του και η μάνα έλειπε, γιατί προσπαθούσε να βοηθήσει τον φυλακισμένο άντρα της²⁰⁹⁴.

Στους χαλεπούς καιρούς του εμφυλίου πολέμου τα παιδιά αναδεικνύονται συχνά στυλοβάτες της ελληνικής οικογένειας και επωμίζονται ένα ρόλο δυσανάλογο

²⁰⁹¹ Ο.π. σ. 233-244

²⁰⁹² Λουντέμης Μ., «Άσπρα χρυσάνθεμα», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π., 1975

²⁰⁹³ Λουντέμης Μ., ό. π., *Άσπρα χρυσάνθεμα*, ό. π. σ. 22-28

²⁰⁹⁴ Λουντέμης Μ., *Τα μπαλόνια*, ό. π. σ. 117-121

της ηλικίας τους, που καθορίζει τα ευαίσθητα παιδικά τους χρόνια. Παρουσιάζονται να δουλεύουν και μάλιστα να είναι κατάκοπα με ελάχιστη τροφή και ελλείψεις στα απαραίτητα. Επίσης πρέπει να καταδειχθεί και η επικινδυνότητα των συνθηκών ζωής τους. Τα παρακολουθούμε να κυκλοφορούν στην πόλη χωρίς την επιτήρηση κάποιου μεγάλου και να αντιμετωπίζουν χλευασμούς και επιθέσεις. Τέτοιου είδους αναφορές υποκρύπτουν το ενδιαφέρον και την αγωνία για όλα εκείνα τα παιδιά που αποχωρίστηκαν τους δικούς τους και ζουν μόνα χωρίς την επίβλεψη των γονιών.

Παιδί του μόχθου η Ρινούλα του *Οι Λύκοι ανεβαίνουν στον ουρανό* παίζει με το σπίτι που καθαρίζει. «Σαν το μικρό παιδί στα κουκλοπάνια [...] σαν εκκλησίτσα που της έκανε τάμα τον εαυτό της²⁰⁹⁵». Στο διήγημα *Ο άνθρωπος με το χαμόγελο*, της Καλλιόπης Πυθαρούλη από τα *Διηγήματα του αγώνα*, ο μικρός Στεφούλης είναι ένας λούστρος, που γυρίζει μούσκεμα, νηστικός και κουρασμένος. Ο πατέρας του «έχει πάει στα βουνά, να λευτερώσει την πατρίδα» και το παιδί προστατεύει τη μάνα, που αρρώστησε. Η πόλωση και η αντίθεση ενισχύεται από ένα περιστατικό στο οποίο πρωταγωνιστεί ένας Χίτης. Το παιδί τού γυάλισε τις μπότες, αλλά εκείνος αντί να το πληρώνει, του αναποδογυρίζει το κασελάκι και του κλέβει τα χρήματα. Στερεοτυπικά ο ρόλος του άδικου και του απάνθρωπου αποδίδεται στον πολιτικό αντίπαλο.

Την κατάσταση μεταξύ τους επιλύει ένα πρόσωπο υπερβατικό· κάτι ανάμεσα σε ήρωα και άγιο, που επεμβαίνει και διορθώνει τα κακώς κείμενα. Στο παράπονο του παιδιού για την έλλειψη του πατέρα του ο άγνωστος απαντά ότι αυτός θα γίνει ο προστάτης του. Η περιγραφή του άντρα, η δράση του στο υπόλοιπο διήγημα και η ημερομηνία που αναφέρεται (30 Μάρτη) δεν αφήνουν αμφιβολία ότι ο άνθρωπος με το χαμόγελο – κατά το *ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο* – είναι ο Νίκος Μπελογιάννης²⁰⁹⁶. Ο μύθος του *Κομμουνιστικού Κόμματος* αποκτά υπερβατικές δυνάμεις: «αγιοποιείται» στο συγκεκριμένο διήγημα λίγα χρόνια μετά την εκτέλεσή του.

Σε ορισμένες περιπτώσεις θα χρειαστεί «να τα βάλουν» με τους δασκάλους τους ή ακόμα και με τους εκπροσώπους της εκκλησίας, όταν κατάφωρα φαίνεται να αδικούνται. Μ' αυτόν τον τρόπο τονίζεται η κοινωνική αντιπαλότητα. Η σύγκρουση τού ανθρώπου με την καθεστηκυία τάξη και την τοπική -σε πρώτο επίπεδο- εξουσία είναι παραπάνω από ορατή. Η αντικειμενικότητα απουσιάζει βεβαίως από τα κείμενα

²⁰⁹⁵ Λουντέμης Μ., «Οι Λύκοι ανεβαίνουν στον ουρανό», *Βουρκωμένες μέρες*, ό. π., σ. 13-20

²⁰⁹⁶ Πυθαρούλη Κ., «Ο άνθρωπος με το χαμόγελο», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 208-218

και δικαιώνεται πάντα η πλευρά των παιδιών. Ο στόχος είναι να προβληθεί η απογοήτευση των μικρών για την κοινωνία και τους εκπροσώπους της. Είναι ουσιαστικά το «κατηγορώ» των συγγραφέων και των διωκόμενων.

Στο μυθιστόρημα *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση, «ο δάσκαλος σπάει τρεις κρανίσιας βέργες» πάνω στον Αντώνη Πάντο, που είναι γιος κομμουνιστή.

Αργότερα κατάλαβε²⁰⁹⁷ πως εκείνο το ξύλο, όπως και το ξύλο στα μπουντρούμια της ασφάλειας, οι φυλακές και τα ξερονήσια είναι ο νόμος που υπερασπίζει «το δίκιο των αδικητάδων», όπως λέει και ο ποιητής. Όσο για το «κακούργος». Δίκιο είχε ο δάσκαλος. Μόνο που οι λέξεις σε τούτον τον κόσμο έχουν διπλή και διαμετρικά αντίθετη έννοια.

Είναι μια δύσκολη για την ηλικία του παιδιού απόφαση το να συνεχίσει τις σπουδές του και να αφήσει αβοήθητο τον φυλακισμένο πατέρα και τη μάνα μόνη με την αδερφή. *Βαθιά αλλαγή* την αποκαλεί ο συγγραφέας, η οποία όμως τον οδήγησε στο να εδραιώσει την προσωπικότητά του και να αναμετρηθεί καλύτερα «με τα θηρία της πόλης²⁰⁹⁸».

Από την άλλη η διέξοδος αυτή θεωρείται νύξη για τα παιδιά που έχουν μεταφερθεί στις γειτονικές χώρες. Η πρόοδος των παιδιών στα γράμματα και η ανέλιξή τους στις επιστήμες αποτέλεσαν ζητούμενο της εκπαίδευσης των *Λαϊκών Δημοκρατιών*. Βασικός στόχος υπήρξε η επιστημονική κατάρτιση των νέων, ώστε, όταν επιστρέψουν στην Ελλάδα να συμβάλλουν στην αναγέννηση της χώρας τους.

Οι γονείς ενός παιδιού μακαρίζουν την τύχη τους, γιατί το παιδί τους θα φύγει για τις *Ανατολικές χώρες* στο ίδιο έργο του Κώστα Μπόση. Η χαρά τους σχετίζεται φυσικά με το βιοτικό αλλά κατά κύριο λόγο με το μορφωτικό επίπεδο, το οποίο εξασφαλίζεται στο παιδί, επισημαίνοντας την ευκολία με την οποία θα αποκτήσει πανεπιστημιακή γνώση και επιστημονική ιδιότητα²⁰⁹⁹.

Τα ορφανά του πολέμου λίγο απασχολούν τον αξιότιμο κύριο πρωθυπουργό»²¹⁰⁰ στο ομώνυμο διήγημα της Μέπλως Αξιώτη. Αποφαινεται με καθόλου εκλεπτυσμένη γλώσσα ότι πρόκειται για χαώδες ζήτημα, που δε αξίζει ν' ασχοληθεί, διότι έτσι κι

²⁰⁹⁷Το μυθιστόρημα περιγράφει την πορεία του παιδιού μέχρι που γίνεται αξιωματικός του ΕΛΑΣ

²⁰⁹⁸ Ο. π., σ. 17-19

²⁰⁹⁹ Μπόση Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 50

²¹⁰⁰ Παραπέμπει στον Ν. Πλαστήρα. Αρχείο ΚΚΕ, κ. 240, Φ. 13\12\189, ΑΣΚΙ

αλλιώς θα μείνει άλυτο. «*Όσπου να τα χορτάσεις μ' εκείνη τη λίμα που θα 'χουνε, φουντάρησες τον προϋπολογισμό σ' όλα τα υπουργεία στρατικο-πολεμικών δαπανών*²¹⁰¹.

Οι οικογένειες καλούνται να υπερβούν τις δυσκολίες μέσω της αλληλεγγύης των μελών τους. Σ' αυτήν την απαιτητική συγκυρία όλοι βοηθούν. Τα μεγάλα αδέρφια φροντίζουν, περιθάλπουν και αγωνιούν για τα μικρότερα. Πολλές φορές τα παιδιά παρουσιάζονται να μένουν μόνα, εφόσον οι γονείς λείπουν, και ν' αναλαμβάνουν ευθύνες μεγάλων. Από τα παιδιά που στηρίζουν άλλα μέλη της οικογένειάς τους είναι και η Ελενίτσα στο *Ξημέρωνε Μεγάλη Λαμπρή* του Σπύρου Λιναρδάτου²¹⁰². Η μικρή μένει επίσης με τη γιαγιά, γιατί ο πατέρας είναι εξόριστος και η μητέρα της έχει πεθάνει. Περιμένοντας τη γιαγιά της προσέχει το αδερφάκι της, *που καίγεται στον πυρετό*. Ακόμα ο πεντάχρονος Αντώνης, ο πρωταγωνιστής του μυθιστορήματος *Εμείς θα νικήσουμε*, βιώνει το θάνατο του μεγαλύτερου αδερφού του από το κρύο. Όταν ο πατέρας αφήνει το βράδυ τα παιδιά μόνα, εκείνα δεν καταφέρνουν να κρατήσουν τη φωτιά αναμμένη. Στη συνέχεια του βιβλίου, αφού ο πατέρας συλλαμβάνεται και η μάνα τον ακολουθεί, για να τον βοηθήσει, παρακολουθούμε την εσπευσμένη ωρίμανση του Αντώνη και της αδερφής του, που κάνουν τις γεωργικές εργασίες και κρατούν το σπίτι για δεκαπέντε μέρες²¹⁰³.

Τέλος, σε αδρές γραμμές και χωρίς υπερβολικές αναφορές ή μελοδραματικές εξάρσεις - με υπαινιγμούς θα λέγαμε - αφουγκραζόμαστε την ανέχεια που βιώνουν οι οικογένειες των εξόριστων ή φυλακισμένων, αλλά και οι ίδιοι, όταν επιστρέψουν. Το ηρωικό πρόσωπό τους δεν πρέπει να αλλοιωθεί και έτσι οι συγγραφείς επιλέγουν όχι να αποσιωπήσουν αλλά να περιγράψουν πόσο αγόγγυστα παιδιά και γονείς υπομένουν τις οικονομικές δυσχέρειες. Μ' αυτόν τον τρόπο τονίζεται η ηρωική και μαρτυρική τους πλευρά. Δεν είναι μόνο που συχνά δεν μπορούν να καλυφθούν τα σχολικά τής χρονιάς και το παιδί χρησιμοποιεί ένα μικρό, περσινό μολύβι²¹⁰⁴. Οι οικογένειες των ανταρτών και των διωκόμενων του Εμφύλιου αντιμετωπίζουν σοβαρές ανάγκες επιβίωσης. Η οικονομική δυσπραγία αποτυπώνεται επίσης στο *Ξημέρωνε Μεγάλη Λαμπρή* του Σπύρου Λιναρδάτου. Η γιαγιά παίρνει γράμμα από τον πατέρα με το

²¹⁰¹ Αξιώτη Μ., *Ο πρωθυπουργός, Σύντροφοι καλημέρα!*, ό. π., σ. 196-215

²¹⁰² Λιναρδάτος Σ., «*Ξημέρωνε Μεγάλη Λαμπρή*», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 152-157

²¹⁰³ Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 9-10, 17

²¹⁰⁴ Σπήλιος Α., «Περίμένε με», ό. π., σ. 233-244

μήνυμα ότι δε θα γυρίσει σύντομα. Πικραίνεται αλλά δεν το δείχνει. Βάζει μια σακούλα κόκαλα να βράσουν για την ημέρα της Λαμπρής²¹⁰⁵. Πιο έντονα στο διήγημα *Το αίμα* του Γιάννη Αναπλιώτη μια μάνα πουλά το αίμα της, για να θάψει το παιδί της²¹⁰⁶. Η πείνα και η ένδεια των παιδιών παρουσιάζεται έντονα και στο *Οι εργάτες και οι άλλοι*, διήγημα από το *Σύντροφοι καλημέρα!* της Μέλπως Αξιώτη. Τα κόκκαλα των παιδιών στραβώνουν από την έλλειψη του κάλσιου. «Άρα και η ομορφιά της κόρης σου φτιάχνεται με το χρήμα», όπως λέει ο Οδυσσέας, ένας εργάτης, που μάχεται για την αύξηση των ημερομίσθιων²¹⁰⁷.

Τα παιδιά των 13-14 χρόνων εκείνης της εποχής δείχνουν σημαντική ωριμότητα. Εκτός του ότι ζουν μέσα στον πόλεμο και *ενηλικιώνονται* γρηγορότερα, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας. Σημειώνουμε ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας, συμμετέχουν ήδη στην αγροτική παραγωγή της Ελλάδας ως κανονικοί εργαζόμενοι.

Αποτελεί όμως θέμα διαφωνιών και συγκρούσεων η ακριβής ηλικία των παιδιών, που συμμετέχουν στις πολεμικές επιχειρήσεις, γιατί θεωρείται πολύ μικρή και εγείρει αντιδράσεις²¹⁰⁸. Υπάρχουν παιδιά που αναλαμβάνουν την ευθύνη της φυγής τους αναζητώντας την εμπλοκή τους στον πόλεμο ή τη σωτηρία τους. Τέτοιου είδους αναφορές φαίνεται να απαντούν στην κυβερνητική προπαγάνδα σχετικά με την αρπαγή των παιδιών αλλά και την εκβιαστική στρατολόγησή τους από τον ΔΣΕ²¹⁰⁹.

Σ' αυτό το πλαίσιο μπορεί να διαβαστεί η σαφής επιλογή των μικρών κοριτσιών να ενταχθούν στον ΔΣΕ, επειδή φοβούνται επιθέσεις συμμοριών, οι οποίες δρουν ανεξέλεγκτα²¹¹⁰. Οι αντάρτες προσφέρουν αγάπη και σεβασμό αλλά και την ευκαιρία να συμμετάσχουν σ' ένα *δίκαιο αγώνα που τις συνεπαίρνει*. Επιπλέον - και αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον – οι εκπρόσωποι της πρεσβύτερης γενιάς δέχονται

²¹⁰⁵ Λιναρδάτος Σ., «Ξημέρωνε Μεγάλη Λαμπρή», ό. π., σ. 152-157

²¹⁰⁶ Αναπλιώτη Γ., «Το αίμα», ό. π., σ. 85-92

²¹⁰⁷ Αξιώτη Μ., *Οι εργάτες και οι άλλοι*, ό. π., σ. 216-233

²¹⁰⁸ Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015, σ. 94-109

²¹⁰⁹ Γκριτζώνας Κ., *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1998, σ. 146-147

²¹¹⁰ ό. π., σ. 152-154. Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου* ό. π., σ. 157-158, 167-168,

αδιαμαρτύρητα τη στρατολόγηση των νεαρότερων, γιατί επιθυμούν τη σωτηρία τους²¹¹¹.

Στο διήγημα *Οι δικοί μας* της Έλλης Τσώη, η μικρή Κωστάντω, 14 χρονών αγαπά τους αντάρτες βαθιά, τόσο που η αγάπη της αυτή την κάνει να νιώθει παντοδύναμη. Η μικρή μένει με τη γιαγιά, όπου κατ' ανάγκη παραμένουν συνήθως τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου. Το χωριό είναι αριστερό και μπαινοβγαίνουν αντάρτες. Θέλει, όπως όλα τα παιδιά, να βρει τον πατέρα της αλλά δεν ξέρει που ακριβώς βρίσκεται. Την παρακολουθούμε λοιπόν να περιμένει με αγωνία να έρθουν οι αντάρτες, για να φύγει μαζί τους. Η επιθυμία της πραγματοποιείται. Μάλιστα το κορίτσι και οι συγχωριανοί τους υποδέχονται με μεγάλο ενθουσιασμό, αισιοδοξία και ελπίδα για τη νίκη²¹¹².

Οι αντιδράσεις της Κωστάντωσης είναι δηλωτικές της μεγάλης της πίστης και της προσμονής της για την βοήθεια που μπορούν να της προσφέρουν χωρίς ίχνος φόβου ή καχυποψίας. Πάντα θυμάται το χορό των ανταρτών στην πλατεία του χωριού και «ρουφάει» τα λόγια του εκπροσώπου του ΚΚΕ. Η περίπτωση του να φύγει η μικρή στο βουνό αντιμετωπίζεται ως η πλέον κατάλληλη λύση από δυο ηλικιωμένες γυναίκες. Μία από αυτές έχει εκφράσει τη μεγάλη της αγάπη για τους μαχητές του ΔΣΕ λέγοντας: «*Το αλεύρι το χω για τον Άγιο και για σας παλικάρια μου*». Στην προσφορά αυτή οι άντρες υπακούοντας στο ηρωικό, εξιδανικευμένο πρότυπο την παροτρύνουν να μην τους δώσει τίποτα και να ταΐσει τα παιδιά της²¹¹³.

Μικρός μαχητής είναι και ένας 14χρονος στο *Ο μικρός σύνδεσμος του αρχηγείου του Βερμίου* της Σόνιας Μαγκινέλη²¹¹⁴. Δυσανασχετεί με το υποκοριστικό που τον προσφωνούν, γιατί νιώθει μεγάλος και αντάρτης πια. Έχει ήδη ακούσει να απειλούν τη μάνα του ότι θα σκοτώσουν μπροστά της τα παιδιά της και ζητά μια μάχη, για να εκδικηθεί. Ακόμα και όταν δέχεται το φονικό χτύπημα, διψά για εκδίκηση. Μένει στα γόνατα, αν και είναι χτυπημένος, πυροβολώντας μια ταινία σφαίρες, τις τελευταίες του.

²¹¹¹ Τσώη Έ., «Οι Δικοί μας», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 245-259

²¹¹² Ο. π., σ. 136-142, 253-254, 258-259

²¹¹³ Ο. π., σ. 249-251

²¹¹⁴ Μαγκινέλη Σ., «Ένα ματσάκι σφαίρες», *Εμπρός Επονίτες, Χρονικά του Αγώνα*, ό. π., σ. 60-62

Τα παιδιά συχνά βιώνουν τον πόλεμο και την αναστάτωση που προκαλεί σαν παιχνίδι και μετά ξαναπαίζουν σε μια μονότονη και απειλητική καθημερινότητα στον ζυγό του *διάβασε, γράψε, φυλακίσου*, όπως το γράφει η Έλλη Αλεξίου²¹¹⁵. Τα γνωστά παιδικά παιχνίδια έχουν αντικατασταθεί από πολεμικά με τους κάλυκες από τις σφαίρες και τα απομεινάρια των βομβαρδισμών. Η επαφή με τη βία παρά τους κινδύνους της ήταν συναρπαστική για τα παιδιά²¹¹⁶. «Οι πατριώτες όμως παίζουν με το θάνατο κι αυτόν μόνον κουβεντιάζουν. Το ίδιο και τα παιδιά τους. Παίζουν κι αυτά με το θάνατο²¹¹⁷». Τα παιδιά παίζουν τις σειρήνες, τους συναγερμούς, τα μπλόκα, τις εκτελέσεις και τη χαριστική βολή²¹¹⁸.

Στο *Ο πόνος της μάνας* του Γ.Κ. περιμένουν τους αντάρτες ή τους Γερμανούς. Μετά το συνθηματικό σφύριγμα θα πρέπει να αρχίσουν το τραγούδι, αν έρθουν οι αντάρτες. Είναι διάχυτη στα παιδιά η ελπίδα ότι ο *Δημοκρατικός Στρατός* θα νικήσει²¹¹⁹. Το παιχνίδι τους δεν έχει πάντα καλό τέλος. Στο *Εμείς θα νικήσουμε* το αετόπουλο που κάνει την κουκουβάγια, για να ειδοποιήσει και να περάσουν οι τραυματίες, τελικά σκοτώνεται²¹²⁰.

Από τα παιδιά πηγάζει η ελπίδα ενός καλύτερου κόσμου. Τα παιδιά προσεύχονται για την ειρήνη. Από τις σχολικές τους τσάντες ξεπηδούν τα περιστέρια της ειρήνης στο διήγημα της Αξιώτη και διώχνουν τον φόβο των ανθρώπων²¹²¹.

Κι ο κόσμος πια δε βασιτότανε, όχι με μια ρεπούμπλικα, μα ούτε και με κανόνια του 'χες στήσει αντίκρυ του, κι άρχισε και χτυπούσε παλαμάκια τα χέρια του, σαν μωρό παιδάκι άμα του δείχνεις την κούκλα του. Από χαρά και λαχτάρα²¹²².

Σε τελείως διαφορετικό κλίμα στον απόηχο των κομματικών διαφορών και της εσωκομματικής διαπάλης του *ΚΚΕ* επιστρατεύονται ιστορίες, όπου το παιδί – μεγαλύτερο σε ηλικία - αποδεικνύεται σωφρονέστερο και πιστότερο στο κομματικό του καθήκον από τον πατέρα. Ειδικά όταν τα πρόσωπα είναι γνωστά και εμπλέκονται

²¹¹⁵ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, Καστανιώτη, ό. π., σ. 60

²¹¹⁶ Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 88

²¹¹⁷ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 297-298

²¹¹⁸ Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, ό. π., σ. 279

²¹¹⁹ Γ. Κ., «Ο πόνος της μάνας», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., 1955, σ. 136-142

²¹²⁰ Μπόση Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 110-111

²¹²¹ Αξιώτη Μ., «Ο χαφιές, τα παιδάκια και ο δάσκαλος», ό. π., σ. 99-111

²¹²² Ο. π., σ. 102

στον πολιτικό βίο της χώρας η αναφορά γίνεται εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Μια τέτοια περίπτωση που εντοπίσαμε αφορά τον Λεωνίδα και τον Μιχάλη Κύρκο.

Ο Μιχάλης Κύρκος αποτελεί μια ιδιαίτερη και συχνά αμφιλεγόμενη προσωπικότητα που επηρέασε τη μετεμφυλιακή πολιτική σκηνή. Η Ασφάλεια θεωρεί ότι ο Κύρκος είναι το στέλεχος της Αριστεράς, που θα έχει εξέχοντα ρόλο στην ανασύσταση του *EAM*. Ο παράνομος μηχανισμός του *KKE* υποστηρίζει ότι αυτός ήταν ο λόγος που μεταφέρεται ο γιος του Λεωνίδα από τις φυλακές Αβέρωφ στην Κέρκυρα, ώστε να μην επηρεάζει τον πατέρα του²¹²³.

Η σχέση του με την Αριστερά και ειδικότερα το *KKE* παρουσιάζει διακυμάνσεις και συχνά φτάνει σε εντάσεις. Ιδεολογικά προέρχεται βέβαια από το *EAM*, ωστόσο έχει εκφράσει τις διαφωνίες του, τόσο για το σχέδιο *Λίμνες*, όσο και για τη γενίκευση του Εμφυλίου, γεγονός που τον οδήγησε και στην αποχώρησή του από το *EAM*²¹²⁴. Είναι ενδιαφέρον ότι έχει φυλακιστεί στα Βουρλά το 1947 και το 1949 στη Μακρόνησο, επειδή δεν καταδίκασε το *KKE*²¹²⁵ και έχει στενές σχέσεις αμοιβαίας αποδοχής με υψηλόβαθμα στελέχη του κομματικού μηχανισμού, όπως ο Νίκος Πλουμπίδης²¹²⁶ αλλά δεν πολιτογραφείται κομμουνιστής. Ο γιος του Λεωνίδα Κύρκος υπογραμμίζει ότι ο πατέρας του δε θέλησε να παρουσιαστεί ως σοσιαλιστής²¹²⁷.

Από το 1945 που ιδρύει το *Δημοκρατικό Ριζοσπαστικό Κόμμα* ευαγγελίζεται την ένωση της Αριστεράς και μετά το τέλος του Εμφυλίου εμπλέκεται σε όλες τις απόπειρες ανασυγκρότησής της. Εντάσσεται το 1950 στη *Δημοκρατική Παράταξη* με μεσολάβηση του Μιλτιάδη Πορφυρογένη από το Παρίσι και εκδίδει την εφημερίδα *Δημοκρατική*, που εκφράζει τις πολιτικές θέσεις της παράταξης. Επίσης συμφωνεί αρχικά να λάβει μέρος στο συνασπισμό κομμάτων του *Δημοκρατικού Συναγερμού* στις δημοτικές εκλογές του 1951 και να υπογράψει το πρόγραμμά του ως αντιπρόσωπος του κόμματός του και όχι ως μέλος κόμματος. Τελικά αποχωρεί χωρίς να υπογράψει, όταν προβάλλονται αντιρρήσεις και διχογνωμίες από εκπροσώπους φιλικά

²¹²³ Λυμπεράτος Μ., ό. π., σ. 116

²¹²⁴ Ο π., σ. 207

²¹²⁵ Κύρκος Μ., *Πίσω από τα κάγκελα*, ό. π., 1996, σ. 19-26

²¹²⁶ Αγγέλου Γ., *Οι Κομμουνιστές*, ό. π., σ. 50-51, Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1950*, ό. π., σ. 272

²¹²⁷ Κύρκος Λ. «Δεκέμβρης του 44: «Μήτσο, οι Εγγλέζοι θα χτυπήσουν», στο: επιμ. Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, ό. π., σ. 125-152

προσκειμένους στο ΚΚΕ λόγω της προβληματικής διοχέτευσης των πληροφοριών του κομματικού μηχανισμού²¹²⁸.

Καθοριστική είναι η παρουσία του στην ίδρυση της ΕΔΑ δεδομένου ότι το ΚΚΕ εκτιμά τις ικανότητες και το κύρος του Μιχάλη Κύρκου και θεωρεί την προσωπικότητά του χρήσιμη, ως πόλο έλξης, όπως είδαμε - για την ένωση κεντροαριστερών κομμάτων, όπως το ΣΚΕ-ΕΔΑ. Το Δεκέμβρη του 1951 αποχωρεί οριστικά από τον σχηματισμό της ΕΔΑ, προς τον οποίο όμως δηλώνει προσήλωση²¹²⁹.

Βασικό σημείο τριβής αποτέλεσε και η κάθετη διαφωνία του με την υποψηφιότητα του Νίκου Μπελογιάννη στους εκλογικούς καταλόγους της ΕΔΑ, παρά το γεγονός ότι έχει ταχθεί υπέρ του να συμπεριληφθούν οι εξόριστοι και οι φυλακισμένοι στα ψηφοδέλτια²¹³⁰. *Καλύτερα να βάλουμε υποψήφιο τον ίδιο το Ζαχαριάδη*, δηλώνει χαρακτηριστικά. Η θέση του γίνεται αρχικά αποδεκτή, εφόσον και η παρουσία του είναι συμφέρουσα²¹³¹. Τον Μάη του 1952 αποκαλείται *προδότης* από το Πολιτικό Γραφείο και κατηγορείται ότι προσπάθησε να εξοβελίσει την υποψηφιότητά Μπελογιάννη στο συνδυασμό της ΕΔΑ στην Αθήνα στις εκλογές του Σεπτεμβρίου. Την ίδια χρονιά η αποδοχή του Συντάγματος του 1952 τον καθιστά υπόλογο στα μάτια του γιου του²¹³². Υποστηρίζεται πώς η εκλογή του πιθανόν να δημιουργούσε εμπόδια και να απέτρεπε την εκτέλεση²¹³³.

Το θέμα επανέρχεται και οι πιέσεις ειδικά μετά τη φυλάκιση του Νίκου Μπελογιάννη είναι έντονες αλλά η υποψηφιότητα δε γίνεται αποδεκτή, γιατί ενισχύονται οι φόβοι για διάλυση της ΕΔΑ²¹³⁴. Τέλος, μετά την αποκάλυψη των ασυρμάτων και παρόλο που ο Κύρκος έχει αποχωρήσει ξαναρχίζει τις συζητήσεις για στενή συνεργασία²¹³⁵. Δείχνει συνεχές ενδιαφέρον για τις διαβουλεύσεις σχετικά με τις εκτελέσεις, μιλά στη Βουλή, στέλνει διαβήματα διαμαρτυρίας στον πρωθυπουργό,

²¹²⁸ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 77-79, 112

²¹²⁹ Ο. π., σ. 207-208, 210, 216, 219

²¹³⁰ Ο. π., σ. 167, 203

²¹³¹ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1950*, ό. π., σ. 272, 274

²¹³² Κύρκος Λ. «Δεκέμβρης του 44: «Μήτσο, οι Εγγλέζοι θα χτυπήσουν», στο: επιμ. Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, ό. π., σ. 125-152

²¹³³ *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 262

²¹³⁴ Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό. π., σ. 296-297

²¹³⁵ Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1950*, ό. π., σ. 339-340

καταθέτει έγγραφη διαμαρτυρία και αποχωρεί μαζί με τους βουλευτές της *ΕΔΑ* από τη Βουλή την επόμενη των εκτελέσεων και εκφωνεί ένα δίωρο εντυπωσιακό λόγο για τη γενική αμνηστία και την κατάργηση της θανατικής ποινής²¹³⁶.

Στο *Γιος και Πατέρας*²¹³⁷ της συλλογής διηγημάτων *Σύντροφοι Καλημέρα!* της Μέλπως Αξιώτη ο Λεωνίδας Κύρκος φτάνει στην Αθήνα με χειροπέδες στο αυτοκίνητο των μεταγωγών μετά από πέντε χρόνια εξορίας και είναι καταδικασμένος σε θάνατο. Δεν έχει δεχτεί να κάνει δήλωση, παρόλο που ο πατέρας ενέδωσε και έχει αφεθεί ελεύθερος. Θεωρεί τον πατέρα του προδότη και ο ίδιος επωμίζεται το ρόλο του *λεβέντη που αξίζει να καμαρώνει η μάνα τώρα που γίνεται άντρας*. Ο νεαρός με προσήλωση στο κομματικό καθήκον και αίσθημα ευθύνης προς τους συναγωνιστές του ονειρεύεται να έρθει από την εξορία και να καλημερίσει τους συντρόφους του. Φτάνει στην Αθήνα και περιφέρεται στην πόλη. Η κατάστασή του δεν επιτρέπει ηρωικούς χαιρετισμούς. Αποφασίζει όμως να χαιρετήσει τους συναγωνιστές του σιωπηλά φορώντας τις χειροπέδες και έτσι προκύπτει ο τίτλος της συλλογής: «*Σύντροφοι καλημέρα!*».

*Και αυτή θα 'ναι η πρώτη τρομερή ήττα του πατέρα του. Γέλασε πολύν κόσμο που τον είχε πει «σύντροφο», μα τον ίδιο το γιο του δε μπόρεσε να τον γελάσει. Ο γιος του αντιστάθηκε. Κι ο γιος του θα ξεπλύνει την ντροπή του πατέρα. Κι η μάνα του δε θα 'χει μόνο προδότη μες το σπίτι. Η νέα γενιά νικούσε την παλιά γενιά που σιγόςβηγε, καθώς το μέλλον την έκλωθε μες στη φουρίοζικη δίνη του*²¹³⁸.

Ο Λεωνίδας Κύρκος καταλογίζει στον πατέρα του το γεγονός της πολιτικής του μετατόπισης, γιατί ενώ έχει εκλεγεί με την *ΕΔΑ*, δίνει την ψήφο του στην κυβέρνηση Πλαστήρα και ψηφίζει το Σύνταγμα του 1952. Την πολιτική του διαφωνία με τον πατέρα του εκφράζει και στην απολογία του στο Στρατοδικείο. Αντίθετα σε μεταγενέστερη μαρτυρία του συμφωνεί με τις θέσεις του πατέρα του σχετικά με το ζήτημα των υποψηφιοτήτων και δε συμμαρτύνει τις κατηγορίες του κόμματος για προδοτική συμπεριφορά²¹³⁹.

²¹³⁶ Ο. π., σ. 393, 424, 437, 441

²¹³⁷ Αξιώτη Μ., «Ο Γιος και ο πατέρας», *Σύντροφοι Καλημέρα!*, ό. π., σ. 184-195

²¹³⁸ Ο. π., σ. 194

²¹³⁹ Κύρκος Λ. «Δεκέμβρης του 44: «Μήτσο, οι Εγγλέζοι θα χτυπήσουν», στο: επιμ. Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, ό. π., σ. 125-152

Τα παιδιά - πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες

Το «ζήτημα των παιδιών» της περιόδου του ελληνικού Εμφυλίου με την προώθησή τους στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* ή τον εγκλεισμό τους στις παιδοπόλεις της Φρειδερίκης έχει χαρακτηριστεί ως ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα επεισόδια στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας²¹⁴⁰ και ένα θέμα «ανοιχτό» ακόμη στην ιστορική έρευνα²¹⁴¹. Θα προσπαθήσουμε αρχικά να ανασυνθέσουμε τις ιστορικές συνθήκες, που αφορούν τη μετακίνηση των παιδιών και στη συνέχεια θα εξηγήσουμε την παρουσία ή καλύτερα την απουσία σχετικών αναφορών στη λογοτεχνική παραγωγή της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου²¹⁴².

Η τύχη των παιδιών κατά κύριο λόγο βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την κατάσταση που διαμορφώνεται κατά τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα. Σχετίζεται κυρίως με το ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής. Ο Αμερικανός ιστορικός L.S. Wittner χαρακτηρίζει την αρπαγή των παιδιών ως μια από τις πιο απαίσιες επιχειρήσεις «ψυχολογικού πολέμου» στον ελληνικό πόλεμο²¹⁴³. Υιοθετήθηκε ο όρος «παιδομάζωμα ή παιδοσώσιμο» και ο όρος αυτός στοίχειωσε τόσο την ιστορική όσο και την ατομική μνήμη του Εμφυλίου²¹⁴⁴. Οι όροι που χρησιμοποιούνται αποτυπώνουν την πόλωση, που διαπνέει την εποχή²¹⁴⁵ και είναι αντίστοιχοι των όρων *Εμφύλιος – συμμοριτοπόλεμος* και *Παρθενών – Νταχάου* για τη Μακρόνησο.

Η ιστορική συγκυρία μεταβάλλει τον Εμφύλιο στην Ελλάδα σε χώρο πειραματισμού για την επικράτηση των κυρίαρχων δυνάμεων του δυτικού κόσμου, δηλαδή της Βρετανίας και των *ΗΠΑ*²¹⁴⁶. Δύο χρόνια μετά τη λήξη του *Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου* οι Βρετανοί αποχωρούν από τον Ελλαδικό χώρο αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο για δράση στις *ΗΠΑ*²¹⁴⁷, οι οποίες θέτουν την ανάληψη πρωτοβουλιών για την κατάσταση στην Ελλάδα σε άμεση προτεραιότητα με στόχο την ανάσχεση του

²¹⁴⁰ Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 29

²¹⁴¹ *Η Καθημερινή*, 9-3-2008, Καμπύλης Τ., *Η τραγωδία των παιδιών στα χρόνια του Εμφυλίου*

²¹⁴² Boeschoten R., “The impossible return: coping with separation and the reconstruction of memory in the wake of civil war”, to: Mazower M., *After the War Was Over*, op. cit., p.122-140

²¹⁴³ Wittner L., *American Intervention in Greece 1943-1949*, New York, 1982, p. 61

²¹⁴⁴ *Η Αυγή* 16-3-2015, «Τα παιδιά του Εμφυλίου: Η διαδρομή της μνήμης και του πόνου», Τερζή Κ

²¹⁴⁵ Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 83-107

²¹⁴⁶ Gerolymatos A., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, ό. π., σ. 310-321.

²¹⁴⁷ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος. ΙΣΤ, ό. π., σ. 138-143

κομμουνιστικού κινδύνου και εντάσσοντας το *Ελλαδικό ζήτημα* ξεκάθαρα και επιτακτικά στο διπολικό ψυχροπολεμικό παιχνίδι. Στο ίδιο πνεύμα ανοίγει το Ιούλιο του 1947 με αμερικανική χρηματοδότηση το στρατόπεδο της Μακρονήσου²¹⁴⁸.

Από την άλλη η ήττα του ναζισμού σηματοδοτεί, όπως καταδεικνύεται, μια δυναμική προσπάθεια περιφρούρησης των ανθρώπινων δικαιωμάτων συνυφασμένη με το όραμα της δημιουργίας μιας αναμορφωμένης κοινωνίας ειρήνης, δικαίου και ελευθερίας. Το ενδιαφέρον για τη σωτηρία των παιδιών είναι στενά συνυφασμένο με αυτήν την τάση δεδομένου ότι η νέα γενιά αντιπροσωπεύει μια αδιαμφισβήτητη αξία που ο μεταπολεμικός κόσμος οφείλει να περιφρουρήσει, όσο και όπου αυτό είναι εφικτό²¹⁴⁹.

Το φαινόμενο της μετακίνησης παιδιών σε έκτακτες ιστορικές συγκυρίες δεν είναι μοναδικό στην Ευρώπη. Υπάρχουν και στο παρελθόν περιπτώσεις μετακινήσεων παιδιών. Συγκεκριμένα στη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου (1936-1939) από τη Δημοκρατική Κυβέρνηση²¹⁵⁰ 90.000 ορφανά ή εγκαταλελειμμένα παιδιά οδηγήθηκαν στη Γαλλία, την Αγγλία, το Μεξικό και τη Σοβιετική Ένωση²¹⁵¹. Επίσης το 1938 απομακρύνθηκαν με οργανωμένα σχέδια χιλιάδες εβραιόπουλα από διάφορα μέρη της Ευρώπης, για να γλιτώσουν από τη λαίλαπα του ναζισμού. Από αυτά 10.000 μεταφέρθηκαν στην Αγγλία, άλλα τόσα στην Ελβετία και 20.000 στην Παλαιστίνη. Ακόμα, 750.000 παιδιά φυγαδεύονται το 1939 στην αγγλική ύπαιθρο, για την προστασία τους από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς. Τέλος, από τη Φιλανδία βρίσκουν καταφύγιο στη Σουηδία 67.000 στο διάστημα 1939-1944²¹⁵².

Εκτός αυτών των μετακινήσεων διάσωσης λόγω του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, οι ίδιοι οι ναζί οργανώνουν την απαγωγή 200.000 παιδιών από την ανατολική Ευρώπη. Όσα από αυτά έχουν «βόρεια» χαρακτηριστικά -συνεπώς ταιριάζουν στην Αρία φυλή- οδηγούνται σε κρατικά οικοτροφεία ή δίνονται σε άκληρες οικογένειες Γερμανών και

²¹⁴⁸ Ριζοσπάστης 29-3-2009, Μαργαρίτης Γ., «Τα παιδιά του Εμφυλίου πολέμου»

²¹⁴⁹ Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 83-107

²¹⁵⁰ Χασιώτης Λ., *Τα παιδιά του εμφυλίου. Από την «κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον “Ερανο” της Φρειδερίκης, 1936-1950*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013

²¹⁵¹ *Η Αυγή*, 16-3-2015.

²¹⁵² Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου* ό. π., σ. 52-55

ανατρέφονται σύμφωνα με το γερμανικό σύστημα διαπαιδαγώγησης, ενώ τα υπόλοιπα οδηγούνται σε στρατόπεδα συγκέντρωσης²¹⁵³.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, η οποία ζει έναν άγριο εμφύλιο, είναι άμεση ανάγκη να φυγαδευθούν τα παιδιά της βόρειας ειδικά Ελλάδας²¹⁵⁴ καθώς οι αεροπορικές επιθέσεις εντείνονται και τα πολυβόλα όπλα των Αμερικανών σκορπούν τον θάνατο²¹⁵⁵. Επίσης το θέμα των παιδιών αποτελεί μέρος του γενικότερου προβλήματος της μετατόπισης πληθυσμών από τη βόρεια Ελλάδα και την ερήμωση των χωριών της υπαίθρου. Μεγάλη μερίδα αμάχων φεύγουν άτακτα και σε κατάσταση πανικού²¹⁵⁶. 700.000 πρόσφυγες περίπου το 10% του πληθυσμού χρειάζεται περίθαλψη²¹⁵⁷. Η εκκένωση της υπαίθρου στερούσε από τον ΔΣΕ τρόφιμα και ιματισμό και δυσκόλευε τη στρατολόγηση μαχητών. Τέλος, η τρομοκρατική δράση των συμμοριών της υπαίθρου, οι οποίες ενεργούν ανεξέλεγκτα και καταστροφικά λεηλατώντας οικισμούς, βασανίζοντας και δολοφονώντας ανθρώπους είναι ανασταλτικός παράγοντας για την παραμονή των παιδιών²¹⁵⁸.

Επιπλέον ένα παράγοντας που υπαγορεύει τη λήψη μέριμνας από τη μεριά του ΚΚΕ είναι η εκστρατεία συγκέντρωσης παιδιών από την κυβέρνηση. Στο έργο της περίθαλψης των παιδιών κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει η βασίλισσα Φρειδερίκη²¹⁵⁹ θεσμοθετώντας τον *Έρανο Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος*. Οι βασικές

²¹⁵³ Clay C., Leapman M., *Master Race. The Lebensborn Experiment in Nazi Germany*, Λονδίνο, Hodder and Stoughton 1995, σ. 128, στο: Van Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 54-55

²¹⁵⁴ Μητσόπουλος Θ., *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, ό. π., σ. 15.

²¹⁵⁵ Δελτίο Ειδήσεων, *Δημοκρατικός Στρατός*, 8 Μαρτίου 1948. Γκαγκούλιας Γ., «Παιδομάζωμα». *Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου πολέμου και μετά*, Ιωλκός, 2004, σ. 69, Ristovic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., σ. 54-55

²¹⁵⁶ Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμος 2, ό. π., σ. 593-604, 625-628

²¹⁵⁷ Λαΐου Α., «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», στο: επιμ. Baerentzen L., Γ. Ιατρίδης, Ο. Smith., *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο, 1945-1949*, ό. π., σ. 87

²¹⁵⁸ Μαργαρίτης Γ. *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τόμος 2, ό. π., σ. 600-604. Τέντα – Λατίφη Κ., *Πέτρος Κόκκαλης (1896-1962)*, ό. π., σ. 184-200

²¹⁵⁹ Queen Frederica of Hellenes, *A Measure of Understanding*, Macmillan, London, 1971

αρμοδιότητες κατανέμονται στα Υπουργεία Πρόνοιας και Υγιεινής, τα οποία υλοποιούν το σχέδιο απομάκρυνσης και περίθαλψης των παιδιών. Καθοριστικής σημασίας είναι η σύμπραξη των εντεταλμένων Κυριών του Εράνου, γόνων αριστοκρατικών οικογενειών της εποχής και συζύγων πολιτικών και οικονομικών παραγόντων. Ιδρύονται λοιπόν παιδοπόλεις, οι οποίες φιλοξενούν πάνω από 20.000 παιδιά, ενώ περιθάλλονται 65.000 με την οικονομική συνδρομή των ΗΠΑ. Οι αποστολές γίνονται μαζικά και σε πανηγυρικό κλίμα²¹⁶⁰.

Η Φρειδερίκη επιδεικνύει υπερβάλλοντα ζήλο και ενδιαφέρον, που ενδεχομένως πηγάζει αφενός μεν από την προσπάθειά της να εξοβελίσει τις αρνητικές αντιδράσεις που υποβόσκουν και σχετίζονται με το φιλοναζιστικό παρελθόν της, αφετέρου δε από την ανάγκη της να αυξήσει τη δημοτικότητά της κατασκευάζοντας την εικόνα της ως *μητέρας του έθνους*²¹⁶¹ και να εξασφαλίσει ανάλογα ερείσματα στο θρόνο σε μια ρευστή ιστορική πραγματικότητα²¹⁶².

Οι σοσιαλιστικές χώρες των Βαλκανίων ανταποκρίθηκαν στην ανάγκη περίθαλψης των παιδιών από την Ελλάδα και τα φιλοξένησαν για κάποιο διάστημα ή τα μετέφεραν σε γειτονικές χώρες. Ωστόσο δεν έλλειψαν τα προβλήματα στη διαμονή, τις συνθήκες διαβίωσης και την εκπαίδευσή τους²¹⁶³. Από την άλλη το Μάη του 1948 το ΚΚΕ συγκροτεί την ΕΒΟΠ (*Επιτροπή Βοήθειας στο παιδί*), με επικεφαλής τον Πέτρο Κόκκαλη και σημαντικά στελέχη, όπως η Έλλη Αλεξίου και ο Γιώργος Αθανασιάδης. Η Επιτροπή αυτή επιβλέπει και τις μετακινήσεις υπό τον πλήρη έλεγχο της ηγεσίας του κόμματος²¹⁶⁴. Εκτός από τη συγκέντρωση και τη μεταφορά αναλαμβάνει να εγκαταστήσει τα παιδιά στις χώρες υποδοχής και στη συνέχεια ασχολείται με την καθοδήγηση και τη βοήθεια του έργου των Ελλήνων εκπαιδευτικών²¹⁶⁵.

²¹⁶⁰ Λάζου Β., Η επιλογή του κράτους, Ο εμφύλιος στη Λαμία, ό. π., σ. 268-274 *Καθημερινή*, 1 -4- 1948, *Έθνος*, 10- 4- 1948, *Καθημερινή*, 27-11-1948

²¹⁶¹ *Εφημερίδα των Συντακτών*, 19-3-2017, «Η λατρεμένη Φρειδερίκη», Χρυσοστομίδου Β.

²¹⁶² Ristic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., σ.153

²¹⁶³ Τσάνος Α., *Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο 1946-1949*, ό. π., σ. 69-78

²¹⁶⁴ Γκαγκούλιας Γ., «Παιδομάζωμα». *Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου Πολέμου και μετά*, ό. π., σ. 100.

²¹⁶⁵ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 34-35.

Η κυβερνητική προπαγάνδα και η αριστερή απάντηση

Είναι χρήσιμο για τη μελέτη της λογοτεχνικής παραγωγής να παρακολουθήσουμε την προπαγάνδα που οργανώνεται από την επίσημη κυβέρνηση γύρω από το ζήτημα των παιδιών αλλά και την αντιμετώπιση του θέματος από το ΚΚΕ. Η πρώτη ήταν πιο εκτεταμένη και αποδείχτηκε ότι είχε σημαντικότερη αντοχή στον χρόνο. Οι βασικές θέσεις αυτού του λόγου εδραιώθηκαν και στοιχειοθέτησαν τα επιχειρήματα της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας ανάγοντας το θέμα σε εθνικό μύθο, ο οποίος επικράτησε ως τις μέρες μας. Παράλληλα έβαλαν προσκόμματα που δυσχέραναν τις διπλωματικές επαφές και καθυστέρησαν την οριστική διευθέτηση του προβλήματος των προσφυγόπουλων²¹⁶⁶.

Καταρχήν η μετακίνηση των παιδιών συνδέθηκε από την κυβερνητική προπαγάνδα με την πρακτική του «παιδομαζώματος» που χρησιμοποιήθηκε στο παρελθόν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας²¹⁶⁷. Απευθύνεται δηλαδή στο εθνικό φρόνημα και τη συλλογική μνήμη, εφόσον διατυπώνονται κατηγορίες για προσπάθειες να δημιουργηθούν μονάδες γενίτσων για τις επερχόμενες μάχες²¹⁶⁸.

Επιπλέον η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποιεί το ζήτημα των παιδιών επιδιώκοντας να ισοσταθμίσει τη διεθνή δυσφορία και τις καταγγελίες²¹⁶⁹ για την δική της πολιτική των εκτελέσεων και των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Κεντρικός στόχος είναι να παρουσιαστούν οι κομμουνιστές ως μιάσματα, ώστε να γίνει σαφές πως τα παιδιά κινδυνεύουν. Γενικά η επικοινωνιακή αξιοποίησή του από την εθνική κυβέρνηση στιγματίζει την πλευρά του ΔΣΕ²¹⁷⁰. Εξαπολύονται λοιπόν κατηγορίες κατά

²¹⁶⁶ Μαργαρίτης Γ., τ. 1 ό. π., σ. 605-615

²¹⁶⁷ Το παιδομάζωμα άρχισε να εφαρμόζεται συστηματικά λίγο πριν το 1430 στα χρόνια του Μουράτ Β' και ως τον 17^ο αι. (1699). Λαμβάνει χώρα σε τακτά χρονικά διαστήματα περίπου ανά πενταετία και στη διάρκεια του στρατολογούνταν βίαια παιδιά χριστιανών υπηκόων, που εντάσσονταν σε κλειστή στρατιωτική κοινωνία. Εξισλαμίζονταν και εκπαιδεύονταν με σκοπό κυρίως να στελεχώσουν τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό, για να συμπληρώσουν κενά στις τάξεις των γενίτσων.

²¹⁶⁸ Κοντραφούρης Γ., *Ο λόγος και το έργο των συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματείων από την απελευθέρωση μέχρι το τέλος του εμφυλίου, 1944 – 1949*, μεταπτυχιακή εργασία, ό. π., σ. 138-141

²¹⁶⁹ Βόγλης Π., Μπουρνάζος Σ. «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950 Βία και προπαγάνδα» στο: επιμ.: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τόμος Δ2, ό. π., σ. 73, Βερβενιώτη Τασούλα, *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 96

²¹⁷⁰ Συνέντευξη Boeschoten R. 1\07\2015 ανακτήθηκε από: <http://pierrekosmidis.blogspot.com>

της κυβέρνησης του βουνού²¹⁷¹. Γίνεται λόγος για γενοκτονία, αφελληνισμό και έγκλημα κατά της ανθρωπότητας²¹⁷². Παράλληλα συνδέεται με την παρουσία των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας, για να υπογραμμιστεί η αναγκαιότητα διευθέτησής του ζητήματος²¹⁷³.

Πρόκειται για μεθοδευμένη και ευρεία προπαγάνδα με τις ευλογίες της εκκλησίας δια στόματος αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος Σπυρίδωνος²¹⁷⁴, σύσσωμης της εκκλησιαστικής κοινότητας, αλλά και της *Ακαδημίας Αθηνών*²¹⁷⁵. Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός μάλιστα είχε απευθύνει αίτημα στον *ΟΗΕ*, το *Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών* και τη *Βαλκανική Επιτροπή του ΟΗΕ* να επιληφθούν της κατάστασης²¹⁷⁶.

Η προπαγάνδα είναι μαζική και χρησιμοποιεί όλα τα μέσα. Οι εφημερίδες δημοσιεύουν αφηγήσεις απαχθέντων παιδιών και δημιουργούν κλίμα έντασης. Ταυτόχρονα εκδίδεται πληθώρα εντύπων αποδοκιμασίας του «παιδομαζώματος», καθώς και σειρά άρθρων σε χριστιανικά περιοδικά²¹⁷⁷. Ο φωτογραφικός φακός απαθανατίζει πραγματικές σκηνές ή κατασκευάζονται φωτογραφίες. Κυκλοφορεί επίσης τραγούδι που ερμηνεύει η Σοφία Βέμπο για τα παιδιά που «τ' άρπαζαν οι Σλάβοι και μαυροφόρεσαν τη χώρα»²¹⁷⁸. Επιπλέον οργανώνονται εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και

²¹⁷¹ Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 83-107

²¹⁷² Μανούκας Χ. Γ., *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, Αθήνα, 1961, Έκδοσις επαναπατρισθέντων εκ του παραπετάσματος, σ. 19, 79-89, 106, 109-112, 151, 153-156, 231-242, 243-249, Λαγάνη Ε., *Το παιδομάζωμα και οι Ελληνοσλαβικές σχέσεις (1949-1953)*, εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα, σ. 54-55, Γκαγκούλιας Δ. Γ., «*Παιδομάζωμα*». *Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου Πολέμου και μετά*, ό. π., σ. 147, Λαγάνη Ε., Μποντίλα Μ., *Παιδομάζωμα ή «Παιδοσώσιμο»*, Επίκεντρο, 2012, σ.63

Συνέντευξη Boeschoten R., ό. π.

²¹⁷³ Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 100, Μανούκας Χ. Γεώργιος, *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, ό. π., σ. 5

²¹⁷⁴ Αναλαμβάνει το 1949 και ως το 1956, μετά το θάνατο του Δαμασκηνού.

²¹⁷⁵ Ριζοσπάστης, 21-4-1996, *Παιδομάζωμα, η Φρειδερίκη και το δουλεμπόριο της αθλιότητας*, Μπογιόπουλος Ν.

²¹⁷⁶ *Ακρόπολις*, 9-3- 1948. Μανούκας Χ. Γεώργιος, *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, ό. π., σ. 33-36, 40-42

²¹⁷⁷ Κοντραφούρης Γ., *Ο λόγος και το έργο των συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματείων από την απελευθέρωση μέχρι το τέλος του εμφυλίου, 1944 – 1949*, ό. π., σ. 138-141

²¹⁷⁸ *Τα παιδιά μας που τ' άρπαζαν*, τραγούδι του 1949 των: Μίμη Τραϊφόρου – Μιχάλη Σουγιούλ, ανακτήθηκε από: <http://www.ogdoo.gr/diskografia/diskoi-pou-den-ksexasa/i-sofia-vempo-sta->

άνθρωποι των γραμμάτων, όπως ο Στρ. Μυριβήλης, κάνουν σχετικές διαλέξεις. Ακόμα επιστρατεύεται η ζωγραφική. Οι δρόμοι της Αθήνας, του Πειραιά και όλων των αστικών κέντρων, οι σχολικές αίθουσες και οι δημόσιες υπηρεσίες κατακλύστηκαν από αφίσες, που απεικονίζουν γυναίκες - μάνες πανικόβλητες να ψάχνουν τα παιδιά τους τονίζοντας την κρισιμότητα της κατάστασης και ενσπείροντας τον πανικό²¹⁷⁹.

Η προπαγάνδα πλαισιώνεται επίσης από θέσπιση ημέρας πένθους στις 29 Δεκεμβρίου 1949 με συμμετοχή πολλών ξένων χωρών²¹⁸⁰. Η επιλογή της ημερομηνίας δεν είναι τυχαία. Συμπίπτει με την ημερομηνία που η εκκλησία γιορτάζει τη σφαγή των νηπίων από τον Ηρώδη. Επίσης τον ίδιο χρόνο γίνεται έκδοση γραμματοσήμων με θέμα την «*αρπαγή των παιδιών*». Σημειώνουμε ακόμη την ανάδειξη σε εθνική ηρωίδα της Ευτυχίας Καλύβα, μιας έφηβης που σκοτώνεται σώζοντας τα αδέρφια της από τους αντάρτες²¹⁸¹.

Η εκστρατεία επεκτείνεται στο εξωτερικό με διαμαρτυρίες των επιφανών κυριών του Εράνου. Υπογραμμίζουμε, για να αντιληφθούμε το μέγεθος της δημοσιότητας τη θεαματική ανταπόκριση του κοινού στον έρανο της βασίλισσας²¹⁸². Μέσα σε ένα χρόνο συγκεντρώθηκαν δύο εκατομμύρια δολάρια²¹⁸³.

Τέλος, κομβικό σημείο αποτέλεσε η επίσημη διαμαρτυρία της ελληνικής κυβέρνησης προς την *Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ περί αρπαγής παιδιών από κομμουνιστές* με τη συνεργασία των γειτονικών *Λαϊκών Δημοκρατιών*. Εκεί τονίζεται το γεγονός ότι υπό την καθοδήγηση «*πρακτόρων*» του Μάρκου παιδιά ηλικίας 3-14

tragoydia-tou-40 Το τραγούδι έχει διφορούμενους στίχους και δεν γνωρίζουμε, αν γράφτηκε με κυβερνητική παρότρυνση. Αφιερώνεται στην εισαγωγή, που γίνεται σε πρόζα: *στα παιδιά που τ' άρπαξαν οι Σλαύοι* και κλείνει με το στίχο:

Και το φωνάζουμε πώς τα Ελλήνόπουλα που αργοπεθαίνουν

Έλληνες είναι και Έλληνες μένουν

²¹⁷⁹ Παπαγεωργίου Ε., *Το Παιδομάζωμα κατά τον ελληνικό Εμφύλιο*, μεταπτυχιακή εργασία, ό. π., σ. 24-25

²¹⁸⁰ *Βήμα*, 29-12-1949, Μανούκας Γ., *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, ό. π., σ. 35

²¹⁸¹ Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 98

²¹⁸² Ό.π., σ. 86-87, 95-101

²¹⁸³ Sulzberger, C. L. *Abductions by Greek Rebels Spur Vast Child Aid Project*, *New York Times*, 21, 1948, p. 15 στο: Van Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 125

χρονών μετακινούνται δια της βίας και κρατούνται σε Αλβανία, Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία²¹⁸⁴.

Οι αναφορές σχετικά με τον αριθμό των παιδιών δε συμφωνούν μεταξύ τους. Αφενός ο Γιώργος Μανούκας, ο οποίος διετέλεσε *Γενικός Επιθεωρητής* της επιχείρησης και στη συνέχεια αναδείχτηκε σε φανατικό κατήγορο της μεταγωγής και των συνθηκών ζωής, που αντιμετώπισαν τα παιδιά στην υπερορία, κάνει λόγο για 50.000 παιδιά. Αφετέρου ο Βασίλης Μπαρτζιώτας, ανώτατο στέλεχος του ΚΚΕ, παραδίδει τον αριθμό 17.092 για τα παιδιά εκτός Γιουγκοσλαβίας²¹⁸⁵, τα οποία υπολογίζονται πάνω από 11.000²¹⁸⁶. Η ασάφεια σχετικά με τον αριθμό των παιδιών που μετακινήθηκαν διογκώνει το πρόβλημα αφήνοντας χώρο για υπερβολικές διηγήσεις και εντείνοντας τον πανικό και από τις δύο πλευρές.

Από την άλλη πλευρά το ΚΚΕ αντιμετωπίζοντας προβλήματα συγκρότησης βρίσκεται σε αμήχανη θέση και υιοθετεί αμυντική στάση. Στην *III Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ* (1951) επισημαίνεται ότι η προπαγάνδα και η διαφώτιση στον ελληνικό λαό είναι πολύ αδύναμες²¹⁸⁷. Ωστόσο καίριο ρόλο διαδραματίζει η *Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα*, η οποία δραστηριοποιείται στο Λονδίνο. Η οργάνωση - ενεργή από το 1945 - ασχολείται με ζητήματα δικαιωμάτων κρατουμένων, απόδοσης ευθυνών για τα εγκλήματα πολέμου, αμνηστίας, βοήθειας των διωκόμενων και των οικογενειών τους, ενώ συγχρόνως ενημερώνει, διαφωτίζει και προωθεί πολιτιστικές και πολιτικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας²¹⁸⁸. Ειδικά για το ελληνικό ζήτημα εξασφαλίζει την εύνοια 80 εργατικών της αγγλικής Βουλής, εκδίδει ενημερωτικά φυλλάδια, δημιουργεί ντοκιμαντέρ, διοργανώνει ομιλίες και δημοσιεύει άρθρα και πληροφορίες από δημοσιογραφικές αποστολές στις Ανατολικές χώρες²¹⁸⁹. Αξιομνημόνευτο και με

²¹⁸⁴ Baerentzen L., «Το «παιδομάζωμα» και οι παιδονόμοι της βασίλισσας», στο: επιμ.: Γ. Ο. Ιατρίδης, L. Baerentzen, O. Smith, *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, ό. π., σ. 138-139

²¹⁸⁵ Μπαρτζιώτας Β., *Η κατάσταση και τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, Εισήγηση πάνω στο 2^ο θέμα της *III Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ*, *Νέος Κόσμος*, τ.χ10, 1950, σ. 17

²¹⁸⁶ Ristovic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., 2008, σ. 10

²¹⁸⁷ *Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 512

²¹⁸⁸ Λάζου Β., Σαράφη Α., *League for Democracy in Greece 1945-1975*”, στο: επιμ. Μανδηλαρά Α. Νικολάου Γ., *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1921 ως σήμερα*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2015, σ. 991-1011. Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, ό. π., σ. 100

²¹⁸⁹ Λαγάνη Ε., Μποντίλα Μ., *Παιδομάζωμα ή «Παιδοσώσιμο»*, ό. π., σ. 64

σημαντική απήχηση είναι το ντοκιμαντέρ του Μάνου Ζαχαρία «*Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*»²¹⁹⁰. Επίσης η *ΕΒΟΠ* εκδίδει πληροφοριακό υλικό με σκοπό να ενημερώσει τη διεθνή κοινή γνώμη. Το 1948 δημοσιεύεται η «*Λευκή Βίβλος*» με κεντρικό θέμα τη μεταγωγή των παιδιών²¹⁹¹ και το 1952 το «*Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*» με πρόλογο του Πέτρου Κόκκαλη, στο οποίο μεταξύ άλλων θίγεται η οικονομική εξαθλίωση της χώρας και ο αντίκτυπός της στη ζωή των παιδιών, ενώ καταγράφονται τα προβλήματα των παιδιών στη Γιουγκοσλαβία²¹⁹².

Μια ηχηρή σιωπή

Μολονότι το θέμα της μετακίνησης των παιδιών αξιολογείται ως φλέγον από τις δύο αντιμαχόμενες πολιτικές πλευρές και παρόλο που το κύμα των παιδιών που μετοικούν είναι μεγάλο - έστω και με επιφύλαξη μπορούμε να καταλήξουμε ότι 25-28.000 φτάνουν σε άθλια κατάσταση και περιθάλπονται στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* και την *ΕΣΣΔ*²¹⁹³, η αναφορά στη λογοτεχνική παραγωγή είναι πενιχρή. Διαπιστώνουμε ότι στα χρόνια 1950 -1955 οι λογοτέχνες της υπερορίας με ακμαία την πολιτική τους ιδεολογία και δεδομένη τη στήριξη στο *ΚΚΕ*, αποφεύγουν να εστιάσουν στα παιδιά που φτάνουν στις φιλικές πολιτικά γειτονικές χώρες.

Αυτή είναι από τις πιο ηχηρές σιωπές της λογοτεχνίας της υπερορίας και δεν είναι δυνατόν να αιτιολογηθεί εύκολα, καθώς η μεταφορά των παιδιών αποτελεί ένα πρόβλημα υπαρκτό, πρόσφορο για διερεύνηση και βαθιά συγκινητικό. Είναι σίγουρο ότι η σιωπή των λογοτεχνών εξηγείται, αν προσπαθήσουμε να αντιληφθούμε εκτός από το πολεμικό σκηνικό της Ελλάδας, το πολιτικό πλαίσιο και τις εξελίξεις σε διακρατικό επίπεδο.

Οι θέσεις του *ΚΚΕ* για τα παιδιά στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*, όπως παρουσιάζονται στα επίσημα κείμενα του κόμματος είναι αδιαπραγμάτευτες. «*Ούτε ένα παιδί δε στάλθηκε χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων του και κανένας*

²¹⁹⁰ Βερβενιώτη Τ., Παπαδοπούλου Ο, «Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και το αρχείο της», *Αρχειοτάξιο*, τόμος 2, Αθήνα, 2000, σ. 120-127

²¹⁹¹ Μητσόπουλος Θ., *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες* ό. π., σ. 52

²¹⁹² *Η αλήθεια για τα παιδιά της Ελλάδας*, *ΕΒΟΠ*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

²¹⁹³ *From war to Whittlesea : oral histories of Macedonian child refugees*, op. cit., p.54-55

καταναγκασμός δεν ασκήθηκε. Δεκάδες χιλιάδες παιδιά βρήκαν στοργικό άσυλο, μητρική αποδοχή και βοήθεια στη Σοβιετική Ένωση και στις χώρες της Λαϊκής Δημοκρατίας» διαβάζουμε στα κείμενα της *III Συνδιάσκεψης* τον Αύγουστο του 1951. Επίσης περιγράφεται το αίσθημα της βαθιάς ευγνωμοσύνης για την εξαιρετική περίθαλψη που είχαν, καθώς και η διάθεση να φανούν τα παιδιά αντάξια της μεγάλης εμπιστοσύνης και βοήθειας, που δέχτηκαν²¹⁹⁴.

Στις προσπάθειες που γίνονται να χωριστούν τα ελληνόπουλα από τα σλαβομακεδονόπουλα οι θέσεις του κόμματος δεν είναι πάντα σαφείς. Θεωρητικά το *ΚΚΕ* αντιτίθεται στο διαχωρισμό και υποστηρίζει ότι πρέπει να χτυπήσουν την αντιπαράθεση αυτή, η οποία μετά το 1948 αποδίδεται σε πράκτορες του Τίτο και σε δασκάλους με *μεγαλοϊεδατικές αντιλήψεις*. Επίσης το *ΚΚΕ* γενικά επιδιώκει να καταβληθεί προσπάθεια, ώστε να μετακινηθούν τα παιδιά στις χώρες όπου ζουν οι γονείς τους. Δηλώνει ακόμα ότι θα συνεργαστεί με τον *Διεθνή Ερυθρό Σταυρό* και τους Ερυθρούς Σταυρούς των *Λαϊκών Δημοκρατιών*, για να αποδείξει ότι ο «*θόρυβος του μοναρχοφασισμού για το παιδομάζωμα του ΚΚΕ είναι συκοφαντικός*»²¹⁹⁵. Παρόλο που οι διαβεβαιώσεις αυτές δεν τηρήθηκαν, οι συγγραφείς της υπερορίας – στενά συνδεδεμένοι με το κόμμα - δεν παρεκκλίνουν από τις θέσεις και την επίσημη κομματική γραμμή.

Επιπλέον η κάλυψη του θέματος των παιδιών περιλαμβάνεται στις αδυναμίες του Ραδιοσταθμού *Ελεύθερη Ελλάδα*, γιατί αντί ο Σταθμός να προωθεί την καμπάνια για το παιδί, κρατά αμυντική στάση. Αυτή η άποψη καταγράφεται σε σύσκεψη της συντακτικής ομάδας του Σταθμού και της *Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ* (28 Μαρτίου 1948)²¹⁹⁶. Αποδίδεται στο ζήτημα των παιδιών ποσοστιαία κατανομή της ύλης 1,5% στο σύνολο των εκπομπών, δηλαδή δεκαεπτά σελίδες το Ιανουάριο του 1951. Πάντως περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα του 1952 εκπομπές με θέμα τα παιδιά, οι οποίες συνεχίζονται ως το 1959²¹⁹⁷. Αντιλαμβανόμαστε ότι και στο Ραδιοφωνικό Σταθμό του Βουκουρεστίου το θέμα δεν παρακάμπτεται, μολονότι δεν υπερτονίζεται.

²¹⁹⁴ *Ελεύθερη Ελλάδα*, 15 Αυγούστου 1948, *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., σ. 475

²¹⁹⁵ *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1949-1952)*, ό. π., σ. 78- 86, 500- 502, σ. 509-510

²¹⁹⁶ Ψιμούλη Β., «*Ελεύθερη Ελλάδα*», «*Η φωνή της Αλήθειας*», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, ό. π., σ. 20-21, 23

²¹⁹⁷ Ο. π., σ. 31, 66, 81, 123

Επίσης στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*, όργανο του κόμματος υπάρχουν αναφορές ειδησεογραφικού χαρακτήρα και κομματικές εισηγήσεις για την επιτυχή μετεγκατάσταση των παιδιών, κυρίως αναφορικά με το ζήτημα της μόρφωσης²¹⁹⁸. Στην *Επιτροπή Διαφώτισης* άλλωστε προτείνετε να ανατεθεί στην Έλλη Αλεξίου και σε άλλα επιφανή μέλη της *ΕΒΟΠ* να φτιάξουν ένα συνεργείο, για να συγκεντρώσουν στοιχεία για τη ζωή των παιδιών στα στρατόπεδα της Λέρου. Επομένως υπάρχει ευαισθησία για το θέμα της μετακίνησής τους²¹⁹⁹. Γίνονται τέλος θεατρικές περιοδείες στους παιδικούς σταθμούς, όπως διαβάζουμε στην έκθεση του Γιάννη Βεάκη προς την *Επιτροπή Διαφώτισης*, σχετικά με την παρουσία του θεατρικού συγκροτήματος *Αντιφασιστών προσφύγων*²²⁰⁰. Προτρέπονται επίσης οι λογοτέχνες να ασχολούνται με το θέμα κυρίως κάνοντας αναφορές στη βασίλισσα Φρειδερίκη και τις παιδουπόλεις που δημιουργεί²²⁰¹.

Παρόλα αυτά θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε την αμηχανία του *ΚΚΕ* και των λογοτεχνών αναφορικά με το θέμα της μετακίνησης των παιδιών. Η εμπειρία του ελληνικού Εμφυλίου επώδυνη και τραυματική για όλους αποδείχτηκε εξαιρετικά σκληρή για τα παιδιά. Ο χωρισμός από τις μανάδες, η φυγάδευση από το χωριό, η άφιξη σε άθλια κατάσταση και η εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής ή ακόμα και η δεύτερη μετακίνηση σε άλλη χώρα εντυπώθηκε βαθιά στη μνήμη των παιδιών²²⁰², τα οποία υπέστησαν ισχυρό ψυχολογικό τραύμα²²⁰³. Θεωρούμε ότι το τραύμα κρίνεται βαθύ και νωπό, για να αποτελέσει αντικείμενο της λογοτεχνικής παραγωγής. Η αφήγηση των παθών τους δεν αποτολμήθηκε από σεβασμό και αίσθημα ευθύνης απέναντι στο δράμα τους αλλά και διότι η ίδια η Αριστερά χρειάστηκε ένα χρονικό διάστημα, ώστε να διαχειριστεί την ήττα και τα αποτελέσματά της, μέρος των οποίων είναι και η φυγάδευση των παιδιών.

²¹⁹⁸ *Νέος Κόσμος*, τ. 8, 1951, σ. 29-41, «Η μόρφωση των παιδιών», *Νέος Κόσμος*, τ. 10, 1951, σ. 68, «Η μόρφωση των παιδιών μας και το εκπαιδευτικό μας σύστημα». Αρχείο *ΚΚΕ*, ΑΣΚΙ, κ. 286, Φ. 13\48\86

²¹⁹⁹ Αρχείο *ΚΚΕ*, ΑΣΚΙ, κ. 240, Φ. 13\2\6

²²⁰⁰ Ο. π., κ. 286, Φ. 13\48\64 (15-3-1953)

²²⁰¹ Ο. π., κ. 295, Φ. 13\57\31

²²⁰² *From war to Whittlesea : oral histories of Macedonian child refugees*, op. cit., p.72

²²⁰³ Κωτσόπουλος Σ., «Παιδιά του Ελληνικού Εμφυλίου στις χώρες του σοβιετικού Μπλοκ: Ψυχολογικές επιπτώσεις». Εισήγηση στο Συμπόσιο *Οικονομική κρίση: επιπτώσεις στην οικογένεια και στις ηθικές αξίες* 8-3-2013, *Εγκέφαλος* τχ.50, 77-81, 2013

Ένας καθοριστικός επίσης παράγοντας για τη μικρή αναφορά στη λογοτεχνική παραγωγή θα μπορούσε να είναι η έλλειψη τακτικής πληροφόρησης. Δεν κυκλοφορούν εφημερίδες και περιοδικά από τον ελλαδικό χώρο, εκδίδονται ελάχιστα λογοτεχνικά έργα και μάλιστα όχι της πρόσφατης παραγωγής²²⁰⁴. Επομένως η ροή πληροφοριών είναι περιορισμένη και οι συγγραφείς δεν γίνονται άμεσοι κοινωνοί της κυβερνητικής προπαγάνδας, που περιγράψαμε. Ωστόσο δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το γεγονός είναι άγνωστο, εφόσον έχει απασχολήσει επανειλημμένα τον διεθνή Τύπο με άρθρα και ανταποκρίσεις²²⁰⁵. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι απλώς δεν επιλέγουν να το περιλάβουν στη θεματική τους, αν και το γνωρίζουν.

Οι συγγραφείς της υπερορίας μάλιστα αντιμετωπίζουν την υπόθεση των παιδιών ως ένα ιστορικό γεγονός, που δεν έχει ολοκληρωθεί. Εκτός των άλλων, όπως αποδεικνύεται παρακάτω, υπάρχουν σοβαρές εκκρεμότητες στη διαχείρισή του. Η κατάσταση αναφορικά με τη διακίνηση των παιδιών στις *Ανατολικές χώρες* είναι συνεχώς μεταβαλλόμενη, γιατί οι συσχετισμοί πολιτικών δυνάμεων και γενικότερα οι διακρατικές σχέσεις δεν είναι σταθερές. Πολλές φορές οι συνθήκες υπαγορεύουν μυστικότητα και επιφυλακτικότητα. Επιπλέον η παρέμβαση άλλων χωρών δημιουργεί εντάσεις και ασκεί πιέσεις, αφού σε διεθνές επίπεδο έχουν δρομολογηθεί εξελίξεις.

Ήδη από το 1947 έχει συσταθεί *Ειδική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τα Βαλκάνια*, η UNSCOB, για να ελέγξει τον επικουρικό ρόλο των τριών γειτονικών της Ελλάδας χωρών (Αλβανίας, Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας) υπέρ του ΔΣΕ²²⁰⁶. Η διαδικασία που χρησιμοποιούσε ήταν η συλλογή πληροφοριών από ειδικούς παρατηρητές με επιτόπιες έρευνες.

Οι προσπάθειές της Επιτροπής δεν ευοδώθηκαν, επειδή οι κυβερνήσεις των Βαλκανικών χωρών δε συνεργάστηκαν και επίσης δεν την δέχτηκαν ως αναγνωρισμένο και αμερόληπτο όργανο του ΟΗΕ²²⁰⁷. Γι' αυτό το λόγο διαλύεται στο τέλος του 1951. Είχε τελειώσει την ενεργό δράση της στις 21 Μαΐου 1948 δημοσιοποιώντας μια

²²⁰⁴ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Διαδρομές της Μέλπως Αζιώτη*, ό. π., σ. 120, 121. Ψμούλη Β., «*Ελεύθερη Ελλάδα*», «*Η φωνή της Αλήθειας*», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ*, *Αρχείο 1947-1968*, ό. π., σ. 31

²²⁰⁵ *Καθημερινή*, 2-4-1948, 13, 23, 27-6-1948, *Βήμα* 3-4-1948

²²⁰⁶ Κουφουδάκης Β., «Οι Ηνωμένες Πολιτείες, Τα Ηνωμένα Έθνη και το ελληνικό ζήτημα 1946-1952» στο: επιμ. Ιατρίδης Γ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, ό. π., σ. 497

²²⁰⁷ Ristic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., σ.40, 57,166. Παπαγεωργίου Ε., *Το Παιδομάζωμα κατά τον ελληνικό Εμφύλιο*, μεταπτυχιακή εργασία, ό. π., σ. 61

μετριοπαθή έκθεση για τη μεταγωγή των παιδιών χωρίς σοβαρά στοιχεία κατά της κομμουνιστικής παρέμβασης και αφήνοντας ανοιχτό το θέμα του επαναπατρισμού τους²²⁰⁸.

Η συνεχιζόμενη βοήθεια των τριών *Λαϊκών Δημοκρατιών* που έχει κριθεί από την UNSCOB απειλητική για την ειρήνη στα Βαλκάνια και ασυμβίβαστη με τις αρχές του *Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών*, παραμένει ως το τέλος του 1952 στην ατζέντα της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ με τον τίτλο: «*Απειλές κατά της πολιτικής ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας*»²²⁰⁹.

Επίμαχο ζήτημα και δύσκολο έργο αποτελεί ο επαναπατρισμός των παιδιών, τον οποίο αναλαμβάνει ο *Διεθνής Ερυθρός Σταυρός*, που από τον Ιανουάριο του 1949 επιδιώκει με αποστολές τη συνεργασία με τους Ερυθρούς Σταυρούς των Βαλκανικών χωρών και τη συγκρότηση καταλόγων με τα ονόματα των παιδιών, ώστε να επαναπατριστούν. Οι προσπάθειές του όμως ήταν άκαρπες λόγω κακής συνεννόησης και ψευδών πληροφοριών, που λαμβάνει από τις χώρες υποδοχής²²¹⁰. Ο ΔΕΣ αποφασίζει λοιπόν να καταρτίσει μόνος τους καταλόγους και τελικά στο τέλος του 1952 αποδέχεται την αδυναμία του να επιλύσει το πρόβλημα, αφού έχει μετέλθει όλα τα μέσα²²¹¹. Ήδη τον Φλεβάρη του 1952 έχει ψηφιστεί από τη *Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ* σχέδιο, που παρότρυνε τις χώρες υποδοχής ελληνόπουλων, να πάρουν μέτρα για τον επαναπατρισμό των παιδιών. Είναι εύκολο να αντιληφθούμε λοιπόν ότι οι αναφορές στο θέμα των παιδιών αρμόζει να είναι φειδωλές και εξαιρετικά προσεκτικές. Οι συγγραφείς είναι σε θέση να σταθμίσουν αν η ανακίνηση του θέματος μπορεί να δημιουργήσει πολιτικά ζητήματα και προστριβές.

Ένα επιπλέον ζήτημα, που βαραίνει ιδιαίτερα, είναι το γεγονός ότι τα μισά περίπου από τα παιδιά που μετακινούνται είναι μακεδονόπουλα²²¹². Είναι δεδομένη η επίσημη προπαγάνδα, η οποία κατηγορεί την κομμουνιστική ηγεσία για ανθελληνικά, προδοτικά αισθήματα και αντίστοιχη δράση λαμβάνοντας υπόψη τη μακεδονική

²²⁰⁸ό. π., σ. 44-54

²²⁰⁹ Λαγάνη Ε., *Το παιδομάζωμα και οι Ελληνοσλαβικές σχέσεις (1949-1953)*, ό. π., σ.21

²²¹⁰ Ristic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., σ. 156

²²¹¹ Παπαγεωργίου Ε., *Το Παιδομάζωμα κατά τον ελληνικό Εμφύλιο*, μεταπτυχιακή εργασία, ό. π., σ. 58-62

²²¹² Boeschoten R. – Danfort L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 33-34, 62-67, 108-109, 200-245

εκπαίδευση που έχουν αυτά τα παιδιά και την προάσπιση της εθνικής τους ταυτότητάς στις χώρες υποδοχής²²¹³. Το «παιδομάζωμα» αποδίδεται σε σύλληψη και οργάνωση της Σλαβικής ηγεσίας του διεθνούς κομμουνισμού με στόχο τον αφελληνισμό «μιας Ελληνικής γενεάς, τη διαστροφή της εθνικής συνείδησης και τελικά την εξόντωση της Ελληνικής Φυλής». Το σατανικό και καλομελετημένο αυτό σχέδιο εφαρμόζεται, σύμφωνα με τη δεξιά εκδοχή, από τους Έλληνες κομμουνιστές²²¹⁴. Τονίζεται μάλιστα ότι τα παιδιά ανατρέφονται ως «Σλάβοι» και εκπαιδεύονται να γίνουν εχθροί και πολέμιοι της Ελλάδας. Παράλληλα δίνεται έμφαση στην έλλειψη χριστιανικής αγωγής²²¹⁵. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι η λογοτεχνική παραγωγή αποφεύγει να εμπλακεί σε ένα ζήτημα που έχει πρωταγωνιστές ένα τόσο σημαντικό αριθμό παιδιών σλαβόφωνων οικογενειών, γιατί δεν επιθυμεί να συντηρήσει το αρνητικό αυτό κλίμα κατά του ΚΚΕ.

Η προώθηση των παιδιών ειδικά στη Γιουγκοσλαβία παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα, τα οποία δεν έχουν διευθετηθεί, η κατάσταση είναι συνεχώς μεταβαλλόμενη και πολλές φορές έκρυθμη. Εκεί έχουν φτάσει τα περισσότερα παιδιά και μάλιστα με μεγάλη διαφορά από άλλα κράτη, ενώ ταυτόχρονα η Γιουγκοσλαβία αποτελεί πέρασμα για τη μετακίνηση των παιδιών σε άλλες χώρες στην Ευρώπη αλλά και εκτός ηπείρου σε Αυστραλία²²¹⁶, Καναδά, ως συνέχεια της εισροής ελληνικού πληθυσμού τα προηγούμενα χρόνια και στις ΗΠΑ, όπου έγιναν παράνομες υιοθεσίες με τη καθοδήγηση της βασίλισσας Φρειδερίκης²²¹⁷.

Οι αντιπαράθεσεις είναι ορατές μεταξύ της γιουγκοσλαβικής και της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και της ηγεσίας του ΚΚΕ. Η κατάσταση περιπλέκεται, όταν τον Ιούλιο του 1948 επέρχεται η ρήξη στις σχέσεις Τίτο - Στάλιν και ο πρώτος κλείνει τα σύνορα για τον ΔΣΕ. Συγχρόνως πλήττονται οι σχέσεις του Τίτο με τις υπόλοιπες Λαϊκές Δημοκρατίες, γεγονός που δυσχεραίνει τη μετακίνηση των παιδιών. Η Αγγλία και οι ΗΠΑ επιθυμούν τη διατήρηση της ρήξης Γιουγκοσλαβίας και

²²¹³ *From war to Whittlesea : oral histories of Macedonian child refugees*, op. cit., p.78-79,82,87,88

²²¹⁴ Μανούκας Γ., *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, ό. π., σ. 5

²²¹⁵ Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, ό. π., 2015, 68, 69. *Ακρόπολις*, 15-6-1948

²²¹⁶ *From war to Whittlesea : oral histories of Macedonian child refugees*, op. cit., p.56-64

²²¹⁷ Brown K., «Τα “παιδιά παππούδες” της Μακεδονίας», στο: επιμ. Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, ό. π., σ. 124-125, 130-134. Ristovic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., 2008, σ. 253, 246. Χρυσοστομίδου Β., ό. π.

Σοβιετικής Ένωσης και επιδιώκουν να αποκαταστήσουν τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις²²¹⁸. Σ' ένα τέτοιο κλίμα και με εμφανείς τις αντίρροπες πολιτικές δυνάμεις η ενασχόληση με το εν λόγω ζήτημα κρίνεται περίπλοκη και τα αποτελέσματά της ενδέχεται να αποβούν επικίνδυνα.

Η μοίρα των προσφυγόπουλων στη γείτονα χώρα αποτέλεσε μέρος της προπαγάνδας του *ΚΚΕ* εναντίον της πρώην συμμάχου και αρωγού Γιουγκοσλαβίας. Οι σχέσεις *ΚΚΕ* και *ΚΚΓ* έχουν διαρραγεί και το γεγονός αυτό οδήγησε σε πολιτικές ανακατατάξεις και «εκκαθαρίσεις» συνεργατών, οι οποίοι κρίθηκε από την ηγεσία του *ΚΚΕ* ότι πρόσκεινται φιλικά στον Τίτο. Η *ΕΒΟΠ* υποστηρίζει τη φιλοσοβιετική ζαχαριαδική πλευρά. Η ένταση μεταβιβάζεται το καλοκαίρι του 1949 και στην εκπαιδευτική κοινότητα της Γιουγκοσλαβίας. Το κλίμα πυροδοτείται από παύσεις και μεταθέσεις εκπαιδευτικών από τον Γιουγκοσλαβικό *Ερυθρό Σταυρό*, ο οποίος έχει τη βασική αρμοδιότητα για την τύχη των παιδιών. Υπάρχουν σοβαρές καταγγελίες εναντίον των δασκάλων για κατάργηση της διδασκαλίας της μακεδονικής γλώσσας και συνεχή προπαγάνδα κατά της γιουγκοσλαβικής ηγεσίας²²¹⁹.

Τα παιδιά πεπεισμένα για τη νίκη του *ΔΣΕ* βιώνουν τώρα την πίκρα της ήττας. Κάποια αποδίδουν ευθύνες στη χώρα που τα φιλοξενεί αποκλεισμένα από τις γύρω *Λαϊκές Δημοκρατίες* αλλά και την πατρίδα τους. Η επιρροή του ελληνικής ηγεσίας του *Γραφείου Πληροφοριών* κατά του Τίτο είναι υπαρκτή, ενώ καταφθάνουν επιστολές των δασκάλων που εκδιώχθηκαν και των γονέων που βρίσκονται σε άλλες χώρες και έχουν ενστερνιστεί την πολιτική του Ζαχαριάδη, οι οποίοι υποδαυλίζουν την ένταση. Από το Σεπτέμβριο του 1949 και όλο το 1951 λαμβάνουν χώρα σοβαρές εξεγέρσεις σε σπίτια που διαμένουν ελληνόπουλα και σλαβομακεδονόπουλα, οι οποίες χρειάζονται κάποιες φορές τη συμβολή της πολιτοφυλακής για την καταστολή τους, ενώ οδηγούν ακόμα και σε τραυματισμούς τροφίμων. Οι εξεγέρσεις ελαττώθηκαν αισθητά στο τέλος του 1951²²²⁰.

Από την άλλη η στάση του Τίτο απέναντι στα παιδιά είναι αμφιλεγόμενη. Δεν είναι σαφές αν το ενδιαφέρον και οι ενέργειές του έχουν ανθρωπιστικά κίνητρα ή επιδιώκει να χρησιμοποιήσει τα παιδιά, για να ασκήσει πίεση υπέρ της δημιουργίας

²²¹⁸ Λαγάνη Ε., *Το παιδομάζωμα και οι Ελληνοσλαβικές σχέσεις (1949-1953)*, ό. π., σ. 123-133

²²¹⁹ Ristovic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., σ. 88-107

²²²⁰ Ο. π., σ.110-142

μιας σλαβομακεδονικής κοινότητας, την οποία επιθυμεί να προσεταιριστεί. Μετά την ήττα του ΔΣΕ η Γιουγκοσλαβία θέτει ζήτημα αναγνώρισης δικαιωμάτων της «μακεδονικής» μειονότητας στο εσωτερικό της Ελλάδας²²²¹.

Εξάλλου με προτροπή του Τίτο συγκροτείται «Επιτροπή Μακεδόνων προσφύγων» και ο ίδιος διαμαρτύρεται στην ΕΣΣΔ για τη μεταφορά παιδιών από τη Μακεδονία σε χώρες της Κομινφόρμ. Το φθινόπωρο του 1950 μάλιστα η Γιουγκοσλαβία διεκδικεί χωρίς αποτέλεσμα μέσω του Ερυθρού Σταυρού και των αντίστοιχων πρεσβειών 2.512 παιδιά από τις χώρες αυτές. Τα παιδιά είναι στην πλειονότητά τους σλαβόφωνα. Ο στόχος του να συγκεντρώσει αυτά τα παιδιά που βρέθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες θα υλοποιηθεί πολύ μετά το 1955. Στις αρχές του 1950 επίσης γίνονται αιτήσεις από ελληνικές οικογένειες για επιστροφή 8.580 παιδιών. Τέλος, όλες οι Ανατολικές χώρες μετά τη ρήξη Τίτο – Στάλιν ζητούν παιδιά από τη Γιουγκοσλαβία μέσω του Ερυθρού Σταυρού²²²².

Η δυσaráσκεια για την απορρόφηση των παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία προέρχεται τόσο από την ελληνική κυβέρνηση, όσο και από τους ίδιους τους γονείς ειδικά μετά τον Ιούλιο του 1948. Η κυβερνητική προπαγάνδα επικρίνει κυρίως την εκπαίδευση που παρέχεται στα παιδιά και την ένταξή τους σε οικογένειες της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Ερμηνεύεται ως προσπάθεια με άμεσο σκοπό τη στελέχωση του ΔΣΕ και απώτερο, τόσο την αποκοπή τους από τα εθνικά στοιχεία της χώρας προέλευσής τους, όσο και την αφομοίωση των παιδιών από τη χώρα υποδοχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα 538 παιδιά που επαναπατρίζονται τον Οκτώβρη του 1952 αποδίδεται προβληματική συμπεριφορά που χρήζει επανεκπαίδευσης²²²³. Παράλληλα από το καλοκαίρι του 1951 πληθαίνουν και οι καταγγελίες των ελληνόφωνων γονέων, επίσης για αφελληνισμό και χρήση σωματικής και ψυχολογικής βίας. Οι διαμαρτυρίες

²²²¹ FRUS Office of The Historian Office, 668.81\2-650, February 6, 1950. 881.411\5, May 5, 1950. 668.81\5-850, May 8, 1950. 768.11\4-2850 May 15, 1950. 768.11\6-2050, June 21, 1950. 768.00\6-2250. 865.03\10-950 October 9, 1950

²²²² Λαγάνη Ε., *Το παιδομάζωμα και οι Ελληνοσλαβικές σχέσεις (1949-1953)*, ό. π., σ. 40-42, 51, 80-81, 86, 89, 95, 101-104, 107. FRUS Office of The Historian Office, 781.00\1-1950, January 30 1950. 781.00\1-1950, January 30, 1950. 781.00\1-1950, January 30, 1950

²²²³ Λαγάνη Ε., Μποντίλα Μ., *Παιδομάζωμα ή «Παιδοσώσιμο»;* ό. π., σ.73,78

έχουν πολιτικό πρόσημο και εντάσσονται στην εκτεταμένη επίθεση της *Κομινφόρμ* κατά του Τίτο²²²⁴.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι λογοτέχνες δεν εμμένουν σε αφηγήσεις για προσφυγόπουλα. Οι εκκρεμότητες και η ρευστότητα της κατάστασης δρουν ανασταλτικά στη διαπραγμάτευσή του. Τελικά οι λογοτέχνες της υπερορίας επιλέγουν να μην αναφερθούν εκτενώς σε ένα τόσο σοβαρό επεισόδιο. Μ' αυτόν τον τρόπο παραδίδουν την ευθύνη από τη μία στα ίδια τα παιδιά να «μαρτυρήσουν» τις εμπειρίες τους, δεκαετίες μετά, όταν οι συνθήκες θα είναι κατάλληλες και από τη άλλη στους ιστορικούς ερευνητές να καταγράψουν την ιστορική αλήθεια που αποκομίζουν.

Λογοτεχνικές αναφορές (2)

Μελετώντας τα λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου αξίζει για την ακρίβεια της μελέτης να αναφερθούμε στις ελάχιστες αναφορές στο ζήτημα των παιδιών, που μεταφέρονται από την Ελλάδα στις *Ανατολικές χώρες* και να επισημάνουμε ότι μιλάμε για σύντομες σκηνές χωρίς αναλυτικές περιγραφές.

Επίμαχο είναι το θέμα του χαρακτήρα της μετακίνησης. Δηλαδή, αν η απομάκρυνση των παιδιών έγινε με τη θέληση των γονιών τους ή ήταν αναγκαστική. Παρόλο που οι πηγές συμφωνούν κατά κύριο λόγο στο ότι δε χρησιμοποιήθηκε βία²²²⁵, καταλογίζεται από την αντίπαλη πλευρά στους αξιωματούχους του *ΚΚΕ* ότι δικαιολογούσαν την επιχείρηση ανθρωπιστικά αλλά τα πραγματικά τους συμφέροντα ήταν πολιτικά και στρατιωτικά. Παράλληλα παρατίθενται μεμονωμένες περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας ή λάθος χειρισμών, που οδηγούν σε αναγκαστικές μετακινήσεις με χρήση βίας²²²⁶.

Πραγματικά η *Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση* με ανακοίνωσή της φαίνεται να δίνει την πρωτοβουλία για τη μεταφορά των παιδιών στα *Λαϊκά Συμβούλια*. Το *ΚΚΕ* οργανώνει αποστολές στελεχών στα χωριά που ενημερώνουν και συζητούν σε συνελεύσεις αφήνοντας την τελική επιλογή στους γονείς. Λόγω της δυσκολίας του

²²²⁴ Λαγάνη Ε., *Το παιδομάζωμα και οι Ελληνοσλαβικές σχέσεις (1949-1953)*, ό. π., σ. 71-78

²²²⁵ ό. π., σ. 25-27

²²²⁶ Γρηγοριάδης Φ., *Εμφύλιος Πόλεμος, 1944-1949, Το δεύτερο αντάρτικο 1946-1949*, ό. π., , Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, ό. π., σ. 226-227, 233-234

αποχωρισμού σε τόσο τρυφερή ηλικία, της κρισιμότητας της κατάστασης και της εσπευσμένης απόφασης, που πρέπει να ληφθεί, οι γονείς δεν είναι εύκολο να αποφασίσουν. Υπάρχουν αντιρρήσεις ακόμα και μέσα στην ίδια την οικογένεια αλλά κυριαρχεί η δυστυχία, ο φόβος και η αβεβαιότητα, με την οποία καλούνται να αναμετρηθούν, εφόσον παραμείνουν²²²⁷.

Στο μυθιστόρημα *Εμείς θα νικήσουμε* του Κώστα Μπόση (Πουρναρά) το σκηνικό που στήνεται δημιουργεί ένταση και αγωνία. Οι κυβερνητικοί ξεκληρίζουν χωριά, σκοτώνουν εν ψυχρώ, συλλαμβάνουν και κυνηγούν αθώα παιδιά, τα οποία παρουσιάζονται αβοήτητα, ολομόναχα, τραυματισμένα, τρομαγμένα και πεινασμένα. Η μόνη διέξοδος που φαίνεται να δίνεται στα παιδιά είναι το να καταφύγουν στους αντάρτες.

Οι μανάδες και όλο το έθνος δε θα λησμονήσουν το έγκλημα που λέγεται «εξόντωση του παιδιού» και πιστεύουν πώς θα ρθει η μέρα που θα εκδικηθούν.

[...] Οι μοναρχοφασίστες κάνουν επιδρομές για παιδομάζωμα. Τα παιδάκια παίρνουν τα βουνά και το λόγγο να κρυφτούν, ή τα κρύβουν οι μανάδες τους παρέες – παρέες, ώσπου να περάσει η μπόρα...

[...] Κι έτσι όλος αυτός ο παιδόκοσμος έπαιρνε τα χωράφια, τους λόγγους, έπαιρνε το δρόμο για τους αντάρτες για ψωμί και σωτηρία. .. Φτάνουν στον ΔΣΕ σκιαγμένα και νηστικά²²²⁸.

Στο διήγημα *Η γυναίκα από τη Φούρκα* του Δημήτρη Χατζή που αναφέρεται στο θάνατο ενός μικρού κοριτσιού που πεθαίνει στο βουνό η βασίλισσα είναι ο φόβος των παιδιών, ενώ οι αντάρτες το όνειρο της σωτηρίας.

Ψηλά κατά την Γράμμουστα, βρεθήκανε μέσα στο δάσος κρυμμένα κάμποσα παιδάκια. Δεν είχαν προφτάσει να φύγουν με τη φάλαγγα, ξεκόπηκαν και τρύπωσαν εκεί και ζάρωσαν και τρέμανε μην τα βρουν οι στρατιώτες.

Τώρα τα μαζέψανε και τα στείλανε σκλαβάκια στη Φρειδερίκη.

Μα η Ελενίτσα που τη σκότωσαν οι στρατιώτες της Φρειδερίκης απόμεινε δω. Κοιμάται κάτω από τα μεγάλα πεύκα. Τα ξανθά μαλλάκια ανεμίζουνε σα στάχια του αθέριστου χωραφιού. Σα στάχια των αθέριστων χωραφιών ανεμίζουνε στο χωριό της Φούρκας, σ' όλα τα χωριά που πατήθηκαν στην Κόνιτσα και στο Γράμμο, τα μαλλάκια της μικρής Ελενίτσας, όλων των μικρών παιδιών που σκότωσαν οι στρατιώτες

Κι ονειρεύεται τα γλυκά ψωμιά, τις χρυσές πεταλούδες, τους καλούς αντάρτες που τραγουδούσαν...²²²⁹.

²²²⁷ Μητσόπουλος Θ., *Μείναμε Έλληνες, Μείναμε Έλληνες, Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, ό. π., σ. 19

²²²⁸ Μπόση Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 108

²²²⁹ Χατζής Δ., «Η γυναίκα από τη Φούρκα», *Πεζογράφοι της Αντίστασης*, ό. π., σ.56-60

Στα λογοτεχνικά κείμενα της υπερορίας η αρπαγή και μετακίνηση των παιδιών παρουσιάζεται ως έργο της κυβέρνησης. Όταν ο *Εθνικός Στρατός στο Πατέρας και γιος* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου μαζεύει τα παιδιά, ο θρήνος των γυναικών είναι ένα διαπεραστικό κλάμα «*ασήκωτο σαν να βγαίνει από τα σπλάχνα της γης, από τα μνήματα των πεθαμένων*». Στο ίδιο διήγημα η μάνα πέφτει άρρωστη και είναι δύσκολο στο παραμυλητό της να ξεχωρίσεις, αν αναζητά τον Θωμά, τον γιο της που μόλις γύρισε από τον πόλεμο, ή ακριβώς το τρίχρονο αβάπτιστο παιδί της, που της το έχουν πάρει οι κυβερνητικοί. Εκεί κοντά μια άλλη γυναίκα, η 80χρονη γριά, Λεφάντω, με το κύρος της ηλικίας της, καταριέται τους στρατιώτες, γιατί δεν μπορούν να πιάσουν τους αντάρτες και πιάνουν τους αθώους²²³⁰.

Τελικά το καίριο ζήτημα που ανακύπτει είναι το αν τα παιδιά μεταφέρθηκαν, για να χρησιμοποιηθούν αργότερα από τον ΔΣΕ. Στο τέλος του Εμφυλίου ο ΔΣΕ έχει σοβαρότατο πρόβλημα εφεδρειών και αναζητά έστω και τις μικρότερες εφεδρείες²²³¹. Η συμμετοχή των νεαρών μαχητών και μαχητριών αμέσως ή μετά από ένα διάστημα στρατιωτικής εκπαίδευσης είναι πολύτιμη. Επιπλέον τον Φεβρουάριο του 1948 ο *Δημοκρατικός Στρατός* θεσπίζει την επιστράτευση των γυναικών²²³². Οι μητέρες λοιπόν χωρίς τα παιδιά είναι πιο εύκολο να ενταχθούν στην πολεμική δύναμη²²³³ ή να βοηθήσουν στην κατασκευή οχυρώσεων και τις μεταφορές πυρομαχικών και εφοδίων²²³⁴. Χωρίς να υποστηρίζουμε ότι ο κύριος στόχος της γυναικείας επιστράτευσης ήταν η στελέχωση του ΔΣΕ, οφείλουμε να μην παραβλέψουμε τις μαρτυρίες που μιλούν για στρατολόγηση παιδιών στις γραμμές του²²³⁵. Επίσης υπάρχουν περιπτώσεις παιδιών, τα οποία, αφού στάλθηκαν ως μαχητές στο μέτωπο, κρίθηκαν ακατάλληλοι λόγω ηλικίας και επέστρεψαν στους παιδικούς σταθμούς των *Λαϊκών Δημοκρατιών*²²³⁶.

²²³⁰ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Πατέρας και Γιος», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 42-76

²²³¹ Μπαρτζιώτας Β., *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος*, ό. π., σ. 75-76

²²³² Γκριτζώνας Κ., *Μαχητρίες του Δημοκρατικού Στρατού*, ό. π., σ. 45-46

²²³³ Van Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, ό. π., σ. 26-27

²²³⁴ Ristic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, ό. π., σ. 9-10. *Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1945-1949)*, ό. π., σ. 502

²²³⁵ Λαζαρίδου Μ., ό. π., σ. 226-227, 233-234, Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, ό. π., 171-172

²²³⁶ ό. π., σ. 97

Ταυτόχρονα με το δράμα του παιδιού βλέπουμε να αποτυπώνεται και η τραγική φιγούρα της μάνας που το αποχωρίζεται. Η εστίαση στον κατατρεγμό, τις προσβολές, την ανέχεια και τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει στοχεύει στο να κινητοποιηθεί το συναίσθημα του αναγνώστη και να προβληθούν τα σοβαρά προβλήματα των γονέων. Επιπλέον η κυρίαρχη παρουσία της γυναίκας, και ειδικά της μάνας, υπαγορεύεται από την πολιτική πραγματικότητα. Οι επιλογές της Ελληνίδας μητέρας απασχόλησαν την ελληνική κυβέρνηση, η οποία μέσω της προπαγάνδας – όπως είδαμε – εξαπολύει κατηγορίες εναντίον της για παραμέληση τέκνων και απαρέγκλιτη επιμονή στα κελεύσματα της ιδεολογίας. Οι αποφάσεις των μανάδων πρέπει να δικαιολογηθούν, οι ηρωίδες να απεκδυθούν το ρόλο της σκληρής, ψυχρής και αδιάφορης μάνας, που της έχουν προσάψει και να λουστούν από τους λογοτέχνες με το φως του ηρωισμού.

Το πρόσωπο της γυναίκας που διασώζει, περιθάλπει και αντιπροσωπεύει το καλό σε όλες τις περιπτώσεις παρουσιάζεται εξιδανικευμένο με χαρακτηριστικά γενναιοδωρίας και αμνηστίας. Στα γυναικεία αυτά πρόσωπα αποδίδονται ιδιότητες και συμπεριφορές, που παραπέμπουν σε μάρτυρες ή αγίους.

Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση είναι η γριά Σωτήραινα που μαζεύει κοντά της δώδεκα παιδιά (επτά ελληνόπουλα και πέντε σλαβομακεδονόπουλα). Όταν τελειώνουν τα τρόφιμα, αποφασίζει να τα μεταφέρει η ίδια στον *ΔΣΕ*. Τα ετοιμάζει με επιμέλεια «για τον τόπο που δε σφάζουν παιδάκια». Ξεκινούν μια δύσκολη πορεία, όταν δέχονται επίθεση από μπουραντάδες. Η γυναίκα δείχνει στα μικρά το δρόμο και τον τρόπο να συνεχίσουν μόνα τους για τους αντάρτες και καταφέρνει να τα φυγαδεύσει. Εκείνη παίρνει τον αντίθετο δρόμο, για να τους καθυστερήσει και να σωθούν τα παιδιά. Τελικά τη συλλαμβάνουν, τη βασανίζουν και τη σταυρώνουν²²³⁷.

Όταν έρχονται οι Γερμανοί και πιάνουν τους άντρες, η γριά Μωυσίδη στο *Ο πόνος της μάνας* του Γ.Κ.²²³⁸ παρακαλεί να μην σκοτώσουν τον γιο της. Ο γκεσταπίτης δεν πείθεται αλλά με την επικράτηση των Ελασιτών η γυναίκα περιθάλπει σαν δικά της παιδιά τα κορίτσια του Γερμανού, ο οποίος κρέμασε τον γιο της. Αναγνωρίζουμε την αγωνία της μάνας, που εκλιπαρεί για τη σωτηρία του δικού της παιδιού και την άδολη αγάπη και φροντίδα γενικά για τα παιδιά. Η αναφορά αγκαλιάζει τα όποια παιδιά της

²²³⁷ Μπόση Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, ό. π., σ. 110-111

²²³⁸ Γ.Κ., «Ο πόνος της μάνας», *Διηγήματα του αγώνα*, ό. π., σ. 136-142

Κατοχής ή του Εμφύλιου που δοκιμάζονται ακόμα κατά την περίοδο συγγραφής του διηγήματος. «Αυτά θα είναι τώρα τα δικά μου παιδιά. Εγώ θα τα φροντίζω, θα 'μαι η μάνα τους. Έχασα το γιο μου ξέρω τι θα πει ορφάνια και ο πόνος της μάνας²²³⁹».

Οι λογοτέχνες οφείλουν να περιγράψουν τον παραλογισμό των χρόνων αυτών. Η κατάσταση πρέπει να παρουσιαστεί, για να δηλωθεί η δυσκολία της τελικής επιλογής και ο πόνος μέχρι να παρθεί η οριστική απόφαση. Σπαρακτική είναι η σκηνή στο διήγημα *Η κόρη της Ήπειρος* στο *Αρματομένα Χρόνια* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, όπου η μητέρα προσεγγίζει τους αντάρτες με το παιδί στην αγκαλιά. Καταδεικνύει και τα οδυνηρά διλήμματα, τα οποία προτάσσονται στους ανθρώπους. Παρακολουθούμε λοιπόν τη γυναίκα να αμφιταλαντεύεται σε δυο αποφάσεις, «ανάμεσα σε δυο φωτιές²²⁴⁰». Σκέφτεται να πάει με τον *Δημοκρατικό Στρατό*, -ενώ ο άντρας της βρίσκεται στις τάξεις του *Εθνικού Στρατού*- ή να μείνει με το παιδί της. Η συναισθηματική της κατάσταση προβάλλει σε όλες τις αποχρώσεις της, γιατί προέχει να δηλωθεί η βαθιά προσήλωση στην ιδεολογία της. Εγείρει τον θαυμασμό των ανταρτών, όταν αποφασίζει να πάει μαζί τους. Μαρτυρείται μάλιστα η παρουσία και άλλων παιδιών στο αρχηγείο, για να μετριαστεί ο πόνος και να επισφραγιστεί η απόφαση της μάνας.

Η φράση της: *Αλλιώς δε γένεται*²²⁴¹, την οποία αποδέχονται όλοι, είναι η μόνη παρηγοριά της και συμπυκνώνει τις σκέψεις και τα συναισθήματα του συνόλου των γυναικών που βρέθηκαν σε ανάλογη θέση. Επιπλέον επισημαίνουμε ότι, ενώ για τον συγγραφέα η καταγραφή της δυναμικής απόφασης υπαγορεύεται άμεσα από τις κομματικές θέσεις του²²⁴², ωστόσο στη μυθοπλασία του διηγήματος η επιλογή παρουσιάζεται ως αυθόρμητη και ακαθοδήγητη ενέργεια της ηρωίδας. Εκφράζεται το αίσθημα του αναπόφευκτου, η πεποίθηση του αναπόδραστου των ενεργειών των ανθρώπων, που συναντάμε σε λογοτεχνικά κείμενα και μαρτυρίες.

Συμπερασματικά μπορούμε να καταλήξουμε έχοντας υπόψη τις κοινωνικές διαστάσεις της μνήμης -κατά τον Maurice Halbwachs- ότι οι λογοτέχνες πολιτικοί πρόσφυγες, οι οποίοι δρουν δημόσια αλλά δεν έχουν την ισχύ της εξουσίας

²²³⁹ Ο. π., σ. 142

²²⁴⁰ Αλεξανδρόπουλος Μ., «Η κόρη της Ήπειρος», *Αρματομένα χρόνια*, ό. π., σ. 7-18

²²⁴¹ Ο. π., σ. 7-18

²²⁴² Βερβενιώτη Τ., *Το διπλό βιβλίο*, ό. π., σ. 209-212

διαμορφώνουν τη δική τους εκδοχή για τα γεγονότα ως «κοινότητα μνήμης»²²⁴³. Προσπαθούν να κατανοήσουν οι ίδιοι το παρελθόν τους να διαχειριστούν παρηγορητικά το νωπό και βαθύ τραύμα της ήττας τους και να εντάξουν τη δράση τους και τις επιλογές τους στα ιστορικά συμφραζόμενα με ορατές τις λεπτές ισορροπίες, στις οποίες κινούνται. Οι λογοτέχνες προηγούνται των ιστορικών και καταθέτουν τα έργα τους πολύ πριν τα γεγονότα καταγραφούν από την επίσημη ιστορία²²⁴⁴, ως οι μόνοι διαθέσιμοι ιστορικοί. Άλλωστε η λογοτεχνία αποτελεί μέρος της ιστορικής πραγματικότητας²²⁴⁵. Τα πρόσωπα και οι ιστορικές στιγμές μικρές ή μεγάλες φωτίζονται διαφορετικά. Μεταφέρεται κάτι πολύ σημαντικό που δεν μπορεί ο ιστορικός να αποδώσει. Αυτό είναι η ατμόσφαιρα και οι συναισθηματικές αποχρώσεις. Τα κείμενα έχουν τη δική τους αξία, εφόσον αποκαλύπτουν το πνεύμα της κοινωνίας, τις εντάσεις και τον εσωτερικό παλμό της.

²²⁴³ Halbwachs M., Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, Νεφέλη, Αθήνα, 2013

²²⁴⁴ Αμπατζοπούλου Φ., «Λογοτεχνικά πρόσωπα και εθνικές διαφορές στη μεταπολεμική πεζογραφία», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, ό. π., σ. 279-306

²²⁴⁵ Αποστολίδου Β., «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», ό. π., σ. 113-125

Κεφάλαιο 9

Συμπεράσματα

Λογοτέχνες της υπερορίας ως κοινότητα μνήμης

Το υλικό της λογοτεχνίας έχει πολυδιάστατο χαρακτήρα. Ο τρόπος με τους οποίους τα άτομα καταγράφουν τα γεγονότα και καταθέτουν τη δική τους αλήθεια είναι σημαντικός και αφορά την ιστοριογραφία, παράλληλα με την εξέταση άλλων πηγών²²⁴⁶. Διαπιστώνουμε την ύπαρξη φορέων μνήμης που δρουν δημόσια αλλά δεν έχουν την ισχύ και τη δύναμη των κρατικών θεσμών. Πρόκειται για κόμματα, συλλογικότητες, οργανώσεις και κοινωνικές ομάδες, όπως οι λογοτέχνες. Η προσπάθειά τους επικεντρώνεται στη δημόσια αναγνώριση της δικής τους εκδοχής της Ιστορίας. Σε περιόδους εντάσεων και οξείας αντιπαλότητας η απόδοση του παρελθόντος γίνεται στην ουσία το διακύβευμα και μ' αυτόν τον τρόπο μετατρέπεται σε πεδίο αντιπαράθεσης.

Οι λογοτέχνες πολιτικοί πρόσφυγες συγκροτούν μία κοινότητα μνήμης. Ως τέτοια μπορούμε να ορίσουμε τη *συμβιωτική κοινωνική ομάδα*, η οποία έχοντας κοινές εμπειρίες και προφορική επικοινωνία συγκροτεί κοινή μνήμη²²⁴⁷. Η ανεπίσημη αυτή συλλογική μνήμη δημιουργείται από άτομα που έχουν κοινά βιώματα αλλά δε μετέχουν στην εξουσία και τις αποφάσεις της. Τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, παρόλο που δεν έχουν τα ίδια συμφέροντα και τα ίδια κίνητρα αναζητούν την κοινή τους ταυτότητα, η οποία ανάγεται σε ενοποιητικό τους παράγοντα²²⁴⁸. Οι κοινότητες μνήμης σε διαφορετικές μορφές – έθνος, κόμμα, χωριό, οικογένεια, επηρεάζονται από το παρελθόν τους και αγωνίζονται να περιγράψουν την εκδοχή τους μεταφέροντας τα στερεότυπα, τις νοοτροπίες και τις ματαιώσεις τους. Η συλλογική μνήμη προβάλλεται και κυριαρχεί οδηγώντας πολλές φορές την ατομική σε μια προσπάθεια συμμόρφωσής της, με αποτέλεσμα την προσαρμογή των υποκειμένων στο επικρατέστερο αφήγημα.

²²⁴⁶ Λαμπροπούλου Δ. *Γράφοντας από τη φυλακή*, ό. π., σ. 63

²²⁴⁷ Μπουσχότεν Ρ., *Ανάποδα χρόνια*, ό. π., σ. 208-209

²²⁴⁸ Confino A. "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", to: *The American Historical Review*, Dec., 1997, p. 1386-1403

Οι λογοτέχνες της υπερορίας μετά την έκβαση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου το 1949 και την πτώση του σταλινισμού το 1956 είναι διπλά ηττημένοι και η μελέτη της παρουσία τους και της λογοτεχνίας τους ως μνημονικής πρακτικής αποδεικνύεται ενδιαφέρουσα. Οι συγκεκριμένοι συγγραφείς έχοντας συμμετάσχει στα γεγονότα, από θύματα της ιστορίας μπορούν να αποδειχθούν υποκείμενα της ιστορικής έρευνας. Οι ίδιοι έχουν ανάγκη να γράψουν, για να εξηγήσουν ή να επιβεβαιωθούν μετά την ήττα του εμφυλίου πολέμου, ενώ παράλληλα επιδιώκουν και παλεύουν να ακουστεί η φωνή τους, που είναι αποκλεισμένη από τη χώρα προέλευσης θεωρώντας καθήκον την καταγραφή της εμπειρίας τους. Η λογοτεχνία που εκδίδουν έχει ονομαστεί *λογοτεχνία της εξορίας*²²⁴⁹, αν και το καθεστώς στις χώρες που τους δέχτηκαν υπερασπιζόταν την ίδια πολιτική ιδεολογία. Επιθυμούν να γράψουν αποτυπώνοντας κυρίως τα γεγονότα που τους κατέστησαν υπερήφανους και λιγότερο αυτά που τους δυσκόλεψαν ή τους τραυμάτισαν, αναφερόμενοι με αισιοδοξία στο μέλλον²²⁵⁰. Ακόμα και οι τίτλοι των έργων μεταδίδουν αισιοδοξία (*Εμείς θα νικήσουμε, Καινούργιοι άνθρωποι*) και τη βεβαιότητα ότι η ήττα είναι προσωρινή και το μέλλον θα φέρει τη δικαίωση του αγώνα.

Οι πολιτικοί εξόριστοι γενικότερα και οι λογοτέχνες συγκεκριμένα αποτελούν «το πιο αποθνημένο κομμάτι της ελληνικής μετεμφυλιακής Αριστεράς»²²⁵¹. Το έργο τους λοιπόν αποδεικνύεται εξαιρετικά πρόσφορο για την αναζήτηση θεμάτων που αφορούν τις ταυτότητες και τη θέση τους ως κοινότητα μνήμης. Οι ίδιοι δεν επιθυμούν βέβαια να μιλήσουν για το παρόν τους στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*, αν και δεν βιώνουν την εξορία τους ως τιμωρία και ταπείνωση. Εξάλλου όσοι βρίσκονται εκεί εκπληρώνουν τις προσδοκίες των συντρόφων τους στον ελλαδικό χώρο και δικαιώνουν το όραμά τους.

Οι δημιουργοί των έργων γράφουν με αυτοαναφορικότητα και αυτό συμβαίνει για ηρωικά γεγονότα της Αντίστασης και την εποποιΐα του ΔΣΕ αλλά και για συμπεριφορές και συναισθήματα που σχετίζονται τόσο με την ένταξη και τα προβλήματα στην πολιτική τους προσφυγιά, όσο και με τον τρόπο που βίωσαν την ήττα και τις ματαιώσεις από το κόμμα. Η πραγματεύση για παράδειγμα της έννοιας του

²²⁴⁹ Μπαλτά Β., «Η εξορία ως λογοτεχνικό θέμα. Κείμενα Ελλήνων πεζογράφων – πολιτικών προσφύγων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μεταπολεμική περίοδο», *Κ*, τ. χ. 2, Ιούλιος 2003, σ. 67-88.

²²⁵⁰ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., σ. 88

²²⁵¹ Αποστολίδου Β, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 9-26

ξένου στο έργο του Χατζή *Το τέλος της μικρής μας πόλης* και τα ηθικά διλήμματα, που ταλανίζουν τα λογοτεχνικά πρόσωπα, παραπέμπουν στη ζωή του συγγραφέα στη πολιτική του εξορία. Το ίδιο και η περιγραφή της προσφυγιάς, αν και σε άλλη χρονική περίοδο, στους *Παραπόταμους* της Αξιώτη.

Το σύνολο των συγγραφέων που μετοίκησαν συνιστούν μια οργανωμένη και σημαντική κοινότητα με πολύ σημαντικό παράγοντα στήριξης, τον εκδοτικό μηχανισμό, παρά τα προβλήματα και τους περιορισμούς που θέτει. Η ζωή τους ως πρόσφυγες, όπως είδαμε, και η παρουσία τους ως λογοτέχνες δεν είναι ανέφελη. Μολονότι έχουν κοινά βιώματα, πράγμα που τους συνδέει και τους τονώνει, τα προβλήματά τους είναι υπαρκτά, αλλά διαφοροποιούνται²²⁵². Το φύλο, το επίπεδο μόρφωσης, οι αρμοδιότητές τους και η θέση τους στην κομματική ιεραρχία, ο τρόπος που μεταφέρθηκαν και οργάνωσαν τη ζωή τους στη χώρα υποδοχής επηρεάζει καταλυτικά τον τρόπο με τον οποίο θα ανακαλέσουν στη μνήμη τους τα γεγονότα. Ειδικότερα για τη λογοτεχνική τους πορεία έχουν να υπερβούν εμπόδια, που σχετίζονται με το πολιτικό καθεστώς, την επαγγελματική τους, κλειστή και ανταγωνιστική μικροκοινωνία, αλλά και τη ίδια τους την ψυχολογία. Ζουν απομονωμένοι από τον ελλαδικό χώρο και ταυτόχρονα δεν μπορούν εύκολα να παρακολουθήσουν τη λογοτεχνική παραγωγή των χωρών που τους φιλοξενούν²²⁵³.

Επίσης οι πολιτικοί πρόσφυγες έχουν ανοιχτή την πληγή και το βάρος του Εμφύλιου αναπτύσσοντας έντονα αισθήματα ενοχής. Οι προσδοκίες των εξόριστων πολύ συχνά διαψεύδονται και η ματαιώση γεννά εγκλωβισμούς και απωθημένα που δύσκολα μπορούν να τα διαχειριστούν με αποτέλεσμα να επιλέγουν την απώθηση και τη σιωπή. Έχουν βιώσει στην Ελλάδα πολιτική και επαγγελματική περιθωριοποίηση και συγχρόνως έχουν το στίγμα του ανθέλληνα. Για το λόγο αυτό, όταν βρεθούν στην υπερορία επιμένουν στη θεματική της Αντίστασης και περιγράφουν εμφατικά τη συμμετοχή των κομματικά ενταγμένων στην Αριστερά υποκειμένων. Αντίθετα οι σιωπές τους – εκτός από το ρόλο του τραύματος - σχετίζονται με το εθνικό στίγμα που τους αποδίδεται στην πατρίδα και βαραίνει τους Έλληνες των *Λαϊκών Δημοκρατιών*.

Οι λογοτέχνες, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργά στα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου πολέμου και στον αιματηρό ελληνικό Εμφύλιο, υπήρξαν αναμφίβολα στις

²²⁵² Ο. π., σ. 9-26

²²⁵³ Ο. π., σ. 9-18

χώρες που φυγαδεύτηκαν, εκφραστές της ιδεολογίας τους. Για τον λόγο αυτό τα χαρακτηριστικά του ρεύματος του *σοσιαλιστικού ρεαλισμού*, η πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας, η ιστορική ακρίβεια, ο ρεαλισμός στην περιγραφή προσώπων και γεγονότων, όσο και το πνεύμα αισιοδοξίας - στην περίπτωση τους χρήσιμο και για την ανάκαμψη των μελών και του κόμματος- ταίριαξαν σε μεγάλο βαθμό με τις δικές τους επιλογές και επιλέχθηκαν ως ιδανικός τρόπος καταγραφής της μυθοπλασίας τους. Ακολούθησαν πειθήνια τις κομματικές εντολές και κάποιοι από αυτούς – οι ικανότεροι²²⁵⁴ - προσπάθησαν να υπερκεράσουν τη μονολιθικότητα – χωρίς να το επιτυγχάνουν πάντα - καταθέτοντας έργα με αισθητική αξία.

Στον ελλαδικό χώρο το *ΚΚΕ*, εκτός νομιμότητας, αδημονεί και αγωνίζεται να ανασυγκροτηθεί με νέο όνομα και σε καινούργιες βάσεις. Αναμετράται όμως από τη μία με το καθεστώς των διώξεων και της απομόνωσης που επιβάλλει η κυβερνητική τακτική και συγχρόνως κατατρέχεται από το κλίμα πρακτορολογίας αναζητώντας προδότες και εχθρούς στις τάξεις του. Στο κλίμα αυτό οι συγγραφείς της υπερορίας ασχολούνται με την εποποιία της Αντίστασης και του *ΔΣΕ* αποσιωπώντας τόσο την ήττα, όσο και σε μεγάλο βαθμό τις κομματικές αντιδράσεις. Ο ηρωικός λόγος δεσπόζει στα λογοτεχνικά κείμενα, όπως στις προφορικές αφηγήσεις. Συγκεκριμένα αποτυπώνονται με έντονη την τάση εξιδανίκευσης και ευδιάκριτα, στερεοτυπικά χαρακτηριστικά οι πράξεις από τη μία όσων αποτελούν ηγετικές φυσιογνωμίες, ή διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στις εξελίξεις και από την άλλη των απλών ανθρώπων. Ένα κυρίαρχο σημείο στο οποίο συγκλίνουν τα κείμενα είναι η παρουσίαση τού ισχυρού και άμεμπτου «εμείς» απέναντι σε ένα αρνητικό και ύποπτο «άλλοι». Το δίπολο αυτό εκφράζει και συσπειρώνει τους συγγραφείς και τους αναγνώστες, οι οποίοι ως διωκόμενοι οριοθετούνται αλλά και καταξιώνονται έναντι των πολιτικών τους αντιπάλων. Αυτοί είναι οι πατριώτες, οι υπέρμαχοι της ειρήνης και της δημοκρατίας, οι ήρωες της εθνικής Αντίστασης, οι οποίοι ως μάρτυρες θα θυσιαστούν για τα ιδανικά τους σε πείσμα όσων τους πολεμούν, τους διώκουν, τους μεταχειρίζονται με βίαιο τρόπο και αγωνίζονται να τους εκμηδενίσουν²²⁵⁵.

Εκτενώς και emphaticά αποτυπώνονται ο αποκλεισμός και οι διώξεις, που υφίστανται οι οπαδοί του *ΚΚΕ*. Στη διαπραγμάτευση της συγκεκριμένης θεματολογίας

²²⁵⁴ Δ. Χατζής, Μ. Αξιώτη

²²⁵⁵ Αποστολίδου Β, *Τράυμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 143

μπορούμε να αντιληφθούμε ότι επιδιώκεται να δοθεί μια απάντηση στην οικοδόμηση της εθνικόφρονος ιδεολογίας και τη διάχυση του φόβου της κομμουνιστικής απειλής. Κομβικό σημείο στην προβολή της κυβερνητικής αυθαιρεσίας και αδικίας είναι η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη, που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τους λογοτέχνες που του αφιέρωσαν ποιητικά και πεζογραφικά έργα παρουσιάζοντάς τον με ηρωικά χαρακτηριστικά.

Από την άλλη οι φορτισμένες συγκινησιακά περιγραφές για την υπεράνθρωπη προσπάθεια των εξόριστων και των φυλακισμένων να αντιμετωπίσουν τις κακουχίες και να επιζήσουν σχετίζεται με τα βιώματα των ίδιων των λογοτεχνών στην πολιτική τους εξορία. Την εγκληματική αδιαφορία των μεταπολεμικών κυβερνήσεων και τις εσωκομματικές διαμάχες, που λειτούργησαν επιβαρυντικά στην αντιμετώπιση της πείνας στο νησί του Αη Στράτη παρακολουθούμε στο χρονικό των 33 θανάτων, όπως το μεταφέρει ο Βάσος Γεωργίου στο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά του. Τα κείμενα τέλος που αφορούν το στρατόπεδο της Μακρονήσου το συγκαταλέγουν στην πιο αποτρόπαιη έκφανση κρατική βίας, όπως καταγράφεται και μεταγενέστερα στη συλλογική μνήμη.

Μια ακόμη παράμετρος που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι η παρουσίαση των αρνητικών μορφών, των χαρακτήρων που ανήκουν σε διαφορετικό πολιτικό χώρο, των «άλλων». Η αντίπαλη ετερότητα, δηλωτική και της ταυτότητας των ίδιων των λογοτεχνών λειτουργεί ενοποιητικά για το σύνολο της κοινότητας των πολιτικών προσφύγων που ζει αποκομμένη από τον ελλαδικό χώρο. Αντίθετα η προβολή του τραύματος του άλλου εμφανίζεται σπάνια στη λογοτεχνία, Ο Δήμος Ρεντής στο έργο του *Τα δύο τάγματα* ασχολείται με τη διαχείριση του τραύματος του αντιπάλου. Επιχειρεί να καταδείξει ότι και οι δύο αντιμαχόμενοι βιώνουν τραυματικές εμπειρίες, μολονότι η μικρή χρονική απόσταση από την έντονη ιστορική συγκυρία δεν του επιτρέπει να πραγματευτεί το θέμα του με τη νηφαλιότητα και την αποστασιοποίηση που απαιτεί το εγχείρημα.

Η παρουσία των γυναικών και των παιδιών στην κατοχική και μεταπολεμική Ελλάδα, προσώπων που διαδραμάτισαν δευτερεύοντα ρόλο στις εξελίξεις μολονότι τις βίωσαν και τις πλαισίωσαν, είναι σημαντική στην πεζογραφία της περιόδου²²⁵⁶. Από

²²⁵⁶ Malkki L., Speechless E.: Refugees, Humanitarianism and Dehistoricization, (Cultural Anthropology 11, 1996), p. 377

τη μία η συμμετοχή της γυναίκας στον αγώνα για την απελευθέρωση της χώρας είναι συνυφασμένη με τη δική της απελευθέρωση από την κυριαρχία του άντρα (πατέρα, συζύγου εργοδότη). Από την άλλη λογοτεχνικά κείμενα που έχουν ως πρωταγωνιστές ή δευτερεύοντα πρόσωπα παιδιά που ζουν στην Ελλάδα δεσπόζουν και μεταφέρουν την πνιγηρή ατμόσφαιρα του μετεμφυλιακού κράτους. Η προσωπικότητα των μικρών πρωταγωνιστών των κειμένων παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για τυποποίηση χαρακτήρων. Ωστόσο πρόκειται για ένα θέμα που περισσότερο αποσιωπήθηκε παρά αναδείχθηκε από τους πεζογράφους.

Τα κείμενα που εξετάστηκαν αγνοήθηκαν – εκτός από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* - στον ελλαδικό χώρο, γιατί θεωρήθηκαν κατώτερα από άποψη λογοτεχνική και συγχρόνως η έκδοσή τους κρίθηκε επικίνδυνη για την αναζωπύρωση εθνικών παθών και αντιπαραθέσεων φορτισμένων συναισθηματικά σε μια χρονική στιγμή που τόσο η Αριστερά, όσο και οι άλλες πολιτικές παρατάξεις, αναζητούν συμμαχίες και συνεργασίες σε πολιτικό επίπεδο²²⁵⁷. Σε πολύ μεταγενέστερο χρόνο μακριά από το κλίμα και την ατμόσφαιρα των γεγονότων εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1980 και 1990 πολλά έργα τους από τη *Σύγχρονη Εποχή* αλλά δεν έτυχαν, όπως ήταν φυσικό της ανάλογης αποδοχής και αναγνώρισης²²⁵⁸. Ωστόσο δεν μπορούμε να παρακάμψουμε τη σημασία τους για την μετάδοση του κλίματος και της ατμόσφαιρας της πρώτης μετεμφυλιακής περιόδου.

Για τους οπαδούς της Αριστεράς που κατέφυγαν μετά την ήττα στις *Ανατολικές χώρες* αυτό που τους απασχολεί κατά κύριο λόγο είναι ένας φόβος που ελλοχεύει πάντα κατά τη δημιουργία τους, αυτός της πολιτικής εκμετάλλευσης από την κυβερνητική παράταξη στην Ελλάδα και ο διασυρμός του κόμματος στο εξωτερικό. Ο τρόπος που ο λογοτέχνης αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και το ρόλο του στη χώρα υποδοχής του καθορίζεται από τις δικές του εμπειρίες και επιδιώξεις αλλά και από το πώς τον βλέπουν οι άλλοι, δηλαδή η κοινωνία, οι σύντροφοι και οι αντίπαλοι. Παρατηρούμε δηλαδή ότι οι συγγραφείς ενδιαφέρονται για την παρουσία και την εικόνα τους στις κοινωνίες που τους δέχονται, ενώ παράλληλα βιώνουν την αγωνία, μήπως προδώσουν την κομματική τους ταυτότητα και ιδεολογία. Εξωραΐζουν λοιπόν τις επιλογές και τη συμπεριφορά των ηρώων τους με σκοπό να περιφρουρήσουν τόσο την κοινότητα των

²²⁵⁷ Αποστολίδου Β., *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, ό. π., σ. 22-23

²²⁵⁸ Ο. π., σ. 14

Ελλήνων, που εγκατέλειψαν τη χώρα τους, όσο και τις αποφάσεις της πολιτικής ηγεσίας.

Οι πεζογράφοι υιοθέτησαν το καλλιτεχνικό κίνημα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, το οποίο επιβλήθηκε από το σοβιετικό καθεστώς και το υπηρέτησαν με συνέπεια υπακούοντας σε πολιτικές επιταγές. Οι αποφάσεις της κομματικής ηγεσίας και οι προσδοκίες που καλλιεργούσε επηρέασαν το έργο τους. Ο πιεστικός έλεγχος, η λογοκρισία των έργων και η αδυσώπητη κριτική από τα κομματικά όργανα διαμόρφωσε μια κατάσταση που καθόρισε τα στοιχεία που έμειναν στη μνήμη, για να τα χρησιμοποιήσουν στην πεζογραφία τους, και αυτά που πέρασαν στη λήθη των συγγραφέων. Αποτελεί καίριο ερώτημα το πόσο υπεύθυνα μπορεί να ασκηθεί η τέχνη, ποιος σεβασμός αποδίδεται στα ατομικά τους δικαιώματα ως καλλιτέχνες, όταν εντάσσονται σε καθεστώς ετερονομίας και καταναγκασμού και τέλος, αν αυτό τους καταδίκασε στην μονομέρεια και την ανωριμότητα.

Το εγχείρημά τους είναι ιδιαίτερα σύμπλοκο. Οφείλουμε όμως να τους αναγνωρίσουμε τη συνέπεια και την αφοσίωση στην ιδεολογία τους στην οποία στρατεύθηκαν από τα νεανικά τους χρόνια, όπως επίσης την πίστη σε ένα όραμα, για το οποίο αγωνίστηκαν - χρησιμοποιώντας την συγγραφική τους δεινότητα - να πραγματώσουν παρά τις όποιες αντιξοότητες και διαψεύσεις.

Το παράθεμα του ποιητή Θεοδόση Πιερύδη δεν εκφράζει το σύνολο των λογοτεχνών αλλά θυμίζει παράπονα, διεκδικήσεις και απαιτήσεις πολλών από αυτούς όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω.

Πιστεύω ακράδαντα ότι το Κόμμα μας λαθεύει όταν καθελώνει σε μian επαρχιακή μικροπολιτεία κάμποσους λογοτέχνες του κ' ύστερα τους ζητά και λογοτεχνική δουλιά! Τα χρυσόψαρα, κλεισμένα στη γυάλα δεν γεννοβόλησαν ποτές! Το μόνο που κατάφέρνουν είναι να τριγυρίζουν γύρω τον εαυτό τους, ν' αλητεύουν, να τρώνε – καμιά φορά να τρώγονται μεταξύ τους – και να μελαγχολούν κοιτώντας να διαβαίνει μακριά ένα κόσμος που τους γίνεται όλο και πιο διαλυμένος και θολός.

Κι όμως εμάς το Κόμμα μας μετέτρεψε σε χρυσόψαρα της γυάλας. Λες κ' έγινε από κάποιους μια μεθοδική προσπάθεια για να μας εξασφαλιστούν εκείνες ακριβώς οι συνθήκες ζωής που θα υπονόμευαν θανάσιμα τη δημιουργικότητά μας, δηλαδή τόσο τη διάθεση όσο και την ικανότητα για δημιουργία²²⁵⁹.

²²⁵⁹ Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, ό. π., 127-128

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Αλεξανδρόπουλος Μήτσος (1924-2008)²²⁶⁰

Γεννήθηκε στην Αμαλιάδα. Παρακολούθησε μαθήματα στη *Νομική Σχολή* του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής πήρε μέρος στην εθνική Αντίσταση και στα χρόνια του Εμφυλίου, εγκατέλειψε τη *Νομική Σχολή* στο τελευταίο έτος και εντάχθηκε στις τάξεις του *ΔΣΕ*. Στη συνέχεια κατέφυγε πολιτικός πρόσφυγας στην Αλβανία, τη Ρουμανία και την Τασκένδη της *ΕΣΣΔ*. Αν και εργάστηκε ως τορναδόρος σε εργοστάσιο, φοίτησε επίσης στο *Λογοτεχνικό Ινστιτούτο* στη Μόσχα. Ασχολείται με μεταφράσεις του Λένιν και αρθρογραφεί στο περιοδικό *Νέος Κόσμος*. Αποπειράται να αποδώσει κείμενα της ελληνικής και της ρωσικής παράδοσης. Γράφει ακόμα ταξιδιωτικά κείμενα, διηγήματα και μυθιστορήματα αλλά και μελέτες. Δημοσιεύει μυθιστορηματικές βιογραφίες των Ντοστογιέφσκι, Γκόρκυ και Τολστόι. Ο συγγραφέας κατέκτησε το πρώτο βραβείο στο διαγωνισμό διηγήματος της *Επιθεώρησης Τέχνης* (1963), το διεθνές βραβείο *Γκόρκυ* (1979) και *Τολστόι* (1978), το βραβείο μυθιστορηματικής βιογραφίας, *Γκόρκυ* (1981). Επίσης λαμβάνει το βραβείο *Τουμανιάν* (1985). Καταδικασμένος τρεις φορές σε θάνατο και στερημένος από την ελληνική ιθαγένεια δεν κατάφερε να επιστρέψει στη Ελλάδα πριν το 1974.

Αλεξίου Έλλη (1894-1988)²²⁶¹

²²⁶⁰ ΕΚΕΒΙ, Αλεξανδρόπουλος Μ., *Αυτά που μένουν*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2000. Αλεξανδρόπουλος Μ., *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* 1. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1983. Ιλίνσκαγια Σ., *Διαβάζω*, τ. χ. 501, 2009, σ. 68-69. Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 253-254

²²⁶¹ ΕΚΕΒΙ, Βιογραφικό της Έλλης Αλεξίου στο αρχείο της Αρχείο Έλλης Αλεξίου ΕΛΙΑ φ 3.5., *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* τ.1, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1991 σ. 167-168. *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμ. Β', Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλη, 1992, σ. 168-217. Ρίζοσπάσης, 27-6-2018. Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 146, 330. Νικολαΐδου Ε., *Εκμυστηρεύσεις της Έλλης Αλεξίου, Σύγχρονη Εποχή*,

Γεννήθηκε στο Ηράκλειο της Κρήτης. Ο πατέρας της ήταν ο λόγιος και εκδότης, Στυλιανός Αλεξίου. Ήταν η αδερφή της Γαλάτεια Καζαντζάκη. Το 1911 έρχεται στην Αθήνα. Έκανε σπουδές μουσικής, γαλλικής και γερμανικής γλώσσας και εργάστηκε από το 1914 ως δασκάλα και από το 1919 ως καθηγήτρια γαλλικών. Στην πλατεία της *Δεξαμενής*, που ήταν χώρος συνάθροισης των διανοουμένων της εποχής γνωρίζεται με τους Καρκαβίτσα, Βάρναλη, Θεοτόκη, Κονδυλάκη, Αυγέρη, Βλαχογιάννη, Τραυλαντώνη, Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, Λιλίκα Νάκου και το Βάσο Δασκαλάκη, τον οποίο παντρεύτηκε (χώρισαν το 1938). Το 1945 η Αλεξίου διδάσκει στο *Γυμνάσιο Θηλέων Καλλιθέας* και αποδέχεται την υποτροφία της γαλλικής κυβέρνησης. Φοίτησε στη *Γερμανική σχολή Αθηνών* (1921-1924) και στη *Σορβόνη* (1945-1948). Η αίτησή της για παράταση της εκπαιδευτικής της άδειας απορρίπτεται και γι' αυτό απολύεται. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της στο εξωτερικό, της αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια και της απαγορεύεται η επιστροφή στην Ελλάδα.

Υπήρξε ενεργό μέλος του *ΚΚΕ* από το 1928 ως το θάνατό της έδρασε από τις γραμμές του *ΕΑΜ*, στη διάρκεια της Κατοχής. Από το 1949 ως το 1962 έζησε στη Ρουμανία και εργάστηκε στη Ουγγαρία στην *Επιτροπή Βοήθειας Παιδιού* ασχολήθηκε με την οργάνωση των παιδικών σταθμών και οικοτροφείων, καθώς και τη σύνταξη σχολικών εγχειριδίων, ενώ γίνεται και μέλος του *Γενικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου* για την παιδεία των Ελληνοπαίδων. Συμμετέχει σε τρία *Διεθνή Συνέδρια Ειρήνης* (1947 και 1950 - Παρίσι και Βαρσοβία). Ακόμα, λαμβάνει μέρος σε *Συνέδρια*: *Διανοουμένων* (Πολωνία 1948), για το Παιδί στη Βιέννη (1952), για τη Νεοελληνική Λογοτεχνία (Βερολίνο 1957). Το 1953 συμμετέχει στο *Α' Παγκόσμιο Συνέδριο Δημοκρατικών Γυναικών* στην Κοπεγχάγη και επισκέπτεται, ύστερα από πρόσκληση της κυβέρνησης, τη Σοβιετική Ένωση. Το 1962 επέστρεψε λόγω του θανάτου της αδελφής της Γαλάτειας και παρέμεινε στην Ελλάδα, όπου όμως συνελήφθη και φυλακίστηκε το 1966 με ένταλμα που εκκρεμούσε από το 1945. Αθωώθηκε και αποφυλακίστηκε. Όταν επαναπατρίστηκε της συγκατοίκησε με τον Μάρκο Αυγέρη, σύζυγο της Γαλάτειας σε δεύτερο γάμο. Σημαντικότερα έργα της είναι τα: *Μυθιστορήματα: Γ' Χριστιανικών Παρθεναγωγείων* (Αθήνα, 1934), *Λούμπεν* (Αθήνα, 1940), *Παραπόταμοι* (Βουκουρέστι 1956, Αθήνα 1978), *Με τη λύρα* (Βουκουρέστι 1959, Λονδίνο 1970, Αθήνα 1978).

Αθήνα, 2019. Αλεξίου Ε. Για να γίνει μεγάλος, Καστανιώτη, Αθήνα, 2004. *Μονόγραμμα*, <https://webtv.ert.gr/category/ert2/monogramma/>

Με καταγωγή από τη Μύκονο ήταν γόνος αριστοκρατικής οικογένειας. Οι γονείς της χώρισαν, όταν ήταν πολύ μικρή και έζησε με τον πατέρα της σε αυστηρό περιβάλλον, ενώ κατά την εφηβεία της παρέμεινε εσώκλειστη στη *Σχολή Ουρσουλινών Τήνου*. Από το 1922 ζει με τη μητέρα της στην Αθήνα και το 1925 παντρεύεται και φεύγει ξανά για τη Μύκονο. Το 1929 χωρίζει και ανοίγει οίκο ραπτικής. Από το 1935, που εντάσσεται στο ΚΚΕ ασχολείται με τη συγγραφή διηγημάτων συνεργαζόμενη με τον αντιστασιακό Τύπο, καθώς και εφημερίδες και περιοδικά της εποχής, ενώ επίσης κυκλοφορεί το μυθιστόρημα «*Δύσκολες νύχτες*», για το οποίο κατακτά το πρώτο βραβείο *Γυναικείου Συλλόγου Γραμμάτων και Τεχνών*. Στη διάρκεια της Κατοχής τη συναντάμε μαζί με τον Ν. Καρβούνη, Μ. Αυγέρη και Γ. Λαμπρινό στην κομματική επιτροπή που διευθύνει το περιοδικό *Πρωτοπόροι*. Το 1947 αναγκάζεται ν' αποχωρήσει για τη Γαλλία για πολιτικούς λόγους. Εκεί απολαμβάνει την αναγνώριση και τη φιλία πολλών διανοούμενων της Αριστεράς. Το μυθιστόρημα της «*Εικοστός αιώνας*» μεταφράζεται σε πολλές γλώσσες. Μετά την απέλασή της το 1950 μένει για λίγο στη Δρέσδη και στη συνέχεια (1951-1964) ζει μεταξύ Ανατολικού Βερολίνου και Βαρσοβίας, με εξαίρεση ένα μικρό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο για λόγους υγείας μεταβαίνει στη Μόσχα. Εργάζεται στον Ραδιοφωνικό Σταθμό της Πολωνίας και από το 1957 μέχρι τον επαναπατρισμό της το 1964 διδάσκει ως Λέκτορας Νέα Ελληνικά και Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο *Παν/μιο Humbolt*. Επιδιώκει με πάθος για τέσσερα χρόνια να της επιτραπεί η επίσκεψη στην Ελλάδα. Τελικά επαναπατρίζεται με απόφαση του Η. Τσιριμώκου το 1965. Συνεχίζει με κλονισμένη υγεία να μένει σε ξενοδοχεία – τα τελευταία χρόνια περιθάλπεται στην κλινική *Λυμπέρη* - μεταφέροντας μια μικρή βαλίτσα με τα υπάρχοντά της όπως έκανε σε όλη της τη ζωή.

²²⁶² ΕΚΕΒΙ, *Εποχές και Συγγραφείς*, Ψαρράς Τ., <https://webtv.ert.gr/category/ert2/epoxes-kai-sigrafeis/>. «Αξιώτη Μέλπω», Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, τ.1. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1991, σ. 339. Ελεγκίτου Ε., «Χρονολόγιο Μέλπως Αξιώτη (1905-1980)», *Διαβάζω* 311, 12/5/1993, σ.34-46 και Καρβέλης Τ., «Μέλπω Αξιώτη», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο* (1914-1939) Β', Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλης, 1992, σ.262-301. Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 362. Αξιώτη Μ., *Η Κάδμω*, Κέδρος, Αθήνα, 2015, σ.159-190

Γεννήθηκε το 1910 στην Κορινθία, αφού σπούδασε νομικά, ασχολείται με τη δημοσιογραφία. Αρθρογραφεί σε πολλές εφημερίδες και περιοδικά μεταξύ των οποίων η «Ελεύθερη Ελλάδα» και η «Κομμουνιστική Επιθεώρηση», ακόμα στα: «Νέος Κόσμος», «Εθνική», «Κραυγή», «Αλήθεια», «Αθηναϊκή», «Έθνος», «Απογευματινή», «Ελευθεροτυπία», «Μακεδονία», «Πρώτη» και διατελεί αρχισυντάκτης του «Ριζοσπάστη», στον οποίο εργάζεται από το 1936. Έγινε μέλος του ΚΚΕ το 1932 και το 1934 εκλέχτηκε γραμματέας του πρώτου κομματικού πυρήνα δημοσιογράφων του αστικού Τύπου. Ένα χρόνο αργότερα ορίζεται από το κόμμα διευθυντής της εφημερίδας «Αλήθεια». Από τη δεκαετία του 1930 διώκεται, φυλακίζεται και εξορίζεται. Φυλακίζεται αρχικά στην Αίγινα και στη συνέχεια εξορίζεται στη Φολέγανδρο, τη Γαύδο και τον Αη-Στράτη. Στη διάρκεια της Κατοχής έρχεται αμέσως σε επαφή με το μηχανισμό του παράνομου «Ριζοσπάστη». Ένα χρόνο αργότερα βρέθηκε στις ανταρτοκρατούμενες περιοχές της Ρούμελης, όπου δούλεψε σε στελεχικές θέσεις. Μετά την απελευθέρωση, το 1944, αυτοεξορίζεται στις *Λαϊκές Δημοκρατίες* (Πολωνία, Τσεχία), εργάζεται αρχικά στον κεντρικό μηχανισμό του Κόμματος και κατόπιν ως διευθυντής της «Ελεύθερης Ελλάδας» και αρχισυντάκτης του «Ριζοσπάστη». Στον Βάσο Γεωργίου απονεμήθηκε το μετάλλιο «Γιούλιους Φούτσικ» από τη *Διεθνή Οργάνωση Δημοσιογράφων* και άλλες τιμητικές διακρίσεις από τις κυβερνήσεις της Σοβιετικής Ένωσης, της Βουλγαρίας, της Τσεχοσλοβακίας, της Πολωνίας και άλλων χωρών. Έγραψε και δημοσίευσε πολιτικά άρθρα, ιστορικές και κοινωνιολογικές μελέτες, πεζογραφήματα, απομνημονεύματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις.

Κορνάρος Θέμος (1906-1970)²²⁶⁴

Γεννήθηκε στη Σίββα της Μεσσαράς στην Κρήτη. Λόγω της φτώχειας της οικογένειάς του μπήκε από μικρός στη βιοπάλη και ταξίδεψε ανά την Ελλάδα ασκώντας διάφορα χειρωνακτικά επαγγέλματα. Όταν έφτασε στην πρωτεύουσα

²²⁶³ Γεωργίου Β., *Η Ζωή μου*, ό. π., σ.3-8, 234-238, σ. 556-560, 589-591. *Ριζοσπάστης* 26-7-2003

²²⁶⁴ ΕΚΕΒΙ, Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 147, 358

προσπάθησε να παρακολουθήσει μαθήματα στο Πανεπιστήμιο αλλά δεν τα κατάφερε. Παράλληλα δούλεψε εργάτης στο χτίσιμο του Εθνικού Θεάτρου. Εκεί γνωρίστηκε με τον Κωστή Μπαστιά και μέσω αυτού με τον Φώτο Πολίτη, που δέχτηκε με ενθουσιώδεις κριτικές τα πεζογραφήματά του *Το Άγιον Όρος και Σπιναλόγκα* (1933). Διαδέχεται τον Σικελιανό στο *EAM* Λογοτεχνών. Συνέχισε να δουλεύει ως εργάτης ως το 1944, οπότε συνελήφθη από τα Σ.Σ. και κλείστηκε στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου ως την Απελευθέρωση. Οι κακουχίες του συνεχίζονται, αφού με αφορμή το κείμενό του *Αγύρτες και κλέφτες στην εξουσία*, μηνύεται από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου, Ιερόθεο και καταδικάζεται σε φυλάκιση δύο χρόνων. Εξορίζεται ως το 1952 και ξαναρχίζει την εκδοτική του δραστηριότητα μετά το 1955. Ως το 1960 κυκλοφόρησε τέσσερα πεζογραφήματα και δύο τόμους ταξιδιωτικών εντυπώσεων και επιμελήθηκε δυο ανθολογιών αντιστασιακής λογοτεχνίας με τίτλους *Θυσίες και δάφνες του ελληνικού λαού* και *Αρματωμένη Ελλάδα*. Συνεργάστηκε με τα περιοδικά *Νέοι Πρωτοπόροι*, *Ελεύθερα Γράμματα*, *Επιθεώρηση Τέχνης* και την εφημερίδα *Η Αυγή*. Ταξίδεψε στην Ιταλία, την Ελβετία, τη Σοβιετική Ένωση και σε χώρες των Βαλκανίων. Πέθανε στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας. Για τα τελευταία επτά χρόνια της ζωής του δεν έχουμε στοιχεία, παρά μόνο πως αντιμετώπισε οικονομικά προβλήματα, καθώς οι εκδοτικοί οίκοι δεν σεβάστηκαν τα συγγραφικά του δικαιώματα. Ασαφής παραμένει επίσης ο λόγος του θανάτου του, ενώ δεν υπάρχουν χειρόγρατά του. Στην Κρήτη εξέδωσε και το πρώτο του πεζογράφημα με τίτλο *Ερωτας ή αναισθησία*. Το πεζογραφικό έργο του Θέμου Κορνάρου τοποθετείται χρονικά στην ελληνική πεζογραφία της γενιάς του μεσοπολέμου. Το έργο του είναι στρατευμένο, έχει τη μορφή ντοκουμέντου καταγγελίας, κινείται στα πλαίσια της ρεαλιστικής γραφής και της άμεσης καταγραφής προσωπικών βιωμάτων του συγγραφέα με έντονα πολεμικό ύφος. Παράλληλα αν και ο Κορνάρος ήταν ενταγμένος στην Αριστερά, ο προβληματισμός του στα πρώτα του έργα ξεπερνούσε τα στενά όρια της πολιτικής και υπαγορευόταν από το γενικότερο ανθρωπιστικό ιδεολογικό προσανατολισμό του συγγραφέα.

Μούστος – Δάφνης Μ. (- 1955)²²⁶⁵

Πολέμησε στον ελληνοϊταλικό, ανέπτυξε αντιστασιακή δράση στη διάρκεια της Κατοχής και στη συνέχεια κατατάχτηκε στον ΔΣΕ ως απλός μαχητής και ως *Επίτροπος*

²²⁶⁵ «Μενέλαου Μούστου Δάφνης, Αφηγήσεις για το ΔΣΕ», *Νέος Κόσμος*, τχ. 8, 1955, σ. 74-75

τάγματος. Τραυματίστηκε στη διάρκεια του Εμφύλιου και από το 1949 ασχολείται με τη λογοτεχνία, όσο του το επιτρέπει η υγεία του. Πεθαίνει το 1955.

Λουντέμης Μενέλαος (1912-1977)²²⁶⁶

Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, γόνος εύπορης οικογένειας που χρεοκόπησε κατά τη μικρασιατική καταστροφή εγκαθίσταται με την οικογένειά του αρχικά στην Αίγινα, κατόπιν στην Έδεσσα, όπου φιλοξενείται στο κρατικό οικοτροφείο, στη συνέχεια στο χωριό Εξαπλάτανος της Πέλλας και τέλος μεταβαίνει στην Κοζάνη. Στην εφηβική και νεανική του ηλικία αναγκάζεται να δουλέψει σε πολλά επαγγέλματα (λαντζίερης, λούστρος, ψάλτης, δάσκαλος και επιστάτης στην κατασκευή του Γαλλικού ποταμού, ηθοποιός σε περιοδεύοντα θίασο (μπουλούκι)). Διακόπτει τις γυμνασιακές του σπουδές λόγω αποβολής του από όλα τα σχολεία της χώρας. Γνωρίζεται με καταξιωμένους λογοτέχνες, όπως ο Μ. Μαλακάσης και βραβεύεται από το περιοδικό *Νέα Εστία* (1934). Λαμβάνει μέρος στην Εθνική Αντίσταση και το *EAM* και διατελεί γραμματέας της *Οργάνωσης Διανοουμένων*. Καταδικάζεται για εσχάτη προδοσία στη διάρκεια του Εμφύλιου και εξορίζεται στη Γαύδο, τη Μακρόνησο και τον Αη Στράτη. Το 1956 μεταφέρεται από την τελευταία του εξορία και δικάζεται για το περιεχόμενο του βιβλίου του *Βουρκωμένες Μέρες*. Στη δίκη εμφανίζονται ως μάρτυρες υπεράσπισης ο Γ. Θεοδοκάς, ο Στρ. Δούκας, ο Α. Πανσέληνος, Κ. Κοτζιάς και ο Κ. Βάρναλης. Όταν καλείται από τον πρόεδρο του δικαστηρίου να κάνει δήλωση αποκήρυξης του *ΚΚΕ*, απαντά χαρακτηριστικά: «Χρειάστηκαν εκατομμύρια χρόνια, για να γίνουν τα τέσσερα πόδια δύο. Δεν θα τα κάνω πάλι τέσσερα». Ενώ αθωώθηκε από τις κατηγορίες, αποφασίστηκε η απαγόρευση κυκλοφορίας των βιβλίων του και η επιστροφή του στη εξορία για δύο περίπου χρόνια, Τον Μάρτιο του 1958 εκπατρίζεται στη Ρουμανία, όπου παραμένει μέχρι το 1976, οπότε επανακτά την ελληνική ιθαγένεια, Το έργο του έχει μεγάλη απήχηση. Επισκέπτεται δύο φορές την *ΕΣΣΔ*, ταξιδεύει σε πολλά μέρη του κόσμου και λαμβάνει

²²⁶⁶ Σιούμπουρας Φ., *Ο δικός μας Μενέλαος Λουντέμης*, Δωρικός, Αθήνα 2005. Δαμασκηνός Δ., *Τα πλοία άραξαν στην όχθη της καρδιάς μας*, ό. π.. Εποχές και Συγγραφείς, Ψαρράς Τ., <https://webtv.ert.gr/category/ert2/epoxes-kai-sigrafeis/>. Ζήρας Αλεξ., «Λουντέμης Μενέλαος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* τ.5, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1991 σ. 325-326. Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Μενέλαος Λουντέμης», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία · Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)* τ.Ε', σ. 232-252. Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλης, 1992. *Αρχείο ΕΚΕΒΙ*

μέρος σε συνέδρια λογοτεχνών. Επιστρέφει στην Ελλάδα και απολαμβάνει θερμότατη υποδοχή από λογοτέχνες και φίλους. Πεθαίνει ξαφνικά ένα χρόνο μετά σε ηλικία 62 ετών. Πολυγραφότατος, ασχολήθηκε με τα περισσότερα είδη του γραπτού λόγου (πεζογραφία, ποίηση, δοκίμιο, θέατρο, παιδική λογοτεχνία, μετάφραση). Υπήρξε από τους πιο πολυδιαβασμένους πεζογράφους της χώρας και τα έργα του έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες.

Μπόσης – Πουρναράς Κώστας (1908-1994)²²⁶⁷

Γεννήθηκε στην Κυψέλη της Άρτας και σπούδασε στην *Παιδαγωγική Ακαδημία* των Ιωαννίνων. Εργάστηκε ως δάσκαλος και οργανώθηκε στο *ΚΚΕ*. Εξορίστηκε από τη μεταξική δικτατορία στον Αη Στράτη και δραπέτευσε το 1942. Εντάχθηκε αρχικά στον *ΕΛΑΣ* και στη συνέχεια στο *ΔΣΕ*, όπου έγινε *Πολιτικός Επίτροπος* της 107^{ης} Ταξιαρχίας. Βαριά τραυματισμένος και έχοντας χάσει το ένα του μάτι ακολουθεί το δρόμο της πολιτικής προσφυγιάς, πρώτα στην Τασκένδη και κατόπιν στη Ρουμανία. Διετέλεσε μέλος του *Λογοτεχνικού Κύκλου* και το 1955 έγινε υπεύθυνός του. Δεν επέστρεψε ποτέ στην πατρίδα.

Ραβάνης Ρεντής Δήμος (1925-1996)²²⁶⁸

Ενταγμένος στην αντίσταση από τα εφηβικά του χρόνια γράφει ηρωικά ποιήματα, θεατρικά νούμερα και επιθεωρήσεις. Σε ηλικία 15 ετών θα γράψει τη σατιρική επιθεώρηση *«Αρχικένταυρος»*, που παίχτηκε για την ενίσχυση του ΕΑΜ, από ερασιτεχνικό θίασο στο σαλόνι ενός σπιτιού, όπως και τη *«Η φαλάκρα του Μουσολίνι»*, που παιζόταν στους συνοικισμούς από ερασιτεχνικό θίασο. Το 1942, συνεργάζεται με τον Ξενόπουλο στη *«Διάπλαση των Παίδων»* και δημοσιεύει αντιστασιακούς στίχους στον ΕΠΟΝίτικο και ΕΑΜικό παράνομο Τύπο. Μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *«Νεανική φωνή»*, μαζί με την Αλκη Ζέη, τον Τάσο Λιγνάδη θα δημοσιεύσει

²²⁶⁷ ΕΚΕΒΙ. Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 253, 62-63

²²⁶⁸ Οδηγητής, Ιανουάριος 2009, τ. 957. Αρχείο ΚΚΕ, ΑΣΚΙ, κ. 242, φ. 13\4\4. Ζαμπαθά -Παγουλάτου Φ., Ομιλία σε εκδήλωση της Εταιρείας Λογοτεχνών, 29-1-2015. Ριζοσπάστης, 4-6-2000, 20-3-2005, 1-3-2007. Ανδρικόπουλος Γ., *Τα αντάρτικα τραγούδια στον καθρέφτη της δισκογραφίας*, πτυχιακή εργασία, επιβλέπουσα Ζουμπούλη Μ. ΤΕΙ Ηπείρου, σ.54, ανακτήθηκε από:<http://apothetirio.teiep.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/5952/319.pdf?sequence=1>

ποιήματα με το ψευδώνυμο «Στέφος Ροδάνθης». Στο μέλλον επιλέγει για συνωμοτικούς λόγους ψευδώνυμα, όπως το Φώτης Αθηναίος, Φους - Φους, Μώμος. Ως υπεύθυνος για τον πολιτισμό στην ΕΠΟΝ, θα συμβάλει αποφασιστικά στην πολιτιστική «έκρηξη» της Εθνικής Αντίστασης μέσα στις συνθήκες της Κατοχής. Συμμετέχει στις «πολιτιστικές ομάδες κρούσης», που γυρνάνε τις λαϊκές γειτονιές και συστήνουν στο λαό το θέατρο. Ο Ρεντής συμμετέχει στον περιοδεύοντα θίασο που συγκροτεί το *Γενικό Αρχηγείο* του ΔΣΕ με επικεφαλής τον Αντώνη Γιαννίδη. Δικοί του είναι οι στίχοι του τραγουδιού του αντάρτικου «*Παιδιά σηκωθείτε να βρούμε στο δρόμους*» και το «*Βροντάει ο Όλυπος*». Καταδικασμένος δυο φορές σε θάνατο το 1949, φεύγει για τις Λαϊκές Δημοκρατίες. Περιπλανήθηκε στην Ανατολική Ευρώπη και κατέληξε στη Ρουμανία, όπου εκδίδονται όλα τα βιβλία του. Στα 19 χρόνια της αναγκαστικής πολιτικής προσφυγιάς ασχολήθηκε με όλα τα είδη του γραπτού λόγου και είχε μεγάλη αναγνώριση. Του αναγνωρίζονται αρετές που μπορούν να τον κάνουν «έναν πρώτης τάξης τραγουδιστή του λαού», ενώ στην πατρίδα του παραμένει άγνωστος. Διετέλεσε επίσης μέλος του *Λογοτεχνικού Κύκλου*. Επέστρεψε το 1968 μέσω Γαλλίας λόγω της διάκρισής του σε θεατρικά βραβεία. Συγκεκριμένα του απονεμήθηκε στην Ελλάδα το *Α΄ Κρατικό Βραβείο Θεατρικού Έργου* για το έργο του *Νεκρή ζώνη*.

Χατζής Δημήτρης (1913-1981)²²⁶⁹

Γεννήθηκε στα Γιάννενα και φοίτησε στα γυμνασιακά του χρόνια στην *Ιόνιο* και τη *Ζωσιμαία Σχολή*. Κατόπιν εισάγεται στη Νομική στην Αθήνα αλλά δεν ολοκληρώνει τις σπουδές του, γιατί σε ηλικία 19 ετών αναλαμβάνει τη διεύθυνση της

²²⁶⁹ Γουλανδρής Ν., *Βιβλιογραφικό μελέτημα Δημήτρη Χατζή (1930-1989)*, ό. π.. Χατζής Θ. «Μια πολυκύμαντη ζωή», *Αντί*, τ. χ. 183, 31-7-1981, σ. 14-15. Κουρματζή Ε. «Οι πολιτικές ρίζες του Δ. Χατζή. Γιάννενα, δεκαετίες 20 και 30», *Αντί*, τ.χ. 743-744, 27-7-2001, σ. 24-28. Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., σ. 62-63, 253-254. Ελεφάντης Α. «ΕΑΜ: Ιστορία και ιδεολογία. Προϋποθέσεις για μια επιστημονική θεώρηση του ΕΑΜ» στο: *Μας πήραν την Αθήνα...*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, σ. 21-38. *Εποχές και Συγγραφείς*, Ψαρράς Τ., <https://webtv.ert.gr/category/ert2/epoxes-kai-sigrafeis/>. *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* τ.9, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1991 σ. 417-418. Αποστολίδου Β., *Λογοτεχνία και ιστορία στην μεταπολεμική Αριστερά, Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή*, ό. π. , σ. 181-201. Κουρμαντζή Ε., «Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα», στο: επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, ό. π., σ. 239-261

εφημερίδας *Ηπειρος*, που ανήκε στην οικογένειά του στα Ιωάννινα. Υπήρξε μέλος του ΚΚΕ από τα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, συνελήφθη και εξορίστηκε στη Φολέγανδρο. Επιστρέφει στα Γιάννενα για τη δίκη του και αθώνεται, αφού πρώτα βασανίζεται και αποπειράται να δώσει τέλος στη ζωή του. Ο Χατζής είχε ενεργό δράση στην Αντίσταση. Εργάστηκε ως συντάκτης και τυπογράφος στον παράνομο τύπο. Ασχολήθηκε με τη σύνταξη φυλλαδίων του *EAM* και διετέλεσε αρχισυντάκτης της *Ελεύθερης Ελλάδας*, εφημερίδας της *ΚΕ* του ΚΚΕ. Επίσης εκδίδει το 1946 το μυθιστόρημά του *Η Φωτιά*. Όντας από τα ιδρυτικά μέλη του *EAM* θεωρείται βαθιά επηρεασμένος από τη λεγόμενη πολιτική κουλτούρα του. Το 1947 εξορίστηκε στην Ικαρία και αργότερα επιστρατεύθηκε, αλλά το 1948 εντάχθηκε στον *ΔΣΕ* δημοσιεύοντας ανταποκρίσεις στην *Εξόρμηση* και στο ραδιόφωνο της *Ελεύθερης Ελλάδας*. Μετά την ήττα του *Δημοκρατικού Στρατού* καταδικασμένος σε θάνατο καταφεύγει στο εξωτερικό και του αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια. Παρέμεινε πολιτικός εξόριστος (1949-1975) σε Ρουμανία, Ουγγαρία και Αν. Βερολίνο. Το 1952 διαγράφεται από το ΚΚΕ κατά τη διαδικασία ανακαταγραφής του. Εργάζεται σε κομματικά ραδιόφωνα (σταθμός Βουδαπέστης) και εφημερίδες (*Λαϊκός Αγώνας*), ενώ παράλληλα παρακολουθεί μαθήματα Κλασικών και Βυζαντινών Σπουδών. Μετά την εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής στο Παν\μιο της Βουδαπέστης διδάσκει σε Παν\μια της Ευρώπης. Επαναπατριάζεται το 1975 και η υποδοχή του γίνεται σε πανηγυρική ατμόσφαιρα. Διδάσκει επίσης στο *Πανεπιστήμιο Πατρών* αλλά τα μαθήματά του διακόπτονται λόγω αντιδράσεων συντηρητικών κύκλων.

ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΗΣ

Αδάμος Τάκης (1914 - 1992)²²⁷⁰

Γεννήθηκε στην Ήπειρο σε εργατική οικογένεια. Το 1935 γίνεται μέλος του κόμματος. Πολέμησε στο Αλβανικό Μέτωπο, ως αντάρτης στον *ΕΛΑΣ*, δημοσιογραφώντας ταυτόχρονα στη «*Φωνή της Ηπείρου*» (όργανο του ΚΚΕ) και στον «*Αγωνιστή*» (όργανο του *EAM*). Το 1946, εξορίζεται στην Ικαρία. Οργανώνει απόδραση, μαζί με άλλα στελέχη και πολεμά στο Δημοκρατικό Στρατό, με το βαθμό του ταγματάρχη, ενώ εκτελεί και χρέη πολεμικού ανταποκριτή. Το 1954, γίνεται

²²⁷⁰ ΕΚΕΒΙ, Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, ό. π., 253-254

υπεύθυνος του θεωρητικού περιοδικού του ΚΚΕ «*Νέος Κόσμος*». Από το 1960 μέχρι το 1969, δουλεύει στη «*Φωνή της Αλήθειας*». Το 1970, πηγαίνει στο Λονδίνο και αναλαμβάνει τη διεύθυνση της εφημερίδας «*Ελεύθερη Πατρίδα*». Μετά το 1974, επανέρχεται στην Ελλάδα και αναλαμβάνει την αρχισυνταξία του «*Ριζοσπάστη*» επί πολλά χρόνια. Εμφανίστηκε στα ελληνικά γράμματα το 1957, με τη συλλογή διηγημάτων «*Απλοί άνθρωποι*». Διετέλεσε δύο φορές ευρωβουλευτής του ΚΚΕ. *Ριζοσπάστης*, 7-11-2010

Βλαντάς Δημήτρης (1908-1985)²²⁷¹

Γεννήθηκε στο χωριό Μάραθος του Νομού Ηρακλείου Κρήτης. Μέλος της Κεντρικής Επιτροπής και του Γραφείου της ΟΚΝΕ από το 1932. Εκτοπίστηκε από την δικτατορία Μεταξά το 1936 (Ακροναυπλία, Γαύδος). Απέδρασε (Μάιος 1941) και ανέλαβε γραμματέας της ΚΕ της ΟΚΝΕ (Οκτώβριος 1941). Μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ (Δεκέμβριος 1942) και γραμματέας του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ (Φεβρουάριος 1943- Ιούλιος 1944). Εθνοσύμβουλος Αθήνας στην ΠΕΕΑ, παρέμεινε στην Κρήτη από τον Ιούλιο του 1944 έως τον Ιούλιο του 1946, όπου διετέλεσε καπετάνιος της 4ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής του ΚΚΕ και πρόεδρος της Εθνικοαπελευθερωτικής Επιτροπής Κρήτης (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1944). Γραμματέας της Κ.Ο. Πειραιά (Ιούλιος 1946 - Νοέμβριος 1947), ορίστηκε αναπληρωματικό (Σεπτέμβριος 1947) και στη συνέχεια τακτικό μέλος (Ιανουάριος 1949) του ΠΓ του ΚΚΕ. Υπουργός Γεωργίας και Υπουργός Στρατιωτικών στην *Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση*. Μετά την υποχώρηση του ΔΣΕ εγκαταστάθηκε στην Ρουμανία. Το 1953 φοίτησε στην *Ανώτατη Κομματική Σχολή* (Μόσχα), ενώ τον Σεπτέμβριο του 1955 μετέβη στην Τασκένδη. Απομακρύνθηκε από το Πολιτικό Γραφείο (Μάρτιος 1956) και από την ΚΕ του ΚΚΕ (Φεβρουάριος 1957). Διεγράφη από το κόμμα το 1956. Εξορίστηκε στα Καρπάθια, όπου τον ακολούθησε η οικογένειά του, και έμεινε εκεί για περίπου 11 χρόνια. Από τη Ρουμανία κατέφυγε στη Γαλλία το 1967. Από το 1968 ως το 1974 εργάστηκε στο λογιστήριο της εταιρείας FNAC. Επαναπατρίστηκε το 1975. Δεν αναμείχθηκε στην πολιτική αλλά με τη συγγραφή βιβλίων στα οποία αποστασιοποιείται από το ΚΚΕ και υιοθετεί πολιτικές

²²⁷¹ <http://www.askiweb.eu/> . <http://www.biblionet.gr/author/>. Το Βήμα, 28-11-2008, «Το άγνωστο ημερολόγιο του Δημήτρη Βλαντά», Μαραντζίδης Ν. <http://www.katioua.gr/istoria/prosopa-istoria/dimitris-vlantas-apo-deksi-cheri-tou-zachariadi-stin-agkalia-tis-deksias-tou-mitsotaki/>

θέσεις της Δεξιάς. Το ημερολόγιο του Βλαντά, μαζί με το σύνολο του προσωπικού του αρχείου, είναι κατατεθειμένο εδώ και πολλά χρόνια σε βιβλιοθήκη του Παρισιού (BDIC).

Πορφυρογένης Μιλτιάδης (1903-1958)²²⁷²

Γεννήθηκε στην Αγριά του Βόλου. Σπούδασε στη Νομική και εξέδιδε την εφημερίδα «Θεσσαλικά Χρονικά». Το 1929 αναλαμβάνει την ηγεσία της *Εργατικής Βοήθειας*. Το 1932 εκλέγεται βουλευτής Βόλου και το 1936 με το κόμμα του *Παλλαϊκού Μετώπου*. Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας εξορίζεται στην Ανάφη, την Ακρονaupλία και την Κίμωλο, απ' όπου αποδρά το 1941 και καταφεύγει στην Κρήτη. Εργάζεται στα: «*Κρητικά Νέα*», «*Εσπερινός Ταχυδρόμος*». Συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις Λιβάνου και Καζέρτας και το 1944 ανέλαβε Υπουργός εργασίας στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Υπήρξε γραμματέας του *EAM*, βγαίνει στο βουνό και μετά το 1946 στέλνεται σε μυστικές αποστολές στα αδελφά κομμουνιστικά κόμματα και τη Σοβιετική Ένωση. Το 1947, ως αντιπρόσωπος του *ΚΚΕ* στο Συνέδριο του *Κ.Κ. Γαλλίας* εκφωνεί στο Στρασβούργο την περίφημη ομιλία του σχετικά με τη σύσταση της Κυβέρνησης του βουνού, όπου έγινε Υπουργός Δικαιοσύνης. Καταφεύγει ως πολιτικός πρόσφυγας τις ανατολικές χώρες. Μετά την καθαίρεση του Ζαχαριάδη τίθεται σε απομόνωση και πεθαίνει το 1958 στην Τσεχοσλοβακία.

Ρούσος Πέτρος (1908-1992)²²⁷³

Γεννήθηκε στο χωριό Γάνος της Αν. Θράκης. Το πραγματικό του όνομα είναι Πέτρος Πολυχρονίδης. Φοίτησε στην *Ελληνική Εμπορική Σχολή* της Οδησσού. Μετά

²²⁷² ΑΣΚΙ web. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 10-3-2018, «Ο κομμουνιστής ηγέτης για τις δύσκολες αποστολές», Πορφυρογένη Κ.

²²⁷³ Βάρναλης Κ., *Αϊ Στράτης, Θυμήματα εξορίας*, επιμ. Κακαβάνης Η., Καστανιώτη, Αθήνα, 2014. Ρούσος Π., *Η Μεγάλη Πενταετία*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1976

την μετοίκησή του στον Πειραιά εντάχθηκε το 1923 στην *Κομμουνιστική Νεολαία*. Υπήρξε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του *ΚΚΕ* από το 1935 ως το 1973 και του *Πολιτικού Γραφείου* του Κόμματος στη διάρκεια της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Ήταν πολύγλωσσος και φοίτησε στην κομματική σχολή της Μόσχας, *KUTV*. Εργάστηκε ως ρεπόρτερ, αρχισυντάκτης και διευθυντή της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*. Στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας εξορίστηκε στην Κίμωλο μαζί με τη γυναίκα του Χρύσα Χατζηβασιλείου, απ' όπου απέδρασε το 1941. Υπήρξε μέλος της αντιπροσωπείας του *EAM-EΛΑΣ* στο Συνέδριο του Λιβάνου, ενώ πήρε μέρος στην *Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση* ως υπουργός εξωτερικών. Καταδικάστηκε δύο φορές σε θάνατο και κατέφυγε ως πολιτικός πρόσφυγας ως το 1973, όπου διετέλεσε γραμματέας της *Επιτροπής Διαφώτισης*.

Σπήλιος Απόστολος (1909-1976)²²⁷⁴

Το πραγματικό του όνομα είναι Απόστολος Κολτσιδόπουλος. Γεννήθηκε στη Λάρισα και εντάχθηκε στο κίνημα της Αριστεράς από τα γυμνασιακά του χρόνια. Συνελήφθη για πρώτη φορά το 1925 και καταδικάστηκε σε τρία χρόνια φυλάκισης κατά τη δικτατορία του Θ. Πάγκαλου αλλά πήρε αναστολή, επειδή ήταν ανήλικος. Από το 1943 εργάζεται ως τραπεζικός υπάλληλος στην *Εμπορική Τράπεζα*. Δημοσιεύει ποιήματα με το ψευδώνυμο *Ισκρα* (= Σπίθα). Εργάστηκε επίσης στην εφημερίδα «*Αλήθεια*», που κυκλοφορεί στη Λάρισα. Το 1943 βγαίνει στο βουνό με το ψευδώνυμο «*Σπήλιος*», από τον χωριό Σπηλιά του Κίσσαβου. Δημοσιεύει στον «*Ρήγα*», όργανο της Πανθεσσαλικής Επιτροπής του *EAM*. Συνεργάζεται με τον Ριζοσπάστη κρατώντας την στήλη «*Σφυριές*», που περιλαμβάνει χρονογραφήματα (Νοέμβρης 1944-Οκτώβρης 1947). Στη διάρκεια του Εμφυλίου γράφει καθημερινά χρονογράφηματα στον ραδιοσταθμό του *ΚΚΕ* στο Βελιγράδι και το Βουκουρέστι, καθώς και σε έντυπα, όπως τα: «*Δελτίο ειδήσεων*», «*Εξόρμηση*», «*Προς τη νίκη*». Κατόπιν εργάζεται στο Ραδιοσταθμό της Βουδαπέστης και στη «*Φωνή της αλήθειας*» στη Βαρσοβία. Εκδίδει στην υπερορία τα βιβλία: *Σφυριές* (1950) «*Σατιρικοί πολιτικοί στίχοι*» (1953), «*Ταξίδια στην Ελλάδα*» και «*Στου δρόμου τη στροφή*» (μυθιστόρημα). Επαναπατρίστηκε το

²²⁷⁴Σπήλιος Α., «*Στου δρόμου τη στροφή*», οδεβ, Αθήνα 1975, οπισθόφυλλο, *Ριζοσπάστης*, 22\10\2006

1964. Συλλαμβάνεται και στη διάρκεια της Δικτατορίας και παραμένει εξόριστος στα Γιούρα και τη Λέρο.

Χατζιδάκη Φούλα (1906 - 1984)²²⁷⁵

Κόρη του Καθηγητή Μαθηματικών του Πανεπιστημίου (Αθηνών) Ν. Χατζηδάκη και ανιψιά του γλωσσολόγου Γ. Χατζηδάκη. Είχε πλατιά μόρφωση και ήταν πολύγλωσση (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, δανέζικα (καταγωγή της μητέρας της), ουγγρικά, ρώσικα (λόγω της μετοίκισής της), Ενταγμένη από τα φοιτητικά της χρόνια στην Αριστερά εργάζεται από το 1932 σε ηλικία 25 ετών (βοηθός του Πέτρου Πικρού) στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*. Εξορίστηκε στη Φολέγανδρο και την Κίμωλο με τον άντρα της Μ. Πορφυρογένη, απ' όπου δραπετεύει στην αρχή της Κατοχής και καταφεύγει στην Κρήτη. Μετά την απελευθέρωση συνεργάζεται με τα «*Ελεύθερα Γράμματα*» και κατόπιν βρίσκεται για είκοσι χρόνια πολιτική εξόριστη στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, την Ουγγαρία και τη Ρουμανία. Είναι μέλος του *Λογοτεχνικού Κύκλου*, αρθρογραφεί στο περιοδικό «*Νέος Κόσμος*» και έχει συγγραφικό και μεταφραστικό έργο. Επιμελείται την ανθολογία «Τραγούδια της Αντίστασης» που κυκλοφόρησε τον Οκτώβρη του 1951 από το «Εκδοτικό Νέα Ελλάδα». Επιστρέφει το 1964 με απόφαση του Η. Τσιριμώκου Οι μεταφράσεις της εκδίδονται στην Ελλάδα («*Η απόλαυση του κειμένου*» του Ρ. Μπαρτ, «*Η αναγκαιότητα της τέχνης*» του Φίσερ, τα «*Γράμματα από τη φυλακή*» του Αντόνιο Γκράμσν, «*Η ιστορία της Γκεστάπο*» του Ζ. Ντελαρύ, «*Μαρία Στιούαρτ*» του Στ. Τσβάιχ). Συνεργάζεται με τη *Νέα Εστία*, την *Αυγή* και το περιοδικό *Διαβάζω* μέχρι το θάνατό της.

²²⁷⁵ «*Διαβάζω*», τ.χ. 109, 2-1-1985, σ. 10. Αργυρίου Α. *Μνήμη Εταίρων*, Εταιρεία Ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα 1986, σ.23-32

ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείο ΚΚΕ, Επιτροπή Διαφώτισης, ΑΣΚΙ

Αρχείο Τ. Αθανασιάδη, Ομάδα των Δώδεκα, Έ. Αλεξίου, Δ. Σωτηρίου, Μ. Αλεξανδρόπουλου, Δ. Χατζή, ΕΛΙΑ

Αρχείο Εθνικού Θεάτρου

Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού *Ελεύθερης Ελλάδας*

Αρχείο ΕΡΤ:

Εποχές και Συγγραφείς, Ψαρράς Τ., <https://webtv.ert.gr/category/ert2/epoxes-kai-sigrafeis/>

Μονόγραμμα, <https://webtv.ert.gr/category/ert2/monogramma/>

Αρχείο εκπομπών ΑΣΚΙ, *Η Ιστορία στο Κόκκινο: Μια εκπομπή για το παρελθόν*, Ραδιοφωνικός Σταθμός: *Στο κόκκινο*, <http://www.askiweb.eu/index.php/el/2015-09-21-08-27-59/2015-09-21-09-35-38>

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ακρόπολις

Αυγή

Βραδυνή

Δημοκρατικός

Δημοκρατικός Στρατός

Ελ. Βορράς

Ελευθερία

Ελευθεροτυπία

Εστία

Εφημερίδα των Συντακτών

Ημερησία

Ημερήσιος Κήρυξ Λαρίσης

Καθημερινή

Μακεδονία

Ριζοσπάστης

Το Βήμα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

24 γράμματα

Αντί

Αρχειοτάξιο

Διαβάζω

Διαγώνιος

Δοκιμές

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Επιθεώρηση Τέχνης

Εποχές

Θεωρία και Κοινωνία

Κριτική

Μαρτυρίες

Νέα Εστία

Νέος Κόσμος

Πολίτης

Ταχυδρόμος

Τετράδια Μουσειολογίας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Γεωργίου Β., *Γειά Χαρά \Έτσι γίναν οι άνθρωποι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950
- Παυλίδου Κ., *Έξι μήνες μελλοθάνατη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951
- Εμπρός Επονίτες, *Βιβλιοθήκη της Νεολαίας*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951
- Η Καρδιά των λαών* (Συλλογικό για τον Νίκο Μπελογιάννη), Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Κορνάρος Θ., *Γράμματα από το Μακρονήσι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Πεζογράφοι της Αντίστασης*, (Συλλογικό) Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Αναστασιάδης Μ., *Πολεμώντας για τη λευτεριά (Βιβλιοθήκη της Νεολαίας)*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Χατζής Δ., *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Μπόσης Κ., *Εμείς θα νικήσουμε*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Αξιώτη Μ., *Σύντροφοι Καλημέρα!*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Λουντέμης Μ., *Βουρκωμένες Μέρες*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Ο Δρόμος της λεβεντιάς, (Βιβλιοθήκη Νεολαίας)*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Γρίβας Γ., *Καινούργιοι άνθρωποι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Αλεξανδρόπουλος Μ. – Σφυρής, *Σοβιετικές Γνωριμίες*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1954
- Μούστος Δάφνης Μ., *Αφηγήσεις για το ΔΣΕ*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1954
- Ρεντής Δ., *Τα Δύο Τάγματα*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Διηγήματα του αγώνα* (Συλλογικό), Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
-

Αλεξίου Έ., *Παραπόταμοι*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

Αλεξανδρόπουλος Μ., *Αρματωμένα Χρόνια*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

14 *ιστορίες αντίστασης*, επιμ.: Γκλαβίνας Γ., Χαραλαμπίδης Μ., Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2018

15 *Διηγήματα από την Αντίσταση*, Έκδοση «Νέας Γενιάς», Αθήνα, 1945

17 *γυναίκες θυμούνται τον Δεκέμβρη. Στιγμές από τη "Μάχη της Αθήνας"*, επιμ.: Βόγλη Ι., Κάπολα Ά., Παπαθανασίου Ι., ΑΣΚΙ-Η Αυγή, 2014

3^η *Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, Εισηγήσεις – Λόγοι – Αποφάσεις*, Εκδόσεις της ΚΕ του ΚΚΕ, 1951

Beaton R., *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Νεφέλη, Αθήνα, 1996

Bourdieu P., *Οι κανόνες της τέχνης: Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, Πατάκης, Αθήνα, 2006

Burke P., *Τι είναι πολιτισμική ιστορία*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008

Eagleton T., *Ο Μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, Ύψιλον, Αθήνα, 1981

Eley G., *Σφυρηλατώντας την Δημοκρατία, Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, 1923-2000*, τόμος Β', Σαββάλας, Αθήνα, 2010

Foucault M., *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2002

Gerolymatos A., *Εμφύλιος Ελλάδα 1943-1949 Ένας διεθνής πόλεμος*, Διόπτρα, Αθήνα, 2018

Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, Παπαζήση, Αθήνα, 2013

Halbwachs M., *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, Νεφέλη, Αθήνα, 2013

Hobsbawm E. *Συναρπαστικά χρόνια, Μια ζωή στον 20^ο αιώνα*, μεταφρ. Σταματίνα Μανδηλαρά, Θεμέλιο, Αθήνα, 2003

Mazower M., *Όσα δεν είπες*, Άγρα, Αθήνα, 2017

- Mazower M., *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994
- Meynaud J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α΄, 1946-1965, Σαββάλας, Αθήνα, 2002
- Milosz C., *Αιχμάλωτη Σκέψη*, Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2017
- Newton K.M., (επιμέλεια), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2013
- P. Levi., *Αν αυτό είναι Άνθρωπος*, Άγρα, Αθήνα, 1997
- Passerini L., *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα, 1998
- Ristovic M., *Ένα μακρύ ταξίδι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008
- Ristovic M., *Το πείραμα Μπούλκες- «Η ελληνική δημοκρατία στη Γιουγκοσλαβία 1945-1949»*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2008
- Van Boeschoten R. – Danforth L., *Τα παιδιά του Εμφυλίου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2015
- Van Boeschoten R., *Ανάποδα χρόνια*, Πλέθρον, Αθήνα, 2003
- Vitti M. *Η γενιά του τριάντα*, Ερμής, Αθήνα, 2004
- Vitti M., *Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Κέδρος, Αθήνα, 1974
- Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ*, Γραφείο Τύπου ΕΔΑ, τ.χ 3, Αθήνα 1956
- Αβδελίδης Π., *Το πρόβλημα της γης και η Πράξη 3 του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ*, εκδόσεις ΚΕ του ΑΚΕ, 1948
- Αβδούλος Σ., *Το φαινόμενο της Μακρονήσου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998
- Αγγέλου Γ., *Οι κομμουνιστές*, Διογένης, Αθήνα, 1999
- Αη Στράτης*, *Φωτογραφικά Τχνη (1940-1970)*, Αρχείο Μανικάκη Β., κείμενο Νικολακάκης Γ., Υπουργείο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 1999
- Αη- Στράτης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Αθανασιάδης Τ., *Μάρω Πανθέου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2008
- Αθανασιάδης Τ., *Κερκόπορτα*, τόμος Α΄, Β΄, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2002.

- Αθανασιάδης Τ., *Οι Πανθέοι, Η Χαρισάμενη Εποχή*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2008
- Αθανασιάδης Χ., *Τα αποσυρθέντα βιβλία*, Αλεξάνδεια, Αθήνα, 2015.
- Αθηναίου Χ., *Δίσεκτα Χρόνια*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950
- Αλαβέρας Τ., *Τ' αγρίμια τ' άλλου δάσους*, έκδοση ΟΣΥΜ, Θεσσαλονίκη 1952
- Αλεξάνδρου Α., «*Ευθύτης οδών*», 1959, στο: *Η ελληνική ποίηση. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, επιμέλεια: Α. Αργυρίου, Εκδόσεις Σοκόλη, 1982
- Αλεξανδρόπουλος Μ., *Αυτά που μένουν*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2000
- Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, (πρώτη έκδοση: 1986)
- Αλτουσέρ, Λ., *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978
- Αναγνωστάκης Μ., *Όταν αποχαιρέτησα, Η Συνέχεια 2, Τα ποιήματα 1941-1971*, Νεφέλη 2000, (πρώτη έκδοση: 1956)
- Ανάμεσα στις σοβιετικές γυναίκες*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951
- Ανθολογία της Νεοελληνικής ποίησης (από το Ρήγα ως τον Βάρναλη)*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Ανδρικοπούλου Ν., *Το ταξίδι του Ματαρόα 1945*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2008
- Αξιώτη Μ., *Η Κάδμω*, Κέδρος, Αθήνα, 2015, σ.159-190
- Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας, Άπαντα ΣΤ'*, Κέδρος, Αθήνα, 1983
- Αξιώτη Μ., *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Αποστολίδης Ρ., *Πυραμίδα 67*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2014
- Αποστολίδου Β., *Λογοτεχνία και ιστορία στην μεταπολεμική Αριστερά, Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή*, Πόλις, Αθήνα, 2003

- Αποστολίδου Βενετία, *Τραύμα και Μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα, 2010
- Αποστολόπουλος Β., *Το χρονικό μιας εποποιΐας. Ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1995
- Αργυρίου Α., *Η Μεταπολεμική Πεζογραφία*, τ. Α, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 1988, 1992
- Αργυρίου Α., *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας (1950-1956)*, Τόμος Ε, Αθήνα, 2005,
- Αριστοφάνη Ειρήνη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Αρχείο Οικογένειας Νίκου Πλουμπίδη*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008
- Βακαλιός, Θ., *Τέχνη και Πολιτική - Επιστήμη και Τέχνη*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2008
- Βαλκάνος Κ. *Αιχμάλωτοι εν Αλβανία (1949-1956)*, Θεσσαλονίκη, 1961
- Βάρναλης Κ., *Αϊ Στράτης, Θυμήματα εξορίας*, επιμ. Κακαβάνης Η., Καστανιώτη, Αθήνα, 2014.
- Βαρών – Βασάρ Ο., *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και Νέες στην Κατοχή και την Αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2009
- Βασιλακάκος Γ., *Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία (1946-1958)*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2000
- Βενέζης Η., *Οι Νικημένοι*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1995
- Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994
- Βερβενιώτη Τ., *Το διπλό βιβλίο, Βιβλιόραμα*, Αθήνα, 2003
- Βερναρδάκης Χ., & Μαυρή Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1991
- Βογιατζόγλου Α., *Ποίηση και πολεμική*, Κίχλη, Αθήνα, 2015
- Βόγλης Π., *Η αδύνατη επανάσταση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014
- Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004
- Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1944)*, Αφοι Τολίδη, Αθήνα, 1980, (α΄ έκδοση 1974-1977),

- Βουρνάς Τ., *Ποιοι και γιατί σκότωσαν το Νίκο Μπελογιάννη και τους συντρόφους του*, Αφοι Τολίδη, Αθήνα, 1981
- Γαβριηλίδης Κ., *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη Δικτατορία του Μεταξά*, Εντός, Αθήνα, 1997
- Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις από το Μακρονήσι*, ιδιωτική έκδοση, 1974
- Γιαννοπούλου Δ., *Η μάχη της προπαγάνδας*, Ασίνη, Αθήνα, 2014
- Γιανουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος*, Παπαζήση, Αθήνα, 1992
- Γιατρουδάκης Σ., *Τασκένδη. 30 χρόνια προσφυγιά*, Διογένης, Αθήνα, 1999
- Γιούρα, *Η ματωμένη Βίβλος*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Γκαγκούλιας Γ., «Παιδομάζωμα». *Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου πολέμου και μετά*, Ιωλκός, 2004
- Γκόγκολ Ν. Β. *Παντρολογήματα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Γκολφίνος Κ., *Στο Νίκο Μπελογιάννη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Γκόρκυ, Μ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, Σύγχρονη πεζογραφία, Αθήνα, 1979
- Γκριτζώνας Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001
- Γκριτζώνας Κ. *Μετά το Γράμμο, δεν ήταν μόνο η προσφυγιά. Γράμματα – Μαρτυρίες – Αφηγήσεις*, Γλάρος, Αθήνα 1986
- Γκριτζώνας Κ., *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, Φιλίστωρ, 1998
- Γκριτζώνας Κ., *Ομάδες συμβίωσης 1925-1974, Η συντροφική απάντηση στη βία και τον εγκλεισμό*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001
- Γλέζος Μ., *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, τόμος Α', επιμ. Αξελός Λ., Στοχαστής, Αθήνα, 2009
- Γουλανδρής Ν., *491 δελτία για το Δημήτρη Χατζή*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2001
- Γούναρης Β., *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005
- Γρηγοριάδης Σ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, Τεγόπουλος, Αθήνα, 2011(πρώτη έκδοση 1973).

Γρηγοριάδης Φ., *Ιστορία του Εμφυλίου πολέμου (1945-1949), Το δεύτερο αντάρτικο*, τόμος 4, Αθήνα, 1980, (πρώτη έκδοση 1973).

Γυναίκες στην Αντίσταση, Κίνηση «Η γυναίκα στην Αντίσταση», Αθήνα, 1982

Δαμασκηνός Δ., *Τα πλοία άραζαν στην όχθη της καρδιάς μας*, Ραδάμανθους, Χανιά 2017

Δέδες Β., *Η δίκη των Αεροπόρων*, Κάκτος, Αθήνα, 1983

Δερτιλής Β., *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τόμος Β΄, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006, σ. 904, 973

Δημάδης Κ. Α., *Δικτατορία, Πόλεμος και πεζογραφία (1936-1944)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα

Δημητρίου Π., *Η Διάσπαση του ΚΚΕ*, Τόμος Α΄ Β΄, Θεμέλιο, Αθήνα 1978

Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Έλληνες μεταπολεμικοί συγγραφείς. Ένας κριτικός οδηγός*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 1999

Δρίτσιος Θ., *Από το Γράμμο στην πολιτική προσφυγιά*, Δωρικός, Αθήνα, 1983

Δρουμπούκη, Α.Μ., *Μνημεία της Αλήθειας, Τχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα, 2014.

Εγγονόπουλος Ν., *Έλευσις*, Ποιήματα Β΄, Ίκαρος, Αθήνα, 1977 (πρώτη έκδοση: 1948)

Εγγονόπουλος Ν., *Ορφεύς Ξενόφοβος, Εν ανθρωπώ Έλληνι λόγω, Ποιήματα τ. Β΄*, Ίκαρος, Αθήνα, 1993, (πρώτη έκδοση: 1957)

Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1979

Έλληνες Διηγηματογράφοι, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

Ελληνική Ιστορία, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992, σ. 420-422

Επίσημα κείμενα ΚΚΕ (1940-1945), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995

Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ (1945-1949), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987

Επίσημα Κείμενα, (1949-1952), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1995

Ζαρογιάννης Γ. (Καβαλλάρης), *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση, ΕΛΑΣ, 1940-44*, Αφοι Τολίδη, Αθήνα

- Ζαφειρόπουλος Δ., *Ο Αντισυμμοριακός Αγών (1945-1949)*, Ιδιωτική Έκδοση, Αθήνα, 1956, σ. 35
- Ζαχαριάδης Ν. , *Όλοι στ' άρματα όλα για τη νίκη*, Μπούλκες, 1948
- Ζαχαριάδης Ν., *Δέκα χρόνια πάλης*, Πορεία, Αθήνα 1978
- Ζαχαριάδης Ν., *Προβλήματα καθοδήγησης στο ΚΚΕ*, Πορεία, Αθήνα, 1978
- Ζντάνοφ Α., *Για τη λογοτεχνία, για τη φιλοσοφία και για τη μουσική*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Ζωιτοπούλου - Μαυροκεφαλίδου Κατερίνα, *Τα παιδιά της μοναξιάς*, Παρασκήνιο, 2005
- Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμος Β΄, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλης, 1992
- Η τρίχρονη εποποιία του ΔΣΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011
- Ηλιού Φ., *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2004
- Θεοδώρου Β., *Στρατόπεδα γυναικών*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1976
- Θεοτοκάς Γ. *Πνευματική πορεία*, Γ., Φέξης, Αθήνα, 1961
- Θεοτοκάς Γ. *Το ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, επιμ.: Γ.Π. Σαββίδης, Λέσχη, Αθήνα, 1939
- Θεοτοκάς Γ. *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα, 1973
- Θεοτοκάς Γ., *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2003
- Ιστορία της Αρχαιότητας, Ιστορία του Μεσαίωνα* , Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμος. ΙΣΤ , Αθήνα, 2000
- Ιστορικό Τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, επιμ.: Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ., Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000
- Ιωαννίδης Γ. *Αναμνήσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979
- Ιωαννίδου Α., *Υπόθεση Γκράνιν. Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2008

- Καζαντζάκης Ν., *Αδερφοφάδες*, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα, 1963
- Καζαντζάκης Ν., *Ο Καπετάν Μιχάλης*, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα, 1981
- Καζαντζάκης Ν., *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα, 1981
- Καινούργιος Χ. (Βρασίδης), *Στα στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες. Περιπλανήσεις και περιπέτειες λαϊκών αγωνιστών, 1945-1947*, Ιωλκός, Αθήνα, 1991.
- Καλή πατρίδα σύντροφοι. Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2011
- Καλλιδώνης Π., *Η κόλαση της Μακρονήσου*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1991
- Καλλιδώνης Π., *Μακρόνησος, ο «Γολγοθάς της δημοκρατίας»*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1964.
- Καμαρινού Κ., *Τα πέτρινα Πανεπιστήμια, Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες (1924-1974)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005
- Καραγάτσης Μ. *Από Ανατολή σε Δύση (ταξιδιωτικά κείμενα)*, Καστανιώτη, 1991
- Καραγάτσης Μ., *Ιστορία των Ελλήνων, Ο αρχαίος κόσμος*. Αθήνα, Αετός, 1952
- Καραγάτσης Μ. *Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999
- Καραγάτσης Μ., *Άμρι α μούγκου, στο χέρι του θεού*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005
- Καραγάτσης Μ., *Ο κοτζάμπασης του Καστρόπυργου*, Αετός, Αθήνα, 1944
- Καραγάτσης Μ., *Ο κόσμος που πεθαίνει· Αίμα χαμένο και κερδισμένο*, Ίκαρος, Αθήνα, 1947
- Καραγιάννης Ευ., *Ώρες της κατοχικής εμπειρίας στην Αθήνα (1941-1944)*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Αθήνα, 2016
- Καραγιώργη Μ., *...Και Περιμένοντας τη Δημοκρατία*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2007
- Καραγιώργη Μ., *Από μια σπίθα ξεκίνησε*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001
- Καραγιώργη Μ., Ζωιτοπούλου Κ., *Κώστας Καραγιώργης 1905-1955*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 2001
- Καραγιώργη Μ., *Περιμένοντας την Ειρήνη...*, Προσκήνιο Αθήνα, 2005

- Καραμανωλάκης Β., *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2019
- Καρανικόλα - Στεφανίδου Ε., *Στρατόπεδα γυναικών, Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αη Στράτης, 1948-1954*, Αλφειός, Αθήνα, 2006
- Καρρά Μ., *Εμείς οι απ' έξω, ΠΕΟΠΕΦ, μια μικρή εποποιΐα (1948-1954)*, Κωσταράκης, Αθήνα, 1996
- Κασάπης Β. (Κρίτωνας), *Ο Εμφύλιος πόλεμος στον Έβρο (1946-1949)*, ιδιωτική έκδοση, Αλεξανδρούπολη, 1999
- Κάσδαγλης Ν., *Τα δόντια της μυλόπετρας*, Κέδρος, Αθήνα, 1982
- Κασιμάτης Σ. *Οι Παράνομοι*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997
- Καστρινάκη Α., *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Πόλις, Αθήνα, 2005
- Κατηφόρης Γ. *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1975
- Κατσή Δ., *Τεράστια συμβολή των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στο Ουσμπεκιστάν*, Αθήνα, 1980
- Κόκκινος Γ., Λαμπάτος Γ., Αθανασοπούλου Α., *Η Ματωμένη Ουτοπία*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2008
- Κολιόπουλος Ι. *Ληστές, Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αι.*, Ερμής, Αθήνα, 1979
- Κολιόπουλου Ι, *Περί λύχνων αξίας. Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1996
- Κόντης Β. –Σφέτας Σ. *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα Γιουγκοσλαβικά και Βουλγαρικά Αρχεία*, Θεσσαλονίκη, 1999
- Κοτζιά Ε., *Ιδέες και αισθητική*, Πόλις, Αθήνα, 2014
- Κοτζιάς Α., *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, Κέδρος, Αθήνα, 1988
- Κοτζιάς Α., *Πολιορκία*, Κέδρος, Αθήνα, 2002
- Κοτζιάς Κ., «Καπνισμένος ουρανός», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2000
- Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005

- Κουλούρης Ν., *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000
- Κούνδουρος Ρ., *Η Ασφάλεια του καθεστώτος, Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα, 1978
- Κρανάκη Μ., «Ματαρόα» σε δυο φωνές. Σελίδες ξενιτιάς/«Mataroa » à deux voix. *Journal d'exil*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2007
- Κυριαζόπουλος, Σ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στη ζωγραφική*, Τροπές, Αθήνα, 1977
- Κύρκος Μ., *Πίσω από τα κάγκελα*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996
- Κωστόπουλος Τ., *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα, 2000
- Κωστούδης Ε., *Στην αναγκαστική προσφυγιά 1949-1982*, ΠΕΕΠΠ, Αθήνα, 2002
- Κωφός Ε., *Η Βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και στην Αντίσταση*, Αθήνα, 1989
- Χρυσάφη Α., *Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας*, Παπαζήση, Αθήνα, 2012
- Λαγάνη Ε., Μποντίλα Μ., *Παιδομάζωμα ή «Παιδοσώσιμο»;*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2012
- Λαγάνη Ε., *Το παιδομάζωμα και οι Ελληνοσλαβικές σχέσεις (1949-1953)*, εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα
- Λαζαρίδου Μ., *Πόλεμος και αίμα*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 2007
- Λάζου Β., *Η επιλογή του κράτους, Ο εμφύλιος στη Λαμία*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2006
- Λαμπάτος Γ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη 1949-1957*, Κούριερ, Αθήνα, 2001
- Λαμπροπούλου Δ. *Γράφοντας από τη φυλακή*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999
- Τέντα – Λατίφη Κ., *Πέτρος Κόκκαλης (1896-1962)*, Εστία, Αθήνα, 2011
- Λειβαδίτης Τ., *Ποίηση, Τόμος Α' (1950-1966)*, Κέδρος, Αθήνα, 1978
- Λειβαδίτης Τ., *Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

- Λεονταρίτης Γ. *Ανάμεσα στα δύο άκρα: Η πορεία του Κέντρου 1946-1967*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1992
- Λιάκος Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Πόλις, Αθήνα, 2007
- Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1949-1952*, Παπαζήση, Αθήνα, 1977
- Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα 1952- 1955*, Παπαζήση, Αθήνα, 1978
- Λουντέμης Μ., *Κραυγή στα πέρατα*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Λυμπεράκη Μ., *Ο άλλος Αλέξανδρος*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1996
- Λυμπεράτος Μ., *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011
- Λυμπεράτος Μ., *Μετά τον Εμφύλιο*, Νότιος Άνεμος, Αθήνα, 2015
- Λυμπεράτος Μ., *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006
- Μαγκλής Γ. *Τ' αδέρφια μου οι άνθρωποι*, Δίφρος, Αθήνα, 1953
- Μαγκλής Γ., *Κοντραμπατζήδες του Αιγαίου*, Βιβλιοδετική, Αθήνα, 1953
- Μακρονησιώτης Φ., *Δυνατοί άνεμοι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Μακρυγιάννης Ι., *Απομνημονεύματα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Μανδιανού Γκέφου Δ., *Εαυτός και «Άλλος»*, Gutenberg, Αθήνα, 2003
- Μανούκας Χ. Γ., *Παιδομάζωμα. Το μεγάλο έγκλημα κατά της Φυλής*, Έκδοσις επαναπατρισθέντων εκ του παραπετάσματος, Αθήνα, 1961,
- Μάργαρης Ν., *Η ιστορία της Μακρονήσου*, ιδιωτική έκδοση, τόμος Α' Β', Αθήνα, 1966
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005
- Μαρκούζε, Χ., *Το τέλος της ουτοπίας*, Ύψιλον, Αθήνα, 1985
- Μαρξ, Κ. - Ένγκελς, Φ., *Κείμενα για τη λογοτεχνία και την τέχνη*, Εξάντας, Αθήνα, 1975
- Μερακλής Μ.Γ., *Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970), Πεζογραφία*, Κωσταντινίδη, Θεσσαλονίκη, 1971
- Μήλας, Σ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός και η σχέση του με τη στράτευση στην τέχνη*, Καρανάση, Αθήνα, 1989

- Μήλας Σ., *Υμνος στην ειρήνη*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Ματθαίου Α. – Πολέμη Π. *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003
- Ματθαίου Α. – Πολέμη Π., *Διαδρομές της Μέλπως Αζιώτη*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
- Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1991
- Μητσόπουλος Θ., *Μείναμε Έλληνες, Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1979
- Μισοί στα σίδερα*, επιμ.: Βαρδινογιάννης και Αρώνης, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996
- Μόσχος Β., *Οι Λογοτέχνες στην ταξική αναμέτρηση 1940-1950*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2019
- Μπάφε Ι., *Μια ματιά απ' έξω. Ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Διεθνείς διαστάσεις*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996
- Μπαλτά Ν., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από τον Γαλλικό Τύπο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993
- Μπαμπινιώτης Γ. *Ελληνική γλώσσα*, Gutenberg, Αθήνα, 1994
- Μπαρούτας Κ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στην ελληνική τέχνη*, Τέχνης Οίστρος, Αθήνα, 2006.
- Μπαρτ Ρ., *Ο βαθμός μηδέν της γραφής*, εκδόσεις 70, Αθήνα, 1971
- Μπαρτζιώτας Β. *Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Μπαρτζιώτας Β., *Ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1981
- Μπαρτζιώτας Β., *Στις φυλακές και τις εξορίες*, Γραμμή, Αθήνα, 1978
- Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Καστανιώτης, 2010
- Μπελογιάννης Ν., Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Μπελογιάννης Ν., *Άρθρα και λόγοι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Μπενάς Τ., *Του Εμφυλίου*, Νέα Σύνορα -Λιβάνη, Αθήνα, 1996

- Μπερτλς Μ., *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2002
- Μπίρκας Κ., *Σελίδες του αγώνα: ηρωικό χρονικό της δεκαπενταετίας 1935-1950*, Τόμος ΙΙ, Μέλισσα, Αθήνα, 1996
- Μπογιατζής Α., *Μακρονήσι, το βιβλίο που θα ήθελα ν' αφήσω*, επιμ. Μπογιατζής Β., Πληθώρα, Αθήνα, 2019, σ. 94-97
- Μποντίλα Μ., *Πολύχρονος να ζεις μεγάλε Στάλιν*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004
- Μπόσης Κ., *Αη Στράτης*, Εκδόσεις ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα, 1947
- Μπουσχότεν Ρ., *Περάσαμε μπόρες πολλές κορίτσι μου*, Πλέθρον, Αθήνα 1999
- Μυριβήλη Σ., *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, ΝΕΒ, Ερμής, 1971
- Μυριβήλης Σ., *Το κόκκινο βιβλίο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2009
- Νέα Σκηνή, Εθνικόν Θέατρον*, Πρόγραμμα Παράστασης 1976-1977
- Νεφελούδης Π., *Στις πηγές της κακοδαιμονίας*, Gutenberg, Αθήνα 1976
- Νικολακόπουλος Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2013
- Νικολακόπουλος Η., *Ηλίας Ηλιού: πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2017
- Νικολαΐδου Ε., *Εκμυστηρεύσεις της Έλλης Αλεξίου*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2019
- Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875-1974*, τόμος Γ', Γνώση, Αθήνα, 1995
- Νταλιάνη – Καραμπατζάκη Μ., *Παιδιά στη δίνη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949, σημερινοί ενήλικοι*, Μουσείο Μπενάκη, ΕΨΥΠΕ, Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, 2009
- Νταλιάνης Δ., *Το Σανατόριο εξόριστων Ικαρίας*, έλλα, Λάρισα, 1999
- Οι αγώνες του Σλαβομακεδονικού λαού για απελευθέρωση*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Οικονομίδης Φ., *Οι Προστάτες, η αληθινή ιστορία της Αντίστασης*, Ιωλκός, Αθήνα, 2008
- Οι Ανατολικές Συνοικίες το Δεκέμβρη του 1944*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2014

- Οφτσαρένκο, Α. Ι., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982
- Παγκόσμια Ιστορία*, Β' τόμος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1992
- Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό 9^α, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1983, 1988
- Παπαγιάννη Β., *Κραυγές της μνήμης*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα, 2005
- Παπαδημητρίου Έ., *Κοινός λόγος*, Ερμής, Αθήνα, 2005
- Παρασκευόπουλος Π., *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο, Κάκτος*, Αθήνα, 1980
- Παπαπερικλής Ν., (Γλαύκος), *Αντίλαλοι Ζωής*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1954
- Παππά Έ., *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2010
- Πάρνης Α., *Αδούλωτη Αθήνα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950
- Πάρνης Α., *Αφήγηση για το «Τελευταίο τραγούδι»*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Πάρνης Α., *Μπελογιάννης*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Πάρνης Α., *Προχωρημένο φυλάκιο*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950
- Πατρίκιος Τ., *Ποιήματα 1948-1954*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Παυλίδου Κ., *Εξι μήνες μελλοθάνατη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι, 1951
- Πιερίδης Θ. Εμβατήριο της ειρήνης, Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών προσφύγων, 1955
- Πιερίδης Θ., *Ποιήματα, και τραγούδι για το Ζαχαριάδη*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Πλασκοβίτης Σ., *Η θύελλα και το φανάρι*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1955
- Πλασκοβίτης Σ., *Το γυμνό δέντρο*, Μαυρίδης, Αθήνα, 1952
- Πολίτης Λ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1980
- Ραυτόπουλος Δ., *Οι ιδέες και τα έργα*, Δίφρος, Αθήνα, 1965
- Ραυτόπουλος Δ., *Τέχνη και εξουσία*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1985
- Ρεντής Δ., *Τούτη τη γης τη λεν' Ελλάδα*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Ρεντής Δήμος, *Ο Μπελογιάννης ζει*, Νέα Ελλάδα, 1952
- Ρετσίνας Σ., *Ποιήματα*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955

- Ρίτσος Γ., *Αγρόπνια*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Ρίτσος Γ., *Εαρινή Συμφωνία*, Κέδρος, Αθήνα, 1986, σ. 47 (πρώτη έκδοση 1938)
- Ρίτσος Γ., *Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Ρούφος Ρ., *Χρονικό μιας σταυροφορίας, Η ρίζα του μύθου* Κέδρος, Αθήνα 1972, (πρώτη έκδοση 1954)
- Ρούφος Ρ., *Χρονικό μιας σταυροφορίας, Πορεία στο σκοτάδι*, Κέδρος, Αθήνα 1972, (πρώτη έκδοση 1955)
- Ρούφος Ρ., *Χρονικό μιας σταυροφορίας, Η άλλη όχθη*, Κέδρος, Αθήνα 1972, (πρώτη έκδοση 1958)
- Σακελλαρόπουλος Σ., Σακελλαρόπουλος Γ., *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, Τόπος, Αθήνα 2016
- Σαμαράκης Α., *Ζητείται Ελπίς*, Διηγήματα, Ψυχογιός, Αθήνα, 2013, (πρώτη έκδοση: 1954)
- Σαμαράκης Α., *Το λάθος*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1965
- Σαχίνης Α., *Νέοι Πεζογράφοι Είκοσι χρόνια Νεοελληνικής Πεζογραφίας (1945-1965)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1965
- Σαχίνης Α., *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, Γαλαξίας, 1971
- Σαχίνης Α., *Πεζογράφοι του καιρού μας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1978
- Σεβαστίκογλου Γ., *Η Μαρουσώ, η Βαγγέλαινα δίνει όρκο....*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Σεβαστίκογλου Γ., *Να λευτερώσουμε τους αλυσωμένους*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950
- Σεβαστίκογλου Γ., *Σε μαρμαρένια αλώνια*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1954
- Σιαπέρας Κ., *Μυστικοί δρόμοι του Δημοκρατικού Στρατού. Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες*, Γλάρος, Αθήνα, 1990
- Σινιάφσι, Αν., *Τι είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, Λαδιάς, Αθήνα, 1959
- Σιούμπουρας Φ., *Ο δικός μας Μενέλαος Λουντέμης*, Δωρικός, Αθήνα 2005
- Σουλτανιά Κ., *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, έλλα, Λάρισα, 2001

- Σπήλιος Α., «Στου δρόμου τη στροφή», οδεβ, Αθήνα 1975
- Σπήλιος Α., *Σφυριές*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1950
- Σπήλιος Α., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Σπήλιος Απόστολος, *Σατιρικοί πολιτικοί στίχοι*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1953
- Σπηλιωτόπουλος Ε., *Ένας έφηβος στην Κατοχή*, Σύλλογος Αθήνα, 2007
- Στεφάνου Π., *Των Αφανών*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998
- Στρογγύλης Α., *Τρεις μορφές της Αντίστασης. Σαράφης – Καρτάλης – Καραγιώργης*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996
- Σύρος Γ., *Η ζωή μας στην πολιτική προσφυγιά (μόρφωση – τεχνική κατάρτιση – επιστημονική πρόοδος των πολιτικών προσφύγων στη Σοβιετική Ένωση)*, Πανελλήνια Ένωση επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων, Αθήνα 2002
- Τα θύματα του μοναρχοφασισμού καταγγέλλουν*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι, 1951
- Τα στερνά του Μίχαλου*, Αθήνα, Αετός, 1949
- Τζαμαλούκας Ν., *Ένας γολγοθάς της λευτεριάς*, Ειρήνη, Αθήνα, 1975
- Τζιόβας Δ., *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα*, εκδόσεις, Πόλις, Αθήνα, 2011
- Το φροντιστήριο του αγωνιστή, Αρ. 2*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952
- Τραγούδια της Αντίστασης*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, Βουκουρέστι, 1953
- Τρίκκας Τ., *ΕΔΑ (1951-67) Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2009
- Τσέκερης Α., *Μια ιστορία, Αλλιώς, Ο Ν. Ζαχαριάδης, η Σοβιετική Ένωση και οι κομμουνιστές της Τασκένδης*, Ταξιδευτής, Αθήνα, 2014
- Τσέκου Κ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη 1945-1989*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013
- Τσέκου Κ., *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010
- Υφαίνουμε καινούργια ζωή*, Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951

- Τσούμπρου Σ., *Τάσος Αθανασιάδης, Με τα μάτια της γενιάς μας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007
- Φαρσακίδης Γ., *Τόποι Εξορίας: Στρατόπεδα πολιτικών εξορίστων 1948-1972: Μακρόνησος, Αη Στράτης, Γυάρος, Λέρος, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1994
- Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος Α΄, Παπαζήση, Αθήνα, 1989
- Φλάισερ Χ., *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην παγκόσμια ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2008
- Φλούντζης Α., *Ακροναυπλία και Ακροναυπιώτες 1937-1943*, Θεμέλιο, 1979
- Φλούντζης Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότης, 1984
- Φλούντζης Α., *Το Στρατόπεδο του Αη Στράτη, 1950-1962*», εκδόσεις Κ. Καπόπουλος, Αθήνα, 1976
- Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία*, Ράππα, Αθήνα, 1989
- Φραγκιάς Α., *Άνθρωποι και σπίτια*, Κέδρος, Αθήνα, 2002
- Φραγκόπουλος, Θ. Δ. , *Τειχομαχία*, Αθήνα, Διογένης, 1977
- Φυλακτός Φ., *Πώς έζησα στην πολιτική μου προσφυγιά*, Αθήνα, 1990
- Χανδρινός Ι., *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2012
- Χαραλαμπίδης Μ., *Δεκεμβριανά, 1944, Η μάχη της Αθήνας*, Αλεξάνδρεια, 2014,
- Χασιώτης Λ., *Τα παιδιά του εμφυλίου. Από την «κοινωνική πρόνοια του Φράνκο στον "Έρανο" της Φρειδερίκης, 1936-1950*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013
- Χατζηάνθιμος Α. *Δόξα στον αιώνα μου*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955
- Χατζής Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε, Γ΄*, Αθήνα, Δωρικός, 1983
- Χατζής Δ. *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Το Ροδακίό, Αθήνα, 1999
- Χοκβέρντα Χ., *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, Καλλιγράφος, Αθήνα, 2015
- Χουλιάρης Γ. (Περικλής), *Ο δρόμος είναι άσωτος: ΕΛΑΣ-ΔΣΕ-Πολωνία (1941-1958)*, Οϊωνός, Λαμία, 2006

Χριστοδούλου Δ., *Ελ Ντάμπα, Μετρονόμος*, Αθήνα, 2016

Χρονικό του Αγώνα (1878-1951), Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1952

Ψιμούλη Β., «*Ελεύθερη Ελλάδα*» «*Η Φωνή της Αλήθειας*», *Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ, Αρχείο 1947-1968*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006

ΑΡΘΡΑ

«Αναλυτικό σημείωμα Μ. Παρτσαλίδη», «Ομιλία Παρτσαλίδη στην 7^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ», «Δευτερολογία Μ. Παρτσαλίδη», «Απόφαση ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ για τη σημερινή κατάσταση της Ελλάδας», «Επιστολή προς τον Παρτσαλίδη» «Απόφαση ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ» *Νέος Κόσμος*, τ. 8, 1950, σ. 481-447, 448-492, 492-493, 210-211, 465-475

«Απόφαση ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ για τη σημερινή κατάσταση της Ελλάδας», *Νέος Κόσμος*, τ. 4, 1950, σ. 173-178

«Για την κομματική δουλειά στις γυναίκες», Απόφαση του Πολιτικού Γραφείου (ΠΓ) της Κεντρικής Επιτροπής (ΚΕ) του ΚΚΕ, *Νέος Κόσμος*, Μάρτης 1952, τχ.3, σ. 16

«Η διεθνής αλληλεγγύη για τον Μ. Γλέζο και τον Ν. Μπελογιάννη», *Νέος Κόσμος*, Φλεβάρης, 1952, σ. 552-63

«Η εκδοτική μας δουλιά στα 1951 και τα καθήκοντά μας στα 1952», *Νέος Κόσμος*, τχ.1, 1952, σ. 57-60

«Η ΕΣΣΔ υψώνει τη φωνή της στον ΟΕΕ για τη σωτηρία του Ν. Μπελογιάννη και των συντρόφων του», *Νέος Κόσμος*, τχ.5, 1951, σ. 58-59

«Κομματική ζωή και πείρα: Η αλληλογραφία με τους αγωνιστές μας», *Νέος Κόσμος*, τχ. 8, 1953, σ. 74

«Ο Τύπος μας στις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Κόσμος*, τχ.6, 1951, σ. 52

«Οι εκδόσεις μας το 1950», *Νέος Κόσμος*, τχ. 1, 1951 σ. 43-44.

«Το παιδικό βιβλίο στη σκλάβια Ελλάδα», *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1951, σ. 49-55

«Υπόθεση Μπούλκες», *Νέος Κόσμος*, τχ.6, 1951

Baerentzen L., «Το «παιδομάζωμα» και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας, Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949», στο: επιμ.: Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 138-139

Brown K., «Τα “παιδιά παππούδες” της Μακεδονίας», στο: επιμ.: Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Πατάκης, Αθήνα 2004, σ. 82-120

Close D., «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο: επιμ.: Close D, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950*, Μελέτες για την πόλωση, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1993, σ. 197-237

Gonsa C., «ΑυτοΛ κείμενα Ελλήνων κομμουνιστών: η ιστορία του ΚΚΕ μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, *Μνήμων*, 17, 1995, σ. 107-129

Hokwerda H., «Οριστική πτώση του Βυζαντίου; Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή και το Βυζάντιο», *Αντί*, 472, Αθήνα, 1991, σ. 42-45

Hokwerda H., «Η Μαργαρίτα Περδικάρη και η Μαργαρίτα Μολυβάδα», *Διαβάζω*, 180, 1987, σ. 45-50

Hokwerda H., «Το τέλος της μικρής μας πόλης, Δύο γραφές», *Αντί* 298, 1983, σ. 33-39

Macdonald, S., «Η Ιστορία ως Κοινωνικό Ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη «δύσκολη» κληρονομιά». *Τετράδια Μουσειολογίας*, τχ. 7, 2010, σελ. 14-22

Nazou, P., «Η έννοια του Άλλου στο έργο της Μιμίκας Κρανάκη, Φιλέλληνες: 24 γράμματα μιας Οδύσσειας», στο: E. Close, M. Tsianikas and G. Frazis, Flinders, *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies*, University Department of Languages - Modern Greek: Adelaide, April 2003, p. 661-690

Αβδελά Ε., «Μια γυναικεία επανάσταση, *Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, 2-5-1999

Αγγέλου Γ., «Πώς γνώρισα τον Πλουμπίδη» στο: επιμ.: Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2012, σ. 271-280

Αδάμος Τ., «Η μορφωτική δουλιά της ΚΟΒ», *Νέος Κόσμος*, τχ.4, 1952, σ. 54-55.

Αδάμος Τ., «Ιδεολογικό μέτωπο και λογοτέχνες», *Νέος Κόσμος*, τχ.11, 1952, σ. 54-57

Αθανασιάδης Γ., «Για την εκπαίδευση – για την ειρήνη», *Νέος Κόσμος*, τχ.10, 1953, σ. 58

Αθανασιάδης Γ. «Η μόρφωση των παιδιών μας», *Νέος Κόσμος*, τχ.8, σ. 29-38

«Τα παιδιά μας στις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Κόσμος*, τ.χ.9,1954

Αθανασιάδης Γ., Αλεξίου Ε., Γαβριηλίδης Γ, «Μερικά προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης», *Νέος Κόσμος*, τ. χ. 7, 1955, σ. 28-38

Αλεξανδρή Α., «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων», στο: *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Γνώση, Αθήνα, 1988, σ. 131-172

Αλεξανδρόπουλος Μ., «Οι πνευματικοί άνθρωποι και η πατριωτική πάλη», *Νέος Κόσμος*, τχ.12, Δεκέμβρης 1955, σ. 41-35

Αλεξίου Ε., «Μακεδονικές εκδόσεις», *Νέος Κόσμος*, τ. 2, 1951, σ. 51-55

Αμπατζοπούλου Φ., «Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία», στο: επιμ. Φλάισερ Χ. *Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2003, σ.411-420

Αμπατζοπούλου Φ., «Λογοτεχνικά πρόσωπα και Ιστορία» και «Η γενοκτονία στη λογοτεχνία και οι Έλληνες κριτικοί» στο: *Ο άλλος εν διωγμώ: Η εικόνα του εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 111-119 και 123-130

Αμπατζοπούλου Φ., «Η πολιτισμική εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω*, τχ.417 Απρίλιος 2001, σ. 92–95.

Αμπατζοπούλου Φ., «Λογοτεχνικά πρόσωπα και εθνοτικές διαφορές στη μεταπολεμική πεζογραφία», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 279-306

Αξιώτη Μ., *Οι Ελληνίδες φρουροί της Ελλάδας, Χρονικά*, τόμος Γ, Ρήγας, Αθήνα 1945

Αποστολίδου Β, «Στρογγυλό τραπέζι: Αφήγηση, αναπαράσταση και λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, 169, 2011, σ. 1010

Αποστολίδου Β., «Ο Δ. Χατζής ανάμεσα στην ιστορία και τη λύπη. Μια συνομιλία του λογοτεχνικού με το ιστορικό του έργο» στο: επιμ.: Μισέλ Φάις, *Η γραφή και ο καθρέφτης. Λογοτεχνία και κριτική*, Πόλις, Αθήνα, 2002, σ. 27-48

Αποστολίδου Β., «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 113-125

Αποστολίδου Β., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη λογοτεχνία», στο: επιμ. Βουτυρά Ε., Μαραντζίδης Ν., *Το όπλο παρά πόδα*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 249-266

Αργυρίου Α. «Θεόφιλος Φραγκόπουλος» στο: *Η ελληνική ποίηση. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*. Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλης, 1982, σ. 260-261

Αργυρίου Α. «Φούλα Χατζιδάκη», στο: *Μνήμη Εταίρων*, Εταιρεία Ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα 1986, σ. 23-32

Αργυρίου Α. «Τάσεις της κριτικής σκέψης στον μεσοπόλεμο», στο: *Η κριτική στην νεότερη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη), Αθήνα, 1981, σ. 201-246

Αργυρίου Α., «Αλέξανδρος Κοτζιάς. Ο άνθρωπος, ο πεζογράφος, ο κριτικός, ο πολίτης, ο φίλος», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 15-35

Αργυρίου Α., «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 59-79

Βαμβακάς Α., Τζιάρας Κ., «Τύπος και προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη πριν και μετά τα Δεκεμβριανά», στο *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ. , Σαράφη Λ., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, ό. π., σ. 693-705

Βερβενιώτη Τ., «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού», στο: επιμ. Νικολακόπουλος Η., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2003, σ. 129-130

Βερβενιώτη Τ., «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό Εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη», στο: επιμ. Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.ά., *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 81-102

Βερβενιώτη Τ., *Οι μαχήτριες του ΔΣΕ*», στο: επιμ: Νικολακόπουλος Η., Ρήγος Α., Ψαλλίδας Γ. *Ο Εμφύλιος Πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003, σ. 137-141

Βερβενιώτη Τ., *Παιδομάζωμα ή \και παιδοφύλαγμα*, στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Βιβλιόραμα, Δ2, Αθήνα, 2009, σ. 83-107

Βερβενιώτη Τ., Παπαδοπούλου Ο, «Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και το αρχείο της», *Αρχειοτάξιο* τχ. 2, Αθήνα 2000, σ. 120-127

Βλάσση Α., «Οι γυναίκες μας μέσα στον καινούργιο κόσμο», *Νέος Κόσμος*, Μάρτης 1953, τχ. 3, σ. 42

Βόγλης Π., «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: Μεθοδολογικές προτάσεις», στο: επιμ.: Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., κ.ά., *Μνήμες και Λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 61-80

Βόγλης Π., Μπουρνάζος Σ. «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950 Βία και προπαγάνδα» στο: επιμ.: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, τόμος Δ2, σ. 51-81

Βραδυνή, 29-1-1977, «Ο άλλος Αλέξανδρος», Κλάρας Μπ.

Γιαννακάκης Ή., «Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο: επιμ. Βουτυρά Ε.- Μαραντζίδης Ν., *Το όπλο παρα πόδα*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ.3-17

Γκράνιν Ντ., «Η σιωπή», Μανόλης Φουρτούνης (μετ.), *Επιθεώρηση Τέχνης* 50-51 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1959), σ. 125

Γούσιας Γ., «Το ιδεολογικό μας μέτωπο», *Νέος Κόσμος*, τχ.9, 1950, σ. 580-595

Γουσόπουλος Τ, «Η αυτομόρφωση σε σχέση με την αξιοποίηση του βιβλίου από τους αγωνιστές μας πολιτικούς πρόσφυγες στις Λαϊκές Δημοκρατίες», *Νέος Κόσμος*, τχ.10, 1953, σ. 67

Δάγκας Α., «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, Το ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο: επιμ.: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β2, σελ.156 - 201.

Δάλλας Γ., «Η μεταπολεμική πεζογραφία και η Μικροϊστορία. Η λανθάνουσα συνάντηση μιας τεχνικής και μιας μεθόδου μέσα από τις ατομικές φωνές ως μαρτυρίες του υποστρώματος», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 81-98

Διαλησμάς Στ., «Μια μικρή εισαγωγή στην πεζογραφία του Νίκου Κάσδαγλη», *Νέα Εστία*, τχ.1797, Φεβρουάριος 2007, σ. 195-202

Διάλλα Α., «Το λόγο έχει η συντρόφισσα Πανκράτοβα», *Αρχειοτάξιο*, Νοέμβριος 2016, σ. 12-22

Δούκα Μ., «Ο κορυφαίος Αλέξανδρος Κοτζιάς, στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 36-40

Δούκας Μ., «Ο κορυφαίος Αλέξανδρος Κοτζιάς, στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 36-40

«Διαβάζω», τ.χ. 109, 2-1-1985, σ. 10 (αφιέρωμα στη Φούλα Χατζιδάκη)

Ελεγκμίτου Ε., «Χρονολόγιο Μέλπως Αξιώτη (1905-1980)», *Διαβάζω*, 311, 12/5/1993

Ελεφάντης Α., *Μας πήραν την Αθήνα, Ο Πολίτης*, Τεύχος 128, Φεβρουάριος 1995, σ. 19-51

Ελληνικός Βορράς, 30-1-1977, Γκούνη Α.

Ερυθριάδης Τ., «Η πορεία της ανακαταγραφής», *Νέος Κόσμος* τχ.4, 1951, σ. 1-9

Ερυθριάδης Τ., «Κομματική ανακαταγραφή», *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1951, σ. 27-31

Εστία, 25-2-1977, Ψυρράκης Β.

Ζαφειροπούλου Σ., «Οι Έλληνες της Τασκένδης», στο: επιμ., Καραπάνου Α., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ. 143-146

Ζαχαριάδης Ν., «Μερικές παρατηρήσεις πάνω στο άρθρο του σ. Π. Βαϊνά», *Δημοκρατικός Στρατός*, Δεκέμβρης 1948, σ. 28-29

Ζέη Α., «Αναμνήσεις από την Τασκένδη», στο: επιμ. Καραπάνου Α, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ. 137-142

Ζήρας Α. «Η προετοιμασία και η υποδοχή του *Διπλού Βιβλίου*», *Αντί*, τχ.743-744, 27-7-2001, σ. 48

Ζήρας Α. «Τα αρματωμένα χρόνια και τα χρόνια της περίσκεψης», *Διαβάζω*, τχ. 501, Νοέμβριος 2009, σ. 70-72

Ζιώγου - Καραστεργίου Σ. , «Γυναίκες εκπαιδευτικοί: Ο ρόλος τους στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα και το Μεσοπόλεμο»,

<http://www.see1924.gr/portal/images/stories/activities/2006/20061017/Ziougou.pdf>

Ζουμπουλάκης Στ. Χαιρετισμός, *Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 17-20

Η Αυγή 16-3-2015, «Τα παιδιά του Εμφυλίου: Η διαδρομή της μνήμης και του πόνου», Τερζής Κ.

Η Αυγή, 12\3\2018, «Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στις τέχνες», Σταμάτης Κ.

Η Εφημερίδα των Συντακτών, 1-10-2017, «Κορέα, το ξεχασμένο σφαγείο», Κωστόπουλος Τ.

Η Εφημερίδα των συντακτών, 17-7-2016, «Εξιλαστήριες τελετές», Κωστόπουλος Τ.

Η Εφημερίδα των Συντακτών, 19-3-2017, «Η λατρεμένη Φρειδερίκη», Χρυσοστομίδου Β.

Η Εφημερίδα των Συντακτών, 22-23\9\2018, «Υπεράτομο» από «καθαρή ζύμη», Μανδαμαδιώτου Μ.

Η Εφημερίδα των Συντακτών, 5\6-5-2016, «Η έμφυλη Λευκή Τρομοκρατία», Κατσούδας Κ.

Η Εφημερίδα των Συντακτών, 9-10\2\2019, «Το λιώσιμο των «αμετανόητων»», Κωστόπουλος Τ.

Η Εφημερίδα των Συντακτών, 13\2\2016, «Κ. Δεσποτόπουλος, Γιατί δεν υπογράφω δήλωση μετανοίας», Πετρόπουλος Γ.

Η Εφημερίδα των Συντακτών, 10-3-2018, «Ο κομμουνιστής ηγέτης για τις δύσκολες αποστολές», Πορφυρογένη Κ.

Η Καθημερινή 22-9-2013, *Ο Νάσερ και η Αγγλική βάση του Σουέζ*, Σακκάς Γ.,

Η Καθημερινή, 19-4-2014, «Η κρίση του Σουέζ», Σακκάς Γ.

Η Καθημερινή, 22-1-1977, Συνέντευξη Λυμπεράκη Μ.. Αρχείο Εθνικού Θεάτρου

Η Καθημερινή, 26\3\1964, «Μια επικίνδυνη ροπή (τρία μυθιστορήματα του κ. Ν. Κάσδαγλη)», Χουρμούζιος Α.

Η Καθημερινή, 9-3-2008, «Η τραγωδία των παιδιών στα χρόνια του Εμφυλίου», Καμπύλης Τ.

Η Καθημερινή, 6-5-2012, «Η ρήξη Τίτο – Στάλιν», Σφέτας Σ.

Η Καθημερινή, 9-2-1977, Δρομάζος Σ.

Η Καθημερινή 7\10\2008, «Η λογοτεχνία στο εδώλιο», Μπουκάλας Π.

Ηλιού Φ., Ματθαίου Α., Πολέμη Π., «Τρία κείμενα -τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερρίδη 1951-1956», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 6, Μάιος 2004, σ. 105-133

Ημερησία, 29-1-1977, Περσεύς Α.

Ημερήσιος Κήρυξ Λαρίσης, 8-2-1977, Αϊβαλής Π.

Θεοτοκάς Γ. , «Η τέχνη του μυθιστορήματος», *Εποχές*, τχ. 20, 1964

Θεσσαλονίκη, 26-2-1976, «Η δολοφονία του Κώστα Καραγιώργη», Γρίβας Κ.

Ιασμη Α. «Υπόθεση Αγνής Ρουσοπούλου: έμφυλες ιεραρχίες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», ανακτήθηκε από: <https://www.constitutionalism.gr/1709-ypotesi-agnis-roysopoyloy-emfyles-ierarhies-stin-e/>

Ιλίνσκαγια Σ., *Διαβάζω*, , τχ. 501, Νοέμβριος 2009, σ. 68-69.

Ιμβριώτης Γ., «Ο αντιστασιακός άνθρωπος», *Επιθεώρηση Τέχνης* τχ. 87 -88, 1962, σ. 280-287

Καγιαλής Τ., «Η μοντέρνα ποίηση και η αριστερή κριτική: η περίπτωση του *Άξιον Εστί*», *Νέα Εστία*, τχ.1743, Μάρτης 2002, σ. 415-435

Καζάκης Ν. , «Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και «Το τέλος της μικρής μας πόλης»», *Η λέξη*, τχ. 144 3-4\1998, 184-189.

Καραγιώργης Κ., «Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό», *Δημοκρατικός Στρατός*, Μάρτιος 1949

Καραγιώργης Κ., «Η διαλυτική μας δουλειά μέσα στο ΜΦΣ», *Δημοκρατικός Στρατός*, Σεπτέμβρης 1948

Καραγιώργης Κ., «Το πρόβλημα των στελεχών», *ΚΟΜΕΠ* 9, 1-4-1947

Καρβέλης Τ., «Μέλω Αξιότη», στο: επιμ. Καραγιάννης Β., Καρβέλης Τ., *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)* Β', Αθήνα, Εκδόσεις Σοκόλης, 1992, σ. 262-301

Κασσιανού Ν., «Γυναίκες στα όπλα: η γυναίκα σε αναπαραστάσεις – η περίοδος του εμφυλίου πολέμου (1946-1949) στο: επιμ: Βιγκοπούλου Ι. *Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης*, Ευγενίδειο Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2006, σ. 149-175

Καστρινάκη Α., «Η λογοτεχνία στην Κατοχή», στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π., *Ιστορία του 20^{ου} αι*, τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 303-333
Καστρινάκη Α., «Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας», στο: επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σ.121-134

Καστρινάκη Α., «Το παράξενο φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ ή ο εσταυρωμένος καλλιτέχνης», *Νέα Εστία*, τχ. 1752, Ιαν. 2003, σ. 58-72

Καστρινάκη Α., «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης: γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο», στο: *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40 – Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος*. Τιμητικός τόμος για τον Χάγκεν Φλάισερ, εισ.- επιμ. Κ. Γαρδίκας, Ά. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης, Κώστας Ράπτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 265- 299

Κατσάνος Κ., «Πρόσφυγες, Μνήμη και αλυτρωτισμός στην ΠΔΓΜ», στο: επιμ. Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Πατάκης, Αθήνα 2004, σ. 164-175

Κοτζιάς Α., «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», στο: *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του 1940 έως τη δικτατορία του 1967*, τ. Η', Εκδόσεις Σοκκόλη, Αθήνα, 1988, σ. 320-341

Κουκούλου Ρ., «Για να φτάσουμε στην πλατιά πατριωτική γυναικεία οργάνωση», *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1953, σ. 17

Κουκούλου Ρ. , «Η αυτομόρφωση στην ΚΟ του ΚΚΕ στη Βουλγαρία», *Νέος Κόσμος*, τχ. 2, 1953, σ. 68

Κουλουφάκος Κ., «Τα κοινωνικά στοιχεία στη ποίηση του Ν. Βρεττάκου», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 14, Φεβρουάριος 1956, σ. 126-135

Κουμαριανού Α.. «Κάτι πιο αληθινό από την ιστορική αλήθεια – Ένα μυθιστόρημα», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 196-201

Κουμαρίδης Γ., «ΣΝΟΦ και σλαβομακεδονικά τάγματα (1943-1944)», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 11, Αθήνα, 2009, σ. 55-87

Κουμαρίδης Γιώργος, «Δύο συνεντεύξεις του Νίκου Κέντρου στη Ρίκη Βαν Μπουσχότεν», *Αρχειοτάξιο*, τ. 18, Νοέμβρης 2016, σ. 202-205

Κουρμαντζή Ε. «Οι πολιτικές ρίζες του Δ. Χατζή. Γιάννενα, δεκαετίες 20 και 30», *Αντί*, τχ.743-744, 27-7-2001, σ. 24-28

Κουρμαντζή Ε., «Το τέλος της μικρής μας πόλης: Ο κύκλος και τα πρόσωπα», στο: επιμ.: Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σ. 239-261

Κούρτοβικ Δ., «Αλέξανδρος Κοτζιάς (1926-1992)», στο: επιμ.. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 49-54

Κουσουρής Δ., «Η ποινική δίωξη των δωσιλόγων της Κατοχής (1944-1949)», στο: επιμ. : Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Δ1', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 105-129

Κουτσοπούλου Κ., «Η Μαρία Καραγιώργη μέσα από την προφορική της μαρτυρία προσεγγίζει στιγμές της Αντίστασης και του Εμφυλίου», στο: επιμ.: Λυμπεράτος Μ, Παπαστράτης Π., *Αριστερά και Αστικός Πολιτισμός 1940-1950*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σ. 211- 219

Κουτσοπούλου Κ., «Ο Ριζοσπάστης, παραμονές των Δεκεμβριανών», στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Α., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 2016, σ. 354-367

Κριστ Ρ., ««Το τέλος της μικρής μας πόλης» του Δ. Χατζή και το «Γουάινσπεργκ, Οχάιο» του Σέργουντ Άντερσον», *Η Λέξη*, τχ. 1, 61, 1987, σ. 18-24

Κριτική, τχ. 9, Μάιος – Ιούνιος 1960, σ. 126-131,

Κυριακίδης Θ., «Αυτοβιογραφία και προσωπική ταυτότητα: μαρτυρίες για τον Εμφύλιο», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα, Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12-Σεπτ. 2010): Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Τόμος Ε', σ. 321-336, ανακτήθηκε από: www.eens.org

Κύρκος Λ. «Δεκέμβρης του 44: «Μήτσο, οι Εγγλέζοι θα χτυπήσουν», στο: επιμ. Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2012 σ. 125-152

Κωστόπουλος Τ., «Το μακεδονικό στη δεκαετία του 1940», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμέλεια: Χ. Χατζηιωσήφ, τόμος Δ1', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 363-413

Κωτσόπουλος Σ., «Παιδιά του Ελληνικού Εμφυλίου στις χώρες του σοβιετικού Μπλοκ: Ψυχολογικές επιπτώσεις». Εισήγηση στο Συμπόσιο *Οικονομική κρίση: επιπτώσεις στην οικογένεια και στις ηθικές αξίες* 8-3-2013, *Εγκέφαλος* 50, 77-81, 2013

Λάζου Β., Σαράφη Α., «League for Democracy in Greece 1945-1975», στο: επιμ. Μανδηλαρά Α., Νικολάου Γ., *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1921 ως σήμερα*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2015, σ. 991-1011

Λάζου Β., «Κρατική βία και πολιτικός αποκλεισμός: το νομοθετικό πλαίσιο του εμφυλιακού και μετεμφυλιακού κράτους και η πολιτική του σημασία», στο: *Η δίκη του*

Μπελογιάννη, επιμέλεια Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β., Αθήνα, Τεγόπουλος, 2011, σ. 41-51

Λαΐου Α., *Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου*, στο: επιμ: Lars Baerentzen, Γ. Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949, Ολκός, Αθήνα 1992*, σ. 67-114

Λαμπρινού Κ., «Οι τρεις ταφές του Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς», *Αρχειοτάξιο*, Νοέμβριος 2016, σ. 6-10

Λιάκος Α., «Δοκίμιο για μια ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά* 31-12-1999, σ. 259-290

Λιάκος Αντώνης, «Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30», στο: *Θεωρία και κοινωνία*, τχ. 3, 1990, σ. 7-22

Λυμπεράτος Μ., «Οι δίκες και η εκτέλεση του Νίκου Μπελογιάννη», στο: επιμ.: Ψαρομηλίγκος Α., Λάζου Β., *Η Δίκη του Μπελογιάννη*, Τεγόπουλος, Αθήνα, 2011

Λυμπεράτος Μ., «Τα Δεκεμβριανά και η εμπειρία τους», στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Α., *Από την απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα 2016, σ. 570-589

Μαθιουδάκης Ν., «Σκιαγραφώντας τους Αδερφοφάδες», *Έθνος της Κυριακής* (ειδική έκδοση), Αθήνα 2013, σ. 7-18, ανακτήθηκε από: http://nikosmathioudakis.com/wp-content/uploads/2015/11/Mathioudakis_2013_Perface-in-Aderfofades.pdf

Μαργαρίτης Γ., «Οι γυναίκες του ΔΣΕ», στο επιμ: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Βιβλιόραμα, τόμος Δ2, σ. 252-255

Μαργαρίτης Γ., Μνημεία του πρόσφατου χθες, στο: επιμ. Παναγιώτου Ο., Δημακόπουλος Α., *Τόποι εξορίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 17-20

Μαρκέτος Σ., «Η ελληνική Αριστερά», στο επιμ.: Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σελ. 125-153.

Μαστροδημήτρης Π.Δ., «Η ανθρωπιστική δράση του Αντώνη Σαμαράκη ως πολίτη και ως λογοτέχνη» στο: *Από τη λογοτεχνία στη φιλολογία. Θέματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της σπουδής της*, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 2010, 244-245

Μενίδης Δ., «Η επιθεώρηση», *Το Δέντρο*, 47\47,1\47,2
<https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html>

Μεσημβρινή, 25-1-1963, Κοτζιάς Αλ., «Αντρέα Καραντώνη: Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30»

Μηλιώνης Χ, «Η μεταπολεμική πεζογραφία. Πρώτη και δεύτερη μεταπολεμική γενιά», στο: *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1991, σ. 36-37

Μικέ Μ., «Η Αφρική ως επικίνδυνη σαγήνη», *Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 229-244

Μιχαηλίδης Ι., «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο: επιμ: Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Πατάκης, Αθήνα, 2004, σ. 43-82

Μουλλάς Π. «Οριοθετήσεις και διευκρινίσεις», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 41-47

Μουλλάς Π., «Νίκου Κάσδαγλη: Κεκαρμένοι», *Διαγώνιος*, τχ. 1, 1960, σ. 103-104

Μουλλάς Π., «Σκέψεις για την πεζογραφία μας». 1949-1967. *Η εκρηκτική εικοσαετία (10-12 Νοεμβρίου 2000)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα, 2002, 339-348

Μπάδα Κ. & Ματσούκα Ε. «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τύπους» στο: επιμ.: Κορρέ Κ. – Κούζας Γ. *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Δημερίδας, Αθήνα 7\8-5-2007), Παν\μιο Αθηνών, Αθήνα, 2010, σ. 375-399

Μπάδα Κ. Η μνήμη της δεκαετίας 1940-1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12-Σεπτ. 2010): Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Τόμος Ε', σ. 338-349, ανακτήθηκε από: www.eens.org

Μπαζούκας Α., «Ποίησης και ιστορία» *Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 33-54

Μπαλτά Β., «Η εξορία ως λογοτεχνικό θέμα. Κείμενα Ελλήνων πεζογράφων – πολιτικών προσφύγων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μεταπολεμική περίοδο», *Κ*, τχ. 2, Ιούλιος 2003, σ. 67-88

Μπαρτζιώτας Β., «Η πολιτική των στελεχών στο ΚΚΕ τα τελευταία χρόνια», *Νέος Κόσμος*, τχ.9, 1950, σ. 554-579

Μπαρτζιώτας Β., «Προβλήματα του ιδεολογικού μας μετώπου», *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1952, σ. 11

Μπαρτζιώτας Β., «Συμπεράσματα από τις συνδιασκέψεις των οργανώσεων του ΚΚΕ στους πρόσφυγές μας στις *Λαϊκές Δημοκρατίες*», *Νέος Κόσμος*, τχ.8, 1952, σ. 16-38

Μπαρτζιώτας Β., «Παλλαϊκός χαρακτήρας των γυναικών το Δεκέμβρη», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 1945

Μπαρτζιώτας Β., *Η κατάσταση και τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, Εισήγηση πάνω στο 2^ο θέμα της *III Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ*, *Νέος Κόσμος*, τχ. 10, 1950, σ. 17

Μπενβενίστε Ρ., «Εβραϊκή ιστορία, εβραϊκή μνήμη, μνημονικοί τόποι», στο επιμ.: Ο. Βαρών – Βασάρ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 1988, σ. 30, 32

Μπογιατζής Β., «Μοντερνισμός και γλωσσική κατασκευή την Νιότης: η συγκρότηση της Νεολαίας στον δημόσιο λόγο του Μεσοπολέμου», *Νέα Εστία*, Νοέμβρης 2010, τχ. 1838, σ. 655-690

Μποντίλα Μ., «Η αποτύπωση του φοιτητικού κινήματος των ετών 1940-1974 στην ελληνική λογοτεχνική παραγωγή», ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/mpontila.htm>

Μποντίλα Μ., «Μείναμε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο: επιμ. Καραπάνου Ά., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ. 29-43

Μποντίλα Μ., «Οι απεικονίσεις της γυναίκας μέσα από τον κομματικό και παιδαγωγικό λόγο των πολιτικών προσφύγων», στο: επιμ. Βουτυρά Ε.- Μαραντζίδης Ν., *Το όπλο παρα πόδα*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 171-186

Μπόση Κ, Αδάμου Τ. «Μερικά ζητήματα την λογοτεχνίας στην αμερικανοκρατούμενη Ελλάδα», *Νέος Κόσμος*, τχ. 9, 1954, σ. 44-57

Μπόσης Κ. «Βιβλιοκρισία: Ν. Καζαντζάκη, «Ο καπετάν Μιχάλης»», *Νέος Κόσμος*, 7, 1954, σ. 68-74.

Μπόσης Κ., Σπήλιος Α., «Το 2^ο Συνέδριο Σοβιετικών Συγγραφέων (Διδάγματα για την ελληνική πατριωτική λογοτεχνία)», *Νέος Κόσμος*, τχ. 3, 1955, σ. 63-74

Μπουκάλας Π., «Η λογοτεχνία των αρνητικών ηρώων», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 67-70

Μπουρνάζος Σ., «Μισός αιώνας πολιτικής εξορίας στην Ελλάδα: σκέψεις για την ιστορική μελέτη του φαινομένου» στο: επιμ. Παναγιώτου Ο., Δημακόπουλος Λ., *Τόποι Εξορίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2009, σ. 35-47

Μπουρνάζος Σ., «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο «διηθητός» ιός του κομμουνισμού και ο ρόλος της αναμόρφωσης», *Δοκίμες*, τ.χ. 6, 1997, σ.101-134

Μπουρνάζος Σ., «Το «Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου». 1947-1950, στο: επιμ. Μπουρνάζος Σ., Σακελαρόπουλος Τ., *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ Αθήνα, 2000

Μπουρνάζος Σ., «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., τόμος Δ2', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 22-36

Μπουσχότεν Ρ., «Δεκαετία του '40: Διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 107, 2002, σ. 135-155

Νάτσινα Α., «Μια εισαγωγή στην ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων Δημήτρη Χατζή «Σαμπεθαί Καμπιλής», “openLit”, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ, 2006, ανακτήθηκε από: <http://www.openlit.gr/DocLib3/forms/material.aspx>

Νικηφορίδη Ζ., «Το τραγούδι του νεκρού αδερφού», στο: επιμ. Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005, σ. 359-372

Νικηφορίδη Ο. «Αν είχε δέκα ζωές, πάλι θα τις έδινε», στο: επιμ. Κούλογλου Σ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005, σ. 373-376

Νικολακόπουλος Η., «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς», στο: *Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Φλάισερ Χ., Καστανιώτης, Αθήνα, 2003, σ. 223-234

Νικολακόπουλος Η., «Οι δημοτικές εκλογές της 15^{ης} Απριλίου 1951», στο επιμ.: Νικολακόπουλος Η., «Δημοτικές εκλογές στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1951-1964)» στο: *Η Αριστερά στο προσκήνιο*, Αυγή, Αθήνα, 2014, σ. 9-15

Νικολακόπουλος Η., *Κομματική και εκλογική αποτύπωση του Εμφυλίου 1950-1952, Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, επιμέλεια: Χατζηιωσήφ Χ., τόμος Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 327-349

Νικολακόπουλος Η., «Εκλογές στη Μακρόνησο», στο: επιμ.: Μπουρνάζος Σ., Σακελλαρόπουλος Τ. *Ιστορικό Τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ Αθήνα, 2000, σ. 329-336

Οικονόμου Π., «Τα Δεκεμβριανά του 1944 στη λογοτεχνία», στο: επιμ.: Λυμπεράτος Μ, Παπαστράτης Π., *Αριστερά και Αστικός Πολιτικός Κόσμος (1940-1960)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σ. 377-386

Παναγιωτόπουλος Π., «Η αμετροέπεια της βίας, ο πόνος και η αναίρεση της «αναμόρφωσης» στη Μακρόνησο», ό. π., σ. 285-302

Πανσέληνος Α., «Αλέξανδρος Κοτζιάς, ο Μυθιστοριογράφος και η ιδεολογία», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 107-124

Παπαηλιάκη Ν., «Το ταξίδι του παρισινού διωγμού», *Αρχειοτάξιο*, τχ.18, Νοέμβρης 2016, σ. 159-169

Παπαθανασίου Ι., «ΕΔΑ το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής Αριστεράς» στο: *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945-1967*, εκδ. Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα, 1994, σελ.681-698

Παπαθανασίου Ι., «Διαμάντι της Αντίστασης ή πεπονόφλουδα της αγγλικής πολιτικής. Τα ερμηνευτικά σχήματα για τον Δεκέμβρη του 1944», στο: επιμ. Μπουρνάζος Σ., *Δεκέμβρης 1944. Μύθοι και πραγματικότητες*, Αυγή, Αθήνα 2013 σ. 58-59

Παπαθανασίου Ι., «Ιδεολογικές προσλήψεις των κοινωνικών συγκρούσεων και διαμόρφωση της πολιτικής στρατηγικής». Το ΚΚΕ στα χρόνια 1935-1949», στο: επιμ.

Παπαθανασίου Ι., «Πρόσφυγες στις Νέες Πατρίδες», στο: επιμ., στο: επιμ. Καραπάνου Α *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ. 11-28

Παπαθανασίου Ι., «Το ΚΚΕ στην πρόκληση της Ιστορίας (1940-1945), στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, επιμ.: Χατζιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π., τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 131-139

Παπαθανασίου Ι. «Βίωμα, ιστορία και πολιτική :η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας: σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τ. Μπενά», *Τα Ιστορικά*, 24-25-1996, σ. 253-266

Παπαθεοδώρου Γ., «Η φωνή και το βλέμμα. Η λογοκρισία στην επιστολογραφία των πολιτικών κρατουμένων», *Αρχειοτάξιο* 5, 2003, σ. 136-144

Παπαϊωάννου Μ. «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στην ποίηση» ΙΙΙ, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ 3, 1956, σ. 218

Παπαστεφανάκη Λ., «Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργεία», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2/5/1999, σ. 4

Παπαστράτης Π., «Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών στην Ελλάδα τις παραμονές του εμφυλίου πολέμου», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, επιμ.: Γ. Ο. Ιατρίδης, L. Baerentzen, O. Smith, Ολκός, Αθήνα, 2002, σ. 47-66

Παπαστράτης Π., «Η προετοιμασία για τη σύγκρουση του Δεκέμβρη στο: επιμ. Μπουρνάζος Σ. *Δεκέμβρης 1944. Μύθοι και πραγματικότητες*, Αυγή, Αθήνα 2013, σ. 33-42

Παπαχρίστου Δ., «Τα γράμματα από τη φυλακή» στο επιμ.: Σ. Κούλογλου, *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2005, σ. 243-266

Πασχαλούδη Ε., Δορδανάς Σ., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946-1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση», στο: επιμ., Καραπάνου Α, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ. 53-80

Πατρίκιος Τ. , «Ν. Καζαντζάκης: Ιουλιανός ο Παραβάτης», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Φεβρουάριος – Μάρτιος, 1959, σ. 149-151

Πατρίκιος Τ. «Το μήνυμα της φρίκης και οι κίνδυνοι του αγγελιοφόρου», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 102-106

Πατρωνίδου Α., «Η Θρακιώτισσα Αύρα Θεοδοροπούλου: η πρωτοπόρος του ελληνικού γυναικείου κινήματος», Παρατηρητής της Θράκης, 2010, αναδημοσίευση στο ηλεκτρονικό περιοδικό «24 Γράμματα»

«Παυλίδου Κ., *Έξι μήνες μελλοθάνατη*», *Νέος Κόσμος*, τχ.5, 1951

Πεχλιβάνος Μ., «Ο κόσμος που πεθαίνει. Σκέψεις για μια βιολογική και κοινωνική ιστορία», *Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 63-76

Πορφυρογένης Μ., «Ματιές στην «κουλτούρα» της Αμερικανοκρατίας», *Νέος Κόσμος*, τχ.10, 1953, σ. 22-34

Πουλόπουλος Κ., «Η οργάνωση της *Εθνικής Αλληλεγγύης*, στο: επιμ.: Λυμπεράτος Μ, Παπαστράτης Π., *Αριστερά και Αστικός πολιτισμός*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σ. 468-478

Προβλήματα του εμφυλίου πολέμου, *ΚΟΜΕΠ*, τχ.5, Μάης 1947,

Ραυτόπουλος Δ., «Ο φιλελευθερισμός του Καραγάτση», *Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 117-132

Ραυτόπουλος Δ., *Διαβάζω*, αρ. 28, Φεβρουάριος 1980, σ. 51-52.

Ρίζος της Δευτέρας, 7-7-1947, «Στρασβούργο», Καραγιώργης Κ., Αρχείο Χαρίλαου Φλωράκη

Ριζοσπάστης, 22-10-2006

Ριζοσπάστης 2-11-1986 «Η αληθινή ζωή της ηρωίδας Μ. Μολυβάδα» Παππάς Στ.

Ριζοσπάστης 29-3-2009, «Τα παιδιά του Εμφυλίου πολέμου», Μαργαρίτης Γ.

Ριζοσπάστης, 12-6-1946, «Άμεσοι Εθνικοί Κίνδυνοι»

Ριζοσπάστης, 15-10-1947 «Νταχάου – Μακρονήσι», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 15-10-1947, «Οι Δηλώσεις», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 1-7-1947, «Την τελευταία στιγμή», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 18-11-2001, «Ο κομμουνιστής ήρωας Χρήστος Μαλτέζος», Πετρόπουλος Γ.

Ριζοσπάστης, 19-7-1947, «Κυβερνητικός Στρατός», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 21-4-1996, «Παιδομάζωμα, η Φρειδερίκη και το δουλεμπόριο της αθλιότητας», Μπογιόπουλος Ν.

Ριζοσπάστης, 25-5-1946, «Αρχίζει αύριο το Α΄ Πανελλαδικό Γυναικείο Συνέδριο», Σωτηρίου Δ.

Ριζοσπάστης, 2-7-1947, «Στρασβούργο και «Βήμα»», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 28-11-1944, «Ο Μισθοφόρος». *Ριζοσπάστης*, 18-11-1944, Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 29-12-1946, «Πέπη Καραγιάννη», Καραγιώργη Κ.

Ριζοσπάστης, 29-6-1947, «Η πραγματικότητα», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 30-11-1945, «Οι Ελληνοσοβιετικές Σχέσεις»

Ριζοσπάστης, 3-7-1947, «Στρασβούργο και Κέντρον», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 3-8-1947, «Θα ῥθουν Αμερικανικά Στρατεύματα;», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 5-7-1947, «Περί προδοσίας», Καραγιώργης Κ.

Ριζοσπάστης, 8-9-1946, «Το Πρωταρχικό Εθνικό μας Πρόβλημα»

Ριζοσπάστης, 13-5-1947, «Η Ηθική στην πολιτική», Ζαχαριάδης Ν.

Ριζοσπάστης, 11-6-1946, «Χαιρετισμός του Πωλ Ελνάρ»

Ρούσος Π, «Φωνή λαού, σφυροκόπος της νίκης του (στα πέντε χρόνια του ραδιοφωνικού σταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα»), *Νέος Κόσμος*, τχ.1, 1952

Ρούσος Π., *Η Μεγάλη Πενταετία*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1976

Σακελλαρόπουλος Π., «Ψυχικός πόνος και Μακρόνησος: Ενδοψυχικές Συγκρούσεις, Διλήμματα και αδιέξοδα στην αντιμετώπιση της εξωτερικής πραγματικότητας στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ Αθήνα, 2000, σ. 303 -312

Σακελλαρόπουλου Τ. «Οι Λησταί στα πρόθυρα των Αθηνών», στο: *Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 99-106

Σαράφη Λ., «Η Λευκή τρομοκρατία στη κεντρική Ελλάδα»: αποφασιστικό βήμα προς τον εμφύλιο πόλεμο», στο: επιμ. Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος (1940-1960)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σ. 513-521

Σαράφη Λ., «Τα Δεκεμβριανά του Βελγίου: η Αντίσταση, η πολιτική κρίση και οι Σύμμαχοι το φθινόπωρο του 1944, στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Λ., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα, 2016, σ. 211-223

Σκαλιδάκης Γ., «Το παγκόσμιο κίνημα συμπαράστασης», στο: επιμ.: Ψαρομηλίκος Α., Λάζου Β., *Η Δίκη του Μπελογιάννη*, Τεγόπουλος, Αθήνα 2011, σ. 195-200

Σπήλιος Α., «Πνευματικός μακαρθισμός», *Νέος Κόσμος*, τχ. 5, 1955, σ. 52- 60

Σπήλιος Α., «Τα φιλολογικά περιοδικά της αντίδρασης», *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1951, σ. 52

Σπήλιος Α., «Ο λαός περιμένει», *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1952

Σπήλιος Α. «Γράμματα απ' το Μακρονήσι», Βιβλιοκρισία, *Νέος Κόσμος*, τχ.2, 1952, σ. 71-72

Σπηλιωτοπούλου Μ., «Θάνατος και επιβίωση», στο: επιμ.: Παπαστράτης Π., Λυμπεράτος Μ., Σαράφη Λ., *Από την Απελευθέρωση στα Δεκεμβριανά*, Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Αθήνα, 2016, σ. 465-475

Σταματόπουλος Δ., «Πολιτικοί πρόσφυγες στην Τανσυλβάνια. Η εξορία και κάποιες σκοτεινές πλευρές της 6^{ης} Ολομέλειας», στο: επιμ. Βουτυρά Ε., Μαραντζίδης Ν., *Το όπλο παρα πόδα*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 208-210

Σταυροπούλου Έ., «Το πραγματικό, το φανταστικό και το παράλογο στο λοιμό του Αντρέα Φραγκιά», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 49-57

Στεργιόπουλος Κ. «Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς και η *Πολιορκία*», στο: επιμ. Σ. Τσακνιάς, *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Κοτζιά*, Κέδρος, Αθήνα, 1994, σ. 89-101,

Στεφάνου Σ., «Οι τρεις «φραξιονισμοί» του Αϊ Στράτη», *Αρχειοτάξιο*, τχ.4, 2002, σ. 147.

Σφήκας Θ., «Οι κοινότητες των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο: επιμ. Καραπάνου Ά, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ.127-136

Τζιόβας Δ., «Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή: Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης» στο: επιμ. Γ. Η. Παππάς & Αντώνης Δ. Σκιαθάς, *Αχαϊκές Εκδόσεις, Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*, , Πάτρα 1999, σ. 48-56

Τιουρίνα Λ., *Νέοι Καιροί*, αρ. 37, 12-9-1951

Το Βήμα, 10-12-2016, «Αμφισβήτηση, αποσιώπηση και αμηχανία στα σχολικά βιβλία», Παπαδήμας Λ.

Το Βήμα, 13-8-2000, «Ο συγγραφέας της υπέρβασης», Νούτσος Π.,

Το Βήμα, 6-11-2010, «Η εξέλιξη των έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα» Παντελίδου - Μαλουτά Μ.

Το Βήμα, 9-2-1977, «Η άλλη γραφή», Γεωργουσόπουλος Κ.

Το Βήμα, 28-11-2008, «Το άγνωστο ημερολόγιο του Δημήτρη Βλαντά», Μαραντζίδης Ν.

Το Βήμα, 12-11-20018, «Η άγνωστη δίκη της Αριστεράς», Χουλιάρáκης Δ.

Τόλια Κ., «Γύρω από ένα πρόβλημα Ιστορίας», *Νέος Κόσμος*, τχ.7, 1955, σ. 52-70

Τσίβος Κ., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: εκπατρισμός – εγκατάσταση – επαναπατρισμός», στο: *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική*

Ευρώπη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ. 118-119

Τσιντζιλώνης Χ., «Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς», στο: Καραπάνου Α, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, Αθήνα, 2017, σ.45-52

Τσιτσόπουλος Γ., Βερέμης Θ, «Οι ελληνοτουρκικές αμυντικές σχέσεις», στο: *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Γνώση, Αθήνα 1988, σ. 180-185.

Τσουκαλάς Κ., «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: επιμ. Γ. Ο. Ιατρίδης, L. Baerentzen, O. Smith, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940, Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σ. 561-594

Φουκάς Β., «Οι επαγγελματικές επιλογές των νέων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου: Απόψεις καθηγητών, φοιτητών και φοιτητριών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», ανακτήθηκε από:

<http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/foukas.htm>

Φουρναράκη Ε., «Επί τίνι λόγω αποστερεί αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 24, 2002, σ. 179-226

Φραγκοζίδης Κ. «Η μορφωτική δουλιά στην κομματική Σχολή Ν. Μπελογιάννης», *Νέος Κόσμος*, τ. 10, 1952

Φρέρης Γ., «Το θέμα του πολέμου στην ελληνική πεζογραφία», στο: *Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Φλάισερ Χ., Καστανιώτης, Αθήνα, 2003, σ.400-410

Φωκάς Ν., «Τι κάνουμε σαν Έλληνες», *Αρχειοτάξιο*, Νοέμβριος 2016, σ.42-50

Φωτέας Π., «Ο πολιτικός Καραγάτσης και η πανανθρώπινη παλίρροια», στο: *Τετράδια Ευθύνης, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση*, Αθήνα, 1981, σ. 96-104

«Χαιρετισμός ΚΕ του ΚΚΣΕ στο Πανερωσιακό συνέδριο σοβιετικών συγγραφέων», *Νέος Κόσμος*, 3\1955, σ. 33-37

Χαραλαμπίδης Μ., «Τάγματα Ασφαλείας, Χωροφυλακή και χρυσές λίρες», ανακτήθηκε από: <https://tvxs.gr/new>

Χαραλαμπίδου Ν., «Ο λόγος της Ιστορίας και ο λόγος της λογοτεχνίας», *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 249-277

Χατζηβασιλείου Β., «Ιστορία και Ρεαλισμός στους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 49-57

Χατζηβασιλείου Β., «Ο Καραγάτσης και το φανταστικό», στο: *Μ. Καραγάτσης, Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2010, σ. 55-62

Χατζηγεωργίου Π. , «Η Μύρρα στα δόντια της μυλόπετρας», Πρακτικά του Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), Δ' τόμος, σ. 303 – 313, ανακτήθηκε από: <https://www.eens.org>

Χατζηιωσήφ Χ., «Δεκέμβρης 1944, Τέλος και αρχή», , στο: επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Παπαστράτης Π., *Ιστορία του 20^{ου} αι*, τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 363-391

Χατζής Δ. «Ο πεζογράφος μπροστά στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα» στο: επιμ.: Αποστολίδου Β., *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού, Ανέκδοτες διαλέξεις και δοκίμια*, Ροδακίό, Αθήνα, 1980, σ. 367-368

Χατζής Δ. «Ο πεζογράφος μπροστά στην ελληνική πραγματικότητα» 1980, στο: επιμ. Αποστολίδου Β., *Πρόσωπο του νέου ελληνισμού*, Ροδακίό, Αθήνα, 2005, σ. 349-368

Χατζής Δ., «Γύρω από τα προβλήματα της συνέχειας», *Νέος Κόσμος*, τχ. 8, 1954 σ. 106, 125, 92-94

Χατζής Δ., «Περί του έργου μου, ομιλώ αυτός», περ. *Αντί*, τχ. 298, 1985, σ. 24- 25

Χατζής Δ., «Ελληνική αστική πεζογραφία της εθνικής αντίστασης», στο: *Μικρό νεοελληνικό όργανο*, Εξάντας, Αθήνα, 1995, σ. 153-163

Χατζής Θ. «Μια πολυκύμαντη ζωή», *Αντί*, τχ. 183, 1981, σ. 14-15

Χουλιάρης Γ., «Πολιτισμός και πολιτική- Εμφύλιος πόλεμος και «πολιτιστική ανασυγκρότηση» στην Ελλάδα», στο: επιμ. Φλάνσερ Χ., *Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2003, σ. 428-438

Χρονάκη Ζ., «Εργαζόμενες γυναίκες», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 2/5/1999, σ. 6.

Ψαρά Α., «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπολέμη Ελλάδα (1940-1950)», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., Βιβλιόραμα, τόμος Δ1, Αθήνα 2009, σ. 176-227

Ψηλορείτης Α., «Νίκος Μπελογιάννης (σκέψεις από τις σημειώσεις του)», *Νέος Κόσμος*, τχ3, 1954, σ. 44

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ – ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Ανδρικόπουλος Γ., *Τα αντάρτικα τραγούδια στον καθρέφτη της δισκογραφίας*, πτυχιακή εργασία, επιβλέπουσα Ζουμπούλη Μ. ΤΕΙ Ηπείρου, σ.54, ανακτήθηκε από:<http://apothetirio.teiep.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/5952/319.pdf?sequence=1>

Αριστείδου Χ., *Το Τριμερές Βαλκανικό Σύμφωνο Ελλάδας-Τουρκίας-Γιουγκοσλαβίας (1953-1954) στο πλαίσιο των ευρύτερων ελληνο-γιουγκοσλαβικών και ελληνο-τουρκικών σχέσεων 1949-1955*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπων: Σφέτας Σ., ΑΠΘ, 2009

Καλλιανιώτης Α., *Οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Κολιόπουλος Ι, ΑΠΘ, 2007

Καλίτση Μ., *Η εικόνα του Γερμανού κατακτητή στην ελληνική πεζογραφία*, διδακτορική διατριβή, επιβλέπουσα: Καστρινάκη Α., Παν\μιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2007

Καραγιάννης Ε., *Προσλήψεις και πεζογραφική έκφραση του μη εαμικού χώρου (Αθήνα 1941-1944): οι περιπτώσεις των Ρ. Ρούφου, Θ. Δ. Φραγκόπουλου, Αλ. Κοτζιά, Ν. Θεοτοκά*, διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Σβολόπουλος Κ., ΕΚΠΑ, Αθήνα 2011-12

Κόκορης Δ., *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο: Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-1936)*, διδακτορική διατριβή, Παν\μιο Ιωαννίνων, 1994

Κοντραφούρης Γ., *Ο λόγος και το έργο των συνεργαζόμενων χριστιανικών σωματείων από την απελευθέρωση μέχρι το τέλος του εμφυλίου, 1944 – 1949*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπων: Παπαστράτης Π., Πάντειο Παν\μιο, 2015

Κουτσοπούλου Κ., *Ο ελληνικός εμφύλιος στην αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη*, Προφορική μαρτυρία – Παράρτημα, μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Παν/μιο, επιβλέπων: Θεοτοκάς Ν., Αθήνα, 2010

Λιανή Ε., *Μαρτυρίες και ιστορική μνήμη γυναικών από την περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπων: Παπαστράτης Π., Πάντειο Παν/μιο, Ιούνιος 2009

Μιχαηλίδης Γ., *Βαλκανική Αριστερά και εθνικά ζητήματα στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, 1946-1956 (Ελλάδα- Γιουγκοσλαβία – Βουλγαρία)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Π. Παπαστράτης, Πάντειο Πανμιο, Αθήνα, 2019

Μπουντζουβή Α., *Αύρα Θεοδωροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία, στρατηγικές της χειραφέτησης (1910-1922)*, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ Φιλοσοφική Σχολή, Επιβλέπων Λιάκος Α., Αθήνα, 2003

Παπαγεωργίου Ελένη, *Το Παιδομάζωμα κατά τον ελληνικό Εμφύλιο*, μεταπτυχιακή εργασία, Επιβλέπων: Παπαστράτης Π., Πάντειο Παν/μιο, 2008

Πούλου Ε., *Η «Επιτροπή Διαφώτισης» του ΚΚΕ και η ελληνική πεζογραφία στις Λαϊκές Δημοκρατίες*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπων: Θεοτοκάς Ν., Πάντειο Παν/μιο, Αθήνα, 2019

Τζιάρας Κ., *Ελληνικός προσφυγικός κομμουνιστικός τύπος στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέος Κόσμος» 1949-1974*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπουσα: Ξανθοπούλου- Κυριακού Α., ΑΠΘ, 2007

Τόλια Φ., *Πολιτικός Επίτροπος- Πολιτικός Καθοδηγητής. Ο θεσμός του Πολιτικού Επιτρόπου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Π. Παπαστράτης, Πάντειο Πανμιο, Αθήνα, 2019

Τσάνος Α., *Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο 1946-1949*, μεταπτυχιακή εργασία, , επιβλέπουσα: Λαγάνη Ε., Πάντειο Παν/μιο, Αθήνα, 2016

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

[https://hatfulofhistory.wordpress.com/2012/10/04/the-cpgb-historians-new-statesman-letter/\[1\7\2016](https://hatfulofhistory.wordpress.com/2012/10/04/the-cpgb-historians-new-statesman-letter/[1\7\2016)

Περιοδικό Κατιούσα, 6-1-2018

<http://www.katioua.gr/logotechnia/pezografia/andreas-fragkias-anthropoi-kai-spitia/>

<http://kokkinosfakelos.blogspot.com/2012/05/blog-post.html>

Nora P., «Τόποι Μνήμης», *Ιστορ*, αρ. 14, 2005, σ. 179-198, Mr. Pierre Nora - History and Memory: Between the Personal and the Public, <https://www.youtube.com/watch?v=5Zemgzzmg80>

Ντάγιος Σ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Αλβανία (1945-1990)*, Θεσσαλονίκη 2017, Literatus ανακτήθηκε από: <http://publications.literatus.gr>

<http://kostasbosis.blogspot.com/>

«Κώστας Πουρναράς Μπόσης: Στρατευμένος στο πλευρό των αδικημένων και των καταπιεσμένων», www.atexnos.gr.

Πρόσφυγες:<http://www.unhcr.gr/basics/FAQ.pdf>

<https://www.refworld.org/cgi-bin/tehis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=4ba87e572>

<http://www.unhcr.org/refworld/rtd.html>

<http://www.ogdoo.gr/diskografia/diskoi-pou-den-ksexasa/i-sofia-vempo-sta-tragoydia-tou-40>

<https://www.pekam.org.gr/lista-ekthematou-mouseiou.html>

<http://www.sarantakos.com/liter/lountemis10.htm>

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Προφορική μαρτυρία, Άλκης Ζέη. 21-3-2018

Προφορική μαρτυρία Μαρίας Καραγιώργη (Κουτσοπούλου Κ., *Ο ελληνικός εμφύλιος στην αρθρογραφία του Κώστα Καραγιώργη*, μεταπτυχιακή εργασία, επιβλέπων: Θεοτοκάς Ν., Προφορική μαρτυρία – Παράρτημα, Πάντειο Παν\μιο, Αθήνα, 2010)

Συνέντευξη Van Boeschoten R. 1\07\2015 <http://pierrekosmidis.blogspot.com>

Συνέντευξη στο: Βερβενιώτη Τ., *Οι Συναγωνίστριες, Τα αίτια της συμμετοχής και η δράση των γυναικών στις εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Παν\μιο, Αθήνα, 1991, Παράρτημα, σελ. 197 και 191

Καθημερινή, 22-1-1977, Συνέντευξη Λυμπεράκη Μ.. Αρχείο Εθνικού Θεάτρου ανακτήθηκε από: <http://www.nt-archive.gr/viewFiles1.aspx?playID=282&pubID=8599>

ΟΜΙΛΙΕΣ

Βερβενιώτη Τ. «Η διαμόρφωση της μνήμης του ελληνικού εμφυλίου από την πλευρά της Αριστεράς», Ομιλία στο: «*Συζητώντας για τον εμφύλιο 60 χρόνια μετά*», Πάντειο Παν\μιο, Σάββατο 19–12-2009, <https://www.academia.edu/4821285>

Παναγιωτόπουλος Π., «Για μια πολιτική κοινωνιολογία του πόνου: μαρτυρίες Ελλήνων κομμουνιστών», *Οι μαρτυρίες, η ανάγνωση και η κατανόησή τους*, Σεμινάριο ΑΣΚΙ, 4-5-2009

Ζαμπαθά -Παγουλάτου Φ., Ομιλία σε εκδήλωση της *Εταιρείας Λογοτεχνών*, 29-1-2015

Καραμανωλάκης Β., «Μεταξύ αφήγησης και αναπαράστασης», Διαλέξεις με θέμα: «*Ιστορία και Λογοτεχνία. Μια σχέση αμφίθυμη και συμπληρωματική*», 24\1\2019

Πετροπούλου Ι. «Η προφορική κληρονομιά στον 20^ο αιώνα», Διαλέξεις με θέμα: «*Ιστορία και Λογοτεχνία. Μια σχέση αμφίθυμη και συμπληρωματική*», 7\3\2019

Φλάισερ Χ. «Η διαχείριση της μνήμης του κατοχικού παρελθόντος», Διαλέξεις με θέμα: «*Ιστορία και Λογοτεχνία. Μια σχέση αμφίθυμη και συμπληρωματική*», 21\3\2019

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Boeschoten R., “The impossible return: coping with separation and the reconstruction of memory in the wake of civil war”, to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* Princeton University Press, Princeton & Oxford 2000, p. 122-140

Confino A. “Collective Memory and Cultural History: Problems of Method”, to: *The American Historical Review*, Dec. 1997, p. 1386-1403

Connerton P., *How Societies Remember*, Cambridge University Press, 1989

Dalianis M. and Mazower M., “Children in Turmoil during the Civil War”, to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* Princeton University Press, Princeton & Oxford 2000. p. 91-104

Dawson G., “Trauma, Memory, Politics: The Iris Troubles”, to: Kim Lacey Rogers, *Trauma and Life Stories*, International Perspectives, London & New York, Routledge Studies in Memory and Narrative, 1999, p.180-204

Eudes D., *The Kapetanios: Partisans and Civil War in Greece 1943-1949*, Monthly Review Press, London 1972

Foucault M., *Language, Counter Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, D.F. Bouchard, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977, p.114-118

From war to Whittlesea : oral histories of Macedonian child refugees, / compiled by the Macedonian Welfare Workers' Network of Victoria, Pollitecon Publications, 1999

Gillis J., “Memory and Identity: The History of Relationship” to: *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, 1994

Hastrup K., *Other Histories*, London, Routledge, 1992

Hobsbawm E., *The Age of Extremes*, Abacus London, 1995

Iatrides J., *Balkan Triangle, Birth and Decline of an alliance across ideological boundaries*, Mouton, Paris, 1968

Judt T., *Post-War: A History of Europe Since 1945*, London, 2005

Kansteiner W., “Finding meaning in Memory: A methodological critique of collective memory studies”, to: *History and Theory*, Wiley, for: Wesleyan University, 2002, p.179-197

Kofos E., *Nationalism and Communism in Makedonia*, IMXA, Thessaloniki, 1964

Kousoulas G., *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*, London, Oxford University Press, 1965

Lowenthal D., *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006

Malkki L., Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism and Dehistoricization, to: *Cultural Anthropology* 11, 1996, p. 377-404

Mazower M., Introduction, to: Mazower M., *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* Princeton University Press, Princeton & Oxford 2000, p. 3-23

Portelli A. “What makes oral history different” στο R. Perks and A. Thomson *The oral History Reader*, London Routledge, 1998

Queen Frederica of Hellenes, A Measure of Understanding, Macmillan, London, 1971

Ricoeur P., *Memory, History, Forgetting*, Chicago and London, University of Chicago Press, 2004

Sarafis E., *Occupation, resistance and white terror in two Greek villages: The local origins of Civil War*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, University of Sussex, 2005

Scarry E., *The body in Pain: The making and unmaking of the word*, Oxford University Press Oxford, 1987

Semczyszyn M., “The communist security apparatus and Greek refugees in the Polish People’s Republic”, ανακτήθηκε από: www.academia.edu/32359071/

Thompson P. “The Voice of Past. Oral History”, to: *The Oral History Reader*, Perks R., Thompson A., Routledge, London, 1998, p. 21-28

Tsivos K., “The involvement of Czechoslovakia in the Greek Civil War and the special missions of KKE”, ανακτήθηκε από: <http://www.academia.edu/31599613/>

Vervenioti T., “Left – wing women between politics and family”, to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* Princeton University Press, Princeton & Oxford 2000, p. 105-119

Voglis P., “Between negation and self-negation: Political prisoners in Greece, 1945-1950, to: Mazower M, *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* Princeton University Press, Princeton & Oxford 2000, p. 73-87

Wittner L., *American Intervention in Greece 1943-1949*, Columbia University Press, New York, 1982